

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

122. évfolyam

2006

Szerkesztőbizottság:

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társzerkesztő*

TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította

HÉJJAS ESZTER

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Balázs Attila</i> : A Nemzeti Újság és szerkesztői	218
<i>Borsa Gedeon – Perger Péter</i> : Heltai „Újtestamentum”-ának kiadása(i) vízjel nélküli papíron (1561–1562)	121
<i>Dege Sándor</i> : A budapesti polgári mentalitás a századfordulón a sajtó hirdetéseinek tükrében	51
<i>Emódi András</i> : A Corvina-könyvtár kutatástörténetének ismeretlen forrásai a Nagyváradi Egyházmegyei Levéltárban	315
<i>Farkas Gábor Farkas</i> : Az 1595-ös rejtélyes csillag	162
<i>Fehér Katalin</i> : Reformkori prédikációk és beszédek a nevelésről	420
<i>Kertész Balázs</i> : Megjegyzések Szent László kanonizációjához	297
<i>Knapp Éva</i> : Ismeretlen források Otrókocsi Foris Ferenc katolizálásának kérdéséhez	201
<i>Lázs Sándor</i> : A megkerült Pozsonyi Kódex és Szegedi Antifonale, valamint két elkallódott kézirat	146
<i>Lengyel András</i> : Hatvany Lajos Pesti Naplója (1917–1919). I.	338
<i>Lengyel András</i> : Hatvany Lajos Pesti Naplója (1917–1919). II.	444
<i>Rózsa Mária</i> : Magyarország a Grenzboten című folyóiratban (1849–1880). I.	32
<i>Rózsa Mária</i> : Magyarország a Grenzboten című folyóiratban (1849–1880). II.	238
<i>Véber János</i> : A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára egyik Justinus-ösnyomatványának bejegyzései	1
<i>Véber János</i> : Az idősebb Filippo Beroaldo és Váradai Péter barátsága könyvajánlások tükrében	397
<i>Zsoldos Endre–Blaga, Cristina</i> : Jacob Schnitzler Wittenbergben	16

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bálint Gábor</i> : A Révai–Franklin per 1912-ben	272
<i>Ekler Péter</i> : Egy lakodalmi köszöntő magyar vonatkozása	491
<i>Fehér Katalin</i> : Egy népfelvilágosító mű 1775-ből	78
<i>Fehér Katalin</i> : Tankönyvkritika a reformkori sajtóban	368
<i>Gömöri György</i> : 1566-os angol imádságformula a töröktől veszélyeztetett Magyarországról	69
<i>Gömöri György</i> : Thúri György ünneplése 1600-ban és későbbi kiadványai	478
<i>Kertész Balázs</i> : A honfoglalás története Laskai Osvát második Szent István-sermójában	464
<i>Kertész Balázs</i> : Krónikáink Szent László-ábrázolásának forrásaihoz	254
<i>Kókay György</i> : Egykorú híresztelések Kościuszko magyarországi tartózkodásáról	366
<i>Köszegfalvi Ferenc</i> : Egy mezővárosi nyomda- és sajtóvállalkozás a 20. században	278
<i>Lőkös Péter</i> : Eine Fleming-Strophe in einem Stammbuch des 18. Jahrhunderts	259
<i>Papp Júlia</i> : Goró Lajos leírása 1826-ból a nápolyi dóm két magyar vonatkozású síremlékéről	82
<i>Postma, Ferenc</i> : Die zwei Francker Bücherinventare des siebenbürgischen Studenten Paulus Jászberényi (1670)	483
<i>Postma, Ferenc</i> : Veri amans, moribus gravis	362
<i>Seláf Levente</i> : Egy padovai magyar diák	360

<i>Simon Szilvia</i> : A Dunántúli Református Egyházkerület 17. századi zsinatainak protokolluma (1612–1658)	72
<i>Szelestei N. László</i> : Balassi Bálint sorait tartalmazó 17. századi verskézirat	257
<i>Szuromi Szaboles Anzelm</i> : Egy 12. századi lelképásztori „zsebkönyv”	468
<i>Várnai Jakab</i> : A „Quaracchi atyák” szövegkritikai tevékenysége	265
<i>Zsupán Edina – Földesi Ferenc</i> : A „Kovácsnai–Teleki-corvina”	496

FIGYELŐ

<i>Ekler Péter</i> : Nemzeti Ereklyehely az Országos Széchényi Könyvtárban	375
<i>Knapp Éva</i> : Kódexeink világa	373
<i>Monok István</i> : A brémai sajtó- (és média) történeti műhely kiadványai	94
<i>Monok István</i> : Az anderlehti Erasmus-ház újabb sorozata	375
<i>Rózsa Mária</i> : A magyarországi német nyelvű sajtó feltárásának helyzete	381
<i>Silagi, Gabriel</i> : Navigare necesse est, oder: Tengerre, Magyar!	99

BIBLIOGRÁFIA

<i>Czövek Zoltán – Perger Péter</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2005-ben	499
---	-----

SZEMLE

A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. Szerk. Szilágyi Csaba. Piliscsaba, 2006. (<i>Szabó Ferenc S. J.</i>)	520
A Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya. Katalógus. Összeáll. Emödi András. Bp.–Nagyvárad, 2005. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	112
Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában. (Katalógus.) Összeáll. Tóth Gergely. Bp. 2006. (<i>Magyar Krisztina</i>)	516
Catalogues régionaux des incunables des bibliothèques publiques de France. Vol. XVII. Genève, 2003. (<i>Monok István</i>)	114
Die Anfänge der europäischen Druckgraphik. Holzschnitte der 15. Jahrhundert und ihr Gebrauch. (Ausstellungskatalog.) Nürnberg, 2005. (<i>Monok István</i>)	291
Fehér Katalin: Sajtó és nevelés Magyarországon 1777–1849. Bp. 2005. (<i>Kókay György</i>)	107
Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. Gesammelt und beschrieben von Graf Alexander Apponyi. Teil I–II. Band I–IV. Neubearbeitet von József Vekerdi. Bp. 2004. Teil III. Band V. Hrsg. von József Vekerdi. Bp. 2004. (<i>Németh S. Katalin</i>)	285
Kapronczay Katalin: A magyar orvosi szaksajtó- és könyvkiadás a reformkorban és a neoabszolutizmus korában (1831–1867). Bp. 2004. (<i>Kókay György</i>)	519
Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon. Szerk. Kiss Endre József. Sárospatak, 2006. (<i>Monok István</i>)	388
Kossuth Lajos: Szerkesztői jegyzetek a Pesti Hírlaphoz. I. (1841.) Szerk. Fazekas Csaba. Miskolc, 2003. (<i>Mázi Béla</i>)	108
Kovách Zoltán: Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár története a 11. századtól 1820-ig. Bp. 2006. (<i>Vizkelety András</i>)	514
Könyv és Könyvtár XXV. 2003. Szerk.: Kun Adrás, Szeszákne Takács Eleonóra. Debrecen, 2003. (<i>Rojas Mónika</i>)	389

Könyv és Könyvtár XXVI. 2004. Szerk.: Kun Adrás, Szeszákné Takács Eleonóra. Debrecen, 2004. (<i>Rojas Mónika</i>)	391
Meyer, Véronique: L'illustration des thèses à Paris dans la seconde moitié du XVII ^e siècle. Paris, 2002. (<i>Monok István</i>)	115
Peternainé Juhász Zsuzsa: Bán Imre könyvtára. Debrecen, 2005. (<i>P. Vásárhelyi Judit</i>)	288
Pogány György: A magyar könyvgyűjtő kalauza. Bp. 2005. (<i>Borda Lajos</i>)	113
Régi Magyar Könyvtár III/XVIII. század. Magyarországi szerzők külföldön, nem ma- gyar nyelven megjelent nyomtatványai. I. 1712–1760. Összeáll. Dörnyei Sándor és Szávuly Mária. Bp. 2005. (<i>k. gy.</i>)	518
Scheibe, Michaela: Rekonstruktion einer Pietistenbibliothek. Der Büchernachlass des Johann Friedrich Ruopp in der Bibliothek der Franckeschen Stiftungen. Halle–Tübingen, 2005. (<i>Monok István</i>)	117
Stifter, Adalbert: Bécs és a bécsiek, életből vett képekben. Ford. Muth Ágota Gi- zella. Bp. 2005. (<i>Ritz Szilvia</i>)	289
Sybrandy, Sybren: Libben en wurk fan Aegidius Radaeus, de earste printer fan de akademy te Frjentsjer. Ljouwert/Leeuwarden, 2005. (<i>Eredics Péter</i>)	393
Szelestei N. László: Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században. Csík- somylyói kéziratos prédikációk. Piliscsaba, 2003. (<i>Vizkelety András</i>)	287
Voit Krisztina: Fejezetek a közgyűjtemények és a könyvkiadás történetéből. Ta- nulmányok. Bp. [2005.] (<i>Rojas Mónika</i>)	110

NÉVMUTATÓ*

- Abaffy Csilla 146
Abaffy Erzsébet 146
Abdul Aziz, török szultán 322
Abdul Hamid, II., török szultán 322, 373
Abdul Medzsid, török szultán 220
Ábel Jenő 318, 397
Abonyi Lajos 277
Achilles, Andreas 117
Ács Pál 502
Adamik Tamás 2, 406
Adelhaid, magyar királyné 256, 306
Adlerstein, Johann Janotych von 240
Adrianus → Hadrianus, római császár
Ady Endre 341, 444, 462, 513
Aegidius, Petrus 378
Aemstel, Adrianus Plosius ab 489
Aeneas Sylvius → Pius, II., pápa
Agamemnon, spártai király 390
Ágnes, magyar királyné 148
Ágnes, Szent 151
Ágoston, Szent 8, 79, 309, 325, 327, 335
Agyagfalvi Goró Lajos → Goró Lajos
Ahmed, III., török szultán 325
Ákos → Barcsay Ákos
Aladár, Attila hun uralkodó fia 465, 468
Alart van Ghent, Jan 361
Albert, I., osztrák herceg 148
Alberti, Leone Battista 266
Albertus de Capliam de Wethes de Hungaria 361
Albertus de Vetus (Vecsés) de Hungaria 361
Albertus Magnus 335, 336
Albrecht, Michael von 2, 406
Albrich, Carl 17
Alesius, Alexander 268
Alexander III Rotrodo rothomagensi archiepo.
→ Sándor, III., pápa
Alexander III., papa → Sándor, III., pápa
Alexander Magnus → Sándor, Nagy, makedón király
Alexander, epiruszi király 8
Alexiosz, I., (Komnenosz), bizánci császár 333
Alkibiadesz 334
Almas → Álmos, magyar vezér
Almási Balogh Pál 109
Almási Gábor 510, 512
Almási Tibor 87
Alsted, Johann Heinrich , 487–489, 513
Álvarez de las Asturias, Nicolás 477
Alvinczi Péter 73, 318, 479
Ambrovits, Hans 385
Ambrus Zoltán 277
Amesius, Guillelmus 487, 490
Amphictyon 8
Amthor, Christoph Heinrich 264
Anakharszisz 415, 416
András Edit 509
András herceg, I. Nagy Lajos magyar király öccse
83–86, 88–93
András, I., magyar király 298–301, 306, 308,
466, 467
András, III., magyar király 148
Andrássy Gyula 39, 46, 48–50, 252, 357
Andreas Albus → András, I., magyar király
Andrian-Weerburg, Viktor Franz, Freiherr von
241, 252
Angelo da Castro 360
Anjou Endre → András herceg, I. Nagy Lajos
magyar király öccse

* Az irodalmi művek szereplői közül csak a bibliai és az azonosítható történelmi személyneveket vettük fel a mutatóba. Az irodalmi alakok és a történelmi személyek egyértelmű azonosítása azonban nem mindig volt lehetséges. Az egyes szerzők publikációira kurzív oldalszámokkal hivatkozunk.

- Anjouk 90
 Anna, magyar királyné 404
 Anonymus 3, 312, 464, 466–468
 Anselmus Lucensis 475, 477
 Antal Reginald 269
 Antal, Szent 305
 Anton, Paul 117
 Antoninus Monachus 324
 Anzelm, Luccai Szent 469, 475
 Apáczai Csere János 24, 167, 198, 513
 Apafi Mihály, I., erdélyi fejedelem 7
 Apafi Mihály, II., választott erdélyi fejedelem 497
 Apollóniosz 98
 Apollonius → Apollóniosz
 Apostol József 218
 Apponyi Albert 111
 Apponyi Sándor 285, 286, 491
 Apuleius, Lucius, Madaurensis 397–400, 402, 404–407, 409, 413, 414, 416, 418, 419
 Aquaviva, Claudio 195
 Aquilon, Pierre 379
 Aragóniai János 12
 Arany János 92, 93, 243, 248, 252
 Areford, David S. 291
 Aretino, Pietro 389
 Aristides, Publius Aelius 334
 Arisztandrosz 169, 170
 Arisztotelész 23, 172, 329, 336
 Arnobius 390
 Arnoldus, Nicolaus 484, 487
 Árpád, magyar vezér 298, 300, 464–466
 Árpádok 297–299, 302
 Artaxerxész 9
 Arz, Gustav 17
 Asbóth János 391
 Asselain, Jean 115
 Aszpasziász 9
 Asztalos Miklós 17, 21, 22, 260
 Asztúagész 8
 Atádi Márton 411
 Attila, hun uralkodó, 389, 464, 465, 468
 Augustinus → Ágoston, Szent
 Augustus, római császár 2, 172, 191
 Aurelius Victor, Sextus 488
 Austin, Greta 469
 Avram, Mircea 385
- Baba, Ferenc 363
 Babits Mihály 289, 340, 341, 446, 447, 506
- Bach, Alexander 35
 Bach, Johann Sebastian 262
 Backer, Jean de 488
 Badius, Jodocus 377, 378
 Bajor Gizi 347
 Bakó Endre 390–392
 Bakócz Tamás 4, 400, 401, 406, 414, 515
 Bakos József 162
 Bakos Tibor 341, 344
 Balassi Bálint 257–259
 Balázs Attila 218–237
 Balázs Judit 158
 Balázs Mihály 162, 195, 497
 Balázs Péter 500
 Balázs Lajos G. 23
 Balfour of Denmilne, James, Sir 469, 476, 478
 Bálint Gábor 272–278, 274, 506, 508
 Bálint Sándor 149–151, 158, 160
 Balkányi Béla 344, 346
 Balla Ernő 344
 Balla Réka 512
 Balla Vilmos 51, 52
 Balogh Elemér 509
 Balogh F. András 98
 Balogh Jolán 199
 Balthasar → Báthory Boldizsár
 Bán Imre 159, 167, 201–204, 288, 289, 512
 Bán Tünde 508
 Bánfalvi Béláné 511
 Bánfffi Sarolta 422
 Bánfi Szilvia 503, 506
 Banfi, Florio 88, 90
 Bangha Béla 521
 Bara Zsuzsanna 510
 Baranyai Decsi János 168–172, 175, 177, 183–186, 188, 191, 193, 199, 200
 Barbier, Frédéric 500
 Barco, gróf 366, 367
 Bárczi Ildikó 360
 Bárczy István 65
 Barcsay Ákos 286
 Barger, Johann Wilhelm 28
 Bari, Nicola da 361
 Barna Gábor 506
 Baronyai Decsi János → Baranyai Decsi János
 Baróti Szabó Dávid 78
 Barsi János 162, 163
 Bársony István 446
 Barta Gábor 175

- Barta Lajos 446
 Bartakovics Béla 321
 Bártfai Szabó László 319
 Bartholomaeides, Iohannes Ladislaus 21
 Bartholomaeus, episcopus exoniensis 472
 Bartók István 197
 Bartoniek Emma 92, 255, 298, 310
 Bartusz Dobosi László 521
 Basch, Simon 20, 27
 Basics Beatrix 500
 Basileios → Basilius Magnus, Sanctus
 Basilius Magnus, Sanctus 205
 Baska Gabriella 509
 Bassonus, Sebastianus 488
 Báthori Boldizsár 198
 Báthory Gábor, erdélyi fejedelem 286
 Báthory István, erdélyi fejedelem, lengyel király
 169, 185
 Báthory Kristóf 198, 286
 Báthory Zsigmond, edélyi fejedelem 162–165,
 168, 169, 171, 173, 176–179, 183–186, 188,
 190–193, 195–200
 Bató Szilvia 509
 Batthyány Ádám 74
 Batthyány Boldizsár 512
 Batthyány család 74
 Batthyány Ferenc 73, 74
 Batthyány Ignác 515
 Batthyány József 74, 515
 Batthyány Lajos 36, 43, 74, 239
 Bauba, Aïssatou 98
 Baudin, Fernand 376
 Bauer, Volker 95
 Baumann, Heinrich 21, 22
 Bayer János 21, 23, 26, 30
 Bazsóné Megyes Klára 511
 Beatrix, magyar királyné 11, 12, 89, 90
 Bebel, Balthasar 22
 Bechte, Benedikt 266
 Beck, Wilhelmine 242
 Becker, Felix 88
 Becker, Georges 489
 Becker, Karl Ferdinand 370
 Beckett, Thomas 472
 Beelaert, Joannes 393
 Beer, Philipp Christoph 20, 28
 Beethoven, Ludwig van 289
 Beke Sámuel 421–423
 Bekker, Balthasar 392, 512
 Bél Mátyás 96, 513, 516–518
 Bela, Attila hun uralkodó fivére 465
 Béla, I., magyar király 298–301, 307–309, 466
 Béla, II., Vak, magyar király 514
 Béla, III., magyar király 312, 313
 Béla, IV., magyar király 87
 Béli Pálné Vitéz Zsuzsanna 389
 Bellér Béla 85, 90, 92
 Bellerus, Johannes → Beelaert, Joannes
 Bem József 38, 243
 Bencze Imre 72
 Benda Kálmán 186, 197, 366
 Bendeguz, hun vezér 464
 Bene Sándorné 162, 509
 Benedek, Szent 305
 Benedictus, királyi kancellár 329
 Benger, Nicolaus 206
 Benkner, Johannes 141
 Benkő Samu 179, 422
 Bentivoglio, Annibale 399
 Bényei Miklós 391, 500
 Bényi Csilla 500
 Béranger, Pierre-Jean de 251
 Berchtold, Sigmund 512
 Berckringerus, Daniel 487
 Berczky Loránd 375
 Bereczné Huszár Éva 503
 Beregszászi Magdolna 501
 Berei Farkas András 390
 Berens, Ciprian 270
 Bergen, Claus 101
 Berislavus, Petrus → Beriszló Péter
 Beriszló Péter 411
 Berkeszi István 385
 Bernardin, Sienai Szent 265, 269
 Bernát, Clairvaux-i Szent 328
 Bernáth Mária 509
 Bernhard, Otto → Friedmann, Bernhard Otto Fried-
 mann, Bernhard Otto 245
 Bernhardt viceispán 367
 Beroaldo, Filippo, id. 4, 397–419
 Bertényi Iván 85, 92, 93, 303
 Bertók Lajos 391, 497
 Berzeviczy Albert 11, 89
 Besoldus, Christophorus 489
 Bethlen család 421
 Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 172, 318, 424,
 440
 Bethlen István 478

- Bethlen Mihály 201
 Bethlen Miklós 202
 Bettarel, Apollinare 266
 Beust, Freidrich Ferdinand 46, 47, 50
 Bevilaqua Béla 82
 Beythe, Stephanus 73
 Beza, Theodor 163, 479
 Bialostocki, Jan 88
 Bibor Máté János 505
 Bicskei Krisztina 511
 Bielowski, August 299
 Bielz, Eduard Albert 166, 167
 Bierlaire, Franz 376
 Bihari → Terczki
 Bihl, Michel 269
 Bikfalvi Géza 521
 Bilszky, Johannes 259, 261
 Birck Edit 386
 Birken, Sigmund 287
 Bíró Sámuel 162
 Bíró X. Ferenc 521
 Bíró, fotóriporter 450
 Bismarck, Otto von 33, 34, 50, 253
 Bisterfeld, Johann Heinrich 490
 Bitskey István 391
 Bizarri, Petrus 70
 Blaga, Cristina 16–31, 31
 Blaha Lujza 58
 Blome, Astrid 94, 95, 387
 Blum, Hans 33, 34, 253
 Blume, Friedrich 152
 Blücher, Gebhard 138
 Bobory Dóra 512
 Bocatius Joannes 167, 168, 186, 200
 Boccaccio, Giovanni 91, 399, 406, 413
 Bocskai István 175, 176, 186, 195, 479
 Bocskaiak 198
 Bod Péter 72, 121, 504, 513
 Bodenmann, Reinhard 376, 380
 Bodmer, Johann Jakob 265
 Bodó Pál 344, 346, 350
 Bodoni, Giambattista 503
 Bódyné Márkus Rozália 95, 387
 Boeles, Willem Boele Sophius 362
 Boetius, Ancius Manlius Torquatus Severinus
     377
 Bogár Judit 521
 Boileau-Despreaux, Nicolas 264
 Bokányi Dezső 281, 460
 Bollók János 2, 7, 255
 Bonaventura, Szent 265–268
 Bondalmondi, Giovanni Pandolfo 361
 Bonelli, Benedetto 265
 Bonfini, Antonio 113, 375, 401
 Bongarsius, Jacobus 91
 Bónis György 405
 Borbély György 184, 193
 Borbély Szilárd 391
 Borda Lajos 113–114, 203
 Borgia, Rodrigo 402
 Borián Elréd 521
 Boriss László 344
 Borland, Catherine Robina 469, 478
 Bornemissza Pál 397
 Boronkai Iván 404, 408
 Borosnyai Nagy Zsigmond 502
 Boross Klára 162, 413
 Borovi József 202
 Borsa Gedeon 121–145, 287, 297, 397, 491, 500,
     505
 Borus József 508
 Borza, Élie 378
 Borzsák István 2, 3, 11, 185, 186, 197, 393
 Bouricius, Jacobus 489
 Boyce, Janus 501
 Bozzay Réka 390
 Bökényi Filep János 490
 Böning, Holger 94–97, 99, 387
 Börzsönyi József 363
 Brachfeld, Siegfried 387
 Brady, Ignatius 270
 Brager, Johann-Wilhelm 20
 Brahe, Tycho 24, 163, 166, 171
 Brant, Sebastian 472
 Bratz, Conrad Wilhelm 28
 Brauneis, Walter 149
 Brauswetter János 64
 Breckling, Friedrich 117
 Breda, Jan van 361
 Breithaupt, Joachim Justus 117
 Breitinger, Johann Jakob 265
 Breko, Hana 501
 Brenz, Johann 380
 Brerewood, Edward 487
 Brett, Martin 469, 477
 Briggs, Asa 500
 Brockliss, Laurence W.B. 23
 Brodaries István 401

- Bródy Sándor 340, 345, 445, 453
 Brosche, Peter 23
 Brotto, Iohannes 360, 361
 Bry, Theodor de 177, 178, 181, 200
 Buchner, August 22
 Buchner, Augustus 21
 Buda Attila 512
 Buda, hun uralkodó 464, 465
 Budai János 514
 Buday György 503
 Budé, Guillaume 115
 Budé, Jean 115
 Budenz József 6, 325
 Budik, Peter Alcantara 318
 Bughetti, Benvenuto 269
 Bujtás László Zsigmond 390, 392, 512
 Bullaeus, Anthonius 487
 Bullinger, Heinrich 257
 Bunyitay Vince 1, 303, 316
 Burai Erzsébet 392
 Burchardus Wormatiensis 468, 474
 Burgersdicus, Franco 489, 490
 Burgi, Josst 166
 Burián István 357
 Burke, Peter 500
 Burmann, Franciscus 201
 Busa Margit, V. 382, 384
 Busbequius, Augerius Gislenius 287
 Busch, Moritz 33, 34
 Buttkayné Kosáry Emmy 450, 460
 Buzinkay Géza 38, 54, 338, 507
 Byron, George Gordon 251
- Cacciotti, Alvaro 272
 Cadell, Patrick 469
 Caesar, Caius Julius 324, 325, 399, 416
 Calasantius, Kiss-széli, Josephus → Kiss-széli József
 Calepinus, Ambrosius 113, 334
 Calov, Abraham 21
 Calvin, Jean 378, 379, 483
 Camden, William 163
 Camera, Matteo 89
 Canitz, Friedrich Rudolph Ludwig von 264
 Canning, Joseph 305
 Canstein, Carl Hildebrand von 117
 Capece, Francesco Berardo 84, 85
 Capere kanonok → Capece, Francesco Berardo
 Caples, Matthew 508
- Capycius, Franciscus Berardus → Capece, Francesco Berardo
 Caracciolo, Cesare d'Engenio 88
 Carley, James Patrick 381
 Carobertó → Károly Róbert, I., magyar király
 Carolus I., Andegavensis → Károly Róbert, I., magyar király 84
 Carolus, Johann 95
 Carpzov, Johann Benedikt 117
 Carrillo, Alfonso 175, 195, 196
 Carthesius → Descartes, René
 Case, John 487
 Casmann, Otho 488
 Caspar, Erich 254, 304
 Cassander, Georgius 489
 Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius 328
 Catilina, Lucius Sergius 434
 Cats, Jacob 264
 Catullus, Caius Valerius 9, 496, 497
 Celano, Carlo 88
 Celesztin, III., pápa 313
 Celtis, Konrad 400, 412
 Cenci, Cesare 269, 270
 Cennerné Wilhelmb Gizella 164, 173, 191
 Cervantes Saavedra, Miguel de 378, 506
 Chaba → Csaba
 Chartres-i Szent Ivo → Ivo, Chartres-i Szent
 Chemnitz, Martin 117, 488
 Chodorow, Stanley 477
 Chojnacka, Małgorzata 95
 Chowanetz báró → Chownitz, Julian
 Chownitz, Julian 238, 239
 Christus, Petrus 293, 294
 Chrysostomus, Johannes → Johannes Chrysostomus, Sanctus
 Cicero, Marcus Tullius 1, 11, 324, 328, 336, 399, 403, 417, 487
 Ciolek, Erazm 400
 Clemens Romanus 335
 Clementia, Habsburg hercegnő 83–85, 88, 90
 Clenardus, Nicolaus 488
 Cleophas, Michael 20
 Cobor Péter 341
 Codro, Urceo 399
 Colines, Simon de 381
 Colomanus → Kálmán, magyar király
 Colombo, Fernando 292, 380, 381
 Comenius, Johannes Amos 483, 484, 488
 Concoreggio, Gabriel de 334, 336

- Constantinus, Nagy, római császár 305
 Copernic → Kopernikus, Mikolaj
 Cordatus, Conradus 14, 15
 Cordes, Michael 19, 20
 Coresi diakónus 141
 Corneille, Pierre 264
 Corvin János 410
 Corvin Mátyás → Mátyás, I., magyar király
 Cöler, Philipp Albert 20, 27
 Craetsius → Krazius, Joachimus
 Cunaeus, Petrus 488
 Cunningham, Ian Campbell 469, 477
 Curtius Rufus, Quintus 162, 169, 170, 172, 200, 324, 325
 Cushing, Kathleen G. 477
 Cyprianus, Caecilius, Sanctus 408
 Czauck, Simon 164–166
 Czegle Imre 389
 Czeglédi László 510
 Czeglédi Szabó Pál 73
 Czéh Sándor 506
 Czékli Béla 205, 212
 Czene, Petrus 75, 76
 Czibula Katalin 95, 96, 98, 387
 Czirók András 509
 Czövek Zoltán 499–513, 500
 Czvittinger Dávid 19, 513
- Csaba György Gábor 25
 Csáky István 195
 Csáky László 74
 Csáky Miklós 74
 Csala Imre 281
 Csánki Dezső 403
 Csapláros István 366
 Csapodi Csaba 1, 3–5, 315, 317, 403, 414, 497
 Csapodiné Gárdonyi Klára 1, 3, 86, 315, 317, 403, 413
 Császár Ivett 505
 Csathó Kálmán 345, 446, 447
 Csatkai Endre 27
 Csávossy Elemér 521
 Csécsi Imre 371, 438, 439
 Csehi István 21
 Csehi P. András 20, 21
 Csengery Antal 247
 Csépe Valéria 508
 Cserey Farkas 388
 Csemus Sándor 92
- Cserzy Mihály 446
 Cseszka Éva 521
 Csikesz Sándor 201
 Csikós Judit 509
 Csiszár Miklósné 511
 Csiszár Sámuel 431
 Csizmadia Sándor 446, 447
 Csohány János 509
 Csóka J. Lajos 304
 Csóka-Jaksa Helga 510
 Csokonai Vitéz Mihály 82, 278, 501
 Csonka Ferenc 167
 Csontos János 317–319, 323, 336, 392, 496
 Csorba Dávid 390, 393
 Csorba László 91, 93
 Csoron János 149
 Csörsz Rumen István 391
 Csulai György 403
 Csulai Mór Fülöp 399, 400, 403, 404, 412, 417
 Csuti Elemér 162, 191
 Csúzy Zsigmond 392
 Csúry István 389
- Dach, Simon 264
 Damjanich János 37
 Danaeus, Lambertus 488
 Dankó József 148
 Dante Alighieri, 289, 324, 330, 336, 399
 Darab Ágnes 392
 Dávid Ferenc 140, 492
 Deák Antal András 504
 Deák Eszter 512
 Deák Ferenc 39, 47, 232, 239, 247, 278, 357, 509
 Debreczeni Attila 390, 507
 Decsi → Baranyai Decsi János
 Dede Franciska 507
 Dege Sándor 51–68
 Deimel, Hyacinth 266
 Dékáni Kálmán 92
 Delisle, Leopold 266
 Dembinski, Henryk 38, 243
 Demény Lajos 179
 Demeter Júlia 501
 Demmel József 506
 Denommé, Isabelle C. 380, 381
 Depkat, Volker 95
 Déry (Mráz) Mihály 226
 Descartes, René 23, 25, 26

- Desrosiers-Bonin, Diane 381
 Dessewffy Emil 244
 Dethier, Philipp Anton 321–323, 325, 326
 Detsinyi Frigyes 64
 Deutsch Gábor 62
 Deutschmann, Johann 20, 21
 Dévay József 513
 Deveseri Gábor 9, 185, 409, 410
 Dezsényi Béla 219, 224, 226, 234
 Dézsi Lajos 92
 Di Pietro Lombardi, Paola 501
 Diest, Henricus 488
 Dieterich, Conrad 488, 489
 Dillon Bussi, Angela 501
 Dión 170, 171
 Diószeghy Tibor 344, 350
 Diószegi, Michael 363
 Diu, Isabelle 377
 Dobrossy János 432
 Dobrzycki, Jerzy 22
 Dóczy Katalin 403
 Dóczy János 13
 Dóczy Péter 403
 Dóczy András 168
 Dolet, Étienne 379
 Domanovszky Ákos 509, 512
 Domanovszky Sándor 298
 Domokos György 19
 Domokos Mariann 506
 Domokos Mátyás 508
 Domonkos György 501
 Domonkos Ottó 508
 Dove, Alfred 33
 Dömötör Adrienne 159
 Dörnyei Sándor 501, 518
 Draskóczy István 255
 Dreves, Guido Maria 152
 Dreyer, John L. Emil 163
 Drusius, Johannes 393, 394
 Dsenevis, görög orvos 329
 Du Bois, Simon 381
 Dudás Anikó 509
 Dudith András 479, 512
 Duerbeck, Hilmar W. 23
 Dukkan Ágnes 95, 505
 Dunăreanu, Elena 385
 Dunn, Kenneth 468
 Duns Scotus, Johannes 268, 272
 Dux Adolf 249
 Ebert, Friedrich 101
 Eckardt, Julius 33
 Ecsedy Judit, V. 492, 502
 Ed, magyar vezér 464, 465
 Edemen, magyar vezér 465
 Éder Xavér Ferenc 521
 Éder Zoltán 508
 Edwards, Edward 318
 Eghenvelder, Liebhard 96
 Ego → Rózsavölgyiné Fried Margit
 Ehinger, Georg, von Ulm 360
 Einhorn, J.G. → Horn Ede
 Eisler János 503
 Eisler Mór 243, 248, 249
 Ekler Péter 375, 377, 491–496
 Elek Artúr 277
 Elek Zsuzsanna 508
 Éliás Márton 441
 Eliud → Előd, magyar vezér
 Elizabeth I. → Erzsébet, I., angol királynő
 Előd, magyar vezér 464, 465
 Emericus → Imre, Szent, Árpádházi herceg
 Emődi András 112, 113, 207, 315–337, 500
 Ender, Johann 503
 Endre herceg → András herceg, I. Nagy Lajos,
 magyar király öccse
 Endrey Gyula 279
 Engel Pál 92, 175, 403
 Engels, Martin H. H. 393
 Ennetiere, Marie de 381
 Enrico di Guzman, Olivares grófja 88
 Entner, Heinz 261
 Eötvös József 41, 221, 241, 242, 252, 274, 277
 Eötvös Károly 277
 Ephorosz 417
 Epigenes 173
 Erasmus, Desiderius 375–379, 415, 417, 489, 490
 Erazmus, Szent 151
 Ercsei Dániel 432
 Erdei Pálma 54
 Erdei Sándor, id. 282
 Erdélyi József 283
 Erdész Ádám 503
 Érdi Marianne 504
 Erdő Péter 469
 Erdős Renée 446, 447
 Erdősi Péter 197
 Eredics Péter 391, 393–394, 490
 Ernő, Habsburg főherceg 150

- Érszegi Géza 307
 Erythräus Joachim 21, 30
 Erzsébet, angol hercegnő 483
 Erzsébet, I., angol királynő 70, 72
 Erzsébet, Kun, magyar királyné 87
 Erzsébet, Lokietek, magyar királyné 85
 Erzsébet, magyar királyné 85, 92, 250
 Erzsébet, Szent, Árpádházi 151, 293, 294
 Essenius, Andreas 201, 487
 Esser, Kajetan 270
 Este, Lucrezia d' 399
 Estei Hippolit 12
 Esterházy Károly 515
 Estókné Baranyi Beatrix 512
 Etényi Dóra, G. 176, 507
 Ethele → Attila, hun uralkodó 464
 Ethey István 504
 Euclides 488
 Eusebius (Caesariensis) Pamphilius 8, 9, 324, 325, 334, 335
 Eustathius 324
 Evangelisti, Giovanni Battista 490
 Ewald, Paul 470
 Expert, Joanna 376

 Fabini, Theodor 17
 Fabó András 19
 Fabó Edit 502, 510
 Fabricius, David 165, 166
 Fabricius, Georgius 21
 Fabrizio-Costa, Silvia 398, 400
 Fabroni, Carlo Agostino 208
 Faelli, Benedetto di Ettore 406, 413
 Faes de Mattani, Barbara 272
 Fahle, Ewald 266
 Fallenbüchl Ferenc 202, 204, 205
 Faludi Ferenc 80, 521
 Faludi Viktória 504
 Fanna, Fedele da 265–267, 272
 Farel, Guillaume 379–381
 Farkas Albert 93
 Farkas Gábor 19, 206
 Farkas Gábor Farkas 16, 162–200, 163, 510
 Farkas Gyöngyi 501
 Farkas Imre 345, 445, 447
 Farkas Mária, Cz. 508
 Farnabius, Thomas 490
 Fassel, Horst 386
 Fata Márta 513

 Fáy Dávid 521
 Fazakas Gergely Tamás 389–391
 Fazekas Csaba 108, 109
 Fazekasné Majoros Judit 507
 Featherstone, Mike 54, 565
 Fechner, Jörg-Ulrich 261
 Feenstra, Robert 393
 Fehér Erzsébet 368, 369
 Fehér Katalin 78–81, 107, 108, 368 368–372, 420–443, 506
 Fehérvári József 279
 Fejérdy András 509
 Fejérvöly István 159
 Fejérváry József 279–2782
 Fekete Csaba 390, 393, 501, 502, 506, 513
 Fekete Gézné 4
 Fekete István, dunántúli evangélikus püspök 204
 Feleky Géza 343, 347, 349, 354, 356, 446
 Fenessy György 204
 Fényes Elek 230, 243
 Fenyő István 32, 35
 Ferabosco, Pietro 186
 Ferdinánd, I., magyar király 14, 69, 168
 Ferdinánd, V., osztrák császár, magyar király 43, 423
 Ferenc József, I., osztrák császár, magyar király 43, 46, 48, 111, 322
 Ferenczi Ilona 501
 Ferenczi Zoltán 111
 Ferenczy Endréné 500, 511
 Ferenczy Valér 446
 Festetics György 218
 Festus, Johannes 168
 Ficino, Marsiglio 402
 Field, Richard S. 291, 292, 294
 Filiczky de Filefalva, Johannes de 478
 Fischer Dániel 519
 Fischer, Albert Friedrich Wilhelm 262
 Fischer, Heinz-Dieter 34
 Fischer, Jacobus 478
 Fischer, Ludwig 318
 Flaming, David 267
 Fleming, Johannes 390
 Fleming, Paul 259, 261–265
 Fletcher, Shelley 294
 Florianus Mátyás 92, 308
 Florit, Ermenegildo 269
 Florus, Lucius Annaeus 4, 399, 488
 Fockema Andreae, S.J. 364, 491

- Fodor Aladár 457
 Fodor László 446
 Fogarasi Zsuzsa 501
 Font Zsuzsa 162, 195, 497
 Fontana, Domenico 88
 Forgách Antal 320
 Forgách Ferenc 515
 Forgács Simon 207
 Fórišová, Marta 96
 Forrai Tamás S.J. 521
 Fournier, Pierre Simon, le Jeune 292, 469, 477
 Fox, John 69
 Földesi Ferenc 496–498, 496, 498
 Földi János 391
 Földi Mihály 446
 Földvári Gábor 143
 Fraknoi Vilmos 111, 310, 315–318, 401, 409
 Franchet d'Esperay, François 461
 Francke, August Hermann 117
 Franco, Giacomo 188, 189, 192
 Frankovith Gergely 505
 Fransen, Gérard 477
 Frey, Arthur 238
 Freytag, Gustav 32, 33, 35, 41, 253
 Fried István 32, 384, 386–388
 Friedberg, Emil 471–475
 Friedländer Sára 387
 Friedmann, Otto Bernhard 36, 245
 Frigyes, V., pfalzi választó, cseh király 483
 Frimont, Johann 82
 Frisnyák Sándor 504, 505
 Froment, Antoine 381
 Frölich János 457
 Fuad Mehmed pasa 321
 Fugger, Johann Jacob 287
 Fuller, Thomas 490
 Fumée, Martin 194
 Futaky László 511
 Fügedi Péterné 513
 Fülöp, II., makedón király 3, 9
 Fülöp, III., spanyol király 85
 Fűzesné Hudák Julianna 503
- Gaab, Hans 25
 Gaál Endre 283
 Gaál Gaszton 283
 Gaál György 249
 Gaboda Péter 320
 Gábor Andor 342, 345, 348, 445, 446, 450, 452
- Gábrriel Asztrik 146–148, 151, 152, 154, 155, 312
 Gábrriel P. Gottfried 146
 Gabriel → Báthory Gábor, erdélyi fejedelem
 Gaisser, Julia Haig 398, 397, 409
 Gál András 504, 505
 Gál Gedeon 269, 270
 Gál Imre 73
 Galavics Géza 186, 191
 Galgóczy Károly 437
 Galilei, Galileo 25, 26
 Gall, Franz 492, 493
 Galla Ferenc 202, 208
 Galvácsy László 218
 Gamauf, Samuel 263
 Gantrel, Étienne 116
 Garai Pál 361
 Garami Ernő 460
 Garay János 248
 Garázda Péter 3
 Garber, Klaus 265
 Gárdonyi Albert 92
 Gárdonyi Géza 150
 Garin, Eugenio 10, 398, 404, 414, 419
 Gassendi, Pierre 26
 Gatti, Alitenius 164, 186
 Gatti, Friedrich 82
 Gaudardus, Samuel 490
 Gaza, Theodorus 335
 Gazda István 500, 505, 506
 Gebhardt, Hartwig 99
 Géczy János 508
 Gécs Béla 502, 503
 Gelléri Gábor 500
 Gellért, Szent 297
 Gellius, Aulus 399
 Gensericus, vandál király 170
 Genthon István 88, 91
 Georg von Ulm 360
 Geréb László 405
 Geréb Péter 405
 Gerecze Péter 90, 91
 Gerézdi Rabán 401, 405
 Gergely Zsuzsanna 69
 Gergely, VII., pápa 254–257, 304–306, 308–312, 314, 474, 477
 Gerhard, Johann 117
 Gerics József 255–257, 298, 304–307, 310, 312
 Geringer, Karl 38
 Gerő Gyula 500, 510–512

- Geysa → Géza, I., magyar király
 Géza fejedelem, 298, 300, 464, 465, 514
 Géza, I., magyar király 256, 257, 298–301, 304–307, 464, 465
 Gibárti Keserű István 416
 Gibárti Keserű Mihály 400, 405, 412, 416
 Gidófalvi István 205
 Gilárty Zoltán 446
 Gilmont, Jean-François 376–378, 380, 381
 Giotto di Bondone 93
 Giovanna I., regina di Napoli → Johanna, nápolyi királynő
 Gittichius, Michael 489
 Glowynsky, Paulus 361
 Glück Károly, dr. 344
 Gmehling, Hermann 62
 Gnäser, Carolus 495
 Gnäser, Catharina 492, 493, 495
 Gnäser, Johannes 492, 493
 Goda Beatrix 511
 Goethe, Johann Wolfgang von 97
 Goltzius, Hubert 393
 Golubovich, Girolamo 268
 Gomba Szabolcsné 392, 393
 Gombóc Márta 511
 Gombos Ferenc Albin 313
 Gonda György dr. 513
 Gonda Zsuzsa 503
 Gorgusz → Greguss Ágost
 Goriupp Aliz 513
 Goró Lajos 82, 83, 85, 87, 88, 90, 91, 93
 Gosztonyi János 12
 Gottsched, Johann Christoph 264, 265
 Göbölös Magdolna 500
 Göllner, Carl 188
 Gömöri György 69–72, 201, 478, 478–483, 485, 505
 Gönczi Ambrus 500
 Görgey Arthur 37, 38, 238, 243, 244, 246, 252
 Göring, Hermann 504
 Gragger Róbert 385
 Granasztói Olga 501
 Grant, Edward 23
 Grass, Günter 97
 Gratianus 256, 411, 469
 Gregorius de Chrescencio 312, 313
 Gregorius, papa → Gergely, VII., pápa
 Greguss Ágost 249
 Greiling, Werner 95
 Grell, Andreas 20
 Grempe a Freudenstein, Ludovicus 488
 Grendler, Paul 362
 Grill Károly 274
 Grindal, Edmund 69
 Gritti, Lodovico 405
 Gróf L. László 504
 Grolier, Jean 115
 Gruber, Carl Anton 96
 Grudius, Nicolaus 390
 Grunow, Johannes 33, 34
 Grün, Anastasius 47
 Grünwald Géza 507
 Gryphius, Andreas 264
 Gryphius, Christian 264
 Gryzla, Manfred 490
 Gualtherus, Rudolphus 488
 Guarino, Battista, jun. 1, 5, 6–8, 10, 11, 15
 Guilbaud, Juliette 502
 Gulyás József 388, 389
 Gulyás Melinda 504
 Gulyás Pál 123
 Gunesch, Johannes 22
 Gusmano, Enrico conte di Olivarez 85, 88
 Gutenberg, Johann 291, 293, 294, 502,
 Guzman Henrik 90
 Günther, Johann Christian 97, 264
 Gvadányi József 502
 Gyáni Gábor 51, 53, 59
 Gyarmati István 12
 Gyenes László 460
 Gyenis András 521
 Gyömrői Edit 344
 Gyöngyösi Ilona 63
 Györfly György 312
 György Aladár 111
 Györgyi Gézáné Zámor Magda 513
 Győri Aranka 449
 Győri István 512
 Gyug, Richard Francis 477
 Gyulafi Lestár 171
 Gyulafy Lestár 171
 Gyulai Pál 112
 Gyuris Gyögy 500, 511
 Haacke, Wilmont 32
 Habsburg Mária → Mária, magyar királyné
 Haczaqi Márton 315

- Hadrianus, római császár 328, 330
 Haebler, Konrad 113
 Haenel, Gustav. 475
 Hahn, Ulrich 1, 6
 Haiman György 503
 Hajnóczy Iván 168
 Halász Gábor 93
 Halász Magdolna 511
 Halaváts Gyula 17
 Hales, Alexander of → Alesius, Alexander
 Halle, Ludwig 492, 493
 Halse, Sven 97
 Hamesse, Jacqueline 267
 Hammerdörffer, Simon 27
 Hanák Péter 54, 62
 Hangodi Ágnes 499, 512
 Hannibál 410
 Háportoni Forró Pál 172
 Haraszthy Miklós 13
 Hargittay Emil 521
 Harpad → Árpád, magyar vezér
 Harrer Ferenc 65
 Harsányi István 389
 Harsányi Zsolt 342, 343, 351, 444–446
 Hartmann, Julius 27
 Hartvik püspök 310, 464, 468
 Hassenstein von Lobkowicz, Bohuslav 400
 Hattoorp, Heinrich Jacob 20, 28
 Hatvani István 392
 Hatvany Lajos 338–359, 444–463
 Hatvany Lajosné 340, 341
 Hauff, Else 95
 Haug, Christine 95
 Hausner Gábor 19, 508, 513
 Havas Gyula 447
 Havas József 109, 110
 Havas László 389, 391
 Haynau, Julius von 38, 39, 239
 Heckenast Gusztáv 108, 245, 272, 290, 291
 Heereboord, Adrianus 487
 Heerman, Johann 261
 Hegedüs András 205
 Hegedüs Béla 96
 Hegedüs Géza 22
 Hegedüs István 397
 Hegyi Dolores 171
 Heine, Heinrich 251
 Heinrich Gusztáv 247, 385
 Heinsius, Daniel 264
 Helk, Vello 492
 Hellaeus, Ludovicus 493
 Hellebrant Árpád 2, 4, 11, 491
 Hellmann, C. Doris 166
 Helmholtz, Richard Henry 469
 Heltai Gáspár 121–145, 491
 Heltai János 73, 479, 483 492, 500, 505
 Henrik, II., német-római császár 314
 Henrik, III., francia király 163
 Henrik, VIII., angol király 381
 Henszlmann Imre 319–322, 325, 328, 329, 336
 Hepworth, Mike 54
 Herbig, Friedrich Ludwig 33
 Herczeg Ferenc 446
 Herczeg Géza 344
 Herczeg Mihály 279
 Herder, Johann Gottfried 265
 Herepei Gergely 425, 426, 430
 Herepei Károly 424, 425
 Hérodotosz 8
 Herpay Gábor 201
 Hertling, Georg Friedrich von 448
 Herz Henrik 340
 Hess András 375
 Hesslein József 350
 Hetzel, Johann Peter 27
 Hevesi Sándor 345, 446
 Heydemann, Klaus 96
 Hideg Ágnes 510
 Hídvégi Mikó Ferenc → Mikó Ferenc
 Hieronymus → Jeromos, Szent
 Hieronymus, Eusebius 329
 Higman, Francis 380
 Hiller István 375
 Himfy → Kisfaludy Sándor
 Hindy János 222
 Hirsch Albert 340
 Hirsch Lipót 112
 Hirtenfeld, Jaromir 82
 Hitler, Adolf 284
 Hobbes, Thomas 26
 Hobrecht, Jacobus 490
 Hock János 460
 Hodinka Antal 392
 Hofbauer Nepomuk János 506
 Hoffgreff, Georg 140
 Hoffhalter Rudolf 392
 Hoffleit, Dorrit 165
 Hoffmann von Hoffmannswaldau, Christian 263

- Hohenlohe, Sigmund von 400
 Holl Béla 121
 Hollándar Sándor 344
 Holler, László 501
 Holló Szilvia Andrea 503
 Holzer Simon 51
 Homérosz 186, 324, 492
 Homok → Cserzy Mihály
 Homolay Endre 369, 370
 Honorius Flavius, nyugat-római császár 305
 Honsberg, Eugen 261, 262
 Honterus, Johannes 135
 Hoorn, J. G. → Horn Ede
 Hoornbeek, Johannes 487
 Hopp Lajos 366
 Horatius Flaccus, Quintus 185, 264
 Hormayr, Josef 82, 286, 383
 Horn Ede 41, 243
 Horovitz Jakab 278
 Horvát István 318
 Horvát Márton 184
 Horváth Ádám 78
 Horváth Iván 258
 Horváth János 2–4, 7, 151, 255, 297, 313, 404
 Horváth József 386
 Horváth Martinián 269
 Horváth Mihály 245
 Horváth Sándor 508
 Hosszútóthy István 197
 Hottinger, Johann Heinrich 488
 Hoványi Ferenc 88
 Hörceik Richárd 363
 Hrabovszky János 82
 Hubert Gabriella, H. 258, 505
 Hudi József 500, 504, 511
 Hummel, August 101
 Hunfalvy Pál 248, 385
 Hunger János Henrik 212, 515
 Hunt, Lynn 505
 Hunyadi Ferenc 169, 172, 183, 195, 199, 200
 Hunyadiak 69, 403
 Huszár Vilmos 508
 Huszti József 10
 Huszti, Andreas 17
 Hyde, Thomas 509

 Ignác, Szent, Loyolai 520
 Ilia Mihály 454
 Illésházy István 162, 164, 165, 194, 200

 Illucz Oláh János 230, 232–234, 236
 Ilosvai Selymes Péter 92
 Illyés András 212
 Illyés, Stephanus → Illyés András
 Imre Mihály 390
 Imre, Szent, Árpádházi herceg 464
 Imrefi → Vahot Imre
 Ince, III., pápa 313
 Ince, XII., pápa 208
 Incze Sára 430
 Ingen, Ferdinand van 265
 Ipolyi Arnold 316, 317, 319–325, 336, 337, 376, 506
 Isidorus Hispalensis → Isidorus, Sevillai
 Isidorus, Sevillai 309, 465, 466, 469, 474
 István, I., Szent, magyar király 151247, 298, 300, 303, 305, 310, 388, 391, 424, 464, 465, 468, 503, 514
 István, V., magyar király 87
 Istvánffy Miklós 175, 181, 191, 194, 195
 Iszokratész 405, 417
 Iuba, II., Numidia királya 408
 Iván Ede 276
 Ivánfi Jenő 446
 Iványi Béla dr. 501
 Ivo, Chartres-i Szent 468–470, 472, 474, 476, 477

 Jacobinus János 193, 195
 Jacobus Antonius Marcellus Venetus 389
 Jacobus Cibiniensis 16
 Jaffé, Philipp 470
 Jahn, Christian Friedrich 28
 Jakab Elek 83
 Jáki László 520
 Jakó Zsigmond 141, 142, 315, 320, 321, 497, 510
 Jakobovics Jenő 344
 Jankovich Miklós 388
 Jankovics József 201
 Jankovits László 10
 János István 391, 505
 János király → János, I., (Szapolyai), magyar király
 János lengyel diák 360
 János minorita 92
 János, Habsburg főherceg 83
 János, I., (Szapolyai), magyar király 13, 14, 69
 János, Szent, Kapisztrán 268

- Jánoska Antal 503
 Janus Pannonius 10, 389, 478, 479
 Jaros Vince 441
 Jászay Magda 197
 Jászberényi, Paulus 483–491
 Jászi Oszkár 350
 Jeiler, Ignatius 267, 268
 Jensma, Goffe Theunis 484
 Jenson, Nicolaus 4
 Georgio de Ulmo → Georgius de Ulm
 Jeromos, Szent 324, 325, 335, 415, 416
 Jesenšek, Marko 506
 Jób, esztergomi érsek 312
 Jobbágy Jenő 446
 Jobst Agnes 511
 Johanna, nápolyi királynő 84, 85, 89, 91–93
 Johannes Baptista → Evangelisti, Giovanni Battista
 Johannes Chrysostomus, Sanctus 379
 Johannes de Lassothii 361
 Johannes de Thurocz → Thuróczy János
 Johannes notarius 360–362
 Johannes Polonus 360
 Jókai Mór 248, 277, 371
 Jordan, Max 33
 József Attila 283, 344
 József Farkas 338
 József nádor 318, 388
 József, II., magyar király 5, 79, 373
 Juhász Nagy Sándor 509
 Juntke, Fritz 260
 Justh Gyula 279, 280
 Justinianus, I., bizánci császár 170
 Justinus, Marcus Junianus 1–9, 11, 15, 399
- K. Gy. → Kókay György
 Kacsóh Pongrác 344, 346, 348, 446
 Kadar 464
 Kadocsa 465
 Kaemmel, Otto 35, 49, 246, 247
 Käfer István 504, 505, 521
 Kafka Margit 340, 341, 343, 446, 447, 449, 451, 452
 Kaiser Nándor 160
 Kaján Ábel 513
 Káldi György 287
 Káldos Gyula 500
 Kálmán, magyar király 299, 300, 468
 Kaltenbrunner, Ferdinand 470
- Kálvin → Calvin, Jean
 Kanizsai Erzsébet 149
 Kanizsai Pálfi János 73, 74
 Kántor Sándorné Varga Tünde 392, 506
 Kapitánffy István 1
 Kápolnai Iván 508
 Kaposi József 289
 Kaposi Sámuel 206
 Kaprinai István 203
 Kapronczay Katalin 507, 519, 520
 Karácson Mihály 228
 Karácsonyi János 1
 Karancs-Berényi (III.) György 205
 Kárász József 278, 282, 284
 Karáth Tamás 521
 Kardos István 344, 350
 Kardos László 445
 Kardos Tibor 405
 Karinthy Frigyes 111, 340–343, 347, 349, 351, 354, 444–447, 454, 463
 Karlstadt, Andreas Rudolf von 380
 Károly Lajos spanyol infáns 85
 Károly Róbert, I., magyar király 84, 85, 87, 88, 91
 Károly, durazzói herceg 85, 89
 Károly, Habsburg főherceg 72
 Károly, I., Anjou nápolyi király 83, 88, 90
 Károly, I., Nagy, német-római császár 314
 Károly, II., (Sánta) nápolyi király 87
 Károly, II., Kis, magyar király, III., nápolyi király 93
 Károly, IX., francia király 163
 Károly, VIII., francia király 115
 Károlyi István 219
 Károlyi Mihály 284, 349, 352, 355, 460
 Kárpáty Csilla 162
 Kaspar, Johann 150
 Katalin, II., orosz cárnő 95
 Katona Tünde 19, 206
 Katsányi Sándor 511
 Kaulich Etel 60
 Kazári István 206
 Kazinczy Ferenc 78, 79, 388, 389, 496
 Kazinczy Gábor 162
 Kázmér, IV., lengyel király 400
 Kazy Ferenc 521
 Kazy János 521
 Keckermann, Bartolomaeus 479, 488
 Kecskeméti Gábor 513

- Kégli Ferenc 383
 Kekius, Andreas 493
 Kelemen Eörs 504
 Kelemen Lajos 512
 Kelemen, VI., pápa 85
 Kelemen, VIII., pápa 196
 Kelemen, X., pápa 332
 Kelemen, XI., pápa 202
 Kellner, Jakob 492–496
 Kemény György 382
 Kemény János 391
 Kemény József 397
 Kemény Lajos 168
 Kemény Zsigmond 321, 434
 Kemmel, Johann 20
 Kemp, William 378, 380, 381
 Kende György 121, 143
 Kende Sámuel 504
 Kenéz Sándor 279–281
 Kepler, Johannes 166, 167
 Keppeler, Bartholomäus 164, 188, 190
 Kerca Asztrik 148
 Keresztély Ágost 207
 Kereszty István 382
 Kerkei Jenő 521
 Kerny Terézia 303
 Kerpel Péterné 507
 Kertbeny Károly 188, 248–253, 383
 Kertész Balázs 254–257, 297–314, 299, 300,
 306, 309, 312, 464–468, 464, 467, 468
 Kéry, Lotte 469
 Keserű Bálint 162, 195
 Keserű Gizella 162, 195, 497
 Keserű István 405
 Keszthelyi Sándor 167
 Kétházi Pál 12
 Keve 464, 465
 Kézai Simon 466, 467
 Kézy Mózes 371
 Kharitón 392
 Kicsi Sándor 505
 Kilián István 521
 Kimon 334
 Király Ilona 160
 Király István 399
 Király Sándor 186
 Kirchmaier, Georg Caspar 21–23, 25
 Kirchner, Athanasius 377, 489
 Kiséri András 205
 Kis-Éri György 205
 Kisfaludi Liphay Sándor 230
 Kisfaludy Sándor 82, 249
 Kiss Áron 72
 Kiss Domonkos 211
 Kiss Endre József 388, 389
 Kiss Farkas Gábor 398, 503, 505
 Kiss Ferenc, ifj., id. Zilahi 422
 Kiss Ferencné 169
 Kiss Ferenczné († 1832) 422
 Kiss Géza (jogász professzor) 392
 Kiss Géza 433
 Kiss Katalin 422
 Kiss Sebestyén 390
 Kiss-széli József 206
 Kisvárdai István 361
 Klaniczay Gábor 297, 303, 306, 313
 Klaniczay Tibor 169, 193, 412
 Klapka György 37
 Klauser, Renate 314
 Klecker, Elisabeth 397
 Klestenitz Tibor 507, 508
 Klimes-Szmik Katalin 510
 Klimó György 515
 Klinghammer István 504
 Klosterberg, Brigitte 117
 Knapp Éva 201–217, 203, 373–375, 374, 375,
 390, 391, 502, 503, 506, 513
 Knauz Nándor 215
 Kner Endre 503
 Kner Imre 112
 Kniewald Károly 303, 304
 Knijff, Wilhelmus 485, 490
 Knipf-Komlósi Erzsébet 98
 Kocztur Gizella 445
 Kocsány Piroska 391
 Kocsi Csergő Bálint 74
 Kocsy Anikó 510, 513
 Koenig, Paul 100
 Koi Gyula 506
 Kokas Károly 510
 Kókay György 107–108, 218, 219, 228, 230,
 338, 366, 366–368, 386, 507, 519–520
 Kollányi Ferenc 12, 257
 Kollár Emília 504
 Kolombusz (!) Kristóf 292
 Kolozs Barnabásné 510
 Komáromi Csipkés György 20, 21
 Komáromi Sándor 505

- Komlovszki Tibor 157, 308
 Komnénoszok 318, 333
 Konok Péter 500
 Konstanzia, Árpád-házi hercegnő 148
 Kopácsy József 234, 441
 Kopallik, Joseph 149, 150
 Kopeczky Rita 172
 Kopernikusz, Mikolaj 20, 22, 25, 26, 166
 Korbáviai Miklós 361
 Korsog Balázs 508
 Korn Fülöp Antal 243
 Kornya László 391
 Korodi, Ludwig 252
 Koroknay Éva, Sz. 147
 Korompai Gáborné 391, 393, 513
 Kortsák Jenő 446
 Korvin Ottó 282
 Kosáry Domokos 386
 Kosáry Emmy, B. → Buttkayné Kosáry Emmy
 Kościuszko, Tadeusz 366, 367
 Koser, Konstantin 270
 Kossuth Ferenc 279
 Kossuth Lajos 37, 38, 41, 106, 108–110, 219,
 221–223, 226, 227, 231, 233, 236, 237,
 240, 243, 244, 246, 278, 283, 284, 507
 Kosztolányi Dezső 340–344, 347–349, 351, 353,
 355, 444–447, 449–451, 452, 454–456, 463
 Koszyk, Kurt 34
 Kottaner, Helene 250
 Kovách Zoltán 514, 516
 Kovács András 503
 Kovács Ernő dr. 52
 Kovács Éva 86
 Kovács Mihály 89
 V. Kovács Sándor 1, 3, 157
 Kovács Tamás 218
 Kovács Valéria 510
 Kovács-Martiny Mihály 318
 Kovácsné Csonki Katalin 511
 Kovacsóczy Mihály 224–229
 Kovalská, Eva 98
 Kovásznai Sándor 496–498
 Kozák Péter 513
 Kozmáné Gombkötő Hajnalka 511
 Kozocsa Sándor 111, 513
 Kóhalmi Béla 278
 Köhler, Johann David 5
 Kölcsey Ferenc 223, 224
 Köleséri Sámuel 497
 Köleséri Sámuel ifj. 497
 Kölzer, Theo 469, 477
 König Gyula 275–277
 König kapitány → König, Paul Leberecht
 König, Paul Leberecht 100–106
 Könyves Tóth Mihály 432
 Köpeczi Béla 175
 Körmendy Kinga 215, 514
 Körösy Zsigmond 257, 258
 Kőszegfalvi Ferenc 278–284, 279, 280, 283, 511
 Kőszeghy Péter 172, 500
 Kövendi Dénes 513
 Kövér György 53
 Kövér Lajos 506
 Krahé, Peter 264
 Krajevszky Gizella 386
 Kranhold, Karl Heinz 95
 Kraus, Karl 106
 Krautter, Konrad 399–401, 404, 407, 413
 Krazius, Joachimus 488
 Krieglleder, Wynfried 96, 98
 Krischan, Alexander 385, 387
 Kristályné Szabó Emőke 507
 Kristeller, Paul 292
 Kristó Gyula 91, 92, 255, 256, 307, 312, 466
 Kristof → Báthory Kristóf, erdélyi fejedelem
 Kristóffy József 281
 Kristolovecz, Joannes 206
 Krizskó Pál 11, 13
 Kronk, W. Gary 166, 199
 Kropf Lajos 91, 92
 Krúdy Gyula 446
 Kruppa Tamás 162, 185, 193, 195
 Kubinyi András 92
 Kubinyi Ferenc 319–323, 325, 336
 Kucza Péter 500
 Kucska Zsuzsa 511
 Kucsman Árpád 511
 Kulcsár Péter 162, 168, 215, 216, 401
 Kulinyi Ernő 344, 346, 348
 Kultsár István 218, 219, 221, 224, 237
 Kun András 389, 391
 Kun Béla → Vésztői Kun Béla
 Kuranda, Ignaz 32
 Kurcz Ágnes 157, 186, 303, 307, 416
 Kurucz János 281, 284
 Kutas Jenő 508
 Kuthy Lajos 507
 Kutsch, Arnulf 94, 95

- Kuttner, Stephan 314
 Kühár Flóris 303, 304
 Kühmann, Wilhelm 265
 Kührner Éva 508
 Küküllei János 91, 92
 Kürosz, II., perzsa király 8
 Kyriss, Ernst 113
- La Brasca, Frank 398
 Labádi Lajos 513
 Laczkó Géza 446
 Ladányi Erzsébet 256, 257, 298, 304–306, 310
 Ladányi Sándor 483, 491
 Ládi László 499
 Ladislaus → László, I., Szent, magyar király
 Ladó Bálint 196
 Laet, Johannes de 488
 Lafayette, Marie-Joseph de 366
 Laicha → Kadocsa
 Lajos, I., Nagy, magyar király 83–85, 88, 91–93, 464
 Lajos, II., magyar király 13, 286, 404
 Lajos, IX., Szent, francia király 88
 Lajos, tarentói fejedelem 93
 Lakatos László 339, 342, 343, 347–349, 351, 445, 446
 Lamberg, Franz Philipp 39
 Lampert, magyar herceg 298, 300
 Landau, Peter 469, 477
 Landerer Mihály 78, 108, 109
 Landovics István 390, 392
 Láng Benedek 501
 Láng Lajos 53
 Langer Mór 113, 114
 Lányi Viktor 446
 Lárencz László 508
 Larrainzar, Carlos 468
 Laskai Osvát 113, 288, 297, 299–304, 306–309, 311–314, 464–468, 505
 László Gyula 303
 László Jenő dr. 279
 László mester 514
 László nápolyi magyar pártkirály 90
 László, I., Szent, magyar király 254–257, 297–314, 464, 466, 468
 László, IV., magyar király 467
 László, V., magyar király 250
 Latour, Théodore Baillet de 36
 Latzkovits Miklós 19, 206
- Lauer, L.Chr. 101
 Lauf Judit 162
 Laurebergius, Petrus 488
 Laurentius, Jacobus 487
 Lay, Heinrich 385
 Lázár Oszkár 449
 Lázs Sándor 146–161, 152, 154, 156, 159
 Le Rouge, Guillaume 381
 Leblanc, Maurice 348
 Lefevre d'Étaples, Jacques 379, 380
 Lehmann, Paul 515
 Lehotzki 367
 Leibnitz, Gottfried Wilhelm 264
 Leibrock, Felix 265
 Leich, Pierre 25
 Lemberg, Hans 32
 Lemmens, Leonhard 266, 268
 Lempereur, Martin 381
 Lendvai István 341, 446
 Lendvay Károly 344
 Lengyel András 338–359, 444–463
 Lengyel Géza 339, 340, 343, 344, 347, 352, 444, 446, 461, 462
 Lengyel Imre 391
 Lengyel Márta, S. 239
 Lengyel Menyhért 446, 456
 Lenin, Vlagyimir Iljics Uljanov 354, 448
 Lenkeyné dr-né, Semsey Klára dr. 512
 Leó, I., Nagy, Szent, pápa 205
 Leó, XIII., pápa 267
 León, Enrique de 477
 Leopold Lajos, ifj. 351
 Lepsius, Karl Richard 323, 325
 Lessing, Gotthold Ephraim 265
 Lészfalvi Jos. [József] 207
 Lesznai Anna 341
 Leusden, Johann 201
 Lévy József 442
 Levente, Árpádházi herceg 298–301, 308, 466
 Lichnerová, Lucia 96
 Licio, Angelo da 408
 Linderfeldt, Klaus August 510
 Lipót, I., német-római császár, magyar király 204
 Lippai György 515
 Lipsius, Justus 489
 Liptai Imre 339, 341, 343, 346, 446
 Liphay Sándor 231–236
 Livius, Titus Patavinus 8, 11, 169, 200
 Lobkowitz, Juan Caramuel y 377

- Locke, John 108
 Loewenfeld, Samuel 470
 Lohenstein, Daniel Casper von 263
 Londecz Elek 343
 Lorántffy Mihály 479
 Losonczy István 344
 Losonczy Zoltán 446
 Lovassy László 110
 Lovászi Józsefné 500
 Loyolai Szent Ignác → Ignác, Szent, Loyolai
 Löcsei Péter 509, 513
 Löffladt, Günter 25
 Löher, Franz von 246, 247
 Lőkös Péter 259–265, 392
 Lőrinczi Réka 506
 Lövei Pál 86–88
 Lubac, Henri de 521
 Lubbertus, Sibrandus 394
 Ludwig → Lajos, II., magyar király
 Luitpold von Bayern 101
 Lukács Gusztáv Jenő 343, 357
 Lukacs, John 59
 Lukács, Ladislaus 197, 203
 Lukacsics Pál 149, 150, 155
 Lukianosz 406
 Lukinich Imre 17
 Lukiosz, Pátrai 406
 Lullus, Raymundus 488
 Lumpartus → Lampert, magyar herceg
 Luther, Martin 14, 140, 141, 205, 212, 379–381
 Lüder, Justus 117
 Lysandros 334

 Maccovius, Johannes 489
 Mackenzie, George 469
 Macrelius → Micraelius Johannes
 Maczák Ibolya 521
 Madách Imre 93
 Madai Sándor 392
 Madas Edit 146, 159, 297, 299, 302, 303, 306,
 307, 309, 311–313, 319, 375, 510
 Mádi Márton 411
 Mádl Antal 289
 Magyar Kálmán 303
 Magyar Krisztina 516–518
 Magyar Zoltán 303
 Magyar István 72
 Maillard, Jean-François 377, 378
 Mainz, F. R → Reisinger, Franz

 Mair, Alexander van der 183, 184, 186, 200
 Majer István 441
 Majlát István 121, 124
 Majláth János 229, 230, 234, 249, 291
 Majtényiné Türi Katalin 513
 Makkai László 198
 Malherbe, François de 264
 Malonyay Dezső 273
 Málusz Elemér 17, 256, 466
 Mander, Karel van 292
 Mannová, Elena 96
 Maráczy Urbán 269
 Márai Sándor 391
 Marcion Sinopensis 324
 Marczali Henrik 90, 446
 Maresius, Samuel 487
 Margit, Navarrai, francia királyné 379–381
 Margócsy István 159
 Mária Terézia, magyar királynő 39, 424
 Mária, Habsburg → Mária, magyar királyné
 Mária, magyar királyné 13, 376, 381
 Mária, nápolyi királyné, V. István magyar király
 leánya 87, 90
 Markiános, kelet-római császár 170
 Markó László 16
 Márkus Béla 513
 Maron, Guy 508
 Marosi Ernő 6, 303
 Marot, Clément 380, 381
 Marquard, Andreas 27
 Marschalkó Gábor 165
 Marshall, Peter 292
 Marsigli, Luigi Ferdinando 504
 Martell Károly, Anjou 83–85, 87–91, 93
 Martianus → Markiános, kelet-római császár
 Martin von Krumlov 400
 Martin, Henri-Jean 379
 Martini, Fritz 33
 Martinus, Johannes 488
 Márton Gábor 506
 Márton Istvánné 511
 Márton Mátyás 504
 Márton, Szent 305
 Martonfalvi György 484
 Marx, Karl 354
 Masen, Jacob 171
 Mästlin, Michael 166
 Máthé Elek 171
 Matheson, Ann 469

- Mathias Corvinus → Mátyás, I., magyar király
 Matthias I., roi de Hongrie → Mátyás, I., magyar király
 Mattia Corvino → Mátyás, I., magyar király
 Matuskovich (Polykarp) József 369
 Matzar, Ibrahim 331
 Mátyás, I., magyar király 3, 89, 168, 315, 317, 319, 327, 329–332, 337, 374, 375, 401, 402, 405, 410, 424, 496, 497, 502, 504, 510, 515
 Mayer, Lucas 173–175, 177, 185, 188, 195, 199, 200
 Mayer, Tobias 392, 506
 Mayerová, Erika 96
 Mázi Béla 108–110
 Medgyesi Pál 390
 Medgyesy-Schickli Norbert 299, 467
 Mednyánszky László 509
 Méhes György 430
 Méhner Vilmos 276, 277
 Meier, Jörg 385, 386
 Meijer, Theodorus Josephus 364, 491
 Meisner, Johannes 21
 Melancthon, Philipp 23, 379
 Melischek, Gabriele 95
 Melissus-Schede, Paul 478–480
 Mencherini, Saturnino 272
 Meneghin, Vittorino 266, 272
 Merclin, Johann 488
 Mercs István 393
 Merg Hajnalka 507
 Mertens, Sabine 292
 Meschendörfer, Adolf 385
 Mester Sándor 462
 Mészáros Borbála 507
 Mészáros Klára 59
 Mészáros Lázár 243
 Methuen, Charlotte 166
 Metternich, Clemens Lothar Wenzeslaus 39, 240, 318, 319
 Meyer, Véronique 115, 116
 Mezei Zsolt 505
 Mezey László 146, 147, 254, 256, 297, 304, 324, 325, 335, 336
 Mezőfi Vilmos 278
 Michael → Mihály, magyar fejedelem
 Michle → Mihály, magyar fejedelem
 Micraelius Johannes 487
 Middelburch, Petrus de 327
 Migne, Jacques-Paul 466, 468, 473, 477
 Mihala Vera 393
 Mihály, havasalföldi vajda 162, 181, 183, 184, 195
 Mihály, magyar fejedelem 298, 300, 464
 Mihályi Balázs 504
 Miklós Andor 338, 462, 463, 508
 Miklós Dezső 74
 Miklós, V., pápa 332, 335
 Mikó Árpád 316, 319, 322, 510
 Mikó Ferenc 162
 Mikó Imre 163
 Mikolai Mátyás 207
 Mikonya György 505
 Miksa, II., német-római császár; I., magyar király 70, 72, 168, 186, 478
 Mikszáth Kálmán 273, 274, 276, 277, 506
 Milano, Ernesto 510
 Milde, Heinrich 117
 Miles, Matthias 164–166, 168, 199, 200
 Miltiadesz 334
 Mindszenty József 509
 Minutolo, Orso 84–86
 Miroston philokratoros 333
 Misch, Johann Astrophilus 505
 Miskolczy István 89
 Misocacus, Wilhelm 163
 Módis László 393, 513
 Moepps, Emmy 95
 Moholy-Nagy László 344
 Mohor Jenő 504
 Mokos Gyula 74, 77
 Molière 264
 Molinaeus, Carolus 488
 Moll, Bernhard Paul 504
 Molnár Antal 521
 Molnár Ferenc, A. 390
 Molnár István 151
 Molnár János (1728–1804) 78–81
 Molnár János 21
 Molnár József 163, 171
 Molnár Mária 511
 Moltke 446
 Moltzan, Heinrich 22
 Moly Tamás 446
 Monavius, Jacobus 478
 Monok István 98, 94–99, 114–115, 115–117, 117–118, 162, 172, 186, 188, 285, 291–294, 315, 318, 375–381, 388–389, 499, 510, 513

- Monostori Imre 508
 Monostori Szilveszter 511
 Mordtmann, Andreas David 317, 321–325, 337
 Morhof, Daniel Georg 264
 Móricz Miklós 508
 Móricz Zsigmond 446, 447, 501, 513
 Morus, Thomas 69
 Mosóczy Zakariás 515
 Mozart, Wolfgang Amadeus 289
 Mózes Mihály 507
 Muckenhaupt Erzsébet 113
 Múdra, Durina 96, 98
 Mudrák József 391
 Mullerus, Johann Ulrich 488, 489
 Murádin Jenő 503
 Murányi Gábor 338
 Muret, Marc Antoine 394
 Muth Ágota Gizella 289–291
 Mügeln, Heinrich von 308
 Müller, Quintian 266

 Nabucodonozor 8
 Nadányi Zoltán 392
 Nádas Sándor 351, 444, 446
 Nádasdi Anna 121, 122, 1224, 139, 142
 Nádudvari Sámuel 497
 Nagel, Michael 94, 95, 98, 99
 Nagy Balázs 198
 Nagy Ferdinánd 221–224
 Nagy Ignác 248
 Nagy Iván 112, 150
 Nagy László (hadtörténész) 197
 Nagy László 504
 Nagy Pál 218, 219, 221–224, 227, 229
 Nagy Réka 500
 Nagy Sándor → Sándor, Nagy, makedón király
 Nagy Sz. Péter 338
 Nagy Zoltán 340, 445
 Nagy Zsuzsanna 512
 Napóleon, I., francia császár 97, 355
 Nápolyi Endre → András herceg, I. Nagy Lajos magyar király öccse
 Nápolyi Johanna → Johanna, nápolyi királynő
 Nasta, Michael 377
 Naujocks, Eberhard 34
 Navarrai Margit → Margit, Navarrai, francia királyné
 Nell-Breuning, Oswald von 521
 Nemere István 93
 Nemerényi Zsombor 501
 Nemes Erzsébet 510
 Nemes Ödön S.J. 521
 Nemeshegyi Péter S.J. 521
 Nemeskürty István 457
 Nemesszeghy Ervin 520
 Németh András 501
 Németh Béla 391
 Németh G. Béla 386
 Németh László 279, 390
 Németh Péter 508
 Németh S. Katalin 285–287
 Németh Sámuel 27
 Némethy Lajos 204
 Neubart Christoph 163
 Neubauer Lajos dr. 64
 Neuber, Wolfgang 32, 248
 Neuberger, Valeria 98
 Neubrunn család 503
 Neumeister, Erdmann 264
 Neveu, Bruno 115
 Neveu, Valérie 114
 Nicolaus, V., pápa → Miklós, V., pápa
 Niemayer, August Herman 436
 Nienes, Arie Pieter van 485
 Ninus, asszír király 8
 Nischbach, Josef 386
 Noble, Philippe 376
 Nordau, Max 509
 Noszályné Bodnár Ágnes 499
 Nottnagel, Christoph 23, 24, 27
 Nussbacher, Gernot 138, 141

 Nyáry Albert 85

 Obernyik Károly 248
 Obsopaeus, Vincentius 380
 Ockham, William of 270
 Odescalchi-Rucellai család 266
 Odesirio, Roberto de 93
 Ojtozi Eszter 390, 391
 Oláh Miklós 376, 515
 Oliger, Livier 266
 Olivar, Alexandre 360
 Oliver → Illucz Oláh János
 Oltay Károly 508

- Oltványi Ambrus 6
 Olty Antal 344
 Opitz, Martin, von Boberfeld 264, 265
 Opitz, Theodor 251
 Orbán, II., pápa 477
 Orbán, VI., pápa 93
 Orosz Ágnes 392
 Orosz József 41, 223
 Orosz László 521
 Orseolo Péter → Péter, magyar király
 Ortelius, Abraham 393
 Ortelius, Hieronymus 181, 182
 Orth, Myra Dickmann 380
 Osualdus de Lasko → Laskai Osvát
 Osztern Rózsa 386
 Otrókoci Foris Ferenc 201–217, 517, 518
 Ottenfels-Gschwindt, Franz 319
 Ottokár I., cseh király 148
 Óváry Lipót 89, 90
 Ozorai Imre 505
- Örkényi Otília 82
 Ósze Mária 513
 Ötvös László 505
 Ötvös Péter 96, 98, 162, 175, 188, 195, 497
 Óze Sándor 299, 467
- P. Mester → Anonymus
 Pacius, Julius 488
 Pade, Marianne 9
 Paillet, Antoine 116
 Pajorin Klára 1
 Pákh Albert 513
 Pákozdy Ferenc 393, 513
 Paksi Cornaeus Mihály 4769
 Pál, lengyel diák 360
 Pál, Szent, apostol 151
 Palailogoszok 318
 Palásti Katalin 149, 150, 153–155, 158, 161
 Pálfi György 505
 Palkovics Andrea 509
 Palló Gábor 22
 Pallósiné dr. Toldi Márta 501, 510
 Pap József 507
 Pap Károly 298
 Papillon, Jean Míche (!!) 292
 Papp Barbara 508
 Papp Bernadette 506
- Papp János 442
 Papp Júlia 82–93, 82, 89, 501, 503, 504
 Papp-Váry Árpád 504
 Paquin, René 379
 Pareus, David 73, 478–481
 Pareus, Johann Philipp 478–481, 483
 Parijs, Guillaume van 393
 Parker, Matthew 69, 70, 72
 Parshall, Peter 291
 Paschalis, II., pápa 477
 Passuth László 93
 Pataki Sámuel 422
 Pathai István 73
 Patocka, Franz 98
 Patyi Kálmán 762
 Patyi Tivadar 62
 Pauler Gyula 297, 302
 Paulucci, Fabrizio 202
 Paulus Bivilaqua de Labobia 362
 Paulus Diaconus 474, 475
 Paulus Magister 329
 Paulus Polonus → Pál, lengyel diák
 Paulus, Bernardinus 208
 Pázmány Péter 74, 287, 318, 390, 521
 Pecchinoli, Angelo 410
 Pécsi Ödön 78, 79
 Pejtsik Károly 63
 Pelbárt Jenő 504
 Pelegromius, Simon 489
 Pelle János 508
 Pellérdi Péter 178, 191, 194
 Pemdu (?) Miklós 258
 Pennington, Muriel 105
 Peresztegi Márton 160
 Perger Anna Mária 219
 Perger Gyula 503
 Perger Péter 121–145, 499–513, 500
 Perger, Richard 149
 Perjés Géza 508, 513
 Péronnet, Míche (!) 379
 Perottus, Nicolaus 324, 330, 335
 Perschy, Jacob 98
 Persovits József 507
 Pestalozzi, Heinrich 108
 Péter Katalin 379
 Péter László I, 16., 339, 491
 Péter, I., Nagy, orosz cár 95
 Péter, magyar király 299, 308

- Péter, Orseolo → Péter, magyar király
 Péter, Szent, apostol 332, 487
 Péterffy Károly 216
 Péterfi Albert 434
 Péterfi József 429
 Péterfy Jenő 370
 Petermainé Juhász Zsuzsa 288, 512
 Petersohn, Jürgen 314
 Pethő Gergely 194
 Pethő István 203
 Pető Sándor 341, 446
 Petőfi Sándor 248–251, 253
 Petrarca, Francesco 91, 264
 Petrik Géza 383, 519
 Petrik Istvánné 512
 Petrovsky Sándor 79, 80
 Petrózai Trattner Mátyás 219
 Petrus Alemanus 298, 300
 Petrus Lombardus 269
 Petrus, apostol → Péter, Szent, apostol
 Pflugk-Harttung, Julius von 318
 Phalarisz 501
 Philipposz makedón király → Fülöp, II., ma-
 kedón király
 Philostratos 375
 Picart, Étienne 116
 Pichtel, Balthasar Johann 22
 Pignatelli, Francesco 84, 85, 89
 Pins, Jean de 400, 405
 Pintér Márta Zsuzsanna 501
 Pio, Alberto 377
 Pimát Antal 142
 Piscator, Ludwig Philipp 490
 Pistillius, Antonius 488
 Pius, II., pápa 286
 Platón 411, 487
 Plautus, Titus Maccius 9, 331, 335, 409,
 410
 Plihál Katalin 501
 Plinius Secundus, Caius 331, 335, 399, 405,
 415, 417
 Plosius → Aemstel, Adrianus Plosius ab
 Plutarkhosz 8, 9, 170, 171, 200
 Pócs Éva 303
 Podhradzky József 92
 Pogány György 113, 114, 506, 508, 513
 Pogány Károly 440
 Pogányné Rózsa Gabriella 504, 510, 512
 Pohánka Éva 502, 512
 Pokoly József 75
 Polanus, Amandus 488
 Poliziano, Angelo 400
 Pollardt, Marcellus 196
 Polybios 324, 330, 335
 Ponnickau, Johannes Georgius 505
 Pór Antal 85, 86, 316
 Portogruaro, Bernardino da 265, 267
 Pósaaházi János 202, 203
 Postma, Ferenc 362–365, 362, 363, 393, 394,
 483–491, 502
 Pray György 216, 297, 515
 Pražak, Richard 308
 Probus, Aemilius 330, 334, 335
 Prokesch-Osten Antal 319, 320, 322
 Prokopiosz 170, 200
 Prokopp Gyula 317
 Propertius, Sextus 399, 496, 497
 Prosperus Aquitanicus 324, 325, 329
 Prúszasz 9
 Ptolemaiosz 315, 324
 Pukánszky Béla 16, 18, 26, 386, 435
 Pulszky Ferenc 3, 6, 41, 239, 241, 243
 Pulszky Teréz 241, 252
 Purpus, Elke 292
 Pusztai Ferenc 505
 Pusztai Gábor 392, 506
 Pusztai Tamásné 505
 Püthagorasz 407
 Pyber László 207
 Quintilianus, Marcus Fabius 377
 R. Kiss → Rugonfalvi Kiss István
 Raabe, Paul 117
 Racine, Jean 264
 Ráczi János 508
 Radaeus, Aegidius 393, 394
 Radclyffe, Thomas 72
 Rade, Gillis van den → Radaeus, Aegidius
 Radics Márta, H. 511
 Radnóti Miklós 112
 Radó Polycarp 147, 152–154, 303
 Radziszewski, Elizabeth 508
 Radziwiln, Blasius 257
 Rae, Thomas Ian 469
 Rajnai Judit 510

- Rákóczi Ferenc, I., választott erdélyi fejedelem 483, 484
 Rákóczi Ferenc, II., magyar és erdélyi fejedelem 319
 Rákóczi György II, erdélyi fejedelem. 483, 484
 Rákóczi Zsigmond 479
 Rákóczy György, I., erdélyi fejedelem 318
 Rakonczai János 510
 Rákosi Marianna 506
 Rákosi Viktor 277
 Ramus, Petrus 487–489
 Randa, Alexander 185
 Rapaics Raymund 1
 Ráskai Lea 373
 Ráth György 3
 Ráth Mór 112
 Rátkai Márton 460
 Ratzenberger, Georg 5
 Ravanellus, Petrus 487
 Rédey Tivadar 513
 Regiomontanus, Johannes 515
 Regius, Johannes 487
 Rehbein, Arthur 101
 Rehse, Friedrich Joseph Maria 99
 Reichmann, Jacob 23, 24
 Reisinger, Franz 244
 Reisz László 512
 Rejtő Jenő 506
 Renaudet, Augustin 378
 Rendek József 441
 Rétfalvi Gábor 510
 Réthly Antal 172
 Réti Vilmos 344
 Reulos, Michel 379
 Reuter, Sabine 96
 Révai Leó 272
 Révai Miklós 78
 Révai Mór 275–278
 Révai Sámuel 272
 Révay Gusztáv 110
 Révay József 277
 Révay Mór János 276, 277
 Révay Péter 505
 Révész Béla 446, 447
 Révész Mária 397, 399, 401, 405, 406
 Révész, fotográfus 450
 Reychman, Jan 366
 Reynold, Roger E. 477
 Réz Henrik 383
 Rezsabek Nándor 508
 Rheticus, Georg Joachim 23
 Rhetor trapezonicus → Trapezuntius, Georgius
 Riccioli, Giovanni Battista 25
 Richter, Dieter 98
 Rico, Francisco 378
 Rieger, Franz 82
 Rippl-Rónai József 509
 Ritoók Emma 446
 Ritz Szilvia 289–291
 Ritzsch, Timotheus 95
 Róbert, nápolyi király 85
 Robitsek Márta 387
 Rocchetti, Elpidio 266
 Roderich von Dubrava 400
 Rojas Mónika 110–112, 389–391, 391–393
 Roland, Martin 5
 Rómer Flóris 88, 316, 318, 323
 Romhányi Károly 113
 Rose, Anna 399–401
 Rosenstrauch-Königsberg, Edith 32
 Rosenthal, Bernhard M. 504
 Rosner, Matthias 20, 27
 Ross, David 172
 Rossul, John L. 23
 Rotarides Mihály 513
 Rotenhan, Sebastianus de 400
 Roth, Stephan Ludwig 39
 Roussel, Gérard 379
 Rózsa György 500, 502, 503
 Rózsa Mária 32–50, 35, 238–253, 381–387, 384–386, 507
 Rózsavölgyiné Fried Margit 446
 Rozsondai Marianne 1, 4, 112–113, 504
 Rozsondai Rita 98
 Rubeus, Johannes 4
 Rudolf, I., német-római császár 88
 Rudolf, II., német-római császár; I., magyar király 162, 163, 168, 186, 191
 Rufinus presbyter 332, 334, 335
 Rugonfalvi Kiss István 297–299, 301, 302
 Rumschöttel, Hermann 99
 Runstedt, Salomon 21, 28
 Ruopp, Johann Friedrich 117, 118
 Rutai (Rudai) Tamás 361
 Rühl, Franz 2, 6

- Sabatier, Paul 268
 Sabellicus, Antonius 6
 Sági Erzsébet 507
 Sági Pál 364
 Sajó Géza 1, 286
 Sajó → Jókai Mór
 Salamon József 424
 Salamon, magyar király 255, 257, 301, 303, 306, 307
 Salgó Ágnes, W. 285
 Salgó Ernő 446
 Saliga Irén 501
 Sallai István 513
 Sallai Károlyné 511
 Sallustius, Caius Crispus 113, 186, 415, 416
 Salomon, Ludwig 33
 Sancta Clara, Abraham a 263
 Sanders, Jan 365
 Sándor bá → Bródy Sándor
 Sándor Imre 446, 447, 456
 Sándor, I., lengyel király 400
 Sándor, II., orosz cár 48
 Sándor, III., pápa 314, 470–472, 474, 476, 477
 Sándor, Nagy, makedón király 7, 8, 98, 162, 169, 170, 172, 185, 186, 200, 324, 325, 410, 411
 Sándor, VI., pápa 402, 408
 Sandart, Joachim von 292
 Saphir Gottlieb Móric 387
 Saphir Móric Gottlieb 387
 Sarbak Gábor 502
 Sárközi Márta 508
 Sárközi István 513
 Sárközi Péter 521
 Sarnyai Csaba Máté 509
 Sárosi Gyula 243
 Scaevola, Quintus Mucius 328
 Schaer, Frank 467
 Schaffer, Rosa 56
 Schaidler Pál 1, 2, 5–15,
 Schaidler Péter 11, 12
 Schedius Lajos 387
 Scheibe, Michaela 117, 118
 Scheibler, Christoph 487
 Schein, Johann Hermann 261
 Scheitler, Irmgard 262
 Schelling, Friedrich Wilhelm 97
 Scherger 367
 Schickardus, Wilhelmus 488
 Schier, Xystus 318
 Schilde, René 504
 Schiller Erzsébet 508
 Schimmelpfenning, Bernhard 314
 Schlesinger, Max 35, 342
 Schlüter, Severin 488
 Schmeizel, Martin 188
 Schmerling, Anton 39
 Schmidt Adolf 317
 Schmidt, Johann 117
 Schmidt, Julian 32, 250–253
 Schmidt, Peter 291, 294
 Schmidt, Sebastian 117
 Schmiedt Szabolcs 508
 Schmitt, Clément 269, 270
 Schmitth Miklós 215
 Schmutz, Jacob 377
 Schnabel, Werner Wihelm 260, 261, 263
 Schneider, Cornelia 292
 Schnitzler, Erasmus 16
 Schnitzler, Jacob 16–20, 22–25, 27–29, 31
 Schnitzler, Jacob, junior. 21
 Schnitzler, Jacob, senior. 21
 Schnitzler, Jacobus Cibiniensis 17, 21
 Schoch, Rainer 291, 292
 Schofield, Christine Jones 24
 Schotanus, Henricus 393, 394, 487, 489
 Schönherr Gyula 86
 Schöpflin Aladár 274, 277, 342, 446, 447
 Schrödl József 516
 Schulman, Aline 378
 Schultens, Albertus 362, 363
 Schunke, Ilse 113
 Schuster, Matthaëus 21, 28
 Schüller, Dionysius 268
 Schütte, Anton 239
 Schüttler Tamás 508
 Schütz, Brigitte 99
 Schwandtner, Johann Georg 91
 Schwarz, Karl 96
 Schwarzenberg, Felix 35
 Schwob, Anton 173, 386
 Schwob, Ute Monika 173, 177
 Scipio, Publius Cornelius, Africanus Maior 186, 328
 Scitovszky János 230
 Sebestyén Attila 392
 Sebestyén Géza 513

- Sebestyén Kálmán 67
 Seebergi Sasváry Zoltán 514
 Seel, Otto 7
 Seethaler, Jozef 95
 Segesváry Lajos 364
 Seibert, Ernst 96
 Seibert, Jutta 172
 Seidler, Andrea 96, 98, 385, 386
 Seidler, Wolfram 96, 385, 386
 Seivert, Johann 16–18, 21, 22
 Seláf Levente 360–362
 Semsey Viktória 509
 Seneca, Lucius Annaeus 172, 173, 327, 328, 488
 Senguerdus, Arnoldus 490
 Senner, Michael 20
 Sennyei, Ladislaus 204
 Siebmacher, Hans 181, 200
 Siebmachers, Johannes 5
 Sigerus, Emil 385
 Sigismondi, Consantino 165
 Sigismondo, Giuseppe 88
 Sihri Zsuzsa 508
 Sijnocusca, Joh. Bapt. 488
 Sikabonyi Antal 449
 Siklóssy László 446
 Silagi, Gabriel 99–106, 106, 466
 Sileo, Leonardo 272
 Silius Italicus, Tiberius Caius 335
 Simon András 506
 Simon de Ianua 329, 336
 Simon Szilvia 72–78
 Simonyi Ernő 88
 Sina Bassa → Szinán pasa
 Sinai Miklós 390
 Sinka Erzsébet 338
 Sinka István 283
 Sinkovics István 197
 Sipos András 54
 Sipos Anna Magdolna 512
 Sipos György 320, 321
 Siposné Lenkey Klára 512
 Sithmann, Johann 489
 Sluis, Jacob van 362, 394
 Sluterus → Schlüter, Severin
 Snader, Jan dr. 364
 Soksevits Dénes 509
 Solinus, Caius Julius 405
 Soltész Zoltánné 1, 159, 160, 286
 Solymosi László 12
 Somerset, Anne 72
 Somlyai Báthory Zsigmond 163
 Somlyó Zoltán 341
 Sommer, Johannes 478
 Sommervogel, Carlos 203
 Somogyi Ambrus 198
 Somogyi Katalin 149
 Somogyi Orsolya 149
 Somssich Pál 38, 239, 245
 Sonnevend Péter 510
 Sophocle → Szophoklész
 Soproni Ferenc 162
 Spartianus, Aelius 330, 335
 Speciano, Cesare 195
 Sperling, Johannes 23, 24
 Spinula, Georgius 202
 Springer, Anton 35, 46, 47
 Staden, Hermann von 261, 262
 Stadion, Franz 35
 Stael, Anne Louise Germaine de 341
 Stainhofer, Kaspar 492
 Stancsics Mihály → Táncsics Mihály
 Stapulensis, Jacobus → Lefevre d'Étaples, Jacques
 Steck, Balthasar 13
 Stein, Marquard von 400
 Steinacker Gusztáv 249, 252
 Steiner, Franz dr. 56
 Steinhagen, Harald 261
 Steinmetz, Horst 264, 265
 Stemler Ágnes 500, 505
 Stempel, Johan August 28
 Stephanus, rex → István, I., Szent, magyar király
 Stephanus, rex Poloniae → Báthory István, erdélyi fejedelem, lengyel király
 Steyn, Carol 502
 Stier, Gottlieb 249
 Stifter, Adalbert 289–291
 Stockinger Mátyás 288
 Stoll Béla 193, 259
 Stöber, Rudolf 94
 Stöwer, Willy 101
 Strauch, Aegidius 21, 22
 Strauch, Michael 22
 Strauss, L. Walter 173, 174
 Strindberg, August 446
 Strobel, Georg Fridrich 28

- Sturm, Johann 117
 Sturm, Johann Christoph 25
 Suetonius, Gaius Tranquillus 501
 Surányi Imre 505
 Surányi József 339–341, 343, 345
 Suri Orvos Mihály 479, 482, 483
 Suri Orvos Pál 479, 483
 Surján Miklós 386
 Sussex earlje → Radclyffe, Thomas
 Sybrandy, Sybren 393, 394
 Sylvester János 510

 Szabadi István 390
 Szabados György 201
 Szabó András 18, 483
 Szabó Dániel 51, 54, 61
 Szabó Ervin 111, 350, 446, 451, 452, 511, 512
 Szabó Ferenc S.J. 520–521, 521
 Szabó Géza 74
 Szabó István dr. 344, 349, 357
 Szabó Károly 122, 491, 518
 Szabó Katalin 507, 509
 Szabó Krisztián 390
 Cs. Szabó László 512
 Szabó Márta 501
 Szabó Melinda, P. 512
 Szabó Miklós 21, 491
 Szabó Sándor 499, 500, 505, 506, 508, 510, 512
 Szabó Titusz 269
 Szabolcs Éva 509
 Szakács Margit 512
 Szakmári György 286
 Szála Erzsébet 499, 500, 505, 507
 Szalai Sándor 504
 Szalay László 411
 Szalkai László 515
 Szamosközy István 3, 193, 197–199
 Szántó (Arator) István 521
 Szántó Judit 505
 Szarvady Frigyes 239
 Szász Károly 370, 432–435
 Szász Zoltán 452, 456
 Szathmári István 391
 Szathmári Pap Mihály 363
 P. Szathmári Károly 17
 Szatmári György 405
 Szávuly Mária 501, 518

 Széchenyi Ferenc 218, 318, 504
 Széchenyi István 219, 223, 226, 233, 244, 247, 280
 Szederkényi Anna 446
 Szegedi Benedek 160
 Szegedi Erzsébet 160
 Szegedinus, Martinus 75
 Szegedy-Maszák Hugó 89
 Szegő Elemér dr. 344, 346, 462
 Székely Domokos 508
 Székely György 86, 175, 255, 297, 312
 Székely László 22
 Székely László, utazó 392, 506
 Székely Zoltán 506
 Szelényi Ödön 433, 435
 Szelephényi György 515
 Szelestei N. László 257–259, 287, 288, 516
 Szemere Bertalan 110
 Szemere György 446
 Szemző Piroska 386
 Szénássy Barna 17
 Szenci Molnár Albert 76, 113, 478, 479, 483, 502, 505
 Szenczi Dávid 76
 Szendi Emma 513
 Szendrei János 82
 Szendrei László 391, 393
 Szentecki Csaba 292
 Szentiványi Gyula 82
 Szent-Iványi kommisszárus 367
 Szentiványi Márton 25, 31
 Szentpétery Imre 93, 254, 307, 465
 Szép Emő 341, 345, 348, 445, 446, 449, 451, 452
 Szepesi Zsuzsa 514
 Szepesi Zsuzsanna 514, 516
 Szepeszy Ignác 428
 Szepsi Bényés Pál 483
 Szepsi Laczkó Máté 199
 Szerafinné Szabolcsi Ágnes 510, 512
 Szeszákne Takács Eleonóra 389, 391
 Szigethy Lajos 17
 Szigethy Wurga János 437
 Szigeti János 283
 Szigeti Jenő 504
 Szij Rezső 513
 Sziklay László 366
 Szikra → Teleki Sándorné, gróf
 Szikszai Fabricius Balázs 491

- Szilády Áron 258, 363
 Szilágyi András 503, 520, 521
 Szilágyi Csaba 520, 521
 Szilágyi Ferenc, id. 431, 432
 Szilágyi Hugó 344
 Szilágyi János 198
 Szilágyi János György 6
 Szilágyi Márton 96, 98
 Szilágyi Sándor 16, 18, 86, 90, 171, 193, 239
 Szilágyi Tamás 503
 Szilárdfy Zoltán 503
 Szilas László SJ 175
 Szimonidész Lajos 204
 Szinán pasa 162, 171, 175–177, 179, 183, 188, 191, 193–195, 200
 Szini Gyula 342–348, 351, 444, 446, 447
 Szinnyei József 19, 21, 82, 203, 205, 216, 259, 260, 339, 383, 483, 491
 Sziráki Zsuzsanna 512
 Szoboszlai Pap István 432
 Szokolszky Rezső 513
 Szomaházy István 343, 348, 350, 446, 447
 Szomor Dezső 345, 445, 451, 456
 Szontagh Gusztáv 368
 Szophoklész 378
 Szovák Kornél 254–256, 303, 305, 307, 465
 Szögedi Gabriella 391
 Szőke Lajos 391
 Szőke Sándor dr. 344
 Szőlősi István 193, 195
 Szőlősi Jacobinus János 193
 Szőnyegi Hajnalka 513
 Szőnyi Benjámín 390
 Szörényi László 521
 Szuhafői Jakab 12
 Szulejmán, II., Nagy, török szultán 69, 317
 Szuromi Szabolcs Anzelm 468–478, 468, 469, 475, 477
 Szűcs Jenő 298, 308
 Szvorényi Róbert 162
 Szydłowiecki, Pawel 400
 Tábori Kornél 90, 343
 Tacitus, Cornelius 331, 335
 Taffermer, Anton 386
 Tagliacozzo, Giovanni da 268
 Takács Ferenc 283
 Takács Miklós 386
 Takács Róbert 509
 Taksony, magyar fejedelem 298, 300
 Tallau, Celerino 266
 Talon, Omer 489
 Tamás, budai magyar diák 360–362
 Tamás, Spalatói 312–314
 Tamás, Szent, Aquinói 267, 270, 489
 Tamürisz szkíta királynő 8
 Tanaquil, etruszk királynő 169
 Tancer, Jozef 96
 Táncsics Mihály 235
 Tar Ibolya 2, 406
 Tarczy Lajos 371, 372
 Tarnai Andor 157, 466, 513
 Tarquinius Priscus 169
 Tarquinius Superbus 8, 170, 171
 Tasi Réka 390, 392, 500
 Tasso, Torquato 264
 Tatai János 207
 Tatai Zoltán 513
 Tatinghof, Joannes 488
 Tausz Béla, dr. 65
 Tecnon, Johannes 492, 493, 496
 Tegye Imre 393
 Telegdi Miklós 257, 287, 515
 Teleki Elek 432
 Teleki József, a könyvtáralapító 3
 Teleki László 41
 Teleki Sámuel 496–498
 Teleki Sándorné, gróf 446
 Temesvári Pelbárt 113, 297, 505
 Tencer Pali 52
 Tengely Adrien 509
 Terczki 249
 Terentius Afer, Publius 264, 336, 394, 490
 Teres Ágoston S.J. 521
 Tertullianus, Quintus Septimius Florens 324, 325, 394
 Tessedik Sámuel 96
 Teutsch, Friedrich 17
 Tevan Andor 112
 Thalaeus → Talon, Omer
 Thaner, Friedrich 475
 Thann András 19, 20, 27
 Themisztoklész 9
 Theodoric Winshemius, Sebastian 23
 Theodoricus, Graecus Thessalonicensis 332
 Theodosius 305
 Theophrastos 331, 332, 335

- Theopomposz 417
 Theunissen-Faider, Marie 376–378
 Thieme, Ulrich 88
 Thienemann Tivadar 449
 Thomas Armenius Michaelis de Buda 361
 Thomas de Aquino → Tamás, Szent, Aquinói
 Thomas, episcopus Cantuariensis → Beckett,
 Thomas
 Thoroczky Gábor 312, 502
 Thoxon → Taksony
 Thúri Farkas Pál 479
 Thúri György 478–483
 Thúri Pál 478
 Thuróczy János 85, 91, 92, 256, 299, 307, 312,
 464, 466, 468
 Thury Etele 16, 21, 73–75, 77
 Thurzó János 12
 Thurzó Szaniszló 286
 Thurzók 134
 Tibullus, Albius 496–498
 Tielens, Antoine 393
 Timár Árpád 509
 Timár Kálmán 146, 147, 155
 Timkó György 502, 503
 Timmermann, Ina 95
 Timon Sámuel 203, 505
 Tiranul, Anton 177
 Tischendorf, Lobgott Friedrich Constantin 323,
 325
 Tisza Kálmán 246
 Tiziano, Vecellio da Cadore 83
 Tofeus Mihály 26
 Toldy Ferenc 92, 170, 252, 319, 321, 397
 Toledo Anna 501, 510
 Tolosanus, Johannes 405
 Tolosanus, Johannes Pinus → Pins, Jean de
 Tomasi, Giorgio 176, 177, 197
 Tomicki, Piotr 400
 Tomka Szászky János 504
 Tonk Sándor 21, 483, 491
 Torda 464
 Tormay Cecile 446
 Tóth András 315
 Tóth Árpád 340, 341, 444–447, 454
 Tóth Gergely 504, 516–518
 Tóth Gyula 393
 Tóth Istvánné 511
 Tóth Péter 502
 Tóth Sándor László 175
 T. Tóth Sándor 17
 Tóth Zoltán 310
 Tóth Zsombor 505
 Toxon → Taksony
 Tölgy László 344, 346
 Tömörkény István 446
 Törő Györgyi, H. 338
 Törő Norbert 391
 Török Enikő 504
 Török Éva 289
 Török József orvos, tanár, akadémikus 439
 Török József 297, 304, 310
 Török Zsolt 501, 504
 Tözsér Endre 501
 Traianus, római császár 331, 411
 Trainatis, Barnabes 329
 Trapezontius → Trapezuntius, Georgius Trape-
 zuntius, Georgius 329, 335
 Trasybulos 334
 Trausch, Franz Josef 165, 166
 Trausch, Joseph 22, 141
 Trauschenfels, Eugen von 164–166
 Trentsch, Christian 21
 Trentsch, Michael 22
 Trockij, Lev Davidovics 354, 448
 Trócsányi Zoltán 122–124, 129, 135
 Trócsányi Zsolt 434, 440
 Trogus, Pompeius 2, 3
 Tscherning, Andreas 264
 Tsedregius, Petrus P. 484
 Tuinen, P. van 365
 Tull Viktor 64
 Turner 367
 Turner, Bryan S. 54
 Turnowszky Károly 433
 Túróczi-Trostler József 26
 Türk Péter 504
 Tüskés Anna 503
 Tüskés Gábor 513
 Typot, Jacob 191, 193
 Udvardy József 401, 411
 Udvarhelyi István 201
 Udvari István 392
 Uhl Gabriella 158
 Uhrbeiger, Stanislaus Adam 167
 Újfalvi Imre 502
 Ujvári Hedvig 507, 509
 Ulászló, I., magyar király 501

- Ulászló, II., magyar király 11, 317, 400, 402, 403, 411, 412, 414
 Ungár Elemér 386
 Unyi Bernárdin OFM 206
 Urbanus, papa → Orbán, II., pápa
 Uylenburgh, Rombertus ab 485
 Uzoni Béldi Pál 389

 Úgyek, magyar vezér 464–466
 Űrményi József 78, 79

 Vago da Portogruaro, Bernardino del 265
 Vahot Imre 243, 248
 Vajda Dániel 434
 Vajda László 503
 Vak Béla → Béla, II., Vak, magyar király
 Valentinus pater → Ladó Bálint
 Valerius Maximus 488
 Vallet, Guillaume 116
 Vámbéry Ármin 320
 Vámos Péter 521
 Vanautgaerden, Alexandre 376, 377
 Ványai István 362–364
 Ványai, Joh. 363
 Váradai Pál 403
 Váradai Péter 4, 397–419
 Várallyai Illucz Oláh János → Illucz Oláh János
 Várdai Ferenc 397
 Várdai Miklós 410
 Várday Pál érsek 14
 Varga András 19, 206
 Varga Imre 391
 Varga Istvánné 512
 Varga László 521
 Varga Norbert 390
 Varga Róbert 512
 Várhelyi Gyula 512
 Vári Dezső 339, 346
 Varjas Béla 186, 513
 Várkonyi Ágnes, R. 186, 197, 505
 Várnai Jakab 265–272
 Várnai Zseni 445
 Váró Ferenc 17
 Varsányi Attila 279, 283
 Vas Gereben 243
 Vásárhelyi András 157
 Vásárhelyi Judit, P. 134, 288–289
 Vásárhelyi Katalin 149, 155
 Vasari, Giorgio 93, 292
 Vasfi → Eisler Mór
 Vasquez, Carl, 503
 Vasváry Pál 248
 Vatablus, Franciscus 115
 Vazul, magyar herceg 298, 300
 Vázsonyi Vilmos 341
 Véber János 1, 1–15, 15, 397–419
 Végh Dezső 100
 Végh Ferenc 142
 Vekerdi József 285, 286, 308
 Vékony Gábor 502
 Vekov Károly 179
 Velkey Ferenc 392
 Venema, Hermannus 391
 Verancsics Antal 411
 Veress Endre 12, 89, 90, 179, 185, 195–197, 199, 361, 397, 407, 413
 Vergilius Maro, Publius 264, 496
 Verók Attila 188
 Vértesy Miklós 315
 Vespasianus, római császár 162, 172, 332
 Vészi Margit 446
 Veszprémy László 19, 254, 307, 465, 467, 502
 Vésztői Kun Béla 278–284
 Victoris, Johannes 257
 Vida Máté 501
 Viejo-Ximénez, José Miguel 468
 Vigyázó Ferenc 3, 4
 Vilmos, I., német császár 48
 Vilmos, Orániai 393
 Vincze Eszter 508
 Vincze Tamás 509
 Vingle, Pierre de 381
 Violáné Bakonyi Ibolya 513
 Virág Benedek 78
 Virágos Márta 389
 Visconti, Alfonso 197
 Vitellius, Erasmus 400
 Vitéz János 3, 315, 401, 404, 515
 Vitéz Zsuzsanna 389, 391
 Vitringa, Campegius 363–365
 Vitringa, Campegius, senior 362
 Vizkelety András 96, 287–288, 502, 514–516
 Vizkelety Tamás 162, 200
 Vladár Zsuzsa, C. 502
 Vlieger, A. 365

- Voelkel, Robert James 167
 Voetius, Gisbert 201, 487
 Vogel, E.G. 318
 Voigt Vilmos 303, 509
 Voit Krisztina 110–112, 500
 Volf György 146
 Volkelius, Joannes 487
 Volpi, Gianluca 106
 Voltaire 264, 390
 Völgyesi Orsolya 507
 Vörös Antal 109
 Vörös Géza 512
 Vörös Hajnalka 151
 Vörös Imre 521
 Vörös László 501
 Vulpius, Joannes Antonius 498
- Waczulik Margit 19
 Wágner Zita, T. 512
 Wagner, Carolus 403, 408
 Wagner, Richard 289
 Wagner, Valentinus 141
 Waldmüller, Lothar 468
 Warga János 371, 372, 437
 Wartenberg, Johann von 412
 Wase, Christopher 489
 Washington, George 366
 Wattenbach, Wilhelm 470
 Watzatka Ágnes 506
 Weber Katalin 506
 Weber, Carl Maria von 289
 Weber, Johannes 94, 95, 99
 Wedel, Johann Georg 21
 Wehli Tünde 502
 Weichenhan, Michael 166
 Weise, Christian 263
 Weiss Róbert 273
 Weiss, Wolfgang 265
 Wendeler, Michael 21, 22, 26, 27
 Wendelin, Marcus Friedrich 489
 Weöres Sándor 509, 513
 Wesselényi Miklós 223
 Wesselius, Jan Wilhelm 365
 Westenbergius, Joannes Ortwinus 362
 Westmann, Robert S. 23
 Widemann, Elias 502
 Wierda, Lydia Stijntje 393
 Wiese, Benno von 261
- Wigand, Otto 37
 Wilk, R. Stephen 165
 Wimmer, August Gottlieb 41
 Windisch, Karl Gottlieb 96
 Windischgrätz, Alfred 35
 Winkelmayr Zoltán 500
 Wiriek, Jacobus 258
 Wlassics Gyula 111
 Wojnowska, Elzbieta 513
 Wolfard István 198
 Wolff, Christian 436
 Wolfgang, Szent 151
 Wurst, Raimund Jakob 370
 Wurzbach, Constant von 243
 Wustmann, Gustav 34
- Xenophón 8, 9, 186
- Yves de Chartres→Ivó, Chartres-i Szent
- Zach, Franz Xaver von 23
 Zachariae György 27
 Zádori Ev.-János 88, 89
 Zágorec-Csuka Judit 507, 509
 Zák, Alfons 148
 Zákány József 435–437
 Zalai Kovács Éva 510
 Zalan Keményi Kakas István 199
 Zápolya János → János, I., (Szapolyai), magyar király
 Závodszy Levente 468
 Zeidler, Heinrich 23
 Zemplén Jolán, M. 16, 17, 19, 22, 25, 26, 78
 Zentgraf, Johann Joachim 117
 Zeppelin, Ferdinand von 101
 Zettner Ödön 344
 Zeyk János 432
 Zichy Mihály 512
 Zichy Ödön 39
 Ziegler und Kliphausen, Heinrich Anselm von 263
 Ziegra, Constantin 19, 22, 24
 Zilahy Lajos 446
 Zimmermann, Harro 97
 Zoilos 492, 493
 Zoltay István 150
 Zoltay Márta 150
 Zoltán, magyar vezér 298, 300, 464, 465

- Zombori István 186
Zonta, Caspare 360, 361
Zoványi Jenő 18, 483, 491
Zrínyi Miklós, a költő 513
Zrínyi Miklós, a szigetvári hős 478
Zuber Marianne 386
Zündorf, Columban 266
Zvara Edina 121, 207
- Zsámboky János 479, 512
Zsedényi Pál 242, 244, 253
Zsigmond Ágost, II., lengyel király 163
- Zsigmond fejedelem → Báthory Zsigmond, erdélyi fejedelem
Zsigmond, Luxemburgi → Zsigmond, I., német-római császár, magyar király
Zsigmond, I., német-római császár, magyar király 183, 250
Zsigmond, Szent 196
Zsigovits Béla 13
Zsinka Ferenc 22
Zsoldos Endre 16–31, 23, 25, 31, 162, 165, 166, 173
Zsupán Edina 496–498

MAGYAR
KÖNYV-
SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

122. ÉVFOLYAM

200

ARGUMENTUM KIADÓ

1

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

122. ÉVFOLYAM 2006. 1. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társzerkesztő*

TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

---

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknel; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft.** (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2006-tól egy évre 1800 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelhetők meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

VÉBER JÁNOS

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára egyik Justinus-ösnyomtatványának bejegyzései*

A magyarországi humanizmuskutatás gyakran vette hasznát egy kódex, vagy ösnyomtatvány bejegyzéseinek, ha a könyv tulajdonosának, vagy a bejegyzések készítőjének munkásságáról, műveltségéről keveset lehet tudni, vagy egyes rész-kérdésekben további információkra volt szükség. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának (= MTA) egyik ösnyomtatványa, Justinus *Epitoméj*ának 1470-es római, Ulrich Hahn-féle kiadása éppen ebből a szempontból jelentős: a nyomtatott szöveget ugyanis a körmöcbányai születésű Schaidler Pál javította, emendálta az ifjabbik Guarino Justinus kódexe alapján 1494-ben, és magyarázó jegyzetekkel, kommentárokkal is ellátta. Még egy kötet maradt korunkra, amely az ő javításait tartalmazza, ez Cicero *Epistolae ad familiares*ának 1477-es kiadása, amelyen 1495-ben dolgozott. Az értékes ösnyomtatvány jelenleg az Österreichische Nationalbibliothek tulajdonában van.¹ Schaidler életéről, munkásságáról csak kevés információval rendelkezünk. A két köteten kívül csak egyetlen, nyomtatásban megjelent levelét ismerte eddig a magyar kutatás.² Az eddig ismert információkat Pajorin Klára foglalta össze az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* szócikkében.³

* Az ösnyomtatványra és annak bejegyzéseire Dr. Rozsondai Marianne az MTA Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye osztályvezetője hívta fel figyelmemet, akinek sok fontos adatért, továbbá tanulmányom kéziratának átnézéséért tartozom köszönettel. Köszönet illeti Dr. Pajorin Klárát, az MTA Irodalomtudományi Intézetének főmunkatársát is, aki a kéziratot alaposan áttanulmányozta és további adatokkal gazdagította.

¹ CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica: kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I–III. Bp., MTA, 1988–1994.* /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei, Új sorozat: 23, 31, 33. (98, 106, 108.), (=BH) 249. sz.; SAJÓ Géza – SOLTÉSZ Erzsébet: *Catalogus incunabularum, quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur.* Bp., MTA, 1970. (=CIH) 1987. sz.

² A levél kiadása: *Monumenta ecclesiae tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia* In: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából.* Szerk.: BUNNYITAY V. – RAPAICS R. – KARÁCSONYI J. Bp., Szent István Társulat, 1904. II., 216–224, Nr. 189.; A levél magyar fordításban is megjelent: *Magyar Humanisták Levelei. XV–XVI. század.* Közread.: V. KOVÁCS Sándor. Bp., Gondolat, 1971. /Nemzeti Könyvtár Művelődéstörténet/ 542–551., 262. sz. (a levelet KAPITÁNYFÉ István fordította).

³ PAJORIN Klára: *Schaidler Pál.* In: *Új magyar irodalmi lexikon. III.* Főszerk. PÉTER László. 2. jav., bőv. kiad. Bp., Akadémiai Kiadó, 2000. 1779.

Az MTAK ösnyomtatvány-gyűjteményét elsőként tudományos igénnyel feldolgozó Hellebrant Árpád az igényes, szépírással készült bejegyzések alapján arra a következtetésre jutott, hogy „Schaidler Pálban... irodalomtörténetünk egy egészen ismeretlen XV. századi szövegjavítóval (emendátor) gyarapodik, ki tudomásunk szerint ekkorig az egyedüli hazánkfia, ki a XV. században ösnyomtatványok javításával foglalkozott.”⁴

Jelen tanulmányban ezt a Justinus-ösnyomtatványát, Schaidler bejegyzéseit és életpályáját teszem vizsgálat tárgyává.

*Justinus Epitoméja*⁵ Magyarországon

Justinus *Epitoméja* korunkban keveset idézett, szinte elfeledett alkotás. A modern irodalomtörténeti művek, mint például Michael von Albrecht alapos, magyar nyelvre is lefordított kézikönyve csak a mű alapjául szolgáló munka szerzőjének, a Kr. u. 1. századi Pompeius Trogusnak szentel néhány szót.⁶ Az *Epitome* modern magyar fordításának megjelenésére is a legutóbbi időkhöz kellett várni. Nem volt ez mindig így: Justinus műve, Trogus Világkrónikájának talán a 3–4. században készült kivonata, a késő-antikvitás és a középkor kedvelt olvasmánya volt, amit az is bizonyít, hogy Franz Rühl, a Justinus-kutatás megalapozója az *Epitome* szövegahagyományának feldolgozásakor több mint kétszáz, szövegkritikai szempontból fontos középkori kéziratot talált. A szóba jöhető kódexek mintegy harmada a kora középkorból, a 11. század előtti időkből származik.⁷ Rühl a 19. század végén vette számba a fellelhető kéziratokat. Ha ma az internet és a számítógépes adatbázisok világában végezne valaki hasonló kutatásokat, ez a szám nyilván jóval meghaladná eredményét. A mű első kiadása a könyvnyomtatás hajnaláról, 1470-ből származik, és a következő három évtizedben további tizenkilenc alkalommal jelent meg, ami szintén nagy sikerére utal.⁸ Azt, hogy Justinus

⁴ HELLEBRANT Árpád: *Magyarországi vonatkozású ösnyomtatványok (Incunabula) a M.T. Akadémia könyvtárában.* = MKsz 1880. 19.; HELLEBRANT Árpád: *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában levő ösnyomtatványoknak jegyzéke.* Bp., MTA, 1886. 422. sz.

⁵ Kritikai kiadása: *M. Iuniani Iustini epitoma historiarum Philippicarum Pompei Trogi.* Post Franciscum RUEHL ... ed. Otto SEEL. Stutgardiae, Teubner, 1985. Korszerű magyar fordítása: *Világkrónika a kezdetektől Augustusig. (Fülöp királynak és utódainak története) Marcus Iunianus Iustinus kivonata Pompeius Trogus művéből.* Ford. HORVÁTH János, sajtó alá rend. BOLLÓK János, az utószót BORZSÁK István írta. Bp., Helikon, [é. n.].

⁶ ALBRECHT, Michael von: *A római irodalom története.* Ford. TAR Ibolya. Bp., Balassi, 2003–2004. 1102.; Adamik Tamás magyar nyelvű római irodalomtörténetében viszont alaposan elemzi a művet: ADAMIK Tamás: *A római irodalom története a késő császárkorban.* Bp., Seneca, 1996. 156–159.

⁷ RÜHL, Franz: *Die Textesquellen des Justinus.* Leipzig, Teubner, 1872. /Besonderer Abdruck aus dem sechsten Supplementband der Jahrbücher für classische Philologie./ 7 skk., 59 skk.

⁸ *The Illustrated ISTC on CD-ROM.* [H.n.], Primary Source Media Ltd. in association with The British Library, 1997.

Epitoméja ilyen széles körben elterjedt, a mű kompendium-jellegével és igényes latinságával magyarázhatjuk. Az anekdotázó, az egész világtörténetét átfogó művet az iskolai oktatásban is jól fel tudták használni.

Justinus *Epitoméja* a középkori Magyarországon is ismert volt, gazdag recepcióját. Horváth János, majd Borzsák István kutatásai tárták fel. Anonymus *Gesta Hungarorum*ában a szkíta eredet mítosz forrása Justinus, pontosabban az ő művéből készült *Exordia Scythica* című kivonat Szkítia-leírása volt. A Trogus-féle Szkítia-képet azonban Anonymus átalakította. A szkíták becsületességét és tiszta erkölceit ő is kiemelte, ám másképpen indokolta meg, mint a forrásul szolgáló munka. Trogus szkítái szegény, terméketlen vidéken éltek, ezért nem kerítette őket hatalmába a bírvágy. III. Béla jegyzője viszont Szkítia mérhetetlen gazdagságával magyarázta azt, hogy erkölcsösebbek voltak, mint az őket követő népek.⁹ A szkítákat a későbbi korokban is a magyarok őseinek tekintették, ezért az *Epitome* mind a középkorban, mind pedig a kora újkorban kedvelt olvasmány volt Magyarországon.

A magyarországi humanista könyvgyűjtemények maradványai között is gyakran találkozunk Justinus művével. Az *Epitome* Vitéz János könyvtárában is megvolt, aki saját kezű bejegyzéseinek tanúsága szerint alaposan ismerte a művet.¹⁰ A Vitéz körébe tartozó humanista, Garázda Péter Firenzében fennmaradt könyvei között szintén van egy díszes Justinus-kódex. A kötetet korábban tévesen corvinaként azonosították.¹¹ A mű valóban megvolt Mátyás király könyvtárában, egy hártya kódexben, ám ez a kötet sajnos nem maradt korunkra. Ennek a corvinának fontos művelődéstörténeti jelentősége van, mivel Szamosközy István is használta történeti munkája megírásához.¹²

A magyarországi ösnyomtatvány- és régi könyvgyűjteményekben, amelyek többsége a török kiűzése utáni időszakban jött létre, szintén sok Justinus-kiadást találunk. A 18–19. század nagy főúri és egyházi magángyűjtői nyilván a mű magyar vonatkozásait is szem előtt tartották, amikor beszerezték ezeket a köteteket.

Magyarország második legnagyobb ösnyomtatvány-gyűjteményét az MTAK Kézirattára és Régi Könyvek gyűjteménye őrzi. (A legnagyobb magyar ösnyomtatvány állománnyal az Országos Széchenyi Könyvtár rendelkezik.) A könyvek zömmel az Akadémiát adományokkal gazdagító könyvgyűjtőktől származnak, akik külföldi utazásaik során antikváriusoknál, vagy magángyűjtőktől vásárolták könyveiket. Közöttük olyan nagy neveket kell meg említenünk, mint az alapító Teleki József, Pulszky Ferenc, Ráth György vagy Vigyázó Ferenc. A könyvek között tehát viszonylag kevés, a középkori Magyarországon használt ösnyom-

⁹ BORZSÁK I.: *Utószó*. In: *Világkrónika... i. m.*, 420–422.

¹⁰ BH I. 52. sz.; CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*. Bp., Akadémiai, 1984. /*Studia Humanitatis* 6./ 53.

¹¹ BH II. 2521. sz.; CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library History and Stock*. Bp., Akadémiai, 1973. /*Studia Humanitatis* 1./ 372. sz. (a továbbiakban: *Stock...*); V. KOVÁCS Sándor: *Garázda Péter*. = ItK (61.) 1957. 48–62.

¹² CSAPODI Cs.: *Stock... i. m.* 374. sz.

tatvány található. A fent említett gyűjtők azonban vásárlásaik során nagy hangsúlyt helyeztek a magyar vonatkozású művek beszerzésére, ezért az állomány mintegy negyede hungarikum.¹³

Justinus művének három kiadása is megtalálható az MTAK ősnymtatvány-gyűjteményében. A mű első, illetve második kiadásának példányával csak könyvtárunk rendelkezik Magyarországon. A művet először Nicolaus Jenson adta ki Rómában, 1470-ben. A könyvtár Inc. 682 jelzetű ősnymtatványában sajnos nem találhatóak a közép- vagy kora újkori tulajdonosra utaló bejegyzések. A kötet magyar, vagy magyarországi használatát egyedül az egykori, 15–16. századi olvasó aláhúzásai bizonyíthatják, aki a szkíták erkölcséről szóló részt is gondosan kiemelte.¹⁴ Az Inc. 415-ös számú ősnymtatvánnyal, amely dolgozatot tárgyát alkotja, a következő fejezetben foglalkozom. Justinus *Epitoméja* mellett a római történelmet összefoglaló Florus műve szintén a középkor és a kora újkor fontos olvasmánya volt. A két kompendium jól kiegészítette egymást, mert alapos áttekintést nyújtottak olvasóik számára az ókori történelemről. Könyvtárunk harmadik, Velencében Johannes Rubeus által 1494-ben megjelentetett, Inc.654 jelzetű ősnymtatványa a két mű közös kiadása.¹⁵ A kötetben szintén nem találunk a régi tulajdonosokra utaló bejegyzést, de a szövegek kiadója Philippo Beroaldo miatt van az ősnymtatványnak magyar vonatkozása is. Beroaldo a 15–16. század fordulójának jeles humanistája fontos magyarországi kapcsolatokkal rendelkezett: bolognai iskolájában magyar diákok tanultak, műveket ajánlott magyar mecénásoknak, például a humanista Váradi Péter kalocsai érseknek és Bakócz Tamás bíborosnak.¹⁶ A két említett ősnymtatvány Vigyázó Ferenc adományaként került a könyvtárba 1928-ban, aki családja teljes vagyonát és értékes könyvtárát is az Akadémiára hagyta.

Az MTAK Inc. 415

Könyvtárunk egyik legértékesebb ősnymtatványa az *Epitome* második, 1470 körül Rómában megjelent kiadása.¹⁷ A negyedret formátumú, 30 cm nagyságú kötet

¹³ Könyvtárunk ősnymtatvány-gyűjteményének ismertetései: HELLEBRANT Á.: *A Magyar Tudományos Akadémia... i. m.*; CSAPODI Cs.: *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Ősnymtatvány-gyűjteménye*. Bp., MTAK, 1967. /A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának közleményei 53./; ROZSONDAI Marianne: *Az Akadémiai Könyvtár Ősnymtatvány-gyűjteménye 2000-ben*. In: *Örökségünk, élő múltunk. Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában*. Szerk.: FEKETE Gézáné. Bp., MTAK, 2001. /A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának Közleményei 37. (112.), Új sorozat./ 34–62.

¹⁴ CIH 1986. sz.

¹⁵ CIH 1990. sz.

¹⁶ HORVÁTH János: *Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar Humanizmus*. Bp., Akadémiai, 1988. /Az Akadémiai Kiadó Reprint Sorozata./ 207 skk.

¹⁷ CIH 1987. sz.

jelenleg arannyal mintázott, historizáló barna bőrkötésben van, amely a 19. században készült. Az utolsó oldalon található bejegyzés szerint Schaidler Pál emendálta, és a szöveg javításához Battista Guarinó példányát használta fel:

„Τέλος”

Emendatus est hic liber per me Paulum Schaidler Cremnicianum anno Salvatoris MoCCCCoLXXXXXiiii mense Iunio ex libro Baptistae Guarrini.: Annotacionesque ego hoc colore annotavi purpureo.” (Ezt a könyvet én kőrmöci Schaidler Pál emendáltam az Úr 1494-ik esztendejében, június hónapban Battista Guarino könyve alapján. A megjegyzéseket ezzel a vörös színű tintával írtam be.)

Az indafonatos díszítésű, gazdagon aranyozott címlap alján címer látható. A címer kék színű lófej pajzsában balra néző, koronás pegazus fő lebeg. Csapodi Csaba nyilván annak alapján, hogy ez a címer más Georg Ratzenberger tulajdonos-bejegyzését viselő könyvekben is látható, Ratzenberger-címereként azonosította.¹⁸ Ratzenberger a bécsi városi iskola rektora volt a 16. század első felében. Könyv- és kéziratgyűjteménye a bécsi Stadtbibliothekba került, miután az iskolai és városi könyvtár 1640-ben egyesült. Később, 1780-ban a bécsi városvezetés, mivel II. József reformjai következtében súlyos anyagi gondokkal küzdött, beszüntette a könyvtár működését, és teljes állományát eladta a Hofbibliotheknak. Az, hogy valóban Ratzenberger címere szerepel az ösnyomtatványban vitatható, mert az ő fennmaradt és Dr. Martin Roland által nemrégiben feldolgozott kézírataiba nem festetett címert, hanem egyszerűen a „magistri Georgii Ratzenberger” bejegyzést használta. A Schaidler által emendált másik, jelenleg Bécsben őrzött ösnyomtatványban szintén ez a címer szerepel. Ez a kötet lehet, hogy később valóban Ratzenberger tulajdonába került és így jutott jelenlegi őrzési helyére. Ratzenberger bécsi működése 1498-tól datálható, amikor a bécsi egyetem hallgatója lett. A biztos anyagi háttérrel jelentő rektori hivatalt pedig csak 1505-ben nyerte el.¹⁹ Valószínűtlen tehát, hogy Schaidler az ő megbízásából dolgozott volna. A kötetben található címert megpróbáltam azonosítani az egykori német római császárság területére vonatkozóan jól használható Siebmacher-féle, először a 17. század derekán megjelent *Allgemeines Grosses Wappenbuch* segítségével, de sajnos nem jutottam eredményre.²⁰ A gyűjtemény ugyan tartalmazza a hasonló nevű, hesseni Ratzenberg család címerét, ám ez nem mutat rokonságot az ösnyomtatványba festett címerrel. A bécsi illetőségű Georg Ratzenberger pedig valószínűleg nem hozható kapcsolatba ezzel a hesseni családdal. Könyvtárunk Justinus-

¹⁸ BH 739. sz.

¹⁹ ROLAND, Martin: *Die Handschriften der alten Wiener Stadtbibliothek in der Österreichischen Nationalbibliothek*. Wien, Wiener Stadt- und Landesbibliothek, 1999. /Publikationen aus der Wiener Stadt- und Landesbibliothek 4./ A katalógus sajnos Magyarországon nem érhető el, az idézett, Ratzenbergerrel kapcsolatos adatokért Dr. Martin Rolandnak tartozom köszönettel.

²⁰ SIEBMACHERS, Johann: *Allgemeines grosses und vollständiges Wappenbuch in welchem aller Hohen Potentaten. Fürsten, Grafen, Herren und Stände ... in sechs Theilen abgebildet sind, nebst einer Vorrede Johann David KÖHLERS*. Nürnberg, Raspisch, 1772. Band I–VI., Supplement I–XII. (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárának példánya.)

ősnyomtatványának további sorsa ismeretlen. Az első lap aljáról valószínűleg vegyszerrel több, kb. kétsornyi terjedelmű, a betűformák alapján 17–18. századi tulajdonos-bejegyzést távolítottak el. A lap jobb szélén UV lámpa fényénél 1639-es évszám olvasható. Az ősnyomtatvány a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába 1867-ben került Pulszky Ferenc adományaként. Pulszky, aki a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójaként fejezte be pályafutását, már ifjúkorában tett itáliai és nyugat-európai utazásokat, amelyekkel megalapozta műkincs- és könyvgyűjteményét. Az 1848-as forradalmat követő emigráció éveiben először Londonban, majd Itáliában élt, ahol a magyarság érdekében kifejtett politikai tevékenysége mellett könyv- és régiséggyűjtő-szenvedélyének is hódolhatott.²¹ Valószínűleg ezekben az években vásárolta a Justinus ősnyomtatványt, noha nem emlékezett meg erről terjedelmes, sajtó alá rendezett emlékiratában.²² Az, hogy az említett bejegyzéseket eltávolították, és a művet újra kötötték, arra utal, hogy az egykori tulajdonos, akitől Pulszky a művet beszerezte, a könyvhöz nem egészen tisztességes úton jutott.

Mint említettem, Pulszky 1867-ben, a kiegyezés évében adományozta a kötetet sok más, többségében orientalisztikai témájú könyvével együtt a Magyar Tudományos Akadémiának. A könyvekről az Akadémia könyvtári hivatala nem pontos, hozzávetőleges jegyzéket készített. A listán a Justinus-ősnyomtatvány mint az egyik legértékesebb darab szerepel.²³ A kötet azóta van a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának tulajdonában.

Schaidler bejegyzései

Az *Epitome*, mivel az iskolai oktatásban is használták, számtalan jobb-roszszabb kéziratban terjedt, ami a mai napig megnehezíti a szövegkiadók dolgát. A pontos szöveg iránti igényt jól jelzi, hogy Antonius Sabellicus 1497-es szövegkiadása már kritikai igénnyel készült, természetesen a 15. század lehetőségeinek megfelelően.²⁴ Az 1470-ben megjelent Hahn-féle kiadás szövege azonban, mint azt Schaidler Pál számtalan szövegjavítása tanúsítja, már kiadásának idejében sem felelt meg a művelt olvasók igényeinek. Schaidler Guarino kódexe, vagy ősnyomtatványa alapján jó munkát végzett, mert az emendálás során kialakított szöveg közel áll a mai textus receptushoz. A javítások nagy része nem túl súlyos, a szöveg megértését alapvetően nem befolyásoló hibát érint. Ilyenek az egyszerű

²¹ SZILÁGYI János György: „Ismerem helyemet” (A másik Pulszky életrajz.) In: Pulszky Ferenc (1814–1897) emlékére. Főszerk.: MAROSI Ernő. Bp., MTA Művészeti Gyűjtemény, 1997. 27 skk.

²² PULSZKY Ferenc: *Életem és korom*. Sajtó alárendezte OLTVÁNYI Ambrus. Bp., Szépirodalmi, 1958. /Magyar Századok/

²³ Az Akadémia Könyvtári Hivatalának jelentése Pulszky adományáról: MTAK Régi Akadémiai Levéltár, RAL 214/1867. A Budenz József által fogalmazott, Pulszkyknak küldött köszönetlél-másolata: RAL 61/1867.

²⁴ RÜHL: i. m. 1.

betűtévesztések, ragozási hibák. Jó néhány esetben azonban durva, a mondatok megértését akadályozó szótévesztéseket kellett Schaidernak javítania. A javításokat Schaidner egyszerű, barna színű tintával vezette be az ösnyomtatványba. A praefatio szövegében különösen sok javítanivalója akadt. Gyakran egy-egy, szinte lényegtelen betűtévesztést korigált, például „in historiam” (Praef. 1.)²⁵ az ösnyomtatvány szövegének „in historias” alakja helyett, vagy az I. könyvben az „anos” szó „n” betűje fölé írandó, hiányzó nazális jelet pótolta. Egy-egy szó javításával azonban néha súlyos, a mondat értelmét veszélyeztető problémát küszöbölt ki például „Et que historici (az eredeti szövegben: historia) Grecorum, prout commodum cuique fuit, inter se segregatim occupauerunt.” (És az eseményeket, amelyeket a görög történetírók olyan csoportosításban tárgyaltak, ahogyan kinek-kinek éppen tetszett.) (Praef. 3.) Az ösnyomtatványban, az ebben a szöveggörnyezetben értelmetlen „történetírás” szó szerepel a „történetírók” helyett. Ezek a szövegjavítások azért fontosak, mert Guarino azóta elveszett Justinus kódexének olvasatait tükrözik. Egy olyan nagy tudású és műveltségű filológus, mint Guarino olvasatai akár a modern Justinus kiadóknak is segítségére lehetnek.

Az ösnyomtatvány nyomtatott szövegét elegáns, kék és piros tintával írt bejegyzések is kísérik, amelyek döntő többsége egyszerű alcím, tartalmi utaló. Ezeknek csupán annyi a funkciója, hogy a hosszú, fejezetekre nem bontott nyomtatott szövegben rámutassanak egy-egy eseményre, vagy szereplőre megkönnyítve az olvasó dolgát. A legtöbbször egy szóban, vagy kifejezésben foglalják össze az egyes fejezetek tartalmát, hogy megkönnyítsék a kötet használatát, például „Disceptatio Scytharum cum Egyptiis de generis vetustate” (A szkíták vitája az egyiptomiakkal arról, hogy melyik nép a régebbi) olvashatjuk a II. könyv „Scytharum gens antiquissima habita ...” (A szkítákat mindig a legrégebbi népnek tartották ...) kezdetű mondatánál. (II. 1. 5.) A példákat hosszan lehetne sorolni. Az alcímeken kívül találunk különböző belső utalókat is, amelyek a mű későbbi részeire mutatnak. Például a második könyvben, amikor Justinus a szkíták történetének leírásában Nagy Sándor ellenük indított sikertelen hadjáratáról is megemlékezett, igaz csak egy mondat erejéig, (II. 3. 4.) Schaidner ezt az utalót jegyezte be: „De hoc inferius libro XII!” (Erről alább, a tizenkettedik könyvben.)

Az egyszerű alcímek és utalók mellett, amelyek a bejegyzések döntő többségét teszik ki, több, hosszabb, rövidebb glosszát is találunk. A különböző megjegyzések nem alkotnak önálló, egybefüggő kommentár szöveget, inkább a mai iskolai oktatási célokra készült szövegkiadások megértést, feldolgozást segítő jegyzeteihez hasonlóak. Ezek a jegyzetek, mivel a 15. század végén korszerűnek számító, antik auktorok szövegeire támaszkodó ismeretanyagot tartalmaznak, több figyelmet érdemelnek. A glosszák többsége történeti tárgyú, ugyanakkor találunk moralizáló, az elolvasott szöveg erkölcsi mondanivalóját kifejtő megjegyzéseket is. Végül vannak praktikus, egyértelműen a tanár, vagy az önállóan olvasó tanuló

²⁵ A továbbiakban az *Epitome* latin szövegét Otto SEEL idézett kiadásának fejezetbeosztása szerint, a Justinus szöveg magyar fordítását pedig HORVÁTH János idézett, BOLLÓK János által sajtó alá rendezett fordításából idézem. (I. az 5. lábjegyzetben!).

munkáját segítő megjegyzések, utasítások is. Néhány fontos esemény, vagy személy esetében a jegyzetszöveg segít, hogy az olvasó az időben el tudja helyezni a történéseket. A mű elején, a Ninus asszír királyról szóló mondatok (I. 1. 4. sqq.) mellé Schaidet ezt jegyezte le: „Hic regnavit annis LII. Huius etiam etate natus est Abraam Caldeus annis mundi MCLXXXV ante urbem conditam MCCLXV.” (Ő ötvenkét évig uralkodott, az ő idejében született Ábrahám a világ teremtésének 1185. évében, a Róma alapítása előtti 1265. évben). Vagy, a mű hatodik könyvében, ahol Justinus a Peloponnészoszi-szövetség és a perzsák Kr.e. 4. századi háborúit beszéli el, és közben megemlíti, hogy a gallok elfoglalták Rómát (VI. 6. 5.) ezt a megjegyzést találjuk: „Capta Roma anno ab urbe condita circiter CCCC.” (Rómát a gallok a Város alapítása után körülbelül 400 évvel foglalták el). Az egyszerű datálási információk közzlése mellett azonban arra is igény mutatkozott, hogy a tanuló, vagy az olvasó egymással szinkronban lássa az eseményeket: „VI reges interfuerunt usque ad Astyagem, quo tempore Nabucodonosor regnabat Rome Tarquinius Superbus.” (Asztüagészig hat király uralkodott, ebben az időben uralkodott Nabukodonosor és Rómában Tarquinius Superbus), olvashatjuk az első könyv médek történetéről szóló mondataihoz (I. 4. 1.) írt glosszában. A fenti, nagyrészt kronológiai kiegészítéseknek az esetében Schaidet nem tüntette fel a forrásokat, nyilván azért nem, mert ezek az adatok közismertek voltak a kor művelt emberei számára. Máskor azonban a történeti forráskritika igényének megfelelően az adott eseményeket más történeti művek adataival vetette össze. Forrásai között görög és latin szerzők egyaránt szerepeltek. Az *Epitome* első könyvének az asszír birodalom végéről szóló mondatához (I. 3. 7.) ezt a glosszát fűzte Schaidet: „Hoc regnum ab Nino usque in translacionem eius in Medos permansit annos MCCXL Augustino teste libro IIII de Civitate Dei.” (Ez a királyság Ninus idejétől fogva a hatalom médekhez jutásáig, ezerkétszáznegyven esztendeig állt fenn, ahogy Szent Ágoston is bizonyítja Az Isten Városáról című műve negyedik könyvében). A tizenkettedik könyvben, ahol Nagy Sándor hódításai mellett Justinus kitér Alexander epiruszi király itáliai hadjárataira is (XII. 2. 1.), Schaidet glosszája Livius művéhez utalja az olvasót: „Vide Titum Livium VIII!” (Lásd Livius művének nyolcadik könyvében.) Guarino körében a görög történetírók műveit is alaposan ismerték, azzal azonban tisztában lehettek, hogy a görög szövegekhez nem mindenki juthatott hozzá, ezért ezeknek a szövegeknek az esetében nem elégedtek meg egyszerű utalásokkal, hanem néhányszor felhívták a figyelmet a Justinus szövegétől eltérő névalakokra is. A görögök közül Hérodotosz, Plutarkhosz, Xenophón és Euszébiosz művei tűnnek fel a jegyzetekben. Kürosz perzsa király és Tamürisz szkíta királynő háborújának leírásához, amely szerint Kürosz legyőzte a királynő fiát egy csatában és megölte, Schaidet tudálékosan, latin, illetve görög betűkkel ezt a glosszát fűzte: „Sibi ipsi mortem consciuit káta Ἡρόδοτος.” (Hérodotosz szerint öngyilkos lett). (I. 8. 9.) A második könyvben Athén első királyi között szerepel Amphictyon. (II. 6. 9.) Az ő nevéhez Schaidet ezt a glosszát fűzte: „Eusebius hunc vocat Amphietonem.” (Őt Euszébiosz Amphietónnak nevezte.) Szidón alapításával kapcsolatban a tizennyolcadik könyvhöz ismét Euszébiót idézte: „eam Eusebius condita dicit ante urbem Romam

XXVI annos.” (Ezt a várost Euszébiosz szerint Róma városa alapítása előtt huszonhat esztendővel alapították.) Az ötödik könyvben, a perzsa birodalom történeténél, Artaxerxész testvérét csak megemlíttette, de nem nevezte meg Justinus, Schaider glosszája kiegészíti ezt: „Nomine Prusatis, ut testat Xenophon ...” (Prúszasznak hívták, ahoggy Xenophón is tanúsítja). A tizedik könyvben pedig Plutarkhosz munkájának adatit idézte Schaider: „Plutarchus Aspasiám vocat, non Astasiám et Artoxerxen, non Artaxerxem” (Plutarkhosz Aszpasziásznak, nem Asz-tasziásznak, a másikat pedig Artoxerxésznek és nem Artaxerxésznek nevezte.)

A Schaider által idézett történetírók eredeti, görög szövegei a 15. század végén még friss, újonnan felfedezett források voltak. A művek latin fordításainak készítése még ekkor is folyt, és az első közkézen forgó, görög nyelvű szövegkiadások is csak a 16. század első évtizedeiben jelentek meg.²⁶

A történeti kommentár mellett egy-egy alkalommal moralizáló megjegyzéseket is írt Schaider a szöveghez. Az *Epitome* első könyvének végén, a médek elpuhulásának leírásához Catullus jól ismert sorait fűzte. „Catullus: Otium et multos reges prius beatas perdidit urbes.” (Renyheség tett tönkre királyokat s dús városokat már. (Cat. Carm. LI. 15–16.) (Devecseri Gábor fordítása). A nyolcadik könyvben pedig, Philipposz makedón király és az athéniak közötti csatajelenet kapcsán, ahol a görögök vereségük ellenére vitézül helytálltak, Plautus *Amphitruo*jának egyik idevágó jelenete jutott eszébe: „Idem Plautus in Amphitruone: Sed fugam in se tamen nemo convortit, nec recedit loco, quam statui rem gerat, animos omitunt prius quam loco demigrent.” (Ugyanerről így írt Plautus az *Amphitruo*ban: Mégse fut senki és vissza sem fordul ott, őrhelyet nem hagy el, küzd, ahol kezdte ott; meghal inkább, de nem tágít onnan tovább.) (Plaut. Amph. 238–240.) (Devecseri Gábor fordítása). A fenti csataleírás Sosia, *Amphitruo* szolgájának monológjából származik, aki hazatérőben az ura által vezetett hadjáratból, hogy mentse magát a harcban tanúsított gyávaságáért, nagy átéléssel próbálja el magában, hogy hogyan fogja odahaza előadni a történeteket. Kicsit különös, hogy éppen ezt, egy komédiából származó monológ részletét állították párhuzamba egy komoly történeti eseménnyel, bár Sosia realiztikus, szinte eposzi mondatai valóban illenek Justinus leírásához.

Ahogy már említettem, az *Epitome* fontos, az iskolai oktatásban is használt mű volt, ezért nem csoda, hogy a Schaider által beírt glosszák között olyanok is vannak, amelyek kimondottan a tanári munkát, vagy az önállóan olvasó tanulót segítik. Most egy ilyen bejegyzésre hívom fel a figyelmet. A második könyvben, annál a résznél, amikor Themisztoklész vezérletével az athéni nép Apollón jóslatának megfelelően hajóépítésbe fogott (II., 12–14.), ezt a glosszát olvashatjuk: „Vide ne municipium sit potius legendum, quam municipes.” (Ügyelj, nehogy „várost” olvass, városi polgárok helyett.)

A Justinus-ösnyomtatvány igényes díszítése, tudományos igénnyel készült glosszái és a befestett címer, arra utalnak, hogy Schaider megrendelésre dolgozott.

²⁶ PADE, Marianne: *Zur Rezeption der griechischen Historiker im italienischen Humanismus des fünfzehnten Jahrhunderts.* = Neulateinisches Jahrbuch, Band 1. 1999. 151–169.

A megrendelő olyan gazdag mecénás lehetett, aki nem pusztán egy díszes kötettel akarta könyvtárát gazdagítani, hanem jól használható, korszerű ismereteket tartalmazó történeti munkát akart használni. Schaidler Pál Guarino iskolájának köréhez tartozott, ha a mester kódexeit használhatta a szöveg javításához. Kettejük közeli kapcsolatára utal a kölcsönzés ténye, hiszen a korban egy ösnyomtatvány-nak, vagy egy jó szöveget tartalmazó kódexnek rendkívüli értéke volt. További kérdés, hogy Schaidler a glosszák készítésekor mennyiben támaszkodott Guarino kódexére. Ahogy műveltségére utaló életrajzi adataiból látni fogjuk, nem valószínű, hogy pusztán lemásolta volna Guarino jegyzeteit. Azonban azt sem feltételezhetjük, hogy viszonylag fiatal kora ellenére akkora görög és latin szövegismeret állt volna a háta mögött, hogy egyedül készítette volna a kommentárt. A kérdést azoknak az ismereteknek a segítségével válaszolhatjuk meg, amelyek Guarino iskolájáról rendelkezésünkre állnak. Guarino nevelési elveit, iskolájának működését fia, az ifjabbik Guarino *De ordine docendi et discendi* című műve alapján, Magyarországon elsőként Huszti József ismertette Janus Pannonius monográfiájában.²⁷ A művet Janus költészetét új szempontok alapján, a kortársak szemszögéből feldolgozó Jankovits László is felhasználta.²⁸ Az oktatás klasszikus görög és latin szövegek elmélyült tanulmányozására épült. Az auktorok megértését szolgáló kommentárok fontos szerepet játszottak: nemcsak olvasták, hanem a magasabb szintre jutott tanulók maguk is írtak ilyeneket:

„Nec sint solum a praeceptore audire contenti, sed qui in auctores commentaria scripserunt et probati sunt, eos ipsimet perlegant et radicitius, ut aiunt sententias ad rem accomodatas exquirant. *Explantationes* quoque in libros scribere vehementer conducet, sed tamen magis si sperabunt eas in lucem aliquando prodituras. Attentiores enim ad ea sumus, ex quibus laudem venari studemus. Hoc exercitationis genus mirifice acuit ingenium, linguam excolit, scribendi promptitudinem gignit, perfectam rerum noticiam inducit, memoriam confirmat, postremo studiosius quasi quandam expositionum cellam promptuariam et memoriae subsidium praestat.”²⁹ (Ne elégedjenek meg azzal, hogy csak a tanárt hallgatják, hanem alaposan olvassák el az auktorokhoz írt, érdemes szerzőktől származó kommentárokat, keressék ki, ahogy mondani szokták, a dologhoz leginkább illő bölcsességeket. Igencsak hasznos lesz az is, hogyha magyarázatokat írnak a könyvekhez, de még inkább akkor, ha abban reménykednek, hogy valamikor majd közzéteszik azokat. Jobban odafigyelünk ugyanis azokra a dolgokra, amelyekből dicsőséget remélünk nyerni. Az ilyenfajta gyakorlat csodálatosképpen élesíti az elmét, csiszolja a nyelvet, íráskészséget szül, a dolgok tökéletes ismeretéhez vezet, megerősíti az emlékezetet, végül pedig az abban buzgólkodók számára mintegy az előadás éléskamrájál és az emlékezet segédletéül szolgál.) (Jankovits László fordításának kiegészítése)

²⁷ HUSZTI József: *Janus Pannonius*. Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931. 1–12.

²⁸ JANKOVITS László: *Accessus ad Janum. A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*. Bp., Balassi, 2002. /Humanizmus és Reformáció 27./ 16, 20.

²⁹ *Il pensiero pedagogico dello Umanesimo*. A cura di Eugenio GARIN. Firenze, Giuntine; Sansoni, 1958. 460. A szöveg hely egy részét idézi JANKOVITS L.: *Accessus... i. m.* 20.

Guarino nagyon fontosnak tartotta tehát a tanulók egyéni hozzáállásának befolyásolását, érdeklődésük felkeltését, a mai pedagógia terminológiájával a motívációt. A kommentárok, magyarázatok készítését motívációs eszköznek tartotta, különösen akkor, ha ezek megjelentetése a nyilvánosság elé lépéssel, önálló irodalmi alkotással kecsegtette a tanulókat. A Justinus ösnyomtatványba másolt kommentár valószínűleg egy ilyen, a tanulók és a mester közös filológiai munkája során keletkezett mű, Schaidler által végső formába öntött tisztázata lehet. Guarino nyilván maga is részt vett a jegyzetek készítésében, mert Livius és Cicero mellett maga is sokra értékelté Justinus „édes” világtörténetét.³⁰

Schaidler Pál munkájával a megrendelő meg volt elégedve, hiszen egy évvel később az említett Cicero ösnyomtatvány javítását is rábízta. Azt azonban, hogy a könyv emendálást hivatásszerűen gyakorolta volna, mint ahogyan azt Hellebrant Árpád korábban idézett katalógusában feltételezte, életrajzi adatai és későbbi magyarországi pályája nem támasztják alá.

Schaidler Pál életrajzi adatai

Schaidler Pál gazdag körmöcbányai családból származott. Patrónusa, itáliai tartózkodásának finanszírozója minden bizonnyal Schaidler Péter körmöci kamaraispán volt. Családi kapcsolatukat eddig sajnos nem sikerült feltárni, lehet, hogy az édesapja, de lehet, hogy a nagybátyja volt. Az 1480-as évek végén a körmöci kamara Beatrix királyné tulajdonában volt, aki a városból származó Schaidler Pétert nevezte ki kamaraispánná. Az ő működési idejében, amely az 1480-as évek második felétől az 1496-ig végéig tartott, foglalták írásba a bányaművelés szabályait (*Pergwerchgerechtigkskeit*).³¹ A Schaidler-család a város levéltárában fennmaradt adókönyvek tanúsága szerint a tehetős polgárok közé tartozott, mert neve a leggazdagabbak között szerepel.³² A kamara jövedelme Beatrix királynét illette meg, akinek az 1490-es évek elején, hogy II. Ulászló királlyal kötött névházasságát el tudja ismertetni, továbbá költséges udvartartását fenn tudja tartani, rengeteg készpénzre volt szüksége. Kiadásai fedezésére gyakran kért pénzt kamarásától, vagy utasította kisebb-nagyobb összegek kiutalására.³³ Egy 16. századi, kéziratos másolatgyűjteményben fennmaradt egy oklevél, amelyben Beatrix királyné helyben hagyta a kamaraispán az 1492. évre vonatkozó elszámolását. Beatrix említett tete-

³⁰ BORZSÁK I.: *Utószó*. In: *Világkrónika... i. m.* 419–420.

³¹ KRIZSKÓ Pál: *A régi körmöczi kamara grófjai*. Bp., MTA, 1880. /Értekezések a történelm-tudomány köréből, VIII. 1878–1880./ 40. A bányaszabályzat középkori kódexe: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (=MOL DF) 274522.

³² MOL DF 250088 (Körmöcbánya város 1489-es adókönyve) fol. [2].

³³ *Aragóniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*. Közli BERZEVICZY Albert. Bp., MTA, 1914. /Monumenta Hungariae Historica Diplomataria, Vol. XXXIX./ 118 (LXXVIII sz.), 126 (LXXXIV sz.), 136 (XCII) etc.

mes kiadásai miatt majd négyezer arannyal maradt Schaidler Péter adósa.³⁴ Az elszámolás fontos gazdaságtörténeti forrás, mivel bepillantást enged a királynéi udvartartás gazdálkodásába, továbbá művelődéstörténeti információkat is rejt: gondolok itt azokra az itáliai művészekre, akik számára a kamaraispán kisebb-nagyobb összegeket utalt ki az elvégzett munkák fejében. Schaidler Péter tehát magánvagyonra és a kezében összpontosuló bevételek miatt finanszírozni tudta Schaidler Pál itáliai tanulmányainak tetemes költségeit.

Schaidler Pálról az első információnk 1493 őszéről származik, amikor a ferrarai egyetemen Gyarmati István pécsi kanonok doktori védésén tanúként szerepelt, a humanista műveltségű, későbbi erdélyi püspök Gosztonyi János, továbbá Szuhafői Jakab társaságában. Egy hónappal később ismét Szuhafői Jakabbal együtt szerepel tanúként. Sajnos a második esetben, az Itáliában tanuló magyar tanulók adattárát összeállító Veress Endre nem közölte a vizsgázó nevét.³⁵ A bejegyzésekben Schaidler mint esztergomi kanonok szerepel. Veress Endre Schaidert tévesen Kétházi Pál nagypréposttal azonosította, noha ő már az 1500-as évek elején távozott az élők sorából.³⁶ Schaidler Pál a jól jövedelmező esztergomi stallumot nyilván Schaidler Péter, pontosabban Beatrix özvegy királyné révén szerezte meg. Ezekben az években ugyanis Beatrix unokaöccsei, először Aragóniai János, majd a gyermekkorú Estei Hippolit viselték az esztergomi érseki méltóságot. Mivel mindketten igen fiatalok voltak, Estei Hippolit pedig kiskorú, Beatrixnak nagy befolyása volt az érsekség ügyeiben. A rendszeres kanonoki jövedelem biztos anyagi alapot nyújtott a nagy költséggel járó külföldi tanulmányokhoz. A nagy létszámú esztergomi káptalanban nem volt ritka, hogy sokak akár évekig is távol voltak tanulmányaik folytatása miatt. A helyben maradás, a rezidencia kötelességének betartatása miatt a főpapok többször felléptek a középkor folyamán, ám nem sok sikerrel. Valószínűleg Schaidler sem sokat tartózkodott Esztergomban, talán ő lehet az, a közelebről meg nem nevezett, körmöcbányainak mondott kanonok, aki 1500-ban a káptalan jegyzőkönyvében szerepel.³⁷

Az 1500-as évek elején térhetett haza Itáliából, miután Beatrix királyné Thurzó Jánosnak adta bérbe a kamarát 1496-ban, amivel véget vetett Schaidler Péter megbízatásának is. Mindenesetre 1506-ban már Budán találjuk Schaidler Pált, ahol Körmöcbánya város tanácsához intézett levelének tanúsága szerint különböző, közelebről meg nem nevezett fontos peres ügyeket intézett városa tanácsa megbízásából a királyi bíróságokon.³⁸ 1508-ban már a város jegyzőjeként kéri kollégá-

³⁴ Uo. 301–304.

³⁵ VERESS Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai, 1221–1864*. In: *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium, 1221–1861*. Bp., MTA, 1941. /Olaszországi magyar emlékek 3./ 379.

³⁶ KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok, 1100–1900*. Esztergom, Esztergomi káptalan, 1900. 117.

³⁷ *Az Esztergomi Székeskáptalan jegyzőkönyve, 1500–1502, 1507–1527*. Közzéteszi SOLYMOSI László. Bp., Argumentum, 2002. 63–65.

³⁸ MOL DF 249640

ját, Balthasar Steck selmecebányai jegyzőt, hogy a Körmöcbánya városa és Haraszthy Miklós közötti perben kérje ki a garamszentbenedeki konventtől azt a jelentést, amelyet az ügyben végzett vizsgálat során állítottak ki.³⁹ A város 1511–12-es pénztárkönyve szerint, mint jegyző heti rendszeres, kétforintos fizetésben részesült.⁴⁰ A város számadáskönyveit és adólajstromait Schaidner elődeihez képest lelkiismeretesen vezette: gondosan bejegyezte a bevételeket és a kiadásokat, továbbá pontos számításokat végzett. Nyilván nem véletlen, hogy az ő tevékenységének idejéből maradt fenn a legtöbb ilyen kötet a város levéltárában. Schaidner városi tisztségét az 1510-es évek végéig töltötte be, amikor visszatért az egyházi pályára. Az 1520-as években már szülővárosa plébánosa volt. Körmöcbányán közben, az 1510-es 20-as évekre egyre nehezebb lett a helyzet, mivel a régi bányák kimerülőben voltak és a kamara jövedelmeit bérlő Thurzók egészen 1519-es eltávolításukig a város érdekeivel ellentétes gazdaságpolitikát folytattak. Mindennaposak voltak a különböző erőszakos cselekmények a bányavárosok bányászainak és pénzverőinek elégedetlensége miatt, noha Mária királyné, akinek tulajdonjogát II. Lajos 1519-ben helyreállította, igyekezett enyhíteni a helyzetet, és fejleszteni akarta az egyre nehezebben működő bányákat. A mohácsi katasztrófát megelőző időszak csak tetézte a bajokat, amikor az udvar pénzszükségletei miatt a pénzverőket Budára rendelték és lefoglalták a város nemesfémkészleteit. A templomi kegyszereket is elszállították, hogy pénzt verhessenek belőlük.⁴¹ Schaidner Pál ezekben az években már a város plébánosa volt. A begyűjtést végrehajtó Dóczi János kincstartóhoz intézett levelének tanúsága szerint kapott némi kompenzációt az elkobzott javakért cserébe, de a visszakapott ezüst egy lottóval gyengébb minőségű volt, annál, mint amit beszolgáltattak.⁴² A Mohácsot követő zavaros időszakban 1532-ig János király hívei tartották kezükben a bányavárosokat. Az 1520-as években a reformáció első hullámai Magyarországot is elérték. A német polgárságú városokban gyorsan tért nyertek a lutheri eszmék, amihez az említett gazdasági nehézségek is hozzájárultak. A korszak esztergomi érsekei egy jó ideig hiába küzdöttek az új tanok terjedése ellen, egyéb eszközök híján fenyegető hangvételű levelekben figyelmeztették a joghatóságuk alá tartozó plébánosokat. A magyarországi reformáció hajnalán annyira zavarosak voltak a viszonyok, hogy még a deklaráltan katolikus oldalon maradt papok és szerzetesek egy része is házasságban élt.⁴³ Körmöcbányán is napról-napra változhatott a helyzet, mert 1530-ban a város tanácsa felszólította Selmecebánya városát, hogy bizonyos vallási kérdésekben együttesen forduljanak tanácsért az esztergomi érsekhez. Úgy látszik, hogy sikeres tárgyalásokat folytattak, mert az érsek baráti hangvételű levélben köszönte meg a város lakóinak, hogy kitartottak hitük mellett. 1532 őszén viszont

³⁹ MOL DF 235540

⁴⁰ MOL DF 250095 (Körmöcbánya város 1511–12-es pénztárnaplója), fol. 59.; A napló külső részén 19. századi kézírással: „scriptum Pauli Schaidner notarii”.

⁴¹ KRIZSKÓ: *A régi körmöczi... i. m.* 42 skk.

⁴² MOL DL 24318

⁴³ ZSIGOVITS Béla: *A papi nőtlenség (coelibatus) története Magyarországon*. Bp., Élet, 1914. 44.

büntetlenség ígérete mellett, magához hívatta a város plébánosát, hogy megvizsgálhassa valóban a katolikus hitet követi-e.⁴⁴ Erre azért is volt lehetősége, mert Ferdinánd király ekkor szerezte vissza a bányavárosokat János király híveitől. Schaider életének utolsó ismert, de annál informatívabb adata ezzel kapcsolatos. Mint a város plébánosa hosszú válaszlevelet írt Várday Pál érseknek, amely sok értékes önéletrajzi elemet tartalmaz. A levélben a lutheránusok következetes ellenfelének állította be magát. Mesterien vezette be mondanivalóját, mivel az érsek hozzáintézett levele dicséretet és vádakát is tartalmaz, bizonytalanságot színlelt. Először a címzett személyének megnyerése (*captatio benevolentiae*) érdekében az őt illető dicséretéért mondott köszönetet, majd rátért a rágalmakra. Ellenségei – állítása szerint jogtalanul – házasságtöréssel vádolták meg. Annak ellenére, hogy egyházi személy volt, elismerte, hogy ifjúkorában viszonyt folytatott egy asszonnyal, aki akkoriban már özvegy volt. Közös, törvénytelen gyermekük is született, egy lány, aki a levél írásakor már eladósorba került. Ám mivel Schaider 1515-ben, a Habsburg–Jagelló házassági szerződés megkötésekor néhány hónapot Bécsben töltött, és hazatérte után súlyosan megbetegedett, az asszony már más férfival kötött újabb házasságot. Kútba esett házassága után a Szentírás tanulmányozásának szentelte magát, véleménye szerint olyannyira, hogy „*Neque eius laboris satietas fastidiumve unquam me cepit, verum hidropisi quadam aquarum illarum laborare cepi, ut quo plus illas biberem, eo plus illas sitierim.*” (Unalom vagy csömör sohasem fogott el munka közben, sőt szinte vízkóros lettem tőle, minél többet ittam, belőle, annál jobban szomjaztam rá.)⁴⁵ Közben megismerte Luther tanítását is, ami csak növelte benne a tudásvágyat. A katolikus oldal érveit azonban, állítása szerint, erősebbnek találta és buzgón védte a régi hitet, akár olyan ellenfelekkel szemben is, mint Cordatus Konrád. Arról is beszámolt, hogy többször életveszélyben volt, egy ízben börtönbe vetették ellenségei, sőt még röpiratot is terjesztettek ellene, „*In Paulum Schaider crucis Christi inimicum*” (Schaider Pál Krisztus keresztségének üldözője ellen) címmel. Érdemeinek felsorolása után visszatért a vádhoz, pontosabban az érsek felszólításához, aki arra buzdította, hogy döntsön a papi szolgálat, vagy a házasság között: „*Ago enim ... inter studia mea et si non angelicam ... vitam ab carnalibus desiderii illecebrisque quoad fieri potest, liberam et immunem.*” (Tanulmányaim közepette, ha nem is angyalhoz méltó, de a testi örömöktől és vágyaktól mentes életet élek.). A levelet ügyesen fejezte be, először saját katolikus hit védelmében tett erőfeszítéseit állította a középpontba, majd az érseknek hízelegve felszólítja, hogy szabadítsa meg az országot a lutheránus metelytől. A mai olvasó nyilván fennakad az egyházi rendűek házasságkötésének a pusztá gondolatán is, ám nem szabad elfelejteni, hogy a tridenti zsinatig a különböző utakon terjedő lutheránus, és anakronisztikus fogalommal ellenreformációs eszmék micsoda zűrzavart okozhattak a kortársak gondolkodásában és értékrendjében. Sajnos nem tudjuk, hogy mi lett

⁴⁴ *Egyháztörténelmi emlékek... i. m. II. 32 (34. sz.), 35–36 (39. sz.), 214–215 (188. sz.)*

⁴⁵ *Egyháztörténelmi emlékek... i. m. II. 216–224. (189. sz.); Magyar fordítása: Magyar Humanisták levelei... i. m. 542–551, 262 sz.*

a levélváltás kimenetele. Schaider valószínűleg ezután nem sokkal halhatott meg, a kor viszonyaihoz képest magas, hatvan év körüli életkorban.

A fenti adatok nem elegendőek Schaider pályaképének pontos megrajzolásához, de bepillantást engednek kalandos életébe. Úgy tűnik, hogy hazatérése után nem foglalkozott irodalmi tevékenységgel, legalábbis nem rendelkezünk efféle adatokkal. Ám az, hogy az 1515-ös bécsi kongresszuson is – ahol a kor tudományos világának számtalan képviselője jelent meg – részt vett, továbbá szentírás tanulmányai arra utalnak, mégsem múltak el nyomtalanul a Guarino környezetében töltött évek. Átmeneti kor gyermeke volt, hiszen képzettségét, hasonlóan a Mátyás-Jagelló kori humanizmus képviselőihez, Itáliában szerezte, idős korban viszont a reformáció hatása alá került. Esetében az is különleges volt, hogy városi környezetből, nem főpapi mecénások segítségével indult el pályáján. Szmélyében egy jól képzett városi értelmiségit tisztelhetünk, akinek a két ösnyomtatvány emendálás mellett 1532-es, gondosan megszerkesztett levele is helyet biztosít a magyarországi humanizmus történetében.

JÁNOS VÉBER

Die Einträge eines Justinus-Inkunabels der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften

In der Erforschung des ungarischen Humanismus spielte die Erfassung und Erschließung der handschriftlichen Eintragungen in die Bücher immer eine wichtige Rolle. In diesem Hinsicht ist die Justinus-Ausgabe von 1470 (HC 9646), die Inkunabel der Sammlung der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Inc.415) sehr bedeutend. Das Buch wurde von Paul Schaider – einem Schüler nach Battista Guarino des Jüngeren – im Jahre 1494 emendiert. Er ersah den Text mit historischen und philologischen Anmerkungen auch. In diesem Aufsatz werden die Provenienz dieser Inkunabel, die handschriftlichen Eintragungen und die Laufbahn von Schaider kurz vorgestellt. Zur Emendation der Inkunabel benutzte Schaider eine Justinus-Inkunabel, oder einen Kodex von Guarino. Neben dem Haupttext der Inkunabel fügte Schaider viele Glossen bei, die im Text vorkommenden Ereignisse historisch, philologisch, und moralisch kommentieren. Die philologischen und historischen Eintragungen enthalten viele, im 15. Jh. neue Informationen, die zum Teil aus neu entdeckten griechischen Historikern stammten. Schaider war in der 90-er Jahren des 15. Jhs jung, deshalb konnte nicht allein diese philologischen Notizen schreiben. Nach der Meinung des Verfassers sind diese Emendationen und die Notizen eine gemeinsame wissenschaftliche Arbeit des Humanistenkreises von Guarino. Paul Schaider wurde in Körömcébánya (Kremnitz, heute Kremnica, Slowakei), in ehemaliger Oberungarn geboren und studierte in Ferrara. Nach seinem Rückkehr nach Ungarn war er als Notar in seiner Heimatstadt tätig. Er setzte seine wissenschaftliche Arbeit nicht fort, aber hatte viele wichtige Verbindungen mit den ersten Reformatoren von Ungarn, z. B. Conradus Cordatus. Er nahm in den Reformationsbewegungen teil. Er starb wahrscheinlich in den dreißigen Jahren des 16. Jhs. Seine Laufbahn und Tätigkeit steht nicht nur mit dem italienischen Humanismus, sondern mit der frühen Reformation in Verbindung, deswegen ist er eine interessante Persönlichkeit seines Zeitalters.

ZSOLDOS ENDRE – BLAGA, CRISTINA

Jacob Schnitzler Wittenbergben*

„Egy férfi, akinek emléke még az aggastyánok és a fiatal emberek számára is felejthetetlen!”, írta optimistán Jacob Schnitzlerről Johann Seivert a 18. század végén.¹ Optimizmusa bizonyos mértékig indokolt is volt, hiszen pl. Erdély irodalomtörténetével kapcsolatban Szilágyi Sándor még ismerte és nagyra értékelte Schnitzler munkásságát.² A 20–21. század azonban már feledékenyebbnek bizonyult. Természetesen a megfelelő tudománytörténetek³ továbbra is számon tartották, és rövid életrajza több lexikonban is megtalálható.⁴ Az általa írt művek egy részét azonban néha másnak tulajdonítják, így talán nem lesz érdektelen megvizsgálni alaposabban Schnitzler jelentős életművét.

Schnitzler élete elég jól ismert. A család Brassóból származott, ahol Erasmus nevű nagyapja fafaragó volt. Ő költözött át Szebenbe, és foglalkozása miatt kapta a Schnitzler (fafaragó, faszobrász) nevet. A család eredeti neve ismeretlen.⁵ Az édesapa, szintén Jacob, 1598-ban született, 1620-ig Szebenben, majd Debrecenben és Lőcsén tanult.⁶ Hosszú európai körút (Lengyelország, Poroszország, Dánia, Norvégia, Hollandia, Anglia) után Németországban folytatta tanulmányait, első-

* Köszönettel tartozunk Farkas Gábor Farkasnak és az Egyetemi Könyvtár Régi Nyomtatványok Osztálya minden munkatársának állandó és készséges segítségéért.

¹ SEIVERT, Johann: *Johann Seiverts Nachrichten von Siebenbürgen Gelehrten und ihren Schriften*. Pressburg, 1785. 376–387. „Ein Mann, dessen Gedächtniss noch bey Greisen und Jünglingen unvergesslich ist!”

² SZILÁGYI Sándor: *Erdély irodalomtörténete. IV.* = Budapesti Szemle (4.) 1858. 190–241.

³ PUKÁNSZKY Béla: *A magyarországi német irodalom története*. Bp. 1926. – M. ZEMPLÉN Jolán: *A magyarországi fizika története 1711-ig*. Bp. 1961. – M. ZEMPLÉN Jolán: *A felvidéki fizika története*. Piliscsaba, 1998.

⁴ A legfrissebbek közül szerepel az *Új Magyar Életrajzi Lexikon* ötödik kötetében (Főszerk. MARKÓ László. Bp. 2004. 1033–1034.), de hiányzik a *Magyar Nagylexikonból* (Bp. 2002.) és az *Új magyar irodalmi lexikonból* (Főszerk. PÉTER László. Bp. 2000.) is.

⁵ SEIVERT, Johann: *Die Sächsische Stadt-Pfarrern in Herrmannstadt*. Herrmannstadt, 1777. 21. „Schnitzler ist gar nicht sein Geschlechts Name, dieser ist unbekannt. Sein Grosvater Erasmus, war ein Bildschnizer zu Kronstadt, und davon, nichts ungewöhnliches bey unsern Vätern! haben seine Nachkommen den Namen Schnitzler, erhalten...”

⁶ SEIVERT: *i. m.* 1785. 376. – *Iskolatörténeti adattár. II.* Szerk. THURY Etele. Pápa, 1908. 107. Jacobus Cibinensis.

sorban Wittenbergben.⁷ Hazatérte után először lektor a szebeni gimnáziumban, majd 1638-tól haláláig (1661. május 22.) nagydisznódi (Heltau) lelkész volt.⁸ Az özvegye által adományozott, férjének dedikált harang az ottani templomban volt megtalálható.⁹

Fia, a fiatalabb Jacob Schnitzler 1636. január 1-jén született Szebenben.¹⁰ Ott is járt iskolába 1655. június 28-ig, majd egy rövid nagyszombati kitérő után Wittenbergben folytatta tanulmányait.¹¹ 1658. október 14-én avatták magisterré és 1661 májusában lett a filozófiai kar tagja.¹² Számos nyilvános vitán (disputáció) vett részt, 1658-ban még csak respondens, 1659-től azonban már elnökölt ezeken. 1662 szeptemberében volt utoljára elnök Wittenbergben. Már 1660-ban hívta őt a szebeni tanács iskolaigazgatónak, de apja és testvére halála, illetve az erdélyi háborús helyzet hírére ekkor még visszafordult Wittenbergbe.¹³ A második hívásra azonban már hazatért, és 1663-tól 1665-ig, majd 1666-tól 1668-ig a szebeni gimnázium rektoraként működött. A szünet annak volt köszönhető, hogy „... ellenei galádsága már két év múlva ki tudta vinni, hogy hivatalától megfosztatott s csak midőn Apafi az enyedi tanszékkal kínálta meg,¹⁴ némúlt el azok hangja, a tanács rábeszélte annak el nem fogadására s felállítá kedvéért a philo-

⁷ SEIVERT: *i. m.* 1785. 377. szerint 1627-ben végzett, és tért vissza Erdélybe. – FABINI, Th.–TEUTSCH, Fr.: *Die Studirenden aus Ungarn und Siebenbürgen auf der Universität Leipzig von der Gründung derselben 1409 bis 1872.* = Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde. (Neue Folge, 10.) 1872. 386–416. alapján feltehető, hogy először Lipszében tanult, mivel 1625/26-ból található egy „Jacobus Schnitzler Cibiniensis Transylvanus jur.” bejegyzés. (390.)

⁸ SEIVERT: *i. m.* 1785. 377. – ARZ, Gustav: *Series Pastorum III.* = Siebenbürgische Familienforschung (8.) 1991. 49–86.

⁹ HALAVÁTS Gyula: *A nagydisznódi ágost. ev. templom.* = Archaeologiai Értesítő (Új Folyam, 34.) 1914. 232–240.

¹⁰ Schnitzler életéről I. SEIVERT: *i. m.* 1785. – ALBRICH, Carl: *Geschichte des evangelischen Gymnasiums A. B. in Hermannstadt.* In: *Programm des evangel. Gymnasiums A. B. ... zu Hermannstadt für das Schuljahr 1895/96.* Hrsg. Carl ALBRICH. Hermannstadt, 1896. 1–224. Schnitzlerről 37–40. – Magyarul: M. ZEMPLÉN: *i. m.* 1961. 139.

¹¹ ALBRICH: *i. m.* 1896. 37.

¹² ASZTALOS Miklós: *A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601–1812.* In: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, XIV. évf.* Szerk. MÁLYUSZ Elemér. Bp. 1930. 111–174. – ASZTALOS Miklós: *Személyi vonatkozású adatok a wittenbergi egyetem erdélyi hallgatóiról (1554–1750).* = Erdélyi Múzeum (36.) 1931. 240–250. – SEIVERT: *i. m.* 1785.

¹³ SEIVERT: *i. m.* 1785. 378. – ALBRICH: *i. m.* 1896. 37.

¹⁴ Ennek nincs nyoma a nagyenyedi kollégium történetéről szóló művekben. – HUSZTI, Andreas: *Origo, Incrementum, et Facies hodierna trium in Transilvania Illustrium Gymnasiorum Reformatorem.* Francofurti ad Viadrum, Typis Sigismundi Gabriel. Alex., 1731. – P. SZATHMÁRY Károly: *A Gyulafehérvár-Nagyenyedi Bethlen-főtanoda története.* Nagy-Enyed, 1868. – VÁRÓ Ferenc: *Bethlen Gábor kollégiuma.* Nagyenyed, 1903. – SZIGETHY Lajos: *A nagyenyedi Bethlen-Kollégium története.* In: *Nagyenyedi Album.* Szerk. LUKINICH Imre. Bp. 1926. 138–168. – Ennek ellenére SZÉNÁSSY Barna: *A magyarországi matematika története.* Bp. 1970. 363. azt állítja, hogy Schnitzler tanított Nagyenyeden, sőt, ott is halt meg. Valószínűleg Szénássytól vette hasonló állítását T. TÓTH Sándor: *Az erdélyi matematika történetéből.* Kolozsvár, 2004. 39.

sophiai tanszéket.”¹⁵ 1668. november 9-től haláláig, 1684. június 16-ig ő volt Szében városi lelkésze.¹⁶

A wittenbergi időszakban 24 nyomtatvány címlapján szerepelt Jacob Schnitzler neve (l. Függelék). Ezek többségét ő maga írta. A szerzőség megállapítása általában nem nehéz: hacsak másként nem jelölik, feltehetjük, hogy az elnök írta a disputáció szövegét.¹⁷ Schnitzler esetében ezt alátámasztja az is, hogy időnként hivatkozik korábbi műveire is – mivel a respondens ezekben az esetekben más és más, így egyértelműen ő a szerző. Amikor azonban nem ő írta, a címlapon ezt a felelő neve elé vagy mögé írt „Autor et Respondens” kifejezéssel tudatta. Egy esetben pedig az ünneplő versben jelezte, hogy a respondens írta az adott művet.

A Függelékben felsorolt 24 tételből 16-ot Schnitzler írt (a listán az 1, 3, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 23, 24 számúakat). Ezek közül legalább 9 szorosan kapcsolódik a csillagászathoz, így jogos az a feltételezés, hogy ez volt Schnitzler kedvenc témája. Ezt szebeni működése is megerősíti, bár az ott publikált értekezései általában nem csillagászati, hanem teológiai vagy filozófiai témájúak – ez alól kivétel az 1680-as nagy üstökös feltűnése alkalmából tartott prédikáció, amelyet a következő év elején nyomtatásban is megjelentetett Szébenben¹⁸ –, de ilyen esetekben is hajlamos volt egy-két paragrafust vagy esetleg kérdést asztronómiára fordítani. Seivert szerint derült téli esteiken a nagy piactéren gyakran figyelte az eget, és az érdeklődőket felvilágosította.¹⁹ Ugyancsak a csillagászat iránti lelkesedését mutatja, hogy még prédikációiban is gyakran utalt a csillagászatra (és az asztrológiára).²⁰

¹⁵ SZILÁGYI: *i. h.* 1858. 228.

¹⁶ SEIVERT: *i. m.* 1777. 20. – SEIVERT: *i. m.* 1785. 381. – ARZ: *i. h.* 1991. 59.

¹⁷ ZOVÁNYI Jenő: *A főiskolai disputációk és szerzőik.* = Protestáns Szemle (45.) 1936. 12–16.

¹⁸ RMK II/1491. *Comet-Stern Predigt.* Herrmannstadt, Gedruckt bey Stephano Jüngling, 1681.

¹⁹ SEIVERT: *i. m.* 1785. 381. „Man erzählt von ihm, dass er oft bey heitern Winterabenden auf dem grossen Marktplatze sich mit der Sternkunde beschäftigt, und Unterricht darinnen gegeben habe.” Sajnos nem lehet tudni, volt-e távcsöve. – Schnitzler ezzel a magyarországi csillagászati ismeretterjesztés egyik úttörője.

²⁰ PUKÁNSZKY: *i. m.* 1926. 264. „...rengeteg fantasztikummal kevert csillagászati és csillagjós-lási ismereteit igyekszik hallgatói elé tárni. Ezt nemcsak akkor teszi, mikor beszédének kiindulópontja valamely rendkívüli tünemény, pl. egy üstökös feltűnése, vagy földrengés, hanem egyébként is csaknem minden mondatában találunk az égi jelenségekből vett egy-egy képet, hasonlatot. Ily módon természetesen gyakran túllépi az egyházi beszédeknek szabott kereteket s prédikációi a hallgatóságnak inkább szórakozást, mint lelki épülést nyújtottak.” Erre jó példa a már említett üstökös-prédikáció. – Hasonló megállapítás Melancthonról is található. SZABÓ András: *Magyarok Wittenbergben (1555–1592).* In: *Respublica litteraria.* Bp. 1999. 79–90. „Közismert, hogy – főként a német nyelvet nem ismerő magyarok kedvéért – vasárnaponként latin nyelvű bibliamagyarázatot, áhítatot tartott, azt azonban már kevesen tudják, hogy a 'prédikációk' inkább ismeretterjesztő előadásokra hasonlítottak, a teológián kívül felbukkantak bennük más tudományágak is, főként a grammatika és a história.”

Az elmúlt húsz évben vitatottá vált az egyik wittenbergi értekezés szerzősége. Zemplén Jolán a 9. tételt még egyértelműen Schnitzlernek tulajdonította,²¹ újabban azonban ismét felmerült Thann András szerzősége is.²² Ez ellen azonban több kifogás hozható fel: (1) Mint látható volt, Schnitzler mindig jelezte, ha nem ő volt a szerző. (2) Thann-nak nincs más építészeti műve, Schnitzlernek van ebben a témában két másik értekezése is. (3) A disputa bevezetése Magyarország és Erdély, de főleg az utóbbi sorsán kesereg,²³ ez sokkal inkább illik egy erdélyi szerzőhöz. (4) A disputáció végén az üdvözlő versek egyértelműen csak respondensnek nevezik Thannt. (5) Thann neve még két wittenbergi disputáción szerepel, ezek közül az egyik Constantin Zieggra, a másik Michael Cordes elnökletével zajlott. Az utóbbinak a szerzője az elnök, míg az elsőnek maga Thann, aki mint Autor

²¹ M. ZEMPLÉN: *i. m.* 1961. 75.

²² *A táguló világ magyarországi hírmondói XV–XVII. század.* Vál. bev. jegyz. ellátta WACZULIK Margit. Bp. 1984. 234–235. – DOMOKOS György–HAUSNER Gábor–VESZPRÉMY László: *Hadtudományi nyomtatványok régi könyvjegyzékeinkben.* = Magyar Könyvszemle (113.) 1997. 33–57. Korábbi cikkükben, HAUSNER Gábor–VESZPRÉMY László: *Magyarországi hadtudományi kéziratok és nyomtatványok katalógusa a kezdetektől a XVIII. század közepéig.* = Hadtörténelmi Közlemények (109.) 1996. 2. sz. 118–126, még nem említik a szóban forgó disputációt, hacsak nem a *Dissertationes Politicae Militarisra* gondoltak. Ez azonban náluk is, és a forrásul megadott hivatkozásban is (*Magyarországi magánkönyvtárak. II. 1588–1721.* Sajtó alá rendezte FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós. Szeged, 1992. 90.) szerző nélkül szerepel. – Régen sem volt teljesen egyértelmű a szerző kiléte. SEIVERT: *i. m.* 1785. Schnitzler művének tartja, míg Fabó András Thann-nak tulajdonítja (FABÓ András: *Adalékok Czvittingerhez.* VI. = Figyelő (18.) 1885. 376–391.) – Szinnyei mindkettőjüknél említi, SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* XII. Bp. 1908. cols. 540–543. Schnitzler Jakab. és XIV. Bp. 1914. cols. 90–91. Thann András. – Thann András szepesszombati evangélikus lelkész volt, 1657 és 1661 között Wittenbergben tanult. Később Löcsén élt, ahol 1688-ban áttért a katolikus hitre.

²³ WACZULIK (vál.): *i. m.* 1984. 244. „Vessük tekintetünket inkább a mi nagyon szeretett hazánkra, Magyarországra és Erdélyre: milyen súlyos zaklatásoktól, sebektől szenved, majd hogy le nem rombolták! Micsoda idők, micsoda erkölcsök! Olyan ékes volt Erdély, hogy rajta kívül nem is lehetett keleten mást találni, csak barbárságot! Tágas földje, termékenysége révén mint valami viruló anya táplálta az összes szomszédos tartományokat. Egyszóval: igazi székhelye volt Ceresnek, most pedig – ő, istenek! – a barbárok pusztításainak martaléka és félelmetes katonák dicsőségének színhelye lett.” Ford. Waczulik Margit. SCHNITZLER, Jacob: *Dissertatio Politico-Mathematica ex Architectura Militari seu fortificatione De Praemunitioibus Fortalitiorum.* Wittebergae, Literis Johannis Haken, 1659. A₂, „...consideremus saltem patriam nostram dilectissimam Ungariae et Transylvaniae quam haec divaricata, divexata et jam fere diruta sit. O tempora! O mores! Erat ea ornamentum Daciae extra quam nihil in Oriente quam Barbaries reperiebatur: erat fundus largissimus fertilitate sua omnes vicinas regiones ceu foecunda Mater nutriens: erat unico verbo Cereris ipsissima sedes, nunc vero proh superi! facta est Barbarorum devastantium rapira, facta est militum horribilium gloria.”

et Respondens szerepel a címlapon!²⁴ Következésképp, semmi okunk feltételezni, hogy a 9. tételt nem Schnitzler írta.

Nemcsak a címlapon jelenhetett meg Schnitzler neve a wittenbergi értekezésekben. Hivatkozhattak a munkájára, írhatott üdvözlő verset valakinek, illetve ő maga lehetett az alanya a versnek vagy dedikációnak. Hivatkozást három esetben találtunk rá, mindannyiszor saját maga hivatkozott korábbi műveire. Két alkalommal az üstökösökről szóló disputációját²⁵ idézte: először a betlehemi csillaggal kapcsolatban,²⁶ másodszer pedig abban kérdésben, hogy az üstökösök előfordulhatnak-e a Szaturnuszon túl.²⁷ A harmadik hivatkozás²⁸ pedig egy közelebről meg nem határozott értekezésére vonatkozik a Föld mozdulatlanságának kérdésében (lehetséges jelöltek: 3, 15, 16 tételek a Függelékben).

Schnitzler az alábbiakat üdvözölte versekkel: Johann-Wilhelm Barger (Függelék #21), Simon Basch (RMK III/2090a=RMK III/6402),²⁹ Philipp Christoph Beer (Függelék #16), Michael Cleophas (RMK III/6445=RMK III/7668),³⁰ Philipp Albert Cöler (Függelék #15), Csehi P. András (RMK II/871),³¹ Andreas Grell (RMK III/4820),³² Heinrich Jacob Hattorp (Függelék#22), Matthias Rosner (Füg-

²⁴ THANN András: *De altera hominis primaria facultate nempe Voluntate*. [Wittenberg], Literis Johannis Haken, 1659. – CORDES, Michael: *De Eclipsi Luminarium Magnorum in Genere*. Wittebergae, Excudebat Michael Wendt, 1660.

²⁵ SCHNITZLER, Jacob: *Disputatio Astronomica De Stellis Erraticis Extraordinariis seu Cometis*. Wittebergae, Typis Johannis Haken, 1659.

²⁶ SCHNITZLER, Jacob: *Disputatio Astronomica De Stellis Fixis Novis*. Wittebergae, Typis Johannis Haken, 1659. B_{4r}. „De Stella illa Evangelica, quae Magos ad Cunas Salvatoris nostri duxitdictum est in *Dissertatione nostra Cometica*...”

²⁷ SCHNITZLER, Jacob: *Discussio Physico-Astronomica exhibens Responsonem Ad Argumenta Opposita Controversia inter Ptolemaicos, Tychonicos et Copernicaeos agitatae*. Wittebergae, Ex Chalcographeo Johannis Borckardi, 1660. B_{1v}. „Contrarium nos demonstravimus in Disputatione nostra Cometica, ac ea propter cramben bis coquere nolumus.”

²⁸ SCHNITZLER, Jacob: *Tractatio Geographica De Globo Terrestri*. Wittebergae, Ex Officina Typographica Johannis Haken, 1662. B_{2r}. „Potest videri, si placet, Respons. mea ad Argum. Copernic. De Motu Terrae.”

²⁹ KEMMEL, Johann: *De Materia Prima Peripatetica*. [Wittenberg], Literis Johannis Haken, 1659. A vers a respondensnek szól. Basch volt Schnitzler respondense az üstökösökről szóló disputációnál, és maga is szebeni volt.

³⁰ SENNERT, Michael: *Disputatio medica exhibens casum laborantis febre maligna Ungarica*. Wittebergae, Ex Officina Typographica Johannis Haken, 1662. Schnitzler a verset a respondensnek írta.

³¹ KOMÁROMI CSIPKÉS György: *Disputatio Theologica De Lamiis Veneficis Secunda*. Varadini, Apud Abrahamum Kertesz Szenciensem, 1656. A vers a respondensnek szól.

³² DEUTSCHMANN, Johann: *Methodica Augustanae Confessionis Repetitio, Cujus Disputationem XXXVI. Ex Articulo XXV. De Confessione*. Wittebergae, Literis Johannis Haken, 1659. A vers a respondensnek szól.

gelék #14), Salomon Runstedt (Függelék #23), Matthaëus Schuster (Függelék #17), Johann Georg Wedel (RMK III/2073).³³

Kérdéses a Csehi P. Andrásnak szóló vers szerzősége: az biztos, hogy Jacobus Schnitzlerus Cibiniensis írta, de melyik? Schnitzler apja, szintén Jacob Schnitzler, éppúgy elképzelhető szerzőként, mint az ifjabb. Az idősebb Schnitzler tanult Debrecenben is, mielőtt egy európai körút után beiratkozott volna Wittenbergbe.³⁴ Mivel a szóban forgó disputa Debrecenben zajlott, nem zárható ki, hogy ő írta a verset. A kérdés eldöntésében Csehi személye segíthetne, de róla nagyon kevés tudható. Szinnyei szerint „...Cs. István diószegi ev. ref. lelkész fia; a debreczeni főiskolában theologus volt, midőn Komáromi Csipkés György ottani tanár elnöklete alatt vitatkozott a következő munkával...”³⁵ A debreceni diákok között két Csehi Andrást is találunk,³⁶ feltehetően az 1653-ban beiratkozotról lehet szó, akinek tanára a későbbi disputáció elnöke, Komáromi Csipkés volt. Ebben az esetben a fiatalabb Schnitzler is lehetett a költő. Mivel ő csak szeptemberben írt alá Wittenbergben, ennek időpontja nem nyújt segítséget a szerzőség kérdésének eldöntésében (a vita 1656 júliusában volt).³⁷

Schnitzlerhez szóló verseket három nyomtatványban találtunk. A legelső, Bayer János által elnökölt disputációban³⁸ a felelőt maga az elnök és Georgius Fabricius, szebeni honfitárs köszöntötte. A következő, szintén Schnitzler által írt értekezésben³⁹ ismét az elnök, ezúttal Michael Wendeler, illetve Aegidius Strauch, Heinrich Baumann és Georg Caspar Kirchmaier professzorok köszöntötték. Végül a magisterré avatás tiszteletére kiadott nyomtatványban⁴⁰ barátok és tanárok írtak verseket Schnitzler tiszteletére. A tizenöt versből kettőnek magyarországi a szerzője: Bayer János és Erythraus Joachim. A többiek: Johannes Meisner, Abraham Calov, Johann Deutschmann, Christian Trentsches, Augustus Buchner, Michael Wen-

³³ BAYER János: *Disputatio Metaphysica Septima. Summasiam Decisionem Controversiarum De Actu et Potentia itemque De Principio et Eo Cujus Est Principium*. Wittebergae, Typis Johannis Borckardi, 1659. A vers a respondensnek szól.

³⁴ SEIVERT: *i. m.* 1785. 376. – THURY (szerk.): *i. m.* 1908. 107.

³⁵ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. II.* Bp. 1893. col. 237. – MOLNÁR János: *A bihar diószegi ev. ref. egyház multja és jelene. Egyháztörténeti monográphia*. Nagyvárad, 1885. 193. szerint viszont nem volt ilyen nevű lelkész Diószegen.

³⁶ THURY (szerk.): *i. m.* 1908. Van egy Andreas Csehi 1637-ből, egy pedig 1653-ból.

³⁷ Egy kis kronológiai zűrzavar van e kérdésben: ASZTALOS: *i. h.* 1930. szerint május 13-án iktatták Schnitzlert Wittenbergben, de e dátum egy szeptemberi időpont után szerepel! SZABÓ Miklós–TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, 1992. /*Fontes rerum Scholasticarum IV*/. 95. szerint viszont szeptember 13. a helyes időpont. A közeli napokban szereplő magyarországi hallgatókat tekintve ez jól egyezik Bartholomaeides adataival (BARTHOLOMAEIDES, Ioannis Ladislai: *Memoriae Vngarorum...* Pest, 1817. 150–152.)

³⁸ Függelék #1.

³⁹ Függelék #3.

⁴⁰ Függelék #5.

deler, Constantin Ziegra, Balthasar Bebel, Heinrich Baumann, Balthasar Johann Pichtel, Georg Caspar Kirchmayer, Michael Strauch és Heinrich Moltzan.⁴¹

Öt műből ismerünk Schnitzlerhez szóló dedikációt. Ezek közül kettő származik a most tárgyalt időszakból, a másik három pedig a szebeni évekből. Az első esetben Johannes Gunesch,⁴² a másodikban Aegidius Strauch⁴³ ajánlotta neki értekezését illetve könyvét.

Érdeemes még néhány szót ejteni két olyan nyomtatványról, amelyek nem szerepelnek az RMK-ban. Az első (Függelék #5), a Schnitzlert üdvözlő verseket tartalmazó könyv a Brukenthal Múzeumban megtalálható.⁴⁴ Seivert hármát közölt a versek közül (a Christian Trentsch, August Buchner és Michael Wendeler által írottakat), tőle vett át kettőt Zemplén Jolán, és fordíttatott le magyarrá.

A másik, Schnitzler második disputációja a három világrendszerrel (Függelék #16), bár az RMK-ban nem szerepel, nem teljesen ismeretlen Magyarországon. Van belőle egy példány az Egyetemi Könyvtárban, és 1928-ban már ismertette Asztalos Miklós.⁴⁵

Mivel Schnitzler legtöbbször és legszívesebben csillagászati témákkal foglalkozott, időszerű ezek áttekintése. Különösen azért fontos, mert – csakúgy mint a csillagászat magyarországi történetét a 16–17. században – Schnitzler csillagászatát is eddig szinte csak abból a szempontból vizsgálták, hogy kopernikánus-e vagy sem.⁴⁶ Wittenbergi diákként a kopernikuszi rendszerrel való szembenállása természetes, hiszen Wittenberget sose lehetett a kopernikánizmus fellegráának

⁴¹ A versek egy részét már M. ZEMPLÉN: *i. m.* 1961. 140. közölte HEGEDŰS Géza fordításában. M. Zemplén azonban a verseket Trauschtól és Seiverttől vette. – TRAUSCH, Joseph: *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*, Band III. Kronstadt, 1871. (reprint Köln-Wien, 1983.) 216–223. – SEIVERT: *i. m.* 1785. 377.

⁴² RMK III/2019. GUNESCH, Johannes: *Medicatio Viri Arthritide Vaga, de Varen Belgice dicta, laborantis*. Utrecht, 1658. (Nincs elérhető példány.)

⁴³ STRAUCH, Aegidius: *Tabulae Per Universam Mathesin, Summopere Necessariae, Diu Et Vehementer Desideratae Hactenus, Nunc In Forma Compendiaria, In Qva Nunquam Visae*. Wittebergae, Ex Officina Typographica Johannis Röhneri, Academiae Typographi, 1662. A dedikáció szövege: „Dn. M. JACOBO SCHNITZLERO, Cibiniensi, Gymnasii Metropolitani, in Transylvania, vocato Rectori, Facultatis Philosophicae in Academia Wittebergensi Adjuncto Meritissimis.”

⁴⁴ Sibiu. Biblioteca Brukenthal. A nyomtatvány jelzete Tr XVII/247.

⁴⁵ ASZTALOS Miklós: *A wittenbergi egyetemi könyvtár Wittenbergben maradt részének régi magyar könyvállománya*. In: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, XII. évf. Szerk. ZSINKA Ferenc. Bp. 1928. 123–185. A szóban forgó értekezés a 143. oldalon található, a 121. tétel a listában.

⁴⁶ M. ZEMPLÉN: *i. m.* 1961. – M. ZEMPLÉN: *i. m.* 1998. – M. ZEMPLÉN, Jolán: *The Reception of Copernicanism in Hungary*. In: *Études sur l'audience de la théorie héliocentrique*. Jerzy DOBRZYCKI, ed. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1972. 311–356. – SZÉKELY László: *A kopernikuszi fordulat és a kopernikuszi fordulat nyomán kialakuló új fizikai világkép Magyarországon*. In: *A honi Kopernikusz-recepciótól a magyar Nobel-díjig*. Szerk. PALLÓ Gábor. Bp. 2004. 23–58.

nevezni.⁴⁷ Viszont nemcsak ez a kérdés jelentette Schnitzler csillagászatát. Ő is és a kor más csillagászai, filozófusai, vagy akár csak a magisteri vizsgára készülő hallgatók, más témákról is írtak rendszeresen. Schnitzler foglalkozott az állócsillagokkal, az új csillagokkal,⁴⁸ bolygókkal, üstökösökkel, de ezzel távolról sem volt egyedül, Wittenbergben sok hasonló témájú értekezést publikáltak ebben az időben.⁴⁹ A sokkal többre értékelt Bayer János műveivel összehasonlítva látható, hogy Schnitzler szinte csak olyan témákról értekezett, amelyeket ma természet- vagy műszaki tudományosnak neveznénk (ez természetesen csak a témára vonatkozik, a tartalomra nem!), szemben Bayer angyalokról vagy az entról szóló disputációival.

Példaként nézzünk egy egyszerű kérdést: mi a csillag? A 16. századi Wittenbergben még a késő középkori, Arisztotelésznek tulajdonított, de nem tőle származó definíciót használták,⁵⁰ amely szerint a csillag gömbhéjának sűrűbb része, fényes, egyszerű (nem összetett) objektum, amely a gömbhéjjal együtt mozog.⁵¹ Ez a meghatározás a következő században kissé módosult. Johannes Sperling népszerű fizikakönyve szerint a csillag egy egyszerű természetes test, fényes, gömb alakú, állandóan mozgó, az ősfényből (luce primigenia) készült objek-

⁴⁷ WESTMANN, Robert S.: *The Melanchthon Circle, Rheticus, and the Wittenberg Interpretation of the Copernican Theory*. = *Isis* (66.) 1975. 165–193. – Természetesen nemcsak Wittenbergben utasították el ebben az időben a kopernikuszi elmélet Bibliának ellentmondó részeit, I. BROCKLISS, L. W. B.: *Aristotle, Descartes and the New Science: Natural Philosophy at the University of Paris, 1600–1740*. = *Annals of Science* (38.) 1981. 33–69. – RUSSELL, JOHN L.: *Cosmological Teaching in the Seventeenth-Century Scottish Universities*. = *Journal for the History of Astronomy* (5.) 1974. 122–132, 145–154.

⁴⁸ Schnitzler csillagokról szóló értekezéseiről I. ZSOLDOS, Endre: *The beginnings of variable star astronomy in Hungary*. In: *The European Scientist: Symposium on the Era and Work of Franz Xaver von Zach (1754–1832)*. L. G. BALÁZS, P. BROSCHE, H. W. DUERBECK, E. ZSOLDOS, eds. Frankfurt am Main, 2004. /Acta Historica Astronomiae Vol. 24./ 132–155.

⁴⁹ Néhány példa a csillagokról: REICHMANN, Jacob: *De Stellis Tam Usitatis, Quam Inusitatis, ac Cometis. Wittebergae, Typis Michaelis Wendt, 1653*. – ZEIDLER, Heinrich: *De Stellis, Tam Fixis quam Erraticis, tam Ordinariis quam Extraordinarijs. Wittebergae, Typis Johannis Haken, 1655*. (Christoph Nottmangel elnöklete mellett). – KIRCHMAIER, Georg Caspar: *De Stellis, Generaliter Spectatis. Wittebergae, Literis Haered. Melchioris Oelschlegelii, 1659*. – Üstökösökről: NOTTMAGEL, Christoph: *De Ventis Insolentibus, ... cum Appendice De recenti Cometa. Wittebergae, Ex Ergasterio Henckeliano, 1661*. – REICHMANN: *i. m.* 1653. – A kopernikuszi elméletről: KIRCHMAIER, Georg Caspar: *Pro Hypothesi Tyconica Contra Dogma Copernicanum*. [Wittenberg], Literis Johannes Haken, 1658.

⁵⁰ GRANT, Edward: *Planets, Stars, and Orbs. The Medieval Cosmos, 1200–1687*. Cambridge, 1996. 426–428.

⁵¹ THEODORIC WINSHEMIUS, Sebastian: *Novae Quaestiones Sphaerae*. [Wittenbergae, Excudebat Johannes Crato], 1564. 66. „Stella est densior pars sui orbis, globosa, lucida, purissima ac simplicissima, adfixa suo orbi, a quo circulariter ac regulariter circumuecta...”

tum.⁵² Ez a definíció sokáig fennmaradt Wittenbergben, még 1684-ben is ezt használja Constantin Ziegra.⁵³

Schnitzler szintén ezt a definíciót használta, azzal a különbséggel, hogy az ősfényről nem tett említést. Tagadta, hogy a csillagok más, távoli napok lennének⁵⁴ – ez nem is fért volna össze az általa előnyben részesített Tycho-féle rendszerrel.⁵⁵ Ezeknél azonban sokkal érdekesebb az, ahogy a csillagokat osztályozza:

„Az állócsillagokat tekinthetjük abszolút vagy relatív módon. Abszolút módon lehetnek közönségesek (ordinariae) vagy különlegesek (extraordinariae). Azok a közönségesek, melyek a világ kezdetétől láthatóak voltak és láthatóak továbbra is. Azok a különlegesek, melyek Isten egyedi akaratából egy bizonyos időben jelennek meg.”⁵⁶

Bár ez a felosztás előfordul más wittenbergi disputában is, ilyen tömör megfogalmazásban nem találtuk.⁵⁷ Jelentőségét jobban megérthetjük, ha összevetjük az új csillagoknak (a fenti felosztásban a különleges állócsillagok) a jezsuita

⁵² SPERLING, Johannes: *Institutiones physicae. Wittebergae*, Apud Johannem Bergerum Bibl. Typis Jobi Wilhelmi Fioncelii, 1639. 489. „Stellae sunt corpora naturalia simplicia, lucida, globosa, semper mobilia, ex luce primigenia ad salutem inferiorum producta.” – 1672-ben már a hatodik kiadása jelent meg.

⁵³ ZIEGRA, Constantin: *Decanus Collegii Philosophici in Academia VVittenbergensi, Constantinus Ziegra / Dobela-Miscinus, Philos. et Theol. Doct. Physic. P. P. Philosophiae ac Bonarum Artium Candidatis S. P. D.* [h.n.], 1684. A_{3r}. „[a betlehemi csillag] ... dicitur in Scriptura αστρον, stella. Non ordinaria, quae est corpus naturale simplex, lucidum, rotundum, semper mobile, ex luce primigenia ad salutem inferiorum productum, ...”

⁵⁴ SCHNITZLER, Jacob: *De Stellis Erraticis seu Planetis. Wittebergae*, Excudebat Michael Wendt, 1659. B_{1r}. „Stellas fixas Soles esse splendidum est figmentum.” – Ezzel szemben a kartézianus Apáczai az örvények közepén forgó részecskékből állónak képzelte a csillagokat. APÁCZAI CSERE János: *Magyar Encyclopedia*. Bukarest, 1977. 174–175. „S mivel penig az elsúrlódott részecskék többek, hogynem amennyi a gömbölyegek közt maradt tágasság bétöltésére szükségesek volnának, annak okáért ők az örvény közepett maradnak, és ott szörnyű sebességgel forogván, magokon világoskodó állatok lesznek.”

⁵⁵ A Tycho-féle rendszerben a Föld körül kering a Hold és a Nap. A Nap körül kering viszont a Merkúr, a Vénusz, a Mars, a Jupiter és a Szaturnusz. L. BRAHE, Tycho: *De Mvndi Aetherei Rectioribvst Phaenomenis*. Francofvrt.: Impensis Ioannis Godofredi Schönwetteri, 1648. 97. (Első kiadás Uraniborg, 1588.) – SCHOFIELD, Christine Jones: *Tychonic and Semi-Tychonic World Systems*. New York, 1981.

⁵⁶ SCHNITZLER, Jacob: *De Stellis Fixis. Wittebergae*, Typis Johannis Röhneri, Acad. Typogr., 1659. B_{2v}. „Considerantur stellae fixae vel absolute, vel relative. Absolute consideratae sunt vel ordinariae vel extraordinariae. Ordinariae sunt, quae ab initio mundi semper conspicuae et adhuc conspiciuntur. Extraordinariae, quae singulari Dei dispensatione ad certum tantum tempus conspiciuntur.”

⁵⁷ REICHMANN: *i. m.* 1653. – NOTTNAGEL, Christoph: *Synopsis mathematica. Wittebergae*, Typis Johannis Röhneri Acad. Typogr., 1657. 158–161.

Szentiványi Márton⁵⁸ által adott definíciójával: „...a Nap és más csillagok kigőzölgéseiből keletkeznek. Ahol ez a kigőzölgés összesűrűsödik és a Nap megvilágítja, nóvacsillag alakjában jelentkeznek.”⁵⁹ Bár ténylegesen nem definiálja az állócsillagokat, különféle tulajdonságaikból egyértelmű, hogy ezeket nem kigőzölgéseknek tartja. Ezzel szemben a Schnitzler által képviselt wittenbergi álláspont egyértelműen csillagnak tekinti a nóvákat:

„Az új állócsillagok azok, melyeket Isten közvetlen akaratából a semmiből teremtett, a többi csillaggal közös mozgással, és a nyolcadik égi gömbhéjban egy ideig elhelyezte, ahol ISTEN dicsőségét hirdetik...”⁶⁰

A csillagok fentebb idézett felosztásában Schnitzler teljesen egyértelművé teszi, hogy bár az új csillagok természetfeletti módon keletkeztek, ettől még az állócsillagok közé tartoznak (amelyek szintúgy természetfeletti módon keletkeztek a Teremtés negyedik napján). A különbség a két nézet között jelentős: Szentiványinál természetes úton keletkeztek az új csillagok, de nem valódi csillagok, míg Schnitzlernél természetfeletti úton és valódi csillagok. Az állócsillagok közé való besorolásuk elősegítette az új csillagok osztályozásának megszületését, ami rögtön be is következett, amint a megfelelő megfigyelések rendelkezésre álltak.⁶¹

Schnitzler nagyon tájékozott volt a csillagászati irodalomban, nemcsak a régebbieket, hanem a kortársakat is ismerte. Idézte Kopernikust, Galileit, Descartes-ot, de a jezsuita Ricciolit is. Bár rendszeresen „cáfolta” Descartes állításait, olyan vehemens elutasítást nem találunk nála, mint más wittenbergi kiadványban,⁶² vagy akár Erdélyben.⁶³

⁵⁸ M. ZEMPLÉN: *i. m.* 1961. 144–150. – CSABA György Gábor: *Szentiványi Márton csillagászati nézetei a „Miscellanea”-ban.* Bp. 1998. 11–21.

⁵⁹ CSABA: *i. m.* 1998. 46. – SZENTIVÁNYI Márton: *Curiosiora et Selectiora Variarum Scientiarum Miscellanea.* Tyrnaviae, Typis Academicis, 1689. 69. „Novas Stellas generari ex Solis, aliorumque Syderum exhalationibus, et effluvijs. Haec enim effluvia, ubi condensata, et a Sole illuminata fuerint, speciem novarum stellarum referunt.” – Eredetileg a nagyszombati kalendáriumban jelent meg: *Calendarium Tyrnaviense Ad Annum Christi M.DC.LXXXVI.* Monachij, Typis Sebastiani Rauch, [é.n.]. H₁–H₂.

⁶⁰ SCHNITZLER, Jacob: *Disputatio Astronomica De Stellis Fixis Novis.* Wittebergae, Typis Johannis Haken, 1659. A_{2r}–A_{2v}. „Stellae Fixae Novae sunt Stellae a Deo immediate virtute supernaturali ex nihilo creatae, motum cum reliquis stellis fixis communem habentes et in octavo coeli ad tempus locatae, ut gloriam DEI enarrent...”

⁶¹ ZSOLDOS: *i. h.* 2004. 147–148. – Az első osztályozást Johann Christoph Sturm, az altdorfi egyetem professzora adta meg. STURM, Johann Christoph: *Mathesis juvenilis.* Tomus posterior. Editio Altera. Norimbergae, Apud B. Joh. Hoffmanni Viduam et Engelbertum Streckium, 1704. 413. – Sturmról l. GAAB, Hans–LEICH, Pierre–LÖFFLADT, Günter, szerk.: *Johann Christoph Sturm (1635–1703).* Frankfurt am Main, 2004. /Acta Historica Astronomiae Vol. 22/.

⁶² KIRCHMAIER, Georg Caspar: *De Terra.* [Wittenberg], Literis Henckelianis, 1659. B_{3r}. „Viderit Cartesius ipse, quo blasphemiae inductus Spiritu, tales illoto ore eructare bolos non erubuerit, ...”; egy Descartes idézet után: „Sed feritas haec est, blasphemia set, furor Satanicus est, vox Sapientis non est, et ne hominis quidem.” – Az OSZK példányának (RMK III/2097/3, a 19. tétel a 94 tagú

Miután hazatért Nagyszebenbe, elfoglaltságai – rektorság, plébánosság – nem tették lehetővé, hogy annyit foglalkozzon a csillagászáttal, mint feltehetően szeretett volna. Azonban, mint Pukánszky is megjegyezte, nem tudott teljesen elszakadni tőle sohasem.⁶⁴

Függelék

A wittenbergi időszakból 24 nyomtatvány ismeretes,⁶⁵ amelyeken szerepel Schnitzler neve. Ezek három csoportba oszthatók: (1) azok, amelyek a vizsgájával kapcsolatosak (1 db), (2) azok, amelyeket ő írt, akár elnökként, akár respondensként (16 db), (3) azok, amelyeken elnökként vagy respondensként szerepel, de nem ő írta (7 db).

Ezek után a lista, amennyire lehet, időrendben:

1. 1658.02.06: Disputatio mathematica, insignes quasdam positiones ex universa mathesi deprompta⁶⁶
2. 1658.04.30: Collegii Publici Secundi Disputat. XII. et penultimam De Rurpublicarum mutatione⁶⁷

kolligátumban) egykori possesszora a Descartes idézetnél a margón megjegyezte „Bolond!”, majd az utolsó mondatot aláhúzta, és a margón kommentálta: „Ne neked bolond Kartesi! Ugyan derék posleves!”

⁶³ TURÓCZI-TROSTLER József: *Magyar cartesianusok*. Bp. 1933. 31. „Hogy idehaza is milyen végletes a német szellemből táplálkozó Descartes-gyűlölet...” – TOFEUS Mihály: *A' szent soltarok resolutioja*. Kolosvaratt, 1683. 272 (RMK I/1302). „De mind az eget, mind a' földet el-akarja venni, ez az istentelen világ az Istenül: Az eget a' *Philosophusok*, a' földet e' világi hatalmasságok: Mind a' régi mind a' mostani *Philosophusoknak* a tudományok azt mutatya: hogy ugy hitték, hogy az Isten nem teremtette az eget; hanem a' világ örökké való. Illyenek: *Copernicus Galilaeus, Hobbes Gassendus Carthesius*.”

⁶⁴ PUKÁNSZKY: *i. m.* 1926. 264.

⁶⁵ Egy huszonötödik megtalálható a VD/17 honlapján (jelzete VD17 125:044174U). Ez szintén a magisterré avatáshoz kapcsolódik. Az egyetlen fellelhető példány helye a zwickauai Ratsschulbibliothek, ők azonban megkeresésünkre eddig nem reagáltak. A leírása a VD/17 alapján: *Acerra Qua Honori et Virtuti Praestantissimi ... M. Jacobi Schnitzleri Cibiniensis Saxonis Transsylvani; cum eidem Autoritate et Consensu Amplissimi Philosophorum Ordinis Per Decanum Spectabilem ... M. Christophorum Lyserum Philosophiae Adjunctum et Ecclesiae Hallensis ad D. Ulrici Ecclesiasten Digniss. In Alma Wittebergens. Universitate Summum In Philosophia Gradum die 14. Octobr. Exacti proxime anni collatum esse...* Altdorphi, Typis Georgi Hagen, 1659. Ez egy egyleveles nyomtatvány.

⁶⁶ RMK III/6377, RMK III/2046a. Az elnök Bayer János, de Schnitzler az „author et respondens”. – M. ZEMPLÉN: *i. m.* 1961. 140. 126-os jegyzete szerint ennek az értekezésnek nem tudott a nyomára akadni, pedig van belőle példány az OSzK-ban és az Egyetemi Könyvtárban is (EK RMK III/350).

⁶⁷ RMK III/2044. A szerző az elnök, Michael Wendeler.

3. 1658.09.01: Disputatio Physica De Terra⁶⁸
4. 1658.09.04: Collegii Publici Tertii atque ultimi Disputationem IV. De Potestate Domestica⁶⁹
5. 1658.10.14: Vota Quibus De Multifariae Eruditionis et Probatae Virtutis Praemio Laurea Magistrali Clarissimo Viro Dn. M. Jacobo Schnitzlero Cibiniensi Transylvano⁷⁰
6. 1659.01.20: Decas illustrium thesium astronomicarum⁷¹
7. 1659.01.29: Disputatio Astronomica De Stellis Fixis⁷²
8. 1659.03.30: Disputatio Astronomica De Stellis Erraticis seu Planetis⁷³
9. 1659.04.20: Dissertatio Politico-Mathematica ex Architectura Militari seu fortificatione De Praemunitioibus Fortalitiorum⁷⁴
10. 1659.06.15: Disputatio Astronomica De Stellis Erraticis Extraordinariis seu Cometis⁷⁵
11. 1659.06.25: Disputatio Astronomica De Stellis Fixis Novis⁷⁶
12. 1659.09.17: Disputatio pnevmatologica succinctam quaestionum praeliminarium discussionem exhibens⁷⁷
13. 1659.12.10: Dissertatio Geographica De Zonis⁷⁸
14. 1660.05.16: Dissertatio geographica, exhibens descriptionem breviorum celeberrimae illius regiae juxta ac liberae civitatis Sempronii, quae est in Hungaria Inferiori⁷⁹
15. 1660.08.01: Discussio Physico-Astronomica Controversiae inter Ptolemaicos, Tythonicos et Copernicaeos agitatae, An stellae in coelo subsistant immotae et Terra jugi circum volvatur motu, eoque triplici, Diurno, Annuo et Inclinationis seu Reflexionis?⁸⁰
16. 1660.08.04: Discussio Physico-Astronomica exhibens Responsonem Ad Argumenta Opposita Controversia inter Ptolemaicos, Tythonicos et Copernicaeos

⁶⁸ RMK III/2045. Az elnök Michael Wendeler, de Schnitzler az „autor et respondens”.

⁶⁹ RMK III/2046. A szerző az elnök, Michael Wendeler.

⁷⁰ A magisterré avatás emlékére kiadott ünneplő versek. Nincs benne az RMK-ban. Leírása: *Vota Quibus De Multifariae Eruditionis et Probatae Virtutis Praemio Laurea Magistrali Clarissimo Viro Dn. M. Jacobo Schnitzlero Cibiniensi Transylvano, Ante hoc semestre Anno M. DC. LIIIX, Die XIV. Octobris ex suffragio Amplissimae Facultatis Philosophicae In Academia Wittebergensi Liberaliter non sine applausu ipsi collata, gratulantur, Dn. Praeceptores, Fautores et Amici solenniter*. Wittebergae, Typis Johannis Haken, 1659. 4r. A = 4 szatlan levél.

⁷¹ RMK III/6404. A szerző az elnök, Christoph Nottmangel.

⁷² RMK III/2094, RMK III/7654. Az első Schnitzler által elnökölt disputáció, innenől kezdve mindegyiken elnök. A respondens Andreas Marquard.

⁷³ RMK III/2095. A respondens Julius Hartmann.

⁷⁴ RMK III/2096. A respondens Thann András. L. fentebb.

⁷⁵ RMK III/2097. A respondens Simon Basch.

⁷⁶ RMK III/2098. A respondens Zachariae (Zachariás) György.

⁷⁷ RMK III/6405. A respondens és szerző Simon Hammerdörffer („autor et respondens”).

⁷⁸ RMK III/2099. A respondens Johann Peter Hetzel.

⁷⁹ RMK III/2129, RMK III/6423. A respondens és szerző Rosner Mátyás („autor et respondens Matthias Rosner Sempronio-Hungarus”). Rövidített magyar fordítása ROSNER Mátyás: *Sopron leírása 1660-ból*. (Fordította Németh Sámuel. Bevezette és jegyzettel ellátta Csatkai Endre.) = Soproni Szemle (14.) 1960. 300–311.

⁸⁰ RMK III/2130. A respondens Philipp Albert Cöler.

- agitatae, An Stellae in Coelo subsistant immotae et Terra jugi circumvolvatur motu eoque triplici, Diurno, Annuo et Inclinationis seu Reflexionis?⁸¹
17. 1660.09.??: Dissertatio Chorographica De Franconia⁸²
  18. 1660.12.22: Disputatio mathematica prima, syllogem I., quaestionum arithmeticarum complectens⁸³
  19. 1660.12.14: Mathematica Ex Architectura Civili De Quinque Columnis Architectonicis, Tuscana, Dorica, Jonica, Corinthia et Composita⁸⁴
  20. 1661.06.20: Tractatio Astronomica De Globo Coelesti⁸⁵
  21. 1661.07.20: Dissertatio Geographica De Climatibus⁸⁶
  22. 1661.10.05: Theses miscellaneae mathematicae⁸⁷
  23. 1662.08.27: Tractatio Geographica De Globo Terrestri⁸⁸
  24. 1662.09.03: Mathematica ex Architectura Militari De Praxi Bellica Offensiva et Defensiva⁸⁹

A különböző internetes adatbázisok segítségével meg lehet becsülni, hogy ezek a művek milyen gyakorisággal maradtak fent. A VD/17⁹⁰ és a Karlsruher Virtueller Katalog⁹¹ alapján úgy látszik, hogy Németországban szép számmal maradtak fent Schnitzler wittenbergi disputációi (a 24-ből 18, összesen 37 példányban). Két nyomtatvány (Függelék #5 és #6) csak a szebeni Brukenthal Múzeum könyvtárában található, egy (Függelék #18) csak az Egyetemi Könyvtárban, három másikból (Függelék #1, #2 és #4) pedig legalább két példány van Magyarországon (OSZK, Egyetemi Könyvtár, MTA Könyvtára).

⁸¹ Nincs benne az RMK-ban. Bizonyosan Schnitzler írta, mivel hivatkozik az üstökösökről szóló munkájára (RMK III/2097): „in *Disputatione nostra Cometica*” (p. B_v). A respondens Philipp Christoph Beer. A teljes cím: *Discussio Physico-Astronomica exhibens Responsonem Ad Argumenta Opposita Controversia inter Ptolemaicos, Tychonicos et Copernicaeos agitatae, An Stellae in Coelo subsistant immotae et Terra jugi circumvolvatur motu eoque triplici, Diurno, Annuo et Inclinationis seu Reflexionis? Quam Auxiliante Deo Optimo, Maximo sub Praesidio M. Jacobi Schnitzlern, Cibiniensis Transylvani. In Celeberrima ad Albim Academia publico Eruditorum examini submittit Philippus Christophorus Beer / Creilshemio-Francus. In Auditor. Minor. d. 4. Aug. hor. matutin.* Wittebergae, Ex Chalcographeo Johannis Borckardi, 1660. 4r. A–B = 8 sztlan levél.

⁸² RMK III/2131. A respondens és szerző Matthaues Schuster. Bár a címlapon nincs jelezve, a Schnitzler által írt üdvözlő vers alapján egyértelműen Schuster a szerző („Literatissimo Dn. Aut. et Resp. animitus gratulatur Praeses”).

⁸³ RMK III/6422. A respondens Christian Friedrich Jahn.

⁸⁴ RMK III/2132. A respondens Conrad Wilhelm Bratz.

⁸⁵ RMK III/2152. A respondens Johan August Stempel. Először említi, hogy a szebeni gimnázium hívta rektornak.

⁸⁶ RMK III/2153. A respondens Johann Wilhelm Barger.

⁸⁷ RMK III/6432. A respondens és szerző Heinrich Jacob Hattorp („autor et respondens”). Az üdvözlő versnél is említi Schnitzler, hogy a respondens a szerző („Sic Praestantissimo Dn. Resp. et Aut. Amico honoratissimo gratulatur Praeses”).

⁸⁸ RMK III/2180. A respondens Salomon Runstedt.

⁸⁹ RMK III/2181. A respondens Georg Fridrich Strobel.

⁹⁰ www.vd17.de

⁹¹ www.ubka.uni-karlsruhe.de/hylib/virtueller_katalog.html

1. Táblázat Schnitzler műveinek előfordulása⁹²

	RMK III	OSzK	EK RMK III	MTAK RM III	Téma	Egyéb előfordulás
1	2046a, 6377	X	350		Disp. Math.	
2	2044		347	480	De Rerumpublicarum	BM Nagyszeben
3	2045	X	348	481	De Terra	UB Göttingen
4	2046		349	482	De Potestate	BM Nagyszeben
5					Vota quibus...	BM Nagyszeben
6	6404				Decas ill. thesium astron.	BM Nagyszeben
7	2094, 7654	X	362		De Stellis Fixis	SUB Dresden UB Göttingen BM Nagyszeben Obs. Paris HAAB Weimar
8	2095	X	363		De ... Planetis	SUB Dresden UB Göttingen HAAB Weimar
9	2096	X	364	496	Diss. Architectura Mil.	UB Göttingen ULB Halle
10	2097	X	365		De ... Cometis	UB Göttingen HAB Wolfenbüttel
11	2098	X	367	497	De Stellis Fixis Novis	SUB Dresden UB Göttingen BSB München BM Nagyszeben
12	6405		366		Disp. Pneumatologica	SB Berlin
13	2099	X	368		Diss. Geog. De Zonis	BM Nagyszeben HAAB Weimar
14	2129, 6423	X	377		Diss. Geog. ... Sempronii	SUB Dresden HAB Wolfenbüttel
15	2130	X	378		Discuss. Controversiae ...	SUB Dresden UB Göttingen BSB München
16			381		Discuss. Controversiae ...	SUB Dresden BL London? BSB München
17	2131		379		Diss. ... De Franconia	SUB Dresden ULB Jena BL London ? BSB München
18	6422		376		Disp. Math. prima	
19	2132		380		De Quinque Columnis...	SUB Dresden ULB Jena BM Nagyszeben HAAB Weimar

⁹² Az OSzK oszlopban „X” jelzi, hogy az adott nyomtatvány megtalálható.

	RMK III	OSzK	EK RMK III	MTAK RM III	Téma	Egyéb előfordulás
20	2152	X	386	508	De Globo Coelesti	BM Nagyszében HAAB Weimar
21	2153		387	509	De Climatibus	BSB München
22	6432	X		938	Theses misc. Mathem.	UB Göttingen BM Nagyszében HAAB Weimar
23	2180			513	De Globo Terrestri	BM Nagyszében HAAB Weimar
24	2181			514	Arch. Mil. De Praxi Bell.	LMU München BM Nagyszében UB Tübingen HAAB Weimar

Mint említettük, az üdvözlő verseket tartalmazó nyomtatványban (Függelék #5) megtalálható két magyarországi szerző költeménye.

Bayer János:

Schnitzlere, quam Te amo, quod inclyta nites / Non laude Virtutis modo; Sed digna
quoque / Capessis ejus praemia, insignis Gradu / Sophiae supremo, Sed magis, quod
quem Gradum / Laudis reportas, esse notis, hunc, gradum / Non terminum Erudi-
tionis, Proh pudor! / Quam vana multos abripit persuasio, / Quod esse se putant satis
doctos, satis / Rerum peritos, quando Laurea caput / Cinctum Magistrali efferunt: hinc
protinus / De pristino fervore discendi manum / Retrahunt, diesque tantum, et annos,
lustraque / Numerant, in hoc laudem decusque maximum / Quaerunt, catenam si queant
ostendere / Annorum: Et angve canequae pejus hunc putant / Sibi persequendum qui
secus decurrerit. / O vana gens! Ingressus an juxta cum aliis / Qui flumen est, quod
enatet reliquis prior, / In flumen ille rursus intrudentus erit? / Sed Tu, cui mens alta,
vividus animus, / Schnitzlere, carum pectus! ignavum id pecus / Fuge, quodque jam
facis (facis namque optime) / Fac strenue! Immotus decet animus Virum. / Ringatur
ut ut, et ilibus ruptis, iners / Se turpiter det Momus, an nocet? nihil. / Nocet sibi. Vir-
tutis ut Pedissequa / Invidia; Sic Comes Honos, I fortiter!

Erythräus Joachim:

Virtus quae meruit, quae docta scientia dudum / Praemia, pervigili sedulitate, capis. /
Gratular hinc tantos summi Doctoris honores, / Inde Tibique fluant commoda mille,
precor! / Laudibus incrementatus Ecclesia Christi / Sentiat, ut Christi sic cumuletur
honor.

ENDRE ZSOLDOS – CRISTINA BLAGA

Jacob Schnitzler in Wittenberg

Jacob Schnitzler was one of the most notable figures of the scientific life of the 17th century Transylvanian Saxons. He was born in Hermannstadt (Nagyszeben, Sibiu) in 1636, and died there in 1684. He studied in the University of Wittenberg. After graduation he remained at the Faculty of Philosophy and presided over several disputes. Returning to Hermannstadt in 1663 he was first the rector of the Gymnasium, then in 1668 he became the minister of the city. During his stay in Wittenberg there appeared 24 booklets with his name on the title page. More than half of them covered astronomical topics (stars, comets, planets etc.) showing Schnitzler's preferences. We have investigated the authorship of these booklets: sixteen of them had been written by Schnitzler himself, seven by the respective presidents or respondents, and the last one contained laudatory poems on his successful graduation written by his professors and friends. We have described two booklets in detail which were missing from the RMK. Finally, to illustrate Schnitzler's astronomical views, we compared his notions on stars with those of the Jesuit Márton Szentiványi.

RÓZSA MÁRIA
Magyarország a Grenzboten című folyóiratban
(1849–1880). I.

Szerkesztők, kiadók

1848 júliusában az író, újságíró Gustav Freytag (1816–1895) és az író, irodalomtörténész Julian Schmidt (1818–1886) vették át az 1841-ben alapított és akkor már Lipcsében megjelenő *Grenzboten* szerkesztését. Freytag részletesen beszámol arról, hogyan ismerte meg Lipcsében szerkesztőtársát, Schmidtet, aki akkor már a lap munkatársa volt, és aki aztán később felajánlotta neki, hogy vegye át a korábbi szerkesztő, Kuranda tulajdonrészét a folyóirat alapító tőkéjéből.¹ A szerkesztőváltás után a lap tartalma és irányvonala megváltozott, porosz érdekeknek rendelték alá, mivel az új szerkesztők az osztrák Ignaz Kurandával ellentétben németek voltak.² Őket mindenekelőtt a porosz állam fennmaradásának gondolata vezette, amelyet a németországi protestantizmus fő tartópillérének, és Ausztria fő riválisának tekintettek.³ Elhatározták, hogy a „zöld lapot”, ahogy borítójának színe után a *Grenzboten* általában nevezték, olyan orgánummá teszik, amely a német kérdés porosz vezetéssel való megoldását Ausztria teljes kiválásával képzei el, és ezt propagálja, miközben a lap hagyományos, mérsékelt liberális irányvonalát továbbra is megőrzi.⁴ A *Grenzboten* Ausztriával kapcsolatos politikai programjáról egy rövid cikkből tudhatunk meg többet. Ez a program a császárságnak a német államoktól való politikai leválását, az osztrák állam föderatív átalakulását erős birodalmi kormányzással, valamint Ausztria és a német államszövetség közti nemzetközi jogi szövetségi alapon tartalmazta.⁵ A szerkesztők azok közé a publicisták közé tartoztak, akik felismerték, hogy a forradalom elért eredményei ellenére is van még elegendő megvalósítandó reform hátra. A szerkesztők a munkát a kö-

¹ FREYTAG, Gustav: *Erinnerungen aus meinem Leben*. Leipzig, 1887. 224.

² A *Grenzboten* 1848 előtti korszakáról lásd: FENYŐ István: *Die Leipziger Grenzboten und Ungarn im Reformzeitalter*. = Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae. Tom 12. (3–4.) 1970. 313–347. NEUBER, Wolfgang: *Das literarische Programm der Grenzboten bis zum Jahr Achtzehnhundertachtundvierzig*. In: *Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa*. Hrsg. István FRIED, Hans LEMBERG u. Edith ROSENSTRAUCH-KÖNIGSBERG. Berlin, 1986. 211–227.

³ *Fünfzig Jahre!* = *Grenzboten* Jg. (50.) 1891. 4. Vierteljahr, 28.

⁴ HAACKE, Wilmont: *Die politische Zeitschrift. 1665–1965*. Stuttgart, 1968. Bd.1. 144.

⁵ *Die Grenzboten und die kaiserliche Regierung*. = *Grenzboten* 1850. 1. Semester. 2. Bd. 230–233.

vetkezőképpen osztották fel egymás között: Schmidt a német cikkeket szerkesztette, Freytag az osztrákokat és a külföldet illetőeket. Schmidt ezen kívül gondozta az egész irodalmat és művészetet a színház kivételével, amit Freytag magának tartott meg.⁶ A *Grenzboten* továbbra is Lipcsében, Herbignél jelent meg negyedréti méretben, hetente. A szerkesztők arra törekedtek, hogy a lapot érdekessé tegyék, az angol és francia példák szerinti nagyszabású revüvé alakítsák, ami azonban nem igazán sikerült. A *Grenzboten* behatárolt, de igényes olvasóközönsséggel rendelkezett, és évtizedekig az északnémet polgári–nemzeti liberalizmus nagyon befolyásos orgánuma maradt.⁷ Az olvasók korábbi magas számát (1847-ben 1300-ra rúgott, ami aztán egy évvel később majdnem a háromszorosára nőtt meg)⁸ később már nem sikerült elérni.

Miután Schmidtet politikai cikkei miatt kritikájának mérséklésére szólították fel, visszahúzódott a szépirodalom területére, és itt juttatta kifejezésre a romantikusok és a Junges Deutschland képviselői ellen irányuló kritikáját. A reakció erősödésével az 50-es évek vége felé, és mert Freytag a nyár egy részét mindig vidéken töltötte, megváltoztatták a szerkesztők a munka megosztását: Julian Schmidt nyáron látta el a szerkesztést, Freytag télen. 1865-ben, mivel a szász sajtótörvény helybeli szerkesztőt írt elő, Moritz Busch (1821–1899) csatlakozott a szerkesztőkhöz és 1866-ig maradt.⁹ Julian Schmidt tulajdonrészét a *Grenzboten*ban 1865-ben Max Jordan vette meg. Ő szépirodalomról és képzőművészetekről szóló írásokat közölt a lapban.¹⁰ 1866-ban Buscht Bismarck a Külügyminisztérium sajtóatasséjává választotta ki, és így ő is elhagyta a szerkesztőséget. Ezután a rigai Julius Eckardt lépett a helyére 1869-ig. Csak az 1864 és 1870-es háborúk közötti mozgalmas években, amelyek minden lap számára fellendülést hoztak, kezdett el az előfizetők száma magasabbra emelkedni, mint amilyen 1848 óta volt.¹¹ Eckardt helyét Alfred Dove (1844–1916) vette át 1870-ig. A *Grenzboten* továbbra is ellenzéki „öliberális” oldalon állt és Bismarck politikája volt kritikájának célpontja. 1870 végén Freytag is visszavonult a *Grenzboten* szerkesztőségéből, és J. W. Grunow (1845–1906), a kiadó lett a lap egyedüli tulajdonosa. A kiadó korábban csak a lap társtulajdonosa volt, pusztán anyagi dolgokban volt szava, a lap vezetését, annak jellegét a szerkesztők határozták meg. A *Grenzboten* azonban olyan szellemben szerkesztették, ami Grunow nézeteinek nem felelt meg. Elhatározta, hogy megszerzi magának a lapot, és újra felfuttatja.¹² 1871-től kezdve a nemzeti liberális alapokon álló Hans Blum (1841–1910) szerkesztette a lapot, aki „teljesen Bis-

⁶ SALOMON, Ludwig: *Geschichte des deutschen Zeitungswesens von den ersten Anfängen bis zur Wiederaufrichtung des Deutschen Reiches*. Bd 3. Oldenburg u. Leipzig, 1906. 652.

⁷ MARTINI, Fritz: *Gustav Freytag*. In: *Neue Deutsche Biographie*. Bd. 5. Berlin, 1961. 425–427.

⁸ *Fünfzig Jahre! i. h.* 12.

⁹ SALOMON, Ludwig: *i. m.* 653. és FREYTAG: *i. m.* 243.

¹⁰ FREYTAG: *i. m.* 246.

¹¹ *Fünfzig Jahre! i. h.* 38.

¹² *Fünfzig Jahre! i. h.* 42.

marck híve volt”,¹³ és a *Grenzboten* Bismarck politikai nézeteinek szócsövénévétette. A lap politikai irányában bekövetkezett változásban az új szerkesztő személye mellett a politikai változások is közrejátszottak. Az 1866-os és még jobban az 1870-es háborús sikerek is előidéztek a polgári sajtó átállását Bismarck oldalára. Blum, aki ügyvédi praxisát a *Grenzboten* szerkesztésének idején sem függesztette fel, már kezdetben ajánlatot tett Bismarcknak, hogy fontos nemzeti kérdések megvilágításához használja fel a *Grenzboten*.¹⁴ Visszaemlékezéseiben azonban azt hangsúlyozza, hogy a lap teljesen függetlenül és önállóan képviselte Bismarck politikáját, és sohasem kapott semmilyen támogatást fentről. Az 1872-ben indult „Kulturkampf”-ban is a birodalmi kancellár pártját fogták. A „kulturharc”-ban a liberálisok kísérletet tettek a katolikus egyház befolyásának csökkentésére a kulturális életben és a politikában. Ekkor utasították ki a jezsuitákat az országból, az iskolai hittanoktatást, a papképzést állami felügyelet alá vonták, 1875-ben vezették be a kötelező polgári házasságot. A *Grenzboten* részletesen tudósított Bismarck 1871 és 1878 közti békepolitikájáról is.

„Miután a szocialistákról alkotott első törvényt – sajnos a nemzeti liberálisok szavazataival – elutasították és a birodalmi tanácsot feloszlatták, (...) az 1878 nyarán rendezett választások klerikális-konzervatív birodalmi tanácsi többséget eredményeztek. (...) A parlamentbeli viszonyok ilyen irányú megváltozása és Bismarck belpolitikájának ebből következő átalakulása véget vetett szerkesztőségemnek a *Grenzboten*nél és Bismarck iránti bizalmamat is egy időre megrázta (...) Bismarck közeledését a centrumhoz vagy a birodalmi kancellár velük való egyesülését nemzeti tragédiának tekintetem”

– magyarázza Blum a szerkesztőségéből való kiválását.¹⁵ 1878. december 31-én Blum elbúcsúzott az olvasóktól. Moritz Busch visszatérése a szerkesztőségbe a Wilhelmstraße (azaz a kormány, R.M. megj.) akaratának való teljes alárendeltséget jelentette, és ezután a lap egyre inkább eltért korábbi liberális kurzusától és Berlin pártokon felüli, kormányzati felfogásához közeledett.¹⁶ 1879-ben, apja halála után Johannes Grunow vette át a *Grenzboten* kiadását, és felelős szerkesztőként is ő jegyezte a lapot. A társszerkesztő, akinek neve azonban nem jelent meg a lapban, a lap régi munkatársa, Gustav Wustmann volt.

A magyar politikáról

A magyar kérdést a *Grenzboten* szerkesztői Ausztria és ezzel Németország sorsa számára döntő problémának tekintették, és számos írásban jelentek meg tudósítások erről. Az 50-es években aktuális témákat mutattak be röviden az „Aus Pesth”

¹³ KOSZYK, Kurt: *Deutsche Presse im 19. Jahrhundert. Geschichte der deutschen Presse*. Berlin, 1966. 238.

¹⁴ KOSZYK: *i. m.* 236.

¹⁵ BLUM, Hans: *Lebenserinnerungen*. Zweiter Band: 1870 bis 1907. Berlin, 1908. 1–30.

¹⁶ NAUJOCKS, Eberhard: *Die Grenzboten (1841–1922). Deutsche Zeitschriften des 17. Bis 20. Jahrhunderts*. Hrsg. Heinz-Dietrich FISCHER. Pullach bei München, 1973. 164.

című rovatban helyszíni tudósításokban, vagy kiküldött tudósítók írásában. Egy ideig sok ilyen tudósítás szerzője Max Schlesinger volt, aki Ausztriából küldte tudósításait. A 70-es években Otto Kaemmel írt Magyarországról. Maga Freytag is írt az ausztriai viszonyokról. A 70-es években a bonni művészettörténész és történész Anton Springer a szerzője több Ausztria-Magyarországról szóló írásnak.¹⁷ Adatainkkal be akarjuk bizonyítani Fenyő állításának ellenkezőjét, hogy a lap érdeklődése Magyarország iránt az új szerkesztés alatt csökkent volna.

Nem kívánjuk az összes magyar témájú írást felsorolni, csak azokra fogunk részletesebben kitérni, amelyek Magyarország politikai fejlődése szempontjából fontosak voltak, illetve amelyek azt az álláspontot tükrözik, amelyet a *Grenzboten* adott szerkesztése az adott pillanatban képviselt. A magyar irodalommal kapcsolatos írásokkal külön tanulmányban foglalkozunk.¹⁸

1849-ben a szerkesztőség leszögezte a magyar szabadságharcral kapcsolatos álláspontját:

„mi a császárság egységét akarjuk és erős központi kormányzást [...] Jól tudjuk, hogy pl. a magyar háborúban az osztrák liberális párt inkább Magyarország oldalán áll, mint a kormányén, mivel a közös ellenség leküzdése Magyarország iránti szimpátiát szül. Mi ezt a véleményt nem osztjuk, mi a Magyarország elleni harcot ésszerűnek és szükségesnek tartjuk, ugyanakkor nem dicséjük azok cselekedeteit, akik ezt a harcot értünk vívják.”¹⁹

Miután a magyarországi háború elérte tetőpontját, megjelent a helyzet hosszabb elemzése, éleslátással megállapították, hogy Ausztria seregei a harcot egyedül nehezen tudnák megvívni.²⁰ B. Friedmann, a *Grenzboten* egyik szerzője kifejtette kétségeit, hogy a „megszállás hőse (vagyis Windischgrätz herceg, R. M. megj.) képes lesz-e a visszahódított területek megbékítésére.” Miután Oroszország is bekapcsolódott a háborúba, úgy nyilatkozott a *Grenzboten* egyik szerzője, „vajon Schwarzenberg-Stadion-Bach urak nem bíznak saját erejükben, hogy számukra az egységes és erős Ausztria fennmaradása nem európai szükségszerűségnek, hanem a Habsburgok, az ő híveik és miniszterei szinekúrójának tűnik.” Az a véleménye, hogy a formális jog a *pragmatica sanctio*ra való hivatkozással és az 1848. áprilisi törvények a magyar nemzet oldalán állnak. „A magyarok jogtalansága nem abban áll, hogy jogaikat követelik, hanem politikai helyzetük félreismerésében.” Ezt az állítását a cikkíró azzal indokolta meg, hogy a magyarok azon kívánsága, hogy az abszolutista császárhoz való természetellenes viszonyukat és alkotmányos helyzetüket megreformálják, teljesen jogos, csak nem ismerték fel, hogy földrajzi helyzetükből kifolyólag mindez csak egy erős osztrák központosított hatalommal szövetségben és annak védelme alatt lehetséges. „Az,

¹⁷ FREYTAG: *i. m.* 236.

¹⁸ RÓZSA, Mária: *Ungarische Literatur in der Zeitschrift Grenzboten (1849–1880)*. = *Ural-Altaische Jahrbücher* Bd. 17. 2001/2002. 27–46.

¹⁹ *Für unsre Correspondenten und Leser in Oestreich*. = *Grenzboten* 1849. 1. Semester. Bd. 2. 40.

²⁰ *Zur neuesten Geschichte Ungarns*. = *Grenzboten* 1849. 1. Semester. Bd. 2. 197–205.

hogy Ausztria Magyarországot megbékítse, teljesen lehetetlen Anglia és Franciaország beavatkozása nélkül.” – így látja a probléma megoldását. A háborút szélesebb, európai kontextusban szemléli:

„Már nem osztrák-magyar harcról beszélünk, hanem orosz-európairól. A tényleges jog, amit a magyarok mint szent előjogot védtek Ausztriával szemben, most az ellenforradalom együttes fellépése után Németországban, Olaszországban és Ausztriában az 1848-ban felszabadított európai népek közös szentségévé vált. Most csak a durva önkény harcol a szabadság és a népek benne megalapozott jogai ellen.”²¹

A cikk írója, Otto Bernhard Friedmann (1824–1880) osztrák újságíró 1848-ban Németországba volt kénytelen szökni, ahol különböző lapoknál dolgozott, később a *Wiener Lloyd* hasábjain fejtette ki Ausztria újjászervezésével kapcsolatos programját és a dualista államforma mellett érvelt.²² Még a háború eldőlése előtt szerkesztőségi állásfoglalást tettek közzé a magyarországi eseményekkel kapcsolatban. A szerkesztőség – bár Magyarország iránti szimpátiáját kifejezésre juttatta – az osztrák fegyvereknek kívánt sikert.²³ Ausztria egységének megtartását hangsúlyozták ismét, és Magyarország esetleges győzelmének Németoszágra gyakorolt hatásáról a következőket írják:

„Ha Magyarország győz, még jólétünk második harmadát is elveszítjük, de a Nyugat szabadsága nem kerül veszélybe, és újra a határokon túlra kukucskálhatunk, és azt a szerényt kívánságot táplálhatjuk, hogy a Monarchia roncsából német hazánk kikötőjébe érkezhetünk.”²⁴

A magyar szabadságharc legyőzése után újra, de alaptalanul optimistán nyilatkozott a legyőzött Magyarország egyik ésszerű lehetséges útjáról:

„Magyarország le van győzve (...), de Ausztria ezzel a győzelemmel nagy kötelességet vállalt magára, mégpedig azt, hogy a nemzetnek széttört nemzetisége helyett nagyobb szerencsét hoz: szabad életet egy ésszerűen szervezett államban.”²⁵

A legyőzött magyar szabadságharc után az együttérzés hangjai is hallhatók a *Grenzboten*ben. Egy pesti levelezőtől kaphattak az olvasók képet a városban uralkodó hangulatról. „Elítélés, kivégzés, agyonlövés és felakasztás, ezek a mi napi újságaink.” – írja, és Batthyány kivégzéséről is tudósít, amely ugyanazon a napon, október 6-án ment végbe, amelyen egy évvel azelőtt Bécsben népítélettel felakasztották Latour gróf hadügyminisztert. Megjegyzi, hogy Batthyány sem a függetlenségi nyilatkozatban, sem a debreceni parlamentben nem vett részt, sőt miniszterelnöksége utolsó heteiben a liberálisok reakciónak kiáltották ki. A magyar

²¹ FRIEDMANN, B.: *Der russisch-ungarische Krieg*. = *Grenzboten* 1849. 1. Semester. Bd. 2. 294–298.

²² Friedmannról lásd: *Deutsche biographische Enzyklopädie*. München–New Providence–London–Paris, Bd. 3. 1996. 455.

²³ *Die Grenzboten über Ungarn*. = *Grenzboten* 1849. 1. Semester. Bd. 2. 496–498.

²⁴ *Zur neuesten Geschichte Ungarns*. = *Grenzboten* 1849. 2. Semester. Bd. 3. 86–194.

²⁵ *Die Grenzboten über Ungarn*. = *Grenzboten* 1849. 2. Semester. Bd. 3. 354–358.

radikálisok ellen határozottan fellépett, és mindig békés úton próbálta a bécsi kormánnyal való konfliktusokat megoldani. A templomokban békemiséket tartottak, és azokon a papok felhívták a népet, hogy mondjon köszönetet a béke áldásaiért, és hogy hódoljon a gyengéd, kegyelmes osztrák uralkodói párca előtt. A cikk szerzője kifejezésre juttatja elítélő véleményét, hogy az egyház részt vett ebben a színjátékban.²⁶ Két írás foglalja Klapkával, akinek Komárom feladása után sikerült Hamburgba menekülnie, és ott Amerikába való kivándorlására várt. A magyar szabadságharc résztvevőit a nép hősöknek tartja, dalok, mondák, balladák keletkeznek róluk. A második levélben a *Grenzboten* egyik levelezője, aki korábban magyar huszárezredben szolgált elmeséli, hogy felkereste a Hamburgba menekült huszárokat és Klapkát, és tudósít arról, hogyan élnek ott, mik a terveik, és beszámol a hamburgiak irántuk tanúsított szimpátiájáról.²⁷

1850-ben jelent meg egy cikksorozat „Beiträge zur Geschichte der ungarischen Revolution” [Adalékok a magyar forradalom történetéhez] címen egy „V”-betűvel jelölt szerzőtől, aki a szerkesztőség megjegyzése szerint magyar. A szerző azt állítja, hogy a magyar forradalom tragikus végével kapcsolatos kérdések közül az egyik legfontosabb Görgey viszonya a kossuthi kormányhoz. Két publikációra hivatkozik, az egyik egy Otto Wigandnál megjelent brosúra *Die Katastrophe in Ungarn*, amelyet Kossuth Viddinben írt, és amelyben Görgeyt tette felelőssé a szabadságharc elbukásáért, a másik az Aradon felakasztott Damjanich tábornok egyik segédtsíztjének levele, amelyet a *Daily News*ban közöltek, és amelyet a *Grenzboten* teljes terjedelmében lehozott. Tárgyalja Görgey konfliktusait a különböző katonai vezetőkkel és a kormánnyal szembeni engedetlenségét. Azon a véleményen van, hogy Kossuth aligha lehet a Wigandnál megjelent brosúra szerzője, majd az eseményekből a következőket vonja le tanulságnak:

„A forradalom a nép erejét, a függetlenségi nyilatkozat büszkeségét keltette fel, az erőt az árulás és a túlerő győzte le, de a büszkeség a szerencsétlenségben is felemelkedik mint a pálma a teher alatt, és ez a büszkeség sosem fog beleegyezni egy Ausztriához való békés csatlakozásba.”²⁸

Hadászati szempontból elemzi a helyzetet a „Das Ende der ungarischen Revolution. Die Katastrophe von Facset” [A magyar forradalom vége. A facseti katasztrófa] című írás. A szerző úgy ítéli meg, hogy a magyar kormány azon döntése, hogy a seregeket összegyűjtse, rossz volt, és ez vezetett a világosi fegyverletételhez.²⁹ Egy Magyarországról küldött tudósításból tudhatunk meg többet a *Figyelmező* című folyóirat „kicsinyes és rövidlátó” elnyomásáról.

²⁶ *Aus Pesth.* = *Grenzboten* 1849. 2. Semester. Bd. 4. 149–150.

²⁷ *Klapka und Memoiren über den ungarischen Krieg.* = *Grenzboten* 1849. 2. Semester. Bd. 4. 192–195.; és *Die Ungarn in Hamburg.* = *Grenzboten* 1849. 2. Semester. Bd. 4. 230–235.

²⁸ V.: *Beiträge zur Geschichte der ungarischen Revolution.* = *Grenzboten* I. 1850. 1. Semester. Bd. 1. 95–103.; II. 1850. 1. Semester. Bd. 1. 141–147.

²⁹ *Das Ende der ungarischen Revolution. Die Katastrophe von Facset.* = *Grenzboten* 1850. 1. Semester. Bd. 1. 186–194.

„Somssich Pál [...] korábban udvari tanácsos, a konzervatív párt vezetője a pozsonyi országgyűlés alsó házában, Kossuth egyik legelszántabb ellensége, azt hitte, hogy joga és engedélye van arra, hogy nézeteit, legyenek azok bármilyen lojálisak a király iránt, kifejtetheti.”³⁰

Valóban, a lapban Somssich nevével megjelent cikkek nyilvánvalóvá tették, hogy a *Figyelmező* a konzervatív párt szócsöve, és ez megpecsételte sorsát, alig két hónapi lét után, 1850. január 8-án Geringer, Magyarország helytartója betiltotta a lapot.³¹ Tudósít még további aktuális eseményekről, amelyek a közvéleményt foglalkoztatták. Nagy ellentétet lát a forradalmi kormány által emancipált zsidók és a német városlakók között. A civilizált világ által kínosnak tartott probléma, hogy Komárom kapitulációs feltételei között szerepelt az a pont, hogy a honvédtisztek hazájukban maradhatnak, és nem lesz ellenük bírósági eljárás. „Ennek ellenére a hazatérő honvédeket és tiszteket bíróság elé viszik, és további eljárásnak vetik alá, illetve a legénységet besorozzák az osztrák seregbe.” Az új hivatalnokokat nem becsülik, nem bíznak bennük, egyenruha nélküli osztrák katonáknak tekintik őket. Tudósít még Kossuth gyermekeinek jogtalan fogva tartásáról Pozsonyban. Az írás a következő mondatokkal zárul: „Ahol a személyes szabadság nincs biztosítva, ott a tulajdoné sem, és minden jogintézmény értéktelen. Magyarország jogfosztott, védtelen.”

A korábban említett „V”, valószínűleg pesti levelező tollából származik az „Ein Urteil über Görgey” [Ítélet Görgey felett] című írás. Magáról annyit árul el, hogy Görgeyt annak gyermekkorá óta ismeri. „Árulása” nem Világosnál kezdődik, ahol először kezdett az oroszokkal tárgyalni – véli –, hanem Komáromnál, ahol azzal a tervvel szemben, amelyet maga segített kidolgozni és jóváhagyott, nem hagyta el az állását, és ezzel okozta az első zavarodottságot a kormányban. De ennek az „árulásnak” nem a rosszakaratban, nem a nemzet bizalmának önző célokra való felhasználásában van a gyökere, hanem a szerencse által elkényeztetett katona önmaga iránti túlértékelésében és a politikai belátás hiányában. Görgey a kormányt akarta katonai intrikákkal lejáratni, amely az általa gyűlölt lengyeleket (Demiński és Bem tábornokokat, R. M. megj.) előnyben részesítette, akiknek teljhatalom vagy bukás volt a sorsuk.” A cikk írója Görgey emberi hibáiban látja az okot. „Görgey jellemtelensége és Kossuth gyengesége többet ártottak a magyar ügynek, mint a 200 000 orosz, aki a haza földjét elárasztotta.” Görgey feltétel nélkül megadta magát az oroszoknak, és a forradalom után szinte fogolyként, teljesen elfeledett emberként él. A cikk szerzője úgy foglalja össze Görgeyvel kapcsolatos gondolatait: „Görgey nem adta el országát; ő elajándékozta azt, vagy talán inkább eljátszotta. Egy ígéretből kiindulva kinyitotta bizalmának zsilipeit és csalódott.”³²

Az 1849 utáni magyarországi kivégzésekről is tudósított a *Grenzboten*. A következő írás válaszként született a lap egy korábbi cikkére, amelyben Haynau ren-

³⁰ *Aus Ungarn.* = *Grenzboten* 1850. 1. Semester. Bd. 1. 209–212.

³¹ BUZINKAY Géza: *Ökonzervatív kísérlet: A Figyelmező*. In: *A magyar sajtó története II/1*. Bp. 1985. 346–350.

³² V.: *Ein Urteil über Görgey.* = *Grenzboten* 1850. 1. Semester. Bd. 1. 226–229.

deleiteiről volt szó, amelyben Haynau a kivégzéseket a magyarok barbár terrorizmusával (pl. Lamberg, ill. az áruló Zichy Ödön kivégzése) indokolta. A válaszcikk szerzője hozzáteszi, hogy neki több kivégzésről is van tudomása, vidéken ugyanis más személyeket is kivégeztek, de azok köztörvényesek voltak. A magyar kormánynak egyetlen justizmordja volt, Roth lelkipásztor kivégzése Erdélyben.³³ Stephan Ludwig Rothot 1849. május 11-én haditörvényszéki ítélet után hazáírulás vádjával végezték ki Kolozsvárt, mivel az erdélyi szászóság függetlenedése érdekében elvállalta a császáriak hatalma alá került városban a kormánybiztos-ságot. (R. M. megj.) A cikk már Haynau nyugdíjazása (1850. július 6.) után készült. Haynau, a „hipochonder bürokrata eltűnt” – örvendezik a cikk szerzője. Véleménye szerint az osztrák politika egyik legnagyobb tévedése volt, hogy a viszonyokat személyekhez és nem elvekhez kötötte. Be kellett látni, hogy Haynau nem a megfelelő ember a magyarországi problémák megoldására. A címben említett Andrássyról egyébként a cikkben egyáltalán nincs szó.³⁴ Részletes írás számol be a magyarországi pártokról. A megnevezetlen szerző Világost a magyar nemzet második Mohácsának tartja és megjegyzi, hogy a világosi fegyverletétel évfordulóját Bécsben és Szent Pétervárt ünnepelték. Véleménye az, hogy a Monarchia belsejében nincs mitől félni, mert Olaszország és Magyarország pacifikálva lettek. Ezután a magyar történelem rövid összefoglalását adja Mohácstól kezdve, mert ekkortól van Magyarországon állandó ellenállás Ausztriával szemben. A nép a nemességet és Ausztriát egyformán gyűlölte. Mária Terézia volt az egyetlen uralkodónő a Habsburg házból, akihez a magyarok igaz szeretettel kötődtek. Okosan használta ezt fel saját céljaira békés eszközökkel, pl. magyar és osztrák nemesek házassági kötelékein keresztül, a gazdag mágnások bevonásával az udvarba, a magyar arisztokraták magas civil és katonai méltóságokba emelésével, a magyar testőrség megalapításával. Metternich a magyarok nemzeti fensőbbrendűségének kedvezett [...] de megvonta tőlük az eszközöket, amelyekkel valamit nyújthattak volna a többi nemzetiségnek, és a liberálisok minden reformtörekvésének élesen szembeszegült. A liberálisoknak azonban győzelmeik voltak 1825 és 1848 között. A konzervatív párt és a kormány a reform útján találkoztak, azért, hogy ne kelljen a liberálisoknak átengedniük a terepet. 1849 után azonban „a magyarországi liberálisok nem elérhetőek, az ókonzervatívok lehetetlenné váltak, az elsők sohasem hinnének egy osztrák alkotmányban, az utóbbiaknak a magyar nyelv fensőbbrendűségével éltető idegüket vágta át.” 1849 után ugyanis a magyar nyelv nem jutott vezető szerephez a Monarchia nyelvei között. [R. M. megj.] Schmerling igazságügy-miniszter Deákot egy hízelgő levélben felkérte, hogy menjen Bécsbe, és vegyen részt a magyar bíróságokról folytatott megbeszéléseken, de ezt Deák azzal utasította vissza, hogy lehetetlen számára a közügyekben való tevőleges részvétel.³⁵

³³ Von einem Ungarn aus Breslau: *Die Hinrichtungen der Ungarn.* = Grenzboten 1850. I. Semester. Bd. 1. 507–513.

³⁴ *Haynau und Andrassy.* = Grenzboten 1850. 2. Semester. Bd. 1. 155–158.

³⁵ *Zur Beurtheilung der Parteien in Ungarn.* = Grenzboten 1850. 2. Semester. Bd. 1. 289–295.

1850-ben tudósítottak egy még mindig aktuális kérdéstről, a pesti Újépületben fogva tartottakkal való bánásmódról... A cikk szerzője magát „honvéd”-nak nevezi („Aufzeichnungen eines Honved”). Köztudomású, hogy milyen hatalmas méretűek Magyarországon a letartóztatások – írja. Ezek után bemutatja a személyzetet, beszél a cellák elosztásáról, ami a foglyok rendelkezésére álló pénztől függ, az étkezés is ennek függvényében jobb vagy rosszabb. A továbbiakban más kellemtlenségeket ír le.³⁶ Egy Δ jelű szerzőtől jelent meg 1850-ben a „Die alte Municipalverfassung und die neue Organisation der politischen Behörden in Ungarn” [A régi törvényhatósági alkotmány és a politikai hatóságok megszervezése Magyarországon] című cikk. Mindenekelőtt bemutatja a magyar megyerendszert, a megyék igazgatását, a hivatalnoki rendszer felépítését. Előnyei mellett a magyar törvényhatósági rendszernek nagy hiányosságai voltak és sok visszaélésre adott módot, és Magyarország elhanyagolása az igazgatás terén nagy részben ezekre a hiányosságokra vezethető vissza. 1848 előtt a népen csak a nemességet értették, amely privilegizált osztály volt, és minden állami tehertől mentes, mégis rendelkezett az állam és a törvényhatóság minden politikai jogával. Ők voltak a választók, és őket lehetett választani. A tisztségviselőválasztás nem volt más, mint a pártok pusztá politikai harca.

„A hivatalnok állását [...] nem hivatásnak tekintette, nem az adott körben a társadalom javára kifejtett ereje szerinti munkának tartotta, hanem pártszolgálatiért kapott jutalomnak. [...] A törvényhatóság a kormánnyal vagy minden önállóságot nélkülöző, szolgai vagy teljesen ellenséges, ellenkező viszonyban állt, aszerint, hogy a kormánnyal szövetségben álló konzervatív vagy örök ellenzékben élő liberális párt győzött.”

A liberális pártok felismerték 1848 előtt ezeket a hiányosságokat, és radikálisan akarták a törvényhatósággal felruházott városokat megreformálni. Az államterheket minden állampolgárra el akarták osztani, és az állampolgári jogokat a népesség minden osztályára kiterjeszteni. A márciusi napokban életbe léptek az ezirányú törvények. A forradalom leverése után az élő törvényhatósági rendszer helyére a halott bürokrácia lépett.³⁷ Az erdélyi szászok jogaival³⁸ és a zsidókéival³⁹ foglalkozik egy-egy cikk. Erdélyben a magyarok a más nemzetek feletti elnyomásra törekedtek, míg a szász nemzet egy erdélyi központi országgyűlésre kívánt volna szavazni. Az 1839/40-es országgyűlésben az alsóház nagy többséggel a zsidók más nem nemes állampolgárral való teljes egyenjogúsítását indítványozta, és bár a főrendiház többsége a törvényjavaslatot visszautasította, a zsidók az országgyűlésben megkapták a jogot arra, hogy minden szabad királyi városban – a bánya-

³⁶ *Die Gefangenen und ihre Behandlung im Pesther Neugebäude.* = Grenzböten 1850. 2. Semester. Bd. 1. 114–120.

³⁷ Δ: *Die alte Municipalverfassung und die neue Organisation der politischen Behörden in Ungarn.* = Grenzböten 1850. 2. Semester. Bd. 2. 561–570.

³⁸ *Aus dem siebenbürger Sachsenland.* = Grenzböten 1850. 2. Semester. Bd. 2. 663–666.

³⁹ Δ: *Die Juden in Ungarn.* = Grenzböten 1850. 2. Semester. Bd. 2. 691–698.

városokat kivéve – a gettón kívül lakhassanak, és ipart űzhessenek, vagy gyárakat alapíthassanak stb. 1840-től 1848-ig a zsidókérdés furcsa módon nem mozdult előre. [...] De a liberális sajtó, különösen Kossuth *Pesti Hírlapja* megvédte a zsidókat a konzervatívok támadásaival szemben, még Eötvös báró is írt egy brosrúrát a zsidók emancipálása ügyében. Sok magas színvonalú zsidó iskolát létesítettek, zsidó diákok tanultak külföldi, főleg német egyetemeken és hazatérve felvilágosult nézeteket terjesztettek. A magyar forradalomban a hazafias érzelmű zsidók is részt vettek. Utána a szenvedések közelebb hozták egymáshoz a különböző pártokat, [például a Horn Ede néven ismert országgyűlési képviselő és hírlapíró] J. G. Einhornnak, a pesti zsidók reformtársasága elnökének el kellett hagyania az országot.

Az angliai magyar emigránsok helyzete a témája egy érdekes cikknek. Először a magyar emigráció központjait mutatják be, aztán a londoni emigráns kör nevezetesebb személyiségei, Pulszky Ferenc, August Gottlieb Wimmer, a magyarul nem is tudó, de buzgó hazafi evangélikus lelkész, Orosz József, a *Hírnök* című folyóirat szerkesztője mellett néhány kevésbé ismert emigránsról szólnak. A franciaországi emigráció abban különbözik az angliaitól, hogy Londonban inkább katonák letek menedékre, míg Párizsban Teleki, Szemere és mások inkább a diplomataikat képviselték. A londoni emigrációra az is jellemző, hogy sok menekült innen továbbutazott, Franciaországba, Svájcba vagy Amerikába vándorolt ki.⁴⁰ Egy „Ungarische Zustände” [Magyar viszonyok] címet viselő írásban, amelynek szerzője valószínűleg magyar, a kilátástalan magyarországi helyzetről kapunk tudósítást. Tizenhat hónappal a világosi fegyverletétel után az ország sok területe elnéptelenedett, az osztrák központosítását hatalmas hivatalnoksereg hajtja végre, a magyar népnek nemcsak a magyar képzést, hanem minden képzést lehetetlenné akarnak tenni – véli a tudósító annak alapján, hogy feloszlatták az iparegyesületet, amelyben a tudományokat magyarul és németül oktatták.⁴¹

A Losonc városáról szóló cikkben a város történetének bemutatása után megtudhatjuk, hogyan foglalták el, és fosztották ki a várost az oroszok 1849-ben.⁴² Teljesen apolitikus, de kultúrtörténeti szempontból figyelemreméltó témát képviselt 1852-ben a „Luxus und Schönheit des modernen Lebens. Der Ungarwein” [A modern élet luxusa és szépsége. A magyar bor] című cikksorozat. Ezekkel a tokaji borról szóló írásokkal nem kívánunk behatóbban foglalkozni, de ismert, hogy Freytag a szerzőjük.⁴³

Uj témát szolgáltatott az 1854-es osztrák „krízis”. Ausztria német nyelvű alattvalói nagyrészt az alakuló német birodalomhoz kívántak csatlakozni. Ebben az évben kötött Ausztria és Poroszország szerződést területeik kölcsönös biztosítására, és vonultak be osztrák csapatok Moldvába és Havasalföldre. [R. M. megj.]

⁴⁰ *Die ungarische Emigration in England.* = Grenzboten 1850. 2. Semester. Bd. 2. 904–911.

⁴¹ *Ungarische Zustände.* = Grenzboten 1850. 2. Semester. Bd. 2. 1010–1016.

⁴² *Losoncz.* = Grenzboten 1851. 2. Semester. Bd. 1. 441–450.

⁴³ *Fünzig Jahre!*: i. h. 31.

„Az összállam keresztülvitele a nemzeti sajtóságok ellenében, az alattvalók tehermentesítése az arisztokrácia kedvteléseivel szemben, a kereskedelmi forgalom kibővítése az igazgatás szokásai ellenében – ezek mind nagy és merész újítások, amelyeket a konzervatívizmus egy aggályoskodó bürokratája akár forradalminak is nevezhetne” – írja a cikk szerzője.⁴⁴

A kultúrtörténeti témákhoz tartozik a magyarországi németek karácsonyi játékaikról szóló írás,⁴⁵ valamint a magyarországi protestantizmus egyháztörténeti elemzése, amelyből az olvasó a magyarországi protestantizmus történetének összefoglalását követőleg megtudhatja, hogy a provizórium évei után a magyar protestánsok jogait még mindig nem állították vissza.⁴⁶

Az osztrák kilátásokról informálta az olvasókat egy két csillaggal jelzett szerző. Magyarországra vonatkozóan azt állítja, hogy a magyarok, még a legmérsékeltebbek is, ősrégi alkotmányuk talaján állnak, és ha jogaikat visszakapnák, az államadósság egy részét átvállalnák, beleegyeznének a közös hadseregbe, és egyenjósítanák a nemzetiségeket és a zsidókat.⁴⁷

Ausztria Európán belüli hatalmi helyzetével, Poroszországhoz való viszonyával és a Magyarországgal való belső béke helyreállításával foglalkozik 1863-ban a háromrészes cikksorozat, amelynek címe „Briefe über Oestreich” [Levelek Ausztriáról], alcíme „Oestreich und Ungarn [Ausztria és Magyarország], szerzője „Z”. Az első rész arról szól, hogy az osztrák kormány Poroszország gyengeségét és teljes elszigeteltségét egy ellene szervezett erős hadosztályra használja fel, de a legfontosabb probléma Magyarország helyzete. Eddig minden megbékélési kísérlet sikertelen volt. „Magyarország története a jozefinista reformok bukásától kezdve 1848-ig az osztrák kormány és a magyar rendek által a magyar alkotmány alapelvei miatt legszívósabban vívott harc.” Mellesleg megjegyzi, hogy a magyar országgyűlés egész gyakorlata alkalmatlan arra, hogy az ország jólétéről gondoskodjon. Az osztrák kormány távol áll attól, hogy a magyar országgyűlésben olyan intézményt lásson, amellyel sikeresen tud együttműködni. Az 1848-as törvényekben két olyan pont van, amelyek a további tárgyalások számára fontosak, éspedig a felelős magyar minisztérium kinevezése és a tulajdonképpeni Magyarországgal, tehát a magyar koronához tartozó országokkal való unió. A cikksorozat második részében azzal folytatja fejtegetését, hogy Ausztria soknemzetiségű ország, és éppen a szlávság törekvései fenyegetik a császárság létét. Ha Magyarország kikerülne a Monarchiából, mi maradna? Egy német középállam, egy olasz és a szláv tartományok. Leszögezi, hogy mindazon országok közül, amelyek a császárságot alkotják, egyedül Magyarország képes önálló létre. Ausztria nagy hibát követett el, mikor a Magyarországgal való megegyezés helyett az oktrojálás útját

⁴⁴ *Die Lage Oestreichs in der gegenwärtigen Krisis.* = Grenzböten 1854. 1. Semester. Bd. 2. 361–365.

⁴⁵ *Weihnachtsspiele unter den Deutschen in Ungarn.* = Grenzböten 1858. 1. Semester. Bd. 1. 354–358.

⁴⁶ *Der Protestantismus in Ungarn.* = Grenzböten 1858. 2. Semester, Bd. 4. 410–420.

⁴⁷ ++: *Oestreichische Ansichten.* = Grenzböten 1861. 1. Semester. Bd. 2. 77–80.

választotta. Kiút lehetne ha „a magyarok nemzeti igényeit biztosítanák, és végül Magyarország a közös alkotmányon keresztül az osztrák politika alakulására döntő befolyást gyakorolhatna. Ekkor Ausztria súlypontját nem helyeznék át Magyarországra, csak tudomásul vennék, hogy Ausztria súlypontja, ha egyáltalán van ilyen, nincs másutt, mint Magyarországon. „Németország számára teljesen mindegy, hogy Ausztria egységes államként, hatalma összességével lép a német szövetségbe, vagy csak német tartományaival. Ha a Monarchia feloszlana, a németek és a szlávok közé bezárt Magyarországot a szlávok első dél-európai felkelésekor a szláv mozgalom elsodorná. Magyarországnak be kellene látnia, hogy saját érdekében áll, hogy szláv szomszédainak biztosítsa az országgyűlésben belső ügyekben az önállóságot.” Végül kifejti, hogy az osztrák államideál, amely a Monarchiát szigorúan egységesen felosztott összállamként képzei el Magyarország önállóságával, a 48-as törvényekkel összeegyeztethetetlen. Magyarország minden belső kérdésben, valamint gazdaságilag és katonailag is korlátlan önállóságot követel. „Magyarország uniója Erdéllyel 1848-ban államjogilag támadhatatlan módon ment végbe [...] és Ferdinánd császár jóváhagyta.” – szögezi le. Megemlíti még, hogy Batthyány Lajos gróf azért esett áldozatul, mert szerette a hazáját. „A felkelés leverése után következő abszolutista korszak, amelynek mind a magyarok, mind ellenségeik alá voltak vetve, nem tudta a nemzet önérzetét elnyomni.” 1860 októberében Ferenc József az alkotmányosság útjára lépett [ezen az októberi diploma értendő, R. M. megj.], néhány hónap múlva kiadta a februári pátenst, amely az enyhülési folyamatnak hamar véget vetett, amit azonban a cikk írója úgy értékel, hogy ez két döntő lépés volt a megkezdett úton. Az októberi diplomával visszaállították a megyéket, és ezzel fegyvert adtak a nemzet kezébe. De a kiegyezés kísérlete kudarcot vallott, mert ahelyett, hogy a választási rendszerrel kezdtek volna foglalkozni, a megyék egy sor olyan követelést állítottak, amelyek mind az abszolutista rendszer alatti rendszabályokra irányultak. A lehetőségeket következőképpen ítéli meg:

„Az alkotmányos rendszer feladása nem a Magyarországgal való kiegyezéshez vezetne az összállam keretein belül, hanem az egész birodalom feloszlásához. A kormánynak Magyarországgal szemben így csak két útja marad. Vagy folytatja a nemzet kívánságainak folyamatos semmibe vételével történő kifárasztását, erőszakintézkedések alkalmazásával való kezessé tételét, és a magyarokkal szembeni ellenséges törekvések támogatását csökkenti, vagy gazdasági és katonai kérdésekben való engedékenységgel próbálja őket megnyerni, és a királyság integritásával kapcsolatos követeléseiket teljes mértékig teljesíti. A kompromisszumok útjára kellene lépni mindkét oldalon”⁴⁸ – véli.

Az 1867-es év közeledtével egyre több fejtegetés foglalkozik a *Grenzboten*-ban Ausztria belpolitikai helyzetével. El kell mondani, hogy a lap szerkesztői a mérlegelések közben állandóan olyan álláspont elfoglalására tesznek kísérletet,

⁴⁸ Z.: *Briefe über Oestreich. Oestreich und Ungarn.* = *Grenzboten* I. 1863. 2. Semester. Bd. 4. 1–11., II. 1863. 2. Semester. Bd. 4. 106–116., III. 1863. 2. Semester. Bd. 4. 57–67.

amely Magyarország igényeit is figyelembe veszi. A korábban már említett „Z” tollából származik a „Der österreichische Reichsrath und Ungarn” [Az osztrák birodalmi tanács és Magyarország] című írás. Már az elején megjegyzi:

„Az osztrák alkotmány abban különbözik a többi modern alkotmánytól, hogy az állami lét funkciói aránytalanul nagy számú, részben mellérendelt, részben egymásnak alárendelt testületekre vannak felosztva. A szűkebben vett birodalmi tanács két háza mellett áll a magyar parlament. Ennek megfelelően az osztrák alkotmány fejlődése attól függ, hogyan lehet az illetékességi konfliktusokat elsimítani, és még inkább attól, hogyan viszonyulna az összképviselő a magyar parlamenthez. A béke helyreállításáról vallott álláspontok sajnos nagyon különbözőek, mást szeretnének a mérsékelt liberálisok, a konzervatívok és a reakciók.”

A szerző megismétli korábbi állásfoglalását: „Az alkotmányos Ausztria magja, politikai központja Magyarországon van, míg ezt Bécsben nem ismerik fel, az alkotmányos Ausztria csak kívánalom marad.” Új szempont jelenik meg abban az állításban, hogy Ausztriának annak érdekében, hogy nehézségeinek ura lehessen és különösen, hogy Magyarországhoz való viszonyát rendezhesse, Németországra kell támaszkodnia. Poroszország azonban hosszú távon csak egy alkotmányos Ausztriával tárgyalhat, mivel csak a februári pátens Ausztriája képes erőit olyan irányba fejleszteni, amelyből nem várható Poroszországgal összeütközés.⁴⁹

„Die neueste Wendung der österreichischen Angelegenheiten” [Az osztrák ügyek legújabb változása] – ezen a címen jelent meg egy két részből álló cikk „Z”-től. Az első rész azzal a megállapítással kezdődik, hogy a régi Ausztria 1848-ban elpusztult. Az állam léte került veszélybe azáltal, hogy a hozzá tartozó népek politikailag önálló létre törekedtek. Aztán az egység gondolat első próbáját az Olaszország elleni győztes háborúban és a magyar felkelés erőszakos leverésében állta ki. Ausztria szigorúan központosított katonai monarchia lett, amely csak kevésben különbözött a metternichi Ausztriától. A tervezett szövetségi reform Poroszország negatív hozzáállásán bukott meg, míg Ausztria részvétele a Dánia elleni háborúban a régi hagyománnyal való, bár nem önkéntes, de alapos törést jelentette. Ausztriában a liberális párt sok tagjának kezdett kellemetlen lenni a Magyarországgal való goromba viszony, foglalkoztak a Magyarországgal való kiegyezéssel. Felhívták a figyelmet a magyar országgyűléssel való tárgyalások mihamarabbi megkezdésére. A krízis létezik, Ausztria fenyegetett európai helyzetében a megegyezés további halogatása lehetetlen. Német részről hallani sem akarnak a szláv és a magyar külön kívánságokról, számukra csak az alkotmányos intézményekkel rendelkező birodalom egysége fontos. A szerző a magyarok dualizmus iránti törekvéseit inkább megvalósíthatónak tartja, mint a szlávok autonómia iránti igényét. Azt hangsúlyozza, hogy Ausztriának döntésre van szüksége, léte a magyarokkal való megbékéléstől függ. A cikksorozat második részében azt vizsgálja, hogyan kellene Ausztriának Magyarországhoz fűződő viszonyát ala-

⁴⁹ Z.: *Die österreichische Reichsrath und Ungarn.* = Grenzböten 1865. 1. Semester. Bd. 1. 374–385.

kítania. Ausztriának mindenekelőtt a keleti kérdésbe kellene beavatkoznia, természetesen Magyarország részvételével. A *Grenzboten*ben már korábban rámutattak annak veszélyére, ha Magyarország Ausztriától függetlenül létezne, akkor az Oroszország által támogatott szlávok megfojtaná. „Magyarországnak különösen a nyelvi kérdésben kellene nagyon elővigyázatosan fellépnie, 1839 óta, amikor az első intézkedések megtörténtek, hogy a magyar nyelvet a nem magyar népekre ráerőszakolják, ez kényes kérdés.” Ahogy Ausztriának sem szabad arra gondolnia, hogy különböző nemzetiségeit germanizálja, ugyanígy a magyarok sem magyarosíthatják büntetlenül a magyar koronához tartozó szláv országokat.” A különbséget Oroszország és Ausztria között abban látja, hogy míg az első hódító állam, a másik nem elvileg hódító, hanem befejezetlen. Az európai egyensúly érdekében áll, hogy Ausztria Oroszországgal szemben szilárd gátat állítson. Ausztria számára két út lehetséges véleménye szerint:

„Ha Ausztria nem akar, vagy nem tud hagyományos német politikájával végleg szakítani és elszálni magát egy erőteljes keleti beavatkozásra, hogy a magyarok elkülönülési törekvéseit leküzdje, csak két út marad számára. Ez nem lenne más, mint az összállam végleges feladása és a dualizmus formai legitimációja, Vagy a magyarság előnytelen viszonyai között, amelynek erejét éppen most ismerte el formailag és dupláta ezzel meg, megint a szlávok segítségéért kell folyamodnia, hogy azt leküzdhesse. De ez valószínűleg a vég kezdete lenne.”⁵⁰

Az Ausztria és Poroszország közötti békekötésre reagált 1866-ban a *Grenzboten*. Németország konszolidálása lehetővé teszi – így a cikkben –, hogy Ausztria németeit zavar nélkül felvegye szervezetébe, de mindez talán egy emberöltőt venne igénybe, ezért érdeke Németországnak Ausztria fennmaradása. A cikk szerzője leszögezi, hogy az ausztriai népek közül Magyarországnak áll a Monarchia fennmaradása leginkább érdekében.

„A dolog legnagyobb nehézsége [...] a nemzetiségek egyidejű kielégítésében és a kormányzásban való részvétel iránti igényükben van. A kérdés, hogy minden ausztriai nemzetiség egyesíthető-e a birodalom tartós kielégítése és felélénkítése mellett egy központi parlamentbe, az utóbbi évek tapasztalatai alapján nemmel válaszolható meg. Így – úgy tűnik – csak a dualizmus, vagy a federalizmus maradnak hátra.”

Magyarországgal kapcsolatban ezt írja:

„A perszónalunio követelése a magyarok részéről az összállam kizsákmányolása elleni védekezés aktusa és az együttműködés kívánsága; mindkét természetes követelményt ki lehetne elégíteni, ha a magyaroknak az összállam irányításának jelentős részét átadnák. Amint a magyarok érzik, hogy az összállamot nem arra használják, hogy Magyarországot saját érdekei ellenére annak kiszolgálójává tegyék, amint a keret megtartása, amely a magyarok legerősebb szükséglete, az osztrák politika kizárólagos irányelve lesz, amint Németország közreműködésével feladják ezt a törekvést, amint a magyarok igazi hazafiakat látnak az osztrák minisztertanácsban, ki fognak lépni

⁵⁰ *Die neueste Wendung der österreichischen Angelegenheiten.* = *Grenzboten* 1. Teil. 1865. 2. Semester. Bd. 4. 845–853. 2. Teil. 1865. 2. Semester. Bd. 4. 897–906.

védekező állásukból és az összállam újjáépítéséből tisztességesen kiveszik részüket.”⁵¹

„Zustände und Aussichten in Oestreich” [Állapotok és kilátások Ausztriában] címen foglalkoztak 1867-ben először az előkészületben levő, majd később a már életbe lépett kiegyezéssel. Az első „A.S.” monogrammal jegyzett írás szerzője (valószínűleg Anton Springer) a kiegyezést magyar államférfiak közreműködése mellett Beust külügyminiszter kizárólagos eredményének tartja. Ő minden magyar követelést fenntartás nélkül jóváhagyott, minden a magyarokat kielégítő intézkedést engedélyezett. Ennek eredményeként van a magyaroknak önálló minisztériumuk, az 1848-as törvényeket helyreállították, a magyarok fensőbbségét a többi nemzetiségek felett elismerték. Az írás szerzője ugyanakkor megjegyzi, hogy a kiegyezés még nem kész. Befejezett kiegyezésről akkor lehet beszélni, amikor szabályozva lesz Magyarország helyzete az örökös tartományhoz, és a birodalmi kormány viszonya rendezve lesz az országok hatalmaival. Világosan előre látja, hogy az Andrássy-minisztérium előtt gazdasági és adminisztratív nehézségek állnak, és a nemzetiségekkel is lesznek problémái a magyaroknak. Ausztria Poroszországhoz való viszonyáról azt írja, hogy a Magyarországgal történt kiegyezéssel Ausztria hatalmi helyzete megerősödött. Beust érdeméül tudja be, hogy a magyar államférfiak gyengéit olyan gyorsan felfogta, és saját személyes céljaira használta fel.

„A magyarok vezetői ahhoz az alapelvhez kötik magukat, amely Magyarország önállóságához és Ausztriának a német ügyekbe való szabad beavatkozásához szükséges. [...] A jelenlegi magyar miniszterek, az egész Deák-párt és sok pesti radikális nagynémet érzelmű, még ha más okból is, mint az idealista svábok.”⁵²

A „Zustände und Aussichten in Oestreich” második részében, amelynek alcíme magyarul „Éljen a király!”, a tudósító I. Ferenc József magyar királlyá koronázásáról számol be. Kitér a hallatlan pompára, „amely a Kelet, a középkor és a modern kultúra csak Magyarországon lehetséges keveréke.” Majd megállapítja: „Ferenc József megkoronázása többet jelent mint a régi magyar jog visszaállítását: ez az osztrák politika hagyományával való formális szakítás (...) a dualizmus győzött, a birodalom alaptörvénye lett.” A tudósító nem mulasztja el, hogy ne említse meg Batthyány „véres árnyékát”, „aki nem akart mást, mint amire ma a 'herceg' fel esküszik”, és megállapítja, hogy a korábbi „felségsértő” és jelenlegi miniszterelnök Andrássy gróf hangosan kiáltotta „Éljen a király!”, megemlékezik az aradi mártírokról és a levert szabadságharc minden áldozatáról, „a megkorbácsolt aszszonyok, az udvarból elkergetett férfiak, a börtönökbe hurcolt ifjak, akik a koronázási templomon szellemkórusként suhantak át, és akiknek korábbi tettei most mind igazolva vannak, és ezért még sajnálatra méltóbb borzalmas sorsuk.” Az

⁵¹ *Oesterichs Zukunft*. = Grenzböten 1866. 2. Semester. Bd. 3. 505–514.

⁵² [SPRINGER, Anton] A. S.: *Zustände und Aussichten in Oestreich*. = Grenzböten 1867. 1. Semester. Bd. 1. 511–516.

áldozatok nem voltak hiábavalóak – mondja – , majd a magyarok utolsó évekbeli viselkedéséről ezt jegyzi meg „ritkán figyelhetünk meg egy népet, amely ilyen szilárd és kitartó, ugyanakkor ilyen okos és ügyes, mint amilyen a magyarok népe az utóbbi években volt, ritkán fordul elő, hogy egy jó ügyet ilyen jó eszközökkel harcolnak ki, mint ahogy ez Magyarországon történt. Deák Ferencről azt írja

„ő a fő személy, a kiegyezés az ő munkája, de őt mégsem látták az ünnepségeken.” „Deák Ferenc már régóta a magyar nemzet lelkiismeretét képviseli, az utóbbi időben az akaratát is. Benne testesült meg a magyar jellem hajlíthatatlansága és szívóssága, ugyanakkor finom politikai taktikája, amelyben a magyarok, múltjukon, szokásaikon keresztül, ahogy a közéletben viselkednek, a többi osztrák nép előtt járnak. Deák érdeklődése nem terjed az országhatáron túlra, mint minden magyarnak, neki is hazája jelenti az egész világot, ezek között a korlátok között Deák dolgát olyan fényesen és ügyesen vitte végbe, a politika mestereként nyilvánult meg, ahogy csak kevés európai államférfi.”

Megjegyzi még, hogy Deák magányos ember, kisnemes, akinek nincs hatalmas birtoka.

„Igazából csak Deák miatt lehet a magyarokat irigyelni, nem annyira kincseik és gazdagságuk miatt.”⁵³

1868-ban húsvét alkalmából gondolkodik el Springer Ausztria húsvétjáról „Oestreichs Ostern” , és húsvét egyházi ünnepét összeköti Ausztria politikai feltámadásával. A kiegyezés sikerét Beust külügyminiszter sikerének tartja, mert „neki semmilyen ár nem volt túl drága, amit ne tudott volna megadni érte. A kiegyezés gazdasági téren Ausztriának ártott, nem a magyar országrészekre rakott olyan terheket, amelyeket ne tudna hosszasan elviselni. Az államot gazdasági és katonai szempontból is veszélyezteti.” Megnyugtatónak tartja azonban, hogy az azévi termés hatalmas volt. Megemlíti Anastasius Grün beszédét a bécsi főrendiházban, amelyben kimondta, hogy 1868 1848 folytatása, és ami a kettőt összeköti, az a liberális osztrák államgondolat. Springer németként örül az ausztriai liberális előrelépésnek, de hosszú távon csak akkor lehet benne hinni, ha látják, hogy „Ausztria megelégszik Ausztriával, és ha nem eltolható határok, hanem szilárd államhatárok vannak közte és köztünk.”⁵⁴

Az 1870-es osztrák krízis is foglalkoztatta a *Grenzboten* publicistáit. A Poroszország és Franciaország közti háború lehetősége és Ausztria szerepe ebben, hogy semleges marad-e, vagy beavatkozik a háborúba (Ausztria végül is a semlegeség mellett döntött, R. M. megj.) – két cikk témája volt.⁵⁵

⁵³ *Zustände und Aussichten in Oestreich. Éljen a király!* = *Grenzboten* 1867. 1. Semester. Bd. 2. 485–492.

⁵⁴ SPRINGER, A[nton]: *Oestreichs Ostern*. = *Grenzboten* 1868. 1. Semester. Bd. 2. 71–79.

⁵⁵ *Oestreich und der Krisis*. = *Grenzboten* 1870. 2. Semester. Bd. 1. 294–300.; és *Oestreichs Krisis*. = *Grenzboten* 1870. 2. Semester. Bd. 1. 395–398.

Az 1870-es magyarországi választásokkal egy Pestről küldött tudósítás foglalkozik, és a tudósító megjegyzi, hogy a választási előkészületekre és a választók regisztrálására rengeteg időt fecsértek el, és hogy a választások egy olyan országban, mint amilyen Magyarország, ahol a képzés nagyon mély fokon van, és ahol a besorozottak mindössze 25 százaléka tud írni, ott a szavazólapok elolvasása nagy nehézséget jelent a választók számára.⁵⁶

A következő két cikk osztrák-német kapcsolatokkal foglalkozik. Az első szerzője világosan érzékeli, hogy Németországnak kevés a szimpatizánsa külföldön, ezért a német sajtó nagy örömmel fogadta a háború kitörését Franciaországgal, míg az osztrák lapokban inkább a franciákkal szimpatizáltak. Ausztria, amely korábban az orosz segítségnek köszönhette az ország megmentését, a krími háborúban, a lengyel felkelésben és a szláv nemzetekhez való viszonya miatt, mostanra már elidegenedett Oroszországtól, és kapcsolatuk kölcsönös ellenszenvvé és bizalmatlansággá változott. A jelen legnagyobb feladatát a cikk írója a Franciaország és Németország közti háború lokalizálásában látja. Németország hajlik rá, hogy a „rokon fajú Ausztriával” kössön szövetséget, semmi esetre sem Oroszországgal.⁵⁷ Az 1871-es berlini levelekben szó van a német és az osztrák császár találkozásáról Gasteinban, és itt használják először a „Friedensliga” [békeszövetség] szót.⁵⁸

Tudósítanak Ausztria zavaros belső viszonyairól és Magyarország ebbeli szerepéről. A magyarok várakozó álláspontot foglaltak el, és nem akarták a Hohenzwart akciót hátráltatni, számukra egyedül a magyar érdekek voltak fontosak.⁵⁹ A három császár találkozója után Andrassy hozzáfűzött magyarázatairól a „Briefe aus Berlin” [Levelek Berlinből] című rovatból tudhatunk meg. Leszögezi, hogy Ausztria mindarról, amit az utóbbi években elvesztett, őszintén és végérvényesen lemond. Andrassy azonban azt is hangsúlyozza, hogy Ausztria ezután már semmit nem tud és nem akar elveszíteni, ezért békét akar mindenkivel, elsősorban a szomszéd államokkal. Megállapítja, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia minden hódítási politikája a fennálló dualizmusnak részben feltétele, részben következménye lenne, az osztrák külpolitika következő feladataként a Monarchia és a Kelet közti kereskedelmi kapcsolatok fejlesztését jelölte meg.⁶⁰ A három császár szövetsége I. Ferenc József, II. Sándor és I. Vilmos között 1873-ban jött létre, majd ebből 1877-ben kilépett Oroszország. A „Die Lage in Oestreich” –?– jelű szerzője méltatja Andrassy tevékenységét, és kifejezi a németeknek azt az óhaját, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia maradjon fenn, mert Ausztria szétesése

⁵⁶ *Die Wahlen in Ungarn.* = Grenzböten 1870. 2. Semester. Bd.1. 187–190.

⁵⁷ E. v. H.: *Oestreichs wahres Interesse gegenüber dem Auftreten Rußlands.* = Grenzböten 1870. 2. Semester. Bd. 2. 336–343.

⁵⁸ o.W.: *Berliner Briefe.* = Grenzböten 1871. 2. Semester. Bd. 1. 279–280, 316–318, 436–439, 479–480.

⁵⁹ – ? –: *Die Die Lage in Oestreich.* = Grenzböten 1872. 1. Semester. Bd. 1. 70–73.

⁶⁰ *Deutschland und Oestreich.* = Grenzböten 1871. 2. Semester. Bd. 2. 596–599.

sem nyitná meg az ausztriai németek számára a német birodalomba való bejutás kapuit.⁶¹

A korábban már említett Otto Kaemmel három tendenciózus cikket tett közzé, amelyekben a Magyarország területén élő németekkel foglalkozott. Az első a „Das Deutschthum in Ungarn vor der Einwanderung der Magyaren” [A magyarországi németiség a magyarok bevándorlása előtt] címet viseli. A magyarokkal szembeni elfogultságára jellemző már a mű címe is. A cikk azzal kezdődik, hogy a magyarok jelenleg minden nemzetiséget elnyomnak, bár a magyarok képezik számszerűleg a kisebbséget, mert azok maradtak, amik évszázadok óta voltak, paraszt- és pásztornép, nemzeti büszkeséggel, magas kultúra nélkül és egy olyan nyelvvel, amely „olyan turáni dialektus, amely soha nem lesz kultúrnyelvvé, és sehol sem értik meg „Magyarország határain kívül”. A második írás cikkeinek sorában az „Ein magyarischer Gewaltstreich” [A magyarok erőszakos eljárása], amely azzal foglalkozik, hogyan nyomják el állítólag a magyarok a németek, mégpedig az erdélyi szászok jogait. Rövid történelmi összefoglalás után érkezik 1868-hoz, amikor az erdélyi szászok öngazgatási jogait garantálták. Ezután azonban – véleménye szerint – egyik jogsértés követte a másikat, a szászok országát szétszakították, német és magyar kerületeket kapcsoltak össze. Ezt a témát folytatja a harmadik cikkben is, és megjegyzi, hogy a kiegyezés a magyarok uralkodásához vezetett a császárságban. Néhány idézettel kívánom érzékeltetni a magyarokkal szembeni előítéletes gondolkodását.

„Ausztria ilyen hamar felvirágozott polgársága hagyja magát megszegyeníteni politikai belátás és tettekeszség terén egy olyan néptől, amely mindent, amit a kultúra terén teljesített, idegen befolyásnak köszönhet, és még szinte nincs is saját polgársága.”

A továbbiakban az erdélyi szászok öngazgatásának helyzetét tárgyalja, valamint, hogy a nagyszabású egyetemet bezáratták.⁶²

Az olvasók egy jellel ellátott cikkből tudhatják meg Andrassy gróf osztrák-magyar külügyminiszteri tiszteből 1879-ben történt visszalépését. Andrassy már régóta elhatározta, hogy a külügyek vezetéséből visszatér a magánéletbe, de várt arra a pillanatra, amikor a politikai helyzet ezt lehetővé teszi. Elérte céljait, az európai helyzet és azon belül Ausztria helyzete stabil lett. A németek számára az ő visszavonulása után mindössze annyi a kérdés, hogy politikáját folytatni fogják-e, ő mindig a közeledés, Ausztria és Németország baráti viszonyának híve volt, gyakran járt Berlinben. Az írás szerzője Andrassy érdemének tartja még energiáját, okos mérsékletét, de nem hagyja említés nélkül, hogy szervezőtehetsége viszont nem volt.⁶³

⁶¹ *Briefe aus Berlin.* = Grenzboten 1872. 2. Semester. Bd. 2. 111–112.

⁶² KAEMMEL, Otto: *Das Deutschthum in Ungarn vor der Einwanderung der Magyaren.* = Grenzboten 1875. 1. Semester. Bd. 2. 423–433.; Uő: *Ein magyarischer Gewaltstreich.* = Grenzboten 1876. 2. Semester. Bd. 1. 481–488.; Uő: *Der jüngste Kampf der Siebenbürger Sachsen um ihr Recht.* = Grenzboten 1879. 2. Quartal. 405–421.

⁶³ *Der Rücktritt Andrassy's.* = Grenzboten 1879. 3. Quartal. 503–507.

Bismarck bécsi útjáról is tudósít a *Grenzboten*, amelynek célja a német–osztrák szövetség megkötése volt. A tudósító megvizsgálja a nagyhatalmak viszonyának kiinduló pontját és egyes állomásait, és megjegyzi közben, hogy 1870-ben Andrassy gátolta meg, hogy Ausztria háborút üzenjen Németországnak. Ez a politika akkor ért véget, mikor Andrassy Beust helyére lépett, míg a német és osztrák érdekek egybeesése a szövetség szükségességének belátáshoz vezetett.⁶⁴ Németország számára a Monarchia szétesése Európa pusztulását jelentette volna, mivel a csehek, szlovénok és olaszok a magyarokkal való kiegyezésen felbátorodva – szintén nemzeti államot követeltek. Ugyanezzel a témával foglalkoztak Bismarck Bécsből való visszatérése után a „Politische Briefe” [Politikai levelek], és ezekben már az Oroszországgal való szakításról is tudósítanak.⁶⁵

1880-ból csak a német-osztrák szövetség megkötésének történetéről szóló rövid összefoglalást emeljük ki, amelyben nyomon követik az 50-es évek elejétől kezdve a német–osztrák kapcsolatokat, és többször is megemlíti Andrassynak a kapcsolatok javulásában játszott szerepét. Andrassy jó együttműködése Bismarckkal tette lehetővé a szövetség aláírását Gasteinban.⁶⁶ Hosszú cikkben mutatják be az ausztriai nemzetiségek problémáit. A nem német nemzetiségek csak saját érdekeiket tartják szem előtt. A szlávok jogait követelik, és ez a Monarchia létét veszélyezteti. A németek Magyarországon teljesen el vannak nyomva, az oktatás nyelve magyar, és ezt még a németek által lakott területeken is következetesen véghezviszik. Ezen kívül megemlíti még a Pesti Német Színház engedélyezése körüli hercehurcát. A *Grenzboten* álláspontját, a német testvérek állásfoglalását a cikk végén következőképpen foglalják össze: „és ha Ausztria és Magyarország németjei nem a mi polgártársaink, akkor is honfitársaink maradnak, velünk a vér közössége és egy ezeréves kultúra köti össze őket.”⁶⁷

⁶⁴ *Bismarck in Wien.* = *Grenzboten* 1879. 4. Quartal. 1–4.

⁶⁵ *Politische Briefe.* = *Grenzboten* 1879. 4. Quartal. 44–47.

⁶⁶ *Zur Geschichte des deutsch-österreichischen Bündnisses.* = *Grenzboten* 1880. 1. Quartal. 480–484.

⁶⁷ *Der Streit der Nationalitäten in Oesterreich.* = *Grenzboten* 1880. 4. Quartal. 429–449.

DEGE SÁNDOR

A budapesti polgári mentalitás a századfordulón a sajtó hirdetéseinek tükrében

A századfordulóhoz közeledve Budapest városát valósággal előzönlötték a hirdetések. Ha figyelmesen tanulmányozunk egy-egy a városról készült korabeli fotót, szinte mindig a szemünkbe tűnik valamely cég (például Holzer Simon divatruháza) reklámja plakátokon, épületek tetején, villamosok oldalán. Ennek ellenére a reklámszakma még a hőskorát élte mifelénk: a hirdetőik nem vették igénybe szakemberek segítségét, inkább maguk komponálták hirdetéseiket. Ebből fakadóan ezek a hirdetések kevésbé konstruáltak és meglehetősen közhelyesek. A dualizmus kori reklám még nem tudományos piackutatásokra alapozta az eladási stratégiákat, hanem egyszerűen a társadalom alapvető pozitív értékeit próbálta hozzákapcsolni az eladott termékekhez,¹ vagyis a divatosságot, az előkelőséget, az egészséget, a szépséget, a korszerűséget, a sikert és a ragyogást. Ha ezeket a meglehetősen széles általánosságokat kicsit reszelgetjük, a közhelyek mélyén azok a szerkezetek fognak előbukkanni, amelyek híven jellemzik a századforduló gondolkodásmódját, mentalitását.

A mentalitás kérdéseit a sajtó hirdetéseinek tükrében tanulmányozva hét olyan kategóriát alkottam meg, melyek általánosságban lefedik a polgári gondolkodásmódot. Ezek (1) a takarékoság, (2) az egészség és szépség, (3) a hitelesség és megbízhatóság, (4) a divat, (5) a nemzettudat, (6) a reprezentáció és (7) a praktikum. Az alábbiakban ezeket a kategóriákat próbálom meg részletesen feltárni, tartalommal feltölteni. A következő lapok 1900-as évfolyamának hirdetéseit tanulmányoztam: *Vasárnapi Ujság*, *A Hét*, *Ország-Világ*, *Képes Családi Lapok*, *Uj Idők*.

Takarékosság

Sokat elárul a korabeli polgári gondolkodásmódról, ha megnézzük, ki is számított akkoriban rendes embernek. Balla Vilmos így foglalja ezt össze:

„*Rendes ember* az volt az akkori „mentalitás” szerint, aki fertálykor pontosan kifizette a házbért, az adót és a kerületi egylet tagdíját, egyúttal pedig betett egy bizo-

¹ SZABÓ Dániel: *Hirdetési kultúra a századfordulón*. In: *Tömegkultúra a századelős Budapesten*. = Budapesti Negyed (Szerk.: GYÁNI Gábor) 1997. nyár-ősz, 16–17. sz. 79–80.

nyos összeget a Hazaiba, szóval: lelkiismeretesen megfelelt kötelességeinek, mint adófizető ember és családapa. (...) A rendes polgár mindenre abonálva van, például – legénysorban – valami egyszerű privát helyen ebédkosztra. Abonálva van a „zsornálnál”, esetleg a sánta Tencer Palinál, továbbá a fodrásznál és az Opera harmadik emeletén „társas” abbonement keretében, amelynek révén egy előadás 38 krajcárba kerül. A rendes ember sohasem jön haza kapuzárás után; vasárnap másként mosakodik és másként öltözködik, mint hétköznap és a pihenő tiszteletére degeszre tömi a bendőjét. Ebéd után ilyenkor kivessi valódi tajtékból és valódi borostyánköből való, szépen megfeketedett, faragott szipkáját a bőrtokból és élvezzi a valódi hatkrajcáros britannikát; délután pedig a Stefánián korzózik. (...) A rendes polgár újkor névjegyén gratulál minden ismerősének.”²

Szembeszökő ebben az idézetben a pénzügyi elem hangsúlyossága, vagyis a korabeli polgár egyik legfontosabb jellemvonása a takarékoság. Nem arról van szó, hogy nem szórják a pénzt ekkoriban, hanem arról, hogy a pénzszerzésnek megteremtik a „monetáris hátterét”, s ennek lehetősége a jól átgondolt beosztás. Tegyük még hozzá, hogy a rendes ember általában járat valamilyen lapot esetleg lapokat, de ha mégsem, akkor legalább a kávéházban veszi a fáradságot, hogy átfussa azokat, hiszen a polgárnak ráadásul illik jólértesültnek is lennie a világ dolgaiban. Vagyis információra van szüksége, s az ilyen jellegű információk megszerzésének egyetlen módja ekkoriban az írott sajtó. Ha a sajtóból nyeri az információkat, akkor a hirdetések is ott akarják elérni és megnyerni őt, s ha a takarékoság fontos számára, akkor azon keresztül is. Természetesen ez a séma a polgári gondolkodás más közhelyeiben is így manifesztálódik, de itt az elején találtam fontosnak tisztázni a sajtótermékek, illetve más javak fogyasztása közötti kapcsolatot, valamint a fogyasztás bizonyos közhelyeinek beépülését magába a fogyasztás szokásába.

A reklámok azt igyekeznek hangsúlyozni, hogy adott termék úgy a legolcsóbb, hogy mellette még a legjobb is. Általában vagy hozzák az eladni kívánt portéka pontos árát, vagy pedig ingyenes árjegyzék küldését vállalják a Monarchia egész területére. Az árjegyzékküldés akkora szokás volt, hogy egyes kereskedők rendes katalógusokat, füzeteket állítottak össze, melyet természetesen mindenkinek díjmentesen elküldtek, aki kérte. Ilyen volt pl. Dr. Kovács Ernő gyógyszerháza és illatszeryára *Toilett-titkok* című füzete is.

A másik megoldás, amikor a hirdetésbe már eleve belefoglalják az értékesítési kívánt termékékek pontos árát. Mindennaposak az efféle feliratok: „Egy kis köcsög ára 1 korona és egy nagy köcsög ára 2 korona – Egy király-szappan ára 1 korona – Egy doboz ibolya hölgypor (rizspor) ára 1 korona”. További módszer, amikor egy üzlet olyan akciót csinál, hogy több terméket árul ugyanazon az áron, s így a hirdetésben nincs más dolga, mint felsorolni, hogy például két forintért a hölgyek illetve az urak mit találhatnak maguknak. A negyedik bevett fogás az olcsó próbapéldány küldése, hogy mindenki meggyőződhessen arról, hogy nem haszontalanságra feccséri a pénzét.

² BALLA Vilmos: *A kávéforrás*. Bp. 1927. Légrády, 65–66.

Minél fejlettebb valamely nép termelő ereje, annál számosabbak szükségletei: a magasabb kultúra nem a termelés gazdagságával, hanem a fogyasztás bőségével hódít – állapítja meg Láng Lajos már 1881-ben!³ Az emberek ebben a társadalomban egyre inkább különböző termékekben találják meg jólétük kulcsát. Vagyis a pénz fokozottabb beosztására sarkall az a tény is, hogy az árubőség szélesedése felülmúlja a jövedelmek növekedésének mértékét, tehát hiába keres jóval többet a századvégi polgár, mint 20–30 évvel korábban élt elődje, több mindent is kell fogyasztania, mert megváltozott az adott társadalmi státuszú ember által elérendő életszínvonal. Maga ez a jelenség a még főként hagyományos életet élő vidéki lakosságtól eltérő urbánus környezetben domináns. A városi ember egyre inkább üzletekben szerzi be mindazt, amire szüksége van, kezdetben még kis boltokban, aztán egyre inkább nagy áruházakban. Ezért is szükséges az alapvető információkat a polgárokhoz eljuttatni: tehát hogy mit, hol és mennyiért tudnak beszerezni.

Behar J. Dáut reklámjában, akinek a New York-palotában volt keleti szőnyeg-áruháza, többek közt ezt a mondatot olvashatjuk: „Szabott, de legolcsóbb árak.” Ugyanis az új életforma egyik gyökeres újdonsága az alku hiánya volt, vagyis hogy az áruházakban nem lehetett faragni az árakból, nem lehetett „hozomra” vásárolni. Mint láthatjuk a városi életre csak mostanság szocializálódó polgárságnak meg kellett néznie, hogy mit és mennyiért vásárol. Nagy segítségére volt ebben, hogy a kereskedelem városi koncentrációja következtében, ekkoriban kezdődik meg a kereskedők között is az árharc, a küzdelem a vevőkért. Vagyis a vásárló igényt tartott rá, hogy informálják az árakról, s ebben a kereskedő a partnere lett, aki viszont az eladásban volt érdekelt.

Egy idő után azonban a takarékoság már nemcsak az egyén jól felfogott érdeke volt, hanem kinőtte magát és egyfajta általános felszólítássá vált. Hogy tudniillik „a jó polgár”, „a rendes ember” okosan gazdálkodik, beosztja a pénzét, s így nem terjedhet el róla, hogy teszem azt „pávaskodik”, vagy tovább nyújtózik annál, mint ameddig a takarója ér. Ilyen volt a kor mentalitása, még akkor is, ha valójában az átlagos polgár lényegesen többet költött annál, mint amennyit megengedhetett magának, vagyis voltaképpen nem is a túlköltekezés volt a kor szemében illetlenség, hanem az, hogyha ez látszott. Hogyan is értsük tehát ezt a takarékoságot? Semmiképpen sem úgy, hogy a polgár csak arra költött, ami a legszükségesebb volt, sokkal inkább úgy, hogy a polgár igen nagy hangsúlyt fektetett a divatra és a reprezentációra, ezért egy megemelt igényszinten takarékoskodott. Ugyanis takarékoságról nem beszélhetünk a kifejezés hagyományos értelmében, erről szó sem lehet olyan körülmények között, amikor egy átlagos budapesti polgárcsalád a jövedelmének 15–25%-át (durván a negyedét) ruházkodásra költi.⁴ Arról van szó inkább, hogy nem vásárol meg semmit az első helyen, hanem végigjárja az áru-

³ LÁNG Lajos: *A társadalmi deficit*. Bp. 1881. Kilián Frigyes, 47–49.

⁴ KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig*. In: GYÁNI Gábor–KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp. 2003. Osiris, 137.

házakat, átböngészi a lapok hirdetéseit így mérve fel, hogy egy-egy termék hol jobb, hol szebb, hol olcsóbb. Ebben a fogyasztási módozatban már mind az újsághirdetés, mind pedig a nagyáruház döntő szerepet játszik: a lap lesz az információs bázis, a nagyáruház pedig a megkeresett jövedelem elköltésének helyszíne. Úgy is mondhatnánk tehát, hogy reprezentatív célú takarékoság folyik. S ebben a reprezentatív költségekben az olyan szlogenek, mint „bámulatosan olcsó”, „olcsóbban, mint bármely csőd vagy végeladásnál”, „rendkívül olcsó”⁵ hatásosnak bizonyulnak a polgári egzisztenciák megszólításakor. Az hogy fontos nekik a jó ár, azt bizonyítja, hogy a takarékoságot joggal tekinthetjük a századfordulós polgári gondolkodás egyik pillérének.

Egészség és szépség

A 19. század hetvenes éveitől kezdődően a polgári mentalitásban egy olyan átalakulás ment végbe, „amely a mindennapi életkörnyezet tisztaságát, higiénikus voltát a rendezett polgári élet elengedhetetlen alkotóelemeinek sorába emelte, a fizikai, testi tisztátalanságot pedig a morális fertő képzetével hozta közös nevezőre.”⁶ Az életmód megváltozása szoros kölcsönhatásban van más társadalmi jelenségekkel, és természetesen a technikai fejlődéssel is, amely különösen ebben a korban hoz forradalmi újdonságokat. A kulcskérdés itt az urbanizáció lesz, a modern város kialakulása, amikor az utcákat leaszfaltozzák, becsatornázzák, a lakásokba bevezetik a folyóvizet, s aminek hatására gyökeresen megváltoznak a mindennapi élet keretei, vagyis a városkép csakúgy, mint a lakások fűtése, vízellátása, higiénája. Ennek a változásnak a gyorsaságát jól illusztrálja az az adat, hogy 1880-ban a budapesti lakásoknak még csak 24,9%-ában van vezetékves víz, míg 1890-ben már a lakások 67,2%-a folyóvízes.⁷ Ezzel párhuzamosan terjed el a polgári otthonokban a fürdőszoba, vagy éppen a folyosóvégi „pottyantós” árnyékszék felváltó angol típusú vízöblítéses illemhely. Elsődleges tényező jelen esetben a középosztály egészségkultusza, amelynek mibenlétét a következőkben kívánom kifejteni.

Featherstone egyik tanulmányában⁸ az alábbi észrevételeket olvashatjuk: a termelési kapacitás és a reálbérek növekedése a kereslet növekedését eredményezte, vagyis a fogyasztói kultúrában a tömegfogyasztás a tömegtermelés szükséges párja lett. Ennek az új kultúrának az alapja a reklám, amelyben a bőség képei már

⁵ SZABÓ: *i. h.* 84.

⁶ SIPOS András: *A kolerajárvány, és ahogy a város válaszol.* In: *Az egyesített főváros.* (Szerk.: GYÁNI Gábor) Bp. 1998. Városháza, 115.

⁷ BUZINKAY Géza: *A középosztály lakásideálja.* In: *Polgári lakáskultúra a századfordulón.* (Szerk.: HANÁK Péter) Bp. 1992. MTA, 19.

⁸ FEATHERSTONE, Mike: *A test a fogyasztói kultúrában.* In: FEATHERSTONE, Mike–HEPWORTH, Mike–TURNER, Bryan S.: *A test – társadalmi fejlődés és kulturális teória.* (Ford.: Erdei Pálma) Bp. 1997. Józsefvég Műhely, különösen 70–85.

a kezdetek kezdetén is felülmúlták az áruk valós tulajdonságait. A reklámok életstílust adnak el olyan módon, hogy a kívánt életformát, bizonyos termékek fogyasztásával kapcsolják össze. A megvásárolt cikkek azonban karbantartást igényelnek, a termelés ezért előállít olyan termékeket is, amelyek segítenek megóvni más, már korábban beszerzett dolgok állapotát. Featherstone megállapítja írása elején, hogy a fogyasztói kultúra ragaszkodik a test önmegőrző koncepciójához, vagyis az emberi test szépsége és egészsége is olyan dolognak minősül, amelynek állaga némi erőfeszítéssel megóvható. Tehát a szépség és az egészség maga is árucikké válik azáltal, hogy a reklámokban megvásárolható javak fogyasztásával kapcsolják össze őket. A vágyakozó és vágyat keltő test ebben a kultúrában az öröm egyik forrása lesz, vagyis ezen túl mindenkinek vállalnia kell a felelősséget azért, ahogyan kinéz. Ez a kultúra a modernista magas kultúrára emlékeztet abban, hogy önmegvalósító és aszkétizmus ellenes, képanyaga pedig azt a világot ábrázolja, amely egykor az elité volt.

A századfordulós lapok áruhirdetéseiben a kozmetikai és az egészség-megőrzési cikkek dominálnak, amelyek a legtöbb esetben együtt jelennek meg, mert a szépséget és az egészséget már rutinosan kapcsolják össze. A gyógyszer- illetve kozmetikumreklámok azt sugallják, hogy az olvasó nem áll egyedül testi vagy lelki problémájával, nem kell kiszorítottnak éreznie magát, hiszen adott áru fogyasztásával felzárkózhat azok közé, akik nem szégyellik bajukat és tesznek valamit ellene. Erre utalnak az „előtte-utána” típusú hirdetések. Nagyon széles körű azoknak a problémáknak a skálája, amelyekre ezek a hirdetések megoldást kínálnak. Lényegében ezek a reklámok a szépséget és az egészséget akarják örökké tenni. Ez természetesen lehetetlen, de kecs egetni azért lehet vele, annál is inkább, mert a századforduló embere, de különösen a nők, már nem tudnak, vagy csak egyszerűen nem akarnak szembenézni az elmúlással, s bármit megtennének, hogy megállítsák az idő dúlását, kiváltképpen ha a tennivaló nem több, mint egy termék megvásárlása.

A termékek első csoportjába a tulajdonképpen értelemben vett gyógyszereket és gyógyhatású készítményeket kell sorolnunk. Ezek vázlatosan a következő panaszokra kínálnak gyógyírt: vérszegénység, emésztési zavarok, gyomor- és hólyaghurut, gégebaj, rekedtség, köhögés, asztma, agyvérzés, kezdődő vakság, szívpanaszok, nátha, nyakfájdalom, izületi panaszok (reuma, köszvény), elmezavar és idegrendszeri problémák (idegesség, álmatlanság, gyöngesség, migrén, szédülés, neuraszténia). A kor gyógyszerésze azokra a problémákra kínál gyógyírt, amelyek a kor emberét leginkább foglalkoztatják, s ez nyilvánvalóan mentális kérdés.

A második csoportba a kozmetikumok sorolhatóak: a kéz- és arckenőcsök, melyek megszüntetik a bőr zsírosságát, rugalmassá teszik, megfiatalítják a bőrt, üdeséget kölcsönöznek neki, eltüntetik az olyan bőrhibákat, mint a szeplő, a pattanás és a mitesszer; azután a különböző színű púdereket, amelyek kisimítják a ráncokat, redőket, eltakarják a kiütéseket, anyajegyeket, s egyéb bőrhibákat; végül a szappanok valamint egyéb tisztálkodási- és illatszerek.

A harmadik kategóriába az egyéb termékek kerülnek: a fogápolási eszközök (a fogkefék, fogkrémek, fogpépek, az olyan cikkek, melyek a fogfájást hivatottak

megszüntetni, ilyen a fogcsepp); azután a hajszeszek, amelyek meggátolják a hajhullást, egészséges fényt biztosítanak a hajnak, jók korpásodás és zsírosodás ellen; ide sorolhatók még a hajfestékek, a szőrtelenítők, és a női mell megnagyobbítását célzó csodaszerek, valamint az olyan tápszerek, melyeket betegségben legyengülteknek vagy szoptató anyáknak ajánlanak.

A kozmetikai cikkek döntő többsége a nőt célozza meg, ami azzal függ össze, hogy a századforduló polgári feleségének nincs más dolga, mint szépnek lenni, divatosan öltözni, s a lakást úgy berendezni, hogy az enteriőr „hüen” reprezentálja felül a család voltaképpeni vagyoni helyzetét. Ha tehát elfogadjuk azt, hogy a nő feladata a férj által megkeresett jövedelem elköltése volt, akkor könnyen elképzelhető, hogy tulajdon szépségük fenntartására legalább akkora figyelmet fordítottak, mint az öltözködésükre vagy a lakás berendezési tárgyainak megváltására. Mi más módon értelmezhetnénk az olyan magyarázat után kiáltó hirdetések, mint például Rosa Schafferé, aki egyenesen azzal a jelmonddal kezdi, hogy a „szépség gazdagság, a szépség hatalom”?

Hogy ennek a reprezentációnak hol voltak a határai, finoman szólva is kérdéses. Cél lehetett például a sima és selymes arcbőrön kívül az arc színe is a hófehértől a halványrózsaszínig több árnyalatban, továbbá a kéz és a haj ápoltsága, de a test alakjának, kontúrjának megfelelése is. Elvárható volt, hogy a középosztálybeli hölgy ne legyen túlon túl kövér, de túlságosan sovány sem. Olvassuk el egy hizlaló-por hirdetésének szövegét:

† Soványság † Szép, telt testidomok a mi keleti erőporunktól 6-8 hét alatt már 30 fontnyi gyarapodásért kezkeskedve. Orvosi rend. szerint. Szigorú becsületesség. Nem szédelés. Számos köszönőlevél. Ára kartononként Mk. 2. Postautalvány vagy utánvétel. Használati utasítással. Hygien Institut Dr. Franz Steiner & Co., Berlin, 18. Königrätzerstrasse 69.

Ugyanezen az alapon használtak mell- és vállfűzőt is, s ezért törekedhettek egyesek a kebel méretének megnagyobbítására. Figyeljük csak:

Eszményi kebel érhető el a Pilules orientales által, Ratie gyógyszertárából Párisban, Passage Verdeau 5, az egyedüli szer, mely két hónap alatt és a nélkül, hogy az egészségnek ártana, az asszonyi kebel fejlődését, valamint a kebel idomainak szilárdságát biztosítja. Egy üvegse ára használati utasítással együtt 3 forint. Raktár: Török József, Budapest, Király-utca 12. sz.

Ez a hirdetés egyébként tipikus vonásokat hordoz: három olyan sajátosság figyelhető meg benne, amely általában jellemző az egészség-szépség kettős köré csoportosuló reklámok körében: a szer hatásában egyedülállónak tünteti fel magát, feltételezi a csodaszerekbe vetett naiv hitet és hangsúlyozza, hogy a készítmény az egészségre teljesen ártalmatlan.

A hirdetések különös jellegzetessége, hogy építenek a csodaszerekbe vetett hitre. Sokan akkoriban hittek az olyan egyáltalán nem etikus reklámfogásoknak, amelyek szinte csodával hatásos gyorsaságú gyógyulást helyeztek kilátásba, olyan bajok esetén is, amelyek ma sem gyógyíthatóak. A csodaszerek másik része kü-

lönösen univerzalitásával kelt gyanút. Ilyen például a *Vasárnapi Ujság*ban gyakran hirdetett Thierry A.-féle balszam „csodakenőcs” elnevezéssel. Ez a szer állítólag jó mell-, tüdő-, máj-, gyomor- és minden egyéb belső betegségek ellen, külsőleg alkalmazva ez a legsikeresebb sebgyógyító-szer. Röviden idézek a hirdetés szövegéből:

„Húzó-ereje és gyógyhatása utolérhetetlen! Főlölegessé teszi legtöbb estben az operációkat. Ezzel a kenőccsel egy 14 esztendőös gyógyíthatatlannak tartott csontszú, sőt újabban egy 22 esztendőös súlyos rákszerű betegség gyógyíttatott meg. Gyulladásos és minden egyéb sebeknél, mint kitűnő antiszeptikus szer, enyhítőleg és hűsítőleg hat és csakhamar teljes gyógyulást hoz létre. Gyors puhító és oszlató hatása is van és megszabadít mindenféle, bármily mélyre hatolt idegen testektől.”

Én a kor csodaszer-hitében két tényezőnek az összjátékát vélem felfedezni: egyfelől abban hisznek, hogy a tudomány előállítja azt a gyógyszert, amely korábban nem létezett, és amely akár megdöbbenhet sokoldalúságával; másfelől pedig abban, hogy mindez megtörténhet akár aznap. A szerek egészségre ártalmatlan voltának hangsúlyozása pedig egyértelműen következik a szépség és az egészség fentebb boncolgatott összefüggéséből.

Hitelesség és megbízhatóság

A hitelesség és a megbízhatóság fontos lehet a kor embere számára akkor, amikor terméket, üzletet vagy éppen bankot illetve biztosítót választ. Három részre oszthatjuk fel a hitelesség és megbízhatóság mentális közhelyeit: az üzlet megbízhatósága, jó hírveve; a termék kiváló minősége; és a bank, biztosító, vagy valamely ipari vállalat nyereségessége, prosperáló volta.

Nézzük elsőként az üzletek megbízhatóságát. Egy akkora városban, mint Budapest, több hasonló profilú cég létezett egymás mellett. Vajon hogyan választ a polgár közöttük? Az első szempont lehet nyilván a jó ár, mint arról a takarékosság kapcsán már szó esett, de egy árkategórián belül több üzlet is létezhet, arról nem is beszélve, hogy senki sem akarja selejt, esetleg rossz minőségű árura pazarolni a pénzét. Tovább árnyalja a képet, hogy van a reprezentációnak is némi szerepe, vagyis nem mindegy azt mondani társaságban, hogy mi ott készítettünk fotót, ahol a magas udvari körök, vagy ott veszünk púdert és kalapot, ahol a szerb király. Hogyan lehet meggyőződni egy cég jó hírnevéről? Az egyik ilyen információ lehet a cégalapítás időpontja, amit nem is mulasztanak el közölni a hirdetésben, mert az hogy egy vállalkozás hosszabb időn keresztül fennmaradt, biztosítékot szolgáltat arra, hogy nem „szédelgő”, vagyis nyereségvágyból nem csapja be a kuncaftokat, tehát érdemes nála vásárolni. Hasonló okból hivatkoznak a reklámokban arra a számos köszönőlevélre, amit esetleg kapnak. Ilyen szerepet tölt be az udvari szállítói cím feltüntetése is, legyen az bármely udvaré. A leggyakoribb persze az osztrák–magyar császári és királyi. Az udvari szállítói cím a jó hírnévért és a minden igényt kielégítő minőségért hivatott kezekedni. Ide kap-

csolódik még a reklámnak az előkelő társaságra való hivatkozása is, ami úgy tűnik, szintén befolyásolhatja a vásárló választását. A stabilitást és a megbízhatóságot erősíti az is, hogy tulajdonoscseré után gyakorta megtartják a korábban már elismerésre szert tett, jól csengő nevet, ettől remélve a korábbi vevőkör megmaradását.

Jellemző volt még a védjegyek használata. A hangsúlyozottan eredeti terméket előállító gyártó, vagy forgalmazó kereskedő újsághirdetés útján próbálta meg beépíteni a védjegyet a köztudatba. Ha ez megtörtént, a fogyasztónak vásárláskor csak annyi volt a feladata, hogy ezen védjegy megkeresésével ellenőrizze a megvásárolni kívánt termék eredetiségét. Van olyan hirdetés is, amelyben egyenesen az a felszólítás olvasható, hogy „Értéktelen hamisításoktól óvakodjunk.” A védjegy egyébiránt bármi lehetett: sas, kígyó, három szív, zöld apáca, női fej, szerzetes kutyával, az aradi szabadságszobor, vagyis szinte bármi, az egyetlen kritérium a könnyen felismerhetőség volt.

A századforduló idején jelenik meg a sztárkultusz. Természetesen a reklámozók is kihasználták ezt az újonnan megnyilvánuló érdeklődést, különösen a szépfűszerek esetén, ahol bizony nehéz lehetett ellenállni egy híres szépséggel való azonosulás lehetőségének. Nézzünk is meg rögtön egy konkrét példát!

„Kérjük a Müller J. L.-féle Blaha-Serial-Pouder-t. Blaha Lujza (Splényi báróné) művésznőnk kedvelt arcpórát, úgy nappal, mint éjjel használva mindent arcpór közül a legjobb; kiváló szakemberek által megvizsgálva, vegyileg tisztának és teljesen ártalmatlannak találtatott.”

A „kiváló szakemberekre” vagy „tanárookra” való hivatkozás egyébként szintén a hitelességet hivatott erősíteni. A századfordulós polgárasszony már mintakövető volt abban az értelemben, hogy alkalmasint könnyebben vásárolt meg olyan termékeket, amelyet egy híres szépasszony nevével kapcsoltak össze. Ezen túlmenően hitelesebbnek tekinthető az a készítmény, ami mellé bizony egy ünnepezt színésznő is a nevét adja. Akárcsak ma, úgy száz esztendővel ezelőtt is feltűntették, ha valamilyen díjban, elismerésben részesült egy termék. A Kwizda fluid hirdetése például így kezdődik: „7 arany, 18 ezüst érem, 30 tiszteleti és előismerő okmány”. A minőségre utalhat a származási helyre vonatkozó jelző is: ilyen értelemben a divat esetén az „angol” lesz a hívó szó, a kozmetikumok, szépségápolási termékek területén természetesen a „francia”, de főleg a „párizsi”, s minden más téren az „amerikai”.

A hitelességet és a megbízhatóságot a pénzügyi szektorban működő vállalatok olyan módon bizonyították, hogy hirdetés formájában nyilvánosságra hozták az előző év fontosabb üzleti eredményeit. Például a Gresham, londoni életbiztosító társaság a vagyonát közli, azután az évi biztosítási és kamatbevételt, majd a társaság fennállása óta kifizetésre került összeget, végül az éves kötvénykötések számát és értékét. Az, hogy ilyen számszerűen jelennek meg ezek az adatok a hirdetésben, arra mutat rá, hogy a századforduló embere nem szlogenek alapján választ magának bankot illetve biztosítót, hanem számol. Az, hogy a polgári család az élet más területein szlogenek, hírességek, mondvacsinált tekintélyek

hatása alatt hoz fogyasztási döntéseket, nem is beszélve a „mit fognak szólni?” állandó rettegéséről, akkor az ezeket a döntéseket uraló irracionális elemmel élesen szemben áll a pénzügyi területen regnáló könnyörtelen racionalitás. Vagyis úgy tűnik a gazdasági, monetáris elem a lehangsúlyosabb a polgári életben.

Divat

A társadalom különböző rétegei először a viselet területén kerültek egymáshoz a legközelebb. Ez a nagyvárosi, polgári kultúra elsöre talán legszembeötlőbb jellegzetessége. Vagyis, hogy viseletében a nemesek éppúgy, mint a legszegényebbek a középosztály polgári ízlését vették át. Megfigyelhető például a városba bekerülő, falusi, paraszti környezetből érkező emberek körében a hagyományos paraszti viselet és egyéb falusi szokások gyors elhagyása. A nők jobban kötődtek egyébiránt a korábbi, megszokott falusi viseletükhöz, de mivel gyakorta gúny tárgya lett az utcán sok és bő szoknyájuk, ők is igyekeztek mielőbb váltani.⁹ Pont fordítva van ez a dzsentrik esetében, ahol elsőként éppenséggel a nők kezdtek el a polgári divatot és eleganciát követni,¹⁰ míg a férfiak kivált ünnepnapokon még sokáig előszeretettel öltöttek díszmagyart. Az öltözködésben gyorsan tűntek el a nemzeti sajátosságok, helyettük az egyhangú európai polgári stílus terjedt el.¹¹ Úgy tűnhet, hogy a korabeli polgári öltözködés osztársadalmi elterjedése demokratikus intézmény, amelyben eltűnnek a látható társadalmi különbségek, de nincs így. Gyáni Gábor rámutat, hogy ezzel a látszólagos demokratizálódással szemben alakul ki az öltözködés új kódja, amely már a jólétet hivatott demonstrálni. „Megmarad a reális egyenlőtlenség, vagyis a szegénység és a gazdagság ruházkodásban is kifejeződő természetes különbsége. Ám ennek most már nem a ruharendelet az intézményi eszköze, hanem a *divat* a meghatározó kánonja.” – írja Gyáni.¹²

A demonstratív és hivalkodó női divatot a férfiak visszafogott öltözködési kultúrája nyomatékosította, a férfiak öltözködése ugyanis hagyományosan polgári és meglehetősen puritán maradt. Az úri nők feladata a reprodukció és reprezentáció, tehát egyfajta demonstratív fogyasztás volt. Az úrinők sem vettek meg azonban mindent az első helyen, hanem körülnéztek hol jobb, szebb, olcsóbb.¹³ A divat főként a középosztály identitásának megszilárdításában játszott döntő szerepet. Sürgetővé vált az az igény, hogy a vagyoni különbségeket külsőleg, látható módon hozzák a köz tudomására. Ennek lett fóruma a divat.

⁹ LUKACS, John: *Budapest, 1900.* (Ford.: Mészáros Klára) Bp. 1996. Európa, 86.

¹⁰ Uo. 100.

¹¹ Uo. 86.

¹² GYÁNI Gábor: *A szatócs, az áruház és a kuncsaftjaik.* In: Uő: *Hétköznapi Budapest.* Bp. 1995. Városháza, 64.

¹³ Uo. 73–75.

A képes családi lapokban a korszellem koncentráltan volt jelen, ezért öltözködési tanácsokat is bőségesen találunk bennük. Gyakoriak a levél formájában megírt tudósítások, amelyek a londoni vagy párizsi (bécsi, esetleg amerikai) férfi illetve női divatot mutatták be olvasóiknak. Mivel a divat már akkor is gyorsan változott, a nőknek (s rajtuk keresztül az egész családnak) mindennapos szükséglete volt, hogy értesüljenek arról, éppen mi divatos. (Csak egy példa erre az *Uj Idők* 1900. január 1-jei számában megjelent tudósítás az 1899. esztendő december havának londoni férfi divatjáról.¹⁴

Státuszjelző az, ha valaki angol szabónál varrat. Arra persze csak néhány arisztokratának és nagypolgárnak tellett, hogy ténylegesen londoni illetőségű mesterrel készíttesse el a következő évi ruhatárát. A többieknek maradtak a hazai angol-szabóságok (pl. Slonka és Porth, Budapest, Régiposta utca 1.). Az ő alattuk lévő kispolgárság pedig már csak a konfekció ipar által piacra dobott, és többnyire már nem a legfrissebb divat szerint készült termékek közül válogathatott.

A kiskereskedelem koncentrációja nagyban összefüggött a divattal és a reprezentációval, ugyanis igény mutatkozott arra (s talán ez lehet a nagyáruház sikerének titka is), hogy minél gyorsabban, kényelmesebben, kevesebb szaladgálással el lehessen intézni azokat a bevásárlásokat, melyek egy bizonyos társadalmi szint fölött már elengedhetetlenek voltak. Ezzel némileg párhuzamosan jöhettek létre az olyan koncentrált hirdetések, mint amilyen az *Uj Idők*ben rendszeresen megjelent, két-három bélyegnyi területet elfoglaló hirdetésekből összeállított féloldalas blokk volt: „A hölgyeknek ajánlatos bevásárlási források.” Ha végigbongésszük a rajta fellelhető reklámokat, a kínált termékek között találunk varrógépet, bőrbútort, fehérneműt, zongorát, kristály-készletet, aranyat és ezüstöt, órát és ékszer, cipőt, lámpát, szőnyeget, de még gyermekbiztosítást is. Ebben a blokkban is figyelemreméltó, hogy milyen mértékben képviseltetik magukat a reprezentatív fogyasztást kielégíteni kívánó vállalkozások.

Ha általánosságban akarunk a divattal kapcsolatos, folyóiratokban megjelenő reklámokról beszélni, elmondhatjuk, hogy az öltözködés területét nagyjából egyformán fedik le, tehát hasonló mértékben találunk felsőruházati, fehérnemű (ebből főként női), kalap, cipő, kiegészítő (kesztyű, bot, esernyő stb.) és ékszerhirdetéseket. Természetesen az üzletek szabóságokhoz kötődtek, és igen széles törzskunsafti réteggel dolgoztak. Miután valamennyi szabóság igyekezett a legújabb divatnak megfelelő anyagot beszerezni és fazont elkészíteni, ezért vásárlóik visszajártak a már megszokott és megszeretett környezetbe. Tehát reklámra csak azoknak volt szükségük, akik újonnan nyitottak meg és még nem rendelkeztek a megfelelő vevőkörrel, vagy növelni kívánták kunsaftjaik számát; azoknak, akik új helyre költöztek és meg akarták tartani a régi vevőiket (pl. Kaulich Etel); továbbá a századfordulón még gyerekcipőben járó nagyáruházaknak.

¹⁴ *Uj Idők*, 1900. jan. 1. 1. sz. 6–7.

Nemzettudat

Bár Budapest lakosságának etnikai és vallási összetétele igen színes volt, mégis döntő többségük ragaszkodott a magyarhoz, mint nyelvhez, a magyarsághoz, mint nemzethez, valamint Magyarországhoz, mint hazához. A budapesti lakosság körében határozott volt a kötődés a '48-as eszmékhez, nagyon erős volt az Ausztriától való függetlenség gondolata, ennek jegyében ellenezték a monarchián belüli vámuniót csakúgy, mint általában mindent, ami az országot a Habsburg államalakulthoz kötötte.

A Habsburg állam elleni küzdelem egy olyan patriotizmusban nyilvánult meg, amely magyar termékek vásárlására sarkallt. A patrióták azt állították, hogy a Monarchia közös piaca nem szolgálja a magyar nemzeti érdekeket, ezért mielőbb önálló vámterületre van szükség, addig pedig a megoldást a fogyasztás nemzeti szelektivitása jelenti. Ez az eszme igen nagymértékben elterjedt, így természetesen megjelent az újsághirdetésekből is. A honi ipar pártolásának érdeme azonban ritkán uralja azokat a hirdetéseket, amelyekben jelen van, inkább csak egy újabb érv lesz a többi, más, talán jobb érvek mellett. Vagyis ezzel a politikai érveléssel csak megfejeleli a kereskedelmi értékeket (tartósság, olcsóság), és a társadalmi réteghez tartozás értékeit (elegáns, gavallér, úri). „A reklámozott tárgyak, s maguk a hirdetések nem pusztán társadalmi-kulturális milióbe ágyazódtak, de nem egyszer ugyancsak társadalmilag meghatározott politikai tartalmat is magukba olvasztanak.” – fogalmaz Szabó Dániel.¹⁵ A honi ipar pártolására országos hálózattal rendelkező szervezet is alakult: a Tulipánszövetség.

Reprezentáció

A száz évvel ezelőtti polgári mentalitásnak a pénzügyi-rationális vonulata mellett a reprezentatív része volt a legfontosabb. Például a divatkövető magatartás sem egyszerűen hiúsági kérdés volt, hanem annál sokkal több: társadalmi jelző-funkcióval bírt. Arról is esett már szó a takarékoság kapcsán, hogy a száz évvel ezelőtti polgárok nem a fogukhoz verték a garast, hanem éppen ellenkezőleg egy reprezentatív, magasabb igény szinten takarékoskodtak. Ennek a reprezentatív célú pénzköltésnek két fontos területe volt: a női divat, valamint a lakásviszonyok és a lakberendezés.

A biedermeierrel kezdődően a polgári életmód fókuszába a lakás került. Viszont míg a biedermeier az otthonból intim szentélyt faragott, addig a századforduló polgára a lakását reprezentatív térére formálta. A századforduló polgári otthona jórészt a bérházhoz kapcsolódik, a bérház viszont nem létezne az urbanizáció nélkül, így maga a polgári otthon is tipikusan városi jelenség. A városban a historizáló építészeti szorítása alatt létrejött polgári otthonok nem túl lakályosak: nagy a belmagasságuk, elég sötétek, nehezen fűthetőek, berendezésükhöz elég sok tárgy kell. A la-

¹⁵ SZABÓ: i. h. 95.

kókat ez a diszfunkcionalitás csak azért nem zavarta, mert a ház társadalmi szimbólum lett, s feladata az elithez tartozás látszatának fenntartása volt. A polgári bérház példaképe a barokk palota volt: ebből fakadt a túlzott belmagasság, az egymásból nyíló szobák sora, és a régiségek halmozása. A polgári enteriőrre jellemző adat, hogy a két leginkább reprezentatív célokat szolgáló helyiségnek (a szalonnak és az étkezőnek) a berendezési költsége annyiba, vagy még többbe került, mint az összes többi helyiségé együttvéve.¹⁶

Persze nem csak a lakóhellyel lehetett reprezentálni, hanem temérdek más dologgal is: a középosztályhoz hozzá tartozott divatos öltözete, a középosztálybeli nők ékszerzettsége. A polgársághoz tartozás szimbóluma volt a cselédtartás is, jobb házakba naponta járt a frizőr, a gyerekeket Fräulein illetve gouvernante tanította német valamint francia nyelvre,¹⁷ továbbá dukált valamilyen zenetanárnak is megjelennie a polgári otthonban heti kétszer. Mindezeket túl középosztálybeli jellegnek számított még a nyaralás is.¹⁸ Az összes itt polgárinak, vagy középosztálybelinek titulált jellegzetesség azonban egy valamiben igencsak hasonlít a többire: valamennyit pénzért meg lehet vásárolni. Vagyis a századforduló polgári kultúrája modern fogyasztói kultúra. Amikor a társadalmi státusz főként a fogyasztással van összefüggésben, akkor a reklámok, hirdetések szerepe lényegesen felértékelődik.

A századforduló polgárai nem feltétlenül rendezhették be egész lakásukat tettségük szerint, elegendő volt nekik igényt fordítani a reprezentatív célú helyiségek bebútorozására. Ebből fakadóan konyhabútor-reklám egyáltalán nem fordul elő. Gmehling Hermann bőrbútor gyáranak hirdetési szövegében például csak étkezőbe vagy szalonba illő berendezési tárgyáról esik szó: „Bórszékek, támlányok, mappák, papírkosarak, kályhaellenzők stb.” Ennél még sokkal többet mond el a korról a folytatás: „Régi nádszékek bőrrel bevonatnak.” A bórszékek főként a nagypolgárságra voltak jellemzőek, míg a középpolgárságnak inkább csak nádszékekre tellett.¹⁹ Vagyis a régi nádszékek bőrrel bevonása olyan módszer volt, amellyel a család anélkül látszhatott módosabbnak, hogy erre túlzottan sokat kellett volna költenie. Más bútoráruházak a nagy választékkal, a hazai gyártással és a „minden versenyt és hirdetett árakat felülmúló olcsó árakkal” próbálják magához édesgetni a vevőket, mint Patyi Kálmán és Tivadar, valamint Pápai és Náthán üzlete.

A polgári szalon (esetleg ebédlő) elképzelhetetlen volt valamilyen hangszer nélkül. Ez leggyakrabban zongora, harmónium vagy pianínó volt. Egyébként a hangszer-hirdetésekből figyelhető meg talán a legkevesebb változatosság, a legkevesebb jól megszokott vásárlócsábító trükk. Deutsch Gábor reklámjának mindössze

¹⁶ GYÁNI Gábor: *Polgári otthon és enteriőr Budapesten*. In: *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. (Szerk.: HANÁK Péter) Bp. 1992. MTA, 50.

¹⁷ HANÁK Péter: *A polgári életmód*. In: *Magyarország története 1890–1918*. (Szerk.: HANÁK Péter) Bp. 1978. Akadémiai Kiadó, 469.

¹⁸ Uo. 473.

¹⁹ GYÁNI: *i. h.* 1992. 41.

ennyi a szövege: „legjutányosabban és legolcsóbban, kitűnő minőségben részletfizetés mellett is kaphatók.” Philipp A. L. talán csak a jótállás szót tudja mindhez hozzátenni saját hirdetésében. És ha minden polgári otthonban volt zongora (vagy más egyéb hasonló hangszer), akkor bizony illett az is, hogy a németül és franciául tanuló csemete tudjon játszani is rajta valamicskét. Nagy igény mutatkozott ez idő tájt tehát nevelőkre, zenetanárookra, cselédekre a polgári szemléletű környékeken. És hogyha éppen egy zongoratanárnő állás nélkül maradt, hát hirdetést adott fel az *Uj Idők*ben:

„Zongoratanárnő órákat óhajt adni előkelő úriháznaknál. Cím: Gyöngyösi Ilona Ujpest. Gyár-utca 73.”

A polgári otthont nem csak értékes bútorok, műtárgyak, régiségek, hangszerek teheték fényűzőbbé, hanem éppen ellenkezőleg a modern technika vadonatúj vívmányai is. Ilyen volt a villanyvilágítás, a telefon, a fényképezőgép és a gramofon. Természetes, hogy az ezekkel foglalkozó vállalkozások rendszeresen hirdették magukat többek között a képes családi lapsorozatban is. Deckert és Homolka cége például telefon és villanyvilágítás beszerelésére egyaránt vállalkozott. Hirdetésük szövege a következő:

„A hangosan beszélő grafit mikrofon feltalálói és szabadalom tulajdonosai.”

Csak közbevetésként jegyzem meg, hogy a hirdetés ezen kitétele, azzal együtt, hogy a cég a Magyar Királyi Államvasutak és a Magyar Állam szállítója, a vállalkozás megbízható voltáért kíván kezeskedni. Folytatom a hirdetést:

„Készít: telefonberendezéseket központtal vagy körkapcsolással elvállalja régi berendezéseknek s egyes készülékeknek alapos átalakítását, továbbá: villámhárítókat, házi sürgönyöket, tűz- és vízjelező berendezéseket stb. Villamvilágítást a legszakszerűbb kivitelben, jutányos áron végez.”

Természetesen ez a cég is küld árjegyzéket, költségvetést, ajánlatot ingyen.

A századfordulón a fényképezés már nem számított csodának, de még csak ritkaságnak sem, viszont a gép az otthonokban még egyáltalán nem terjedt el. Ezért is mentek el alkalmanként a családok egy-egy fényképész műtermébe, megörökíteni magukat. Gyakoriak tehát a fényképészek újsághirdetései. Természetesen egyre többen vásároltak házi használatra is fényképezőgépeket, egyre több vállalkozás forgalmazott ilyen eszközöket, s ők is rendszeres hirdetői lettek a lapoknak. Ezek a hirdetések azonban némileg szokatlan meggyőzősi stratégiákat alkalmaztak. Pejtsik Károlynál például ezt olvashatjuk:

„Karácsonyi és ujévi ajándékul kiválóan alkalmasak a fotografáló készülékek, mert szórakoztató és tanulságos időöltést nyújtanak.”

Persze akárhogy is szerelték fel a polgári otthont, mindig lehetett még valamit újítani rajta, például új, friss illatot adhattak a lakásnak valamilyen légrfrissítő,

szobaillatosító segítségével. Detsinyi Frigyes „a Fekete kutyához” címzett üzletében például az alábbi illatokat kínálta megvételre: ibolya, fenyő, gyöngyvirág, orgona, széna, havasi gyopár, moharózsa, Frangepán, tearózsa, heliotróp (kerti vanília), jácint, mirtusz, kerti szegfű, orchidea és rezeda. Sőt, ha még az illat sem lenne elegendő a kitűnéshez, akkor érdemes valamilyen különleges díszállatot tartani, például kanárit:

„Magyar Kanária. Harzi kanári madár-tenyészde. Ajánlja a nagyérdemű közönség figyelmébe 10 év óta fennálló elismert híru tenyésztését, hol nappal és este világítás mellett is gyönyörűen füttyülő saját tenyésztésű és importált harzi kanárik 5 fttól 12 fttig kaphatók. Szétküldés vidékre jótállás mellett utánvétellel. Árjegyzék ingyen.”

Aztán, ha valaki már úr volt, illet a nappalijába vagy a karjára valami jóféle, márkás óra is. S ha valakinek elég pénze volt rá, akár vásárolhatta a magát Magyarhon elsőszámú órásként beharangozó szegedi Brauswetter Jánost is. Hirdetése egyébként igen-igen reprezentatív: olcsóságot ugyan nem ígér, viszont hosszan sorolja érdemeit:

„Magyarhon első, legnagyobb és legjobb hírnevű óraüzlete.” – kezdi, azután így folytatja: „Cs. és kir. Kizárólagosan szab. chronometer- és műórás, földalálója a remontoir ingaóráknak stb. stb.”

Ez a két satöbbi a végén, mintha nyomatékosítani kívánná az előzőleg elmondottakat. És hát a hirdetés végén ígért tíz év jótállás valóban tiszteletet parancsoló. Egy karórához hasonlóan kicsi, de akár státuszjelző funkcióval bíró tárgy lehetett a korban egy szép, míves bőr pénztárca, vagy egy táncrend:

„Tull Viktor a magas kormány által támogatott saját készítésű bőrdíszmű áruai, pénz- és szivartárcák, ékszerdobozok, disz-albumok, paravantok, selyem és bársony különlegességek, táncrendek.”

A nyaralás is középosztálybeli jellegnek tekinthető. A lapok nemcsak cikkeikkel próbálnak segíteni olvasóiknak az üdülés helyének megválasztásában, nemcsak vasúti menetrendek közlésével nyújtanak hasznos információkat, hanem hozzák a belföldi üdülőhelyek hirdetéseit is. Ezekon a reklámokon egyfelől erősen érződik, hogy „urak” számára készültek, másfelől azonban struktúrájukban lényegesen különböznek a kézzelfogható termékeket értékesíteni kívánó hirdetésektől. Ezek a hirdetések sűrűbben szedettek voltak, kevesebb szlogennel, ellenben inkább figyelve az üdülőhely által kínált lehetőségek kimerítő, de kerek mondatokba szedett felsorolására. Tekintsünk végig kettőt csupán a példa kedvéért:

„Iglófüred, klimatikus gyógyhely, vízgyógyintézet és nyaralótelep. Vasuti állomás Igló (Kassa-oberbergi vasut). Szepesvármegyében 380 méter magasságban a tenger színe fölött, nagy kiterjedésű fenyvesek közepette, pompás sétányokkal. Tükör-, kád- és fenyőfürdők, villamozás masszás, kiválóan alkalmas gyógyhely ideggyengesség, légzőszervek bántalmaiban szenvedőknek, üdülők részére. Jó konyha, mérsékelt árak, zongora-, olvasóterem, lawn-tennis. – Fürdőévad május 15-től szeptember végéig. Elő- és utóidényben tetemes árleengedés. Fürdőorvos dr. Neubauer Lajos. Posta- és távirada-állomás helyben. Utazás: Budapest – Kassa – Igló vagy Budapest – Rutka – Igló. Prospektusokkal szolgál a fürdőigazgatóság Iglófüreden.”

Feltűnő, hogy milyen sokféle igényt kívánnak kielégíteni egy gyógyfürdőhelyen: tehát a fürdés mellett sétát kínálnak a fenyvesekben, zongoratermet, olvasótermet, gasztronómiai örömeket, sportolási lehetőséget. Nézzük meg a másik hirdetést is:

„CSIZ ezidő szerint a legerősebb jód- brom- forrásfürdő. Éghajlata száraz, meleg; gyógy- eredmények meglepők. Fürdőévad május 1-től szeptember végéig. 180 kényelmesen berendezett lakszoba; szanatórium, gyógytár; zongora-, olvasó-, billiárdterem; lawn-tennis; térszene. Katonatisztek, államhivatalnokok május 1-től június 15-éig és augusztus 15-től szeptember végéig gyógy- és fürdődíj tekintetében 50% kedvezményben részesülnek. Hivatalos fürdőorvos: Dr. Tausz Béla. Kimerítő prospektusokkal szolgál a fürdőigazgatóság, Csiz per Rima-Szécs. Az évad alatt posta és távirda helyben. Csiz a fülek-miskolci vasutvonal állomása.”

A két hirdetés szerkezetében igen erősen hasonlít egymásra: mindkettő felsorolja a lehetőségeket, prospektust ígér, tájékoztat az elő- és az utóidényben igénybe vehető kedvezményekről, földrajzi, utazási tájékoztatást ad, megemlíti a kommunikációs lehetőségeket és hozza a fürdőorvos nevét. Úgy tűnik ennyi információra volt szükség ahhoz, hogy a századfordulós budapesti polgár fülét megüssse egy fürdőhely neve.

Praktikum

Erős kapcsolat mutatkozik a tárgyor polgári mentalitása és a biedermeier kori mentalitás között, ott kezdődik el ugyanis a gyakorlatiasság, a praktikus gondolkodás kiáramlása. Kis rosszindulattal ezt földhözragadtságnak is lehetne nevezni, de valójában csupán arról van szó, hogy összekapcsolták a kellemeset a hasznossal. A *via activa* arat ekkoriban döntő győzelmet a bios theoretikus fölött. Nézzük miként ír Harrer Ferenc visszaemlékezéseiben a századfordulóról:

„Ez a teoretikus, mindig kicsinyítő értelemben (...) végigkísért egész városi, sőt egész közéleti pályámon. (...) Ezt a lekicsinylést nemcsak a közigazgatási gyakorlatban is legselejtesebb kollégáimtól kellett hallanom, hanem a tudományt annyira értékelő embertől is, mint Bárczy polgármester, amikor véleményem nem egyezett az ő „gyakorlati” terveivel.”²⁰

Mégis ezt a gyakorlati elemet a legnehezebb desztillált formában előállítani. Ez azért különös, mert van gyakorlatiasság a takarékoság területén, a pozitív értelemben vett, nacionalizmusban, az egészség megőrzésében, valamint abban hogy szeretnének megbízható cégekkel kapcsolatba lépni. A polgári gondolkodás praktikus oldala az volt, amely a takarékoságot gyakran még a reprezentálni vágyás ellenében is uralomra tudta juttatni.

Az első példa talán a félkész ecet hirdetése lehet, amely azt állítja, hogy egyrészt a kész ecet gyakorta rossz alapanyagokból készül, másrészt pedig a hosszas

²⁰ HARRER Ferenc: *Egy magyar polgár élete*. Bp. 1968. Gondolat, 77.

raktározás alatt megromlik. Érvélestechnikailag a hirdetés teljes szövege egy racionális érvrendszerre van felépítve, attól függetlenül, hogy igaz vagy hamis-e az érvelés.

„Ne vásároljon kész eczetet! A készen vásárolt eczet a hosszú raktározás miatt gyakran elromlik és többnyire oly rossz anyagokból készült, hogy élvezhetetlen és egészségtelen. A legjobb eczethez úgy juthat, ha Vinacetet vesz, amelyet csak vízzel kell higitani s azonnal a legkitünőbb eczetet produkálja. Kapható minden nagyobb csemege-, fűszer- droguista üzletben. Árak: ¼ literes üveg 1 korona, 1 literes üveg 3 korona. Óvakodjunk az utánzatoktól és csak Vinacetet fogadjunk el.”

Ez a reklám tehát az én meggyőződésem szerint a praktikummal van összefüggésben. Ha összevetjük ezt az eddig vizsgálatba vett hirdetésekkel, akkor radikális különbséget tapasztalunk, főként abban, hogy ez a józan észre próbál hatni, így nem is annyira reklámnak hat, mint inkább valamilyen felvilágosító tanításnak.

A következő, ettől teljesen különböző hirdetésben én megint ennek a praktikumnak a rezdülését vélelem felfedezni. Az előző kicsi volt, rengeteg szöveggel, nos ez pont az ellenkezője: nagy felület, kevés szöveg, tiszta fehér területen egyszerű fekete betűk:

„Irodai cikkek Schwanhäusertől időt és pénzt takarítanak meg, rendet és kényelmet szereznek. Képes árjegyzéket ingyen és bérment. küld: Schwanhäusser” – és a végén pontos cím.

Pozitív értékek társulnak tehát a termékhez, de nem elérhetetlenek, hanem egyszerűek, csöppet sem nagy dolgok. Kétségtelenül a századforduló egyébként is racionális, praktikus kavalkádjában ezek az irodák voltak az ésszerűség fellegvárai. Az iroda volt a tiszta fej birodalma, ott nem ábrándozni kellett, hanem produkálni. A jó munkához pedig mi kell? Idő, pénz, rend és kényelem, vagyis azok az értékek, melyeket Schwanhäusser kínál. Ezért kötődik ez a hirdetés az én megítélésem szerint elsősorban a praktikumhoz, mint mentális toposzhoz.

A polgárság gyakorlatiasságára legtisztább formában a Hattyú gőzmosóról írt reklámriport kíván hatni.²¹ Röviden ismertetném a szöveget, amelyet Anteus néven szignált a szerzője: Budapesten ma már minden gépesített, ezért különös a mosóműhelyek középkori elmaradottsága, ezt leküzdendő, a fehéreneműnek épült fel a Hattyú, a tudományos, automata mosónő, amely mint jószággal bánik a fehéreneművel. Nem klórt használ végre, hanem visszatér a régi és jól bevált szappan és víz kombinációhoz. Aki nem hinné el esetleg a tudósítónak a leíratakat, az elmehet személyesen is a Hattyúba, hogy saját szemével győződjön meg a munkafolyamat szakszerűségéről.

„Egy óra leforgása alatt a tisztaság darvinizmusával ösmerkedhetik meg: az egyik kapun beviszik a szenyest, a másik kapun kihozzák a hófehér fehéreneműt. (...) Nézzük közelebbről ezt az érdekes procedurát. Kezdődik a kézi mosáson, mert minden egyes portéka a gyári tisztogatás előtt a mosónők revízióján megy által. Ha már itt bevált,

²¹ A Hét 1900. ápr. 29. 17. sz. 274–275.

akkor beledobják az amerikai teknőbe, amelynek körforgó gépe ötszáz mosónő-erővel megsulykolja, átmossa s végül tovább adja centrifugális masina-kollegájának, amely viszont kipréseli a szappanos vizet. A sajtó hatalmasan működik, az utolsó csöpp víz is kiszorul, úgy, hogy a fehérnemű most már megérett a rotációs gépre. (...) Egyik lemezére kerül a kifacsart vászon, a másik oldalon már kivasalva, hófehéren bukkán elő a kész fehérnemű. Akár egy megérkező fejedelemre, fehér ruhás leányok várnak rá, akik szépen rendbe rakják és selyempapírba csavarva rendeltetési helyére küldik.”

Az igazgató Sebestyén Kálmán, a self-made gyáros beutazta Európát, csak azért, hogy megtanuljon mosni. Lelkiismeretesen végzi munkáját, ismeri az összes por-tékát, nem véletlen tehát, hogy a gyár napról-napra növekszik, s ma már túlzás nélkül köztisztasági faktornak lehet tekinteni. A Hattyúhoz tartozik egy vegyi tisztító intézet is, itt mossák többek között egy színház kosztümjeit is. Ez a gyár a közvagyonot szolgálja: értéket takarít meg, a tiszta kezelés pedig az egyes ember érdekét is szolgálja.

Ehhez nem lehet sokat hozzátenni, hiszen nyilvánvaló, hogy ésszerűségi alapon álló érveléssel állunk szemben, amely sok egyéb, korábban már részletesebben tárgyalt értékkel operál, de amelynek valódi rendező elve mégis a polgárság gyakorlatiassága. Jól foglalja össze az olyan érveket, amelyek igaznak csenghettek a kor emberének fülében. A technika robbanásszerű fejlődésének korában mi másra lehetne hivatkozni, mint a gépesítésre. A polgári takarékosagra hat a kímélő mosásra való utalás, hiszen olcsóbb ez, mint folyton újat venni a klór által tönkretett ruhadarabok helyett. Bemutatja a tulajdonost, Sebestyén Kálmánt, aki, mint a kor hőse jelenik a cikkben: önmaga erejéből lett valaki, sikeres, egyre bővülő vállalkozás vezetője, aki nem volt rest kontinens-szerte tanulni, hogy tényleg profi legyen abban, amit csinál. Nem véletlenül jellemzi úgy Sebestyént a cikkíró, hogy „amerikai tevékenységű és magyar becsületességű gyáros”, akire nagy szüksége van Budapestnek. A megbízhatóságot erősíti az a tény, hogy egy színház is tisztíttat itt, valamint az is, hogy a gyár folyamatosan bővül, vagyis a vállalkozás sikeres, egyre többen választják és így egyre több munkája akad. Nagyon fontos nemcsak a cikkben, hanem a Hattyú gőzmosó hirdetésében is, hogy „megtekintésre a gyár a n. é. közönség rendelkezésére áll”. Talán ez a leggyakorlatiasabb eleme a Hattyú reklámjának: a saját szemmel való meggyőződés lehetőségének felajánlása.

Ezen tényezők figyelembevételével kijelenthető, hogy a polgári kultúrában nagyon fontos volt a gyakorlatiasság és az ésszerűség, és ez a kor biedermeier előzményének figyelembevételével nem is tekinthető meglepőnek.

Tény, hogy a polgári rangot nem lehet egy havi fix összeghez mint cenzushoz kötni. Ahhoz, hogy valaki polgár legyen, polgári módon kell gondolkodnia, vagyis a polgárság maga valamiképpen a világlátással függ össze. Tehát azzal a kérdéssel, hogy miként gondolkodott egy polgár, tulajdonképpen a polgárság lényegére kérdeztem rá. Kétségtelen, hogy a polgári gondolkodás általában egyfajta anyagi módos-sággal is együtt járt, de sokan fenntarthatták ügyeskedéssel is a polgári életszínvo-nalat, és nem vitás, hogy ezt azért tették, mert úgy gondolkodtak, mint egy polgár, és a világ szemében is polgárnak akartak látszani. Ezt a polgári gondolkodást pró-

báltam elég durván leegyszerűsíteni néhány vezérmotívumra, amelyek gyakori összefonódásaikkal talán kiadják ennek a mentalitásnak a szövetét. Az a hét gondolati kategória, amelyeknek megalkotására kísérletet tettem, nem egymás mellett állnak, nem egyenrangúak, még csak nem is mindig csengenek egybe, sőt néha szöges ellentétben állnak egymással. Úgy lehetne az egymáshoz való viszonyukat meghatározni, hogy közöttük családi hasonlóság áll fenn, vagyis csak együttesen jellemzik általában a korhangulatot, s nem külön-külön, csak együtt árulnak el valamit arról, akit polgárnak nevezhettek száz évvel ezelőtt. Másfelől súlyozni lehet a polgári gondolkodás toposzait, és a súlyozás eredményeként azt kapjuk, hogy a reprezentáció és a praktikum volt a két legjelentősebb készlet, amelyek kölcsönhatása végeredményben meghatározta a polgár gondolkodását minden más területen. Reprezentáció és praktikum: annyira ellentétes ez a két fogalom, mégis ennek a két fogalomnak az együttesében ragadható meg valójában a százfordulós polgári lét.

SÁNDOR DEGE

The civil-mentality of Budapest reflected in the press' advertisements at the turn of the century

Analysing the components of civil mentality at the end of the 19th and beginning of the 20th century, significant clichés may be traced that are deeply rooted in the consumption habits as well as in the advertisements of that time. Upon analysing the advertisements these mental structures can be exposed and researched. Seven basic categories are set up from clichés found in the advertisements: (1) economization, (2) health and beauty, (3) credibility and reliability, (4) fashion, (5) national consciousness, (6) representation, (7) practical common sense. The essay deals with each of them in detail; quotes a large number of advertisements as examples to support the rightfulness of the seven basic categories.

The citizen at that time got the most essential information from the press, therefore the advertisers wanted to reach him and gain him through this agent. The essay focuses on the detailed research of slogans, pictures, trade marks, prices, marketing strategies and tries to draw conclusions from them highlighting the mentality and ideology that generated them. These being in every aspects the precedents of today's consumer society and its mentality.

The type of goods advertised in the press characterise the citizen's existential mentality, and one's necessities. Most often we come across with the advertisements of medicine and curative products, but that of cosmetic products are not less typical. To be fashionable dressed was essentially designating one's rank, therefore the advertisements connected to fashion are very frequent. Representation is part of the civil mentality, in order to satisfy this need, a wide range of advertisements reckon upon it: health-resort facilities, decors, jewellery, watches, fancy leather-works, modern inventions (telephone, gramophone, electric lighting etc). However to be practical was also essential for them, very often the citizen was persuaded only by practical principles, for example many advertisements highlight their reasonable prices.

The essay's basic aim is to find the most general positive values of citizen families, and to find out how these values are connected to the mentality characterising the examined period. The mentality itself cannot be researched, but it surfaces itself in the advertisements. Examining these, the practical values and the anxiousness of representation are the major trends that can be traced in the everyday life of a citizen. Being practical and being representative at the same time may seem contradictory, but their interplay demonstrates appropriately the everyday life of that time.

KÖZLEMÉNYEK

1566-os angol imádságformula a töröktől veszélyezett Magyarországról. A 16. század angoljait élénken foglalkoztatta a század húszas éveiben kezdődő, de igazán csak a hatvanas években tudatosított török veszedelem. Ezzel már Sir Thomas More, vagyis a humanista Morus Tamás foglalkozott egy, képzelt magyar szereplők párbeszédére írt, „Vigasztaló párbeszéd a megpróbáltatásban” c. hosszabb értekezésében.¹ Bár a rendszeres hírlevélre még jónéhány évtizedig várnia kellett az angol közönségnek és a friss külföldi hírekről főleg csak a kancellária értesült hozzávetőleges pontossággal, volt egy csatorna, amin keresztül az átlagpolgár mégis megtudhatott valamit arról, mi történik a nagyvilágban. Informátora az egyház volt, amely elsősorban a megreformált vallás igazát igyekezett az angol hívekben meggyökereztetni. Emiatt lett az Erzsébet-kor első nagy sikerkönyve John Fox *Actes and Monuments of these Latter and Perilous Days...* című, de általában a *Book of Martyrs* címen ismert, 1563-ban Londonban kiadott műve. Ez a protestáns szellemiségű „mártírológia” nem csupán a római katolikus egyház válságainak és folyamatos eretneküldözésének szentelt sok helyet, hanem részletesen foglalkozott a bűnös kereszténység büntetéseként felfogott török hódításokkal és a Hunyadiak törökellenes háborúival is. És mivel Fox könyve minden angol protestáns templomban ott volt a Biblia mellett, nem meglepő, hogy ugyanebben az időben az anglikán egyház figyelme is több ízben Magyarország felé fordult.

Már 1564-ből ismertünk egy olyan gyászbeszédet, amelyet Edmund Grindal londoni püspök, későbbi canterbury-i érsek, Ferdinánd császár halálára tartott a Szent Pál székesegyházban. Grindal dicséri az elhunyt törökellenes harcait és némileg Morus szellemében bírálja a magyar királyságot megosztó pártoskodást:

„Ferdinánd király szüntelenül arra törekedett, hogy segítséget kapjon a török ellen, de semmi ilyet nem kapott és egyedül kellett küzdenie ezzel az igen erős tironussal... továbbá különféle magyar főurakkal, akik összeesküdtek ellene a törökkel (így a Vajdával, akivel összeveszett), ami több gondot okozott neki, mint a török teljes ereje”.²

Grindalnak ezt a beszédét még ugyanabban az évben latinra fordították, hogy azt Anglián kívül is olvashassák; a fordító éppen a már említett John Fox volt. Az Essexi egyetem könyvtárának Harsnett-gyűjteményéből nemrégiben előkerült egy olyan nyomtatvány, ami arra vall, hogy Matthew Parker, 1559 óta Canterbury érseke, hamarosan Grindal után felszólítást intézett híveihez, foglalják imáikba a török által megtámadott Magyarországot. Az évszám nélkül kiadott, de 1566-ra datálható mű Nagy Szulejmán utolsó magyarországi hadjáratának idején keletkezett, a címe: *A Fourme*

¹ *A Dialogue of Comfort against Tribulation*. London, 1553. Teljes magyar szövege csak tavaly jelent meg, Gergely Zsuzsanna fordításában.

² GRINDAL, Edmund: *Remains*. Cambridge, 1843. 15–16. A „Vajda” itt Zápolya Jánost jelenti.

to be used in Common Prayer, vagyis „A mindennapi imádság idején használandó (imádság)formula”.³ Maga a műfaj nem egészen új, hiszen a londoni püspök már az előző évben kiadott egy hasonló jellegű füzetet, amelyben a töröknek Málta meghódítására irányuló törekvéseiről tudósítja híveit, azzal, hogy ha Málta elesik, ez „további veszélyekkel járhat a kereszténység többi részére”.⁴ Matthew Parker két oldalas bevezetőjéből viszont kiderül, Canterbury érseke nem csupán jól van informálva a magyarországi helyzetről, de (okkal) tart attól, ha egész Magyarország török kézre kerül, az súlyos következményekkel járhat a kereszténység egészére nézve.

Mielőtt alább fordításban közölnék Parker szövegének egy részét, érdemes az imádságformula teljes címét (korabeli helyesírással) közölni, annál is inkább, mert az érsek heti három napon ajánlja a híveknek, hogy imádkozzanak a magyarokért. Tehát: „*A Fourme to be used in Common prayer, every Sunday, Wednesday, and Friday, through the whole Realme: To excite and stirre all godly people to pray unto God for the preservation of those Christians and their Countreys that are nowe invaded by the Turke in Hungary or elsewhere*”. Nagyon valószínű, hogy az imádságformula kibocsájtását megelőzte a császári diplomácia segély-kérélmé I. Erzsébethez. Ez csak olyan formában talált meghallgatásra, hogy a királynő néhány angol katonatisztnek engedélyezte, hogy csatlakozzanak Miksa császárnak a török ellen tervezett hadjáratához – tudjuk, hogy például Sziget elestekor a császári táborban több angol tiszt tartózkodott, akik aztán a fegyverszünet megkötése miatt mégsem tudtak részt venni a háborúban. Ami Sziget elfoglalását illeti, arról Petrus Bizarri informálta az angol kancelláriát 1566. október 27-én küldött levelében.⁵

Matthew Parker az imádságformula bevezetőjében először beszámol a keresztény erők máltai győzelméről, majd így folytatja:

„A török... akit a gonosz szándék és a bosszúvágy ösztökél, most szárazföldön behatolt a Magyar Királyságba (amelyik hosszú időn át az egész kereszténység igen erős várfala és védelme volt), sokkal szörnyűbb módon és iszonyúbban, nagyobb se reggel és erőszakkal, mint akár tavaly, akár bármikor korábban az ember emlékezetében. Mivel a mi országunk, amely távol esik tőlük, nem képes segíteni nekik időben emberrel, nyújtunk legalább szellemi segítséget, azaz őszinte, szívbőljövő és buzgó imádsággal forduljunk értük a hatalmas Istenhez, hogy adjon erőt a Császár öccselenciájának”.

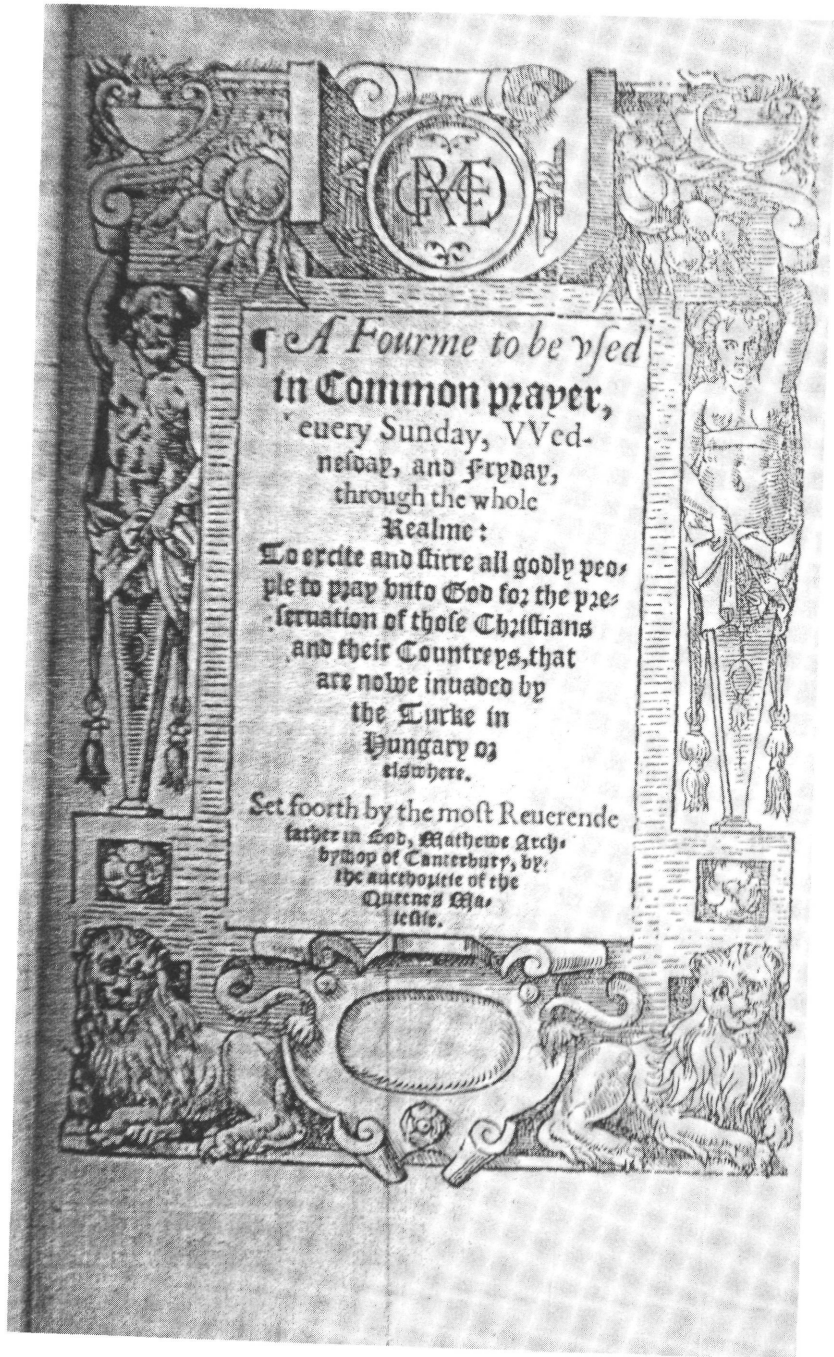
Az, hogy Parker mennyire tisztában van a magyarországi helyzettel és a teljes török hódítás várható következményeivel, a következő részből világlik ki:

„És ha a hitetlenek [vagyis a mozlímok], akik már most is uralják ennek az igen jóra való és erős királyságnak a nagyobbik részét, felül tudnának kerekedni az egész országon (amit ne adjon Isten), az egész maradék kereszténység szinte meztelen marad, nyitott az előbb emített vad és igen kegyetlen ellenség, a török beütései és hadjáratai előtt, az egész kereszténység legszörnyűbb veszélyére.”

³ London [1566], nyomtatták Richard Iugge és John Cawood. Példányai a *Short-Title Catalogue... 1475–1640* szerint a British Libraryben, az oxfordi Bodley könyvtárában és a cambridgei Emmanuel College könyvtárában is megtalálhatók.

⁴ *A Fourme to be used in Common Prayer... to excite all godly people to praye unto God for the delivery of those Christians that are now invaded by the Turke...* London, Wylliam Seres, [1565]. Egyetlen fennmaradt példánya a British Libraryben.

⁵ *Calendar of State Papers. Foreign Series of the Reign of Elizabeth I. 1566–1568*. London, 1871. 140.

Ezután három zsoltár és két erre alkalmazható imádság, valamint egy „litánia” következik. Az egyik imában határozott utalás van a küszöbön álló magyarországi harcokra:

„Adj szolgáltnak, a Császárnak és a vele együtt összegyűlt keresztény seregnek elég erőt és bátorságot, hogy mi és ők, akik boldogan nevezik magukat kereszténynek, kinn békében és bensőjükben hangos dicsérettel illethessük és dicsőíthessük szent neved mindörökké”.⁶

1566 gyászos év a magyar történelemben. Hiába imádkoztatta Matthew Parker a protestáns angol hívőket, Szigetet mégis bevette a roppant túlerőben lévő török. De vajon a kereszténység féltésén kívül mi készíthette Canterbury érsekét arra, hogy egy katolikus uralkodó győzelméért fohászkodjon? A Habsburgokkal való szövetség ekkoriban az angol külpolitika egyik fontos céljának látszott, tárgyalások folytak Károly főherceg és I. Erzsébet lehetséges házasságáról, amelyek végül Sussex Earljének 1567-es bécsi látogatásával fejeződtek be, ahol az Earl kitüntette ugyan Miksa császárt a Térdszalagrenddel, de a házasság ügyében – a két fél vallásának különbözősége miatt – nem tudott dűlőre jutni.⁷ Mivel a királynő az angol egyház feje volt, s az ő udvari nyomdája adta ki az imádságformulát, nyilvánvaló, hogy 1566 folyamán egy percre ezért is fordult legmagasabb rangú főpapjának, Matthew Parkernek teljes figyelme a törökkel harcoló Magyarorszáig felé.

GÖMÖRI GYÖRGY

A Dunántúli Református Egyházkerület 17. századi zsinatainak protokolluma (1612–1658).

A protestáns egyházak legfontosabb dokumentumai közé tartoznak a zsinati jegyzőkönyvek. Különösen azok az elsorangú, néha pótolhatatlan források, amelyek a reformáció első évszázadaiban keletkeztek. 16. századi zsinati végzéseket tett közzé Kiss Áron.¹ Az evangélikus egyház zsinatairól az egyik legrégebb jegyzőkönyv a „Protocollum Synodale Superintendentiae Transdanubianae 1608–1642”;² az erdélyi református zsinatokról a „Consistorialia”,³ a dunántúli reformátusságról a most ismertető jegyzőkönyv. Többnek „különleges” sorsa volt, hiszen a századok során sokat hányódtak, megsérültek. Például az erdélyi zsinatok végzéseit tartalmazó eredeti jegyzőkönyv elégett Nagyenyeden, amikor 1848 januárjában kigyulladt a püspöki levéltár,⁴ csak másolatban maradt fent. A Dunántúli Református Egyházkerületnek, bár sokáig elveszetteknek hitték, megmaradt e fontos irata. A dokumentum jelenleg az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményében található.⁵

⁶ *Forms of Prayer*, kolligátum a University of Essex, Harsnett gyűjteményében, ebben az imádságformula jelzete: I.f.11(3)

⁷ SOMERSET, Anne: *Elizabeth I.* London, 1997. Phoenix Press, 256.

¹ KISS ÁRON: *A XVI században tartott magyar református zsinatok végzései.* Bp., Magyarországi Protestáns Egylet, 1881.

² BENCZE Imre: *Magyari István sárvári prédikátor élete és munkái.* Bp., Evangélikus Múzeum, 1995. 69.

³ BOD Péter: *Erdélyi református zsinatok végzései 1606–1762.* Kolozsvár, Kolozsvári Református Teológia Akadémia Protestáns Egyháztörténeti Tanszék, 1999. /Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 3./ 5.

⁴ Uo., 28.

⁵ Jelzete: Cat. VI. Relig. Tit. III. k/1.

A jegyzőkönyv 912 lapból áll, nincs mind teleírva, az utolsó bejegyzés az 504. lapon található. 18. századi tartalomjegyzéke 44 lap, ez nincs befűzve. A címlapon a következő olvasható:

Anno MDCXII: 19 et 20 die mensis Junii post meam (J. Canisai) in ecclesiam Pansensem commigrationem quadriduo celebrata est synodus in civitate KEÖRMEND in qua Venerabilis Vir D. Stephanus Pathainus aulicus tum temporis Spectabilis ac Magnifici D. d. Francisci de Batthian concionator in Szalonoc (loco admodum Venerandi superintendentis D. Stephani Beythe post mortem) in Superintendem Ecclesiarum.

Az utolsó zsinatot, amelyről bejegyzés készült, 1658. június 15-én tartották Pápán.

A kötet láthatólag több kéz munkája. Több zsinati feljegyzés első lapja díszes. A jegyzőkönyv nem a zsinatokon készült, hanem az ott írt jegyzeteket másolták utólag a könyvbe. Az 1640-es és 1650-es években tartott egyházkerületi gyűlések iratai közül sok hiányzik, ezek számára üresen hagytak több lapot. Az 1657. április 24-én tartott zsinat összehívólevele és a november 1-jén lezajlott tanácskozás eredeti feljegyzései is megtalálhatók a Főszékesegyházi Könyvtárban.⁶

A jegyzőkönyvet Kanizsai Pálfi János kezdte el vezetni Pathai István püspöksége alatt.⁷ Az első feljegyzés az 1612-ben június 19-én és 20-án tartott körmendi zsinatról való. Bár Kanizsai már 1612-től írta az eseményeket, hivatalosan csak az 1617. május 1-jén, a Köveskúton tartott zsinaton bízták meg a jegyzői feladatok ellátásával. Utána Czeglédi Szabó Pált tették meg jegyzővé, majd Gál Imre írta tovább a kötetet, aki – mint két elődje –, püspök lett (1649–1655), de az ő püspöksége alatt csak az 1649-es és 1655-ös zsinatokat jegyezték be. A kötetet a jegyző, majd az 1650-es években már a püspök őrizte.

Kanizsai feljegyzései kezdetben szűkszavúak, később egyre részletesebbé válnak. Minden esetben leírta a zsinat helyét és pontos idejét. Ezután következett a zsinaton résztvevők névsora. A lelkészeket egyházmegyénként sorolta fel. Ez alapján nyomon követhetjük az egyházkerület változásait, amit Thury Etele a dunántúli superintendentiáról írt művében részletesen bemutatott. A prédikátorok mellett feltüntették szolgálati helyüket is, így könnyen ki lehet következtetni, hogy ki hol mennyi ideig volt lelkész, vagy volt-e betöltetlen állás. A jelenlévők után a hiányzók nevei következnek. A zsinatokról csak indokoltan és igazoltan lehetett távol maradni. Végül a lelkésznek avatandók neveit találjuk meg és azokat a tételeket, amelyekről vitakozniuk kellett felszentelésük előtt.

Lejegyezték a zsinatok különféle határozatait, áthelyezéseket, intéseket. Mivel a zsinat az egyházi bíróság legfőbb fóruma volt, itt került sor a házassági perek elintézésre is. Érdekes, hogy a gyűléseken hozott törvényeket sem Kanizsai, sem a többi jegyző nem írta bele a jegyzőkönyvbe.

A protokollumban nemcsak a zsinatok eseményeit jegyezték fel, hanem olyan eseményeket is, amelyek az egyházkerületben történtek vagy a superintendencia életét érintették. Így „annalesként” is működött a dokumentum, és ezért kerültek bele 1619-es pozsonyi országgyűlés eseményei vagy 1646-os szatmári nemzeti zsinatról küldött levél.

A zsinatok nagy részét Pápán, Németújváron, Körmenden, Köveskúton, Komjátiban és Szentlőrincen tartották.

⁶ Uo., Cat. VI. Relig. Tit III. k/5–6.

⁷ Nem véletlen, hogy Pathai István Kanizsai Pálfi Jánost bízta meg ezzel a feladattal. Kanizsai Heidelbergben tanult, ahonnan hazahozta tanára, David Pareus, szellemiségét. Így a Dunántúlon hamar megvalósultak a híres professzor eszméi, melyről hű tanúságot tesz a jegyzőkönyv. (Vö. HELTAI János: *Alvinzi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Bp., Balassi Kiadó, 1994.; Uő: *David Pareus magyar kapcsolatai*. In: *Tudóslevelek művelődésünk külföldi kapcsolataihoz 1577–1797*. Szeged, 1989. 18–20.)

Amint már említettük, a jegyzőkönyvet Esztergomban őrzik. A katalógusban található feljegyzés szerint Batthyány Lajos körmendi birtokáról került az esztergomi érsek birtokába.⁸ Ám ez a feljegyzés valószínűleg téves, mert a Csáky Miklós érsek halálakor felvett jegyzékben már a következő tétel található: Synodi Calvinistarum in Hungaria celebratae in manuscripto.⁹

A protokollum vagy a gályarab prédikátorok idején kerülhetett katolikus kézbe, amikor két vizsgálat is volt Pápán, 1671-ben és 1674-ben, vagy 1725-ben, amikor az Esterházyak elvették a pápai gyülekezet anyakönyvét.¹⁰ 1671 elején még Pápán lehetett a jegyzőkönyv, mert Kocsi Csergő Bálint, aki akkor a református iskola rektora volt, így írt: „Este hét óra után a ház asztalánál két könyökre támaszkodva olvasta a zsinatok végzéseiről szóló könyvet.”¹¹

A dunántúli zsinatok jegyzőkönyvével Thury Etele foglalkozott a század elején, ő látott neki a kiadásának. A közléssel – szinte kizárólagosan a *Protestáns Egyháztörténeti Adattárban* – az 1628. június 27-én Pápán tartott zsinatig jutott el. Az 1908-ban megjelent VII. évfolyamban adta ki az 1612 júniusától az 1617 szeptemberéig tartott zsinatok iratait. Ebben az időszakban összesen 12 konzisztóriumot tartottak: Körmenden, Komjátiban, Pápán, Köveskúton, Szécsényben és Szentlőrincen. A VIII. évfolyamban az 1618 januárjától az 1622 novemberéig terjedő időszak feljegyzéseit találjuk. A IX. évfolyamban három feljegyzést találunk az 1619-es pozsonyi országgyűlésről, itt található továbbá az 1623 augusztusától 1628 júniusáig rendezett gyűlések anyaga is. Ezek mellett Thury még kiadta az 1630. június 18–19-én Pápán tartott zsinat kánonjait, az 1633. május 8-i zsinat katalógusát és az 1643. évi május 19-én és 20-án tartott csöglei zsinat jegyzőkönyvét.¹²

Az 1630-as pápai zsinat végzéseit Mokos Gyula is megjelentette.¹³ Ezek a kánonok Kanizsai Pálfi-törvények néven is ismeretesek lettek: *Articuli Ecclesiarum Orthodoxorum per Joannem Paulidem Caniseum*.¹⁴

Függeléként közöljük a protokollum tartalmát, s jelezzük, hogy melyik rész kiadott (és hol), illetve melyiknek nincs még szövegkiadása.

⁸ Az egyházkerület nagy része a Batthyány család birtokán terült el. A család, mint ekkor a legtöbb magyar nemesi család, áttért a protestáns hitre. Batthyány Ferenc (†1625), aki Sopron vármegyei főispán, illetve a dunántúli részek főkapitánya volt, támogatta az ekkor induló fiatal egyházat. Fia, Adám (1609–1659) 1629-ben Pázmány Péter tevékenységének köszönhetően rekatolizált. Batthyány Adám szépunokája Batthyány József (1727–1799) a papi hivatást választotta. Szombathelyi, majd pozsonyi prépost, aztán erdélyi püspök és később kalocsai érsek lett. 1776-ban elfoglalhatta az esztergomi érseki széket is, sőt 1778-ban bíbornoki rangot kapott. Könyvtárát még Pozsonyban katalogizáltatta.

⁹ Esztergom, Prímási Levéltár, 23, *Protocollum Funeris Nicolai Csáky*. Csáky Miklós József 1751 és 1757 között volt esztergomi érsek. Könyvhagyatékának leltárát 1757. június 16-án keltezték. Az ő nagybátyja (Csáky László) telepítette le a pálosokat Pápán 1638.

¹⁰ SZABÓ Géza: *A magyar református orthodoxia – A XVII. század teológiai irodalma*. Bp., Balás László Könyvkereskedés, 1943. 70.

¹¹ MIKLÓS Dezső: *Az első rendszeres magyar református egyháztörténet*. A szerző kiadása. Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdája, 1991. 98.

¹² THURY Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története I.* Pozsony, Kalligram Kiadó, 1998. 218–295, 296–297.

¹³ MOKOS Gyula: *A hercegszöllősi kánon*. Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1901. 221–237.

¹⁴ Részletes kiadásait lásd a függelékben.

Függelék

A 17. századi dunántúli református zsinatok protokollumának tartalma

A protokollum lapszáma	A feljegyzésre vonatkozó adatok	A kiadás helye
p.1.	1612. jún. 19–20., Körmend	Adattár, VII. évf., ¹⁵ 115–116.
pp.2–3.	1612. nov. 11–12., Köveskút	Adattár, VII. évf., 116–120.
p.4.	1613. jún. 5–6., Körmend	Adattár, VII. évf. 140–142. Kánonai (magyarul): THURY, 173–194.
pp.5–7.	1613. nov. 11–12., Szécsény	Adattár, VII. évf., 142–146.
p.8.	1614. jún. 18–20., Pápa	Adattár, VII. évf. 146–147.
pp.9–11.	1614. aug. 24–25., Köveskút	Adattár, VII. évf., 147–153.
p.12.	1615. aug. 10., Köveskút	Adattár, VII. évf., 154.
p.12.	1615. szept. 9., Komjáti	Adattár, VII. évf. 154–155.
p.13.	1616. jún. 8–9., Pápa	Adattár, VII. évf., 156.
pp.14–15.	1616. nov. 2., Szentlőrinc	Adattár, VII. évf., 156–158.
pp.16–37.	1617. máj. 1., Köveskút	Adattár, VII. évf., 158–197.
pp.38–43.	1618. jan., 17–18. Pápa	Adattár, VIII. évf., 1–14.
pp.44–51.	1618. nov. 1–3., Szentlőrinc	Adattár, VIII. évf., 18–32. A lelkészek névsora, presbiterek névsora: THURY, 198–203.
pp.52–59.	1619. máj. 1., Pápa	Adattár, VIII. évf., 32–48. A presbiterek teendői (magyarul): THURY, 204.
pp.60–64.	1619. aug. 24., Körmend	Adattár, VIII. évf., 48–54. A zsinat végét nem közli
pp.64–65.	1619. szept. 1., Sók	Adattár, VIII. évf., 55–58.
p.65.	De Martino Szegedino	Adattár, VIII. évf., 58–59.
p.66.	De Dieta Posoniensi 1619.	Adattár, IX. évf. ¹⁶ , 35–37.
p.67.	Az posony Gyülesben Oratioczká 1619.	Adattár, IX. évf. 37–39.
pp.68–69.	Helvét egyházak kérései Pozsony	Adattár, IX. évf., 39–41.
pp.70–71.	De negotio religionis	Nincs közlés
p.71.	De S. Coena in Templo	Adattár, IX. évf., 41–42.
p.72.	Testimoniales Venerandi D. Petri Czene	Adattár, VIII. évf., 60–61.
p.72.	De Martino Szegedino 1620. Jan. 8	Adattár, VIII. évf., 59–60.

¹⁵ *Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. Szerk. THURY Etele. Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1908.

¹⁶ *Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. Szerk. POKOLY József. Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1910.

A protokollum lapszáma	A feljegyzésre vonatkozó adatok	A kiadás helye
p.73.	De Andrea M Szencino 1620	Adattár, VIII. évf., 61–63.
pp.73–74.	1620. feb. 7., Pápa	Adattár, VIII. évf., 63.
p.74.	1620. feb. 24., Pápa, határozat	Adattár, VIII. évf., 64–65.
p.74.	1620. feb. 24., Pápa, Szenczi Dávidról	Adattár, VIII. évf., 65–66.
pp.75–78.	1620. máj. 10., Németújvár	Adattár, VIII. évf., 66–74.
pp.79–85.	1621. júl. 1., Veszprém	Adattár, VIII. évf., 74–84.
pp.87–92.	1622. máj. 3–5., Pápa	Adattár, VIII. évf., 85–93.
pp.92–98.	Epicedium D. Petri Czene	Adattár, VIII. évf., 93–100.
pp.99–102.	1622. nov. 11., Szentlőrinc	Adattár, VIII. évf., 101–105.
pp.103–113.	1623. aug. 24., Szentlőrinc	Adattár, IX. évf., 43–58.
p.114.	üres	
p.115.	Quorundam celebrium...	Nincs közlés
p.116.	üres	
pp.117–128.	1624. máj. 16., Körmend	Adattár, IX. évf., 58–72.
pp.129–131.	1625. jún. 24–26., Pápa	Adattár, IX. évf., 72–76.
pp.132–133.	1625. júl. 1., Németújvár	Adattár, IX. évf., 76–79.
p.134.	1625.júl. 6.–1625. dec. 24. Feljegyzések	Adattár, IX. évf., 79–81.
p.135.	1626. jan. 5.–jún. 6. Feljegyzések	Adattár, IX. évf., 82–83.
p.136.	üres	
pp.137–141.	1626. jún. 24–28., Szentlőrinc	Adattár, IX. évf., 84–91.
pp.142–144.	üres	
p.145.	1626. okt. 8. Typographiáról	Adattár, IX. évf., 91–92.
p.146.	Feljegyzések	Nincs közölve
pp.147–155.	1627. máj. 12–14., Körmend	Adattár, IX. évf., 94–104.
pp.156–158.	üres	
p.159.	1627. jún. 28-tól feljegyzések	Adattár, IX. évf., 104–105.
p.160.	üres	
pp.161–168.	1628. jún. 28–29., Pápa	Adattár, IX. évf., 105–112.
pp.169–174.	üres	
pp.174–177.	Feljegyzések	Nincs közölve
pp.178–192.	1629., Pápa	Nincs közölve
pp.193–216.	1629. márc. 18., Körmend.	A jelenvoltak névsora kiadva: THURY, 255–258.
pp.217–239.	1629. jún. 19–21., Pápa	Nincs közölve.
pp.240–260.	1629. okt. 31., Pápa	Nincs közölve.

A protokollum lapszáma	A feljegyzésre vonatkozó adatok	A kiadás helye
pp.261–264.	1630. jún. 18–19., Pápa	Kiadva: THURY, 279–295 (magyarul). MOKOS, 221–237.
p.264.	1631. feb. 19., Polyan	Nincs közölve.
pp.265–267.	1631. máj. 28–29., Körmend	Nincs közölve.
p.268.	üres	
pp.269–291.	1632. jún. 23–24., Pápa	Nincs közölve.
pp.292–303.	1633. máj. 8., Köveskút	Thury presbiterek névsora
pp.304–308.	1633. aug. 8–9., Veszprém	Nincs közölve.
pp.309–317.	1633. szept. 20., Mezőlak	Nincs közölve.
pp.317–322.	1633. nov. 2–4., Szentlőrinc	Nincs közölve.
pp.322–336.	Feljegyzések 1634 elejéről (január – április)	Nincs közölve.
pp.336–345.	1634. máj. 16–18., Csögle	Kivonatolva kiadva: THURY, 311– 313.
pp.346–352.	1634. jún. 7., Kiskomárom.	Kivonatolva kiadva: THURY, 321– 323.
pp.353–363.	1635. máj. 8–10., Szentlőrinc	Nincs közölve.
pp.363–366.	1635. okt. 31. és nov. 1., Mezőlak	Nincs közölve.
pp.366–368.	1636. feb. 27–29., Kiskomárom	Nincs közölve.
pp.368–374.	1639. máj. 25., Csögle	Nincs közölve.
pp.375–376.	üres	
pp.377–380.	1640. jún. 19., Köveskút	Nincs közölve.
pp.381–384.	1641. jún. 4–5., Mezőlak	Nincs közölve.
pp.385–391.	1642. jún. 25., Szentlőrinc	Nincs közölve.
p.392.	üres	
pp.393–397.	1643. máj. 19–20., Csögle.	A jelenvoltak névsora kiadva: THURY, 342–344.
pp.398–404.	üres	
pp.405–407.	1646. máj. 1., Mezőlak	Nincs közölve.
pp.407–408.	Feljegyzés az 1646-os Szatmárnémetiben tartott nemzeti zsinatról	Nincs közölve.
pp.409–410.	1647. máj. 21–22., Szentlőrinc	Nincs közölve.
p.411.	1647. márc. 19–20., Kiskomárom	Nincs közölve.
pp.412–414.	üres	
pp.415–418.	1648. máj. 12–13., Mezőlak	Nincs közölve.
pp.419–432.	1649. szept. 14–15., Pápa	Nincs közölve.
pp.433–440.	üres	

A protokollum lapszáma	A feljegyzésre vonatkozó adatok	A kiadás helye
pp.441-444.	1654. jún. 30., Pápa	Nincs közölve.
pp.445-448.	üres	
pp.449-450.	1655. jún. 1-3., Pápa	Nincs közölve.
pp.451-458.	üres	
pp.459-460.	1656. aug. 20.	Nincs közölve.
pp.461-462.	1655. okt. 30., Pápa	Nincs közölve.
pp.463-478.	üres	
pp.479-483.	1656. ápr. 21-22., Bód	Nincs közölve.
pp.484-486.	üres	
pp.487-492.	1657. máj. 24-25., Pápa	Nincs közölve.
pp.493-494.	üres	
pp.495-496.	1657. nov. 1., Pápa	Nincs közölve.
pp.497-498.	üres	
pp.499-504.	1658. jún. 15-17., Pápa	Nincs közölve.
pp.504-tól	üres	

SIMON SZILVIA

Egy népfelvilágosító mű 1775-ből. A 18. század utolsó harmadában, a felvilágosodás eszméinek hazai elterjedése, valamint a felvilágosult abszolutista kormányzat közegészségügyi és oktatási viszonyainak javítani kívánó intézkedései következtében indult meg a magyar nyelvű népfelvilágosító könyvek kiadása. A magyar nyelv használata gyakran a művek előszavaiban is megfogalmazott széles körű ismeretterjesztő, felvilágosító szándékot mutat. E könyvek kifejezetten gyakorlati céllal íródtak. Szerzőik a babonák, a tudatlanság felszámolását, a hasznos ismeretek terjesztését tűzték ki célul. Többségük a helyes paraszti gazdálkodás kérdéseivel, az egészség fenntartásának szabályaival, a csecsemőápolással és a gyermekneveléssel foglalkozik, de vannak köztük a nép általános műveltségének emelésére szolgáló művek is. Ezek sorába tartozik Molnár János jezsuita szerzetesnek a felvilágosodás eszmeköréből táplálkozó, népfelvilágosító céllal írott munkája, amely 1775-ben jelent meg *Pásztorember, vagy a pásztorok tanításáról két könyv* címmel, Pószonyban, Landerer Mihálynál.

Molnár János a magyar felvilágosodás korának egyik méltatlanul mellőzött, sokoldalú tudosa, a magyar nyelvű tudományos és ismeretterjesztő irodalom egyik első művelője, aki tanári tevékenységével, tudományos munkásságával, egész életével szolgálni kívánta hazáját. Kortársai, Kazinczy, Baróti Szabó Dávid, Horváth Ádám, Virág Benedek ismerték és elismerték, Révai Miklós mesterének, Ürményi József, akinek tanára volt, példaképének tekintette. Az utókor azonban nem becsülte őt érdemei szerint. Egyetlen rövid, és tévedésekkel teli életrajz látott napvilágot róla 1896-ban¹. Zemplén Jolán² ugyan kimerítően és tudományos alaposággal elemzi fizikáját, ám többi művéről, még a teológiaiakról sem készült érdemi méltatás.

¹ PÉCSI Ödön: *Molnár János élete és művei*. Szeged, 1896.

² ZEMPLÉN Jolán: *A magyarországi fizika története a XVIII. században*. Bp. 1964.

Kép nem maradt fenn róla, de 1787-ben Kazinczy – aki Szepesváralján látogatta meg – ilyenek látta: „Szálás, csontos férfi, nyájas, beszédes, ömledező, de aki soha nem nevette...”³ Egy későbbi visszaemlékezésben pedig ezt olvashatjuk: „magas, inkább sovány, mint hízott, barnahajú ember volt. Mindig komoly, de éppen nem mogorva, tekintete nyílt és élénk, társalgása mindenivel szemben nyájas; akit egyszer megszeretett, ahhoz mindvégig ragaszkodott.”⁴

Életútja nem bővelkedik különös fordulatokban. A Győr megyei Csécsényben született 1728-ban egy szegény molnármester fiaként. A győri és a pozsonyi jezsuita gimnáziumban tanult. 1745. október 15-én lépett a jezsuita rendbe. Bécsben, Szokolcán, Grácban és Kassán folytatta tanulmányait, közben azonban a rend hagyományainak megfelelően tanított is, Sárospatakon, Kassán, Esztergomban, Budán és Nagyszombatban. 1756-ban ismét Grácba küldték, hogy teológiai tanulmányait befejezze. Négy évet töltött itt. 1759-ben szentelték pappá Nagyszombatban. Megtanult németül, franciául, de tudott latinul, görögül és héberül is. 1759–1767-ig Nagyszombatban etikát, retorikát és bölceletet, később Kolozsváron, Győrben, Budán és Nagyváradon teológiát tanított. A rend feloszlata után néhány évig szülőfalujában lelkészkedett. 1776-ban kinevezték a budai királyi akadémia igazgatójává, és az egyetemi tanács assessorává. A kortársak szerint kiváló tanár volt.⁵ 1784-ben II. József szepesi kanonokká nevezte ki. Húsz évet töltött itt elvonulva, csendes, de folytonos munkában. A szepesi káptalan irattárában található feljegyzések szerint minden idejét, olvasással és írással töltötte.⁶ Itt halt meg 1804-ben, 76 éves korában. Hatalmas életművet hagyott az utókorra, amelyben fordításokat, egyháztörténeti,⁷ dogmatikai,⁸ hitvédelmi⁹ műveken, egyházi beszédeken¹⁰ kívül természettudományi,¹¹ építészeti,¹² pedagógiaelméleti műveket,¹³ tankönyve-

³ KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*. In: KAZINCZY Ferenc: *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*. Bp. 1979. 290.

⁴ Tudományos Gyűjtemény 1819. XI. 117.

⁵ Ürményi József országbíró, a Ratio Educationis egyik alkotója, aki tanítványa volt, mindig a legmelegebb szavakkal emlékezett meg róla.

⁶ Vö. PÉCSI Ödön: *Molnár János élete és művei*. Szeged, 1896. 12.

⁷ *Az anya-szent-egyháznak történeti. Mellyeket a régi, és utóbbi írók válogatott nyomdoka-szerent egybe-szedett, és elé-adott. I.–IV.* Nagyszombat, 1769., 1770., 1771., 1788.

⁸ *Concionum dogmaticarum, ac moralium dominicis totius anni congruentium synopsis. Plures eadem die sacras orationes repraesentans ea ratione, ut praeter thema epitome exordii, patriumque sermonis ceterarum proponatur, instructa verbi Dei, sanctorumque patrum sententiis.* Cassoviae, 1787.

⁹ *A megtérő reformatus elmékedéséről négy könyve.* Nagyszombat, 1763.; *Az oltári szentségről és áldozatról a reformátusok paizsa ellen hármas könyv.* Pozsony, 1775.; *De ratione critica legendi libros modernii temporis sine iactura religionis, et veritatis.* I–II. Posonii & Cassoviae, 1776.

¹⁰ *Urnapi prédikáció, mellyel urunk 1769. eszt. pünkösöd havának 25. napján a n. kolozsvári közép-öreg utcán tartott.* Kolozsvár, 1769.; *Egész esztendőnek vasárnapira és innepire szolgáló prédikációk.* Posonii – Cassoviae, 1777.; *Szent Ágoston hármas levele, mellyeket megmagyarázott és okató fejtegetésekkel eléadott a római közönséges hitűeknek lelki vigasztalásokra.* Pozsony, 1780.

¹¹ *A természetiokről. Newton tanítványainak nyomdoka szerent hat könyv.* Posonii – Cassoviae, 1777.; *Zoologicon. Complexum historiam natvralem animalivm, monvmentis inavgvrationis Bvdensis institvtae e decreto, formylisqve Mariae Theresiae... insertvm.* Budae, 1780.; *Phytologicon, complexum historiam naturalem vegetabilium.* Budae, 1780.; *Oryctologicon, complexum historiam naturalem mineralium.* Budae, 1780. (Összefoglaló címe: *Physiologicon complexum historiae naturalis.* A három verses munka kéziratái és cenzúrai példányai megtalálhatóak az Egyetemi Könyvtárban.)

¹² *A régi jeles épületekről.* Nagyszombat, 1760.

¹³ *Petrovszky Sándor urhoz... tizenöt levelei. midőn ötet a jó nevelésről való írásra ösztönözné.* Posonii – Cassoviae, 1776.

ket és közművelődési célokat szolgáló munkákat is találunk. Kéziratban maradt egy a magyar történelmet bemutató tankönyve is.¹⁴

Az 1775-ben megjelent *Pásztoember, vagy a pásztorok tanításáról két könyv* című munkájának megírását az ajánlás szerint Petrovszky Sándor lovas főhadnagy szorgalmazta, és megjelentetését is ő tette lehetővé. A szerző a mecénást „a köz jó nagy gondú és érdemű nevelőjének” nevezi.¹⁵ A bevezetésben arról ír, hogy a főhadnagy egy beszélgetés során Faludi Ferenc műveire utalva kifejtette,¹⁶ hogy születtek művek a „nemes emberről”, az „udvari emberről”, de a szegény „Pásztor Emberről”, aki „Istennek, Embernek, Hazának” oly sok hasznot hajt munkájával, megfeledeztek. Pedig nagy mulasztás a pásztorokat tudatlanságban, tanítás nélkül hagyni, hiszen ők értelmes emberek, és a haza hasznos polgárai. A szerző hangsúlyozza, hogy Isten a szegény embereket is szép elmebeli tulajdonságokkal ruházta fel, és az, hogy nem tanulhatnak, nem az ő bűnük. Molnár János maga is szegény sorból származott, és soha nem tagadta meg azokat, akik közül jött, nekik akart használni, ismereteket nyújtani ezzel, és a többi ismeretterjesztő művével is.

A pásztoemberekhez szólva kiemeli, hogy a könyv olyan hasznos munka, amelyet minden egyszerű ember, akit az Isten józan elmével ruházott fel, megért. Javasolja, hogy közös „kenyerezés”, „pipázás”, „faragás” közben, aki olvasni tud, olvassa fel a többieknek a könyvet. Igaz, „ritka a Pásztorok között, aki olvasni tudjon”, jegyzi meg a szerző, ezért a pásztorok gazdáihoz és gazdaszonyaihoz fordulva őket kéri, hogy „mulatság gyanánt vagy egyenes ösztönzéssel” olvassák fel a könyvet a „mezei tselédek jobbítására.”

Hosszasan fejtegeti, hogy mennyivel többet érnének el a gazdák a szegény írástudatlan nép nemesítése terén a szép szóval történő oktatással, erkölcsnemesítő, tudást növelő könyvek felolvasásával, „mint a pattogó, durva fenyegetődéssel.”

A könyv első része a pásztorok Isten, a második része az emberek előtti megbecsüléséről szól. Bibliai történeteken keresztül mutatja meg, miért választott nép Isten szemében a pásztoroké. Példákkal bizonyítja, hány vitéz, fejedelem és próféta került ki a pásztorok közül.

A második részben a szerző leírja, milyen sokféle dolgot köszönhet a nemzet a pásztoroknak. Az ő érdemük az asztalra kerülő „jó fűz hús”, a „meleg ködmön”, a „tsizma”, de a „vitéz gyors paripája” is. A pásztor alapvető dolga az állatok őrzése, nevelése, de ezen kívül más módon is elősegítheti hazája és önmaga boldogulását. Ha „elkerüli a lélekvesztő henyélést”, marad ideje olyan tevékenységek megtanulására, amelyek „a Pásztoroknak első dolgával is egybe-férhetnek.” Az állatok őrzése közben a mezőn a pásztorok foglalkozhatnak háló fonással, vagy a „fából készülő sokféle edénynek, kalánnak, tányérnak, vedernek, igának, járomnak” készítésével. Ezek a mesterségek könnyen megtanulhatók, és egy értelmes ember hamar elsajátítja a fogásokat.

A szerző javasolja, hogy az egyes vidékeken a pásztorok vezető emberei tartsanak tanácskozást, nézzenek körül, mit készítenek a környékbeli mesteremberek, mit árulnak a kereskedők, „s gondolják meg: nem lehetne é egyik Pásztoroknak az egyik Mester-ember példája szerént, a másiknak, s a többinak egyebek nyomdoka-ként valamit próbálni, s arra szoktatni kisedet kortól a fiatalabb Pásztorokat?”¹⁷ Nézete szerint egyszerű módon, de szorgalommal és kitartással számos hasznót hozó egyéb tevékenységet is megtanulhatnának és végezhetnek a pásztorok napi munkájuk mel-

¹⁴ *Historiae Hungariae Synopsis; Analecta artium et scientiarum, quae in scholis grammaticis et institutis secundum regium institutum in Hungaria pertractantur.* OSZK Kézirattár.

¹⁵ A buzgó katolikus Petrovszky család a Somogy megyei Bükkösd uraként szép barokk templomot építtetett a községben.

¹⁶ FALUDI Ferenc: *Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktató nemes ember.* Nagyszombat, 1748.; FALUDI Ferenc: *Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktató nemes asszony.* Nagyszombat, 1748. FALUDI Ferenc: *Bölcs és figyelmes udvari ember.* Nagyszombat, 1750.

¹⁷ MOLNÁR János: *Pásztor ember.* Pozsony, 1775. 72.

lett. Ilyen például a gyógynövények gyűjtése, szalmából, vesszőből használati tárgyak készítése. „Jobbulni kell, igyekezni kell”, vallja a szerző, és ennek egy lehetséges útja az új dolgok megtanulása. Ez a szép hasznot is hozó tevékenység kettős értékű. Egyrészt az eladott árukból befolyó összeg segíti a pásztor és családja megélhetését, másrészt elvonja őket olyan nem kívánatos dolgoktól, mint az ivás és a henyélés.

Köztudott, hogy a pásztorok sok időt töltenek a mezőn éjjel és nappal. Ezt az időt sokan elvesztegetik, pedig lelkük épülésére, a természet megfigyelésével is eltölthetnék. Ebben kíván nekik segítséget nyújtani a Molnár János azzal, hogy a természeti jelenségeket közérthető stílusban, de tudományos alapon magyarázza, éppen azért, hogy a pásztorok megértsék ég és a föld titkait, változásának okait. Úgy gondolja, hogy a pásztorok a Nap, a Hold, a csillagok, a szivárvány, a szél, a tűz szemlélését tudatosabban végezhetik, ha vannak bizonyos alapvető ismereteik ezekről, és nem csak a tudatlanságból eredő babonákra hagyatkoznak.

A szerző kora új természettudományos eredményeit felhasználva magyarázza a Nap járását, a holdtölte és a holdfogyatkozás jelenségét, az „bűjdosó tsillagok” mozgását, a szél keletkezését, a szivárvány megjelenésének okait, a villámlást és a mennydörgést, az árapályt a tűz és a víz, a meleg és a hideg, a fény, a színek problémakörét, a „levegőég” tulajdonságait, a szélmalom működését, sőt az elektromosságot is. Ezek mind olyan jelenségek, amelyekkel a pásztor nap-mint nap találkozik. Molnár János fontosnak tartja, hogy mindezekről pontos, és tudományosan megalapozott fogalmak legyenek a mezőn élő embereknek. Értsék a jelenségek okait, és ne féljenek olyan dolgoktól, amelyek egyszerű érvekkel magyarázhatóak és így mindenki számára érthetőekké válnak. Részletesen ír például a Napról, mely „néha egyenesebben és meredékebben, néha pedig harántékosabban ereszti a földre a sugárit. Emekkor több sugár el-tsúszik a fejünk fölött, s a földbe bé nem ereszkedik, azért télen, amikor történik, kevesebbet melegíti a földet. Nyáron ellenben, mint-hogy nagyobb karikát vet fejünk fölött, tovább melegít, s egyenesen több sugárt ereszt a földbe, azért melegebb sokkal a föld. Az a melegség meg-indítja a föld nedvességét, meg-aprítja s alkalmatossá teszi, hogy azt a gyökér magához szíjja. Így nevedik a fű, a fa...”¹⁸ A szivárvány jelenségének magyarázatakor például nem felejt el megjegyezni, hogy „gyermek költemény, hogy a szivárvány embert vagy békát szí maga felé.”

A természetben élő pásztor szoros közelségben él az állatokkal. A szerző véleménye szerint fontos, hogy aki állatokkal foglalkozik, ismerje is azokat. Szórakoztató, egyszerű formában, de mégis tudományos alapossággal tárgyalja a különböző állatok tulajdonságait. Érdekesképpén ír olyan, nálunk nem honos állatokról, mit például az elefánt, a tigris, az oroszlán, a párdúc, a teve, a majom, a strucc, de a könyv e részének gerincét az itthon ismert állatok leírása adja. Ír a medvéről, a farkasról, a lórról, a rókárról, a samárról, a kutyáról, a sünről, a borzról, a mókusról, a vidráról, a menyérről, a hangyáról, a gólyáról, a galambról, a hollóról, a tyúkról, a fecskéről, a harkályról, a sasról, a méhekről. Az állatok külső és belső tulajdonságain, hasznán és kárán kívül érdekes és tanulságos történetekkel is fűszerezi a szerző ezeket az ismertetéseket.

Külön hangsúlyozza, hogy könyve olvasása hasznos, de szórakoztató is, és ami ennél fontosabb, továbbgondolásra, közös beszélgetésekre serkentő. Munkája végén olyan könyveket sorol fel a szerző, amelyek a szegény, iskolázatlan embereknek érthetőek és hasznosak.

FEHÉR KATALIN

¹⁸ Uo. 86–87.

Goró Lajos leírása 1826-ból a nápolyi dóm két magyar vonatkozású síremlékéről. Az erdélyi születésű Agyagfalvi Goró Lajos (1786–1843) hadmérnök¹ tevékenysége a 20. század első feléig Magyarországon többé-kevésbé ismert volt,² az újabb hazai életrajzi és általános lexikonokból azonban neve már sorra kimaradt (*Magyar Nagylexikon*, *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, *Révai Új Lexikona*). Pompeji régészeti emlékeit ismertető könyvének említésével napjainkban gyakrabban találkozunk külföldi tudománytörténeti munkákban és antikváriumok internetes honlapjain, mint hazai publikációkban.

Goró Lajos 1802 szeptemberétől a bécsi katonai mérnök-akadémián tanult,³ 1805 szeptemberében mérnökkari kadét (Ingenieur Corps Cadet), 1807-ben főhadnagy (Oberlieutenant) lett. 1809-ben, a napóleoni háborúk idején, részt vett az asperni csatában, illetve a pozsonyi hídfő védelmében. A művészet és irodalom iránti korai érdeklődésének jele 1809-ben Pozsonyban megjelent „Egy ének Aspern ütközete után” című költeménye, amelynek mottójául Kisfaludy Sándor (Himfy) és Csokonai Vitéz Mihály verseiből vett sorokat választott.

1813 és 1815 között Itáliában, majd 1816 elejétől Dalmáciában (Spalatóban) szolgált. Dalmáciai tartózkodása alatt rendszeresen tanulmányozta Spalato, Salona és a környék római emlékeit. 1821-ben Nápolyba vezényelték, ahol – felettesei, Johann Frimont⁴ és Hrabovszky János támogatásával – Pompeji romjait mérte fel és rajzolta le. 1824–25 körül – nemcsak régészeti tárgyú írásaival – a Josef Hormayr által szerkesztett bécsi *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* nápolyi tudósítója volt.

1825-ben Bécsben kiadott, rézmetszetekkel és litográfiákkal illusztrált *Wanderungen durch Pompeji* című könyvét⁵ a honi újságok, folyóiratok az európai műveltséghez, tudományossághoz

¹ PAPP Júlia: „...nem csak karddal, hanem pennámmal is használni...” Adatok Agyagfalvi Goró Lajos (1786–1843) hadmérnök életrajzához és pályaképehez. 2005. Kézirat.

² SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. III. Bp. 1894. 1296–1297. hasáb.; SZENDREI János–SZENTIVÁNYI Gyula: *Magyar Képzőművészeti Lexikon*. 1915. I. 590.; Uők: MTA Művészettörténeti Kutató Intézet Lexikon-gyűjteményében lévő kézirat, 1137–1139. (A korábbi irodalom ismertetésével); BEVILAQUA Béla dr.: *Százéves magyar könyv Herculanum és Pompeji romjairól*. = Újság 1927. augusztus 14, 36.; Uő: *Magyar és magyar vonatkozású haditechnikai nyomtatványok a M. Kir. Hadtörténelmi Múzeum Könyvtárában*. = Hadimúzeumi Lapok 1928. Április hó 1. füzet. 35–37. (téves biográfiai adatokkal); ÖRKÉNYI Ottília: *A művészettörténeti gondolat*. Bp. 1941. 52–56.

³ *Oesterreichisches Militär-Konversations-Lexikon*. Unter Mitwirkung mehrerer Offiziere der K. k. Armee. Redigirt und herausgegeben von J. HIRTENFELD. Zweiter Band. Wien 1852. 763–764.; *Beiträge zur Geschichte der k. u. k. Genie-Waffe*. Nach den vom k. u. k. Obersten des Genie-Stabes Heinrich Blasek hinterlassenen Manuscripten und Vorarbeiten... zusammengestellt und bearbeitet durch Franz RIEGER. Wien, 1898. I. 419; *Geschichte der k. und k. Technischen Militär-Akademie. Geschichte der k. k. Ingenieur- und k. k. Genie-Akademie. 1717–1869*. Verfasst von Friedrich GATTI, k. und k. Oberst der Armeestandes. Wien, 1901. I. Band. 656.

⁴ Gorónak Frimontnak fűződő tartós pártfogolti kapcsolatát jelzi egy 1828-ban írt alkalmi költeménye. *Fő-méltóságú Báró Frimont János Antrodokói Hertzegnek, a' palotai pompás templom talpköve letételekor alázatos tiszteletül Kisasszony hava' 31-kén 1828*. Nagy-Váradon, Tichy János' Könyvnyomtató-intézetében.

⁵ *Wanderungen durch Pompeii von Ludwig Goro von Agyagfalva, Hauptmann in K. K. Oesterreichischen Genie Corps, Ritter des königlich-sizilianischen militärischen St. Georg-Ordens der Wiedervereinigung*. Wien, 1825, bei Mörschner und Jasper.

való felzárkózás követendő példájaként üdvözölték.⁶ Goró tevékenységére, illetve személyes kutatási tapasztalatokra támaszkodó régészeti szakmunkájára a korabeli külföldi sajtó is felfigyelt.⁷ A hazai újságok néhány évvel később hazafias büszkeséggel adták hírül, hogy Goró Lajosnak,

„ki a' Herkulanumi régiségek' ásásairól írott, 's némelly Felsőgektől is szép jutalmakra érdemesített tudós munkája által nevét egész Európában híressé tette” az uralkodó „kegyelmesen megengedni méltóztatott, hogy elvállalhassa azon Diplomákat, mellyeket neki, mint tagjoknak a' Nápolyi Burbon-Herkulanumi Akadémia, és a' Római Archeológiai Társaság küldött.”⁸

Goró Nápolyból alkalmanként a magyar sajtónak is küldött beszámolókat. A bécsi *Magyar Kurir* a Vezúv 1822-es kitöréséről szóló sorozatát közölte,⁹ a *Tudományos Gyűjtemény* 1826. évi VIII. kötetének Régiségek rovata pedig a nápolyi dóm két magyar vonatkozású síremlékét ismertető tudósítását.

1829-ben visszakerült Erdélybe, ahol a császári katonai építészeti igazgatóság munkatársaként részt vett a kolozsvári laktanya tervezésében.¹⁰ 1835-ben őrnaggyá léptették elő,¹¹ majd 1836-tól Nagyszebenben illetve Temesváron a hadmérnökség területi igazgatójaként (Fortifications-Districts Direktor) szolgált. János főhercegnek, a General Genie Direction vezetőjének küldött hivatali jelentéseiben alkalmanként történeti és régészeti ismereteit is kamatoztatta.¹² Könyvtárát, Tiziano Danae című festményének Itáliában készült másolatát és több mint 400 darabból álló antik pénzgyűjteményét az 1842-ben megalapítani szándékozott Erdélyi Múzeumra hagyta.¹³ 1843-ban – néhány hónappal nyugdíjba vonulása után – Nagyszebenben halt meg.¹⁴

A nápolyi síremlékekkel foglalkozó írásában Goró figyelmét elsősorban Nagy Lajos király öccsének, a politikai ellenfelei által 1345-ben meggyilkoltatott András hercegnek a sírkövére összpontosította, de hazai vonatkozása miatt megemlíti azt az 1599-ben készült, az elhunytak szobrával díszített síremléket is, amelybe I. Károly, Martell Károly és Habsburg Clementia hamvai kerültek.

⁶ Kedveskedő 1824. harmadik kötet, 41–43.; *Tudományos Gyűjtemény* 1825. III. 121–123., VI. 127.; *Magyar Kurir* 1825. II. 366–368.; *Felső-Magyarországi Minerva* 1826. 4. negyed. 977–983.

⁷ *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* 1824. No. 149–150. 811–812.; *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode* 1825. Zweites Quartal. No. 44. 366–367.; *Amalthea oder Museum der Kunstmythologie und bildlichen Alterthumskunde*. Dritter Band. Leipzig, 1825. 350–366.; *Allgemeine Theaterzeitung und Unterhaltungsblatt für Freunde der Kunst, Literatur und des geselligen Lebens* 1825. Nr. 41. 167–168.; *Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung* 1825. Nr. 98. 298–301.; *Kunstbatt* 1825. október 17. 83. sz. 330–332.

⁸ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1828. I. 249.; *Tudományos Gyűjtemény* 1828. IV. 120.

⁹ *Magyar Kurir* 1822. II. 346–348, 353–356.

¹⁰ JAKAB Elek: *Kolozsvár története*. III. Bp. 1888. 627–651.

¹¹ Haus- Hof- und Staatsarchív, Kriegsarchív, Bécs, General Genie Direction (Protokoll) 1835. (No. 242, 306.)

¹² „Bemerkungen. In historischen und militairischen Hinsicht, der Bergschloss und die Gegend von Déva betreffend,” Haus- Hof- und Staatsarchív, Kriegsarchív, Bécs, General Genie Direction 1835–1185 (Carlsburg am 18ten October 1835.)

¹³ *Az erdélyi nagyfejedelemség' 's hozzá visszakapcsolt Részek három Nemes Nemzeteiből álló Rendeinek Kolozsvár Szabad Királyi Városában 1841ik Év November 15ik napján kezdődött Ország Gyűlésökről készített Jegyzőkönyv*. Kolozsvárt, 1841. 569–570.

¹⁴ *Erdélyi Híradó* 1843. nov. 21. 93. sz. 553.; *Múlt és Jelen* 1843. nov. 21. 93. sz. 368.

„Egy hazánkat illető történetnek emlékét, mely itt Európának legdélibb szegeletében sok más számtalan monumentumok között mintegy elrejtve fekszik, méltó hogy Magyar hazánk közelebbről ismerje.

Hogy Nagy Lajos Királyunknak testvér öttse, András millyen erőszakosan ölettetett meg 1345-ben Johanna gonosz feleségétől az Aversai akkori Királyi Kastélyban (most Kaszárnya), azt mindenki tudja. Az is esmeretes, hogy az ablakon kihányt holt testét Ursus Minutulus Nápolyi Kanonok tisztességesen eltemette. De hová? mitsoda emlék és sír-írás fedi hamvait ezen szerentsétlen ifjú fejedelemnek? az talán hazámban még esmeretlen.

Ezen Magyar Királyi Hertzegnek hamvai fekszenek az ide való Sz. Januárius püspöki templomban, a' sekrestye ajtaja mellett jobbra. Emlék-köve négy szegletű fejtér márványból van szépen kifaragva. Közepét egy párkány, szegeleteit négy tziemer-mező ékesíti. A' felső két mezőbe, mely tojás kerekességű, 's melyet egy gerenda balról jobbra két egyenlő részre oszt, négy lilium vagyon kivágva. Az alsó két tziemer-mező karika formájú, egyikben balról egy koronázott – a' másikban egy pikkelyes oroszlány van.

Ezen emlékkő felső részébe a' két tziemer között ezen sír-írás vagyon nagy római betűkkel tisztán bevágva:

Andreae Caroli Uberti Pannoniae Regis Filio
Neapolitanor. Regi
Joannae Uxoris Dolo et Laqueo necato
Ursi Minutuli Pietate hic recondito
Ne Regis corpus insepultum sepultumve facinus
Posteris remaneret
Franciscus Berardi F. Capycius
Sepulcrum Titulum Nomenq.
p. (posuit)
Mortuo annor. XIX.
MCCCXLV.
XIV. KL Octob.

NB. A' Capycius familia máig is él, és most olaszul Capecce a' neve. Capycius Ferentz is Nápolyi kanonok volt.

Ezen emlék előtt a' földön egy vizerányú párkányos fejtér márvány táblán még e' következő újabb sírírást lehet olvasni:

Andreae Pannoniae Regis ossa
Proximo in tumulo jam quiescentia
Ut parietis terrae motu concusso
III. Kal. Decembres MDCCXXXII
Reficiendo Locum darent
Franciscus Cardinalis Pignatellus
Saeri S. B. E. Cardinalium Collegii Decanus
Archiepiscopus Neapolitanus
Hic decenter componenda mandavit
X. Kal. Mart. MDCCXXXIII.

Ugyan tsak ezen Templom fő ajtaja felett belőlről még ezen emlékirás vonja az idegen' figyelmét magára:

Carolo I. Andegavensi Templi hujus Extractorio
Carolo Martello Hungariae Regi
Et Clementiae ejus Uxori Rudolphi I. Cesaris F.

Ne Regis Neapolitani ejusque Nepotis
 Et Austriaci sanguinis Reginae
 Debito sine honore jacerent ossa
 Henricus Gusmanus Olivarensium Comes
 Philippi III. Austriaci Regias in hoc Regno
 Vices Gerens
 Pietatis ergo posuit anno Dom. MDIC.

Ezen emléket, mely elébb a' fő Oltár mellett volt helyezettve, az említett két Károly és Clementziának fejez márványból faragott oszlop-képei ékesítik.
 Nápolyból, Aprilis 10-dikén 1826.

Közli Goro Lajos,
 Cs. Kir. Ingenieur Kapitány.¹⁵

András herceget, I. (Anjou) Károly Róbert magyar király és Lokietek Erzsébet kisebbik fiát, Nagy Lajos öccsét gyermekkorában eljegyezték Róbert nápolyi király lányával, Johannával. Bár a herceg fiatal éveit a nápolyi udvarban töltötte, kapcsolata Johannával nem volt harmonikus. Róbert király halála után Johanna elérte a pápánál, hogy férjét, Andrást ne koronázzák királlyá. Mivel Nagy Lajos és anyjuk, Erzsébet királyné sikerrel sürgette a pápánál András megkoronázását,¹⁶ 1345. szeptember 18-án a nápolyi trónra igényt tartó politikai ellenfelei egy vadászat alkalmával az aversai kastélyban megfojtatták az ifjú herceget. Nem sokkal később Nagy Lajos – öccse meggyilkolását megbosszulandó – két – végeredményben sikertelen – hadjáratot indított a nápolyi királyság ellen.

A meggyilkolt András herceg Durazzói Károly által Nápolyba szállított holttestét – mint a Goró által közölt sírfeliratból is kiderül – Ursillo (Orso) Minutolo nápolyi kanonok temettette el a San Gennaro székesegyház Szent Lajos-kápolnájában. A Minutolo által állított síremlék nem maradt fenn, a Goró által leírt, ma is meglévő barokk fehérmárvány síremléket Francesco Capece (Capycius) nápolyi kanonok, mirabellai apát állíttatta.¹⁷ András hamvait 1733-ban – az előző évi földrengés okozta károk helyreállításakor – az akkori kardinális, Francesco Pignatelli a sekrestye elé helyeztette át. Ennek emlékét – Goró erről is említést tesz – a padlóba helyezett márványtábla örökölte meg. A Capece-féle sírkő jelenleg a nápolyi dóm északi mellékhajójának falában található. A sírfeliratot¹⁸

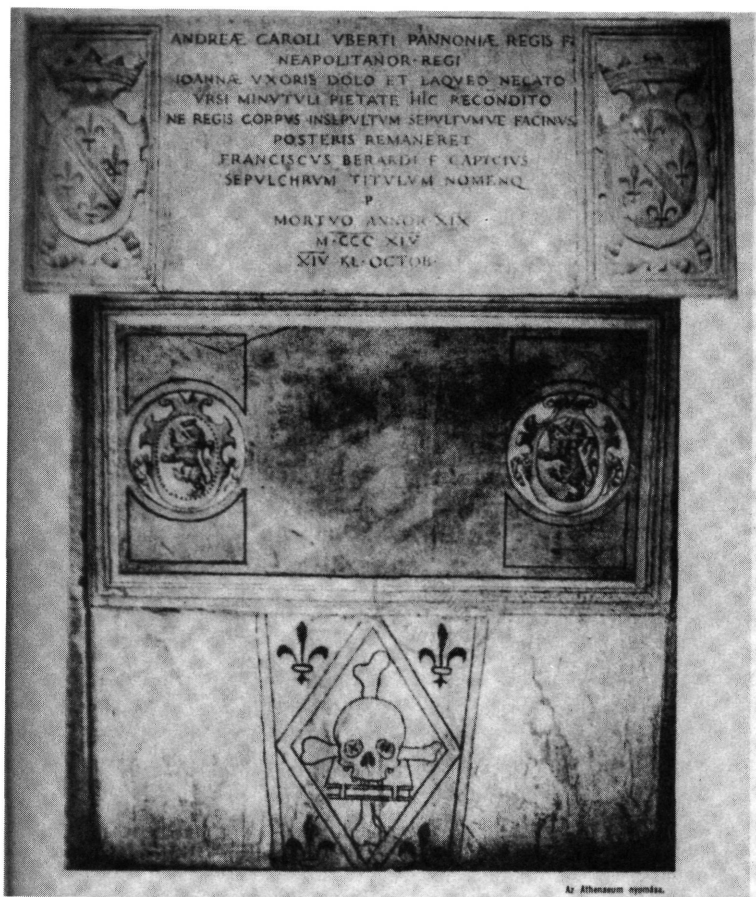
¹⁵ Tudományos Gyűjtemény 1826. VIII. 132–134. A szerkesztő említést tett Gorónak Károly Lajos spanyol infánszhoz és luccai királyi főherceghez fűződő pártfogolti viszonyáról.

¹⁶ Mivel Erzsébet királyné aggasztó híreket kapott András és felesége viszonyáról, 1343-ban „a királyi kincstár teljes mobilizálható nemesfémkészletével” Itáliába utazott. A megajándékozott bíborosok közbenjárásával igyekezett rávenni a pápát, hogy koronázza meg és kenje fel Andrást herceget. BERTÉNYI Iván: *A tizennegyedik század története*. Bp. 2000. 153. 1344-es hazatérése után újabb jelentős pénzüsszeget küldött Rómába, amelynek hatására VI. Kelemen pápa „1345. június 10-én elrendelte Johanna és András együttes megkoronázását.” THURÓCZY János: *A magyarok krónikája*. Bp. 2001. 373.

¹⁷ Régebbi vélemények szerint ez a síremlék 15. vagy 16. századi lehet. NYÁRY Albert: *A heraldika vezérfonala*. Bp. 1886. 203.

¹⁸ „Endrének, Károly Ubert, Pannónia királya fiának, a nápolyiak királyának, kit felesége, Johanna armánya és kötele megölt. Orso Minutolo kegyessége ide helyezte, nehogy a király teteme temetetlen maradjon, és a gonosz tett az utódok előtt el legyen temetve. Berardo fia, Francesco Capece állította e sírkövet a 19. évében, 1345. szeptember 19-én (sic!) meghaltak.” PÓR Antal: *Nagy Lajos 1326–1382. I.* Bp. 1892. /Magyar Történelmi Életrajzok/ 108.; BELLÉR Béla: *Magyarok Nápolyban*. Bp. 1986. 45. A síremléknek Pór Antal által közölt, a 19. század végi állapotot

tartalmazó felső tábla két oldalán András herceg liliomos címere, az alatta lévő tábla két szélén a Minutolo család oroszlános címere látható. A két márványlapot mai helyére feltehetően a 20. század elején falazták be.¹⁹ (1. kép)

András herceg síremléke a nápolyi San Gennaro székesegyházban

tükröző fényképe megjelent *A magyar nemzet története*. (Szerk.: SZILÁGYI Sándor) III. *Az Anjou ház és örökösei. (1301–1439)*. Írták: PÓR Antal és SCHÖNHERR Gyula. Bp. 1895. (172–173. közötti tábla) című összefoglaló munkában, illetve CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Anjou Endre bibliája*. In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. (Szerk.: SZÉKELY György) Bp. 1984. 390. című tanulmányában is.

¹⁹ Köszönettel tartozom Lövei Pálnak, aki a publikálás előtt rendelkezésemre bocsátotta András herceg síremlékét ismertető kéziratát. A Kovács Éva vezetésével, az OTKA támogatásával az 1990-es években megindult munkának (Középkori magyar királyok emlékei, OTKA T 18551) a nápolyi középkori magyar emlékekre vonatkozó kutatási eredményeit l.: *Ars Hungarica* 1998. 1. sz.

A Goró által említett másik síremlékben nyugvó Martell Károly Magyarországi Mária nápolyi királyné²⁰ fia volt. Az 1257 körül született Mária, IV. Béla unokája, V. István és Kun Erzsébet lánya, 1270-ben II. Anjou (Sánta) Károly feleségéként került Nápolyba, ahol 53 évig uralkodott. 1271 márciusában született fiának, Martell Károlynak sikertelenül igyekezett megszerezni a magyar trónt, a királyfi azonban – mint a nápolyi síremlék feliratából is kiderül – felvette a Magyarország királya címet. 1292-ben Mária lemondott a magyar koronáról fia, Martell Károly javára, mivel azonban a herceg 1295 augusztusában elhunyt, a királyné unokáját, Martell Károly fiát, a 12 éves Carobertót, a későbbi Károly Róbertet küldte 1300. április 16-án trónkövetelőként Magyarországra.²¹

I. Károly, Martell Károly és Habsburg Clementia síremléke
a nápolyi San Gennaro székesegyházban

²⁰ Mária királynénak a nápolyi Santa Maria Donnaregina-templomban található, 1326-ban készült síremlékéről l.: LŐVEI Pál: *Anjou–magyar síremlékek és címeres emlékek Nápolyban*. = *Ars Hungarica* 1998. 1. sz. 18–28.

²¹ ALMÁSI Tibor: *A tizenharmadik század története*. Bp. 2000. 179, 181.

Habsburg Clementia, I. Rudolf lánya 1269 körül született, 1287-ben ment férjhez Anjou Martell Károly nápolyi herceghez, s 1293-ban halt meg. Az ő gyermekük volt tehát az 1308-ban magyar királlyá koronázott Károly Róbert. A közös síremlékben nyugszik még Anjou I. Károly nápolyi király, Martell Károly apai nagyapja.²² A három korábbi uralkodó hamvait – mint a sírfelirat jelzi – Enrico di Guzman nápolyi alkirály, Olivares grófja 1599-ben helyeztette át a dóm Szent Lajos kápolnájából a homlokzat középső belső kapuja fölé épített síremlékbe. A késő-manierista márványsíremléket, melyet az 1592-től haláláig, 1607-ig Nápolyban tevékenykedő Domenico Fontana építész és mérnök készített, a sírban nyugvó három fejedelmi személy trónon ülő alakja koronázza,²³ s a magyar címer is ékesíti. (2. kép)

A síremlékeket a nápolyi városismertetések a 17. század eleje óta említik.²⁴ A 19. századi hazai említések egy része – Goró írásához hasonlóan – Itáliában utazgató honfitársainknak a magyar vonatkozású emlékek iránti érdeklődéséhez kapcsolódik. Ezek az utazók azonban – Goró kivételével – csak András síremlékéről tettek említést. A S. Gennaro-templomban – olvashatjuk Hoványi Ferenc 1851-es útleírásában – „hosszas keresés után végre feltalálók szerencsétlen Andrásunk egyszerű sírkövét a sekrestye ajtaja mellett balra.”²⁵ Simonyi Ernő hazánkfi – írja 1868-ban a *Századok* szerkesztője – Nápolyban megtekintette és leírta Nagy Lajos testvéröccsének, „a női ármány áldozatává lett Endrének hamvait” az érseki templomban, s „epitaphiumát Rómerhez írt levelében közli. E felirat az egyház falába, hová András temettetett, márványtáblára van vésvé...” Simonyi a felirat szövege mellett közli azt is, hogy „az 1732-iki földrengéskor a székesegyház falai megrepedezvén, a kijavításkor Endre hamvai fali sírjából kivétettek, és mellette, a templom talaja alá helyeztetek el, mint a fölöttük lévő következő, szintén márványlapba vésett felirat tanúskodik.”²⁶

A Szent Januarius templomban „jobbra a föoltártól, a sekrestye mellett van Andrásunk síremléke” – írta Zádori Ev. János is ugyanebben az évben a *Magyar Sionban* közölt olaszországi útleírásában – „kit álnok felesége, Johanna 1345. Aversában meggyilkoltatt.” Közli a sírfeliratot,

²² I. Károly IX. (Szent) Lajos francia király öccse volt.

²³ THIEME, Ulrich–BECKER, Felix: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. Bd. 12. 1916. Leipzig, 177.; *Napoli Sacra*. Guida alle chiese della città. 1° Itinerario. 1993. Napoli, 6.; „Fent címerrel (jobbra magyar címer) koronázott barokk fülkében három ülő alak, balról jobbra: Anjou I. Károly, Habsburg Klementina és annak férje, Martell Károly... Készítette Enrico Gusmano Conte di Olivarez, nápolyi vicekirály 1599-ben, mikor hamvaikat a szentélyből elvitték. Talán a Pietro dei Stefani-síremlék mesterétől.” Genthon István adatai a külföldön lévő magyar vonatkozású emlékeket feldolgozó kiadatlan kéziratban. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet Adattára. (MKI – C – I – 36.) (A továbbiakban I.: GENTHON-kézirat) A kéziratához gyűjtött illusztrációs anyagban szerepel a síremlék fényképe. A templomajtó vagy kapu fölé épített síremlékeknek a 16. század első feléig visszavezethető itáliai hagyományához vö.: BIALOSTOCKI, Jan: *A Halál kapuja*. In: Uő: *Régi és új a művészettörténetben*. Bp. 1982. 194–197.

²⁴ CARACCILO, Cesare D'Engenio: *Napoli sacra*. Napoli, 1624. 16, 30.; CELANO, Carlo: *Delle Notizie del bello dell' antico e del curioso della città di Napoli*. Napoli, 1692. I. 87, 105.; SIGISMONDO, Giuseppe: *Descrizione della città di Napoli e suoi borghi*. Napoli, 1788–89. I. 6, 16.; A síremlék bibliográfiájához vö.: BANFI, Florio: *Ricordi Ungheresi in Italia*. Roma 1942. 101–102; GENTHON-kézirat; LÖVEI Pál: Endre herceg síremléke (Kézirat).

²⁵ HOVÁNYI Ferenc: *Olasz út 1850-ben. I–II*. Bécs, 1851. II. 137.

²⁶ SIMONYI Ernő: *András magyar királyfi sírja Nápolyban*. = *Századok* 1868. 211–212.

majd hozzáteszi: „Szép tőlük, hogy az ítéletnapig hangzó szavakat a kő által is beszélni engedik.”²⁷ Azt, hogy elsősorban a tragikus történet ragadta meg a Nápolyba látogató Kovács Mihály festő érdeklődését is, jelzi, hogy naplószerű életrajzi feljegyzéseiben közölte a sírfelirat magyar fordítását.²⁸

A 19. század második felében a nápolyi dóm magyar vonatkozású síremlékeiről – köztük András hercegéről is – mint az *Archaeologiai Értesítő* 1878-as számában közölt „A magyarországi Műemlékek ideigl. bizottsága készletében levő rajzoknak és fényképeknek lajstroma” mutatja – 4 darab fénykép is készült:

„Síremlékek

A nápolyi székesegyházból: u.m. Martell Károly, András és Beátrix emlékeinek
s a székesegyház kapujának fényképe. 4²⁹

A síremlék említésével az András herceg, illetve Johanna életét ismertető történeti feldolgozásokban is találkozunk. „Endre holtteste két nap múlva Nápolyba szállított, s az ottani székesegyházban Capere (sic!) kanonok gondoskodásából eltemettetett. E templom főoltárától balra lévő sekrestye ajtaja mellett a falban egy egyszerű márványlap jelöli sírját.” – írta 1893-ban Óváry Lipót.³⁰ Dr. Miskolczy Istvánnak 1928-ban megjelent, András herceg halálával foglalkozó tanulmánya is kiter a nápolyi székesegyházban található sírfelíratra és emléktáblára. „Jelenleg a földön egy tábla van elhelyezve, melynek felírása szerint 1732 november 29-én... földrengés következtében a fal erősen megrongálódott, a sír a renoválásnak útjában állott, s ezért Francesco Pignatelli nápolyi bíboros-érsek áttette András hamvait a sekrestye elé.”³¹

Sajátos módon a magyar vonatkozású itáliai emlékeket, illetve a magyar–itáliai kapcsolatokat kutató tudományos és népszerűsítő feldolgozások némelyike is a nápolyi dóm emlékei közül csupán András síremlékét említi meg, Anjou Martell Károlyét nem. Berzeviczy Albert az olasz–magyar kapcsolat történetét felvázoló 1921-es írásában említést tesz Martell Károlyról, Károly Róbert apjáról, nápolyi síremlékéről azonban nem. Az András herceget meggyilkoltató „hütlén feleség” bűnét megörökítő sírfelíratnak ugyanakkor figyelmet szentel.³²

Az itáliai egyetemi városok magyar vonatkozásait kutató Veress Endre is – aki szerint „Nápoly templomainak látogatását más magyar ember sem hagyja el, mert azokban sok magyar síremléket és falfestményt talál, melyek lelkét megihletik és kegyeletes áhítatra indítják” – a nápolyi dóm

²⁷ ZÁDORI Ev. János: *Utivázlatok Olaszországból. 1867.* = Magyar Sion 1868. 707–708.; Uő.: *Utivázlatok Olaszországból. 1867.* Eger, 1869. 101.

²⁸ SZEGEDY-MASZÁK Hugó: *Kovács Mihály.* = Művészet 1910. 259.

²⁹ *Archaeologiai Értesítő* XII, 1878. 7. sz. 277. 1874-ben Óváry Lipót beszámolót küldött a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottságának a nápolyi magyar síremlékekről. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, MOB irattár 1874/43, 54. Vő.: PAPP Júlia: *Adatok a magyarországi műtárgyfotográfia kezdeteihez.* 2005. Kézirat.

³⁰ ÓVÁRY Lipót: *Nápolyi Johanna.* = Századok 1893. 501. András herceg síremlékét Óváry az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1881. februári 22-i ülésén is említette a nápolyi Anjou-kori emlékekről tartott előadásában. *Archaeologiai Értesítő* 1881 (Új folyam I.) Hivatalos Közlemények. XI. A síremlék felíratáról és a holttest eltemetésének körülményeiről természetesen a Johanna életét feldolgozó 19. század végi itáliai munkák is megemlékeztek. Pl.: CAMERA, Matteo: *Elucidazioni storico-diplomatiche su Giovanna I Regina di Napoli e Carlo III di Durazzo.* Salerno, 1889. 43.

³¹ Dr. MISKOLCZY István: *András herceg tragédiája és a nápolyi udvar. I.* = Századok 1928. 7–8. sz. 799–800.; Uő.: *Magyar–olasz összeköttetések az Anjouk korában. Magyar–nápolyi kapcsolatok.* Bp. 1937. 71–72.

³² BERZEVICZY, Alberto: *Discorso inaugurale.* = Corvina. Rivista di scienze lettere ed arti della società ungherese-italiana Mattia Corcino. Bp. 1921. (1.) 7.

csupán András síremlékére figyelt fel.³³ Veress megemlíti ugyanakkor más nápolyi templomok magyar vonatkozású művészeti emlékeit is – például Mária királyné sírját a Santa Maria Donnaregina-templomban, László nápolyi magyar pártkirályét a San Giovanni a Carbonara-templomban, vagy az 1508-ban elhunyt Beatrix királyné szerény sírfeliratát a San Pietro Martin-templomban. Bár 1986-ban kiadott ismeretterjesztő munkájában Bellér Béla ír Martell Károly 1295-ben bekövetkezett haláláról, a nápolyi dómban lévő síremlékét – András herceg sírfeliratával ellentétben – ő sem említi.³⁴

A magyar vonatkozású nápolyi művészeti, építészeti emlékeket, illetve a magyarországi Anjouk történetét ismertető tudományos munkák nagyobbik része ezzel szemben a Goró által említett mindkét síremlékét számba veszi. Óváry Lipót 1874-ben megjelent, a magyar vonatkozású nápolyi művészeti emlékeket ismertető tanulmányának „A nápolyi székesegyházban levő magyar történelmi emlékekről” című fejezetében Martell Károly és András sírját egyaránt leírja, s közli feliratukat is.³⁵

A Szilágyi Sándor szerkesztésében a 19. század végén megjelent monumentális történelmi összefoglalásnak, *A magyar nemzet történetének* az Árpád-korral foglalkozó II. kötete Martell Károly nápolyi síremlékének,³⁶ az Anjouk korával foglalkozó III. kötete pedig András herceg sírkövének fényképét, illetve a képjegyzékben a sírfelirat szövegét közli.³⁷ Gerecze Péter 1906-ban megjelent műemléki topográfiájában a külföldön található magyar vonatkozású emlékek bibliográfiájában név és cím nélkül bár, s a síremlékét helytelenül Aversába helyezve, megemlítette Goró írását: „Aversa. András herceg sírköve. Tud. Gyűjt. 1826. VIII. 132.”³⁸ Gerecze a nápolyi dómban található magyar vonatkozású művészeti emlékek között mind Martell Károly, mind András síremlékét ismertette: „Martel Károly magyar király síremléke a Sz.-Genario-Templomban ... Endre, nápolyi király síremléke.”³⁹

A magyar vonatkozású külföldi emlékekkel foglalkozó írásában Tábori Kornél újságíró is figyelmet szentel mindkét síremléknek. „Nápolyban a San Gennaro-dómban, amelyet I. Anjou Károly alapított 1271-ben, a középső (belső portál magasában) van Károly, Klementia és az I. Károlynál 110 évvel később (sic!) elhunyt Martell Károly sírja. Ugyancsak itt a kriptában tették örök nyugalóra Endre magyar királyt, akit felesége, Johanna megfojtatott.”⁴⁰ Az itáliai magyar emlékeket feldolgozó, 1942-ben megjelent tudományos katalógusában Florio Banfi is mindkét síremlékét ismertette,⁴¹ éppúgy, mint fényképekkel gazdagon illusztrált, legújabb kiadott könyvében Csorba

³³ Dr. VERESS Endre: *Olasz egyetemi városok magyar vonatkozásai*. Pécs, 1941. 79.

³⁴ BELLÉR: *i. m.* 1986. 44–45.

³⁵ ÓVÁRY Lipót: *A nápolyi magyar történelmi műemlékek*. = Budapesti Szemle 1874. (4.) 407–408.

³⁶ *A magyar nemzet története*. (Szerk.: SZILÁGYI Sándor) II. *Magyarország története az Árpádok korában*. Írta: MARCZALI Henrik. Bp. 1896. 581. „A Guzman Henrik gróf nápolyi kir. helytartó által 1599-ben készíttetett emlék fülkéjében középen Klementina, jobbról I. Károly, balról Martell Károly szobrai vannak elhelyezve; az utóbbi felett levő címerben a magyar pólyák láthatók.” 679–680.

³⁷ *A magyar nemzet története*. III. *i. m.* 1895. 172–173. közötti tábla, 642.

³⁸ GERECZE Péter: *Magyarország műemlékei*. II. *A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*. Bp. 1906. 1122.

³⁹ GERECZE: *i. m.* 1906. 1127.

⁴⁰ TÁBORI Kornél: *Művészeti emlékeink Olaszországban. Magyar vonatkozású kultúrértékek Velencétől Palermóig*. In: *A Pesti Hírlap Nagy Naptára az 1932. szököévre*. Bp. 1932. Uő.: *Magyar vonatkozású szoborművek a világ városaiban*. = Pesti Napló 1938. dec. 25. 59.

⁴¹ BANFI: *i. m.* 1942. 101–102.

László.⁴² Goró 1826-os *Tudományos Gyűjtemény*-beli írásának említésével a fentiek közül – Gerecze könyvének kivételével – egyik munkában sem találkozunk, Banfinál sem, aki pedig a felsorolt tételek – köztük a Goró által is ismertetett két síremlék – teljes külföldi és hazai bibliográfiájának közlésére törekedett.⁴³

Az András herceg nápolyi sírja iránti érdeklődést tehát – mint láttuk, nemcsak Gorónál, hanem az emlék későbbi leírásainál is – a hazai vonatkozás mellett a fiatalon meggyilkolt herceg tragikus története is elevenen tartotta. Ezt jelzi az is, hogy a nápolyi dómot meglátogató magyar utazók legtöbbször csak András sírját említette meg, a Goró által leírt másikat nem, holott az sokkal monumentálisabb, művészileg jelentékenyebb, s könnyebben észrevehető, mint András egyszerű síremléke. S azért is felkelthette volna a honi látogatók figyelmét, mert felirata szerint ez a síremlék is magyar király hamvait rejtje magában. A sírban nyugvó fejedelmi pár történeti „szerepe” sem volt jelentéktelenebb Andrásénál, hiszen egy több mint 30 évig uralkodó, jelentős magyar király, Károly Róbert szülei voltak.

Az András herceg síremléke iránti érdeklődés fennmaradásában minden bizonnyal szerepet játszott az a többévszázados „pör” is, amely a fiatal herceg meggyilkolását követő botránnyal és felháborodással, a perbe fogott bűnösök kegyetlen kivégzésével, Nagy Lajos büntetőhadjárataival, illetve a Johanna szerepével kapcsolatos vitákkal (Francesco Petrarca, Giovanni Boccaccio) már a 14. század közepén megindult.⁴⁴

Itthon a kortárs Küküllői János krónikájában óvakodott egyértelműen kimondani Johanna bűnösségét András meggyilkolásában, Lajos király névtelen minoritája azonban annál szenvedélyesebb átokfolyammal becsmérelte a gyilkos feleséget.

„Elemésztetted férjedet és uradat, elveszejtetted tulajdon vezetődet...felségsértés bűnébe estél, a király fiát, a nemes és kiváló ifjút megölted, az igazságot és az ártatlant legyilkoltad, a jog szerint uralkodót elpusztítottad, testvérgyilkosságot követtél el...[...]...Johanna és csatlósai a borzalmas halál torkába helyezték őt, és így ok nélkül megölték...” stb. „András király holttestét Nápolyba szállították, és eltemették a székesegyházban őse és Martell Károly mellé. Azt mondják, közvetlenül halála után isteni sugallatra csodák ragyogtak fel.”⁴⁵

– írta a névtelen krónikás, átvéve a középkor kedvelt hagiográfiai és martirológiai toposzát.

Magyarországon a tragikus történetnek inkább a Küküllői-féle „visszafogottabb” verziója hagyományozódhatott tovább, hiszen az 1488-ban két kiadásban is megjelent, s a 17. század eleje óta több forrásgyűjteményben (J. Bongarsius, J. G. Schwandtner) újra kiadott Thuróczy-krónika őrizte meg legteljesebben Küküllői szövegét, benne a Johanna gögösségét és nagyravágását, illetve

⁴² CSORBA László: *Magyar emlékek Itáliában*. Benda FOTO 2003. 50, 54, 57.

⁴³ Goró írása a GENTHON-kéziratban említésre került.

⁴⁴ KROPF Lajos: *Az aversai gyilkosság*. Kolozsvár, 1896. (Különlenyomat az Erdélyi Múzeum 1896. évfolyamából.)

⁴⁵ KÜLÜLLEI János: *Lajos király krónikája*. / Névtelen szerző: *Gesta Lajos királyról*. Ford.: KRISTÓ Gyula. Bp. 2000. 43–44. „Legyilkolásának idején és óráján maga András király vette rá e magyarokat, hogy szállásukra menjenek, mert bár sokan suttogták a fülébe a felesége által számára kitervelt halál gyanúját, ám ő – számításba véve saját ártatlanságát és felesége terheességét – nem tudta elhinni. Ártatlan báránként lemészárolták.” – írta ugyanitt a névtelen krónikás.

a férjével szemben tanúsított tiszteletlenségét hangsúlyozó passzussal.⁴⁶ Johanna bűnössége, vagy legalábbis cinkossága ugyanakkor nemcsak a közgondolkodásban, hanem a történetírásban sem igen kérdőjeleződött meg. Kropf Lajos a 19. század végén a fennmaradt történelmi és irodalmi források „újravásolásakor” arra a következtetésre jutott ugyan, hogy „a férjgyilkosság nincs bizonyítva”,⁴⁷ a kutatás jelenlegi állása szerint azonban a 19 éves Johanna feltehetően tudott a gyilkosság előkészületeiről.⁴⁸

A magyarokat megvető, idegen asszonymak, illetve a férjgyilkos, gonosz feleségnek a történetírás által megerősített képe határozta meg legerőteljesebben a téma 19. századi hazai irodalmi feldolgozásait is.⁴⁹ Arany János – Ilosvai Selymes Péternek a középkori Toldi-mondát a szájhagyomány és az írott források alapján feldolgozó 16. századi históriája nyomán – több helyen is hangsúlyozza Johanna bűnösségét:

„I...Mi van a levélben? a jó isten tudja,
Mert fekete azon a zsinór, a pecsét,
Bontsd fel király, bontsd fel: megölték az öcséd!
Olaszok ölték meg, orozva, titokban,
Önnön hitvese is részes a dologban...
6...Johanna, Johanna, átkozott feleség!
Nem feleség: buja, rothasztó fenesség!”⁵⁰ – olvashatjuk a „Toldi szerelmé”-ben.
„24. Jelen voltak nemrég a nápolyi harcon,
Hol vérbűne díját elvevé az asszony,
Ki Lajosunk öccsét bírta hajdan férjül,
És még nem számolt be a kiontott vérrül,
Amiért hogy András ő általa vesze,
Most elérte Isten bosszúálló keze,
Gyilkoló vasától négy dühös magyarnak, –

⁴⁶ Erzsébet királyné 1343–44. évi itáliai útja során Nápolyban „...látta, hogy menyé, Johanna úrnő kevély meg nagyravágyó, és a megszokott emberi mértéken túl van, vágyakozik az e világi dicsőségre, férje, András király iránt nem mutat királyi tiszteletet, és látható, hogy minden akarata – még lehetőségén túl is – az, hogy őt megfossa a koronától és az országtól, miként ezt utóbb a dolog kimenetele bizonyította...” THURÓCZY: *i. m.* 2001. 183. András herceg meggyilkolásáról uo.: 187. 19. századi kiadásai óta ugyanakkor szélesebb körben ismert lett a névtelen minorita krónikájának Johannát elítélő része is. Küküllői munkájához hasonlóan ez a krónika sem maradt fenn önállóan, szövege csupán a 15. század végén keletkezett Dubnici krónikából ismert. *Chronicon Budense*. Textum recognovit... Josephus PODHRADSKY. Buda, 1838. 283–284. (rövidített változat közlése jegyzetben); *Anonymi Dubnicensis Liber de rebus gestis Ludovici R. Hung. 1345–1355*. In: *Analecta Monumentorum Hungariae...* Collegit recensuit edidit Franciscus TOLDY. Tomus Primus. Pesthina, 1862. 89–90.; *Chronicon Dubnicense*. Recensuit et praefatus est M. Florianus. Quinque-Ecclesias, 1884. 143–167; *János minorita Nagy Lajosról szóló krónikatöredéke*. Ford.: Dékányi Kálmán. Bp. 1910. 47–87. vö.: BARTONIEK Emma – GÁRDONYI Albert – DÉZSI Lajos: *A magyar történettudomány kézikönyve*. Bp. 1987. 95.

⁴⁷ KROPF: *i. m.* 1896.; BELLÉR: *i. m.* 1986. 44.

⁴⁸ ENGEL Pál–KRISTÓ Gyula–KUBINYI András: *Magyarország története 1301–1526*. Bp. 1998. 79.; BERTÉNYI: *i. m.* 2000. 153.

⁴⁹ CSERNUS: *i. m.* 2001. 164.

⁵⁰ *Toldi szerelme 7. ének*. In: *Arany János költeményei. II.* Bp. 1999. 391–392. A gyilkosságot Arany a 8. énekben írja le. (426–428.)

Neve...bár ne volna...vessen a cudarnak!" – idézi fel a költő A „Toldi estéje”-ben Johanna meggyilkoltatását is.⁵¹ Madách Imre 1842-ben, Farkas Albert 1862-ben drámában,⁵² Passuth László 1940-ben történelmi regényben⁵³ dolgozta fel Johanna és András tragikus történetét, s a téma a közelmúlt bestseller irodalmában is felbukkant.⁵⁴

Az ifjú magyar herceget megölető hatalomvágyó feleség toposza Johannához kapcsolódó más itáliai művészeti emlékek ismertetésekor is szóba került. Szentpétery Imre 1908-ban leírja a nápolyi Santa Maria Incoronata templomban lévő freskókat, amelyeket Vasari szerint Giotto festett,⁵⁵ ám „újabbban a nápolyiak nagy büszkeséggel a nápolyi származású Roberto de Odesiriónak tulajdonítják”.⁵⁶ A falfestmények 8 mezeje – Szentpétery szerint eléggé el nem ítélt módon – a katolikus egyház szentségeinek és az egyház diadalának bemutatásakor a megrendelőnek, az András herceg meggyilkolásában cinkosságot vállaló I. Johannának életéből vett jeleneteket ábrázolt. A templomot Johanna a gyilkosságot kitervelő Tarentói Lajossal kötött későbbi házassága és 1352-ben történt királlyá koronázása emlékére építtette. A falfestmények szinte felmagasztalják – írja Szentpétery – a bűnös Johannát, s ez visszatetszést kelt a történetet ismerő magyar emberekben.

A hátorzongató történet napjainkban is érdeklődést kelt. Csorba László a legjelentősebb itáliai magyar emlékeket bemutató említett munkájában a síremlék kapcsán kiemelt figyelmet szentel András herceg meggyilkolásának, illetve az összeesküvésben résztvevők kegyetlen megbüntetésének.⁵⁷

Goró Lajos szemléletének korszerűségét jelzi, hogy 1826-ban megjelent írásában – a nápolyi magyar emlékeket tudományos igénnyel feltérképező későbbi történészek, művészettörténészek többségéhez hasonlóan – a nápolyi dóm mindkét hazai vonatkozású síremlékét ismertette. A 19. századi hazai útleírás-irodalom képviselőinél elmélyültebb régészeti és művészettörténeti érdeklődését tanúsítja, hogy kora szokásától eltérően, amely a reneszánsz óta népszerű epigráfiai kutatások hagyományát követve a síremlékek ismertetésekor elsősorban a feliratokra figyelt, Goró részletesen leírta András herceg két lapból álló síremlékét, a lapokat díszítő címereket, s említést tett a Martell Károly és felesége síremlékén látható figurális ábrázolásokról is.*

PAPP JÚLIA

⁵¹ *Toldi estéje. 2. ének.* In: ARANY: *i. m.* 1999. 192. Johanna Nagy Lajos büntetőhadjárata után ismét Nápoly királynője lett, s évtizedekig az is maradt. Az egyházzsakadást követően azonban VI. Orbán pápa az addig a magyar udvarban élő Kis Károlyt koronázta királlyá. Kis Károly Nagy Lajos segédcsapatainak támogatásával 1381-ben elfoglalta Nápolyt, s a fogságba esett Johannát „1382 májusában (állítólag magyar zsoldosokkal) megfojtatta.” BERTÉNYI: *i. m.* 2000. 154.

⁵² *Nápolyi Endre.* In: *Madách Imre összes művei.* Sajtó alá rendezte... HALÁSZ Gábor. Bp. 1942. 917–1009.; FARKAS Albert „Nápolyi Johanna” című drámáját 1862-ben a Nemzeti Színházban mutatták be. *Új magyar irodalmi lexikon.* A–Gy. Bp. 2000. 602.

⁵³ PASSUTH László: *Nápolyi Johanna.* Bp. 1940.

⁵⁴ NEMERE István: *Jó éjszakát, királynő!* Bp. 2001.

⁵⁵ Giotto Nápolyban „...az Incoronata-templomban sok képet festett...” VASARI, Giorgio: *A legkiválóbb festők, szobrászok és építészetek élete.* Bp. 1978. 88.

⁵⁶ SZENTPÉTERY Imre: *Magyar vonatkozású műemlékek Nápolyban.* = Uránia 1908. 379–384.

⁵⁷ CSORBA: *i. m.* 2003. 54. „Még sírjának márványtáblájára is rávésték: csalárd gyilkosság áldozata lett.” – olvashatjuk a „hűtlen Johanna” említése mellett András nápolyi síremlékéről a közelmúlt hazai sajtójában is. Európai utas. 2001. 1. sz. 7.

* A tanulmány az MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodája (ELTE Egyetemi Könyvtár metszetgyűjteményét feldolgozó Kutatócsoport) és a bécsi Collegium Hungaricum támogatásával készült.

FIGYELŐ

A brémai sajtó- (és média-) történeti műhely kiadványai. *Presse und Geschichte – Neue Beiträge.* Hrsg. von Holger BÖNING, Michael NAGEL, Johannes WEBER. Bde 1–13. Bremen, 2000–2004, Edition Lumière. A Brémai Egyetem Német Sajtótörténeti Intézete (Institut für Deutsche Presseforschung an der Universität Bremen) 1957 óta ad ki rendszeresen olyan köteteket (*Studien zur Publizistik. Bremer Reihe – Deutsche Presseforschung*), amelyekben a sajtó (folyóiratok, napilapok), a kalendárium, általában a periodikusan megjelenő, illetve népszerű, nagytömegű kiadványok történetét dokumentálják, és elemzik. A sorozat 28. köteteként megjelent, a Francia Forradalom német sajtó- és irodalmi visszhangjáról tartott konferencia anyaga (1992) annak a Holger Böningnek a szerkesztésében, aki a lipcsei és a bambergi kommunikációtudományi tanszékekkel (Arnulf Kutsch, Rudolf Stöber) 1999-ben elindította a Stuttgartban (Verlag Steiner) megjelenő *Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte* című évkönyvet. Holger Böning Brémában 2000-ben indította útjára a sajtótörténeti sorozat új folyamát (*Presse und Geschichte – Neue Beiträge*), a harmadik kötettől a sorozatszerkesztői munkát megosztja Michael Nagellal és Johannes Weberrel. A sorozat nemzetközi együttműködésben készül, gyakran konferenciák anyagát közli. A svájci és osztrák egyetemi intézetek és tanszékek mellett Közép-Európában a gdański és a pozsonyi germanisztika tanszékek váltak partnerré. (A kihalóban lévő magyarországi germanisztikai műhelyek közül egyik sem.)

Nem véletlenül indítottuk ismertetőnk az 1957-ben alapított sorozattal, hiszen ez a hagyomány, továbbá a kommunikációtörténeti beállítottság meghatározza a most ismertetendő könyvsorozat jellegét is. A programadó frás szerint látóköörükbe vonnak minden sajtóterméket; az időszakosan megjelenő termékektől (kalendárium, folyóirat, heti-, és napilap, vállalati és egyesületi évkönyvek, népszerű irodalmi sorozatok), a nagy példányszámban kiadott útleírásokon és önéletrajzi jellegű műveken át az elektronikus sajtóig (rádió, televízió, digitális médiumok). A sorozat történeti jellegű, de minden esetben vizsgálják az illető sajtótermék társadalmi hatását, az olvasóközönséget, amelyet az befolyásolt. Ars poeticájuk szerint a modern világ nem érthető meg a médiumok története (történeti működése) nélkül.

A sorozat első kötete egy Bad Muskauban rendezett ülészak előadásait tartalmazza:

Zeitung, Zeitschrift, Intelligenzblatt und Kalender. Beiträge zur historischen Presseforschung. Hrsg. von Astrid BLOME. Bremen, 2000. Edition Lumière.

A konferencia szervezői valóban csaknem a teljes német nyelvterületről hívtak előadókat: Bremen, Mainz, Hannover, Halle an der Saale, Jena, Gdańsk, Wien, Budapest. Hiányoznak persze Svájc, Csehország és a balti államok képviselői, de a választék földrajzi értelemben ideális merítésnek mondható. Különösen akkor, ha tudjuk, a tanulmányok szólnak a mai Szlovákiáról, Oroszországról, Dániáról is.

A sajtótörténet több jelentős szeletét fedte le a konferencia, csaknem valamennyit. A két nagy németországi sajtó-központ (Hamburg, Lipcse) 17–18. századi kiadói termésének adatbázisairól két

nagyobb bevezető előadás hangzott el (Emmy Moepps, Michael Nagel), majd a hesseni (Christine Haug), a türingiai (Werner Greiling), a gdański (Malgorzata Chojnacka), a magyarországi (Czibula Katalin és Bódy-Markus Rozália) 16-18. századi sajtó állapotokról, egyes periodikumokról kapunk áttekintést. Az udvari hírszolgálatról a hesseni tartományi grófok példáján Ina Timmermann adott elméleti támpontokat az elemzéshez, Astrid Blome a Nagy Péter cár idején Oroszországban megjelent sajtótermékek történeti forrásértékéről értekezett, Holger Böning pedig a sajtótermékek olvasótáborának 18. századi változásairól. Gebriele Melischek előadása a bécsi napilapokról megy időben a konferencián érintett legmodernebb korszakig, a második világháborúig.

Az ülészak kisebb részében a bécsi és a magyarországi kalendáriumok történetéről (15–17. század; Jozef Seethaler, Dukkon Ágnes), illetve az úgynevezett „Amtskalender” műfaj kutatásának problémáiról hangzott el előadás (Volker Bauer).

BLOME, Astrid – DEPKAT, Volker: *Von der „Civilisierung” Rußlands und dem „Aufblühen” Nordamerikas im 18. Jahrhundert. Leit motive der Aufklärung am Beispiel deutscher Rußland- und Amerikabilder.* Bremen, 2002. Edition Lumière.

Már a 16. század elején megjelentek a gazdasági hírszolgálat mellett a különféle érdekességekről, politikai eseményekről tudósító kéziratos, majd nyomtatott lapok. A német parasztháború, vagy a francia vallásháborúk idején rengeteg hírlap látott napvilágot (*Neue Zeitung, Canard*). 1605-ben Johann Carolus Straßburgban új alapokra helyezte a kéziratos híradás rendszerét, majd 1650-ben Lipcsében megjelent az első napilap, a napi-, és hírlapsajtó. Mindezek ellenére csak a 17–18. század fordulóján kezdett a sajtó igazán véleményformálónak válni. A szerzők szándéka, a 18. századi németországi sajtóban megjelent, Oroszországot és Amerikát bemutató szövegek bemutatásával – egy kisebb antológiányit ki is adnak a kötetben ezekből –, és elemzésével többrétű volt. Két, lényegében frissen felfedezett területről van szó (gondoljunk csak a szibériai expedíciókra, Észak-Amerika meghódítására), és az ott talált természeti és társadalmi állapotok értékelése a felvilágosult Európa számára elméleti kérdéssé nőtte ki magát (kultúra/civilizáció). Az egyik egy felülről, a felvilágosult uralkodók (I. Péter, Katalin) által reformált társadalom, a másik egy függetlenné váló, a polgári berendezkedés útján alulról szerveződő közösség. Mindkettő alkalmas arra, hogy a 18. századi német értelmiség, és társadalom a saját világképének tükrében megmutatva olyan eredményt (a németországi sajtó) produkáljon, amelyet alapul véve a történész ténylegesen a német felvilágosodás genezisééről tud árnyaltabb képet fogalmazni. A szerzők éppen ezt akarták. Azt a képet, amelyet alapvetően a szépirodalmi és filozófiai művek alapján alakítottunk ki az akkori Német Birodalomról, most a sajtó(történet) forrásainak tartalmi elemzésével árnyalni.

KUTSCH, Arnulf – WEBER, Johannes: *350 Jahre Tageszeitung. Forschungen und Dokumente.* Bremen, 2002. Edition Lumière.

1650. július 1-jén Lipcsében megjelent az első nyomtatott napilap Timotheus Ritzsch műhelyében. A kötet ennek lipcsei újság-kiadás 17. századi története, illetve forrásainak számbavétele, a dokumentum bázis leíró bemutatása. A legérdekesebb dokumentumok egyszerű hasonmásban, illetve átirásban olvashatók ugyanitt, de sokatmondó Else Hauff tanulmánya a lipcsei napilap előzményeiről, az első évfolyam kiadása mögötti európai kapcsolatrendszeréről, csakúgy, mint Karl Heinz Kranhold írása az első év híryanagának frissességéről (a különböző tudósításokban szereplő hírek, mennyi idő alatt jutottak el Lipcsébe), a németországi levelező partnerekről.

Deutsche Sprache und Kultur im Raum Preßburg. Hrsg. von Wynfried KRIEGLEDER, Andrea SEIDLER, Jozef TANCER. Bremen, 2002. Edition Lumière.

A brémai intézet nemzetközi kapcsolatai mentén számos, a sajtótörténettel csupán érintkező témájú konferenciák anyagát is kiadja. Így a fenti címben jelzett témakörben, az alapvetően a bécsi és a pozsonyi egyetem, egyetemek együttműködésével, és sok magyar résztvevővel zajlott megszervezett ülészakét is. Ez a kis konferencia egy sorozat első rendezvénye volt 2001 májusában. Követte ezt a „Német nyelv és kultúra Nyugat-Magyarországon” (2003; lásd e sorozat 11. kötetét), majd a „Német nyelv és kultúra a Szepességben” (2005; e sorozat egyik kötete lesz). A két évente rendezett találkozók sorában 2007-ben Erdély, majd a Bánát, Bácska, illetve a Dél-Dunántúl következik.

A kötet, a sajtó-, és médiatörténetre nyitottan áttekinti pozsonyi, kora újkori német nyelvhasználat kérdéseit (Erika Mayerová, Ötvös Péter), majd a kulturális élet főbb, a német lakosság szempontjából fontos 17–19. századi intézményeinek (színházak, zenei kultúra, tudós társaság, honismereti szövetség) történetét (Czibula Katalin, Durina Múdra, Hegedüs Béla, Elena Mannová). A könyves ügyek története két fejezetre oszlik. Először a könyvkiadás és a könyvkereskedelem története jelenik meg négy tanulmányban. A 17. századi pozsonyi német kiadók, illetve német nyelvű kiadványok története (Marta Fórišová, Lucia Lichnerová) a nem hivatkozott magyar szakirodalom rossz felmondása, de a másik kettő határozottan új szempontokat vet fel, illetve új eredményeket ad a 18–19. századi könyvkultúráról. Sabine Reuter a *Pressburger Zeitung* 1764–1773-as évfolyamainak könyvajánlásait gyűjtötte ki és elemezte, míg Klaus Heydemann a brünni Traßler kiadó és kereskedőház 1816 és 1832 közötti tevékenységét elemzi, és a kapcsolatrendszerben a pozsonyi régiót külön is kiemeli. Ez egyébként nem volt a stratégiai iránya e kereskedőháznak. Mindkét tanulmány eredményeit érdemes figyelembe venni egy új magyarországi könyvkereskedelem történetét összefoglaló monográfiában. A kötet (és az ülészak) legsikeresebb fejezete a sajtótörténeti. Andrea Seidler munkássága során hosszú időre soha sem hagyta el azt a területet, amelyet az Osztrák 18. század Kutató Társaság könyvsorozatának első kötetével (magának is) körülhatárolt: SEIDLER, Andrea–SEIDLER, Wolfram: *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda.* Wien, Köln, Graz, 1988, Böhlau Verlag. A másik élethosszig tartó témája Karl Gottlieb Windisch tevékenysége. Mostani írásában az osztrák és magyarországi sajtóügy befogadás-, alkalmazás-, és hatástörténeti rendszerét vázolja fel úgy, hogy egyben kutatási programot alkot. Nagyon fontosnak látom ezt a hazai kutatásszervezés számára, hiszen egy, a nemzetközi elméleti eredményeket és a forrásokat is kiválóan ismerő szerző írt olyan tanulmányt, amelyben megfogalmazott megállapítások és célkitűzések pontosan illeszkednek egy nemzetközi sajtótörténeti programhoz (lásd a most ismertetett sorozat 13. kötetéről írtakat).

Holger Böning pedig ezt az alapvetést műfaji oldalról bővíti ki, nevezetesen a társadalom paraszti és kispolgári rétegei számára kiadott szakmai és kulturális nyomdaterméket (sajtó, kalendárium, szakmai kisnyomtatványok) veszi számba (Volksaufklärische Schriften in Donauraum). A kiadói politikát (Bécs, Brünn, Pozsony, Pest-Buda), a tartalmat, illetve közelebbről a Tessedik Sámuel tevékenysége mentén keletkező, és az általa ajánlott kiadványokat.

A kötetet egy esettanulmányokat közlő fejezet zárja, amelyben a 15. századi pozsonyi városi írnokról, Liebhard Eghenvelderről (Vizkelety András), Bél Mátýásról (Karl Schwarz), az *Uránia* német forrásairól (Szilágyi Márton), a jozefinista Bécs ifjúsági irodalmáról (Ernst Seibert) és a szegedi születésű pozsonyi német íróról Carl Anton Gruberről (Wynfrid Kriegleder) olvashatunk tanulmányokat.

BÖNING, Holger: *Welteroberung durch ein neues Publikum. Die deutsche Presse und der Weg zur Aufklärung. Hamburg und Altona als Beispiel*. Bremen, 2002. Edition Lumière.

Az 5. kötet alcíme sokat elmond a tartalmáról: esettanulmány, amely pontosan leírja azt a mechanizmust, ahogy a 17. század végén kialakult és megszilárdult egy új kommunikációs és információs rendszer, amelynek segítségével az új olvasóközönség felfedez magának egy addig teljesen ismeretlen világot. Ez az esemény nem hagyja érintetlenül a felfedezők gondolkodását, és messzemenő társadalmi következményei lesznek. Hamburg sajtótörténete ebben az időben tulajdonképpen a német sajtó történetével azonos. Számos újítással itt találkozunk először, és a Hanza városok konkurenciájának is köszönhetően a város kiadói különös hangsúlyt fektettek a sajtó különféle műfajú kiadványai fejlesztésére. Az egyik ilyen konkurens volt a közeli dán Altona. Ebben az első kötetben (a másodikat lásd alább), kihasználva azt az adatbázist, amely a 15. századtól kezdődően 1815-ig több mint 1000 hamburgi és altonai periodicumot ír le, Holger Böning bemutatja azt a folyamatot, ahogy ezekben a városokban a 17. század végére, 18. század elejére kialakul egy modern, felvilágosult médiaszerkezet, illetve egy viszonylag széleskörű nyilvánosság. Folyóiratokat, hírlapokat, tudományos ismeretközlő lapokat és rölapokat ismerünk meg olvasóikkal, de tartalmukkal együtt. A tartalom nélkül nehezen lenne érthető, miért beszélünk egy új világot (földrajzi és eszmei, erkölcsi értelemben) felfedező polgárságról.

BÖNING, Holger: *Periodische Presse. Kommunikation und Aufklärung. Hamburg und Altona als Beispiel*. Bremen, 2002. Edition Lumière.

Az előző, 5. kötet folytatásaként Böning most a 18. század folyamán követi nyomon a felvilágosult század elején kialakult új információs rendszer változását: tartalmilag, illetve annak társadalmi hatását tekintve. A történet Napóleon bukásával zárul az időben, és annak több mint ezer időszaki sajtótermék elemzését olvashatjuk, kiemelve a fontosabbak történetét részleteiben is. Ezután három elméleti fejezet következik. Az elsőben a tudományos ismeretek (mind a természet-, mind a társadalomtudományok terén) elterjesztésének módozatait, illetve a felvilágosodás szellemi áramlatainak megjelenését, befolyásolását elemzi a szerző. Ezután az évszázad folyamán megjelenő új témákról, és új olvasóközönségről olvashatunk, majd a politikai sajtó fejlődését, és ennek társadalmi hatását követhetjük nyomon.

HALSE, Sven: *Eine Reise für das Leben. Handwerker-Autobiographien 1700–1910*. Bremen, 2002. Edition Lumière.

A kötet inkább irodalomtörténeti jellegű, amint a címéből is kiderül kézműves önéletrajzok elemzése. Olvasás-, és könyvhasználat-történeti szempontból azonban hallatlanul érdekes forráscsoport, hiszen, a korszakban egyre aktívabb társadalmi szerepet játszó társadalmi csoport művelődése, önképzési szokásairól közvetlen információkkal szolgál.

ZIMMERMANN, Harro: *WortWörtlich. Kleine Arbeiten zur Literaturgeschichte im Radio*. Bremen, 2003. Edition Lumière.

A rádió az irodalmi művek közreadásában feltalálása óta jelentős szerepet vállal magára. Még napjainkban is, amikor a multimédia szolgáltatás elvileg lehetséges, a rádió, a kisebb irodalmi írások művészi szintű interpretációjában erős pozíciókat tudhat magáénak. A sorozat 8. darabjában közreadott írások a közvetített művek keletkezési időrendjében, Johann Christian Günthertől kezdve, Goethén, és Schellingent át Günter Grassig mutatják be a rádiót, mint az elektronikus sajtó egyik formáját, és elemzik az irodalmi műsorok társadalmi hatását.

BAUBA, Aïssatou: „*Kinder des Augenblickes*”. *Die Ethnien Deutsch-Nordkameruns in deutsch-prachigen Reiseberichten 1850–1919*. Bremen, 2006(?). Edition Lumière. (előkészületben)
Tudunkkal még továbbra sem jelent meg.

Reisen – Erkunden – Erzählen. Bilder aus der europäischen Ethnologie und Literatur. Hrsg. von Michael NAGEL. Bremen, 2000. Edition Lumière.

A sorozat 10. kötetével tanítványai Dieter Richtert köszöntötték. Ez az a kötet, amely számomra leginkább tisztán irodalomtörténeti jellegű, és nehezen indokolható, hogy miért éppen egy sajtótörténeti sorozat része. Végül, ha nem sajtótörténeti, de egy érdekes olvasástörténeti jelenség választható a kötet vezérfonalául: az olvasással való utazás során nyert kép különféle idegen tájakról, jelenségekről, emberekről (a német Nagy Sándor, vagy Apollonius regénytől, az elmesélt Lago Maggiorén át, Amerikának a gyermekkönyvekből való felfedezéséig). Vagy éppen az egyes népmese figurák utaznak, vagy csak motívumként, de akár „valóságosan” is (Pinocchio). És utazunk a könyv világában, eljutunk a valóságos útikönyvig, illetve az internetes kulturális utazásig, továbbá a társkeresésig. Mindezt irodalom-, és társadalomtörténeti megközelítésben.

Deutsche Sprache und Kultur, Literatur und Presse in Westungarn. Hrsg. von Wynfried KRIEGLER, Andrea SEIDLER. Bremen, 2004. Edition Lumière.

A sorozat 4. kötetének bemutatásakor utaltunk arra, hogy 2003 nyarán Szalónakon (Stadt Schlaining) került megrendezésre a nyugat-magyarországi történeti régió német nyelvhasználatának, német kultúrtörténetének a kérdése. A konferencia itt is, mint Szomolányon (Smolenice) a nyelvhasználati kérdésekkel kezdődött. Franz Patocka a burgenlandi nyelvjárásról tartott előadást (ehhez kötődően meghallgattuk Jacob Perschy kismartoni költő verseit is), Knipf-Komlósi Erzsébet pedig a magyarországi német nyelv tudatának történeti változásairól szólt. Valeria Neuberger egy, a magyarországi szakirodalomban ritkán előkerülő kérdést adott elő, a német nyelv és kultúra hatása a nyugat-magyarországi zsidóságra, a Kismarton környéki hét közösségre a 19. században. A terület német ajkú lutheránus lelkészeinek a 17. századi gyászévztizedben történt üldözéséről, és a megmentésükre való törekvésekről Eva Kovalská szedte össze az elszórt adatokat.

A 16–18. századi nyugat-magyarországi kulturális intézmények közül az ülésszakon kiemelt helyen szerepelt a soknyelvű Batthyány-udvar (Monok István, Ötvös Péter, Kovács József László), érthető módon az udvar német szellemiséget közvetítő szerepe, illetve a német nyelvű irodalmi emlékei (levelezés, költészet). A régió 18. századi színi előadásainak nyelvi jellemzését Czibula Katalin végezte el, Durina Múdra pedig a pozsonyi, a győri és a soproni Orsolya nővérek 18. századi zenei életét mutatta be.

A sajtótörténet tárgykörében négy előadás hangzott el. Balogh F. András a 16. század első felének német röplapjai Közszegre vonatkozó információit elemezte. Rozsondai Rita a győri Streibig nyomda német nyelvű kalendáriumait mutatta be tartalmi szempontból, érintve az olvasói kört, amely nem csupán olvasta, de használta is a bennük közölt praktikus ismereteket. Györben jelent meg a 19. század közepén a *Das Vaterland* (1844–1847), és utód lapja a *Hazánk* (1847–1848). Szilágyi Márton, amellet hogy megismert bennünket e lap történetével, az irodalmi, a kulturális és a politikai életben játszott szerepével, bemutatja azt a magyar sajtótörténetben is tetten érhető folyamatot, amely a hungarus-tudat eltűnésének sok diszciplína eszköztára segítségével már ismert. A konferencia, így a kötet is esettanulmányokkal zárul.

BÖNING, Holger: *Der Traum von einer Sache. Aufstieg und Fall der Utopien im politischen Lied der Bundesrepublik und der DDR*. Bremen, 2004. Edition Lumière.

A sorozat 12. kötete ugyancsak irodalom-közeli indíttatású, de a zene- és a kommunikációtörténeti tanulmányok is gazdagodtak általa. A nyugati Németország főként 68 előtti időszakának politikai (-jellegű, -indíttatású, -üzenetű) dalaival van jelen úgy, hogy a közvetítő médiumok, és a társadalmi hatás vizsgálatára esik az elemzés hangsúlya. Mind más, a sorozathoz tartozó kötet esetében, itt is olvashatunk egy szép válogatást az elemzett dalokból. A Kelet-Németországban keletkezett, hangsúlyosabban politikai, mozgalmi jellegű dalok esetében az elemzés kicsit a társadalomtörténeti irányban csúszik el.

Deutsche Presseforschung. Geschichte, Projekte und Perspektiven eines Forschungsinstituts der Universität Bremen. Nebst einigen Beiträgen zur Bedeutung der historischen Presseforschung. Hrsg. von Holger BÖNING, Hartwig GEBHARDT, Michael NAGEL, Johannes WEBER. Bremen, 2004. Edition Lumière.

Ez, a sorozat 13. darabjaként megjelent kötet igazából a német sajtótörténeti kutatások keresztmetszetét adja. Ugyanakkor stratégiai terv is. Annak megmutatása, hogy hogyan szeretné a Brémai Egyetem Német Sajtótörténeti Intézete 2015-ig a német sajtó történetét kutatni, azt milyen értelemben (forrásfeltárás, média-, és kultúrtörténeti szempontrendszer, kutatási témák, megjelenési fórumok). A kötet persze ennél több is, hiszen egyben a német sajtótörténeti kutatások története is. Magyar szempontból sajnálatosan kell megállapítani, hogy intézményes kapcsolódás ehhez a programhoz még nem létezik, annak ellenére sem, hogy a német sajtó nem németországi jelenléte, bibliográfiai számbavétele, tartalmának, társadalmi hatásának a vizsgálata külön kutatási irányként szerepel a kötetben. Fontos lenne, hogy az Országos Széchényi Könyvtár újonnan alakult sajtótörténeti csoportja felnőjön ahhoz a szerephez, hogy ezzel a szervezeten együttműködő intézményi körrel együtt tudjon gondolkodni, dolgozni.

MONOK ISTVÁN

Hermann Rumschöttel zum 26.8.2006

Navigare necesse est, oder: Tengerre, Magyar! Unter den ca. 20 000 politischen Plakaten der Sammlung Rehse,¹ die nach einigen Irrfahrten von der Münchener Residenz über die Library of Congress in Washington und das Bundesarchiv in Koblenz schließlich im Bayerischen Hauptstaatsarchiv eine Heimat gefunden haben, sind etwa hundert ungarische Plakate, deren Publika-

¹ Zu dem „Archiv für Zeitgeschichte und Publizistik“, das Friedrich Joseph Maria Rehse (1870 – 1952) begründet und geleitet hat, vgl. zuletzt SCHÜTZ, Brigitte: *Die „Sammlung Rehse“*. In: *München – „Hauptstadt der Bewegung“ (Ausstellungskatalog)*. München 1993. S.280f. Die Sammlung, die die nationalsozialistische Bewegung verherrlichen und dokumentieren wollte, wurde nach Kriegsende von den Amerikanern beschlagnahmt und ein Teil des Materials in der Library of Congress, Washington D.C. über die Bibliotheksbestände verteilt. Der Abtransport der Sammlung ist fotografisch dokumentiert: LoC, LOT 2523 (F) [P & P]: Salvage by Library of Congress mission officials of the Rehse collection of posters, pamphlets, and all types of German propaganda material (Confiscated by U.S. military intelligence authorities 1945-1946). Die Rückgabe erfolgte nicht an den Freistaat Bayern, der der korrekte Empfänger des ehemaligen Parteivermögens gewesen wäre, sondern „an die Bundesrepublik Deutschland“, so daß ein Teil der Sammlung im Bundesarchiv Koblenz entnommen wurde.

tion im Rahmen einer Zusammenarbeit des Bayerischen Hauptstaatsarchivs mit der Ungarischen Nationalbibliothek – Országos Széchényi Könyvtár – Budapest vorbereitet wird. Die meisten dieser Plakate sind textlastige politische Kundgebungen, so daß die Nr. 19683² etwas aus der Reihe fällt: Es ist das Werbeplakat für ein Buch:

König / kapitány könyve. / A Deutschland útjáról. Magyar kiadás, 31×46 cm, in Zweifarben-druck schwarz und grün. Der Text lautet in deutscher Übersetzung: „Das Buch des Kapitäns König von der Fahrt der Deutschland. Ungarische Ausgabe“. Ein Druckvermerk informiert: „8469 Budapest, az Athenaeum nyomda“, also „Druckerei Athenaeum“. Das Titelblatt zeigt mittig ein halbgetauchtes U-Boot mit einer gedippten (oder, weniger wahrscheinlich: auf Halbmast gesetzten) Flagge der Deutschen Handelsmarine, auf dessen Deck ein Mann mit einem Tuch winkt. Die Arbeit des Übersetzers für die Katalogisierung der Sammlung nach der Rückgabe hielt sich bei diesem Stück somit in Grenzen.³ Auch die Beschreibung sollte nach den von der Archivverwaltung aufgestellten Regeln nur die wenig aussagekräftigen Worte „Symbol“ und „Motiv“ enthalten. Hingegen stellte der sachliche Hintergrund den maritimen Dingen ziemlich fernstehenden, aber neugierigen Verfasser vor selbstgeschaffene Probleme, weil er – ohne dazu beauftragt zu sein – herausfinden wollte, worum es ging. Eine Recherche in Budapest ergab zunächst, daß das Buch, für das geworben wurde, 1916 erschienen ist: *A Deutschland útja*, írta König Pál, A „Deutschland“ bűvár-teherhajó kapitánya. (Egyedül jogosított magyar kiadás). Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. kiadása 1916. (Die Fahrt der „Deutschland“, von Paul König, Kapitän des Lasten-Tauchbootes „Deutschland“). Einzige rechtmäßige ungarische Ausgabe. Budapest, Ausgabe der Literatur- und Druckerei-A.G. Athenaeum 1916). Das Buch hat in der Széchényi Nationalbibliothek Budapest die Signatur 129.914, der Buchdeckel trägt eine stilistisch ähnliche Zeichnung wie das Plakat – die Mitte eines aufgetauchten U-Bootes mit mehreren Menschen darauf unter einem gehißten dreistreifigen Wimpel (ohne Symbol), die Darstellung ist signiert mit „Végh“. Vermutlich handelt es sich um den Graphiker Dezső Végh (1897 – 1972), der Buch- und Zeitschriftenillustrationen und Bühnen- und Textilentwürfe verfertigt hat. Wie schon die Zeile „Magyar kiadás“ (Ungarische Ausgabe) andeutet, handelt es sich um eine Übersetzung. Die Originalausgabe des Buches war im selben Jahr 1916 in Deutschland gleich in zwei Verlagen erschienen: Beim Montanus Verlag, Siegen und Leipzig als „Montanus Markbücher Nr.1“ und, ebenfalls zum Verkaufspreis von 1 Mark, in der Reihe „Ullstein-Kriegsbücher“ als Nr. 21, hier in einer Auflage von über einer halben Million.⁴ Darüber hinaus erschien 1916 in erster und 1917 in zweiter Auflage eine Ausgabe in englischer Sprache in den Vereinigten Staaten: Capt. Paul Koenig: *Voyage of the Deutschland: The First Merchant Submarine*, New York 1916, ²1917 Heart's International Library,

² Die korrekte Signatur lautet: München, Bayerisches Hauptstaatsarchiv, Plakatsammlung 19683.

³ Die um 1984 erfolgte Katalogisierung (gefördert durch Mittel der Volkswagen-Stiftung) wurde noch ohne Anwendung der Datenbank-Technik durchgeführt, die Querverweise nach Schlagworten sind einigermaßen willkürlich und – schon wegen der Aufteilung an viele Bearbeiter – ziemlich uneinheitlich. Immerhin wurden von allen Plakaten Farbdiagramme erstellt, so daß man die Sammlung in situ einigermaßen benutzen kann.

⁴ *Die Fahrt der Deutschland*, von Paul König, Kapitän des Untersee-Frachtschiffes „Deutschland“. Berlin, 1916. 155 S., 14 Tafeln. Die Montanus-Ausgabe (in der Bayer. Staatsbibliothek München unter der früheren Signatur H.Un.App.655,b,1 als „Verlust“ notiert) ist im Antiquariatshandel (Januar 2006) in zwei Exemplaren angeboten, die Ullstein-Ausgabe (H.un.app.289h) in vierzig Exemplaren. Die Ausgabe von 1937 enthält auf der Titelfrückseite den Hinweis, daß die Auflage von 1916 555 500 Exemplare betragen habe, die neue „wesentlich erweiterte Ausgabe“ 25 000 Exemplare.

und 1937 erschien eine erweiterte deutsche Ausgabe bei Ullstein in Berlin: *Fahrten der U Deutschland im Weltkrieg*.

Die Geschehnisse, die so weitgestreut bekanntgemacht wurden, waren folgende: England und Frankreich hatten 1915 durch eine Seeblockade den Handelsverkehr der Mittelmächte mit den – noch neutralen – Vereinigten Staaten unterbunden. Im Juli 1916 gelang es Kapitän Paul König,⁵ mit einem Unterseeboot eine Ladung Textilfarben und Arzneimittel durch die englische Blockade nach Baltimore zu bringen und von dort mit einer Ladung Rohkautschuk und Nickel nach Bremen zurückzukehren.⁶ Die gelungene Fahrt wurde in der deutschen Öffentlichkeit enthusiastisch gefeiert, aber auch in der amerikanischen Presse wohlwollend kommentiert. Im November 1916 gelang es Paul König noch ein zweites Mal, mit dem Handels-U-Boot Amerika zu erreichen, bevor die Vereinigten Staaten 1917 auf Seiten der Entente in den Krieg eintraten. Aber dies war nicht mehr so sensationell wie der erste Durchbruch, zu dem eine silberne Gedenkmünze geprägt wurde,⁷ und Paul König der Hohenzollersche Hausorden durch den Kaiser sowie das Eisernes Kreuz 1. Klasse verliehen wurde, was weniger verwundert als der Umstand, daß ihm die Universität Halle/S. die Ehrendoktorwürde (Dr. med. h.c.) verlieh⁸. Postkarten wurden gedruckt, solche mit Königs Porträt, ferner König zusammen mit Graf Zeppelin und der Aufschrift „König der Tiefe und der Luft“,⁹ „Kapitän König mit seinen Offizieren und Mannschaft“, und frühere Reisegefährten erinnerten sich an die Zeiten vor dem Krieg.¹⁰ Die Erinnerung an das große Ereignis wird aber noch in unseren Zeiten weiter gepflegt: Im Juli 1998 teilt das Deutsche Schifffahrtsmuseum in Bremerhaven mit, daß es gelungen war, dank einer Spende des „Captain's Table zu Bremen“ das Temperabild anzukaufen, in dem der „Marinemaler Claus Bergen (1885 – 1964)“ „den großen Augenblick der Heimkehr der ‚Deutschland‘ festgehalten hat“. Seit langem hängt in dem Museum ein Bild „des Marinemalers Willy Stöwer (1864 – 1931), das ebenfalls das Handels-Uboot ‚Deutschland‘ bei seiner Ankunft in der Hansestadt zeigt“¹¹. Wenn das Museum betont, daß damit zu dem „Ereignis zwei hervorragende Gemälde von zwei der bedeutendsten deutschen Marinemaler nebeneinander“ hängen, ist das vielleicht eine Art Akt poetischer Gerechtigkeit, weil im Gegensatz dazu das Lotsenschiff „Kapitän König“, das 1963 in Dienst gestellt wurde, Alterungserscheinungen zeigt und – gemeinsam mit dem gleichalten Versetzschiff „Gotthilf Hagen“ – durch einen

⁵ Paul Leberecht König 1867–1932.

⁶ Ausfahrt in Bremen am 23.6., Ankunft in Baltimore 10.7., Ausfahrt in Baltimore 1.8., Rückkehr nach Bremen 23.8.

⁷ Avers: Büste von Paul König, Umschrift: Kapitän Koenig (sic), Revers: Flagge des Bremer Lloyd, Umschrift: Durchquerung d. Atlant. Oceans durch d. Handels U.Boot Deutschland, Abb.: National Maritime Museum London, MEC2471 (www.nmm.ac.uk/collections). Der Medailleur, August Hummel, hatte vorher schon den Bayerischen Prinzregenten Luitpold auf einer Gedenkmünze verewigt, Hindenburg (1914) „Zur Befreiung Ostpreussens“, auf dem Revers ein nackter Mann, der gerade ein Schwert gegen einen auf dem Rücken liegenden (russischen) Bären schwingt, später (1925) schnitt er die Gedenkmedaille für Friedrich Ebert und war noch 1928, mit 67 Jahren als Stempelschneider bei der Münzpräganstalt L. Chr. Lauer in Nürnberg tätig.

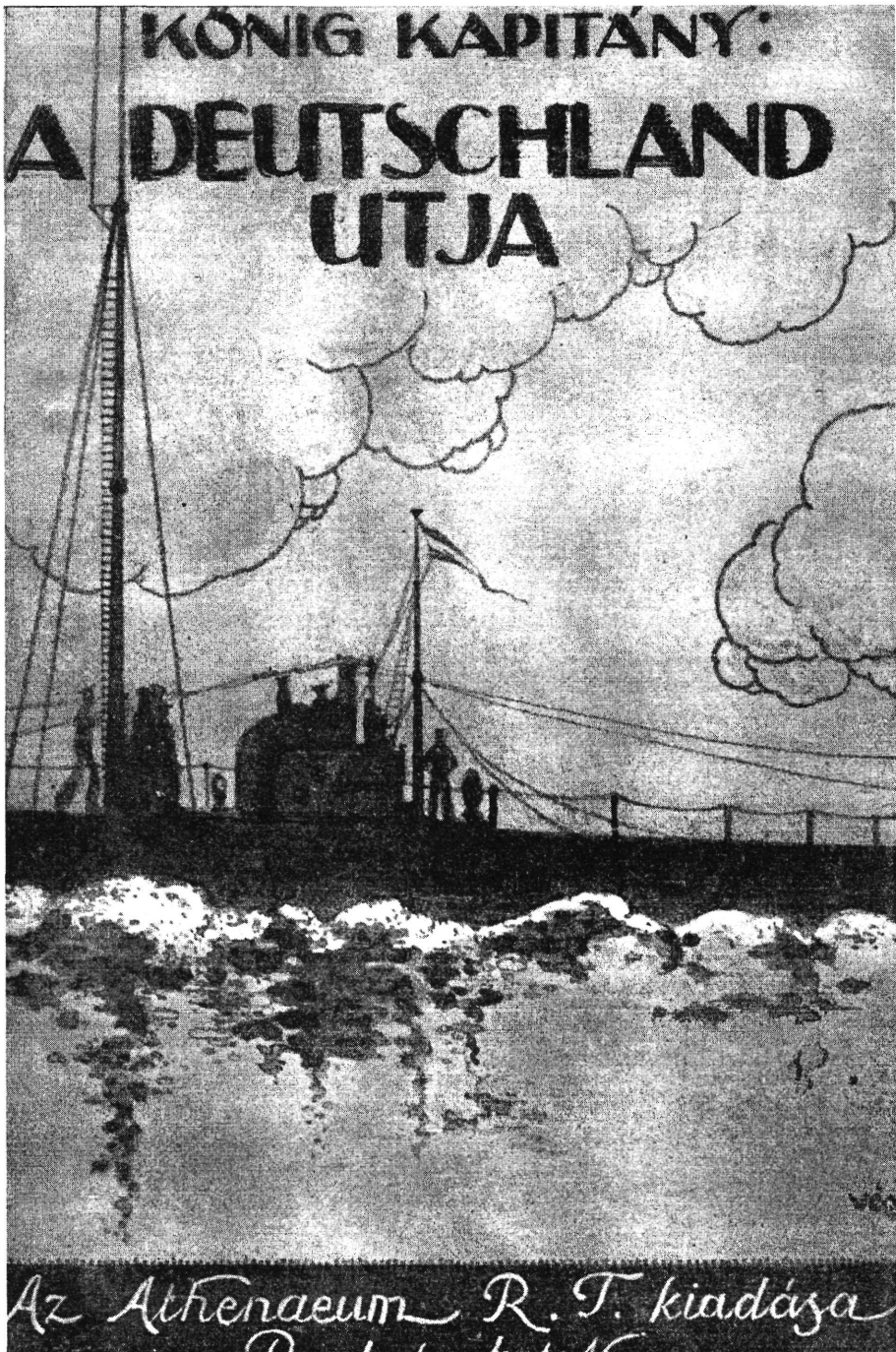
⁸ Mitteilung der Marinekameradschaft „Kapitän Paul König“ in Schönebeck (www.mk-schoenebeck.de).

⁹ Luftschiffe vom Typ Zeppelin waren zum Bombenabwurf über London erfolgreich eingesetzt worden.

¹⁰ REHBEIN, Arthur: *Mit Kapitän König in sonnigen Breiten*. Reiseerinnerungen aus friedlicher Zeit. Berlin 1917.

¹¹ Deutsches Schifffahrtsmuseum, Regionalinfo 08/98 vom 17.07.1998. Dieses zweite, ältere Bild ist aber nur eine Leihgabe der Marineschule Mürwik, die es jederzeit zurückfordern könne.

**KÖNIG KAPITÁNY:
A DEUTSCHLAND
UTJA**

Az Athenaeum R. T. kiadása

A
„DEUTSCHLAND“
ÚTJA

ÍRTA

KÖNIG PÁL

A „DEUTSCHLAND“ BÓVÁR-TEHERHAJÓ
KAPITÁNYA

(EGYEDÜL JOGOSÍTOTT MAGYAR KIADÁS)

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

1916

Kapitän Paul König
der Führer des Untersee-Grachtschiffes „Deutschland“

modernen Neubau ersetzt werden soll.¹² Dem Blockadebrecher von 1916 gelang inzwischen auch der Sprung ins Internet: Eine ausführliche Biographie von Kapitän König hat die nach ihm benannte „Marinekameradschaft Paul Leberecht König Schönebeck/Elbe“ ins Netz gestellt. Hier erfährt man, daß König – noch als Angehöriger des Norddeutschen Lloyd und Kapitän von Handelsschiffen – 1901 in Winchester die Tochter eines Londoner Predigers, Muriel Pennington, heiratete, mit der er einen Sohn und eine Tochter hatte. Für die im 1. Weltkrieg so kriegsbegeisterte deutsche und österreichische Presse war das ein Wermutstropfen, zumal Frau König mit ihren

¹² Deutscher Bundestag 16. Wahlperiode, Drucksache 16/132. Kleine Anfrage vom 1.12.2005 Zur Zukunft des Lotsenwesens im Revier Ems und Weser: „7. Wie lange haben die Stationschiffe .. ‚Gotthilf Hagen‘ und ‚Kapitän König‘ noch eine GL-Zulassung und wäre eine weitere Verlängerung unter Berücksichtigung des technischen Zustandes der Schiffe realistisch?“ Die von 30 Abgeordneten (u.a. aus Plauen und Bayreuth) „und der Fraktion der FDP“ getragene Anfrage besteht aus 43 lehrreichen Einzelfragen, wie „25. Welche Auswirkungen wird der Pendelverkehr des SWATH-Tenders zwischen Borkum und Westerems (einfache Wegstrecke 17 sm) für die Lotsen und die ohne Lotsen fahrenden oft übermüdeten Schiffsführer der Feederschiffe (bis 120 m) haben und wird die STCW-Fatigue-Richtlinie eingehalten werden können“. Jeder, der – ob aus Plauen oder Bayreuth – schon einen Beinahe-Zusammenstoß mit einem übermüdeten Schiffsführer erlebt hat, wird für die Weiterverwendung der „Kapitän König“ eintreten, doch hat sich die Bundesregierung bereits für eine Ausschreibung zum Bau eines SWATH-Tenders (Small Waterplane Area Twin Hull) entschieden, obwohl die GL-Zulassung für die „Kapitän König“ bis 2009 gilt, was aufgelöst „Germanische Lloyd-Zulassung“ heißt, und unabhängig ist von der Einhaltung der STCW, das sind „Standards of Training, Certification and Watchkeeping“, 1978 beschlossen von der International Maritime Organization (besser bekannt unter der Abkürzung IMO).

Kindern bei Kriegsausbruch nach England zurückgekehrt war, und besonders die Wiener Neue Freie Presse versuchte, sich in das Gefühlsleben der Gattin zu versetzen, die von der Heldentat ihres Mannes für den Feind erfahren hatte („und sie blieb doch Angehörige ihres Vaterlandes, patriotisch bis in die Fingerspitzen, Engländerin, Mutter englischer Kinder!“)¹³ – so ausführlich und in so peinlicher Weise, daß Kapitän König an unerwartetem Ort zu zweifelhaften Ehren kam: Karl Kraus widmete dem Vorfall in seiner Zeitschrift *Die Fackel* nicht weniger als sieben satirische Seiten¹⁴, wobei er die vernichtende Wirkung im wesentlichen durch das Zitieren der Zeitungsartikel selbst erzielte, sein Angriff also, wie üblich, der Presse galt, nicht den behandelten Personen. Zur Erinnerung: Ausgangspunkt unserer Erörterungen war ein kleines ungarisches Werbeplakat für eine Schilderung aus der Welt der Marine. Beim Seefahrervolk der Ungarn – sie sollten ihren eigenen Mittelmeerhafen im ungarischen Kronland Kroatien, Fiume (Rijeka), ja erst später verlieren – konnte man offensichtlich mit Interesse für das Thema rechnen; schließlich wurde Ungarn drei Jahre später zum Binnenland und blieb doch das einzige Binnenland in der Geschichte, das ein Vierteljahrhundert lang einen Admiral als Staatsoberhaupt verehrte.¹⁵ Die Bezüge des Plakates reichen also sehr weit, von Budapest über Wien und Karl Kraus, nach München in die Residenz¹⁶ und später in das Bayerische Hauptstaatsarchiv, bis Bremen, Baltimore und Washington D.C. Das Plakat bietet sich also mithin als idealtypisches Objekt eines Jubiläumsartikels vom Rezensionen-Gemeinplatztyp an: es „spiegelt mit seinen weit ausgreifenden Bezügen eindrucksvoll die vielfältigen Interessen des Jubilars wider“.¹⁷ Die Abteilung V des Bayerischen Hauptstaatsarchivs („Nachlässe und Sammlungen“) kann – schon von ihrer Konzeption vermutlich mehr als die anderen – immer mit Überraschungen aufwarten.

GABRIEL SILAGI

¹³ Nummer vom 19. August 1916, S.2.

¹⁴ *Fackel* Nr. 437-442 November 1916, S.79 – 85

¹⁵ Das etwas expansionistische Schlagwort „Tengerre, Magyar!“, wörtlich „Aufs Meer, Ungar!“, geht auf den Freiheitshelden Lajos Kossuth zurück, der 1846 im Zusammenhang mit dem Eisenbahnanschluß von Fiume in der Zeitschrift *Hetillap* (Nr. 8) einen Aufsatz mit dem Titel „Tengerhez magyar“ verfaßte, vgl. VOLPI, Gainluca: *Tengerre Magyar.* = Fiume – Rivista di Studi Fiumani n.s. XX (2000) n. 7–12. Heute wird der Slogan hauptsächlich als scherzhafte Werbung für Fisch-Restaurants, Yacht-Zubehörgeschäfte und Reisebüros gebraucht.

¹⁶ Die Sammlung Rehse war von 1935 bis 1944 in der Münchener Residenz untergebracht, wo ihr im Nordflügel 100 (!) Räume zur Verfügung standen.

¹⁷ Zur Typologie von Festschrift-Beurteilungen vgl. SILAGI, Gabriel. In: *Scire litteras, Forschungen zum mittelalterlichen Geistesleben* (Bayer. Akademie d. Wissenschaften, Phil.-hist. Kl. Abhandlungen NF 99, 1988, S.423f.).

SZEMLE

Fehér Katalin: Sajtó és nevelés Magyarországon 1777–1849. Bp. 2005. Eötvös József Kiadó, 400 l.

A magyarországi sajtó 300. és a magyar nyelvű újságírás megindulásának 225. évében jelent meg az az impozáns kötet, amely a felvilágosodás kori és reformkori sajtónak a nevelésügyvel való kapcsolatát dolgozta fel tudományos alapossgal. Így e kettős jubileum mégsem maradt teljesen említés nélkül, hiszen a magyar nyelvű sajtónk első hősi korszakának a nevelés terén végzett fontos missziójával ismertetett meg Fehér Katalin könyve. Amennyire sajnálatos e nem jelentéktelen évforduló elhallgatása a magyar sajtóban és kulturális életünkben, tudományos szempontból annál nagyobb haszonnal járt a magyar időszaki sajtó e témakörrel kapcsolatos szerepének alapos feltárása. Igaz, hogy e korszakok sajtótörténetének feldolgozása már viszonylag előrehaladt, hiszen számos előtanulmány mellett sor került részletes, kézikönyvszerű feltárára is, de éppen a hírlapok és folyóiratok tartalmi sokrétősége révén természetesen ennek során nem lehetett szó a jelzett téma alapos kidolgozásáról.

Márpedig a nevelés ügye a felvilágosodás korától kezdve előtérben lévő téma volt, nem csak a korszak kulturális életében, hanem a sajtóban is.

A szerző így egyszerre tett nagy szolgálatot a magyar sajtó és a nevelés történetének. Munkája értékes kiegészítője mindannak, amit a sajtótörténeti kutatás az 1849 előtti korszakról eddig feltárt, de ugyanakkor a neveléstörténetet és így művelődésünk történetét is jelentős és

eddig ismeretlen anyaggal gazdagította. Feldolgozásában végig szem előtt tartotta a sajtónak a történeti kutatások terén el nem hanyagolható kettős jellegét; ti. azt, hogy nem csak forrásként használhatjuk, hanem egyszersmind a lapoknak az eszmék népszerűsítése terén betöltött szerepét és maguknak az egyes irányzatoknak a hazai elterjedését is megismerhetjük általuk. Kétségtelen ugyanis, hogy a neveléssel kapcsolatos új eszmék és törekvések közvetítése terén a sajtó a könyveknél is nagyobb szerepet játszott. A korszak korábbi neveléstörténetei mégis csaknem teljesen mellőzték e fontos forrásanyagot, amely akkor is igényt tart érdeklődésünkre, ha természetesen az eszmék és a törekvések jó részének hazai jelentkezése már máshonnan is ismerős. Hiszen az időszaki sajtó anyagának feldolgozása választ ad számos olyan kérdésre, amelyek a neveléssel kapcsolatos elvek és módszerek elterjedésének pontos idejére és visszhangjára vonatkoznak, de egyszersmind képet ad a korabeli közvélemény körében keltett hatásról is.

E korábban érintetlen témát Fehér Katalin mintegy két évtizedes kutatásai eredményei nyomán foglalta össze terjedelmes, de jól megszerkesztett monográfiában. A rendkívül gazdag anyagot sikeresen dolgozta fel és elkerülte a repertoriális feltárások szárazságát, koncepciótlanságát. A három részre tagolt mű első része számba veszi azokat a hazai lapokat, amelyek már jelentős mértékben foglalkoztak nevelésügyi kérdésekkel 1777 és 1849 között, és amelyekkel – nem lévén tisztán pedagógiai orgánumok – a korábbi neveléstörténeti szakirodalom alig foglalkozott. A második rész az iskolai újságolvasás hazai

történetét foglalja össze, felhasználva, kiegészítve és kritikai vizsgálat alá véve az eddigi szakirodalmat.

Kutatásai végső tanulsága, hogy az újságok és folyóiratok iskolai szerepe jelentékenyebb volt eddigi ismereteinknél, és nem kis része volt a tanulók látókörének növelésében. A szorosabb értelemben vett iskolai újságolvasás mellett tárgyalja a szerkesztők, tanárok és a diákok kapcsolatait is a sajtóval.

A harmadik rész a könyv legterjedelmesebb fejezete; amelyben a sajtóban jelentkező nevelési témákat elemzi a szerző. Nyomon követhető itt a külföldi pedagógiai eszmék és törekvések sajtóvisszhangja Locke-tól Pestalozzi-ig és a német népoktatás példáiig. Különösen a népoktatás kérdései keltettek nagy érdeklődést. Külön fejezet foglalkozik azokkal a pedagógiai elméleti tanulmányokkal és eszmékkel, amelyek már az első magyar lapokban is élénk visszhangot támasztottak. A kortárs európai pedagógiai eszmék népszerűsítése és ismertetése gyakran helyet kapott e lapokban. Külön fejezeteket szentelt a szerző a magyar tanítási nyelvért folyó küzdelmekről, és a kisdedóvó kérdéseiről, a népoktatásról és a szakoktatásról a sajtóban megjelent írásoknak, vitáknak. Sokat írtak a lapok a nők művelődésével és a leányok nevelésével kapcsolatos nézetekről, ezekről is részletes feldolgozást nyújtanak e fejezetek. A kötetet a diáktársaságokról, a tankönyvekről és a gyermekirodalomról szóló sajtóvisszhang ismertetése zárja le.

Fehér Katalin könyve nem csak neveléstörténetünk és sajtónk történetének fehér foltjait tárja fel, hanem egész felvilágosodás- és reformkorunk művelődésének alaposabb megismerését is szolgálja. Jól példázza, hogy kutatásunk számára még bőven van feltárni való ismeretlen terület, mégpedig nem periférikus, hanem a magyar kultúra története és fejlődése szempontjából alapvetően fontos kérdések. Ezek nyomán nem csak számos ismeretlen tényanyagot sikerült feltárni, hanem érthetőbbé is válik sok minden, aminek okait eddig csak találgathattuk. Így pl. a magyar művelődés számos, eddig alig ismert tényezőjének: tanároknak, tanítók-

nak, lelkészeknek és újságíróknak nagy a szerepe abban, hogy a kulturális szempontból is „nagy parlag”-ból a 19. század folyamán mégis egy műveltebb értelmiségi réteg is ki tudott fejlődni. Az eddig ismert nagy személyiségek nem teljesen légüres térben működtek, és az ő kiemelkedésükben is volt szerepe ennek az áldozatoktól sem visszariadó értelmiségnek: ezt is világosan tükrözi az ismertetett monográfia. Ma, amikor a különböző szakterületeken inkább az absztrakció, az elméletieskedés és az éppen divatos külföldi irányzatok követése a divat, e munka is arra figyelmeztet: van feladata a magyar kutatásnak saját művelődésünk múltjának feltárása terén is, hiszen ezt bizonyosan nem fogják elvégezni helyettünk mások. Múltunk kulturális törekvéseinek teljes feltárása nélkül nem érthetjük meg saját korunk alapvető kulturális problémáit sem.

KÓKAY GYÖRGY

Kossuth Lajos: Szerkesztői jegyzetek a Pesti Hírlaphoz. I. (1841). Szerk.: FAZEKAS Csaba. Miskolc, 2003. Bfbor Kiadó, 342 l.

1840-ben Landerer Lajos pesti nyomdatulajdonos újság kiadására szánta el magát. Társa, Heckenast Gusztáv meggyőzte, hogy az indítandó lap Kossuth Lajos irányítása alatt sokkal kelendőbb lehet. Ezzel egy időben a magyar reformellenzék is szerette volna saját, rendszeres megjelenésű orgánum útján nézeteit szélesebb körben is ismertté tenni. Az anyagi gondokkal küzdő, ellenben nagyon jó bécsi kapcsolatokkal rendelkező Landerer keresztülvitte, hogy a börtönből alig fél éve szabadult Kossuth legyen az új politikai lap szerkesztője. Így jöhetett létre kormányzati közreműködéssel a reformkor legjelentősebb sajtóterméke, az ellenzéki *Pesti Hírlap*.

Landerer 1840 decemberének végén kereste meg Kossuthot a lapalapítás tervével. Az esztendő utolsó napján már a megállapodást is megkötötték. A szerződés szerint Kossuth teljes joggal bír a lap irányításában, azonban Landerer

kikötötte – az olvasótábor növelése érdekében –, hogy a szerkesztő azon cikkeket is köteles közreadni, amelyekkel nem ért egyet. Kossuth viszont elérte, hogy ezeket a közleményeket megjegyzésekkel kísérheti.

Ezeket a szerkesztői jegyzeteket gyűjtötték össze és adták közre 2003-ban a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának történezhallgatói tanárak, Fazekas Csaba irányításával, aki maga is munkás résztvevője a kötetnek. A gyűjtemény összeállításában a *Pesti Hírlap* nyomtatott példányai mellett a lap Vörös Antal, Kossuth titkára által jegyzetelt és helyreállított példányait használták. Ezekbe Vörös beírta és beragasztotta a cenzúra által törölt részeket.

A csillag alatti szerkesztői megjegyzés korábban is szokásos volt a hazai sajtóban, de Kossuth sokkal gyakrabban élt ezzel a módszerrel. Jegyzeteket írt saját vezércikkeihez is, azonban zömében mások közleményeit kísérte megjegyzéseivel.

A jegyzetek terjedelme az egymondatos értelmezéstől a szinte önálló cikk hosszúságát elérő véleménynyilvánításig terjed. Kossuth a jegyzeteket is – az általa meghonosított vezércikkekhez hasonlóan – a politikai közvélemény formálására használta. A kötet összeállítói a jegyzetek összegyűjtésével és kiadásával így jelentős mértékben hozzájárultak a kossuthi életmű jobb megismeréséhez.

A kötet anyagának válogatásakor az egyes cikkekhez fűzött, lábjegyzetben közölt szerkesztői megjegyzéseket dolgozták fel a teljesség igényével. Kossuth nagyszámú, a közlemények szövegébe iktatott vagy a közlemények végéhez fűzött jegyzeteiből csak válogattak. Döntésüket terjedelmi korlátok befolyásolták, ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy minden ilyen válogatás szükségszerűen szubjektív, az ismertetés írója más jegyzeteket is beválogatott volna. A forrásokat két részre osztva közlik. A főrészbek kerültek azok a szövegek, amelyeket Kossuth aláírt, vagy „Szerk.” rövidítéssel látott el. Itt helyezték el azokat a szerkesztői jegyzeteket is, amelyek a cenzúra tiltása miatt nem jelenhettek meg a nyomtatott példányokban. Ezeket a *Pesti Hírlap* azon számaival kapcsolva közlik, ahová

a szerkesztőség szánta. A cenzor által törölt szövegrészeket jól megkülönböztethető jelöléssel látták el. A függelék tartalmazza a lapalji jegyzetek azon részét, amelyek esetében nem tudták egyértelműen eldönteni, hogy Kossuth vagy a szerkesztőség egyik munkatársának jegyzetéről, vagy a közlemény beküldője által tett megjegyzésről van szó.

A kötetet példamutató alaposággal készített jegyzetek kísérik. A forráskiadvány nagy érdeme, hogy benne nyomon lehet követni a korabeli cenzúrai szokásokat. Az első évben Havas József, a Helytartótanács tanácsnoka látta el a *Pesti Hírlap* előzetes bírálatát. (A *Hírlap* Kossuth szerkesztősége alatt három cenzort „fogyasztott” el.) Kossuth szerkesztői megbízását kormányzati körök azzal a hátsó szándékkal engedélyezték, hogy a *Pesti Hírlap* előzetes bírálatával könnyebben kézben tudják majd tartani. Alaposan elszámították magukat. A cenzúrárt nyomasztotta Kossuth újszerű, lendületes, az addig megszokottól eltérő újságírói stílusa, amelyből nem hiányzott a pátosz sem. Havas már 1840 elején részletes utasítást kért a teendőkről. A cenzor joggal panaszkodott, hogy egyes szavak, mondatok kihúzása nem segít, a cikk egészének mondanivalója ettől nem lesz elfogadhatóbbá. Ha a lap bírálatát megfelelő módon látná el, annak kétharmadát törölni kellene, ez pedig egyet jelentene a *Pesti Hírlap* nyilvános elnyomásával. Ezután Havas, részletes utasítás hiányában, saját belátása szerint cenzúrázta a lapot. Nagyon sok közleményből törölt, és 1841-ben csaknem három tucat írás közlését teljesen megtiltotta.

Havas már a *Pesti Hírlap* első évfolyamának 2. számában található szerkesztői jegyzetben hibát talált. Kossuth Almási Balogh Pál írásának azon részéhez fűzött megjegyzést, amelyben az híres emberek portréinak elkészítését szorgalmazta. A cenzor – láthatóan nem értve az újfajta kossuthi stílust – a vallási jelképek profanizálásának és így elvetendőnek tartotta Kossuth azon megjegyzéseit, hogy nagy férfaink képmásai oltárul szolgáljanak, melyhez az apák fiaikat naponkint elvezessék fölesketni. Más esetekben Havas a szerkesztő jegyzetét teljes terjedelmében

törölte. Például Révay Gusztáv zólyomi tudósításához, a vegyes házasságok ügyéhez fűzött megjegyzését (139. sz. dokumentum). Vagy Kossuth azon véleményét, amelyben kimondja, hogy a bíró nem lehet ura a törvénynek, csak szolgája (345. sz. dokumentum).

Havas ugyanakkor következetlen is volt. Talán figyelmetlenségéből, talán azért, mert a Kossuth-tal vívott állandó csata elfárasztotta, átengedte a *Pesti Hírlap* 1841. 54. számában „Szemere Bertalan Figyelmezés a javítórendszer ügyében” című rövid tanulmányához illesztett jegyzetet. Szemere írása a magánzárkás elzárásról értekezik, Kossuth ehhez fűzi megjegyzéseit, amelyek egyértelműen a szomorú sorsú Lovassy László, valamint az ő bebörtönzésének körülményeire és eredményére vonatkoznak. „... engedje megmondanom, hogy... [az az állítás, hogy] a magány megtévelythet, több mint hit, több mint vélemény – én magamról tudom, minő lelki erőlködésbe kerül kiragadni magát a nadályként megragadó egyetlen gondolat vagy a főkeringésig sodró képzelet körmei közül. Többet erről bajos szólnunk.” Ezt a jegyzetet, mivel közvetlenül az értekezéshez illesztette Kossuth, a gyűjtemény összeállítói sajnos nem közölték.

A kötet előszavában örömmel olvastam, hogy a vállalkozás folytatását tervezik; szándékukban áll kiadni a *Pesti Hírlap* Kossuth Lajos szerkesztésében megjelent mind a 365 számának szerkesztői jegyzeteit. Engedtessek meg az ismeretetés írójának, hogy a forráskötet átolvasása nyomán felmerült megjegyzéseit – az esetleges figyelembevétel szándékával – közrebocsássa.

A szerkesztői megjegyzések helyenként ritkított szedéssel jelzik, hogy Kossuth egy-egy kifejezésnek különösen nagy jelentőséget tulajdonít. Például a 18. sz. dokumentum a Magyar Tudós Társaság alapszabályairól szóló értekezéshez kapcsolódik. A *Pesti Hírlapban* kiemelik: „Másik, mit az akadémiának mindenkifelett óhajtunk: a nyilvánosság!” Kossuth rendszeresen élt a figyelem irányításának ezzel az eszközével. A majdan megjelenő következő kötetekben ezt érdemes lenne jelezni.

A kötetbe minden egyes szerkesztői megjegyzést, jegyzetet külön dokumentumként vet-

tek fel, pedig azok sokszor tartalmuk szerint összetartoznak. Ennek célszerűségéről nem vagyok meggyőződve; az egy közleményhez fűzött jegyzetek nem okoznának zavart akkor sem, ha összevonnák azokat.

Ez a pályadíjat nyert kötet méltán kelti fel a reformkori történelemmel, különösen a sajtótörténettel foglalkozók figyelmét.

MÁZI BÉLA

Voit Krisztina: Fejezetek a közgyűjtemények és a könyvkiadás történetéből. Tanulmányok. Argumentum, Budapest, [2005]. 225[1] l.

Újabb kötettel gazdagodott a hazai művelődéstörténet. Voit Krisztina tanulmánykötete a magyarországi közgyűjteményi rendszer kialakulásába, valamint a hazai könyvkiadás történetébe enged betekintést. A mintegy száz esztendőtfogó kötet szerkezetét tekintve két nagy téma köré csoportosítható: Közgyűjtemény-történet, és Könyvkiadás-történet.

Az első tanulmány egy hosszabb lélegzetű olvasmány, az egész hazai közgyűjteményi rendszer történetének vázlata. A visszatekintés célja a közgyűjtemény, valamint a tudományos és közműveltséget terjesztő intézmények sajátos fejlődéstörténetének bemutatása.

Az 1867-es kiegyezés nem csak a politikában, de a művelődéstörténet területén is jelentős változást hoz: egyesületek, társulatok (Franklin-Társulat, Természettudományi Társulat, Történelmi Társulat), a Magyar Tudományos Akadémia bizottságai (Archeológiai Bizottság, Történelmi Bizottság) alakulnak; az Akadémia rendre küldi tagjait szerte a világba, hogy felkutassák a magyar vonatkozású dokumentumokat. A kutatások nyomtatásban megjelenő orgánumai is szép számmal gyarapodnak: *Századok* (1868), *Magyar Könyvszemle* (1876), vagy az 1891-ben alapított *Irodalomtörténeti Közlemények*. Egyre nagyobb igény mutatkozik a feltárt emléktanyag szélesebb körben történő megismertetésére: ennek a gondolatnak első megnyilvánulása a Budapesten 1882-ben megrendezett Országos Könyvki-

állítás. A Kiállítást Ferenc József is meglátogatja, és elismerően megjegyzi: „...nem hittem, hogy ennyit képesek legyenek összehozni...igen meglepett...” (12.) György Aladár vállalja, hogy nemzeti értékeinknek számbavételére megírja a *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben* című nagyszabású munkáját. Az 1890-es években egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy az eddig szabadon burjánzó gyűjtő-, feltáró tevékenységet egységes szervezeti keretek közé kell tömöríteni: 1894-ben megalakul a Múzeum és Könyvtár Bizottság. Az állami felelősségvállalást elősegíti, amikor négy év múlva felállítják a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségét és Tanácsát; tevékenységében új koncepció érvényesül, amennyiben a múzeumokat fontosságuk szerint rangsorolja, s ennek megfelelően részesíti anyagi támogatásban. A Tanács reformtervében szerepel a közművelődési könyvtárak kialakítása, az angolszász public library mintájára. A közvélemény ezen a téren talán egyedülként Szabó Ervin nevét ismeri, de az alapos kutatómunka ezt joggal pótolja br. Wlassics Gyula, gr. Apponyi Albert és Fraknói Vilmos neveivel, hogy csak a legnagyobbakat említsük. Az I. világháború ténye és következményei átértékelik a tennivalókat is: elsődleges szempont az értékek mentése, a hadikönyvtárak felállítása. A háború vége a Tanács és Főfelügyelőség végét is jelenti; még egyetlen nagyszabású gyűjtő akcióról érdemes beszélni már csak azért is, mert erről a szakirodalom kevés szót ejt: a Tanács hatalom nyomtatvány-anyagának archiválására nem a politika motivál, hanem a nemzeti-, történelmi dokumentum megőrzésének kötelessége. A Főfelügyelőség működése hozzájárul a közgyűjtemények helyzetének rendezéséhez; ezt a gondolatot kívánja visszaállítani Hóman Bálint 1934-ben, amikor felállítja a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsán belül a Közgyűjtemények Országos Felügyelőségét. A II. világháború idején, és az azt követő években közgyűjteményeinket elsősorban biztonságos helyre kell menekíteni, jóllehet sok esetben a szállítás során tűnnek el végérvényesen a könyvek. A háborús károk felmérésére alakulnak a repülő bizottságok. A tanulmány részletekre

kitérően megismerteti az olvasót Dr. Kozocsa Sándor erőfeszítéseivel, amelyeket a Héderváry-kastély könyvtárának megmentése érdekében tesz. Az 1948. év a konszolidáció, az 1949. esztendő az új politikai igényeknek megfelelő álmányok kialakításának az éve.

A tanulmánykötet első nagy egységének írásai a továbbiakban eredeti iratok alapján tárgyalja a Közalapítványi Ügyigazgatóság létrejöttét és működését, érdekes adalékokkal bővíti a Váci Múzeum Egyesület, a Váci Múzeum (jelenleg Tragor Ignác Múzeum) lokálpatriotizmusból születő történetét, összehasonlítva a hasonló jellegű intézmények sorsával és támogatottságával, és vázolja a miskolci Herman Ottó Múzeum történetének első évtizedeit, hangsúlyozva ez utóbbi két esetben az Egyesületek olykor létfenntartó segítségét. Kiigazító, és a köztudatban elterjedt nézetet tesz a maga helyére Voit Krisztina, amikor a hazai könyvtártügy tendenciáit tárgyalja: a hazai vélemények két csoportba polarizálódnak, amikor az angol-amerikai könyvtártípus, illetőleg a konzervatív állami irányítást képviselő német minták mellett döntenek. A kutatások azt igazolják, hogy az elindulás a public library-típusú könyvtárak itthoni meghonosítása felé nem Szabó Ervinnel kezdődött, hanem korábban, Ferenczi Zoltán 1903-ban megjelent *Könyvtartan alapvonalai* című munkájában lefektetett elgondolásokkal.

A tanulmánykötet második nagy egysége a hazai „Könyvkiadás-történet”-tel foglalkozik, elsőként az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás szervezési kérdéseivel. Nyolc évvel a Magyar Tudós Társaság alapítása után, rendszeressé válik az akadémiai könyvkiadás, és szerződést kötnek az Eggenberger Könyvkereskedéssel; ez a tény úgy tűnik, megoldja a könyvek elhelyezési gondjait 1875-ig, amikor megalakul az Akadémiai Könyvkiadó Hivatal. Megismerhetjük a két ősi vetélytárs az Athenaeum és a Franklin Társulat harcai mellett kiadványaikat, továbbá olvashatunk az Orvosi- és a Természettudományi Társulat Könyvkiadó Vállalatokról.

A fejezet további tanulmányai olyan helyzeteket kísérik figyelemmel, mint a Karinthy Fri-

gyes és Tevan Andor közötti affér, vagy a két külön utat járó Tevan Andor és Kner Imre sorsa. Hangulatos olvasmány a tanulmányok sorában *A Pál utcai fiúk* megjelenésének története, és bőséges hivatkozási anyagon keresztül kapunk áttekintést Gyulai Pálnak a Franklin Társulatnál betöltött szerepéről, továbbá a kevésbé ismert Hirsch Lipótról, aki kezdetben az 1860-as, 1870-es évek nyomdászmozgalmaiból válik ismertté. Mesterségét a *Pester Lloyd* nyomdájában tanulja, és a Franklin Társulat nyomdavezetőjeként megteremti az ún. 'Franklin-stílust': művészete egyszerűségében rejlik, elhagyja a 'német motívumokat', mellőzi a hangsúlyos fejleceket és záródíszeket és megteremti sajátos arcú kiadványait, amelyek minden más nyomdaterméktől különböznek. Lehangelő sors áll össze „A legenda vége” című írásban Ráth Mór könyvkereskedő pályaképéről: 1857-től, amikor Ráth Mór megnyitja könyvkereskedését, már a megnyitás évében kiadványai közé tartozik Nagy Iván *Magyarország családai* című, eredetileg húsz kötetre tervezett munkájának első kötete; Ráth hamar elveszíti illúzióit, amikor szembesül a ténnyel, hogy az előfizetőkre sem számíthat, mert felhagynak a vásárlással, amint saját családjuk nevéhez elérnek. Amikor Ráth arra kényszerül, hogy a Shakespeare-kiadást is átadja 1900-ban a Franklin Társulatnak, pályája véget ér; az említett Shakespeare-kiadáshoz kapcsolódik az a kiadástörténeti fölfedezés, hogy Radnóti Miklós élete egyik utolsó, befejezetlenül hagyott munkáját a *Vízkereszt* fordítását a Franklin Társulatnak szánta.

Voit Krisztina 1977 és 2000 között írt tanulmányai bizonyítják, hogy az eredeti anyagon alapuló kutatás mindig eredményes, különösen akkor, ha az – mint jelen esetben is –, élő sílással párosul. Tiszteletre méltó szakmai tudása, bőséges jegyzetapparátusa a biztosíték arra nézve, hogy könyve nagy segítségére válik a kutatóknak.

ROJAS MÓNIKA

A Nagyváradai Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya. Katalógus. Összeállította: EMÖDI András. Bp.–Nagyvárad, 2005, Akadémiai K. – Egyházmegyei Könyvtár – Országos Széchényi Könyvtár. XLVI, 295 l. /A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei I./

A cím sugallja, a katalógus összeállítója pedig tömör és világos bevezetőjében megmagyarázza, hogy a könyvanyag az Egyházmegye több könyvtára gyűjteményének összevonásával jött létre 1998-ban. Ennek történelmi okai vannak, s ezek a 20. századi méltatlan hanyattatásokban gyökereznek. A katalógus tehát az Egyházmegyei Könyvtár jelenlegi állapotát kívánja rögzíteni, nem célja az államosított vagy elpusztult könyvek kiderítése. Ettől csak az 1982-ben, a bukaresti Nemzeti Könyvtár által lefoglalt 11 ősnymtatvány és 76 antikva esetében tér el, ezeknek a romániai ősnymtatvány-, illetve antikvakatalógusbeli számát a bevezető rész 4. számú lábjegyzetében felsorolja. Nem mondanak le ugyanis ezek tulajdonjogáról. – A 3. lábjegyzetben azoknak a plébániáknak a neve olvasható, amelyeknek antikva vagy RMK-köteteit Emödi András feldolgozta a katalógusban. Ezek a könyvek tételesen visszakereshetők a 294–295. lapon is. A plébániákról meglepően kevés könyv került elő; az Egyházmegyei Könyvtár törzsállományához (püspöki, szemináriumi és káptalani könyvek) csupán a nagyváradai Kapucinus rendházból járult jelentősebb számú könyv.

A katalógus három részében újra kezdődően folyamatos a sorszámozás: 8 ősnymtatvány, 374 antikva, azaz 16. századi külföldi nyomtatvány, és 219 RMK (mégpedig, kissé szokatlan módon, az RMK I–II–III közös betűrendbe sorolva) szerepel szerzői betűrendben, illetőleg a szerző nélkülieknél címrendszó szerint. Összesen tehát 601 tétel, amelyek esetében a kolligátumok természetesen külön tételek, de mindegyik hivatkozik az 'E' pontban a gyűjtőkötet első darabjára és vizont. (Néhány esetben, pél-

dául a több kötetes, magyarázatos Biblia esetében, Ant. 39–45, indokoltabb lett volna egy számon felvenni a köteteket, mert egyetlen összefüggő műről van szó, kötésük is egykorú és egy műhelyből való, de hát eredeti őrzési helyükön, a nagyváradi kapucinusoknál is külön számon vették állományba, Ant. 1–7, s talán ezen nem akart változtatni a szerző.)

A bibliográfiai leírásnál formailag mindenképp előtt a GW-t, CIH-et, BNH Cat.-ot és a VD 16-t, az RMK és RMNy köteteket vette alapul Emődi, s láthatóan nagy haszonnal, az elérhető elektronikus katalógusokat. – A könyv méreténél csak a rétnagyságot közli, viszont megadja az ősnymtatványok kollációs képletét, jelzi nyomdászjelvény és illusztrációk létét. E rész utolsó sorában szerepelnek a szakirodalmi hivatkozások. – A bibliográfiai leírásnál izgalmasabbak a példányleírás A–F pontjai. Az E pontról, a kolligátumok kapcsán, szóltunk már. Az 'A'-ban szerzünk tudomást a hiányokról, a 'B' a kötésleírásnak van fenntartva, a 'C' a possessoroké, a 'D'-be kerültek a bejegyzések, széljegyzetek, rubrikálások, az 'F' a példány irodalmát közli. Itt legtöbbször saját 2002-ben megjelent *A Nagyváradi Székeskáptalan könyvtára a XVIII. században* c. munkájára hivatkozik. Egy-egy tétel leírásának végén van a könyv aktuális jelzete.

Az ősnymtatványok között a 3. sorszámú (GW 3392) világviszonylatban igen ritka. Az RMK könyvek között egy, a 219. tételén egy szlovák nyelvű, 1695-ös nagyszombati nyomtatvány eddig ismeretlen volt. 16. századi RMK I csak egy van, egy Calepinus szótár (RMK 20), RMK II is csak egy (RMK 33). RMK III összesen nyolc, s ezek jellemző módon Temesvári Pelbárt (5 tétel: RMK 148–152), Laskai Osvát (2 tétel: RMK 129–130) és egy Bonfini (RMK 16). – A könyvek egy negyede, s ezek főleg az antikvák közül kerülnek ki, történeti kötésben van. Ezek többsége német típusú reneszánsz kötés. Egy tucatnyi késő gótikus kötés mellett elvéve akad egy-két itáliai vagy magyarnak vélt reneszánsz kötés. Az RMK-k általában későbbiek és szerényebb külsővel rendelkeznek. Az RMK 174-es Szenczi Molnár 1708-as Dictionariuma esetében némi kétségem támad, hogy

az lehet-e reneszánsz kötésben. – A műhely szerinti meghatározások (Haebler, Schunke, Kyriss stb. alapján) elismerésre méltóak, de aki foglalkozik egy kicsit is kötések meghatározásával, az tudja, hogy a közelebbiről meghatározhatatlanok emésztek fel a legtöbb időt, hiszen azokat minden lehetséges segédkönyvben megpróbálja az ember azonosítani, az eredmény mégis negatív. A köteteket Muckenhaupt Erzsébet írta le, és ő is lektorálta a katalógust. Különösen érdekelte a Sallustius kötet kötése (Ant. 319).

A könyv keménytáblás, fűzött, kellemes a tipográfiája, jól áttekinthető, jó kézbe venni. Kevés hiba van benne: a kötések bibliográfiájában Romhányi Károly és nem Romhány, az Inc. 2 tételben a kollációban felső indexek kellene, az RMK 88-nál Magyarország elválasztása szűr szemet, az Ant. 167 és 228 tételekben az ístenők között ítélező neve Párizs, vagy Paris (de nem Párizs). Néhány esetben az E pontban a gyűjtőkötet első darabjának tételszámát nem sikerült következetesen kövérrel szedni.

A magyar, román és német nyelvű tartalomjegyzéket és bevezetést az idézett művek jegyzéke követi, majd a rövidítések listája. A könyv végén mutatók segítik a tájékozódást: nyomdahely, nyomdász, időrendi és possessorok szerint. Jó lett volna néhány kép legalább a ritka művek címlapjáról és a magyar vonatkozású kötésekről. Ez biztosan nem a szerzőn múlott. Emődi András egyszerű munkát végzett.

ROZSONDAI MARIANNE

Pogány György: A magyar könyvgyűjtő kalauza. Bp. 2005. Kiss József Könyvkiadó, 317 [3] l.

Könyvészeti munkák és kereskedelmi tájékoztatók, árjegyzékek folyamatosan jelennek meg. A két témakört együtt tárgyaló, a magyar könyvgyűjtők számára írt első hazai kísérlet Langer Mór antikvárius 1936-ban kiadott *A magyar és külföldi bibliofília története. Ritka és becses magyar könyvek jegyzéke* című munkája. Langer művének nem erőssége a könyv-

történeti, szakmai rész, de annál lelkesebben beszél ritka és becses könyvekről, és még szívesebben a könyvek áráiról.

Pogány György most megjelent könyve – a második hazai kísérlet – Langer könyvének éppen az ellentéte. A szerkezet adott: történet, elmélet és gyakorlat. Pogány könyvének három fő része: 1. Történet. 2. A modern magyar könyvművészet és bibliofília intézményrendszere 1880-tól napjainkig. 3. Gyakorlat. Az első benyomás az, hogy hiányzik az elméleti rész, de mint később látni fogjuk, nem ez hiányzik. A második, hogy az első két rész nyugodtan összevonható. Nem látom értelmét az intézményrendszer önálló részként való szerepeltetésének, ez a történet egyik fejezeteként tárgyalható. A bibliográfus-könyvtáros szerző nagy felkészültséggel és jó stílusban tárgyalja a tudnivalókat. Meglepő, hogy az első két rész a könyv terjedelmének több mint kétharmadát foglalja el. Ez talán túlzás, tekintettel arra, hogy a könyvgyűjtők többségét sajnos egyáltalában nem érdekli a történet. Egy kalauzban a történeti rész csupán bevezető kellene hogy legyen. Igaz, mindenki arról ír szívesen amihez ért és amit szeret.

A könyvet olvasva néha az az érzése az embernek, mintha a szerzőnek nem lenne fontos, hogy bibliofil és könyvgyűjtő között különbséget tegyen. Pedig jó lenne hangsúlyozni, hogy ugyan minden bibliofil könyvgyűjtő, de nem minden könyvgyűjtő bibliofil. Nagyon nem az, hiszen vannak halmozók, vannak akik csak szöveget gyűjtenek, vannak akik csak kötést, és így tovább. A bibliofil gyűjtő éppolyan nagy ritkaság, mint a fehér holló.

A könyv kevesebb mint harmadában kapott helyet magáról a gyűjtésről szóló, gyakorlati rész. Már az arány is jelzi, hogy a szerző nemigen tudott mit kezdeni ezzel a könyv célkitűzésének szempontjából alapvető egységgel. A legnagyobb baj azonban, hogy ami itt olvasható, az szintiszta elmélet. Szó esik tipográfiáról, betűtípusokról és sok mindenről, csak éppen arról nem, ami a könyvgyűjtő számára a legfontosabb: mit, hol, mikor, miért, és nem utolsó sorban mennyiért. Vagyis hogy mit gyűjtsünk, hol gyarapíthatjuk gyűjteményünket, melyek a megbíz-

ható, vagy szakmai szempontból kétséges hazai és külföldi cégek, hol és hogyan vásárolhatunk az antikváriumokban, árveréseken vagy a világhálón, és így tovább. Mi a szerző véleménye a gyűjtőről, könyvekről, illusztrátorokról vagy kiadókról, nem tudjuk meg. A könyv személytelen, ami Tacitusnál erény, de egy kalauznál nem az. Ez az illusztrációk egyenetlen minőségétől eltekintve szép könyv, a magyar könyvgyűjtő elméleti kalauza.

BORDA LAJOS

Catalogues régionaux des incunables des bibliothèques publiques de France. Vol. XVII. Haute-Normandie par Valérie NEVEU. Genève, 2003. Droz, 486 l. /École Pratique des Hautes Études. Sciences historiques et philologiques, VI. Histoire et civilisation du livre, 28./

A hatalmas, évtizedekkel ezelőtt kezdődött vállalkozás első kötete 1979-ben jelent meg, azóta – néhány kötet később várható megjelenésével – a 17. darabnál tart a sorozat. A könyvtárakon kívül, több intézmény fogott össze azért, hogy a franciaországi nyilvános könyvtárakban őrzött ősnymtatványoknak modern, a tudományos kutatás minden igényét kielégítő, egységes leírási és feltárási szempontokat érvényesítő katalógusa legyen. A tours-i egyetem reneszánsz kutató intézete (Centre d'Études Supérieures de la Renaissance), az École Pratique des Hautes Études, a Société des bibliophiles du Guyenne (Bordeaux), illetve a kulturális minisztérium, könyves ügyek igazgatósága (Ministère de la Culture, Direction du Livre et de la Lecture). További 15 kötet megjelenése várható.

A mai Seine-Maritim és Eure megyék területe (ez Felső Normandia) egykor a rouen-i érsekséghez tartozott. A székváros, Rouen, a 15. században Franciaország harmadik legnagyobb városa volt (Párizs és Lyon után), így a nyomdásztörténetben is ezt a helyet tudhatta magáénak. Igaz, a 2850 (Párizs):1140 (Lyon):151 (Rouen) arány a kiadott könyvek számát illetően, sokat elmond erről a harmadik helyről. Az

első kiadvány 1485-ben jelent meg (*Prologue de l'entrée du roi Charles VIII.*), és a roueni kiadók elsősorban a helyi igények kielégítésén, ritkán angliai exportra dolgoztak. A 16. század első felének regressziója után, nyomdászattörténeti szempontból a század második felében egy új virágzási periódus következett.

A város könyvtártörténetének kiemelkedő és mélyebb időszakai is hasonló ritmust követtek. A terület gazdag középkori könyvtári kultúrát tudhat magáénak. A bencések, az ágostonosok, a ciszterek, majd a kartauziak, a kapucinusok és a jezsuiták számos rendházat alapítottak. A legjelentősebbek a Rouenban (bencés, ágostonos, kapucinus, jezsuita), Évreux-ben (bencés), Gailonban (kartauzi), Lyre-ben (ciszter) voltak. De a 16. században jelentős gyűjteményt hoztak létre a hugenották (ez a nantes- ediktum visszavonása után (1685) a jezsuitáké lett), és több nagyobb magángyűjtemény is létrejött a korai újkorban (nem ritkán megszerezve egy-egy középkori rendház könyveit is). Franciaországban a forradalom könyvtártörténeti korszakhatár, ekkor jött létre a ma is létező tartományi könyvtárak rendszere, illetve a városi könyvtárak legtöbbje.

Ennek megfelelően a mostani katalógus 613 tételének jelentős része Rouenban a tartományi és a városi könyvtárban, illetve a Le Havre-ban és Évreux-ben a városi könyvtárban található. Ezen kívül kisebb könyvtárakban (Le Bec-Hellouin, Bernay, Conches, Dieppe, Eu, Fécamp, Louviers, Pont-Audemer, Verneuil-sur-Avre).

A bevezető tanulmány részletes statisztikát közöl a könyvek nyomdai származási helyéről. Semmi meglepetés nem ér minket akkor, amikor azt látjuk, hogy 318 franciaországi (ebből viszonylag sok, 48 rouen-i), 158 itáliai és 126 németországi. A maradék a Németalföldről (7), Spanyolországból (3) és Portugáliából (1) származik. A kötetek némelyike illuminált, ezekről külön fejezetet olvashatunk. A könyvek bejegyzéseiből követhető a sorsuk. Érdekes possessor-bejegyzések Jean Budétól (Guillaume Budé apjától) maradtak ránk, vagy éppen Franciscus Vatablustól. A 15. századból, egy magánkönyvtárból a legtöbb kötet, 6 darab, Jean Asselain bencés priortól (Jumièges, Longueville) származik.

A bevezető tanulmány, és a katalógus is részletesen foglalkozik a kötésekkel. Annak ellenére, hogy a 15. század végéről, illetve a 16. század legelejéről átlagosan csak a kötések hozzávetőleg 20%-a származik, számos érdekességet tartogat az elemzésük. A franciaországi (nomann és a párizsi) műhelyek mellett Koberger-kötések, strassburgiak, friburgi (bei Brisgau) és flamand is található közöttük. Külön említésre érdemes a 16. századi aranyozott mozaik-kötés (Jean Grolier). A tanulmány külön elemzi a terület kolostorainak kora újkori kötetészeti politikáját (megőrzött eredeti, átkötött, stb.).

A 613 ősnymtatvány leírását azoknak a könyveknek a jegyzéke követi, amelyek a régebbi katalógusokban felbukkannak, mint ott volt példányok, illetve a szerző helyesbíti néhány darab korának meghatározását (külön jegyzék ezekről). A sorozat többi kötetével azonos mutatók (konkordancia, nyomdahelyek, nyomdászok, possessorok, miniátorok, könyvkötők) után Valérie Neveu külön tanulmányt szentelt azoknak 16–19. századi magánszemélyeknek, akiknek gyűjteményéből számottevő mennyiségű ősnymtatvány került a most katalogizált anyagba. Felső Normandia jelentős magánkönyvtárainak története mellett az ezt követő fejezetben a fentiekben felsorolt nyilvános könyvtárak történetének vázlatát is megtaláljuk külön-külön, elemezve az ott őrzött ősnymtatványok oda kerülése történetét. Külön érteke a kötetnek a szép képi illusztrációs anyag, amely elsősorban a könyvkötés történetét kutatókat örvendezteti meg.

MONOK ISTVÁN

Meyer, Véronique: L'illustration des thèses à Paris dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Peintres – graveurs – éditeurs. Préface de Bruno NEVEU. Paris, 2002. Commission des travaux historiques de la ville de Paris, 339 l.

A téziszűzet minden európai ország könyvtörténetírásában külön kutatási terület. Számos tartalmi és formai kérdés tisztázhatatlan vele kapcsolatban, hiszen sok esetben az sem eldönt-

hető, hogy kinek a gondolatait rögzíti a szöveg (ki a szerző). Az egyik leginkább eltűnő kiadványtípus, mert a szakdolgozó diák anyagi erejétől függő példányszámban nyomtatták, és a 10–20 darabos kiadás túlélési esélye az évszázadok során mindig kisebb lesz. A szakdolgozót köszöntő tanárok, diáktársak fontos kapcsolattörténeti és életrajzi forrásnak bizonyulnak, a kis alkalmi költemények pedig – ha nem is poétikai remek – az egyre virágzó paratext-kutatások látókörébe kerültek. A tézisfüzet ráadásul megerősíti azokat a forrásokat, amelyek történetileg igazolják, hogy egy jogász, vagy egy orvos mitől „Dr. med.; Dr. jur.”, míg a bölcsező még nem válik doktorrá az egyetemi tanulmányok végeztével. Addig ugyanis, amíg az egyetemi tanulmányok lezárásához a bölcsező és teológus egyszer disputált, addig – egyetemenként változóan – a jogász 3–5 alkalommal, az orvos 3–8 alkalommal. Csak ez után lett az utóbbi két csoport jogosult a „Dr.” cím viselésére. (Ma ugye ezek a szakdolgozati doktorok, akik sohasem doktorálnak.)

Véronique Meyer alapos tanulmánya (*Les thèses, leur soutenance et leurs illustrations dans les universités françaises sous l'Ancien Régime*. In: *Éléments pour une histoire de la thèse*. Paris, 1993. /*Mélanges de la Bibliothèque de la Sorbonne*. Vol. 12./ 45–111.) mostani könyve előfutárának is tekinthető. Jelen könyvének bevezetésében a tézisfüzet párizsi történetének vázlatát olvashatjuk, vagyis annak bemutatását, hogy a tanuló ifjú életének melyik évében kezdhet-e meg különböző felsőfokú tanulmányait (bölcsező, teológia, jog, orvosi), és a licenciátusi, illetve a baccalaureátusi fokozat megszerzéséig hány vizsgát, illetve nyilvános szereplést (védés, disputáció) kellett teljesítenie.

A tézisfüzetek (position) általában illusztrált kiadványok voltak, a 17. század közepétől azonban már egyre terjedőben volt legalább a címlap képi díszítése. A tézisplakát (placard) azonban természeténél fogva metszetes megjelenésű volt. A szerző teljes joggal mutat rá arra, a jelenségre, hogy a történeti kutatás sokáig figyelmen kívül hagyta ezt a képi világot. A rézmetszés történetével általában művészettörténetesek fog-

lalkoznak, így a metszetek esztétikai elemzésén túl, azok szerepét nem vizsgálták, vagy egyszerűen az egy meghatározott esztétikai érték alatti művek kiestek látókörükből. Márpedig a tézisfüzetek címlapjai nem mindig a legmagasabb művészettörténeti értékeket hordozzák. Ugyanakkor azok a kérdések, hogy (1) miért adták ki ezeket? (2) ki rendelte meg őket? (3) milyen példányszámban kerültek kiadásra? (4) kik voltak az olvasók?, még megválaszolásra várnak, vagyis a tézisfüzetek tartalmi elemzése mellett azok média-, illetve társadalomtörténeti elemzését is el kell végezni.

Meyer asszony könyve levéltári kutatásokon nyugszik. Felkutatta a szerződéseket, amelyeket általában a diák kötött a rézmetszővel, illetve a kiadóval, így a tézisfüzet, vagy tézisplakát megszületési folyamatába enged bepillantást. A szerződés részletesen tartalmazott mindent: az ábrázolás tárgyát, a kép nagyságát, elhelyezését, példányszámot (néha ez elérte a kétezret is) stb. Ezek a metszetek témájuk szerint lehetnek portrék, címerek, allegóriák, vagy vallási tartalmú ábrázolások. A levél-, és könyvtári kutatások alapján tehát a szerző a teljes folyamatot rekonstruálta, ide értve a ceremónia leírását, amelynek során a nyilvános disputa (a tézisek megvédése) lezajlott.

Az általános bevezetés után a fennmaradt nyomtatványok metszőit és kiadóit két nagyobb fejezetben mutatja be a könyv: Antoine Paillet (1626–1701), Guillaume Vallet (1634–1704), Étienne Picart (1632–1721), illetve Étienne Gantrel (1645–1706), akinek özvegye még 1709-ig folytatta a kiadói tevékenységet. Az első három lényegében együtt dolgozott (Vallet és Picart már Rómában is nyolc évig), a grafikus és festő Paillet, a rézmetsző Picart és Vallet (aki egyben a kiadó is volt) egységes programalkotással adták ki a téziseket. A szerző ezt a programot (portrék, allegorikus portrék, történeti és erkölcsi allegóriák) elemzi részleteiben, majd ezzel a módszerrel tekinti át Gantrel pályájának alakulását a dúcok előállításától a tézisek kiadásáig.

Egyikük sem dolgozott a Párizson kívüli felsőoktatási intézményeknek, mindazonáltal az a képi anyag, amelyet kiadványaikban terjesz-

tettek befolyásolta más műhelyek munkáját, és az allegóriák, motívumok a társművészetekben is megjelennek.

MONOK ISTVÁN

Scheibe, Michaela: Rekonstruktion einer Pietistenbibliothek. Der Büchernachlass des Johann Friedrich Ruopp in der Bibliothek der Franckeschen Stiftungen. Halle–Tübingen, 2005, Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Max Niemeyer Verlag Tübingen. XI, 227 l. /Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien, Bd. 8./

A nagyobb könyvtárak szerte a világban törekednek arra, hogy az állományukba szervezsen beépült magánkönyvtárak anyagát feltárják, megírják azok történetét. Így egyszer majd ténylegesen részleteiben lesz dokumentálható a nagyobb bibliotékák története is. A Saale melletti Halleban 1698-ban August Hermann Francke (1663–1727) alapította árvaház (Waissenhaus) rövid idő alatt olyan intézményrendszerre fejlődött, amely egy-egy ember életútját végigkísérte anélkül, hogy el kellett volna hagyni azt. Az árvaház mellett hamarosan elemi iskola, majd különböző szakmunkásképzők működtek, azután gimnáziumi, majd teológiai képzés indult. Mindeme munka támogatására alapult a könyvtár, a nyomda, a műhelyek. Így van ez ma is. A Berlini Fal leomlása után Paul Raabe által újjászervezett Franckesche Stiftungen az árvaház kivételével – igaz óvoda működik – valamennyi intézményét újjászervezte, felújította a könyvtárat, kiépült az Alapítvány nemzetközi kapcsolattartórendszere, számos könyvsorozatot adnak ki. A pietizmus kutatásának nemzetközi központja is (Interdisziplinäres Zentrum für Pietismusforschung) az Alapítvány és a Halle-Wittenbergi Egyetem közös vállalkozása.

A könyvtár, az úgynevezett Kulissenbibliothek történeti állományában számos magánkönyvtár található. Brigitte Klosterberg igazgató asszony előszavában megemlíti néhány nagyobbat: a németalföldi exuláns Friedrich Breckling (1629–

1711), a halberstadti superintendens Justus Lüder (?–1708), a Biblia-kiadó műhelyt alapító Carl Hildebrand von Canstein (1667–1719), a teológus Andreas Achilles (1656–1721), a szlavista Heinrich Milde (1676–1739). Ezen hagyatékok sorában az egyik első a teológus tanár Johann Friedrich Ruopp (1672–1708).

Michaela Scheibe a könyvtár rekonstrukcióját bevezető nagy tanulmányában először Ruopp életútját vázolta, sokat mondó címmel: „Von der Straßburger Orthodoxie zum Halleschen Pietismus”. Ruopp strassburgi születésű volt, az akkor már évszázados múlttal rendelkező Johann Sturm által nemzetközileg is elismertett gimnáziumban tanult. Ezután a Strassburgi Egyetemen filozófiát hallgatott, de kiváló költőként is ismertté vált (poeta laureatus). 1697-ben ugyanitt teológiát kezdett tanulni (professzora Johann Joachim Zentgraf volt). Nagyon hamar, még ebben az évben elhagyta az egyetemet és Lipcsében az egyetem teológiai karára iratkozott be, az ortodox Johann Benedikt Carpzovhoz. (A szerző határozottan helyesbíti a szakirodalomban újra és újra ismétlődő tételt, miszerint Ruopp Jénában tanult volna.) Mindaddig tehát Ruopp szinte kizárólag csak ortodox lutheránus teológiát tanult (tananyagként: Martin Chemnitz (1522–1586), Johann Gerhard (1582–1637), a strassburgi Johann Schmidt (1594–1658), és az ugyancsak strassburgi exegeta Sebastian Schmidt (1617–1696)). Lipcsében Carpzov mellett csak a pietizmus kritikáját tanulhatta. Ennek ellenére 1698-ban elhagyta Lipsét és Halléban, az 1694-ben alapított pietista egyetemre iratkozott át. Itt Francke mellett Joachim Justus Breithaupt (1658–1732) és Paul Anton (1661–1730) voltak a tanárai. Ugyanitt, tanulmányai mellett segítségére volt Franckének az árvaházban. 1699 év végén visszatért szülőföldjére Strassburgba, ahol rövidebb tanfótkodás után lelkész lett.

A strassburgi pietista mozgalmak ekkor indultak az egyetemen és a gyakorló lelkészek között is, Ruopp ezekben az időkben már nagy tekintélynek örvendett a változtatást akarók körében, és ugyancsak ezt ellenző egyházi és világi felsőbbbség figyelmét sem kerülte el. Ezután az újító tanárok és lelkészek Elzászt elhagyni

kényszerültek, Ruopp Halléba tért vissza (1705), ahol röviddel ezután meghalt.

Könyvtárának két jegyzéke maradt fenn levéltári iratként, összesen 359 kötetet hagyott az Alapítvány könyvtárára. A könyvtár modern teológiai anyag, az 1650 előtti megjelenésűek száma 36, tehát alig 10%. Ezzel szemben a 18 éves kora (1690) után kiadott művek száma 119. Ruopp a szent nyelveken kívül németül és franciául olvasott, így a gyűjtemény nyelvi összetétele is ezt tükrözi (latin 43%, német 42%, francia közel 7%). Tartalmilag teológiai szakkönyvtár (301 kötet teológia), a többi poétika, retorika és történelem. A teológián belül a Biblia kiadásokon (21+12 (bibliai filológia) + 40 (magyarázat)) kívül a homiletika és a polemika érdekelt. Pietista ízlésének megfelelően a lelki épülést szolgáló könyvek szá-

ma is jelentős, ezek között lutheránus (49) és katolikus (18) szerzők művei is megtalálhatóak.

A könyveknek csak egy része található meg ma a könyvtárban (92 hiányzik), hiszen az Alapítvány a történelem folyamán sokszor eladta, vagy elcserélte duplumait.

Michaela Scheibe közli mindkét levéltári jegyzék címlírását, majd autopszia alapján, vagy más módon azonosítja a művet. A ma is meglévő kötetek kéziratos bejegyzéseit is közli, de miután általában Ruopp az első tulajdonosa a könyveinek, a proveniencia vizsgálat nem hoz érdekes eredményeket. A kötetet a nemzetközi szakirodalomban megszokott mutatók, és a jegyzékek hasonmása zárja.

MONOK ISTVÁN

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és lemezen is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a lemezen lévő szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
5. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. féloldalmi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
6. A beküldött kézirathoz kérjük, ne mulasszák el csatolni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg faxeszám, e-mail cím), amely feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
7. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025-0171
A borítótérv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

TARTALOM

<i>Véber János</i> : A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára egyik Justinus-ösnyomtatványának bejegyzései	1
<i>Zsoldos Endre–Blaga, Cristina</i> : Jacob Schnitzler Wittenbergben	16
<i>Rózsa Mária</i> : Magyarország a Grenzboten című folyóiratban (1849–1880). I.	32
<i>Dege Sándor</i> : A budapesti polgári mentalitás a századfordulón a sajtó hirdetéseinek tükrében	51

KÖZLEMÉNYEK

<i>Gömöri György</i> : 1566-os angol imádságformula a töröktől veszélyeztetett Magyarországról	69
<i>Simon Szilvia</i> : A Dunántúli Református Egyházkerület 17. századi zsinatainak protokolluma (1612–1658)	72
<i>Fehér Katalin</i> : Egy népfelvilágosító mű 1775-ből	78
<i>Papp Júlia</i> : Goró Lajos leírása 1826-ból a nápolyi dóm két magyar vonatkozású sírelékéről	82

FIGYELŐ

<i>Monok István</i> : A brémai sajtó- (és média) történeti műhely kiadványai	94
<i>Silagi, Gabriel</i> : Navigare necesse est, oder: Tengerre, Magyar!	99

SZEMLE

Fehér Katalin: Sajtó és nevelés Magyarországon 1777–1849. Bp. 2005. (<i>Kókay György</i>)	107
Kossuth Lajos: Szerkesztői jegyzetek a Pesti Hírlaphoz. I. (1841.) Szerk. Fazekas Csaba. Miskolc, 2003. (<i>Mázi Béla</i>)	108
Voit Krisztina: Fejezetek a közgyűjtemények és a könyvkiadás történetéből. Tanulmányok. Bp. [2005.] (<i>Rojas Mónika</i>)	110
A Nagyvárad-i Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya. Katalógus. Összeáll. Emődi András. Bp.–Nagyvárad, 2005. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	112
Pogány György: A magyar könyvgyűjtő kalauza. Bp. 2005. (<i>Borda Lajos</i>)	113
Catalogues régionaux des incunables des bibliothèques publiques de France. Vol. XVII. Genève, 2003. (<i>Monok István</i>)	114
Meyer, Véronique: L'illustration des thèses à Paris dans la seconde moitié du XVII ^e siècle. Paris, 2002. (<i>Monok István</i>)	115
Scheibe, Michaela: Rekonstruktion einer Pietistenbibliothek. Der Büchernachlass des Johann Friedrich Ruopp in der Bibliothek der Franckeschen Stiftungen. Halle–Tübingen, 2005. (<i>Monok István</i>)	117

SOMMAIRE

<i>Véber, János</i> : Notes manuscrites dans un incunable Justinus de la Bibliothèque de l'Académie des Sciences de Hongrie	1
<i>Zsoldos, Endre – Blaga, Cristina</i> : Jacob Schnitzler à Wittenberg	16
<i>Rózsa, Mária</i> : La Hongrie vue dans la revue 'Grenzböten' (1849–1880). I	32
<i>Dege, Sándor</i> : Mentalité bourgeoise de Budapest, reflétée par les annonces de la presse du tourné-siècle	51

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Gömöri, György</i> : Formule de prière anglaise de 1566, au sujet du danger turc menaçant la Hongrie	69
<i>Simon, Szilvia</i> : Protocoles des synodes du 17 ^e siècle du Diocèse de Transdanubie de l'Église Réformée (1612–1658)	72
<i>Fehér, Katalin</i> : Un ouvrage d'instruction civile de l'année 1775	78
<i>Papp, Júlia</i> : Description par Lajos Goró de deux monuments funéraires ayant rapports hongrois, de la cathédrale de Naples, de l'année 1826	82

CHRONIQUE

<i>Monok, István</i> : Publications de l'atelier d'histoire de presse et de média de Bremen	94
<i>Silagi, Gabriel</i> : Navigare necesse est, oder: 'Tengerre, Magyar!'	99

REVUE

Fehér, Katalin: Presse et éducation publique en Hongrie. 1777–1849. Bp. 2005. (<i>Kókay, György</i>)	107
Kossuth, Lajos: Notes de rédaction de Pesti Hírlap ('Journal de Pest') I. (1841) Sous la rédaction de Csaba Fazekas. Miskolc, 2003. (<i>Mázi, Béla</i>)	108
Voit, Krisztina: Chapitres de l'histoire de l'édition de livres et des collections publiques. Essais, études. Bp. [2005.] (<i>Rojas, Mónika</i>)	110
Les fonds anciens de la Bibliothèque du Diocèse Catholique de Nagyvárad. Catalogue. Sous la rédaction de András Emódi. Bp.–Nagyvárad, 2005. (<i>Rozsondai, Marianne</i>)	112
Pogány, György: Guide du bibliophile hongrois. Bp. 2005. (<i>Borda, Lajos</i>)	113
Catalogues régionaux des incunables des bibliothèques publiques de France. Vol. XVII. Genève, 2003. (<i>Monok, István</i>)	114
Meyer, Véronique: L'illustration des thèses à Paris dans la seconde moitié du XVII ^e siècle. Paris, 2002. (<i>Monok, István</i>)	115
Scheibe, Michaela: Rekonstruktion einer Pietistenbibliothek. Der Büchernachlass des Johann Friedrich Ruopp in der Bibliothek der Franckeschen Stiftungen. Halle–Tübingen, 2005. (<i>Monok, István</i>)	117

MAGYAR
KÖNYV-
SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

122. ÉVFOLYAM

2006

2

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

122. ÉVFOLYAM 2006. 2. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társszerkesztő*

TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

---

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelfozetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti a Bathány Kultur-Press Kft.** (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2006-tól egy évre 1800 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrekúrával együtt visszaküldendő *Adatlapon* rendelhetők meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

Heltai „Újtestamentum”-ának kiadása(i) vízjel nélküli papíron (1561–1562)

A *Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy)* 1971-ben megjelent első kötetében egyetlen tétel¹ található, amelyet nem sikerült példány alapján leírni, noha a kötet lelőhelye közlésre került: „Kistarcsa, Kende György”.² Bár Holl Béla, az *RMNy* egykori munkatársa megvizsgálhatta a kötetet, annak akkori tulajdonosa azonban nem járult hozzá másolat elkészítéséhez. Ennek tudható be, hogy a könyvnek az *RMNy*-ben szereplő leírásában e példányról ez olvasható: „ma nem hozzáférhető”.

Több mint három évtized után a kötet ma az egykori tulajdonosának azonos nevű fiáé, aki nagy megértéssel fogadta a kérést, hogy a könyvet behatóbb vizsgálathoz több napra is kölcsön adja. Sőt, tudatában lévén a kiadvány tudománytörténeti jelentőségének, az Országos Széchényi Könyvtár által történő másolat elkészítéséhez is hozzájárult.³

Címlapja és az azt követő ajánlása – az összesen öt, hiányos példány és töredék mellett – teljes egészében csupán ebben az egyetlen példányban maradt fenn. Így a kiadvány valóban igen jelentősnek mondható. Ez ugyanis a Heltai Gáspár és társai által magyarra fordított *Újszövetség*, amelynek a mai napig is ez az egyetlen ismert példánya, amely a címlapján az 1561. évszámot viseli.⁴ Az ezt követő három levélen a lelkipásterkodással párhuzamosan Kolozsvárott nyomdásztulajdonos, Heltai Gáspár ajánlása olvasható, amely Nádasdi Annának, Majlát István, erdélyi vajda özvegyének szól 1561. újesztendei keltezéssel.⁵ E mű másik változata címlapján az 1562. évszámot viseli, és ajánlását Heltai „az olvasónak” címezte.

¹ *RMNy* 172.

² Jóllehet a *RMNy* a magántulajdonban levő példányokat nem veszi fel, hiszen azok vándorlása nagyobb időtávtatban szinte elkerülhetetlen, ez esetben – a kiadvány jelentőségére való tekintettel – mégis kivételt tett.

³ E helyen is ismételt köszönet illeti mindeztért Kende György, budapesti evangélikus lelkész.

⁴ A Kende-féle kötetből mindössze két levél hiányzik (f₁ és s₁). Ezt Holl Béla már évtizedekkel ezelőtt feljegyezte a *RMNy*-munkálatok nyilvántartása részére.

⁵ Első szöveggözlése: BOD Péter: *A szent Bibliának históriája*. [Szeben] 1748. 138–140 – Az utóbbi évtizedekben több szöveggyűjteményben is napvilágot látott: legutóbb „Az keresztyén olvasóknak” címűben ZVARA Edina gondozásában: Bp. 2003. 125–126.

Ugyanakkor zársorában itt is az 1561. évszám olvasható, és mintegy két tucat, túlnyomó részükben többé-kevésbé hiányos példányból ismeretes.⁶

A címlapján eltérő évszámot és azt követően más és más ajánlást tartalmazó két nyomtatványt Szabó Károly – a Nádasdi Annának szóló ajánlással – az 1561. év alatt egynek vette.⁷ Magyarozatként ehhez ő még hozzáfűzte, hogy „a colophonból bizonyos, hogy az egész könyv már 1561-ben ki volt nyomtatva, s csak a címlap és ajánlás nyomatott 1562-ben.” Trócsányi Zoltán a Heltai-féle *Újszövetség* – részben csonka példányainak összevetése során – a kötetben számos helyen két szedésváltozatot ismert fel.⁸ Az egyetlen, 1561. évszámú példány korábban tehát nem vált közkinccsé, így a szedésváltozatoknak a két kiadás közötti megosztásának megnyugtató tisztázására nem volt lehetőség. Ezért hívta fel a figyelmet a *RMNy*: „Lehetséges, hogy a második kiadás (186) ellenőrizetlen példányai között is található 1561. évszámú kiadás.”⁹

Az egyetlen, 1561. évet viselő címlapos kötetnek a tulajdonos által nagyvonalúan engedélyezett, behatóbb tanulmányozása nyújtott lehetőséget e cikk szerzői számára, hogy a korábbi megállapításokon túlmenően továbbiakat is lehessen tenni. Az alábbiak során kísérlet történik a két kiadás egymáshoz való viszonyának lehetőleg pontos tisztázására, az eltérések és az azonosságok magyarázatára, a két-féle kiadvány létrejötte okának kikövetkeztetésére.

A mű példányainak összevetésével történt vizsgálódás során az eltérések megállapításakor figyelembe kellett venni, hogy a régebbi korok nyomdászai a korrektúra után még a nyomtatás munkafázisában is, szinte a sajtó mellett állva, folyamatosan javították a szedésben időközben felismert hibákat. Ez az úgynevezett sajtókorrektúra. Minden egyes ilyen beavatkozás következménye két változat: az eredeti és az igazított. Az ennek alapján kétféle íveket nyomtatásukat követően nem kezelték külön. Ilyen változtatások pedig – különösen a terjedelmesebb kiadványoknál – szinte rendszeresen és számtalan helyen történtek. Ennek azután az lett a következménye, hogy a régi, kézzel előállított könyvek kinyomtatott íveinek köteté történő összehordása során a testesebb kiadványok esetében – némi túlzással – elmondható, hogy ezek között szinte nincs két, tökéletesen azonos változatot tartalmazó példány.

Az ilyen, többnyire egyetlen betűre vagy jelre szorítkozó beavatkozás nem tekinthető a szűkebb értelemben vett változatnak. Ezért ezek a mostani vizsgálódás során is általában figyelmen kívül maradhettek, kivéve, ha belőlük valami új körülményre következtetést lehetett levonni. Ennek figyelembe vételével történtek az 1561. és 1562. évszámos kötetek összevetése során az eltérésekre vonatkozó megállapítások. Ezek közül az első az, hogy a két eltérő évszámú kiadvány szedésének mintegy 85 százaléka azonos egymással.

⁶ *RMNy* 186.

⁷ *RMK* I 51.

⁸ *MKsz* 1917. 201–210.

⁹ *RMNy* 172.

Erre a körülményre már Trócsányi Zoltán felfigyelt, aki úgy találta, hogy az általa észlelt eltérések „az íveknek körülbelül csak egynolcad részén található”.¹⁰ Ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy a túlnyomó többséget alkotó azonos szedésű részek „még a sajtóhibákat és betűtöréseket is a legpontosabban megőrizték”.¹¹ Az egyértelmű eltérések és az ezzel párhuzamosan a nagyarányú azonosságok ismertetése után vizsgálódásait így értékelte ki:

„S éppen azért mert eltérés az íveknek körülbelül csak egynolcadrészén található, míg hétnolcadrésze a legpontosabban egyezik, nem lehet hinni két külön kiadásban. Megtörténhetett régen is az, ami manapság sem ritka eset, hogy egyes hasábok, vagy ívek nyomás közben szétestek, vagy egyik-másik ívből keveset nyomtak s újra kellett szedni azokat, sőt az sem lehetetlen, hogy az utolsó ívekből két szedés készült, hogy a mű mielőbb megjelenhessen, s minthogy a könyvnyomató Heltai Gáspár, aki a kolozsvári bibliát negyedmagával fordította is, az új szedésben – nyilván – bizonyos változtatásokat eszközölt. A piacra, a könyvárus ponyvájára mindenesetre egy időben került mind a két féle biblia. Az eltérés a szövegben lényegtelen. A különbség csak egyes kifejezésekben, egy-egy szó betoldásában, vagy kihagyásában s a sorok beosztásában van meg.”¹²

Gulyás Pál Trócsányi megállapításairól a következőket írta:

„Nézetem szerint valószínűbb, hogy e variánsok az ún. sajtókorrektúra következményei. ... Heltai, akinek mint a nyomda tulajdonosának ez kiváltkép módjában állott, még a nyomtatás közben is egyre csiszolt fordításán, s az „Vj Testamentom” ikerpéldányai ennek köszönhetik létüket. Azt a föltevést, hogy az ívek egy részéből egyszerre két szedést állítottak volna elő, melyet egyidejűleg két sajtón nyomtattak volna, az ez esetben megkívánt nagyszabású tipográfiai felszerelés miatt kénytelenek vagyunk elvetni.”¹³

A fenti két szakember álláspontjának ismertetése után a továbbiakban e cikk szerzőinek megállapításaira kerül sor, amelyeket a címlapján az 1561. évszámot viselő kötetnek más példányokkal történt összevetése során tettek. A most vizsgált Heltai-féle kiadvány esetében tehát az az egyik, talán legfeltűnőbb jelenség, hogy milyen nagy terjedelemben pontosan azonos a címlapjukon 1561. és az 1562. évszámot viselő kötetek szedése. További, de sem Trócsányi, sem Gulyás által nem említett, de feltétlenül figyelemre méltó körülmény az, hogy az eltérések – eltekintve természetesen a két különböző címlapot és ajánlást tartalmazó első füzetől – gyakorlatilag a kötet végén mindössze tíz füzetre korlátozódnak. Ez mindössze 80 levél, vagyis az 532 levélnyi összterjedelem csupán 15 százaléka.

A címlapján az 1561. évszámot viselő példány ismerete alapján immár lehetőség nyílt a RMNy 172. tételének leírását már az első füzetre vonatkozólag is több ponton kiegészíteni, ill. helyesbíteni. A címlap részletes leírása helyett áll-

¹⁰ MKsz 1917. 209.

¹¹ MKsz 1917. 208.

¹² MKsz 1917. 209–210.

¹³ GULYÁS PÁL: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1929–1931. 85.

jon itt annak másolata (1. ábra). Ebből kiderül, hogy annak szövege azonos az 1562. évszámúéval, azonban sorbeosztása több helyen is attól eltérő.¹⁴ Egyetlen többletként a „Colosvárot” szó előtt külön sorban „Heltai Gáspár” neve olvasható. A piros-fekete színű nyomtatás is elvben azonos: a páratlan sorok szövege fekete, míg a párosoké piros. Az utolsó, 11. sor – az 1562. évitől eltérően – az 1561. évszámot arab számjegyekkel közli, méghozzá – szinte játékos módon – váltakozva piros és fekete színekben. A szedéstükröt léniákból összeállított kettős keret szegélyezi. A mai ismeretek szerint ez a legkorábbi alkalom, hogy Koloszárott ezt a megoldást választották a címlap keretezésére.¹⁵

A címlap háta üres. A következő három ( )_(2a–3a)¹⁶ lapon olvasható Heltainak Majlát István özvegyének, Nádasdi Annának „Koloszárott az új esztendőben 1561.” keltezéssel írt ajánlása. A Heltai-féle *Újszövetség*nek ez az első ajánlása teljes terjedelmében – a mai ismeretek szerint – csupán a most vizsgálat alá vont egyetlen kötetben maradt fenn, amely magántulajdonban lévén nem hozzáférhető. Ezért helyesnek látszott az erről készült másolat közreadása (2–4. ábra). A fentieket követi „Az uy testamentomnac könyveinec száma” két lapon ( )_(3b–4a), amely 27 újszövetségi könyvet sorol fel. A címlapot tartalmazó füzet utolsó lapja ( )_(4b) üres.

A két, címlapján 1561. ill. 1562. évszámot viselő kiadás szedésének beható, összehasonlító vizsgálata a következő eredményre vezetett. Az eltérő címlapot és előszót követően mindkettő szövegének szedése teljesen egyformának bizonyult az Ii-jelzésű füzet külső ívéig,¹⁷ de onnan kezdve már nem.

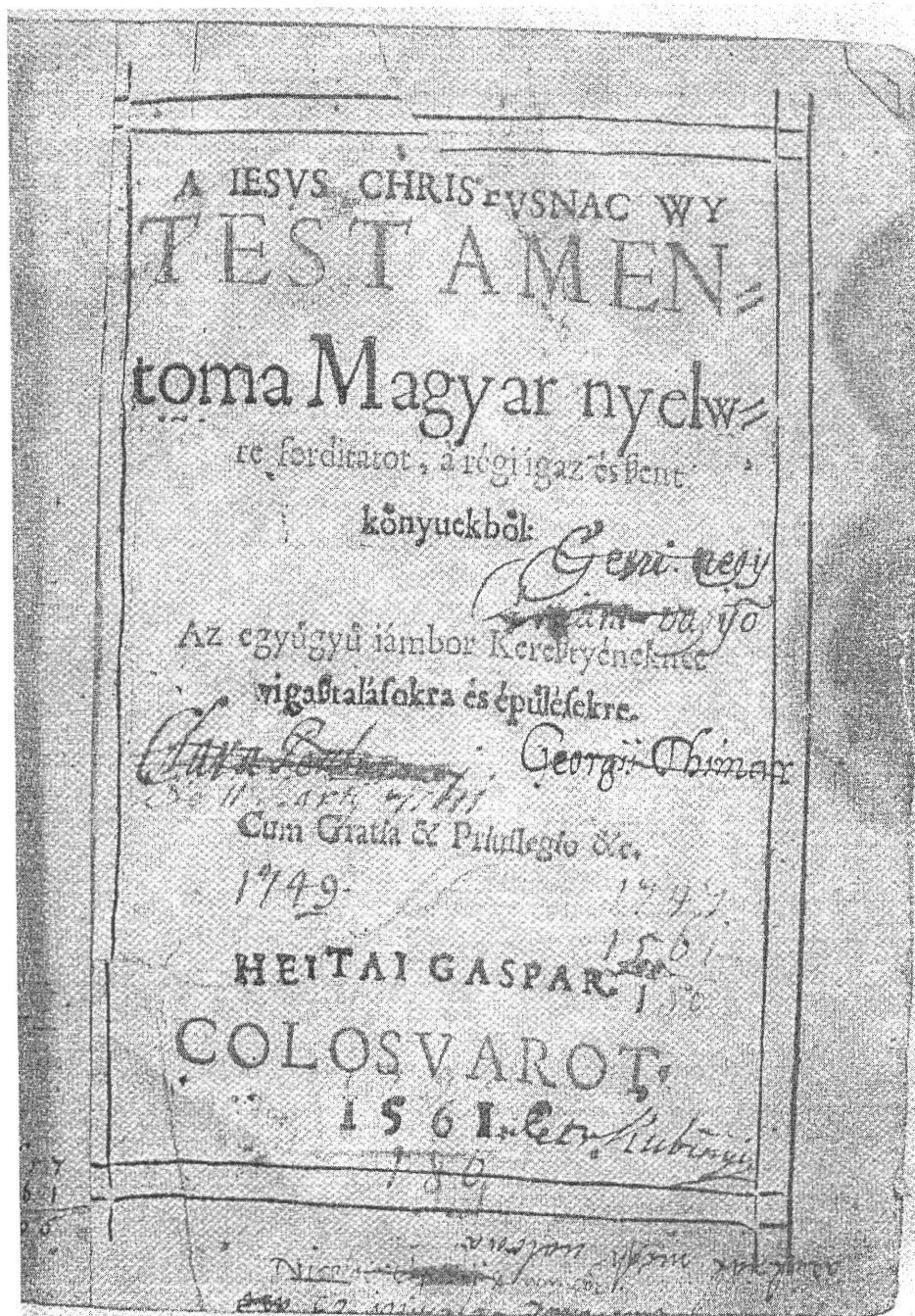
A szedés azonosságának, ill. eltérésének megállapításakor a szöveg soronkénti elrendezésén, vagyis a sormetszeten kívül, irányadó volt a marginálisok, füzetjelzések, élőfejek elhelyezkedése, az eltérő iniciálék használata, a szövegben előforduló és a nem megfelelően szorosra zárt szedés egyetlen bázisú, ún. „táncoló” sorai, a többenél jobban vagy éppen kevésbé benyomódott betűk stb. megegye-

¹⁴ Beigazolódott tehát Trócsányi feltételezése (MKsz 1917. 204–205.), hogy a MTA könyvtárában 1562. évszámot viselő, kézzel pótolta címlapon található „eltérés a címlapot másoló festő hibájából származik”. Elvben ugyanis elképzelhető lett volna korábban, hogy az esetleg – 1562. évszámmal – az 1561. évszámú kiadásról készült.

¹⁵ Pontosan ilyen módon, vagyis mind a négy oldalról kettős léniából összeállított címlapkeret a 16. századból egyetlen más magyarországi nyomtatványon sem található, jóllehet ez a megoldás külföldön már abban az időben, majd évszázadokon át meglehetősen elterjedt volt. Egy léniából álló keretezés Koloszárról csak jóval később, 1588–1600 közötti évekből maradt fenn: *RMNy* 614, 629, 722, 866.

¹⁶ Az első, négy levelet tartalmazó füzetnek jelzése nem csillag, amint ez a *RMNy* 172-ben olvasható, hanem „)(„. A téves közlés ugyanis abban a feltételezésben készült, hogy az az 1562. évszámot viselő kiadásban (*RMNy* 186) alkalmazott füzetjelzéssel, vagyis csillaggal azonos.

¹⁷ A negyedréti alakú kiadvány füzetei – eltekintve az első, a címlapot és az ajánlást tartalmazótól – mind két-két ívet, vagyis nyolc levelet tartalmaznak. Ezeket úgy állították össze egyetlen füzeté, hogy az egyik (külső) ív közepébe, vagyis annak második és harmadik levele közé, behelyezték a teljes másik (belső) ív mind a négy levelét. Tehát az Ii_{1-2, 7-8} leveleken a szedés mindkét kiadásban azonos, amíg az Ii₃₋₆ leveleken eltérő.

1. Az 1561. évi kiadás címlapja

A TISZTELENDŐ ES
 NAGYSÁGOS ASSIONNAC,
 MADASDI ANNANAC, A BODOG MAYLAT
 Illuán, Erdeli Wajdánac &c. özuegyé-
 nec, kéuan Heltaj Gáspár, az Isten-
 nec kegyelmességet es
 békességet.

NAGYSÁGOS ASSIONNAC,
 Assionn. Nem terény-
 edből vagy on ez, hogy
 rendez vadnac az embe-
 rec közet, és a yic fel-
 lyebvalo a máknál: ha-
 nem az Istennek akarata
 tyá és rendelése. Ezét
 mondgya sicut Pál, A
 melly fejedelemséget
 vadnac, Istenből vadnac, Isteneg. A ki ellene áll a fe-
 jedelemséget, Istennek rendeléséget átellené. Ez
 másut eüfőn paranczol, hogy imádkozunc a kirá-
 lyokért, és fejedelmekért. Miért hogy ez így vagy-
 on, Nyiluan sicut leg, hogy a fő fő mélyce meg-
 gondollyac és esükbe vegyét az ő tisztéknek műöl-
 tar. Mert nem arra vadnac fel magafialua, hogy
 ezac a világi pompaságát üzzéce, testgyönyörű-
 ségben ellyenec, tobzódgyanac &c, hanem, mint
 sicut Daud mondgya, hogy jó sicutatásba és ren-
 delésbe tar-

delésbetaroztat a költségét, és ősiue gyűlűen az ő
 alatta, valóckal diczarit és felmagalkiallye az
 Wram, Mindenha, főmec első tartuan az Isten pa-
 ranczolatnak két táblát, mellyeknek főcönizió
 és ősiue az ősiue az ősiue az ősiue az ősiue az ősiue
 Isten, hogy ezokaért az Wram, Isten te Nagysár-
 godat meg, világostora az ő Isten, Igelűek, Isten
 Léleknek általa, hogy főc főmbor főgeny Isten egy-
 házi emberek, és egyéb főgeny, tanító, és ősiue a te
 nagy főgodnac Istennek eleredől és kerest, eni cze-
 lűek eleredől tanubizonlágot, telneke, Mellykét
 te N. ez elműlt elhendőben, ennyedrágafágha, és
 nagy főkléghbe, fő adományal, én hozzáim is
 meg mutatá, Ezért én is nem akartam te N.
 hálaadartlan lenni, hanem est e Isten munkát te
 N. akartam atlanit, Melly nyilván nem kiczin
 munka, Mert mennyi gondolkodásban, fáradság-
 ban, költségben is állyon ennekem, afit az egy
 Isten tudgya esen, kiú ltképpen ez én halálos be-
 tegségemben, és nagy erőtlenségemben.

Nem egyedül kedig voltam a munkában fog-
 laltatos, hanem egy résében segitet a főmbor Isten
 Wram, a Desi predicátor, az én édes főogorom,
 Másikban a tistelendő Lukats Wram, a Colosua-
 ri Magyar predicátor, Isten az én szerelmes vén-
 bátyám, a tistelendő Lajos Mester, a Desi fő-
 Leki Pásztor, Az imádság, és a forgalmazos
 ügyeközet meg volt, hogy az Wram igelűben tist-
 tán czelekődgyűnc, Ha fogyorkozás volt bene-
 nűnc, emberek vagyunc és igen gyarlóc: Istenől
 és emberektől boczanatot kérűnc, A főgeny egy-
 ügyű keres-

ügyd keresztyéneknek akaróké foglálni és használni.
 Siluester Iános, d iánbor, íő és hasznos munkát
 tő, kiaz idő te N. bányák segítségével Sziged-
 ben az wy Testamentomat ... nyomtatta. De mi
 fogyatkozás lő legyen abba, aſt az Isten felő ke-
 resztyének meg tudgyaé itélni, egymás mellé tarte-
 ssák a két munkát, az ővét, és a miénket.

Ha Istennek nem tezi, hogy te N. aian-
 lom est, munkát, Aual semmit nem gondolok.
 Mert a Iesus Christusban ninczen féltő, auagy
 affonyiálat, mint fent Pál fiol. Sent Iános Apa-
 siol, és Leonimus nagyobbac voltanac én nálánál.
 Azért az ő munkáiokar Isten felő affonyiála-
 toknac aianlotrőc. Te N. az Wr Isten
 meg tarcza az egész nemzetel egye-
 rembe. Colofuarot, az wy es-
 tendőben. 1561.

Te Nagyságodnac íő akaróia:

Heltai Gáspár
 AZ

zése vagy eltérése. Annak, hogy ugyanaz a füzetjel vagy marginális mindenhol egészen pontosan ugyanoda kerüljön az új szedésben, viszonylag kicsi a valószínűsége, bár erre a szedők – főleg a lapok beosztásában – törekedtek. Annak a lehetősége azonban, hogy több hibás, elcsúszott stb. betű mindkét szedésben pontosan ugyanott és azonos formában álljon, csupán elméleti.

Mivel a változatlan szedésű részek (az esetleges, de a jelenlegi vizsgálódás szempontjából gyakorlatilag csaknem egészen figyelmen kívül hagyott sajtókorrektúráktól eltekintve) teljesen megegyeznek, így ezek részletes bemutatása feleslegesnek tűnik, hiszen az azonosság a fentiekben ismertetett szempontok alapján bárki számára könnyen ellenőrizhető. Ezzel szemben az újraszédett részek eltéréseit szükségesnek látszik néhány, feltűnőbb példával bizonyítani.

Rögtön az I₃a lapon szembeötlő a marginálisok jól felismerhető módon eltérő elhelyezkedése. A hátlapon, bár a lapszéli jegyzetek szinte pontosan ugyanott találhatók, a 12–20. sor beosztása (számos sorvégződés, szóköz stb.) eltér egymástól, annak ellenére, hogy nincs szövegetérés, amely ezt indokolná. Álljon itt még néhány tipográfiai eltérés is ugyanerről a lapról: a 3. sor elején látható „ö” betű hibája, a 9. sor „iutalomnac” szó végének elcsúsúzása az 1562. évi kiadásban nem ismétlődik meg (5–6. ábra).

A fentieknél jelentősebb, a szöveget is érintő változtatások figyelhetőek meg a Kk füzet első lapján, amelyre már Trócsányi is felhívta a figyelmet.¹⁸ A 8–9. sorban az „írom é leuelet”, valamint a 10. sorban a „teneked” szavak elhagyásával Heltai csiszolt a mondaton. Meg kell említeni ugyanakkor, hogy pl. a Kk₂b lapon található betűeltérések azt bizonyítják, hogy nem egyszerűen a hibák kijavítása történt, hanem valóban új szedés készült: pl. a „II.rész” első sorának hibás „d” betűje, a 4. sor elnyomódott „e”-je még nem szerepel az 1561. évi kiadásban. De se szeri se száma az ilyen és ehhez hasonló eltéréseknek mind az említett, mind az ezeket követő részekben. A két szedés közötti különbségek százai szerepelnek a most ismertetésre kerülő vizsgálódások során készült jegyzetekben, amelyek mindegyike meggyőző módon bizonyítja, hogy a szöveg túlnyomó részét az „Ii” füzet belső ívétől egyértelműen két alkalommal szedték. További eltérések ismertetésétől azonban, ennek az írásnak olvashatósága végett, el kellett tekinteni.

Az eltérő szedések megállapítására végzett módszeres vizsgálat azonban a kötet utolsó füzeteiben más, mondhatni váratlan eredményre vezetett. Megállapítható volt, hogy a Tt füzet nagyobbik részében (T₃a–₆b, T₇b–₈a), valamint a Vv füzetben (a Vv₄b lap kivételével) – bár helyenként itt is történtek kisebb-nagyobb változtatások – a szedés mégis lényegében azonos mindkét kiadásban. A fenti állítás alátámasztására álljon itt is csupán néhány példa az azonos szedést bizonyító hibás betűk és helyesírási hibák közül: a Tt₄a 20. sor „Titoc” szava első T-betűjének hibás vízszintes szára, az „annnya” szó ismétlődése (7–8. ábra), a Vv₁b 14. sor elején a hibás „C”, Vv₆a „Neminemü” főcím két, a többinél feljebb álló „M”-je.

¹⁸ MKsz 1917. 205.

PAL APASTALNAC

Hűtnecc általa Mozes immárán örög lévén nem akarà à Pharao leányánac fiánac nevesztetni, inkább valasztuán, hogy az Istennecc népével nyomorúságot szenvedne, hogy nem mint à bűntnecc vđó szerént valo hasznaual élne, Nagyob kazdaglágoknac itélvén à Christus-ért valo bídalmáságot, hogy nem mint az Egiptusbelieknecc drága kécnczeket. Mert néz vala à jutalomnac meg adására.

Hűtnecc általa hadgya el Egiptust, semmit nem félvén à királynac haragiától. Mert vgy vala bátor sűűű, mint ki látta volna aſt, à ki láthattatlan.

Exo. 12.

Hűtnecc általa szerzé meg à Paschát, és à vértnecc amà kiontását, hogy ne illetné őket, az, à ki meg öli vala az első szűlőtreket.

Exo. 14.

Hűtnecc általa menénecc által à veres tengeren mint egy száraz földön, Mellyet midőn meg késertenecc az Egiptusbelickis, el nyelcterténecc à tengertől.

Iof. 6.

Hűtnecc általa leomla Jerichónac kerítésse, mikoron het napig meg kerültéc volna.

Hűtnecc

PAL APASTOLNAC.

Hűtnecc általa Mozes immárán Öreg Iseuén nem akarà à Pharao leányának fiának neuef-
tőzni, inkább választuán , hogy az Istenec né-
pével nyomorulagot szenvedne , hogy nem
mint à bünnec vőő szerént valo hasznáual élne,
Nagyob kasdaglagoknac iteluen à Christuf-
ért valo bűdalmitasagot , hogy nem mint az
Egiptusbelieknecc draga kénczeket. Mert néz
vala à iuralomnac meg adásora.

Hűtnecc általa hadgya el Egiptust , sem-
mit nem feluen à királynac haragiától. Mert
olly bátor fűuű vala mint ki látta volna ašt, à
ki láthattatlan.

Exod. 12.

Hűtnecc általa szerzé meg à Paschát , és à
vėrnecc amà kiontásat, hogy ne illetné őket, az,
à ki meg őli vala az első bűlőtteket.

Exod. 14.

Hűtnecc általa menėnecc által à veres ten-
geren mint egy sáraz földön , Mellyet midőn
meg kéfertenecc az Egiptusbeliekis, el nyelettet-
tėnecc à tengertől.

Ios. 6.

Hűtnecc általa leomla Ierichónac keritėse,
mikoron naponként het nap meg kerültėc
vőlna.

Hűtnecc

ISTENTŐL LŐT JELENESI.

XVII. RES.

Ckoron elöue egyic à het An-
gyaloc közül, kiknél à het cze-
be vala, és szóla velem, és monda
ennékem, Idüel, Meg mutatom
tenéked à nagy paraznának kár-
hozattyát, melly vl à soc vizeken, mellyel pa-
raználkottanac à földnec Királyi, És meg ré-
segültene az ő paráznaágának boráual, kie-
laknac à földnen.

És midön lelekben el vit vólna à pusztába,
látée egy affonyiálatot, melly egy veres bár-
son sinő Bestián vl vala, melly tellyes vala ká-
romlo neueckel, Mellynec het feie, és tiz far-
ua vala. Valá kedig ez affonnyállat felöltöz-
ue veres bársonyba, és skárlatba És ékesítue
vala, arannyal, drága köueckel, és gyöngyec-
kel: Kezébe kedig egy arannas kupa vala,
rakua az ő paráznazkodásának vtálatoságá-
ual és fertelmességéuel. És az ő homlokán è
vala írua, TITOC, Ez à nagy Babilon, à föld-
den valo paráznazkodásoknac és vtálatosá-
goknac annya.

Tt 4

Es látám

ISTENTŐL LŐT IELENÉS
XVII. RES.

Ckoron elidue egy à het Angyaloc közül, kiknél à het czebe vala, és szóla velem, és monda ennékem, Ióuel, Meg mutatom tenéked a nagy paraznanac kárhozattját, melly vl à foc vizeken, kiuel paráználkottanac à földnec Királyi, És meg íségültene az ő paraznaságanac boráual, kik laknac à földnen.

És midőn ielekben el vit vólna à pusrába, látéc egy aszönyialatot, melly egy veres barson síuő Bestián vl vala, melly tellyes vala káromlo neueckel, Mellynec het fete, és tiz farna vala. Vala kedig ez aszönyiallat fel dltőzue veres barsonyba, és skárlátba És ékesítue vala, arannyal, drága köueckel, és gyöngyekkel: Kezébe kedig egy arannyas kupa vala, rakua az ő paráználkodásánac vtálatóságáual és festselmességéuel. És az ő homlokán è vala írua, TITOC, Ez à nagy Babilon, à földnen valo paráználkodásoknac és vtálatóságának annya.

Tt 4

Es ládám

Mindez arra mutat, hogy a kolozsvári nyomdában a korábban készült kiadás utolsó két füzetének szövegét ún. állószedésben hagyták. Ez azt jelenti, hogy e rész betűit nem osztották vissza a szedőszekrénybe, amint ez a zavartalan üzemmenet esetén elengedhetetlen, hiszen a betűket a folyamatos szedéshez – az öntött betűk korlátozott száma miatt – ismételten felhasználták. E szövegrész betűinek állva hagyása arra utal, hogy Heltainak szándékában állott ezt a könyvét újra kinyomtatni. Betűkészletének korlátozott mérete miatt azonban csak mintegy két füzetre valót tudott ilyen módon „félretenni”.

A fentiekben részletesebben ismertetett megállapítások összefoglalása. A két kiadásban azonosnak bizonyult az A⁸-Z⁸, a⁸-z⁸, Aa⁸-Hh⁸, valamint az Ii_{1-2, 7-8} levelek szedése. Eltérés tapasztalható a)(⁴ (az 1562. évi kiadásban *⁴), Ii₃₋₆, Kk⁸-Vv⁸ levelek szedésében. Ezek közül állószedésben maradt a Tt_{3-6, 7b, 8a} és a Vv_{1-3, 4a, 5-8} lap.

Feltehetően állószedésben kívánta hagyni Heltai a Tt füzet egész külső ívét. Ugyanis egyedül az tűnik ésszerűnek, ha a teljes ív (esetleg fél íves sajtó esetén fél ív) szedése marad együtt. Elgondolható, hogy azért oszthatta vissza a Tt füzet külső íve nagy részének szedését, mert már az 1561. kiadás szövegének végére betűhiánya támadt a készletéhez viszonyítva túlságosan korán félretett állószedés miatt, ezért annak elejét bontatta meg.

Jól érzékelhető, hogy Heltai igyekezett a legjobbat nyújtani kiadványa szövegében. Ezért szövegjavításokat,¹⁹ fordítási változtatásokat²⁰ végezett el az állószedés későbbi felhasználása előtt. De úgy tűnik, hogy feltehetően a fentiekhez hasonló igazítások végett, egész lapok újrasedésére is vállalkozott, ahol talán túl sok igazítanivalót talált.²¹

Az ilyen – lényegében sajtókorrektúrának is minősíthető – esetre lehet gondolni a kolofonban olvasható „Colosvarot” esetében is, ahol az 1561. évi kiadásban helyesen áll az „S” betű”, míg az 1562. éviben fordítva. Azonban az egyik kolozsvári példányban,²² jóllehet az az 1562. kiadásból származik az említett „S”-betű állása helyes. Tehát a betű helytelen állásba hozatala az állószedésben maradt rész 1562. évi kinyomtatása alkalmával került sor. Ez tehát a „fordított sajtókorrektúra” esete, amikor a helyesen álló „S”-betű az újranyomtatás során valami okból kifolyólag kiesett vagy benyomódott, majd visszahelyezésekor azt helytelenül, fordítva rakták a helyére. Ez feltehetően az 1562. évi újranyomtatás elején történhetett, mert eddig csupán ebben az egyetlen példányban található ez a furcsaság. Ugyancsak az állószedés újra történő felhasználásának fonákosságai közé tartozik, hogy a címlapján immár az 1562. évet viselő kiadvány kolofonjában minden példányban megmaradt az eredeti 1561. évszám.

¹⁹ Pl. Vv_{4a} 16: ő kapuit be nem „zauarják” helyére „záriák” került.

²⁰ Pl. Vv_{3b} 8, 11: „szál” kicserélése „vessző”-re

²¹ Pl. Tt_{7a}, Vv_{4b}.

²² Cluj Acad U 19. – Ezen a helyen is külön köszönet jár P. Vásárhelyi Juditnak, aki a kolozsvári példányok ellenőrzését a helyszínen volt szíves elvégezni.

Tisztázni kell azt a figyelemreméltó különbséget, amely még viszonylag a kiadvány elején, az egyetlen alkalommal nyomtatott, változatlan szedésű részben²³ található. Erre már Trócsányi is felhívta a figyelmet.²⁴ Itt a szedő súlyos hibát vétett: az evangéliumi szöveget a D₂b lap szélén jegyzetként helyezte el. Az így megtévesztő szöveget kiigazítandó, ezt a sort az előző lap aljára illesztették be a főszövegben, míg ugyanezt a téves helyen természetesen törölték. Az új sor beiktatása nem okozott gondot a szedőnek, mert az utolsó bekezdés előtt található üres sorba iktatva egy tömbben feljebb tudta „csúsztatni” a szedésrészletet. A két lap szedésén különben nem változtattak. Ez a hibaigazítás nem áll összefüggésben a két kiadás közötti eltérésekkel: mind az 1561., mind az 1562. évi kiadás példányai között egyaránt megtalálható mind a helytelen mind a kiigazított szedés. Tehát sajtókorrektúráként a nyomtatás munkafázisában ismerték fel a hibát, amelyet kijavítottak, a később előállított íveken már a helyes beosztásban olvasható a szöveg (9–10. ábra).²⁵

Érdekes eredményre vezetett a Heltai-féle *Újtestamentum* példányai papírjának vizsgálata. A papírmalmok termékeiket a merítőszitára erősített fémhuzalból kialakított vízjellel különböztették meg másokétól. Az egyedileg alkotott jelvény viszonylag jól felismerhetővé tette a papír eredetét. Áll ez különösen, ha ez az illető város címere. Ezt választotta 1546-ban a Johannes Honterus által alapított brassói malom is. A címeres vízjel alapján lehet tudni, hogy az 1550-ben készült, első kolozsvári nyomtatvány²⁶ alapanyaga onnan származott. Egy évtizeden át, ha nem is valamennyi kolozsvári kiadványt, de közülük sokat²⁷ ugyancsak brassói címeres papírra készítettek. 1560. február 20-i keltezésű ajánlással látott napvilágot az első olyan kiadványa²⁸ a Heltai-műhelynek, amelynek papírjában nem található vízjel. Ezzel párhuzamosan Brassóban 1560. május 3-án kezdték annak a testes és az ortodox románok használatára szánt kötetnek²⁹ az előállítását, amelyet teljes egészében vízjel nélküli papírra nyomtattak. Így teljesen megalapozott az a feltevés, hogy a kolozsvári műhely által – megszakításokkal – 1564-ig használt,³⁰ jelöletlen papír is bizonyosan Brassóban készült.³¹

²³ D₂ab.

²⁴ MKsz 1917. 205.

²⁵ A fennmaradt hibás és javított példányok számából valamelyest következtetni lehet arra is, hogy a nyomtatás munkafázisán belül erre a felismerésre mikor került sor. Nyilván már jó néhány lenyomat hagyhatta el addigra a sajtót, amikor kijavították a szedést, mert ilyen szarvashibát csupán néhány levonat esetén egyszerűen makulaturába dobtak volna. Mégis viszonylag hamar feltűnhetett ez a botlás, hiszen az ebből a szempontból is megvizsgált példányoknak csak kb. 15%-a tartalmazza a hibás szöveget.

²⁶ RMNy 87.

²⁷ RMNy 95, 109, 127, 152, 154, stb.

²⁸ RMNy 162.

²⁹ RMNy 168.

³⁰ RMNy 201, 202.

³¹ Ráadásul ez teljességgel szokatlan, igen gazdag papírtörténeti szakirodalom gyakorlatilag nem is említi ilyet a 16. századból.

EVANGELIUM.

^{és a hi az igét}
^{hállyá, de}
^{ez világi}
^{szorgalmá}
^{tosfág.}

"es à kazdagfágoknac elhittetéffe meg for
 az igét, es gyümölcszelen lesien. A ki ke
 földben vörte be à magot, ez az , à ki az
 es hállyá es érti, ki es gyümölcszet terem, es
 nemelly vgyan fáz annyét, nemelly hatma
 nyét, nemelly harmintz annyét.

2247. 4.

Más példabeszédet vette Iesus eleyge,
 uán: Hasonlitatot mennyeknec orfága az
 berhöz, ki jó magot vet az ő földébe. De
 az emberec alonnánac, eliőue az ő ellenfég
 honkolt vete à búza közébe, es elméne. Ma
 ron kedig à fi felneuekedöt es gyümölcszet
 remtet vólna, akkor meg tertzec à konkoly
 Menéne ezokaért à folgác à czalados emb
 höz, es mondanac ő neki: WRam, Nem de
 magot vetettelé à te földedbe? Honnan vgy
 on tehát à konkoly? Ő kedig monda neki:
 ellenfég műelte est. A folgác mondanac ő
 Akor odè ezokaért, hogy elmennyünc, es kigy
 omlallyuc? Ő kedig monda: Nem: Hogy mükö
 à konkolt kigyomlallyatoc, egyetembe au
 buzát ki ne fackasfátoc: Hadgyátoc együt m
 ni mind à kettöt az arattásig, es az arattás
 ideien mondom az aratóknac: Gyűjtétec egy
 be th

SZENT MATHÉ IRASÁ SZERENT.

es nem értitec: Es látuan láttoc, es nem ismertec
Mert è nép nec búue meg keuęredet. Es fúlekel
nehezé hallanac, búmeket is behúntác, hogy va
laha búmekel ne láfsanac, es fúlekel ne hallyanac
es búuóckel ne értfenec, es meg ne tertienc, es
meg ne gyogyitlam óket.

De búdogoc à tú búmetec, mert látnac: es Luc. 10.
à tú fúleitóc, mert hallanac: Bizony módóm tú-
nęktec, hogy foc prophetác es igazac kéuántác 1. Pet. 2
látni, à mellyeket látoc, es nem láttác: es hallani,
mellyeket hallotoc, es nem hallottác,

Tú ezokaért halljátoc meg à mag vető-
ról valo példa beşedet. Vala menyéşer vala ki Mat. 4.
hallya arról az Orşágról valo Beşédét, es meg Luc. 8.
nem érti, eliő amà Gonof, es el ragadgya aşt,
à mi vett ettet az ó búuében. Ez az, à ki vt fe-
len vette be à magot. De à ki à kóues helyen
vótté be à magot, Ez az, à ki az Igét hallya, es
mindgyaráşt óremmel véşi aşt. de nincz győ-
kőre ómagába: hanem ideiglen valo. Miko-
ron kedig nyomorgatás auagy vldözés támad
az Igeért, legottan meg botránkozic. A ki
kedig à túuifsec kőzibe vette be à magot, ez az,
à ki az Igét hállya, de ez vilagi búrgalmatofşag,

D 2

es á

A világviszonylatban is különlegességszámba menő, vízjel nélküli brassói papírt az ottani malom Gebhard Blücher szerint 1560–1562 és 1577–1578 között állította elő. A kolozsvári nyomdászat szempontjából az első időszak fontos. A vízjel eltűnését Blücher azzal magyarázta, hogy ebben az időben tulajdonosváltás történt a brassói malomban.³² A huzalból készült vízjelet tudatosan távolították el a korábban használt valamennyi szitáról, majd ezt követően ugyanezeket immár e nélkül használták,³³ tehát nem véletlenül estek azok onnan le.

A vízjel nélküli papír eltűnése a kolozsvári kiadványokból 1564-ben sem véletlen: ez volt az az esztendő, amikor elkezdett termelni Heltai saját papírmalma a Szamoson. Ettől kezdve Heltai valamennyi kiadványát természetesen saját előállítású alapanyagra készítette.

Visszatérve az *Újtestamentum*ra, azt egész terjedelmében jelöletlen papírra nyomták. Ennek vizsgálata alapján megállapítható volt, hogy az 1561. évi kiadás teljes egészében lényegében azonos papírra készült, az 1562. évi túlnyomó részében is ugyanez ismerhető fel. Emellett azonban – kisebb részében – egy másik, az előzőtől különböző papír bukkan fel. A kétféle papír elhelyezkedése szinte teljesen pontosan fedi a szedési eltéréseket: az azonos szedés azonos papíron található. Vízjel hiányában a merítő szita függőleges, merevítő drótjainak egymás közötti távolsága alapján különböztethető meg az egymástól eltérő, kétféle papír. Az 1561. évi kiadásra egységesen jellemző, hogy a merevítők közti távolság megközelítőleg 30 mm. Ezzel szemben az 1562. évi kiadásban a korábbtól eltérő szedésű részben található papírnál ugyanez a távolság csak 25 mm körül mozog.³⁴

Gernot Nussbächer brassói levéltári iratok alapján részletesebben is foglalkozott a vízjel nélküli brassói papírokkal, amelynek során az 1559–1562 időkörből nem kevesebb, mint 18 különböző, vízjel nélkül használt, brassói merítő szitát, ill. papírt tudott egymástól megkülönböztetni objektív ismérvek (pl. a szita merevítőinek száma, azoknak egymás közötti távolsága) alapján.³⁵ Sajnos a többszörösen összehajtott, majd a bekötéskor három oldalon is megvágott nyomtatványokban sokkal nehezebben lehet ilyen finom megkülönböztetéseket tenni, mint a csaknem kivétel nélkül érintetlen szegélyű, fél vagy egész íves levéltári dokumentumokban. Szerencsére a Kolozsvárott felhasznált brassói papíroknak két csoportja a merevítők átlagos távolsága alapján – amint erről fentebb már szó esett – viszonylag jól elkülöníthető egymástól.

³² Cumidava (3.) 1965. 162.

³³ Cumidava (3.) 1965. 165.

³⁴ Természetesen a kézzel készített merítő sziták merevítőinek távolsága nem teljesen szabályos: az említett távolságok akár 2–3 mm-t is elterhetnek. Szerencsére a megkülönböztetés megnyugtatóan elvégezhető: a merevítők közötti nagyobb, ill. kisebb távolság alapján a korábbi papír a későbbtől mindig egyértelműen elválasztható.

³⁵ Gernot Nussbächer, brassói levéltáros és könyvtáros nem publikált kutatási eredménye ez, amelyet írásban közölt 2004. október 18-án. Sokoldalú és rendkívül értékes információiért neki ezért ezen a helyen is hálás köszönet jár.

A fentiekben előadottak nyomán a két, de – szokatlan módon – végül is majdnem egy kiadvány kapcsán kérdések merülnek fel, amelyek magyarázatot igényelnek. Vajon miért állt be az említett törés a kötet előállításának során? Miért nem nyomtatták ki az összes példányt egyszerre? Miért kellett a majdnem tíz füzetnyi részt újra szedni és kinyomtatni? Mindez bizonyosan igen jelentős anyagi veszteséget okozott Heltainak.

A fentiekből úgy tűnik, hogy az Ii füzetnél – vagyis a kötet túlnyomó részének elkészülte után – megtorpanás történt a munkálatokban. Ettől kezdve kettévált az 1561. és az 1562. évszámú kiadás előállítása. A korábbi az 1561. újjévi ajánlás és a címlap tanúsága szerint ekkor jelentették meg, méghozzá feltehetően a tervezettnél jóval kisebb példányszámban. Az 1561. kiadás első füzet a Nádasdi Annának szóló és 1561. újjévi ajánlással utoljára készülhetett. Akkoriban ugyanis nem ritkán csak a kiadvány elkészültével dőlt el, hogy az ajánlás kinek (vagy kiknek) szóljon. Ezért általános szokás volt, hogy a bevezető rész kinyomtatását a címlappal a munkálatok legvégére hagyták. Az 1562. esztendőben azután másodszor is kiszedték a korábban nyomtatott tíz, egyenként két-két ívből álló füzetből 19 ív (az Ii külső íve nélkül) szövegét a kötet utolsó részéből. Az állószedésben hagyott négy ívben igazításokat végeztek, a legvégén pedig az új ajánlást nyomtatták ki az 1562. évi címlappal. A felsorolt részek előállításával kiegészült és így eladhatóvá vált a kiadvány példányainak már korábban elkészült túlnyomó része.

A ma ismert 30 példány közül hat az 1561., 20 az 1562. évi, négy – töredékes volta miatt – nem besorolható. A fentiek alapján talán megkockáztatható az a feltevés, hogy Heltai *Újtestamentum*-kiadása előbb hozzávetőleg száz, majd később 400, összesen tehát 500 példányban készülhetett.

A fentiekben előadott és a könyv kinyomtatása során felmerült problémák okát abban lehet keresni, hogy a kolozsvári műhelyben a papírkészlet 1560. őszén már kifogyással fenyegetett. A nyomdatulajdonos, miután kiderült, hogy nem tudja a folyamatos papírellátást biztosítani, arra kényszerült, hogy felmérje a még raktáron levő papír mennyiségét. Ezt összevethette az *Újszövetség* még hátralevő kb. 15 százalékának elkészítéséhez szükséges mennyiséggel. Ekkor rá kellett döbennie, hogy az addig kinyomtatott példányszámhoz viszonyítva a rendelkezésére álló papír a még elkészítendő részhez nem elég.

A Nádasdi Annának címzett ajánlásának második bekezdésében – miután az elsőben a társadalom vezető rétegének felelősségéről szólt – Heltai a következőket írta:

„Miért hogy ez okáért az Úristen Te Nagyságodat megvilágosította az Ő szent igéjével, Szentlélek által, hogy sok jámbor szegény szentegyházi emberek és egyéb szegény tanulók &c a Te Nagyságodnak istenes életedről és keresztyéni cselekedteidről tanúbizonyosságot tesznek, melyeket Te N. az elmúlt esztendőben, ennyi drágaságban és nagy szükségben, bő adománnyal, én hozzám is megmutatta. Ezért én is nem akartam a Te N. háládatlan lenni, hanem ezt a szent munkát Te N. akartam ajánlani, mely nyilván nem kicsiny munka. Mert mennyi gondolkodásban, fáradságban, költségben is álljon énnekem, azt az egy Isten tudja, és én, kiváltképpen az én halálos betegségemben és nagy erőtlenségemben.”

Ezek alapján egyértelmű, hogy Heltai mindenáron meg akarta köszönni a kapott, jelentős anyagi segítséget pártfogójának, még ha ez számára nem kevés munkatöbbletet és egyben költséget jelentett is. A kézirat alapján ki tudta számolni, hogy hány példányban tudja biztonságosan kinyomtatni a teljes kiadványból még hiányzó részeket a rendelkezésére álló papírkészletből. Kiszedette tehát ezeket, majd az általa kiszámított, csökkentett példányszámban kinyomatta. Az így elkészített kiadványhoz írt előszavával és abból példányok elküldésével fejezhette ki háláját Heltai 1561. legelején pártfogó asszonyának.

Heltai feltehetően csak 1562-ben juthatott hozzá újra papírhoz, amely most is brassói és vízjel nélküli volt. A 19 ívnyi rész újraszédésével, majd az állószedésben hagyott, de részben megigazított négy ívnyi rész kinyomtatásával 1562-ben kiegészültek az *Újszövetség* zömét alkotó és többségében még 1560-ban készült, majd hosszú ideig a műhelyben nyersívekben hevert és hiányos voltak miatt megjelentetésükre váró nyomatok, és azok immár eladhatóvá váltak Heltai számára.

Nem szabad azonban elhallgatni, hogy egyes példányokban nem ilyen hajszálpontosan követi a szedési különbségeket a papír eltérése. Az 1562. évi kiadásnak a papír szempontjából pontos vizsgálat alá vont 11 példányából néhány esetben régi papírra készült az új szedés.³⁶ Megfigyelhető, hogy ezek a részek az új szedés elején és végén találhatóak. Így feltehetően az történt, hogy a csekély számú maradék, régi papír és a frissen érkezett új ívek a műhelyen belüli átrakások következtében kis mértékben keveredtek.

De vajon miért támadtak a kolozsvári műhely tulajdonosának ilyen gondjai a papír beszerzésének kapcsán 1560-ban? Mi volt az oka, hogy nem gondoskodott időben a szükséges tartalékok megvételéről? Ilyen és ehhez hasonló további kérdések merülnek fel az emberben. Ennek megválaszolását a Lutherhez mindenkor hű Brassó és a vallásos meggyőződését több ízben is megváltoztató Heltai kapcsolatában kell keresni. Ő pontosan és viszonylag gyorsan követte a fejedelmi udvarnak a reformáció egyre radikálisabb ágaival rokonszenvező álláspontját. Ez pedig az igen befolyásos Dávid Ferencnek mindenkori felfogásához igazodott.

A német anyanyelvüként katolikusnak született Heltai az erdélyi szászok dél-erdélyi kiváltságos területéről került Kolozsvárra, ahol eleinte lutheránus lelkipásztorként működött. Az idők során teljességgel elsajátította a magyar nyelvet. Mikor 1550-ben Georg Hoffgreff a városban megalapította az első nyomdát, Heltai hamarosan üzlettársa lett. Később összezőrdültek, és Heltai kivált a nyomdából, majd végül 1559-től ő lett a műhely egyedüli tulajdonosa. Kiadványain keresztül viszonylag évnyi pontossággal nyomon lehet kísérni vallásos meggyőződésének egyes szakaszait. A kolozsvári műhelyben előbb (1550–1558) evangélikus, majd

³⁶ Így az előszó (Bp. Ev), egy esetben a Kk füzet belső íve (Bp. OSzK RMK 51/1. pld.), három példányban (Bp. Univ, Bp. Acad RMI 8°752, Cluj Univ BMV 365) pedig az Ss füzet belső íve készült régi papírra.

(1559–1568) református, végül (1569–1571) unitárius kiadványok láttak napvilágot.

Amíg Heltai Luther követői közé tartozott, együttműködése a szász Brassóval problémamentes volt, hiszen ez mind a brassói papírmalomnak, mind a kolozsvári nyomdásznak kölcsönösen előnyös volt. Mindketten tartós és biztos üzletfelei voltak egymásnak. 1559-ben erre a jó viszonyra Heltainak a kálvinizmushoz történő csatlakozása súlyos árnyékként nehezült. A brassói papírmalom tulajdonosa, Johannes Benkner a város egyik legelőkelőbb és leggazdagabb patrícus családjából származott, művelt kereskedő-polgár és 1547-től kezdve éveken át főbíró volt.³⁷ Alapítója és társtulajdonosa volt – többek között – a brassói papírmalomnak. Mint meghatározó személyiség élénken kivette részét városa vallási kérdésekben elfoglalt hivatalos álláspontjának kialakításában. 1559. március 12-én a brassói románságnak az evangélikus vallás elfogadására történő rávezetése végett határozatot is hoztak Luther kátéjának román nyelven történő megjelentetésére.³⁸

Ezek után nem lehet azon csodálkozni, hogy a kolozsvári nyomda és a brassói papírmalom közötti kapcsolatban problémák merültek fel, amikor Heltai 1559-ben a kálvini tanításokat tette magáévá. A rendkívül gyakorlatias szászok természetesen nem kívánták elveszíteni a brassói papírmalom egyik legfontosabb vevőjét. A másik legnagyobb papírfogyasztó a helyi, Honterus által alapított nyomda volt. Azonban ennek működése tulajdonosának, Valentin Wagnernek halálát követő időben, pontosabban éppen ekkor, az 1559–1561 közötti évekből ma nem ismeretes.³⁹ Ezek alapján joggal feltételezhető, hogy a nyomtatás vagy szünetelt, vagy összezsugorodott.

Alátámasztja ezt Gernot Nussbächer fentiekben említett összeállítása. Ez azt bizonyítja, hogy a brassói papírmalom termelése 1560-ban mélyponton volt. Az általa rögzített 18 merítő szita közül mindössze egyet állítottak munkába ebben az esztendőben, míg az előzőben ötöt.⁴⁰ Nem volt sokkal jobb a helyzet 1561-ben sem, amely évből csak két új merítő szitát tudott Nussbächer felismerni. Megváltozott a helyzet 1562-ben, amikor is e fontos, új eszközök száma hirtelen tízre ugrott fel.⁴¹

A másik brassói sajtó, amelynek nyilván jelentős papírigénye volt, ekkortájt (1560–1563) Coresi vezetésével az ortodox románok számára állított elő könyveket. Ezért érthető a malom igyekezete, hogy a frissen keletkezett vallási eltérés

³⁷ JAKÓ Zsigmond: *Az erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlata (XVI–XVII. század)*. = Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Series Historia, Fasciculus 2. Cluj 1962. 63.

³⁸ TRAUSSCH, Josef: *Schriftsteller-Lexikon... I.* Kronstadt 1868. 105.

³⁹ *RMNy* 758.

⁴⁰ Nyilván ezek között voltak a korábban használtak, amelyekről leválasztották a vízjelet létrehozó drótfonatokat.

⁴¹ Joggal feltételezhető, hogy a brassói címer drótból hajlított vízjelei – legalább is többségükben – ezekre kerültek azután újra rá 1563-tól.

ellenére továbbra is szállíthasson a nyomdáknak. A felmerült problémát azzal kívánták áthidalni, hogy 1559-ben, amint erről a fentiekben már szó volt, eltávolították a merítő szitákról a brassói eredetet egyértelműen eláruló vízjelet. Így senki sem tudta az előállítási helyet bizonyítani, hogy az immár a reformátusok oldalán álló kolozsvári műhely az általuk használt, vízjel nélküli papírt honnan szerezte be.

Amint már szó esett róla, a vízjel nélküli brassói papír Kolozsvárott először – még vegyesen a vízjelekkel – az 1560. február 20-i keltezésű kiadványban tűnt fel.⁴² Heltai 1559 vége vagy 1560 első heteiben juthatott tehát ahhoz az immár vízjel nélküli, de egyértelműen Brassóban készült papírhoz, amelyre azután a magyar nyelvű *Újszövetség* zömét nyomtatták.

A fentekben előadottak alapján úgy tűnik azonban, hogy ez a megoldás nem bizonyult tartósnak, mert 1560 folyamán Heltai nem kapott olyan mennyiségű papírt Brassóból, amely műhelyének folyamatos termelését – elsősorban a komoly piaci sikerre számítható, magyar nyelvű *Újszövetség*nek kellő példányszámban történő megjelentetését – biztosíthatta volna. Ezért nyomban hozzálátott nyomdája zavartalan működésének megteremtéséhez. Anyagi kihatásait tekintve ezt a jelentős gondját – módos ember lévén⁴³ – gyökeresen kívánta megoldani: saját papírmalmet akart építtetni. Műhelyének a fentiekben vázolt papírhiánya már az 1560. esztendőben e terve megvalósításához szükséges lépések megtételére sarkalta. Ezt bizonyítja, hogy 1560. december 29-én a kolozsvári tanács – immár a fejedelmi jóváhagyás megtörténtét követően, és mivel „a nyomda papírellátása költséges és nehézkes” volt – hozzájárult Heltai kéréséhez, hogy saját hasznára (és költségére) papírmalmet építhessen a Szamoson, természetesen mások érdekeinek sérelme nélkül.⁴⁴ Bár Heltai már az 1561. esztendő tavaszára tervezte a malom építésének megindítását, ennek megvalósítása azonban – a közbejött háborús események következtében – csak 1563–1564. években sikerült.⁴⁵

1562-ben – legalább is egy szállítmány erejéig – újra megindult a brassói, vízjel nélküli papír szállítása Kolozsvárra. Erre – Heltai alig 80 lapnyi szöveg újraszélesztésével – ki tudta nyomtatni az *Újszövetség* Nádasdi Annának szóló ajánlással ellátott példányainak elkészülte óta a műhelyében ívekben tornyosuló, korábban elkészült, nagyobbik rész kiegészítését. Az ehhez készített új címlap és ajánlás szerint ez 1562-ben történt. Ebből az esztendőből a kolozsvári officinának egyetlen másik, mindössze hét ívből álló kiadványa⁴⁶ maradt fenn, ugyancsak vízjel nélküli brassói papíron.⁴⁷

⁴² RMNy 162 – Cumidava (3) 1965. 164.

⁴³ 1560. február 11-én 800 forint megfizetését vállalta a városnak: PIRNÁT Antal – VÉGH Ferenc. *Új adatok Heltai Gáspárról.* = ItK 1956. 68–69.

⁴⁴ PIRNÁT Antal – VÉGH Ferenc. *Új adatok Heltai Gáspárról.* = ItK 1956. 69–70.

⁴⁵ JAKÓ Zsigmond: *Heltai Gáspár papírmalma.* = MKsz 1961. 293.

⁴⁶ RMNy 187.

⁴⁷ Cumidava (3). 1967. 164. – Úgy tűnik, hogy mindössze ennek előállítására futotta még az utolsó, Kolozsvárra érkezett, brassói papírból.

Feltűnő, hogy – a mai ismeretek szerint – 1563. év számmal egyetlen kolozsvári nyomtatvány sem ismertes. Joggal feltételezhető, hogy ennek oka a brassói papírszállítás végleges leállása. Ez alighanem arra vezethető vissza, hogy az ottani városi hatóságok még burkolt (vízjel nélküli) formában sem támogatták az immár kálvinista Heltai nyomdájának alapanyaggal történő ellátását.⁴⁸

Az évszámos kolozsvári kiadványok időrendi sora 1564-től azután immár folyamatos.⁴⁹ Ebből arra lehet következtetni, hogy az 1562-ben vízjel nélküli, brassói papír csupán korlátozott mennyiségben érkezett Heltaihoz. Műhelye zavartalan papírellátását végül is csak az 1564 tavaszán⁵⁰ működni kezdett saját malma tudta biztosítani.

Függelék

Az RMNy 172 és RMNy 186 ma ismertes példányai

A példányok lelőhelyének megjelölésénél az RMNy gyakorlata volt irányadó. A kötet jelzete csak ott van feltüntetve, ahol a gyűjteményben több példányt őriznek a műből. A © jel a címlapos, a * pedig az autopszia alapján vizsgált példányokat jelöli. A példányok után álló szám és a „fol.” rövidítés a hiányt mutatja: a teljes kötet 532 fóliót tartalmaz.

1561-es kiadás (RMNy 172)	hiány
Budapest Nat* (RMK I 51a)	507 fol.
Cluj Acad II (Ref.)*	23 fol.
Cluj Univ* (366a)	10 fol.
Esztergom Dioec	503 fol.
Magántulajdonban* (Kende György, Budapest Nat cop.)	© 2 fol.
Magántulajdonban* (Földvári Gábor) ⁵¹	23 fol.
1562-es kiadás (RMNy 186)	
Alba Iulia	14 fol.
Budapest Acad* (RM I 4 20)	35 fol.
Budapest Acad* (RM I 8 752)	25 fol.
Budapest Ev*	© 1 fol.

⁴⁸ Ezzel szemben a románok számára magában Brassóban előállított kiadványok elkészültében a százszok közvetlenül érdekelték voltak, mert ezek eladását évtizedek óta főleg ők végezték, még a szomszédos fejedelemségekben is. Ugyanakkor eredménytelenek bizonyult térítési próbálkozásaik alapján azt is belátták, hogy az ortodoxok nem hajlandóak elfogadni a lutheri tanokat.

⁴⁹ RMNy 200.

⁵⁰ JAKÓ Zsigmond: *Heltai Gáspár papírmalma*. = MKsz 1961. 293.

⁵¹ Itt szeretnék köszönetet mondani Földvári Gábornak, hogy a beható vizsgálathoz segítőkészen rendelkezésre bocsátotta a tulajdonában lévő példányt.

Budapest Nat* (RMK I 51/1)	©	teljes
Budapest Nat* (RMK I 51/2)		46 fol.
Budapest Univ*	©	teljes
Cluj Acad* (U19)	©	teljes
Cluj Acad* (U20)		115 fol.
Cluj Acad* (U18)		62 fol.
Cluj Univ* (365)		65 fol.
Cluj Univ* (366)		59 fol.
Debrecen Ref (Sz 240)	©	teljes
Debrecen Ref (Rmk 134)		118 fol.
Kecskemét Ref (A1)		40 fol.
Erlangen Univ	©	teljes
Graz Univ	©	1 fol.
Gyöngyös		3 fol.
Sárospatak Ref		14 fol.
Banská Štiavnica	©	teljes

Töredékessége miatt nem állapítható meg, hogy melyik kiadásból származik:

Martin	223 fol.
Szarvas Gimn	218 fol.
Kecskemét Ref (A1 duplum)	516 fol.
Pannonhalma	363 fol.

GEDEON BORSA – PÉTER PERGER

Les éditions du Nouveau Testament de Heltai sur papier sans filigrane (1561–1562)

La bibliographie nationale retrospective hongroise (*Régi Magyarországi Nyomtatványok, RMNy*) publie deux éditions du *Nouveau Testament* traduit et imprimé sous la direction de Gáspár Heltai, celle de 1561 (nr. 172) et celle de 1562 (nr. 186). La description de cette dernière – compte tenu des constatations de la littérature spéciale antérieure – accentue que les circonstances des deux éditions et leurs rapports ne sont pas suffisamment éclaircies. De l'édition de 1561 on ne connaît qu'un seul exemplaire qui soit presque complet, y compris la page de titre. L'examen, devenu possible tout dernièrement, de cette volume – d'ailleurs en propriété privée – et sa comparaison avec les autres exemplaires des deux éditions a rendu possible une tentative à l'éclaircissement du problème exposé.

La comparaison avait prouvé, que la composition des deux éditions est identique en 85%, tandis que les différences ne se montrent qu'aux derniers 15%.

L'examen du papier des exemplaires avait donné également de nouveaux résultats. L'officine de Kolozsvár, depuis les années de 1550, travaillait sur papier à filigrane, préparé à Brassó. En 1560 apparaît parmi les produits du moulin de Brassó une exclusivité, le papier sans filigrane. Les deux éditions du *Nouveau Testament* sont imprimées sur un tel papier, mais tandis que l'édition de 1561 est imprimée entièrement sur le même papier, dans l'édition de 1562 – tout à fait conformément aux différences de composition – apparaît un papier différent du précédent.

Vu les précédents, on peut présumer, qu'après la finition de la majeure partie, les travaux des deux éditions se sont divisés en deux. La première édition est parue à Nouvel An 1561, plus tard en 1562, les derniers 19 cahiers ont été recomposés, et on a exécuté des corrections aux 4 cahiers derniers, restés en casier.

Le procédé inhabituel est sans doute due aux troubles de l’approvisionnement en papier de l’officine. La cause en est peut être la conversion au calvinisme de Heltai. Le moulin à papier de Brassó, ville luthérienne, ne voulait plus servir ouvertement l’atelier de Heltai, alors, on a écarté la filigrane de la forme, qui aurait pu prouver l’origine de Brassó. Heltai, comme la préface de l’édition de 1561 le dit, voulait de toute façon exprimer sa gratitude pour son aide financière importante à son patron. C’est pour cela, au cours des travaux d’imprimerie, il a estimé la réserve de papier dont il a disposé encore, et il a modifié le tirage des derniers cahiers, de manière à pouvoir achever, soit un tirage moindre que prévu, d’imprimer le *Nouveau Testament*.

En 1562, une dernière fois il a reçu un envoi de papier, cette fois aussi sans filigrane, alors à ce moment il a pu compléter les cahiers préalablement achevés, par une récomposition de la fin du volume, ainsi les volumes sont devenus vendables.

Vraisemblablement cette épisode avait incité Heltai à établir son propre moulin à papier à Kolozsvár en 1564.

LÁZS SÁNDOR

**A megkerült Pozsonyi Kódex és Szegedi Antifonale,
valamint két elkallódott kézirat**

Mezey László emlékének

A kódexek megkerülése

A *Pozsonyi Kódex* az egyetlen olyan magyar nyelvemlék, amely első leírása után 170 évvel jelent meg először olyan kiadásban, amely az eredeti kézirat alapján készült.¹

A kéziratot könyvet 1837-ban regisztrálták a pozsonyi ferences kolostorban, ekkor készült róla egy másolat is.² A kéziratnak ez után több mint fél évszázadra nyoma veszett. Volf György a *Nyelvemléktárban* csak a másolatot tudta kiadni – természetesen annak hibáival együtt.³ A kódex 1914-ben bukkant föl ismét, mégpedig korábbi megtalálásának helyén, a pozsonyi ferencesek kolostorában.⁴

1934-ben Gábrriel Asztrik szerette volna leírni a kódexet. Akkor a kiváló irodalom- és egyháztörténész úgy értesült, hogy a kódex ugyan már nincsen Pozsonyban, de „néhány pozsonyi származású kézirat véletlenül éppen a szombathelyi ferencendi könyvtárban van,” ezért odautazott kutatni. A most idézett, 1940-ben írt szép tanulmányában Gábrriel Asztrik azt állította, hogy a kódexet Szombathelyen sem találta: „A gazdag középkori anyagban azonban, a legnagyobb csalódásra, a *Pozsonyi-kódexnek* hült helye volt.”⁵ Kijelentésének ellentmond, hogy minden korábbinál pontosabban határozta meg a kézirat szövegegységeit; olyan szövegeket is elemzett, amelyeket, addig még kivonatossan sem ismertettek. Leírt

¹ Kiadása: *Pozsonyi Kódex 1520*, Közzéteszi, bev. és jegyzetek ABÁFFY Csilla, ABÁFFY Erzsébet, MADAS Edit. Bp., Pharma Press – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2004. /Régi Magyar Kódexek 29./ A továbbiakban: *Pozsonyi Kódex*.

² Az MTA Kézirattárában. Jelzete: Ms. 870.

³ VOLF György: *Régi Magyar Codexek*. Bp. 1885. XIII. 103–130.

⁴ GÁBRIEL P. Gottfried: *A Pozsonyi-codex fölfedezett eredeti kézírata*. = MNy 1915. 439–443. Timár Kálmán valószínűleg téved tehát, hogy a *Szegedi Antifonale* csupán 1782-ig volt a pozsonyi ferenceseknél. Vö. a 6. jegyzetben i. m. 205.

⁵ GÁBRIEL Asztrik: *A Pozsonyi kódex eredeti kézírata*. = MKsz 1940. 333–344. (A továbbiakban: GÁBRIEL) Az idézett részlet GÁBRIEL: i. h. 336.

viszont egy „Liber uariarum cantionum” címmel ellátott kéziratot, amelyet később a szakirodalom *Szegedi Antifonálé*ként emlegetett.⁶

Gábrriel Asztriknak jó oka volt, hogy ne árulja el a *Pozsonyi Kódex* őrzési helyét. A Trianoni Békeszerződés aláírása után a Felvidéket elcsatolták Magyarországtól. A kéziratot más könyvekkel együtt a Szombathelyre költöző szerzetesek hozták magukkal;⁷ a kódex előkerülése bonyodalmakat okozhatott volna az újonnan alakult csehszlovák és magyar állam között.

A kódex 1945 után is lappangott, de ekkor már a *Szegedi Antifonálét* sem lehetett fellelni.⁸ Magam hiába kerestem a *Pozsonyi Kódexszel* együtt hazai könyvtárakban és – szó szerint véve és egyben félreértve Gábrriel Asztrik már idézett tanulmányát – Pozsonyba is elutaztam a premontrei kéziratok keresésére, de nem akadtam nyomukra.

1982 márciusában egy középkori könyvkötéseket elemző tanulmányban egy olyan Esztergomban őrzött nyomtatvány leírására bukkantam, amely a *Pozsonyi Kódex* előtt lévő premontrei breviáriumot fedhette.⁹ Gyanúmat erősítette, hogy megjegyzésként még ott állt, hogy „magyar imádságok a XVI. század első feléből”. Két nappal később Esztergomba utaztam. Az ottani ferences rendház könyvtárában valóban ott volt az alaposan restaurált könyv Muz. 32-es jelzet alatt.¹⁰

A kódex egyes részeit lefényképezték a Párttörténeti Intézet akkoriban Magyarországon legmodernebbnek tartott fotólaboratóriumában. A kivakart helyekről – ezek írói megjegyzések voltak – különféle megvilágításban felvételek készültek. A restaurálásor azonban a papír kapillárisai annyira tiszták lettek, hogy a fotók jószerivel értékelhetetlenek.¹¹

⁶ TIMÁR Kálmán: *A szegedi apácák magyar nyelvemlékei.* (Szegedi Füzetek, 1934; a továbbiakban: TIMÁR) Valamint GABRIEL: *i. h.* 336; A kódex másik leírása GÁBRIEL Asztrik: *Breviárium-típusú kódexek.* = *Szent Norbert Emlékkönyv*, Bp. 1934. 139–140. (A továbbiakban: *Breviárium-típusú kódexek*); a kézirat pontos leírása: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum.* Szerk. D. Polycarpus RADÓ. Bp. 1973. 550. (A továbbiakban: RADÓ) A latin kódex elnevezésére Timár Kálmán az énekeskönyv elnevezést javasolta. TIMÁR: *i. m.* 197.

⁷ Timár Kálmán arról írt, hogy a *Szegedi Antifonálét* jelenleg – 1934 – „a szombathelyi ferencendi könyvtárban őrzik egy menekült kolostor megmentett értékes, ritka könyvei között.” TIMÁR: *i. m.* 196.

⁸ Radó Polikárp a kódexről úgy emlékezik meg, hogy az 1919-ig a szombathelyi ferences könyvtárban volt. Megjegyzendő, hogy Radó Polikárpnak komoly forrással kellett rendelkeznie, ugyanis a meglelt kódex semmiben sem tér el az általa közöltektől. RADÓ: *i. m.* 550.

⁹ SZ. KOROKNAY Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések: Kolostori és polgári műhelyek.* Bp., Akadémiai Kiadó, 1973. /Művészettörténeti Füzetek 6./ 72, 128. tétel.

¹⁰ Később Mezey Lászlótól úgy értesültem, hogy a szombathelyi ferences szerzetesek a második világháború végén megbízható híveknek adták át értékesebb könyveiket, hogy a szovjet uralom elől megmentsék. Azt kérték a hívektől, hogy a háború után a könyveket ferences kolostoroknak adják vissza. A *Pozsonyi Kódex* így kerülhetett az esztergomi, a *Szegedi Antifonale* pedig a szombathelyi ferences könyvtárba.

¹¹ A felvételeket az MTA Könyvtárának Kézirattárának adtam át, 20/2005 szám alatt vették őket állományba.

A *Pozsonyi Kódex*ről készülő dolgozatom írása közben tavaly – 2004 kora őszen – pusztán kíváncsiságból felvettem a kapcsolatot a szombathelyi Ferences Rendházzal, és érdeklődtem, nem került-e véletlenül elő a sokat emlegetett Cod. Lat. 6264-es jelzetű *Szegedi Antifonál*nak nevezett kézirat.¹² Reménykedtem ugyan, hogy ismét a rendház birtokában van a kódex, mégis váratlanul ért a felvilágosítás, hogy valóban van náluk egy régi antifonale, de eredete számukra ismeretlen.¹³ Rövid egyeztetés után aztán készségesen rendelkezésemre bocsátottak egy CD-másolatot a kódexről. Nem volt nehéz megállapítanom, hogy a felvételek az elveszettnek hitt *Szegedi Antifonál*ról készültek.

Ez a dolgozat azt kísérel meg, hogy a kódexek vándorlását nyomon követve megállapítsa, hogyan és miért változott a két kéziratot könyv tartalma.

A két kódex közös útja

Első állomás: Bécs

Gábrriel Asztrik úgy vélte, hogy a szegedi énekeskönyv a *Pozsonyi Kódex* hú társa volt a vándorlásban. Az előkerült kéziratok egybevetéséből kiderült, hogy nem tévedett.

A két kódex – egy harmadikkal, a *Lányi-kódex*szel együtt – már korábban, a 16. század első évtizedeiben egy helyen volt,¹⁴ mégpedig a premontrei apácák Szent Lambertről nevezett monostorában,¹⁵ Somlóvásárhelyen. A későbbi századokban pedig még hosszú ideig közös sorson osztoznak.

A török elől menekülve a premontrei sororok egy része elhagyta Somlóvásárhelyt és Bécsbe vette az útját. Ott a magyar alapítású Porta Coeliben,¹⁶ német nevén a Himmelpfort kolostorban leltek otthonra. Nem ez volt az első magyar betelepülés. 1330-ban Ágnes magyar királyné¹⁷ kibővítette az akkor már premontrei kézben lévő rendházat, és magyar apácákkal népesítette be.¹⁸ A második kirajzás egyes adatok szerint már 1544 előtt megkezdődött és ez után folyamatosan

¹² A kódex első leírása: DANKÓ, Joseph: *Vetus Hymnarium ecclesiasticum Hungariae*. Bp., Franklin, 1893. 90. 18. szám; részletesen leírja TIMÁR: *i. m.*

¹³ Telefonon, emailben váltottam szót Kerca Asztrik atyával, akinek sok köszönet segítségéért és az átadott CD-lemezért.

¹⁴ Erről a *Pozsonyi Kódex*ről készülő munkámban lesz bővebben szó.

¹⁵ A monostor patrónusa Szent Lambert volt, egyes szerzők – köztük Lukcsics, valószínűleg a *Lányi-kódex* (291.) nyomán – Lampertet emlegetnek.

¹⁶ A kolostor elődjét, egy beginházat I. Ottokár cseh király özvegye, Konstanzia, Árpád-házi hercegnő alapította valamikor 1230 után. ZÁK, Alfons: *Österreichisches Klosterbuch*. Wien–Leipzig, Verlag von Heinrich Kirsch, 1911. 270. (A továbbiakban: ZÁK)

¹⁷ Ausztriai, magyar királyné, Albert ausztriai herceg leánya (született 1281. május 18.). III. András magyar király második felesége volt, ő volt az egyetlen Habsburg-leány az Árpádok családjában. III. András halála után 1301-ben kolostorba vonult és ott is halt meg (Aargau 1364. május 13.).

¹⁸ ZÁK: *i. m.* uo.

kisebb csoportokban érkeztek Vásárhelyről és Mórchidáról – 1563-ban pedig Szőlősről – a főköti atyafiak.¹⁹ Egy későbbi, az 1577. évi vizitációs jegyzőkönyvben Palásti Katalin apátnő²⁰ szintén úgy emlékszik, hogy társaival 30 éve érkeztek a bécsi kolostorba.²¹ Az is valószínűnek látszik, hogy nem az összes apáca hagyta el Vásárhelyt, néhányan – főként a laikus nővérek – maradtak a konvent anyaházában és vitték a napi ügyeket.²² Az viszont valószínű, hogy a zavaros időszakban a monostor hiteleshelyi tevékenysége is szünetelt, hiszen a konvent pecsétje is Bécsbe került.²³ Az viszont biztos, hogy sűrű kapcsolat volt a Szent Lambert monostor és a Porta Coeli között, hiszen a kardos Katalin apátnő Bécsből napra készen intézte a konvent peres ügyeit.²⁴

Röviddel a betelepülés után, 1544-ben a vizitátorok nem találnak semmi kivételről a premontrei nővérek életében. A jegyzőkönyvben leírják, hogy a Porta Coeli apácái eleget tesznek a szerzetesi előírásoknak.²⁵ A kolostor már ekkor magyar gyóntatót is javadalmaz. A vizitátorok tehát mindent rendben találtak, akárcsak 1577 februárjában, a következő vizitációkor. Ebben az időszakban azonban már csak öt magyar nővér él a kolostorban: Somogyi Katalin perjeltnő,²⁶ Somogyi Orsolya, Kanizsai Erzsébet, Vásárhelyi Katalin²⁷ és – a neve helyesen – Zol-

¹⁹ A kolostor történetéről: PERGER, Richard–BRAUNEIS, Walter: *Die mittelalterlichen Kirchen und Klöster Wiens*. Wien–Hamburg, Puaul Zsolnay Verlag, 1977. /Wiener Geschichtsbücher 19/20/, 192. (A továbbiakban: *Kirchen und Klöster Wiens*) – A szerzők véleményüket egy 1544-ből származó vizitációs jegyzőkönyvre alapozzák, amelynek leírását azonban KOPALLIK, Joseph: *Regesten zur Geschichte der aufgehobenen Klöster Wiens. Regesten zur Geschichte der Erzdiözese Wien*. Wien, 1890. I. munkája nem tartalmazza. (A továbbiakban: *Regesten*) A Szent Ágnes kolostorról: 52 skk. A jegyzőkönyvet a bécsi érseki levéltárban nem találtam. A jegyzőkönyvet és Kopallik munkáját – a címet ugyan tévesen – részletesen idézi, BÁLINT Sándor: *Szeged reneszánsz kori műveltsége*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1975. /Humanizmus és reformáció 5./ 51 skk. (A továbbiakban: BÁLINT) Az 1544-es jegyzőkönyvet Zák munkája sem említi.

²⁰ Névvaltozat: Palásthy – az apátnő rendszeresen Palásti szignóval látta el sajátkezü iratait.

²¹ A vizitációról szóló jegyzőkönyv 1577. február 24-én kelt, *Regesten* 57, 40. számú irat. ZÁK: i. m. 271, 271.

²² LUKCSICS Pál: *A vásárhelyi apácák története*. Veszprém, 1923. 38–39. (A továbbiakban LUKCSICS)

²³ A pecsét átadását a bécsi ágostonos kanonisszáknak az 1586. április 19-én kelt feljegyzés rögzíti. *Regesten* 63, 104. számú irat. A leltárt közli BÁLINT: i. m. 52.

²⁴ Lukcsics közli azokat a leveleket, amelyeket Palásti Katalin a hatalmaskodó Csoron János ellen írt.

²⁵ Azért hivatkozom az általam nem ismert jegyzőkönyv adataira, mert két különálló forrás is említi: BÁLINT: i. m. 51 és *Kirchen und Klöster Wiens* 192.

²⁶ A Porta Coeli élén perjeltnő állt, a tisztséget, a bécsi oklevelek szerint rendszeresen választás útján töltötték be.

²⁷ Minden bizonnyal azonos Palásti Katalinnal, akt az oklevelek gyakran neveznek így (*Regesten* 113. számú irat). Ezen a néven ismerünk egy másik apácát is, aki 1585-től már Pozsonyban tartózkodik, és aki később Palásti Katalin utóda lesz; vö. 56. jegyzet. Még: LUKCSICS: i. m. 36.

tay Márta.²⁸ Az apácák idősek, ezért a kóruson már nem énekelnek, de a nappali imaórákat megtartják és énekes misén is részt vesznek. A vizitátorok arról is beszámolnak, hogy a nővérek nagyobb ünnepeken áldoznak, gyóntatójuk pedig egy magyar jezsuita.²⁹ Bizonyos, hogy a premontrei kanonisszák a beszűkülő liturgikus élet mellett magánájtatosságot is végeztek – mindehhez imakönyvekre is szükségük volt.

Az apácák nem üres kézzel menekültek. Magukkal vitték fontos okleveleiket, ingóságaikat, értékeik nagy részét. Ezt az is bizonyítja, hogy Katalin apátnő hosszas bécsi tartózkodásnak vége felé összetűzésbe került egy német nővérral, aki azzal vádolta meg, hogy némely kincseket Magyarországra juttatott volna.³⁰ Néhány esztendővel később, 1586-ban Palásti Katalin néhány somlóvásárhelyi emberrel viszont valóban haza akarja küldeni a magukkal vitt és gondosan megőrzött értéktárgyakat, de erre a bécsi püspöktől a török veszély miatt nem kap engedélyt. Mivel Katalin apátnő egyedül maradt, társai az 1580-as évekre már meghaltak, – néhányan már korábban biztosan visszatértek anyakolostorukba – haza szeretne menni.³¹ Természetesen vinné magával a premontrei apácák értékeit és okleveleit is. Bécs püspöke, Johann Kaspar megengedi, hogy Katalin hazatérjen, de többi kérését elutasítja. Az oklevelek maradnak,³² a kegytárgyakat pedig át kell adnia az Ágoston-rendi kanonisszák Szent Jakab kolostorának.³³

²⁸ Az igaz ugyan, hogy a szakirodalom számon tart egy Zoltán-családot is, de azeredeti iratokban világosan látszik, hogy a 'Zoltán Márta' olvasat téves, Joseph Kopallik olvasatát hurcolja a szakirodalom tovább (*Regesten* 57, 39), BÁLINT: *i. m.* 51. Zoltay néven egy Heves megyei családot ismerünk, amelynek férfi tagjai a török ellen vívott harcban jeleskedtek; Zoltay István 1552-ben Egerben harcolt, itt lett 1558-tól várkapitány. NAGY Iván: *Magyarország családai*. Pest, 1865. XI. 421–424. Zoltay egyébként Gárdonyinál is szerepel az *Egri csillagokban*.

²⁹ *Regesten* 57, 40. Az irat eredetije ugyanezen a számon a bécsi püspöki levéltárban. A Porta Coeli 1561-ben a bécsi püspök fennhatósága alá került, ezért őrzik itt a kolostorban keletkezett iratokat.

³⁰ *Regesten* 60, 68. számú irat.

³¹ Katalin már Somlóvásárhelyt tett fogadalmat; idézett vizitációs jegyzőkönyv.

³² Bálint Sándor valószínűleg csak az Ernő főherceghez írott, 1586. október 4-én kelt kérelmet ismeri (BÁLINT: *i. m.* 52) és a 1586. október 8-án keletkezett iratot nem (*Regesten* 112. szám). A bécsi püspök ebben megtiltja Katalin apátnőnek az eredeti oklevelek elvitelét, annak ellenére, hogy az ágostonos apácák nem tulajdoníthattak az okleveleknek nagy jelentőséget, átadási jegyzőkönyv mindenestre nem készült róluk. Sok magánjellegű irat viszont a fennmaradt, úgy látszik, ezeket Katalin magával hozhatta. Ezek ma az Országos Levéltárban vannak, sok közülük – a dátum alapján – gyaníthatóan Bécsben készült. Felsorolásuk: LUKSICS: *i. m.* 55–76.

³³ A tárgyak felsorolása: BÁLINT: *i. m.* 52. A tárgyakat hiába kerestem Bécsben: a josefinista abolíció után az ágostonos kanonisszák holmija szétszóródott, a könyvek a Dorotheen Stiftbe kerültek, innen pedig az osztrák nemzeti könyvtárba. Itt egy sok kézfásos imával ellátott ösnyomtatvány (Hain 11350) van – jelezete: Ink. 18. A. 5. –, amely egy 16. századi bejegyzés szerint valamikor a Porta Coeli tulajdona lett: „Diß Buch gehört in Unser Closter Himelporten”. A könyv korábbi útja miatt kizárt, hogy Magyarországról került volna Ausztriába.

Az említett döntésekben egyetlen szó sem esik könyvekről. A sümegi várból azonban fennmaradt egy 1597-es leltár, amely a vásárhelyi apácák hátrahagyott értékei között több régi miseruha, oltárterítő és három kép mellett összesen 31 könyvet sorol föl.³⁴ Legtöbbjük szerkönyv, de van köztük gyerekeknek szóló tankönyv és egy magyar nyelvű kézirat is „de rebus gestis Apostolorum”.³⁵ A leírásokból kitűnik, hogy a *Szegedi Antifonale* utasításainak „lampas ees Laudes megh vagyon yrwan nagy kýmbe” illetőleg „mas kýmbe keres” minden alapjuk megvolt, ugyanis a leltár egyaránt tartalmaz nagy alakú gradualékat, psalteriumokat, breviáriumokat és misekönyveket.³⁶ Az inventárium dátumából ítélve az értékek – feltehetőleg megőrzésre – akkor kerültek a sümegi várba, amikor az apácák végleg elhagyták Somlővásárhelyt és Pozsonyba menekültek a török veszély elől.

Az apácák korábban, tehát bécsi menekülésükkor viszont még magukkal vitték azokat a könyveket, amelyekre a közösségi liturgia végzéséhez, illetve magánjátatosságukhoz szükségük volt. A jelek szerint köztük volt a *Pozsonyi Kódex* és a *Szegedi Antifonale*, valamint egy másik, legalább részben magyar nyelvű kézirat imakönyv is, amely az idők folyamán azonban elveszett.

A *Pozsonyi Kódex* latin szövegeiről részben németes latinságuk okán már korábban is állítottam, hogy azok a Himmelpfortban kerültek – Horváth János kifejezésével élve³⁷ – a szabadon gyarapodó kéziratba. A Porta Coeli templomában Szent Annának, Szent Andrásnak és Szent Miklósnak is volt viszonylag új oltára,³⁸ a kolostorban valószínűleg ezeknek a szenteknek a szokásosnál nagyobb tisztelet övezte. Egyáltalán nem tekinthető tehát pusztán véletlennek, hogy pontosan ezeknek a szenteknek a latin nyelvű szekvenciáit másolta be egy ügyetlen, idős apácakéz az általa használt imakönyvbe.

Korábbi vélekedésekre most erősebb bizonyítékot találtam. A *Pozsonyi Kódex*-ben³⁹ ugyanakkor a Szent Anna-szekvenciának a töredéke található meg, mint a *Szegedi Antifonaléban*.⁴⁰ A kéziratok 16. századi törzsszövegéhez képest mindkét

³⁴ Idézi BÁLINT: *i. m.* 127–128 és uő. kiadja még a Veszprém m Múz.K. 1972. XI. 291–300. A leltárt Molnár István veszprémi kanonok, történetíró jóvoltából közölhette Bálint Sándor, de sehol sem közli a jelezetét, illetve az őrzési helyet. Az irat nem található sem a veszprémi érseki levéltárban, sem a sümegi múzeumban. A Veszprém Megyei Levéltár munkatársa, Vörös Hajnalka szerint az inventáriumnak egy gépelt másolata található Molnár István a veszprémi érseki levéltárban lévő hagyatékában; köszönöm segítségét. A könyvek leltárát a függelékben közlöm.

³⁵ Lehetséges, hogy ez a könyv tartalmában azonos a *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról* elnevezést viselő kódexünkkel.

³⁶ *Szegedi Antifonale*, 8, 16. A könyvek létét a bejegyzések alapján már Gábrriel Asztrik is valószínűsítette: *Breviárium-típusú kódexek* 139.

³⁷ HORVÁTH János: *A magyar irodalmi élet kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig*. Bp., Magyar Szemle Társaság, 1931. 129.

³⁸ *Kirchen und Klöster Wiens* 191; a felsorolt szentek oltárai mellett több mellékoltár is volt a templomban: Szent Pálé, a Három királyoké, Szent Erzsébeté, Szent Erazmusé és Szent Wolfgangé – ezek mind korábbiak voltak. A főoltárt, a templom patrónájának, Szent Ágnesnek szentelték.

³⁹ *Pozsonyi Kódex* 41v:1–16.

⁴⁰ *Szegedi Antifonale* 85–87. (A kódex leveleinek mindkét lapját megszámozták.)

bejegyzés későbbi kéz munkája; Radó Polycarp szerint az antifonaléba 17–18. századi kéz másolta a szöveget,⁴¹ míg Gábrriel Asztrik csupán arra tesz utalást, hogy a kéz középkori írást próbál imitálni,⁴² – nyilván a mintapéldányét. Magam más megfontolások miatt hajlok arra, hogy késő 16. századnak mondjam az írást.

Hasonlóan ítélem meg a *Pozsonyi Kódex* megfelelő szakaszát is (41v), tehát a 16. század utolsó harmadának környékéről valónak. Valószínű, hogy ez az öreges írású kéz csupán ezt az egy lapot jegyzi.⁴³ Az apáca korából ítélve kizárható, hogy írásgyakorlatot végzett,⁴⁴ sokkal inkább az következik belőle, hogy a számára ismeretlen szöveget magánjátatosságának végzéséhez írta le.

Azt, hogy a két szöveg rokonságban állhat, már Gábrriel Asztrik is felvetette, de nem hasonlította őket össze.⁴⁵ A két kódex összevetésekor szembeötlik, hogy a szekvencia szövege lényegében azonos, két ízben mindketten megőrzik annak szövegromlását, variánsait is.

A *Pozsonyi Kódex* Anna-szekvenciájának első szavát rosszul másolja a scriptor, nem oldja fel az antifonalében meglévő rövidítésjelet, így lesz a 'Congaudent'-ből 'Congaudet'. Hasonló botlással találkozunk a harmadik sorban, az abbreviaturát rosszul oldja fel, majd javítja: '<donii> domini'.

Négy soron keresztül precíz a másolat, majd mindkét szövegben azonos hiba bukkan elő, értelemzavaróan a német nyelvterület variánsa, az 'exemplar' olvasható a helyes 'exempla' helyén.⁴⁶ Később újabb közös variánst találunk, amely jelentősen eltér az *Analecta Hymnica* szövegétől: a „Laudant Annam beatam angeli” helyén mindkét magyar kódexben „Laudant beatam Annam singuli” olvasható a 4.b szakaszban.

Ettől a helytől megszaporodnak az eltérések. A *Szegedi Antifonale* kétszer is a helyes 'avia', illetve 'aviam' helyén 'anima' illetőleg 'animam' variánst hoz, amely a mintapéldány gótikus u-betűjének félreolvasásából származtatható változat.⁴⁷ A feltételezést a közös gótikus könyvírással készült mintapéldányról tovább

⁴¹ RADÓ: *i. m.* 550.

⁴² Gábrriel Asztrik nem határozza meg az írás idejét: *Breviárium-típusú kódexek* 139. A *Szegedi Antifonale* is a szabadon gyarapodott kéziratok közé tartozik: „mindöncy yrta kőn” olvashatjuk a margóra vetett bejegyzést a kézirat 114. levelén.

⁴³ A modern kiadás nem osztja sem Gábrriel Asztrik (GÁBRIEL: *i. h.* 337), sem az én nézetemet a kérdésről (LÁZS Sándor: Szövegagyományozódás középkori magyar nyelvű kódexeinkben. Kandidátusi értekezés. Bp. 1991. [MTAKK D 15.552], 15; a továbbiakban LÁZS). A kiadók – egyébként erős érve – a szóvégi s írására hivatkozva utasítják el azt, hogy ez egy másik kéz munkája. *Pozsonyi Kódex* 10.

⁴⁴ A modern kiadás gondozói a latin szöveg hibái és az írás ügyetlensége okán vélik írásgyakorlatnak a latin vendégszövegeket. (*Pozsonyi Kódex* 10.)

⁴⁵ GÁBRIEL: *i. h.* 343.

⁴⁶ *Pozsonyi Kódex* 41v:7–8; *Szegedi Antifonale* 85:4. *Analecta Hymnica*. Szerk. DREVES, BLUME. XLIV. Leipzig, 1904, 43 variánsa: 'exempla'

⁴⁷ *Pozsonyi Kódex* – *Szegedi Antifonale* 41v:9 – 85:5, 41v:16 – 86:3; az *Analecta Hymnica* az 'avia' változatot közli.

erősíti a *Pozsonyi Kódex* téves olvasata, az 'ecce' helyett álló 'occe' (41v:16), amelyet a *Szegedi Antifonale* helyesen hoz.

Egyetlen ponton van az íráshibákból nem magyarázható variáns, eltérés a két magyar kódex szövegében. Az 5.a szakasz az *Analecta Hymnica* szerint így hangzik: Qua gloria in caelis Sancta Anna colitur! Quae dominam caeli genuit et aluit dulci lacte sui pectoris. Ugyanezt a sort a *Szegedi Antifonale* is azonosan hozza, de az 'in caelis' helyett 'mundis', a 'caeli' helyén pedig 'mundi' áll. A *Pozsonyi Kódex* követi ezt a variánst, de csak a második esetben.⁴⁸ Az elsőben megőrzi az 'in celis' verziót. Magyarázatot nem tudok adni az egyetlen, ám jelentős eltérésre.

A fentiek alapján mégis úgy vélem, hogy a két szöveget azonos nyelvi és liturgikus környezetben, mégpedig Bécsben jegyezheték be a kódexekbe; erre utal a németes 'exemplar' variáns, közös forrásukra pedig a több azonos változat.

A feltételezett bécsi eredet más megvilágításba helyezi az antifonale 88. lapjának alján lévő, szintén késői, 16. század végi bejegyzést „ban man uon sant iacob halt diese histori”, amelyet a 89. lapon Szent Jakab verses officiumának vesperásra szóló antifónája követ. A mondat jelentése „Amikor Szent Jakab ünnepét üljük, ezt a historiát [kell énekelni]”. A *Szegedi Antifonale* szövege hibátlan, azt az antifónát másolja, amely főként Bajorországban és Ausztriában volt használatos,⁴⁹ tehát azon a területen, amelynek kulturális és egyházi hatása alatt Magyarország állt.

Természetesen felvetődik a kérdés, miért történt a szöveg lejegyzése, különösen akkor, ha azt is figyelembe vesszük, hogy Móríchidának éppen Szent Jakab volt a védőszentje, tehát az ottani premontrei nővérek különben is megülték az ünnepét. Mindemellé azt is meg kell jegyeznünk, hogy a *Lányi-kódex* nem tesz külön említést sem Anna, sem Jakab apostol egymás mellett lévő júliusi ünnepéről, jöllehet a középkori magyar eredetű premontrei szerkönyvekben mindkét szentet jelölik, Szent Jakabnak vigíliája is van.⁵⁰

A Porta Coeli az 1585-ös pestisben szinte teljesen kihalt. A járványt a magyar apácák közül egyedül Palásti Katalin apátnő élte túl.⁵¹ Az üres Himmelpfortot a közelben lévő Szent Jakab rendház ágostonos kanonisszái iparkodtak megszerezni. Az egyesülést a bécsi püspök 1586. március 21-én jóváhagyta, de megjegyzi, attól tart, hogy a magyar apátnő viszálykodást kelt majd,⁵² pedig – mint

⁴⁸ *Szegedi Antifonale*: Qua gloria mundis Sancta Anna colitue! Que dominam mundi genuit et aluit dulci lacte sui pectoris

Pozsonyi Kódex: Qua gloria in celis Sancta Anna colitur! Que dominam mundi genuit et aluit dulci lacte sui pectoris

⁴⁹ Gloriosa splendet orbi / beati fides Iacobi / pro qua cesus ab herode / regnum scandit ad celeste / aietuia laudate pueri. *Szegedi Antifonale*, 89; Vö. *Analecta Hymnica*. Szerk. DREVES, BLUME. XLIV. Leipzig, XXVI, 124.

⁵⁰ Például RADÓ: *i. m.* 333 (Leleszi breviárium) és 336 (Csúti breviárium).

⁵¹ *Regesten* 63:102.

⁵² *Regesten* 63:103.

már erről korábban szó volt – Palásti Katalin ekkor már javában hazakészült. A végső engedélyre és az utazásra egészen októberig várnia kellett,⁵³ addig azonban még fontos dolgok történtek: Szent Jakab antifónóját bemásolják a *Szegedi Antifonaléba*.

Az összeolvadásakor Katalin apátnő kérésére három ágostonos kanonissza települ át a Szent Jakab kolostorból, hogy együttesen meg tudják tartani a kórust a Porta Coeliben. Még az év nyarán, tehát 1586-ban közösen ülhatték Szent Jakab apostol ünnepét. Mivel a Porta Coeliben nem állt rendelkezésre olyan könyv, amelyben az az napra rendelt szekvenciát megtalálták volna, beírták a kottás szöveget a premontreiek antifonaléjába. Úgy vélem, – már amennyire ennyi szövegből megállapítható – hogy a scriptor írása csupán ezen az egy lapon fordul elő, és semmiképpen sem azonos a 60. lapon lévő kézzel,⁵⁴ amely a feltevések szerint még Mörichidán írta be Szent Jakab patrónusuk officiumának egy részét.

Mielőtt Katalin apátnővel együtt végleg elhagynánk Bécset, néhány sor erejéig még egy szövegnél el kell időznünk. Ez a *Pozsonyi Kódex* magyar nyelvű gyónás előtti imája, amely több szempontból is eléggé különös. A szöveg első levele (33v) olyan, mintha a 16. század elejéről származó öreges írású volna.⁵⁵ A szálkás könyvbetűk a következő leveleken azonban kurzívba hajlanak, majd olykor teljesen folyóírássá alakulnak, a szöveg itt már későbbi írásnak látszik. Feltehető, hogy ezt sem Somlóvásárhelyt írták be a könyvbe, hanem a bécsi menekülés idején. Eldönteni nehéz, de az imának a könyvbeli helye is erősítheti – ha nem is igazolja – nézetemet. A szöveg közvetlenül a latin nyelvű bécsi bejegyzések előtt található. Az öt megelőző 17. század elején másolt „Angyaloknak nagyságos asszonya” pár sor után megszakad – a másolónak egyszerűen nem volt több helye az írásra.

Gábiel Asztrik – a számtalan hiba okán – úgy vélte, hogy az oráció az apáca saját fordítása. Vannak is erre utaló jelek a 37r levélen: kegyetlenségümmnek sokasagaer de az te nagy ýrgalmassagod<erth>nak sokasaga<erth> zerenth ýrgalmaz.⁵⁶ Úgy tűnik, mintha az író a ragok megválasztásával küzdött volna, de lehetséges, hogy csupán a szakaszban lévő egyik korábbi rag (sokasagaer) zavarta meg. Egyéb fordításra jellemző hiba viszont nincs a szövegben; nincsenek megszokott szóválasztási, egyeztetési problémák, törlései sokkal inkább másolási hibák. A ragtévesztés mindenképpen írható a scriptor figyelmetlenségének, netán eltérő nyelvérzékének számlájára.

Az imában különben minden javítás másolási hibát korrigál. A gyar<bo>losagos (PK 34v:7) tévesztése elképzelhetően a mintapéldányból eredeztethető: az túl

⁵³ *Regesten* 63:112.

⁵⁴ RADÓ: *i. m.* 550 a két kezet azonosnak tartja, de ő leírásokból ismerte a kódexet. Gábiel Asztrik (*Breviárium-típusú kódexek* 139) 1540 körülnek tartja az írást. A scriptor írása egyébként egyenletes, véleményem szerint korábbi írást utánoz, keletkezésért ezért is tehető Gábiel Asztrik korábra.

⁵⁵ GÁBRIEL: *i. h.* 337, ő a kódex rendjéből következtetve 1530 körülre tette az írást. Korábban én is a 16. századot jelöltem meg (LÁZS: *i. m.* 15.) a keletkezés idejének.

⁵⁶ PK 37r:10–13.

közel volt a hanyagul megformált o-hoz. Ugyan ilyen elírás a gondola<ta>tom (PK 35r:4), vagy a ky<z>hez (36r:17) szavakhoz; az előbbiben az a-betű okozott gondot, az utóbbiban a 3 h-hoz hasonlatos írása. Az értelmetlen szövegek leírása is másolásra utal. Ilyen például, amikor nem tudott megbirkózni az <wrrewsasban> wrewsasban (PK 34v:17) szóval, vagy tévesen írta le 'engedj' szót a következő könyörgő részben: engyen en nekewm en edes wram enghegy ennekem kegyes christus (PK34v:4–6). Értelmetlen az allasomban es alomatomban (35r:1) szópár is, aminek első tagja *alwasomban lehetett az eredetiben.⁵⁷ Másolást jelez az is, hogy néhol azért törli és kezdi újra szót, mert kifelejt egy betűt: <weke> wetkeztem (PK 35r:9).

Nem tudjuk, honnan másolhatott az ismeretlen apáca, az imádságnak ugyanis nem ismerjük a forrását, a szöveg pedig nem érintkezik egyetlen magyar nyelvű kéziratunkkal sem. Az a tény azonban, hogy másolattal van dolgunk, arra utal, hogy az apácák olyan könyvet is vittek magukkal, amelyből kiírhatták ezt, a szintén egyéni áhítatot szolgáló imát. Az elemzés eredményeként szegényebbek lettünk egy fordító apácával, viszont gazdagabbak egy kézirattal, amely a vándorlások folyamán bizonyára elveszett.

Második állomás: Pozsony

Palásti Katalin 1586-ban elhagyta Bécsset és visszatért Somlóvásárhelyre, legálábbis később nem találjuk jelenlétének további nyomát a bécsi püspökség regesztáiban. Az értékekre vonatkozó tiltás ellenére visszahozta Magyarországra a személyes kegyességét szolgáló imakönyvecskéjét, a *Pozsonyi Kódexet* és az eredetileg mórchidai *Szegedi Antifonalét* is. A könyvek rövid ideig újra a Szent Lambert monostorban voltak, majd az apácákkal együtt – ismét a török elől menekülve – Pozsonyba vándoroltak.⁵⁸ Ekkor azonban a *Lányi-kódexet* is magukkal vitték.⁵⁹

Pozsonyban a premontrei kanonisszák a klarisszáknál találtak menedéket, ott, ahol néhány évvel később a szigeti domonkos apácák is megtelepedtek.⁶⁰

⁵⁷ Az ima megelőző részében is hasonló szópárokkal találkozunk vö. 34v:15–21.

⁵⁸ Vásárhelyi Katalin apátnő, Palásti Katalin utóda a pozsonyi klarisszáknál végrendelezik 1594. november 14-én a monostor birtokairól. LUKCSICS: *i. m.* 40. Valószínű azonban, hogy a somlóvásárhelyi apácák egy része már korábban Pozsonyba húzódott, ugyanis Vásárhelyi Katalin – még csak priorisszaként – 1585-ben egy birtokügyben már onnan intézkedik. Vö. TIMÁR Kálmán: *Prémontrei kódexek: Huszita vagy prémontrei biblia?* Kalocsa, 1924. 14.

⁵⁹ GÁBRIEL Asztrik: *A premontrei kódexirodalom.* = ÚjMMus 1944. 143. (A továbbiakban: *A premontrei kódexirodalom*)

⁶⁰ A domonkos apácák 1515-ig Nagyszombatban voltak, csak ekkor helyezték át őket Pozsonyba. Vö. *Thewrewk-kódex* 13.

A klarisszák kolostorában aztán a 17. század elején újból gyarapodott a Bécset is megjárt imádságos könyv, úgy látszik apácáról apácára öröklődött a kézirat.⁶¹ A *Pozsonyi Kódex*be hárman is imádságokat másoltak.⁶²

Ezeknek a mintapéldánya négy ízben is a domonkos eredetű *Thewrewk-kódex* volt.⁶³ Az egyik apáca viszont egy ma számunkra ismeretlen forrásból dolgozott, mégpedig abból, amelyből valaki – már szintén a 17. században – a *Thewrewk-kódex*be is bemásolt egy imát; tehát egy újabb, mára elveszett kéziratot kell feltéteznünk.

A *Thewrewk-kódex*ből átvett szövegek közül sorrendben első⁶⁴ a „Hamis tanúk elleni ima”.⁶⁵ A másoló eleinte sokszor tétovázik a könyörgés átírásakor, láthatóan nem tud mit kezdeni a mintapéldány számára ismeretlen helyesírásával. Belekeveredik a 'kewnyörwletews' szóba: 'kewnywrewletes' – nem tud mit kezdeni az alul farkas ö-betűvel.⁶⁶ A későbbiekben aztán egyre biztosabban értelmezi a szöveget és saját helyesírása szerint kezd másolni: rendszeresen elhagyja a hosszú mássalhangzók, de ugyanígy a hosszú magánhangzók jelölését is, az alul farkas ö-t többnyire ew-ként, illetőleg e-ként írja át.⁶⁷

A következő imában, az igen szép Mária-oratóió (wagyon mondasom az te dedes zýwedhez oh maria)⁶⁸ másolatában ugyanazokat a helyesírási változtatásokat találjuk, mint az előzőben, de a scriptor már sokkal határozottabban bánik a szöveggel, az o-t többnyire ew-ként, ritkábban e-nek írja át.

Egy másik Mária-ima⁶⁹ esetében a korábbiakhoz hasonlóan változtatja sajátjára mintapéldányának a helyesírását, mint az előző szövegnél, másolatában továbbra is rendszeresen elhagyja a hosszú magánhangzó jelölést. A számára idegen o-ból rendszeresen ew lesz.⁷⁰ Máshol – egyre következetesebben – saját nyelvjárása szerint alakítja a szavakat, például mindjárt az ima első sorában; *Thewrewk-kódex*: „Jdwezlegy te oh zeep towyknelkyl walo rosa” megfelelője a *Pozsonyi Kódex*ben: „Idvezlegy te oh zep tewýsknekewl walo rosa”.⁷¹ Ahol értelemszavaró hibát talál az előtte lévő szövegben, azt javítja: „elewnk my ez zamkyvwetesnek wõlgheben lezewnk” (ThK 45v:10–11) a *Pozsonyi Kódex* megfelelő helyén már az új variáns áll: 'mýgez' (33r:7).

⁶¹ Hasonló sorsa lehetett a *Thewrewk-kódex*nek is, számos erre utaló bejegyzést találunk benne.

⁶² Vö. LÁZS: i. m. 1991. 13.

⁶³ A kiadói is részben erre a következtetésre jutottak (*Pozsonyi Kódex* 14).

⁶⁴ A felsorolásban a *Pozsonyi Kódex* sorrendjét vettem figyelembe.

⁶⁵ ThK 152v:10–154r16 – PK 28r:1–29r:23

⁶⁶ ThK 152v:18 – PK 28r:9

⁶⁷ ThK 153v:1–2 gywlekwznek – PK 28v:10 gywlekwznek; ThK 153v:13 kerelmesqkben – PK 28v:20–21 kerelmessqkben etc.

⁶⁸ (ThK 47r – PK29v)

⁶⁹ ThK 44v:14–46r:2 – PK 32v:4–33r:14.

⁷⁰ ThK 45v:8–9 mehednek gywmõlche PK 32r:5–6 mehednek gywmewlche

⁷¹ Hasonló helyek: ThK 45r:7 teneked PK 32v:10 tenekewd ThK 45v:7 feletthe PK 33r:5 felewthe etc.

Vásárhelyi András énekéből – „Angyaloknak nagyságos asszonya” – csak egy részletet írt le.⁷² A másoló a *Thewrewk-kódex* iniciáléja miatt két a-val kezdi a szöveget, ez semmiképpen sem a hang hosszúságának jelölése, a scriptor a későbbiekben is elutasítja a hosszúság jelzését. Az „Angyaloknak” alakja valamivel modernebb mintapéldányáénál.⁷³ A másoló következetesen átírja az előtte lévő eredetinek az o-jét ew-re.

Összegezve tehát elmondható, hogy az ismeretlen apáca munkája előrehaladtával egyre határozottabban alkalmazza saját helyesírását, dialektusát, de a szöveget nem változtatja meg, viszont ha szükségét érzi, javít rajta. A másolatban nem találunk interpolációkat, az „édességes” jelzők nem burjánzanak.⁷⁴ Az egyenetlen írású kéz nagyon is tudatos másolói tevékenységet folytat, és ez nemcsak az átírásra vonatkozik, hanem a tartalomra is, ahogy az Mária-imádságokat összeválogatja.

A már tárgyalt imákat megelőzően egy újabb, szintén 17. századi kéz két orációt másolt. Az első egy hosszabb, áldozás előtti ima a *Pozsonyi Kódex* 26v-tól a 27v-ig terjedő levelein található. A másik imádság, amely az előző végén azonnal elkezdődik pár sor után megszakad. A két szöveg mintája ebben az esetben már nem a *Thewrewk-kódex* megfelelő helye, hiába egyeznek szóról szóra. Az egymásból való eredeztetést nem azért kell kizárnunk, mert a két szöveg egykorú, ettől még lehetnének egymás másolatai. Az íráshibák azonban arról győznek meg, hogy a másolók egy korábbi kézirat zavaros helyét külön-külön, egymástól függetlenül értelmezték, vagy nézték el.

Az első ilyen helyet a *Pozsonyi Kódex* (26v:10–11) így: gýarlosagomath kýkew<k>th zenv<d>edewk a másik kézirat viszont a következőképpen adja: garlosagomath kýket zenwedek (ThK 78v:10–11). A *Pozsonyi Kódex* hibája a korábbi mintapéldány *c-betűjének félreolvasásából keletkezhetett; a másoló észrevéve a leírt téves alakot gyorsan javította. Egy másik helyen a két kódexben furcsa szóeltérés van, ráadásul a szakaszban mindketten hibáznak. A *Pozsonyi Kódex* ezt írja: fordohad mynden ez wýlagýakath ennekem kelle<d>thlensegre (PK 27r:21–27v:1) míg társa egy másikkal egyszerűen kiváltja a szót: fordehad myd <ze> ez wýlagýakath ennekem kesserõsegre (ThK 79v: 8–10). Világos, hogy a mintapéldány ezen a helyen nehezebben volt értelmezhető, ezért tévesztette el a *Thewrewk-*

⁷² ThK 39r:1–11 – PK 33r:15–21.

⁷³ Vö.: KURZ Ágnes: *Vásárhelyi András Mária-éneke*. In: *A régi magyar vers*. Szerk. KOMLOVSZKI Tibor. Bp., Akadémiai Kiadó, 1979. /*Memoria Saeculorum Hungariae*. 3. Szerk. V. KOVÁCS Sándor./ 25.

⁷⁴ Vö. ehhez a zárt és nyílt szövegekről írottakat: TARNAI Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik” *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1984. /*Irodalomtudomány és Kritika*./

kódex a „minden” szót, és cserélte le a „kelletlenségre” kifejezést egy hasonló értelműre.⁷⁵

A két apáca munkájában többször fordul elő apró figyelmetlenség, bukkan fel olyan hiba, amelyek nem eredeztethetőek egymás másolásából.⁷⁶ Mindkét író megőrzi saját dialektusát: gýohad fel en zýwemnek lewlkewmnek hýdegssegeth te zent zerelmednek twzewel – olvasható a *Pozsonyi Kódex*ben, amit a *Thewrewk-kódex* ugyanúgy ad vissza, de két szót saját nyelvjárására formál – vagy éppen hagy még eredeti formájában: lelkennek, týzzewel.⁷⁷

Az imádság befejeztével mindketten újabb – ismét azonos – szöveget kezdenek másolni. Az „Oltáriszentséghez szóló ima” a *Pozsonyi Kódex*ben azonban néhány sor után a 27v levél alján megszakad.⁷⁸ Az imának a szövege a *Thewrewk-kódex*ben megtalálható.⁷⁹

Az utóbbi két szöveg kapcsán ismét meg kell állapítanunk, hogy létezett egy korábbi kézirat, amely mára elveszett.

Nem tudjuk, hogy Pozsonyban kik írtak e kéziratot könyvekbe. Egyaránt lehetnek premontrei, de akár domonkos vagy klarissza apácák is. Azt azonban mindenképpen meg kell említeni, hogy a *Pozsonyi-kódex* késői, kurzívba hajló írásai nagyon hasonlítanak Palásti Katalin autográfjaihoz – bár semmiképpen sem azonosak azzal. Inkább azt állítanám erről, hogy a kezek Palásti Katalinnal egy helyen, egy környezetben tanultak írni, amiből persze az következik, hogy premontrei apáca volt a másoló.⁸⁰

A fent elemzett kéziratoknak, tehát az elkallódott könyvnek, valamint a *Thewrewk-kódex*nek, és a *Pozsonyi-kódex*nek ebben az időszakban egy helyen kellett lenniük, mégpedig Pozsonyban, hiszen ekkor ide menekültek azok az apácák, akiknek a birtokában a kódexek voltak. A kéziratokat viszonylag hosszú ideig használták

⁷⁵ Hasonló zavar mutatkozik az imádság végén. ThK 80r:4–6 mynden kýwantan ýo ký wagý el fogý-hathtatlan bodoksag – a másoló talán rosszul oldotta fel a rövidítésjelet. A helyes olvasat a *Pozsonyi Kódex*é (27v:13–15) myndewn kýwantam ýo. A kiadás 14. sorában lévő es szót el-nek olvasom. Az eredetiben az l-betű ugyan csúnyán van írva, viszont világosan látszik a betű alsó szárának behajlítása és a rosszul sikerült hurok is.

⁷⁶ ThK 79r:9 te twd, [PK 27r:7–8 te twdod], 79r:14 ze<t>nth; PK 27r:14–15 ehewze<z>w zomehoz [ThK 79v: ehewze zomehoz]

⁷⁷ PK 27r:15–18 – ThK 79v:3–5.

⁷⁸ *Pozsonyi Kódex* 14, a kiadók valószínűsítik, hogy az ívből kiesett a középső levélpár.

⁷⁹ A kiadók szerint a szöveg vége hiányos. *Thewrewk-kódex 1531*. Közzéteszi a bevezetést és a jegyzeteket írta BALÁZS Judit és UHL Gabriella. Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 1995. /Régi magyar kódexek 18./ 22. XXIV.

⁸⁰ A kolostor mellett, illetőleg a kolostorban leánykáknak is folyhatott valamilyen oktatás, hiszen az premontrei kanonisszák Sűmegen maradt könyvei közt volt egy *Liber rudimentorum pro pueris*. Leltár, közli BALINT: i. m. 128.

a nővérek, az imádsággal együtt egymásra hagyták a könyveket is.⁸¹ A premontrei és a domonkos nővérek kihalásával aztán a ferencesek könyvtáraiba olvadtak a kéziratok⁸² – és természetesen köztük kellett lennie a *Szegedi Antifonalénak* is, bár ezt a könyvet már természetesen nem forgatták olyan gyakran, mint a magán-áhitatot szolgáló imakönyveket.

Szétszóródás

A *Pozsonyi Kódex* – különös szerencseként – a második felfedezése után, valamikor 1914 és 1919 között a Felvidékről Magyarországra, a mariánus ferencesek szombathelyi könyvtárába került. Vándorlásában újfent társa volt a *Szegedi Antifonale* is. A *Lányi-kódex* elszakadt tőlük, a könyv azonban 1782-ig a Felvidéken, Nagyszombatban volt.⁸³

Kérdéses azonban, hogy csak ennyi könyvük lett volna-e az egyébként igen tehető és felelősségteljes feladatot ellátó somlóvásárhelyi kanonisszáknak.

Valószínűleg nem. Biztosat azonban nem tudunk.

A Kapisztránus Ferences Rendtartomány gyöngyösi könyvtáráról már korábban megjegyezték, hogy a Felvidékről számos értékes könyv került ide.⁸⁴ Itt fedezte fel 1836-ban Magócsy István ferences házfőnök a vitatott eredetű *Gyöngyösi Kódexet* is.⁸⁵ Úgy gondolom, hogy a Gyöngyösön lévő könyvek 15. század végétől a 16. század derekáig keletkezett bejegyzéseinek – nem csak a possessorokat kereső⁸⁶ – áttekintése hozhat olyan eredményt, amely azt mutathatja ki, hogy a premontrei és domonkos apácák egykori könyvtárának darabjai vannak a polcokon.⁸⁷ A könyvek vándorlását és a könyvtárak sorsát érintő meglepő eredményre jut-

⁸¹ Ennek elsődleges oka az volt, hogy katolikus imakönyv csak későn, 1594-ben jelent meg nyomtatásban magyarul (FEJÉRKÖVY István: *Imádságoskönyv*. Prága, 1594.), ennek a kiadásnak egyetlen példánya sem ismert. A ránk maradt első magyar nyelvű imakönyv Pázmány Péter 1606-ban kiadott munkája.

⁸² A domonkos apácák könyvei Érsekújvárra kerültek. A vándorlás összefoglalása: *Thewrewk-kódex* 13–14.

⁸³ *A premontrei kódexirodalom*, 143.

⁸⁴ BÁN Imre: *Az Országos Széchényi Könyvtár Gyöngyösi Tudományos Könyvtára*. = MKSz 1955. 144–146.

⁸⁵ Kiadása: *Gyöngyösi Kódex az 1500-as évek elejéről*. Közzéteszi, előszó és jegyzetek DÖMÖTÖR Adrienne, MADAS Edit. Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 2001. /Régi Magyar Kódexek, 27./ 13–15. A gyakran hangoztatott premontrei eredet mellett magam felvettem, hogy a kódex Somlyóvásárhelyről való és esetleg bencés eredetű. LÁZS: *i. m.* 1991.

⁸⁶ SOLTÉSZ Zoltánné: *A gyöngyösi ferences könyvtár ősnymtatványainak possessorai*. = MKSz 1995. 144–146. (A továbbiakban SOLTÉSZ); Uő.: *XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi műemlékkönyvtár antikva-gyűjteményében*. = OSzK Évk. 1965–66, Bp. 1967. 115–147.

⁸⁷ Ilyen például SOLTÉSZ: *i. h.* 136-on említett mű, amelynek előélete is izgalmas; a könyvnek a pesti Szent Antal konvent és a veszprémi konvent volt a korábbi tulajdonosa.

hatunk, és erre már van is példa. Egy possessorkutatásból tudjuk például, hogy Szegedi Erzsébet margitszigeti perjelnő⁸⁸ 1603-ban Nagyszombatban Peresztegi Mártonnak ajándékozta a *Summa theologica* 1487–1488-ban megjelent kiadását.⁸⁹

Függelék⁹⁰

Missale Romanum	1
Alterum Missale eius gris	1
Breviarium	1
Graduale ex pegameno	1
Alter gradualis liber ex pergameno de transfiguratione Do. Inscriptus	1
Graduale magnum ex pergameno	1
Item unum graduale ex pergameno laceratum antiquum	1
Monstrantia kychin araniozot rez hitvan veres taffota rayta	1
Liber Corona beatae Marie Virginis intitulus	1
Gradualis in pergameno, antiquus liber	1
Missalis divinatorum officiorum Liber	1
Breviarium 2-dum chorum Almae Ecclesiae Patavien.	1
Rubrica generalis breviary lib.	1
Liber gradualis in parva quantte	1
Liber prologus in Bibliam in magna quatte	1
Liber Missalis	1
Psalterium Romanum dilaceratum	1
Missale 2-dum chorum Almae Ecclae Strig.	1
Liber gradualis in pergameno, in folio 4-o	
Missale antiquum in quarto folio	1
Liber gradualis in quatte parva	1
Liber in pergam. compactus epistolarum et quarundem thematum nullius momenti	1
Liber horarum B. Mariae Virginis par.	1
Officium Romanum in parva quatt.	1
Simile officium dilaceratum	1
Liber Psaltery 2-dum Romanum	1
Alter Liber Psaltery eius generis	1
Liber Hungaricus manu scriprus de rebus gestis Apostolorum	1
Breviarium antiquum	1
Liber rudimentorum pro pueris	1
Libri aly duo incerti authoris dilacerati	2

⁸⁸ A perjelnőről röviden megemlékeznek: KIRÁLY Ilona: *Árpádházi Szent Margit és a sziget*. Bp., Szent István társulat, 1979. 164.

⁸⁹ Érdeemes volna megvizsgálni a Szegedi Benedek könyvét (SOLTÉSZ: *i. h.* 135), a nagyszombati és sümegi bejegyzésű könyveket (SOLTÉSZ: *i. h.*). Találtam olyan érdekes bejegyzést is, amely arról tesz említést egy 1490-ből származó Szentírásban, amely azt közli, hogy „1536 szent Lőrinc napján nagy jégeső volt Sz. György hegyen” – KAISER Nándor: *Index librorum saeculi XV. et XVI. Bibliothecae PP. Franciscanorum Gyöngyösini*. Bp. 1930. 17.

⁹⁰ Csak a könyvek jegyzékét közlöm, BÁLINT: *i. m.* 128.

SÁNDOR LÁZS

Le Codex de Pozsony et l'Antiphonale de Szeged retrouvés, ainsi que deux manuscrit perdus

L'étude présente les déplacements de deux codex du 16e, longtemps connus, mais latents depuis le début du siècle dernier, retrouvés et identifiés par l'auteur, ainsi que les causes et méthodes de l'augmentation de leurs textes. *Le Codex de Pozsony* a été retrouvé en 1982 au couvent franciscains de Esztergom, tandis que *l'Antiphonale de Szeged* en 2004 au couvent franciscains de Szombathely.

Le Codex de Pozsony était en possession des religieuses des prémontrés de Somlóvásárhely, *l'Antiphonale* en celles de Mórighida. Les soeurs, fuyant devant le danger turc, se sont démenagées dans le couvent Porta Coeli (Himmelpfort), à Vienne, où elles ont emmené leurs chartes, autant que la majeure partie de leurs objets de valeurs. A leur rituel les religieuses avaient utilisé leurs propres manuscrits, comme les prières ultérieurement y notées en témoignent. A Vienne – avec une seule exception – des textes en latin sont notés. Les séquences du *Codex de Pozsony* parlent des saints qui avaient un autel dans Porta Coeli: Anne, André et Nicolas. Lorsque les augustines ont pris possession de Himmelpfort, alors une soeur inconnue avait recopié dans *l'Antiphonale de Szeged* même l'Antiphone de Saint-Jacques. *Le Codex de Pozsony* s'est augmenté à Vienne même d'une prière hongroise, de laquelle la recherche supposait, qu'elle est une traduction indépendante, mais d'après un analyse de texte nous devons l'estimer une copie d'un manuscrit perdu.

Jusque 1586 les religieuses hongroises se sont éteintes dans le couvent de Vienne, Katalin Palásti, restée seule, est rentrée. L'abbesse, avec ses compagnes, restées en Hongrie a dû de nouveau fuir devant les Turcs, d'abord à Nagyszombat plus tard à Pozsony, chez les clarisses ont-elles trouvé de l'asyle. *Le Codex de Pozsony* au 17e siècle s'est augmenté de nouveaux textes hongrois. Le modèle était *Le codex Thewrewk* Dominicain. Une fois une prière a été recopiée par une soeur inconnue dans les deux codex d'un manuscrit – vraisemblablement perdu à nos jours, – du 16e siècle. Les copies montrent bien, comment les religieuses avaient traités les textes: elles se sont efforcées à la fidélité de texte, mais elles les avaient transcrites à leurs idiomes.

Les deux codex des prémontrés sont déposés de Pozsony dans des bibliothèques franciscaines hongroises après le détachement de la Haute-Hongrie. Nous n'avons pas de nouvelles des autres livres manuscrits et imprimés des religieuses des prémontrés, seule un inventaire de la forteresse de Sümeg de 1597 mentionne le codex des soeurs de Somlóvásárhely, y déposé. De la Haute-Hongrie quelques livres des prémontrés auraient pu être transmis dans la bibliothèque franciscaine de Gyöngyös; la révision de ses fonds de ce point de vue – malgré les recherches antérieures – paraît indispensable.

FARKAS GÁBOR FARKAS

Az 1595-ös rejtélyes csillag*

Csillagászati jelenségek és történelmi események összekavarodásának egyik legjellegzetesebb 16. századi példája Illésházy István nádor¹ és az ő írását felhasználó Vizkelety Tamás báró² naplója, s a benne szereplő állítólagos új csillag. A följegyzésekben megemlítettek mind a ketten egy új égitestet, amelyet kapcsolatba hoztak Báthory Zsigmond Szinán nagyvezír elleni 1595-ös őszi hadjáratával a következőképpen: „azonban ahol hiányzik az emberi segítség, ott kezdődik az isteni. Egy új csillag is láttatott vala az égen.” A jól ismert antik toposz Quintus Curtius Rufus római történetíró Nagy Sándorról szóló munkájában is megtalálható. Itt az égitest Vespasianusra vonatkozik, mivel Curtius a római császárt tartotta feltűnő új csillagnak (novum sidus).³ „Ezért joggal és méltán vallja a római nép, hogy császáranak köszönheti megmenekülését, aki új csillagként ragyogott fel akkor, amikor már úgy hittük, örök éjszaka borult ránk. Bizony, az ő csillagának feltűnésével a napkelte árasztott új fényt a homályba borult világra, amikor a fej nélküli végtagok vizálytól marcangolva reszkettek.”⁴ Két évtizeddel korábbról ismerünk már példát arra, hogy a 16. század embere számára hogyan fonódott össze egy új csillag feltűnése az éppen aktuális politikai eseményekkel. Az 1572 novemberében észlelt szupernóva esetében az is megtörténhetett, hogy belpoli-

* Az 1595-ös csillag történetére Ötvös Péter hívta fel a figyelmemet. Hasznos tanácsaiért, kritikáiért és önzetlen segítségéért külön köszönettel tartozom. A kézirat elkészítésében nyújtott fontos segítséget Bakos József, Balázs Mihály, Barsi János, Bene Sándorné, Boross Klára, Csuti Elemér, Font Zsuzsa, Keserű Bálint, Keserű Gizella, Kruppa Tamás, Kulcsár Péter, Lauf Judit, Monok István, Soproni Ferenc és Szvorényi Róbert, akiknek halálával tartozom. A csillagászati és csillagásztörténeti kérdésekben Zsoldos Endre kiegészítései és magyarázatai pótolhatatlanok voltak számomra.

¹ *Illésházy István följegyzései 1592–1603 és Hídvégi Mikó Ferenc históriája 1594–1613 Bíró Sámuel folytatásával.* Közli KAZINCZY Gábor. Pest, 1863. /MHHS 7/ 20. „Azonban ubi deficit humanum auxilium, incipit divinum. Egy új csillag is láttatott vala az égen. Az erdélyi vajda, Báthory Zsigmond, ki igen iffju, 20 esztendőös vala, praktikát indéta az moldvai és havaseli Mihály vajdával, és elhajlának az török császártul, és hajlának Rudolphus római császárhoz.”

² EK, Kézirattár G 676. VIZKELETY Tamás: *Naplója*. p. 57. „Azonban, ubi desinit esse auxilium humanum Divinum incipit. Ej uy czillagis latatott wala az égen”. A margón nehezen olvasható megjegyzés vörös tintával: „NB. Et Deus est properior quam sentiras sequens(?)”.

³ CURTIUS: *Historiae Alexandri Magni*. X. 9,1.

⁴ CURTIUS Rufus, Quintus: *A makedón Nagy Sándor története*. Fordította KÁRPÁTY Csilla. Bp. 1967. 306.

tikai fordulatokhoz igazították előbbre vagy későbbre az adott égi objektum észlelését a valóban bekövetkezett időponthoz képest.⁵ A politikai manipulációkat tükröző 16–17. századi források a legváltozatosabb képet mutatják a mai olvasóknak. Megtalálható bennünk születés, halál, koronázás és gyilkosság egyaránt. Tehát a történet szerkesztői, nem egyszer évtizedekkel később, valóban megtörtént eseményekhez rendeltek vélt vagy csakugyan észlelt csillagászati, illetve légköri jelenségeket. Ez történt a krónikaírók ügyeskedése révén Báthory Zsigmond születésével,⁶ II. Zsigmond Ágost lengyel,⁷ illetve IX. Károly francia király halálával,⁸ a Szent Bertalan éji mézszárlással,⁹ Rudolf magyar,¹⁰ vagy Valois Henrik lengyel királlyá koronázásával.¹¹ Mivel ezeknek a téves azonosításoknak, vagy homályos asztrológiai interpretációknak jelentős része az antik-keresztyén irodalmi-képi hagyományból táplálkozott, így minden esetben nagyon óvatosan kell bánnunk egy-egy korabeli asztronómiai esemény vagy atmoszférikus jelenség azonosításával, legyen szó írott forrásról vagy fa- és rézmetszetről. Problematikus ugyan-

⁵ BARS János–FARKAS Gábor Farkas: *Egy ismeretlen kézirat az 1572-es szupernóváról.* = MKSz (121.) 2005. 435–442.

⁶ *Erdélyi Történelmi Adatok I–III.* (ETA) Szerkesztette MIKÓ Imre. Kolozsvárt, 1858. III. 21. „II. Rudolphus magyar királlyá koronáztatik 25. 7-bris Pozsonyban. Somlyai Báthori Zsigmond e tájban született. 28. 7-bris új csillag láttatik.”

⁷ MISOCACUS, Wilhelm: *Prognosticon, az wy cometa felöl valo iövendülés, mely ez el múlt 1577. esztendőbe Sz. András hauában tetzet meg iövendöletöt Dantzkába az Vilhelmus Misocacus mester által, és dedicáltat az felséges és hatalmas Istuán királynac, Lengyel ország kirallyánac.* Colosuárát: Heltaj Gaspárne, 1578. B_{4v}, „1572. Esztendőben Sigmond Lengyel Király halála után wy Czillag tetzéc meg nagy, Sz. András hauában, üsteke nem vala, soc fele színbe változot, mert sárge szint, neha feyért, néha vereset mutatot.” Facsimiléjét kiadta MOLNÁR József. In: *ELTE Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium.* 3. Bp. 1976.

⁸ MISOCACUS: *i. m.* 1578. (7. jegyzet) C_{1r}, „Mutata ereyét ez az Czillag Királyokra is, és ország változassara à mint meg is kostoltuc, mert Frantziai Királynac Carolus nonusnac halalát iedzi vala, és Henricusnac az ő Öczénéac az Lengyel Királyságtól el szökésset, ezkeppen feiedelem nélkül orszagunkba nagy vissza vonásokat Wrac közet iöendül vala, ki meg is lön (...)”.

⁹ EK, Bar. Ga 6052 CAMDEN, William: *Annales rerum Anglicarum et Hibernicarum regnante Elizabetha.* Amstelodami: apud Dan. Elzevir, 1677. 256–257. „Theodorus Beza ad stellam illam quae Christo nascenti praeluxit, et interneconem infantium sub Herode, ingeniose accommodavit, Carolumque Nonum Galliae regem qui se Parisiensis lanienae authorem fassus erat, ut timeret, hoc versiculo monuit. Tu vero Herodes sanguinolente, time. Nec vana quidem fide. Mense enim post stellae huius disparitionem quinto, ille sanguinis profluvio inter longos et graves dolores expiravit.”

¹⁰ EK, RMK I. 253a Uj és O Kalendarium E' Christus Urunk születése után való 1671. Mellyet most-is Magyar és Erdély Országgra, és egyéb szomszéd helyekre alkalmaztatott Neubarth Christoph Theologus és Astrologus. Lötсэн: Brevier Samuel által, 1671. E_{1r}, „2572.(!) II. Rudolphus magyar királlyá koronáztatik. Új csillag támad 25. Septemb.”

¹¹ DREYER, John L. Emil: *Tychonis Brahe Dani scripta astronomica.* Hauniae, 1916. T. III. 403. „[une étoile] qui fut le propre iour que le feu Roy Henry de Valois feist son entree en Cracouie, auquel iour precisément elle faillit, et la perdit-on de veüé en France.”

is, hogy valóban azt látták-e a laikus megfigyelők, amit leírtak, sok esetben jóval az események után, vagy csak gazdag képzeletük, esetleg kézzelfogható politikai indítékuk miatt írtak új csillagokról, vagy ábrázoltak hosszú farkú üstökösöket.

Történetünk több szempontból is ellentmondásosnak látszik. A naplóírók húsz-évesnek nevezték az erdélyi fejedelmet, aki már huszonhárom is elmúlt hadjárata idején. Ám ismerünk olyan rézmetszetet, ahol a lovon ülő Zsigmondot jóval fiatalabbnak ábrázolja valódi koránál.¹² Illésházy feljegyzéseinek más helyén pedig 22 éves fiatalembernek nevezte a gyurgyevói győzöt.¹³ Bartholomäus Keppeler augsburgi metsző híres képe alatti versben viszont 23 évesnek írja le a fejedelmet.¹⁴ Kérdéses az is, hogy milyen csillagról lehetett szó azon az októberi napon, mivel ebből az évből csak részleges, kortársak számára rémisztő nap- és holdfogyatkozásról van magyar asztronómiai adatunk. Ugyanis Simon Czauck brassói polgár először egy április 24-i borzalmas holdfogyatkozásról számolt be, amelyet két órán keresztül láttak.¹⁵ Ugyanakkor naplójából ismert, hogy a nevezetes napfogyatkozást Báthory hadjárata kezdetén figyelték meg Erdélyben: „Ez év október 3-án ismét elsötétedett a Nap és megállt másfél órára.”¹⁶ Hasonló leírását találhatjuk meg ennek a csillagászati eseménynek a Bibliában is.¹⁷ Ráadásul az év elején több földrengés rémítette meg az erdélyieket, s hatásuk kiterjedt a Balkánra,¹⁸ tehát ez az esztendő nemcsak nagy horderejű hadi eseményekben, hanem természeti

¹² CENNERNÉ Wilhelmb Gizella: *Báthory Zsigmond moldvai hadjáratainak egykorú grafikus emlékei.* = Folia Historica (2.) 1973. 60. 21. kép Báthory Zsigmond lovon, Alitenius Gatti metszete. MNM, Történeti Képcsarnok, T. 749. Rézmetszet, lapméret: 276×219 mm. Cennerné szerint a metsző korábbi portré után dolgozhatott.

¹³ ILLÉSHÁZY: *i. m.* 1863. (1. jegyzet) 26. „Az időben mintegy 22 esztendősf ifju legény vala.”

¹⁴ OSZK, App. Metszet 32. KEPPELER, Bartholomäus: *Eygentliche bildnuß des Hochgebornen Fürsten und Herzen, Herzen Sigismundi Batori Fürsten Sibenburgien, Wallachey, und Moldaw.* Zu Augspurg: Bartholome Keppeler, [1596?]. „Sigmund Batori Hochgeboren / Sibenburgischer Fürst erkoren / Het dise bildnus und gestalt / Da er war zweintzig drey Jar alt.”

¹⁵ *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens (Neue Folge).* Hrsg. Eugen von TRAU-SCHENFELS. Kronstadt, 1860. 91. „Idem den 24 Aprilis kurtz fur auffgang der Sonnen ist eine erschrecklige Feinsterniss den Monden geschehen wnd von villen leuten gesehen 2 stund.”

¹⁶ TRAU-SCHENFELS: *i. m.* 1860. (15. jegyzet) 91. „Idem 3. Oktobris eben ihn diese jar ist die Son verfinstert, wnd anderhalb stund gestanden.”

¹⁷ Józsa 10,13 „És megállá a nap, és vesztegle a hold is, a míg bosszút állá a nép az ő ellenségien. Avagy nincsen-é ez megírva a Jásár könyvében? És megállá a nap az égnek közepén és nem sietett lenyugodni majdnem teljes egy napig.”

¹⁸ EK, RMK II. 233a MILES, Mathias: *Siebenbürgischer Würg-Engel.* Herman-Stadt: In Verlegung H. Andreae Fleischers, Gedruckt bey Stephano Jüngling, 1670. 170–171. „Im angehenden drauff folgendem Jahr würden drey harte Erdbebungen, nicht nur allein durch gantz Siebenbürgen, sondern auch durch die 2 Wallachische Länder vnd Türckey biss in Graecien hinein gespühret welches auch die Türcken selbst nebenst andern Astrologis für ein verderhliche Andeutung des Mahometischen Reichs gehalten haben.”

katasztrófákban illetve nyugtalanító égi jelenségekben is bővelkedett.¹⁹ Czauck naplójában például arról számolt be, hogy április 22-én 12 óra körül Brassóban földrengés volt.²⁰ Matthias Miles erdélyi szász történetíró pedig leírt egy ragyogó fényű üstökösöt is 17. századi krónikájában az 1595. évnél, ami egy órán keresztül volt látható a keresztyén tábor felett. Ez megerősíthetné Illésházyék állítását, ám nemcsak a szóban forgó csillagászati eseményről, hanem egy csodajelről is beszámolt a szász krónikás, több korabeli forrásban megemlített mesés sasról, ami a fejedelem sátrára szállt le és Zsigmond havasalföldi győzelmét jósolta volna meg előre.²¹ Mielőtt ezt a legendás történetet alaposabban megvizsgálánk, két lehetőséget még ki kell zárnunk, hogy biztosak legyünk abban, hogy nem elírás vagy nyomdahiba okozhatta a zavart.

Az 1596-os *Mira Ceti*

Időről-időre felmerül a csillagásztörténeti szakirodalomban, hogy különböző mitológiai történetekben és történelmi eseményekben, mint például Perszeusz mítosza vagy a betlehemi csillag megjelenése, a változócsillagok valamilyen szerepet játszhattak.²² Bár nem valószínű, de természetesen nem lehet kizárni azt sem, hogy a David Fabricius német evangélikus lelkész által 1596-ban felfedezett változócsillaggal, a *Mira Ceti*vel azonosította tévesen utólag Illésházy a feljegyzéseiben leírt égi jelenséget, hiszen ha tévedett a fejedelem korát illetően, akkor nem biztos, hogy az új csillagra olyan pontosan emlékezett.²³ Ugyanakkor Miles hetven évvel később egy üstökösről, s nem egy csillagról tudósított az 1596-os évnél, bár számos korabeli forrás példája mutatja, hogy a csillag (stella) és az üstökös

¹⁹ TRAUSCH, Franz Josef: *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum sive Annales Hungarici et Transilvanici*. Coranae. 1847. 120. „Die 22. April. denuo terra Barcens. ingenti concussa est motu.”

²⁰ TRAUSCHENFELS: *i. m.* 1860. (15. jegyzet) 91. „Ihm Monat Aprilis am 22. tag ist ein Erdbeben geschehen wmb 12 whr.”

²¹ MILES *i. m.* 1670. (18. jegyzet) 171. „Ehe man angriff kam ein Adler aus der Luft geflogen und setzte sich auff Sigismundi Zeltens Knopff unnd diss gutte Zeichen des zukünfftigen Siegs machte die Unsern so hertzhafft, dass Sie beehrten alsbald dass Zeichen zum Angreifen zugeben. Auch wurd ein heller Comet ein ganze Stund lang über der Christen Lager gesehen.”

²² WILK, R. Stephen: *Mythological Evidence for Ancient Observations of Variable Stars*. = Journal American Association of Variable Star Observers (JAAVSO) (24.) 1996. 129–133. – SIGISMONDI, Constantino: *Mira Ceti and the Star of Bethlehem*. = Quodlibet Journal (4.1) 2002. A tanulmány letölthető a következő honlapról: <http://www.quodlibet.net/sigismondi-mira.shtml>.

²³ HOFFLEIT, Dorrit: *History of the Discovery of Mira Stars*. = JAAVSO (25.) 1997. 115–136. – ZSOLDOS Endre: *Mira, a' Tzethal' Tsudása*. = Meteor (28.) 1998. 7–8. sz. 62–70. – MARSCHALKÓ, Gábor: *Visual Light Variation of Mira Ceti*. = Publications of the Astronomy Department of the Eötvös University (PADEU) (14.) 2004. 245–250. – Az elsőként felfedezett változócsillag ún. o (omikron) Ceti egy vörös óriás, amely 332 napos periodicitással változtatja a fényerejét, amelyet csupán jóval a felfedezése után, 1639-ben ismertek fel. Körülbelül 100 napig látható szabad szemmel, utána csak távcsövel figyelhető meg.

(cometa) felcserélhető fogalmak voltak.²⁴ A források alapján mégis két objektumról lehetett szó: az 1596 júliusában feltűnt üstökösről, s az ugyancsak ez év augusztusában felfedezett változócsillagról. Az első égitestet július 20-án éjfél tájt látták meg Erdélyben, s nagy rémületet keltett, mint az eljövendő borzalmas csaták hírnöke.²⁵ A 17. század utolsó harmadából visszatekintve a 15 éves háború második szakasza talán még több szenvedést hozott a fejedelemségnek, s már a kortársak is borzadva figyelték az üstökös feltűnését az égen. Így Czauck szintén beszámolt a brassói magyar templom felett július 25-től feltűnő üstökösről, amit több mint egy hétig figyeltek meg.²⁶ A nyári hónapokból néhány rövid beszámolót ismerünk, amelyek megemlégték ezt a kométát.²⁷ Érdemes megjegyezni, hogy az egyik erdélyi megfigyelő meglehetősen korán, júniusban észlelte a csillagászati jelenséget.²⁸ Ez azért is fontos, mert Tycho Brahe írta le az elsők között számára július 24-én feltűnt kométát,²⁹ vagyis ha a forrásunk pontos az időpontot illetően (mense Iunio), akkor Erdélyben hetekkel előbb látták meg az üstökösöt. Ennek ellentmond, hogy Czauck július végén figyelte meg az objektumot Brassóban.

A csillagásztörténet Fabriciust tartja az első ismert változócsillag megfigyelőjének, aki augusztus 3-án fedezte fel az objektumot egy olyan kvadránssal és szextánssal, amelyet a dán csillagász rajzai alapján készített neki Joost Burgi svájci matematikus és órásmester. A német lelkész a Jupiter 'szomszédos' csillagoktól való távolságát kívánta megmérni, amikor a Cet csillagképben egy szokatlan, addig nem látott csillagot figyelt meg. Az égitest helyzete és hirtelen megjelenése miatt először üstökösnek vélte; megfigyeléseiről levélben számolt be Tycho Brahénak.³⁰ Mivel 1609-ben ismét volt szerencséje látni a kérdéses objektumot, egyértelművé vált előtte, hogy ez csak csillag lehet. Fabricius levelezésben állt kora nagy csillagászaival, a már említett dán asztronómus mellett kapcsolatot tartott Michael Mästlin tübingeni professzorral és Johann Keplerrel is. Ez utóbbi kiváló tudósnek tartotta a német lelkészt, bár Fabricius elutasította Kopernikusz elméletét, s a Tycho-féle modellhez maradt hűséges, így meg is szakította a dán

²⁴ HELLMAN, C. Doris: *The Comet of 1577: its Place in the History of Astronomy*. New York, 1944. 66–117. – METHUEN, Charlotte: *This Comet or New Star. Theology and the Interpretation of the Nova of 1572*. = *Perspectives on Science* (5.) 1997. 499–514. – WEICHENHAN, Michael: «*Ergo perit coelum...*» *Die Supernova des Jahres 1572 und die Überwindung der aristotelischen Kosmologie*. Stuttgart, 2004. 363–445.

²⁵ MILES: *i. m.* 1670. (18. jegyzet) 173. „Den 20 Julij wurd ein Comet kegen Mitternacht gesehen ein fürbott der zukünfftiger grewliger Schlachten.”

²⁶ TRAUSCHENFELS: *i. m.* 1860. (15. jegyzet) 91. „1596. ist am 25. tag July ein Comett gestanden uber der wngerischen Kirchen 8 oder 9 tag werendtt.”

²⁷ BIELZ, E. A.: *Beitrag zur Geschichte merkwürdiger Naturbegebenheiten in Siebenbürgen*. Hermannstadt, 1862. 25. „Die 14. Julij flagrat Cometa plaga septemtrionali, cauda retorta ad orientem.”

²⁸ TRAUSCH: *i. m.* 1847. (19. jegyzet) 126. „Mense Junio (...) Cometa lucet Septemtrionem versus.”

²⁹ KRONK, W. Gary: *Cometography. A Catalog of Comets*. Vol. 1. Cambridge, 1999. 329–330.

³⁰ ZSOLDOS: *i. h.* 1998. (23. jegyzet) 62–70.

tudós utódjával, a prágai csillagással a kapcsolatot.³¹ Nincsen olyan korabeli magyar forrásunk, amelyik egyértelműen a Mira Cetiről tenne említést, de talán erről a különös, pislogó csillagról számolt be Stanislaus Adam Uhrbeiger szebeni polgár kéziratban maradt krónikájában. Fényes nappal, déltájban volt látható a csillag, amelyik pislákoltt egészen napkeltétől napnyugtáig. A következő napon napnyugta előtt tűnt fel ismét, éjfélig, napkeltéig figyelték meg és még három alkalommal lobbant fel. Először éjfél felé, majd eltűnt, másodsor reggel felé és ugyancsak eltűnt, harmadik alkalommal dél felé figyelték meg, aztán újra eltűnt az égi objektum.³² Ám a szövegben említett fényes, nappali megjelenés eleve kizárhatja a megkérdozett csillagászok szerint azt, hogy ez az objektum valóban a Mira Ceti lett volna. Úgy tűnik tehát, hogy a változócsillag első hazai említése továbbra is Apáczai Csere János nevéhez fűződik.³³

Az üstökös történetének van még egy nyomda ördöge által szöött szála is. Bocatius János kassai polgármester alkalmi verseinek és leveleinek gyűjteményében szerepelt egy '1595'-ös üstökösről szóló költemény, viszont a költő megemlíttett egy évvel későbbi hadi eseményeket, például Eger elestét is.³⁴ A kritikai kiadásban már az 1596-os évszám szerepel talán filológiai megfontolásokból, ám nem jelzi a címváltozást.³⁵ A versgyűjtemény keletkezésében szerepet játszott, hogy a költő figyelmeztesse a Nyugat népeit a török magyarországi hódításainak következményeire, tudniillik ők lesznek a következő áldozatok, így olyan katonai vereségekről is szó esik mint Eger eleste és a mezőkeresztesi ütközet. Ezért került bele az 1596-os üstökösről szóló vers a *Hungaridos* c. gyűjteménybe, a „Martialia vel bellica”, vagyis a hadi tárgyú költemények közé. Bocatius egy másik, későbbi művében is megemlíttette ezt a csillagászati jelenséget, de itt már 1596-os üstökösről beszélt, ami megerősíti azt, hogy az előző munkájában nyomdahiba történhetett. A nyomtatvány egyleveles, háromhasábos magyar, latin és német nyelvű röplap, amely a *Hornus cometa 1618* címet viseli, s a lap tetején egy hosszú cső-

³¹ VOELKEL, R. James: *The Composition of Kepler's Astronomia Nova*. Princeton, 2001. 170–210.

³² Nagyszeben, Brukenthal Múzeum. BIELZ: *i. m.* 1862. (27. jegyzet) 25. „Eben umb diese Zeit ist ein Stern umb den Mittag am hellen Tag gesehen worden von Auffgang der Sonnen schiel laufent bis tzum Nidergang. Und am folgenden Tag eben umb die Zeit wie tzufur vom Nidergang wieder tzuruk, etwa bis an die Mitel kegen den Auffgang gelaufen und alda auff 3 Stück tzersprungen: das erste Stück kegen Miternacht und also verschwungen, das ander Stück kegen Morgen gesprungen und auch verschwungen, dass dritte Stück kegen Mitag und auch verschwungen.”

³³ APÁCZAI CSERE János: *Magyar Encyclopaedia (1653)*. Sajtó alá rendezte BÁN Imre. Bp. 1959. 147. „I. A Cethal. Ebben 1638-ban öszkor hirtelenséggel egy csudálkozásra méltó csillag tetszett fel és a mindjárt következő tavaszon eltűnt, mely attól fogva mindeddig úgy történik.” – KESZTHELYI Sándor: *A Mira Ceti első hazai említése*. = *Meteor* (20.) 1990. 1. sz. 35–36.

³⁴ EK, *RMK II.* 37. BOCATIUS, Johannes: *Hungaridos libri poematum V. Bartphae: Excudebat Iacobus Klöss, 1599.* 63–64. „Cometa Anno M.D.XCV. in Hungaria conspectus.”

³⁵ BOCATIUS, Ioannes: *Opera quae exstant omnia poetica, prosaica*. Edidit Franciscus CSONKA. Bp. 1990–1992. *Poetica* 1990. 357. „Ecce venit propius, dominamque pererrat ad arcem: / Heu Agriae forsan stella minatur atrox.”

vájú hatágú üstökösöt ábrázol.³⁶ A szöveg különlegessége, hogy írója megemlékezik röviden az előző időszakokban, tehát Ferdinánd, Miksa, Rudolf és Mátyás idején megfigyelt új csillagokról, illetve üstökösökről, s kitér arra, hogy ezek milyen katasztrófát hoztak, többek között, a magyar népnek. Bocatius, az eperjesi iskolamester számára ez az égi jelenség, hasonlóképpen az 1599-ben megjelent költeményében, Eger elvesztését és a mezőkeresztesi csatavesztést jósolta meg.³⁷ A latin szöveg végét disztichon zárja, amely az ismert antik toposzról szól: az üstökösök hozzák a nagy emberek halálát, háborút, pestist és az éhínséget.³⁸ Ez mindössze egy példányban maradt fenn a Lőcse városi levéltárában, mivel a szövegét felségsértőnek találta a kassai városi tanács. A városi jegyzőkönyvből kiderült, hogy Dóczy András felső-magyarországi főkapitány 1618 decemberében a nyomtatvány egy példányát átküldte a városi bírónak. Tekintettel arra, hogy a kiadvány a városi tanács engedélye és tudta nélkül jelent meg, s tartottak az uralgó neheztelésétől, elrendelték az összes példány elkobzását és megsemmisítését.³⁹ Azonban a háromnyelvű röpirat nagyon sikeres lehetett a piacokon, mert Johannes Festus kassai nyomdász a következő tavasszal, 1619 márciusában arra kérte a tanácsot, hogy az elkobzott példányokat visszaszolgáltassa, mert a vásári árusok gyakran keresték a művet. Am kérését elutasították a fenti, politikai okok miatt, hiszen maga a főkapitány kérte a nyomtatvány elkobzását.⁴⁰

Baranyai Decsi János és az antik toposzok

Visszatérve a 17. századi szász krónikás történetére, jól látható, hogy itt nem történhetett félredatálás vagy nyomdahiba. Maga a legenda természetesen nem Miles leleménye, hanem antik toposzok felhasználásával először Baranyai Decsi János históriájában találkozhatunk vele a legrészletesebb formában.⁴¹ Az erdélyi történetíró szintén megemlített egy legendás fehér sast, amelyik október 4-én jelent meg a magyar tábor felett, amikor Báthory Zsigmond sátrát állították fel, s nagy

³⁶ RMNY 1157. BOCATIUS, Joannes: *Hornus cometa 1618*. Cassoviae: typis Joannis Festi, 1618.

³⁷ BOCATIUS: *Prosaica i. m.* 1992. (35. jegyzet) 47–48. „Soha bizonyára, edes keresztem, soha büntetlen az éghe iegy fel nem tettet. Mi nekünk, kik magyar kenyeret észünk és historiákat olvasunk, hog' egyéb tartományokról ne szolyak, böven példa lehet Ferdinand, Maximilian, Rudolphus és Matthias idejeben, kinek hosszú élete mi meg maradasunk, az uy csillagok, avagy borzas üstökös csillagok mit hoztak magokal. Egy példa legyen sok helyyet, az 1596. esztendei grier üstökös csillag Egret tölünk el veszté és az Keresztesi veszedelmet hozta, mely még mostan is szégyen az kereszteknek.”

³⁸ BOCATIUS: *Poetica i. m.* 1990. (35. jegyzet) 836. „Mors magni captis, bellum pestisque famesque. / Quattuor haec semper (crede) cometa trahit. I.B.” – HAJNÓCZY Iván: *Bocatius János műve: Hornus Cometa 1618*. = MKsz (65.) 1941. 186–189.

³⁹ KEMÉNY Lajos: *Hornus Cometa*. = MKsz (16.) 1892. 380.

⁴⁰ KEMÉNY Lajos: *Adalék a kassai könyvsajtó történetéhez*. = MKsz (25.) 1901. 65.

⁴¹ BARANYAI DECSI János: *Magyar históriája (1592–1598)*. Fordította és a bevezetőt írta KULCSÁR Péter. Bp. 1982. 261–263.

termete és öregsége miatt könnyedén elfogták a fejedelem testőrei. Kezdetben baljós előjelnek tekintették, hiszen a Római Birodalom címerállatának fogságba esése szomorú véget jósolt az erdélyi hadaknak. Ám az antik történelemben járatosak egy sor példát említettek meg, amelyekben a sas megjelenése kedvező előjelnek bizonyult.

„Felhozták, hogy Aristander az ellenséghez átröpülő sas jóslata alapján jövendölte Sándor győzelmét. Amikor Tarquinius Priscus kalapját egy sas lekapta a fejéről és magasba emelte, majd visszahelyezte, királyságot jósolt neki. Nem sokkal később csakugyan a rómaiak királlyá választották.”⁴²

Az egyik fő vitázó, aki bizonyára jól ismerte Decsi által ismertetett ókori történeteket, talán éppen Hunyadi Ferenc, Báthory István és Zsigmond orvosa lehetett, akinek *Trója veszedelméről* szóló verses históriája 1577-ben jelent meg Kolozsváron.⁴³ A Németalföldet, Angliát, Franciaországot és Itáliát bejárta humanista műveltségű orvos egyébként is Decsi egyik legfőbb patrónusa volt.⁴⁴

A sas toposzának legkézenfekvőbb példája Curtius Nagy Sándor históriájában⁴⁵ és Titus Livius római történetének első dekádjában⁴⁶ szerepelt. Az ötödik etruszk uralkodó, Tarquinius Priscus Jupitertől kap sas formájában égi jelet.

„Épp a Ianiculumhoz érkeznek, s Lucumo előtt, aki felesége mellett ült a kocsin, leereszkedik egy kitárt szárnyú sasmadár, könnyedén lekapja és elviszi a férfi sapkáját, majd hangos vijjogással kering a kocsi fölött, és mintha isteni megbízatást teljesítené, visszateszi szépen a fejére, azután eltűnik a levegőégben. Azt mondják, Tanaquil boldogan fogadta ezt a csodajelet, mert – mint általában az etruszkok – járatos volt az égi jelek magyarázatában. Férjét megölelve közli vele, hogy különleges nagy szerencsét remélhet: mivelhogy ilyen madár jelent meg, erről az égtájról, ennek az istennek a küldöttéként; jóslatát a legfontosabb emberi testrész körül jelezte; és vajon nem azért vette-e le az ékességet egy ember fejéről, hogy égi rendelésből helyezze rá vissza?”⁴⁷

Curtius pedig a következőképpen meséli el a sas történetét:

„Egyébként, akár káprázat volt, akár valóság, a Nagy Sándor körül állók közvetlenül a király feje fölött egy békésen repkedő sast véltek látni, amely nem riadt meg sem a fegyvercsörgéstől, sem a halálhörgéstől, hanem a király lova fölött időzött sokáig, inkább lebegve, mint röpködve. Bizonyára a jövendőmondó, a talpig fehérbe öltözött,

⁴² DECSI *i. m.* 1982. (41. jegyzet) 262.

⁴³ OSZK, *RMK I.* 130. HUNYADI Ferenc: *Az regi es hires neves Troia városának tiz esztendeig való meg szallasáról és rettenetes veszedelmeről.* Colosvarot: Heltaj Gasparné, 1577.

⁴⁴ Hunyadi Ferenc levele Baranyai Decsi Jánosnak (1596). In: *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták.* A válogatás, a szöveg gondozás és a jegyzetek KLANICZAY Tibor. Bp. 1982. 301–803.

⁴⁵ CURTIUS: *Historiae Alexandri Magni.* IV. 15,2.

⁴⁶ LIVIUS: *Ab urbe condita.* I. 6,34.

⁴⁷ LIVIUS, Titus: *A római nép története a város alapításától.* Fordította KISS Ferencné. Bp. 1982. 60–61.

kezében babérágat hordozó Arisztandrosz hívta fel a harcra készülő katonák figyelmét a madárra, győzelmük napnál világosabb csodajelére.⁴⁸

Ám az égi jelek rosszat is jelenthettek a jósoknak, hiszen a história másik helyén egy holló készítette Nagy Sándor seregét a visszavonulásra.⁴⁹

„Napkeltekor, mielőtt felvonultatta seregét, az istenek segítségével fohászokodva ősi szokás szerint áldozatot mutatott be. Ekkor egy éppen arra röppenő holló a karmai közt tartott földrögöcskét hirtelen eleresztette, a rög a király fejére hullott, és szétmorzsolódva lepergett, a madár meg rátelepedett a legközelebb álló toronyra. Szárnyaival azonban odaragadt a szurokkal és kénnel bekent fához, és hiába erőlködött, hogy felröppenjen; ekkor a körülállók megfogták. Az eset érdemesnek látszott arra, hogy a jövődömondót kifaggassák felőle, mert Nagy Sándor gondolkodása nem volt mentes a babonától. Így tehát Arisztandrosz, a legszavahihetőbb jós kijelentette: e csodajel a város pusztulását jövendöli ugyan, de félt, hogy egyúttal a király is megsebesül. Ezért óva intette attól, hogy aznap bármit is kezdeményezzen. A királyt bosszantotta ugyan, hogy már csak ez a város állja útját Egyiptomba való biztos bevonulásának, mégis szót fogadott a jósoknak, és jelt adott a visszavonulásra.”⁵⁰

Decsi harmadik forrása a későantikvitás történeti munkája, Prokopiosz Justinianus császár háborúiról szóló görög nyelvű műve lehet.⁵¹

„Martianus, mielőtt császárrá lett volna, a vandál háborúban Gensericus fogságába esve megígérte, ha császár lesz, nem visel hadat a vandálok ellen; Gensericus ugyanis, a vandálok királya, megszemlélve a foglyokat, látta, hogy miközben nyáron a mezőn alszik, egy sas takarja el fejét, ne bántsa a napsugár; e látványra elbocsátotta őt, megsejtve, hogy császár lesz belőle.”⁵²

A történetíró negyedik forrását nem sikerült megtalálni.⁵³

„A kánya által fészkestül széttépett pelyhes sasfiókok Tarquinius Superbusnak a királyság elvesztését jelentették.”⁵⁴

Az ötödik forrása feltehetően Plutarkhosz görög történetíró Diónról szóló életrajzából származik.

⁴⁸ CURTIUS: *i. m.* 1967. (4. jegyzet) 86.

⁴⁹ CURTIUS: *Historiae Alexandri Magni. IV.* 6,2.

⁵⁰ CURTIUS: *i. m.* 1967. (4. jegyzet) 55–56.

⁵¹ PROCOPIUS: *De bello Vandalico.* I,4. – EK, Ant. 4750. PROCOPIUS: *Iustiniani Augusti historia, in qua Bellum Persicum, in Asia, Bellum Vandalicum, in Africa, Bellum Gothicum, in Europa.* Lugduni: apud Franciscum Le Preux, 1594. 156–157. A görög nyelvű eredeti szöveg helyett egy 16. századi latin fordítást használtam.

⁵² DECSI: *i. m.* 1982. (41. jegyzet) 262.

⁵³ [BARANYAI] BARONYAI DECSI János: *Magyar története 1592–1598.* Közli TOLDY Ferenc. Pest, 1866. /MHHS 17./ 213. „Foetus aquilarum implumes a vulturibus cum ipsis nidis conceperit, Tarquinio Superbo amissionem regni portenderant.”

⁵⁴ DECSI: *i. m.* 1982. (41. jegyzet) 262.

„Mondják, hogy az istenek Dionüsziosznak is sok bajóslatú előjelet küldtek. Így egy sas elragadta egyik testőre lándzsáját, a magasba emelkedve magával vitte, és a tengerbe ejtette. (...) A sas Zeusz szolgája, a lándzsa az uralom és a hatalom jele, a lándzsa eltűnése tehát azt jelzi, hogy a legnagyobb isten az önkényuralom megszűnését akarja.”⁵⁵

Decsi következőképpen meséli el ezt a történetet:

„A szirakuzai Dionysius számára a királyságból való kiűzetést és borzalmas csapásokat jelentett, hogy egy sas csatolói kezéből kiragadta a nyilat és a mélybe ejtette.”⁵⁶

Úgy tűnik tehát, hogy az erdélyi történetíró valamilyen korabeli szöveggyűjteményt használhatott, bár *Adagia*-gyűjteményében nem szerepel ez a szöveg semmilyen formában.⁵⁷ Mégis ezt a változatot erősíti meg Jacob Masen, 17. századi német jezsuita emblematicus kötetének gazdag példatára, ahol Prokopioszét kivéve mindegyik szövegváltozat olvasható.⁵⁸

Ez az öt történet áll össze egyé Zsigmond táborában a sorsfordítónak gondolt ütközet előtt. Végül arra jutott a keresztyén sereg, hogy a sas alázatos megadása inkább a gögös Szinán közelgő vereségét, s Zsigmond győzelmét jelzi előre. Nem véletlenül említette meg Gyulafy Lestár erdélyi történetíró feljegyzéseiben, hogy az 1577-ben feltűnt nevezetes Tycho-féle üstökös rossz óment jelentett a babonás törököknek.⁵⁹

„A fejedelmet jókedvre derítette ez az előjel, egy darabig őriztette, etette a sast a sátrában, majd aztán, félve, hogy elpusztul, szabadon eresztette. Isten a keresztyének igaz ügye felé hajolván, nem csapta be az embereket ez az előjel.”

Majd a történetíró megjegyezte:

⁵⁵ PLUTARKHOSZ: *Dion* 24. – PLUTARKHOSZ: *Párhuzamos életrajzok. I–II.* Fordította MÁTHÉ Elek, a jegyzeteket és az utószót írta HEGYI Dolores. Bp. 2001. II. 772.

⁵⁶ DECSI: *i. m.* 1982. (41. jegyzet) 262.

⁵⁷ BARANYAI DECSI János: *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum chiliades quinque.* Barthphae: Klöss, 1598. Facsimiléjét kiadta MOLNÁR József. In: *ELTE Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium.* 5. Bp. 1978.

⁵⁸ EK, Bar. J 149. MASEN, Jacob: *Speculum imaginum veritatis occultae.* Coloniae Agrippinae: sumptibus Joannis Antonii Kinchii, 1681. Caput IX. De auspiciis et auguriis diversis. 93. „Sed tamen Vultures Aquilarum foetus implumes occidisse, nidosque evertisse, ipsosque a pastu et pedibus rostro abegisse, [jegyzet: Iactura vitae et regni.] Tarquinio Superbo vitae et regni amissionem, quae mox secuta sunt, portenderunt. Aquilam Tarquinio Prisco pileum detraxisse in sublimi, deinde capiti reposuisse, [jegyzet: Regni deferendi signum.] regnum ominatum ferunt, sicut Aristander aquilae augurio victorem Alexandrum praedivinavit. Rursus correptum iaculum e manu satellitum abstulisse, et in profundum deiecit, [jegyzet: Regni amittendi signum.] velut prodigiosum ostentum, Dionysio exilium, et regnum sibi abrogari funestasque calamitates praemonstravit.”

⁵⁹ GYULAFI Lestár: *Följegyzései.* Közli SZILÁGYI Sándor. Bp. 1894. /MHHS 33./ 14. „Hoc eodem anno [1577] cometa visus est (qui malum omen fuit Turcae) intra spatium trium mensium circa festum Martini.”

„Hasonló jellegű volt az a páros, vagyis kettős nap, amit Hunyadi Ferenc, a fejedelem orvosa, a finom szavú költő látott.”⁶⁰

Ez talán az ún. melléknap (parhelia) jelensége lehetett.⁶¹ Lucius Annaeus Seneca római filozófus így írja le ezt:

„Most lássuk, hogyan keletkezik az a ragyogás, amely körülveszi az égitesteket. Feljegyezték, hogy aznap, amikor az isteni Augustus Apolloniából hazatérve bevonult Rómába, a Nap körül színpompás gyűrű volt látható, amilyen a szivárvány szokott lenni. Ezt a görögök *halósnak* hívják, mi nagyon helyesen illelhetjük a korona névvel.”⁶²

Tehát antik toposz volt a jellegzetes légköri jelenség és egy uralkodó győzedelmes bevonulásának összekapcsolása is. A keresztény és buddhista ikonológiában kitüntetett szerepet kapott a halo-jelenség a Jézus- és Buddha-ábrázolásokban, mint a dicsfény, aranyglória, az isteni világosság jelképe.⁶³ Ugyanakkor a sas-toposz korabeli magyar változata megtalálható Háportoni Forró Pálnak, Bethlen Gábor történetírójának Curtius-kiadásában is, s a fordító margón lévő megjegyzése a következő: „Az vitezek Sandornak feje felet saskeselyoet goezedelemnek jelet lattyak.”⁶⁴ Úgy tűnik, hogy az antik hagyományban egyaránt előfordult csillagászati jelenség (üstökös, csillag) vagy fénytöréssel kapcsolatos légköri esemény (halo, parhelia) összekapcsolása egy-egy történelmi személlyel (Vespasianus, Augustus). A korszak időjárásának jellemzői és az adott földrajzi környezet pedig megerősíti annak a lehetőségét, hogy halo vagy parhelia jöjjön létre az erdélyi tábor felett. A 16. század utolsó harmadában kedvezőtlenül változtak meg az éghajlati viszonyok Közép-Európában, így értelemszerűen a hideg őszi hónapokban könnyen kialakulhatott a fent leírt légköri jelenség a Kárpátok déli lábainál.⁶⁵

⁶⁰ DECSI: *i. m.* 1982. (41. jegyzet) 263.

⁶¹ A latin hālos a görög ἅλωϛ 'szérű' szóból származik. A rómaiak corona szóval jelölték a Nap körül kialakuló légköri jelenséget, az udvart. – A légköri jelenségeket Arisztotelész részletesen tárgyalja meteorológiai művében. ARISTOTELES: *Meteorologia. III. 2–3.: Halo III. 6.: Parhelia.* – ROSS, David: *Arisztotelész.* Bp. 1986. 146–147.

⁶² SENECA: *Quaestiones Naturales. I. 2,1.* – SENECA, Lucius Annaeus: *Prózai művei. II. Természettudományos vizsgálódások.* Fordította KOPECKY Rita. Bp. 2004. 510.

⁶³ *A keresztény művészet lexikona.* Szerkesztette Jutta SEIBERT. Bp. 2004. 70–72.

⁶⁴ HÁPORTONI FORRÓ Pál: *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak macedonok királyának viseltett dolgairól irattatott históriája.* Jegyzeteket és a tanulmányt írta MONOK István, a faksimile szövegét közléteszi KŐSZEGHY Péter. /Bibliotheca Hungarica Antiqua 18./ Bp. 1988. 201.

⁶⁵ RÉTHLY Antal: *Időjárásai események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig.* Bp. 1962. 91. A halo-jelenség során a fátyolfelhőkben (cirrustratus) lévő jégkristályok megtörik a Nap és a Hold fényét, s gyűrűk alakulnak ki az égitestek körül. A melléknap a Nap körül kialakuló halo-jelenségeknel esetenként megjelenő égi fénytünetemény.

A sas és a csillag korabeli metszeteken

Az 1595-ös új csillag kérdését tovább bonyolítja, hogy több metszet maradt fenn, amik kisebb-nagyobb eltérésekkel ugyan, de ábrázolják a sas és a csillag legendás történetét, s némelyiknél készítőik hosszú szöveges magyarázatot is fűztek hozzájuk.⁶⁶ Lucas Mayer német metsző⁶⁷ ábrázolt egy égitestet egyleveles *Neue Zeitung*ájában,⁶⁸ ami 1595. október 5-én tűnt volna fel három sas kíséretében az erdélyi fejedelem sátra felett (1. kép).⁶⁹ A csillag különösen érdekes, mert hatágú sugárzó objektumként tűnik fel a metszeten, s nincs csóvája, holott a szerző szövegében üstökösként írta le. Természetesen az antik hagyományban Seneca óta élt a kétféle üstökös léte,⁷⁰ amelyet így ír le a római filozófus:

„Kétféle üstökös van – mondja Epigenes. – Egyesek mindenfelé kiárasztják izzásukat, és nem változtatják helyüket, mások üstök módjára egy irányba nyújtják el kő-sza tűzüket, és elhaladnak a csillagok mellett. Az utóbbiak fajtájából a mi időnkben kettő is megjelent.”⁷¹

A három sas megjelenítése feltételezhetően azt az időtartamot kívánta ábrázolni, amint a sas feltűnt, majd leszállt Báthory Zsigmond sátrára és elfogták a fejedelem testőrei. A sátron a következő felirat olvasható: „F. Sibenbirge”. Egy üstökös avagy fényes csillag jelent meg az erdélyi tábor felett és négy órán keresztül látható volt. Miután eltűnt, a szomszédos hegyről egy sas repült le, körözött a tábor felett, s rászállt a fejedelem sátrára. Mikor erről értesült Zsigmond, megindultan kibújt a sátorból, hogy megnézzze az egész táborot izgalomba tartó

⁶⁶ CENNERNÉ: *i. h.* 1973. (12. jegyzet) 57–65.

⁶⁷ SCHWOB, Ute Monika: *Lucas Mayrs Karte von Siebenbürgen, der Moldau und der Walachei. Ein Nürnberger Drei-Länder-Karte aus der Zeit des Zeit des Türkenkriegs.* In: *Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde.* III. Folge. Redigiert von Anton SCHWOB. Köln, 1976. 44–60.

⁶⁸ *Ein wunderbarliche Neue Zeitung. Wie auff den 5. tag des abgelauffnen Weinmonats in diesem 1595. Jar auff des Fürsten auß Sibenbürger Veldläger ein Comet etlich stund lang erschienen und volgens ein fliegender Adler sich erzeyat welcher auff des Fürsten Gezelt gesessen, nachmalen Ihme selbst genahnet, und ohne widerstreben von demselben sich hat fangen lassen, darauff ihr Fürstl. S. gleich balden Sinan Bassa auß zweyen Vestungen, und uber die Schiffbrucken bey Sanct Georgio getrieben, die Vestungen sampt dem Schloß Georgio eingenommen (...).* Zu Nürnberg: bey Lucas Mayr, [1595?]. Farnetszet, lapméret: 435×355 mm.

⁶⁹ STRAUSS, L. Walter: *The German Single-Leaf Woodcut 1550–1600.* New York, 1975. Vol. II. 718. Strauss, a röplap faksimiléjének közlője nyilvánvalóan tévedett, amikor a metszet helyszínének Erdélyt nevezte meg, az ábrázolt égitestet üstökösként azonosította, s a képen jól kivehető, egy csoport közepén álló erdélyi fejedelmet, s az európai öltözetű katonákat törököknek gondolta.

⁷⁰ ZSOLDOS Endre: *Nagyszombat és a csillagok.* = PADEU (15.) 2005. 1–17. (megjelenés alatt).

⁷¹ SENECA: *Quaestiones naturales.* VII. 6,1. – SENECA: *i. m.* 2004. (62. jegyzet) 677.

csodát. Mikor kilépett, a sas szeliden hozzászállt.⁷² A fejedelem kezén ott pihent a békés sas, s a sátra előtt talán Bocskai István látható lován ülve. A metszeten feltüntetett Szentgyörgyöt (S. Georg) nem lehetett egyértelműen azonosítani, a szóba jöhető helynevek és az 1595-ben zajlott csaták helyszínei nem egyeznek meg vele, s a metsző által ábrázolt táj is eltér a valódi földrajzi környezettől.⁷³

Történetíróink elbeszéléseiből ismert, hogy a magyar tábornok Ručarban,⁷⁴ a Kárpátokon túl állították fel ebben az időben, hiszen Bocskai István által vezetett 40 000 vitéz október elején átlépte a határt Brassónál.⁷⁵ Eszerint Töröcsvártól délre, Podu Dâmboviței (Königstein, Lapis Regius) mellett található, a német keresztes lovagok által 13. században épített várat, s a október 18-án megvívott sikeres túrgovisței ütközetet ábrázolhatta egyszerre Mayer metszete, bár maga a havasalföldi város lemaradt erről a képről.⁷⁶ A megközelítőleg rombusz alakú erődítmény egy mészkösziklára épült, s nagyjából egy 600 m² területen helyezkedik el. A kb. 5 méter magas kerítőfalának romja ma is látható, a lepusztult nyugati oldalt kivéve. A vár centrumában, észak-déli irányban talán egy lépcső és egy ciszterna

⁷² MAYER *i. h.* 1595. (68. jegyzet) „Wetl dann höchst ernanter Fürst ein Gild des Reichs zu sein begert sich auch dermassen rote angedeut erzetgt vnd mit seinen Ritterlichen Thatten bewisen daß er dessen auch wol würdig hat jme der gütige Gott, mit einer sichugen fundschafft zeugfnus gegeben dann wie auß dem Sibenbürgischen Veldläger gen Prag im Monat Nouembris geschriben worden ist zuvor ehe derselbig Fürst mit dem Synan Bassa ein treffen gethan ein Comet oder scröcklicher Stern auff den Sibenbürgischen Läger erschinnen der vil stund lang gesehen worden. Gleich nach verliering desselden hat sich von dem nechst varbey gelegnen Gebürg ein fliegender Adler herfür gethan welcher ringsweiß auff dem Läger herumb geflogen und sich endlich auff des Fürsten in Sibenbürgen Gezelt gesetzt welches allem volck seltzam für kommen vnd hat jme mäntgklich mit grosser verwunderung zugesehen. Als nun jre Fürst S. solchs verständiget worden haben sie sich sampt etlichen herzen auß dem Gezelt solchen auch zusehen begeben da nun jre Fürst S. für das Gezelt herauß kommen hat sich der Adler als bald ab dem Gezelt gesehwungen zu jren Fürst S. gantz heimisch geflogen und von dery sich mit dar von zuschwingen begerend gantz willig sahen lassen darab sich alles volck sch: verwundert. Der jenige so diß geschriben meldet das diß so warhafftig als das heilige Evangelium sey.” A fametszet apróbetűs és a reprodukciója nagyon nehezen olvasható.

⁷³ Magyarországot ábrázoló legfontosabb 16. századi térképek on-line adatbázisában hat S. Georg található: Jurjevo (Szentgyörgy, Horvátország), Đurđevac (Gyurgyevác, Horvátország), Svätý Jur (Szentgyörgy, Szlovákia), Tizzaszentimre (Magyarország), Brezno (Breznóbánya térsége, Szlovákia), Streisîngeorgiu (Sztrigyszentgyörgy, Románia). Az adatbázis címe: <http://lazarus.elte.hu/%7Eguszlzev/lazar/>.

⁷⁴ ISTVÁNFY Miklós: *A magyarok történetéből*. Fordította JUHÁSZ László, a szöveget válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta SZÉKELY György. Bp. 1962. 407–408. „Maga [Zsigmond] is néhány nap múlva, igen nehéz és sáros úton, nagy fáradtsággal átkelve a hegyeken, Rukár faluhoz érkezett, mely azoknak a hegyeknek a lábánál fekszik.” – DECSI: *i. m.* 1982. (41. jegyzet) 261. „[A fejedelem] megérkezett Havasalföldre, ott ütött tábornok október 4-én Racari falu mellett a hegyek tövében.”

⁷⁵ *Erdély története*. Főszerkesztő KÖPECCI Béla. Bp. 1987. I. 526–527. A vonatkozó részt BARTA Gábor írta. – TÓTH Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000. 165–185. – SZILAS László SJ: *Alfonso Carrillo jezsuita Erdélyben (1591–1599)*. Fordította ÖTVÖS Péter. Bp. 2001. 71–74.

⁷⁶ ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. Bp. 1996. 341.

helye látható. A kerítőfal északnyugati oldalába annakidején egy köríves tornyot építettek, amely mostanra majdnem teljesen megsemmisült. A nyugati oldalt kivéve sziklába vájt majdnem 10 méter széles és helyenként 3 méter mély árok veszi körbe a várat. Nyugatról a meredek szakadék jelentette a természetes védelmet. A vár déli oldalán, egy kiemelkedő mészkősziklán egykoron megfigyelőhely, talán fatorony állhatott.⁷⁷ Esetleg Gyurgyevó (Giurgiu) és az egész Európát bejáró hadi esemény sikere keverhette meg a metszőt, de a Duna bal partján fekvő város igencsak messze van a képen ábrázolt magas hegyektől. Mindenesetre a fametszet szövegében a metsző megemlékezett Zsigmond gyurgyevói győzelméről is. Az október 25-i ütközetet, mikor a menekülő Szinán átkelt a Dunán, s az utóvédet Bocskaiék szétverték, egy másik, nevezetes képen ábrázolták.⁷⁸ Azonban általánosságban elmondható, hogy míg a hírlapokban megjelenő szövegek többé-kevésbé pontosan írtak le egy-egy történelmi eseményt, addig ennek képi ábrázolásmódja, néhány kivételtől eltekintve sztereotip volt.⁷⁹ Egyébként Szinán hadjáratai alatt volt már arra példa, hogy valamiféle csodajel jelent meg a vitézeknek, hiszen 1593-ban három nap és három kereszt tűnt fel az égen.⁸⁰ A novemberben létrejött halo-jelenség, amit a forrás leírásából gyaníthatunk, mély benyomást tehetett mindenkire, mivel a Prágában egy évvel később megjelent tudósítás címlapján ábrázolták is különleges formában.⁸¹ Beszámol egy különös történetről Giorgio Tomasi, az erdélyi fejedelem volt titkára is. Egy borzalmas jel tűnt fel az égen Esztergom ostroma alatt, amely megrémítette a babonás törököket. Bíborvörös és vérszínű sugarait szórta széjjel minden irányba s egy sor

⁷⁷ A magyar történelemben szerepet játszó, nemcsak a Kárpát-medencében található várak, így Királykő teljességre törekvő leírását megtekinthetjük az alábbi honlapon: <http://mars.elte.hu/varak/>.

⁷⁸ EK, Ant. 2818. coll.2. *Pannoniae historia chronologica*. Francf[ort]: [Theodore de Bry], 1596. 121. Itt a következő formában tűntette fel a metsző Gyurgyevót: „Sinan a S. Georgio elabitur per pontem”.

⁷⁹ L. erre hasonló példaként Szigetvár 1664-es fiktív ostromát G. ETÉNYI Nóra: *Szigetvár 1664. évi ostroma. Egy téves hír analízise – és a Zrínyi-hagyomány.* = Történelmi Szemle (41.) 1999. 215–220.

⁸⁰ OSZK, App. H 1896. *Neue Propheceyung, von dem ... Stern, welcher in Ober Hungern ... ist gesehen worden: Item, von ein Kindlein, welchs der Vezier Sinam ... in der Weissenburgischen Ode ... gesehen. Auch von drey Creutzen, ... so 93 ... in Hungern erschienen sein.* [Praha]: Gedrukt bey Danyel Sedlcansky, 1594. A_{2v} „Nemlich ein sehr schöner Stern von weisser Farb gleissend wie ein Christall mit einem langen doch nicht sehr Breiten Strahl auch von weisser farb stehend in Oriente und lencket sich nach Mittag daraus ist erfolget das.”

⁸¹ Uo. A_{3v} „Neben diesen grossen Wunderzeichen hat Gott viel andere erschreckliche Blutzzeichen sehen lassen und seinen Himmel mit Blut vberzogen. Weil dann die Türcken nicht zu dem heiligen Creutz haben wollen fliehen sondern ihnen die Blutfahnen ausserwelt hat die Erde mit jhrem Blut auff anderhalb Meylwegs vberzogen müssen werden.”

judíciumot kötöttek az objektumhoz.⁸² Ismerünk még egy 1595-ös Mayer metszetet, amely ezúttal Erdélyt, Moldvát és Havasalföldet, illetve különböző ütközeteket ábrázolt. Ezen nem szerepelt a sas és a csillag története, illetve Tîrgoviste bevétele, hanem csak az 1594 végi események, mint például Aron Tiranul moldvai vajda hadisikerei, mikor felégette Bender, Kilija és Bjelgorod Dnyesztrovszkij városát.⁸³

Egy másik, immár Theodor de Bry flamand művész által készített rézmetszet (2. kép) is feltűnik a csillag, amelyet új üstökösként határozott meg a kötet szerkesztője, s mellette a másik csodajel: a rejtélyes sas.⁸⁴ A metszet részletesen ábrázolja az ismert történelmi és mitikus eseménysort egy képen, a sas és az új csillag történetét, valamint a tîrgovistei győzelmet.⁸⁵ Az égen hosszú csóvájú, hatágú üstökös jelenik meg, illetve a jobb oldalon arról a sziklaszirtról száll le a sas, amelyet Királykőnek neveznek. Majd láthatjuk Ručar falvát, ahol először megszálltak Havasalföldön, ahol tábornok vert Báthory Zsigmond, s láthatjuk a sátrát, illetve a támadó erdélyi sereget, amely Tîrgoviste bástyával megerősített városát támadja éppen meg. Aztán a város diadalmas bevételét ábrázolta a metsző a kép bal oldalán, fölötte Szinán táborát és a basa sátrát, majd szégyenteljes menekülését a vár eleste után. Majd négyezer török harcos menekül az elrabolt zsákmánnyal.⁸⁶ A metszet viszonylag pontosan ábrázolja a történelmi eseményeket, s a földrajzi környezetet, a Kárpátok egyik legszebb, 2238 méter magas Király-

⁸² OSzK, 226083. TOMASI, Giorgio: *Delle guerre et rivolgimenti del Regno d'Ungaria e della Transilvania*. In Venetia, 1621. 140. „Perseuerando lo assedio, apparì nel Cielo fra Strigonia, et Essercito Turco vn segno horibile, il quale durando buon spatio spargeue raggi vermigli, et di colore di sangue per diuersi lati, cosa apportò stupore et occasione de vari giudici, massime fra Turchi, che sono peculiari osseruatori di cotai portenti.”

⁸³ DECSI: *i. m.* 1982. (41. jegyzet) 189. „Áron két részre osztotta seregét az ellenség földjére vezette, szélétébe-hosszába dülta Tegeninát, Kiliját, a régi Achileát és Nyesztoralbat, meg ami a Dunán innen és túl feküdt (...)”. – SCHWOB: *i. h.* 1976. (67. jegyzet) 56–57.

⁸⁴ *Pannoniae* 1596. Rézkarc, lapméret: 105×147 mm. 112. „Figura haec ob oculos ponit duo insignia miracula, alterum quidem terreste, sed coeleste alterum, Cometam videlicet novum in coelo ardentem: et praegrandem Aquilam, quae supra Serenissimi Principis Transylvani castris in aere se libravat.”

⁸⁵ Uo. 113. „Cometa supra castra. Interea dum Transylvaniae Princeps de itinere suo, quod directe in Sinanem intenderet minime remitteret, iamque ad sex horarum spacium a Tergovista abesset, cometa ardens supra castris Transylvanicis astitit ad 15. Octobris diem, qui sole jam orto ultra horam integram coelo conspectus fuit.”

⁸⁶ Uo. 112–113. „I. Cometa novus coelo sereno apparens. II. Rupes populariter Lapis regius der Königstein dicta, de qua se Aquila volatu demisit. III. Aquila viribus et mole corporis praecellens. IV. Pagus qui primus in Valaquia occurit. V. Castra Principis Transylvani. VI. Tentorium eiusdem. VII. Exercitus Transylvani. VIII. Urbs et arx Tergovista. IX. Milites Transylvani expugnant Tergovistam. X. Sinanis Bassae tentorium et castra. XI. Sinan Bassa sua fuga deserens Tergovistam contendit. XII. Quatuor millia Turcarum, qui praedatum exierant, reversi cum praeda armentorum numerosissima, ex Transalpina abactorum, se ad Sinanum suum redire putant; sed in Transylvanum incidentes ad unum omnes pereunt.”

2. EK, Ant. 2818. De Bry, T.: *Pannoniæ historia chronologica* – 1596.

kőnek nevezett fehér mészkőhegyét, ám a keresztes lovagok által emelt, a Törcsvári-szoros túoldalán található apró várat nem látjuk. Pellérdi Péter, a fejedelem udvarmesterének egykorú beszámolójában is részletesen olvashatunk a csata helyszínéről.⁸⁷ Sajnos a havasalföldi város, Türgövişte legrégebbi megmaradt építmé-

⁸⁷ OSzK, RMK I. 285a PELLÉRDÍ Péter: *Bathori Zsigmondnak, Erdely orszagh fejedelmének győzhetetlen nyeresegeről Thergouistia, Bukares es Girgio alat, s azoknak meg veteleről Istennek akarattyabul, mikent az vitezlő Pelerdi Peter által meg irattatoth az egez historia egy magyar orszaghi fő urhoz leuele által.* Nimet Vyvarat: Manlius, [1596]. A_{3v} „Tizenhatodik napian Octob. luttottunk Tergouistia vara ala, ki oly szep helyen vagon, hogy annal immar szep nem lehet, egy fellől az nagy szep zóló hegy fezkik touab harom egez merfölnel egy vegben, az felot sok szep tolgy Erdo, ala szep folioui, Domboriza vize, piztragall es sok egyeb szep halal benne, mas felől az nagy szep sik mezo kit az ember szemeuel be nem foghat (...).”

nyét, a fejedelmi udvar egyik kapujának védelmére épített nevezetes 25 méter magas óratornyot (Turnul Chindei) nem tudtuk biztosan azonosítani a képen, talán a kép bal szélén látható épület lehet, amelynél betörték a székely vitézek a városba.⁸⁸ Elképzelhető, hogy fölötte a 16. században épült Sfintul Nifon templomot ábrázolhatta a metsző.⁸⁹

A történet német változata szintén fellelhető egy korabeli röplapban is.⁹⁰ A metszet (3. kép) és a szöveg apró eltérésekkel ábrázolja és ismerteti a történetet.⁹¹ A képen jól látható a fényes üstökös, amelyik a tiszta égbolton tűnt fel a török tábor fölött. A jobb felső sarokban Királykö szirtje, amely arról nevezetes, hogy innen szállt le a nagy és erős sas. A jobb alsó sarokban a hadjárat első szálláshelyét Ručart láthatjuk. A fametszet alsó részén Zsigmond táborát és a fejedelem sátrát ábrázolta a metsző. A kép közepén az erdélyi sereg, tőle balra Tîrgoviște városa található. A bal szélén az erdélyi zsoldosok rohama, majd a város bevétele tűnik fel. Aztán Szinán tábora és sátra látható a bal felső sarokban, míg legfelül a nagyvezír menekülése Bukarest felé. Végül itt is a négyezer török harcost és zsákmányukat ábrázolta a metsző.⁹² Az üstökös leírása szintén szerepel németül,

⁸⁸ *Székely felkelés 1595–1596 előzményei, lefolyása, következményei.* Szerkesztette BENKŐ Samu, DEMÉNY Lajos, VEKOV Károly. Bukarest, 1979. 106–107.

⁸⁹ VERESS Endre: *Campania crestinilor in contra lui Sinan Pasa din 1595.* Bucuresti, 1925. 56. „Ha tre torrioni piccoli ritondi, et il quarto fianco fa la porta inverso levante, piccola et coperta da lame di ferro, et due altre minori sono a tramontana inverso il fiume, la ripa del quale rende più forte quella piazza.”

⁹⁰ OSZK, Röpl. 387. *Neue sybenbürgische Victoria ... Beschreibung, welcher massen den .... Sigismunden, Fürsten ... in Sybenbürgen ... Synam Bassa von seinem Lager vor Tergovist ... geflohen ... Auch wie hochermelter Fürst ... Tergovist ... erobert.* Nürnberg: bey Leonhard Heussler, in Verlag Joachim Lochners, 1596. Fametszet, képméret: 76×105 mm. A_{4v} „Als aber bey dem ersten Dorff an der Walachey deß Fürsten vnd andere Gezellt auffgeschlagen ist von einem grossen in der nehen gelegnen hohen Felsen der Königstein genannt ein starcker grosser Adler vber das Lager geflogen vnd sich bey deß Fürsten Gezellt so sehr herab vnd nidergelassen also daß er gefangen vnd biß dahero gespeist vnd erhalten worden.”

⁹¹ Uo. A_{4v} „Dise Figur helt in sich die zwey grossen Wunderzeichen himlisch und jridisch als den hellen Cometen am Himel vnd fliegenden grossen Adler vber dem Lager Fürst: Durch leuchtigkeit in Sybenbürgen bey Tergovist wie denn hernach folget.” A metszetén a következő feliratok olvashatók: „F.D. 7 Birgen Gezl. – Tergovist – Königstein – Sina Bassa”.

⁹² Uo. A_{4v} „1. Der helle Comet am klaren Himel. 2. Der Felß Königstein genannt davon der Adler geflogen. 3. Der grosse starcke Adler. 4. Das erste Dorff in der Walachey. 5. F.D. in Sybenbürgen Lager. 6. F.D. in Sybenbürgen Gezelt. 7. Das Sybenbürgisch Kriegsvolck. 8. Die Statt und Vestung Tergovist. 9. F.D. Kriegsknecht stürmen vnd gewinnen Tergovist. 10. Synam Bassa Gezelt vnd Lager. 11. Synam Bassa Flucht auß seinem Lager auff Buccarest. 12. Die 4000. Türcken so mit dem grossen hauffen Haubwiehes so sie in der Walachey geraubet widerkommen vermeynen den Synam Bassa noch zu finden aber von dem Fürsten in Sybenbürgen aller schlagen worden.” A 8. és a 11. szám lemaradt, talán nyomdahiba miatt a fametszetről.

Diese Figur helt in sich die zwey grossen Wunderzeichen/ Him-
lisch vnd irdisch/ als den hellen Cometen am Himmel / vnd fliegende
den grossen Adler vber dem Läger/ Fürst: Durchleuchtigkeit in
Sybenbürgen bey Tergovist/ wie denn hernach folget:

1. Der helle Komet am klaren Himmel.
2. Der Fels Königstein genannt/das von der Adler geflogen,
3. Der grosse starke Adler.
4. Das erste Doiff in der Walachey.
5. S. D. in Sybenbürgen Läger.
6. S. D. in Sybenbürgen Gezelt.
7. Das Sybenbürgisch Kriegsvolk.
8. Die Statt vñ Befestung Tergovist,
9. S. D. Kriegsnecht/ stürmen vnd gewinnen Tergovist.
10. Synam Bassa Gezelt vnd Läger.
11. Synam Bassa Flucht auß seinem Läger/ auß Buccarest.
12. Die 4000. Türcke/ so mit dem grossen hauffen Haubvtebes/ so sie in der Walachey geraubet / widerköffen/ vermeynent den Synam Bassa noch zu finden / aber von dem Fürsten in Sybenbürgen all erschlagen worden.

Die

ám a de Bry-féle metszettől eltérően az oldal középső harmadán egy hosszú csóvájú kométa fametszetes képe is látható.⁹³ A történetet megörökítette Hieronymus Ortelius is nevezetes kronológiájában.⁹⁴

A mítosz képi változatai

A negyedik metszet (4. kép) viszont az előbb említett *Chronologia* első kiadásában található meg. A mű egyébként a nikápolyi csatától kezdődően mindenféle várostrom, csata és hadjárat kronologikus feldolgozása német nyelven, Hans Siebmacher gyönyörű rézmetszeteivel.⁹⁵ Érdekes, hogy az F betű a Dunát jelölné, holott minden bizonnyal ez a Ialomița folyó lehetett.⁹⁶ Itt is a Duna partján fekvő Gyurgyevó okozhatta a zavart. Ráadásul a képen valóban feltűnik a gyurgyevói ütközet sematikus ábrázolása, mivel a menekülő török had egy része az összeomlott híddal együtt a folyóba veszett, ám a magas hegyek, s gyurgyevói erőd ábrázolásának hiánya kizárja azt a lehetőséget, hogy itt valóban a nevezetes átkelést metszette volna a művész. Az összes kép közül az asztronómiai jelképei miatt talán ez a legfurcsább. Három objektumot láthatunk a kép felső részén, a Na-

⁹³ Uo. B_{1r} „Diweiln aber der Fürst in Sybenbürgen mit seiner Käiß entlich gegen dem Synam Bassa fortzufaren nit ablest vnd nur bey vngefehrlich ein halbe Tagreiß von Tergovista ist den 15 Octob. zu auffgang der Sonnen ein Comet vber dem Sybenbürgischen Läger erschienen vnd lenger dann ein gantze Stund am hellen Himmel sich sehen lassen.”

⁹⁴ EK, Bar. 00250. ORTELIUS, Hieronymus: *Chronologia oder historische Beschreibung aller Kriegsempörungen*. Nürnberg: Durch Johann Lantzenberger, in Verlegung Johann Sibmachers, 1603. 291. „Als nun die Sibenbürgischen zum ersten Dorff an die Wallachey kommen deß Fürsten und andere Gezelt allda auffgeschlagen ist von einem grossen in der nähe gelegenen hohen Berg unnd Felsen der Königsberg genannt ein grosser Adler herab geflogen kommen unnd sich auff deß Fürsten Gezelt gesetzt welchem man alsbald Speiß dargereckt und zu essen gebotten hat die er angenommen und sich dermassen erzeiget daß keines hinweg begerens bey ime ist gespüret worden. Wie er sich dann auch von ihnen willig hat fangen lassen. Gleich darnach den 15. Octobris bey der Nacht hat sich ein grosser Comet schröcklich anzusehen gegen dem Orient unnd gemelten Gebürg zu erzeigt welcher von allem Volck im gantzen Läger mit grosser verwunderung ist gesehen worden darvon man mancherley deutung unnd außlegung untereinander gehabt. Der Fürst in Sibenbürgen aber hat solch Wunderzeichen in guter acht unnd für ein warnung Gottes gegen seinen Feinden genommen und in seinem Läger besser Wach zuhalten angestellt worden.”

⁹⁵ OSzK, Hung H. 1840. ORTELIUS, Hieronymus: *Chronologia Oder Historische beschreibung aller Kriegsempörungen*. Nürnberg: Sibmacher, 1602. Rézkarc, képméret: 168×273 mm. A kép alatt 17. századi kézzel: „Teygouist megh salasa”. A kép alatti szöveg: „Abriss der Belegung Tergovist und der Schlacht so vom F. von Siebengurgn. Gesehen anno 1595. mense Octob.” A magyarázó feliratok: „A. Die Statt Tergouist. B. F. von Sibenbürg; Leger. C. Das Gebürg Königstain. D. Das Gebürg dardürch der Türck kommen. E. Der Türcken niderlag vnd flücht. F. Die Thonau. G. Der Adler so in des Sibnpürg Leger g[e]fogen.”

⁹⁶ ISTVÁNFY: *i. m.* 1962. (74. jegyzet) 408. „Majd Rukárból elindították táborukat, s a Dambovica folyón – ez a hegyek gerinceiből lezúdulva, s felvéve a Jalomnica folyót, a Dunába ömlik – gázlón átkeltek s arra a helyre érkeztek, ahol Mihály tábort ütött.”

- A. Die Star Teyweiff
- B. Die Tawcken inden lag and flacht
- C. Das Geuey Konyflanz
- D. Das Gebueg darthine
- E. Die Tawcken inden lag and flacht
- F. Die Thonau
- G. Der Allee fe in der der Tawcken
- Shupung Lager gloggen

ABRUS DER BELEGUNG TERGOVIST VON DER SCHLACHT VON DEM JE VON SIBENBYRGN GESCHEHEN ANO. 1595. Menckelohd:

Tergovist mgy / abasa.

4. OSZK, Hung H. 1840. Ortelius, H.: Chronologia – 1602.

pot és a Holdat bal és jobb oldalon, s közötté feltűnő hosszú csóvájú üstököst. A kép bal felső részében a három nap történéseit sűrítette egybe a metsző, legfőül látható a menekülő Szinán hadaival, alatta Tîrgovişte megerősített városa, s talán az óratorony, ahol a székelyek betörték. A kép jobb sarkában pedig Zsigmond táborát láthatjuk, s azt a pillanatot, mikor a sas lebukott Királykőről, majd a fejedelem táborában tartják fogva. A Ialomița jobb partján a törökök veresége és menekülése tűnik fel. A zavart tovább fokozza, hogy a kép felső harmadában milyen hegyeket láthatunk. A metsző szerint, amelyeken átkelve jöttek a törökök, ám ez csak a Balkán-hegység lehetne. Ugyanakkor a Királykő lábánál fekvő Ručar települést, bár nem tünteti fel a magyarázó szövegben, jól bemutatja. A zavaros ábrázolásra magyarázat lehetne, ha a tényleges távolságokat és az arányokat figyelmen kívül hagyjuk, s azt feltételezzük, hogy a metsző a hadjárat egész történetét kívánta egy képbe sűríteni. Így a jobb alsó sarokból indulva, október 4-től, Ručar melletti táborveréstől, a sas és az új üstökös október 15-i feltűnését, Tîrgovişte kétnapos ostromát, az október 18-i bevételt, s végül az egy héttel későbbi, október 25-ös gyurgyevói győzelmet. Érdekes még továbbá, hogy az állítólagos csillagászati jelenséget, a képen feltüntetett üstököst nem magyarázza meg, mint az előző metszetek. A Nap és a Hold közös megjelenítése esetleg utalhat Decsi parheliára, amit Hunyadi Ferenc látott a tábor felett.

Alexander van der Mair augsburgi metsző nagyon szép és hatalmas rézmetsetes térképen (5. kép)⁹⁷ feltűntette az ütközetet, dátummal. A képi ábrázolás híven követi a legendás történetet, a Királykőről lebukó sast és a csata színhelyén, az égen feltűnő, hosszú csóvájú üstököst. A Dunába ömlő Ialomița folyó bal partján magasodik a hegy, a jobb partján láthatjuk feltehetően az erdélyi fejedelem sátorát és Tîrgoviştét, bár jellegzetes épületei nem beazonosíthatóak. A csata színhelyét jelzi a keresztben lévő S betű, amely a győztes Zsigmondra utal.⁹⁸ A térkép részletesen feltűnteti a korábbi, nagy visszhangot kiváltó összecsapásokat a törökökkel, így például az 1444-es várnai csatát, Nádorfehérvárnál megjegyzi a rajzoló az 1456-os Hunyadi-diadalt és az 1521-es elvesztését, Zsigmond 1428-as vereségét Galambóc váránál, amit félredatált (1409). Rejtélyes a Silistra körzetében zajlott 1595-ös ütközet, ami a térképpel szerint Zsigmond csatája lett volna, ám a terület a mai Bulgáriában található, s Gyurgyevótól északkeletre, s nem a térképen ábrázolt délnyugatra. Talán Mihály vajda 1594-es dunai hadjáratának helyszíneit (Brăila, Hârșova és Silistra) jelölte. Ugyancsak egyértelmű tévedés a nikápolyi csata dátuma, amelyet majdnem kétszáz évre későbbre datált a metsző, akit megteveszthetett Luxemburgi Zsigmond, mivel Báthory Zsigmond győzelmi jelét tette a térképre. Természetesen itt is megtörténhetett, hogy Mihály 1595-ös si-

⁹⁷ OSzK, App. Metszet 126. MAIR, Alexander van der: *Transylvaniae, Moldaviae, Valachiae, vicinarumque Regionum nova descriptio, Anno MDXCVI ineunte*. Rézkarc, lapméret: 514×992 mm. „Tergovista 18. Octobr. 1595.”

⁹⁸ „Hoc signo notata, capta sunt a Principe Transyluaniae anno 1595.”

5. OSzK, App. Metszet 126. Mair, A.: Transylvaniae – 1596.

kereinek (Vidin, Plevén, Nicopolis és Babadag) híre zavarta meg a metszőt.⁹⁹ Megtalálhatjuk még Horvát Márton kapitány katonai akcióját is, mikor csapatával egészen Szófiáig jutott el.¹⁰⁰ A többi 1594–1595. évi eseménnyel már pontosabban bánt Mair. A térképen jelölte Borbély György nyári-őszi hadjáratát, mikor

⁹⁹ DECSI: *i. m.* 1982. (41. jegyzet) 195. „Mihály vajda, akkor már Zsigmond fejedelem vazalusa, vezetésével tűzzel-vassal feldúltak mindent Nikápolyig.”

¹⁰⁰ DECSI: *i. m.* 1982. (41. jegyzet) 195–196. „De mindezek között az első helyet Horvát Mártonnak, a szabad gyalogok kapitányának, ama dús haszonnal járó vállalkozása tartja, melyet kevés emberrel vezetett: átkelt a Haemus [Balkán]-hegységen, nem messze a thráciai Szófia városától, és kifosztott egy állami kincstárat.”

például Lippát bevette. Bukarest elfoglalását október 20-ra, a gyurgyevói ütköztet október 30-ra datálta. Majd itt is, mint az előbb említett Mayer-féle térképen, feltűnik a moldvai vajda téli hadjáratának sikeres színhelyei Nyeszter és a Duna-delta között. Ismerünk még olyan térképet is a korszakból, amelyen az egyesített erdélyi-havasalföldi hadak menetelnek Gyurgyevó felé 1595 őszén.¹⁰¹

A térkép képi üzenetei a politikai propaganda kézenfekvő megnyilvánulásaiá váltak. A jobb szélén egy sor fontos jelképet jelenít meg, Rudolf és Zsigmond szövetséges portréja egymás mellett, fölöttük jobbra Duna, Tisza, Pannónia és Dácia allegóriája, a másik oldalon a birodalmi sas glóbuszon, s Zsigmond virtusát jelképező villámok. Alatta a Báthory-családfát (Stemma Bathoreum) láthatjuk az erdélyi fejedelem és lengyel király Istvántól, a frissen házasságot kötött Zsigmondig, s egy horatiusi szállóige elejét olvashatjuk: „Hős nemzedék csak hős ivadékok ad.”¹⁰² A címerben szereplő három nemzet (magyar, szász és székely) illetve az erdélyi, havasalföldi és moldvai szövetség kötelékére utal a Vulgátából származó locus: „Ha az egyiket megtámadja is valaki, ketten ellene állhatnak annak; és a hármas kötél nem hamar szakad el”.¹⁰³ A középén elhelyezkedő kétfejű sas-címerben ugyancsak idézet olvasható a latin Bibliából: „Fogai, mint az oroszlán fogai, és agyarái, mint a nöstény oroszláné.”¹⁰⁴ Már Decsi forrásai kapcsán is megemlítettük, hogy Nagy Sándor milyen nagy mértékben lehetett követendő minta Zsigmond számára.¹⁰⁵ A metszet jobb alsó sarkában egy impozáns diadalívét láthatunk, amely Kruppa Tamás szerint nemcsak a művészi kiállítású rézkarcon, hanem a valóságban is létezhetett.¹⁰⁶ Zsigmond győztes római császárként tért vissza a havasalföldi hadjáratból, ez jól látható a manierista diadalív felett, ágaskodó lovon ülő, római harci díszbe öltözött erdélyi fejedelmen, amint rátapos a török hadijelvé-

¹⁰¹ RANDA, Alexander: *Pro Republica Christiana. Die Walachei im „langen” Türkenkrieg der katholischen Universalreiche (1593–1606)*. München, 1964. 119.

¹⁰² HORATIUS: *Carmina*. IV. 4,29. „Fortes creantur fortibus et bonis”. – HORATIUS FLACCUS, Quintus: *Összes versei*. Szerkesztette BORZSÁK István és DEVECSERI Gábor. Bp. 1961. GRIGÁSSY Éva fordítása. 273.

¹⁰³ Ecc 4,12. „Et si quispiam praevaluerit contra unum duo resistent ei funiculus triplex difficile rumpitur.”

¹⁰⁴ Jo 1,6 „dentes eius ut dentes leonis et molares eius ut catuli leonis.”

¹⁰⁵ KRUPPA Tamás: *Legitimáció és propaganda Báthory Zsigmond udvarában*. (Ph.D. disszertáció, kézirat) Szeged, 2000. „Fikció és valóság” c. fejezet.

¹⁰⁶ *Documents concernant l’histoire de la Transylvanie, de la Moldavie et de la Valachie*. Publié par André VERESS. Bucarest, 1932. Vol. IV. 310. „Di nuovo questo Serenissimo se ne ritorna vittorioso dall’ impresa, et in tutti i luoghi, dove passa per le sue città, come per Corona, Megies, Cibinio, Grosskirch et altre città principali, tutte sue, è ritenuto non solo come Signore e padrone, ma come vittorioso, a guisa d’un’ altro Cesare trionfante et di giorno in giorno si aspetta qui in Alba Giulia, sua residenza, dove noi siamo venuti una giornata avanti per comodità degli alloggiamenti, che qui pur si preparano Archi trionfali, colonne e statue, e meritamente.”

nyekre és egy török katonára. (6. kép) Az ábrázolás különlegességét emeli, hogy Miksa 1563-as illetve Rudolf 1572-es pozsonyi koronázásán kívül nem ismerünk ehhez hasonló diadalkaput (amelyik meg is épült volna) a 16. századi Magyarországon.¹⁰⁷

A kompozíció hasonlít a már említett Gatti rézmetszetéhez, amelyen a vasvértbe öltözött Zsigmond ágaskodó lovával egy fekvő, törött kardú török harcost készül eltaposni. A háttérben a magas hegyek között zajló tŕrgoviŕstei ũtközetet ábrázolta a metszõ.¹⁰⁸ A Mair-féle metszeten látható díszkapu két oszlopán lévõ felirat is azt tanúsítja, hogy a propaganda két tartóoszlopa a két híres ókori hadvezér, hiszen a magyar Scipio (Scipioni Hungarico) és az erdélyi Nagy Sándor (Alexandro Dacico) jelöli Zsigmondot. Bocatius pedig egy 1596-os költeményében erdélyi Achillesnek (Transylvanus Achilles) nevezte az erdélyi fejedelmet.¹⁰⁹ Maga Bocskai István is évekkel késõbb megemlékezett arról, hogy az erdélyi fejedelmet Nagy Sándorhoz, Scipiohoz és Herkuleshez hasonlították.¹¹⁰ Így joggal állíthatjuk, hogy a Nagy Sándor-mondakör magyarországi recepciójának egyik fontos személyévé vált Báthory Zsigmond, a recepció színhelye pedig a gyõztes 1595-ös havasalföldi hadjárata lett.¹¹¹ Jó példa erre még Decsi nevezetes 1596-os Sallustiusfordításának elõszava, amelyben feltűnik a történelemben és a harcművészetben egyaránt jártas világbíró Sándor és Scipio Africanus.¹¹² A hadi sikerek után rengeteg egylapos fametszet, újság és rövidebb tudósítás árasztotta el az európai, az

¹⁰⁷ GALAVICS Géza: *A magyar királyi udvar és a késõ reneszánsz képzõművészet*. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerkesztette R. VÁRKONYI Ágnes. Bp., 1987. 229–230. A metszeten megörökített diadalkapukat Pietro Ferabosco, itáliai származású bécsi építész készítette, aki több magyar erõdítmeny kiépítésében is részt vett.

¹⁰⁸ L. a 12. sz. jegyzetet.

¹⁰⁹ BOCATIUS: *Poetica i. m.* 1990. (35. jegyzet) 357.

¹¹⁰ BOCSKAI István: *Levelek*. Válogatta, a bevezetõ tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította BENDA Kálmán. Bp., 1992. 75. „Ugyan ki ne siránkoznék amiatt, hogy felséged, akit az idegen nemzetek Nagy Sándorhoz, Scipióhoz, Herkuleshez hasonlítottak, s akinek sokfelé szobrot akartak állítani, akit úgy dicsõítettek a keresztyén világot végveszéllyel fenyegetõ viharok közepette, mint Krisztus nevének a törökök ellen az égbõl küldött oltalmazó harcosát (...).”

¹¹¹ KIRÁLY György: *Világbíró Sándor mondája régi irodalmunkban*. = ItK (28.) 1918. 241–253. – BORZSÁK István: *A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon*. Bp. 1984. – MONOK István: *Olvasmánytörténeti források, értelmiségtörténet*. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerkesztette ZOMBORI István. Szeged, 1988. 169–179. – KRUPPA: *i. m.* 2000. (105. jegyzet).

¹¹² SALLUSTIUS Crispus, Caius: *Az Caius Crispus Sallustiusnak két historiája*. A kísérõ tanulmányt írta KURCZ Ágnes, a faksimile szövegét gondozta VARJAS Béla. Bp. 1979. /Bibliotheca Hungarica Antiqua 10./ Az olvasókhoz „Amaz nag világ biro Alexander nem szegyenlette azt mondani, hogy õ minden hadi dolgokban valo bölcseseget az Homerus könyueibõl tanult volna. (...) Az Scipiois (...) az Xenophonnac Cyrus kiralyrul irt Historiaiat eiel nappal mond gyac hog oluasta, es minden had viseleset az szerent rendelte volna.”

6. OSzK, App. Metszet 126. Mair, A.: Transylvaniae – 1596.

erdélyi, s a magyarországi könyvpiacokat.¹¹³ Nyilván a történelem során többségük elpusztult, ezért is ritka kincs az a forrás, amely beszámol egy erdélyi könyvhagyatékban fellelhető példányról, amely Mayer előbb tárgyalt *Neue Zeitungja* lehetett. Martin Schmeizel erdélyi szász történetíró könyvtára 1751-es katalógusában több, a 15 éves háborúhoz kapcsolható hírlap található.¹¹⁴

A többi metszeten már a mitikus történet vagy módosult, vagy eltűnt. Az egyiken (7. kép) Tírgovistét és az október 18-i csata lefolyását ábrázolta a metsző.¹¹⁵ A kép követi Decsi leírását, miszerint a hadrendet Zsigmond a várostól nem messze állította fel, hogy másnap megütközzön Szinánnal.¹¹⁶ A metszeten felismerhető jellegzetes formáival a Sfintul Nifon templom. A sárkányfogas zászlókkal díszített erdélyi sereg üldözőbe vette a menekülő török hadakat, akik szekereken viszik a rablott zsákmányt, a kép közepén pedig egy lándzsás lovas ütközet látható. A várost előző nap kezdték ágyúzni, de ezzel kevés sikerrel jártak. A kép bal felső sarkában láthatjuk az eseményt.¹¹⁷ A bal alsó sarokban magát Zsigmondot (il Transilvano) láthatjuk kopjával, ágaskodó lovon, mint a győztes hadvezért, mögötte az erdélyi tábor sátrait. A jobb alsó sarokban a menekülő nagyvezírt és az általa hátrahagyott nehézágyúkat és szekereket metszette.¹¹⁸ A másikon (8. kép) kézzel színezett fametszeten a felirat: „S. Georg”, s Zsigmond oldalról, a korához képest idősebbnek ábrázolta, jogarral a kezében. A történetre csak utal az ablakban a sas, s a tírgovistei ütközet egy apró részlete elevenedik fel, a kép alatti német versben pedig nincs megemlítve sem a madár, sem az égitest. A metsző Bartholomäus Keppeler, aki valószínűleg a fejedelmi sátorban tartózkodó, harci díszben lévő Zsigmondot ábrázolja abban a pillanatban, mikor a legendás sas megjósolja a győzelmét és szemléli az erdélyi hadak sikerét. A torony kupoláján lévő félhold

¹¹³ KERTBENY Károly: *Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok 1454–1600*. Bp. 1880. 262–299. – GÖLLNER, Carl: *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts*. Berlin, 1961. II. Bd. 533–648. Közel száz különböző, 1595–1596 között megjelent nyomtatványt tartanak számon a bibliográfiák, amelyek beszámolnak az 1595-ös hadi eseményekről.

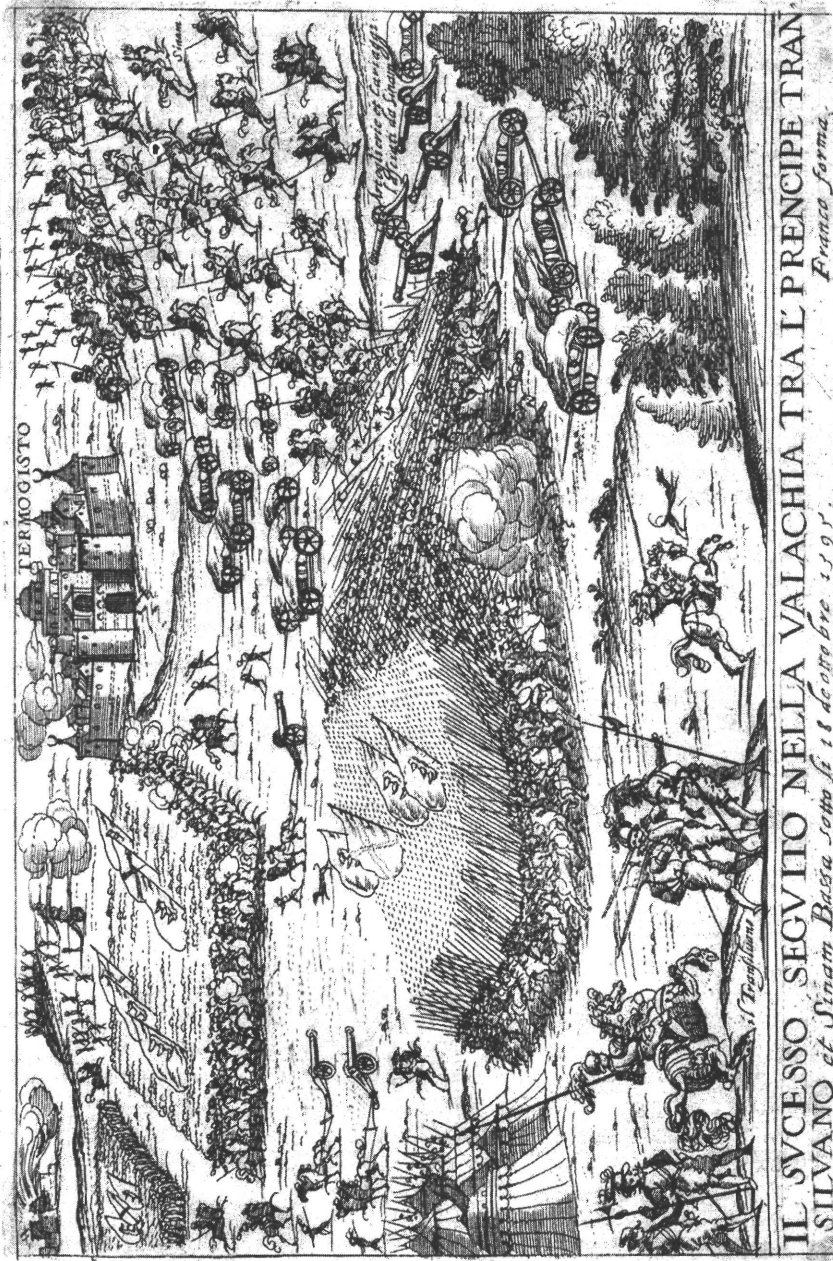
¹¹⁴ *Erdélyi könyvesházak IV/1–2. Lesestoffe der siebenbürgen Sachsen. 1575–1750*. Hrsg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERÓK. Bp. 2004. /Adattár 16/4./ 43. (a katalógus facsimiléje a II. kötet végén) „Zwo wunderbarliche Zeitungen, wie auch den 5ten Tag Octobr. 1595. auf des Fürsten von Siebenbürgen Feldlager ein Comet erschienen, u. d. g.”

¹¹⁵ OSZK, App. H. 612. FRANCO, Giacomo: *Teatro delle piu moderne imprese de querra fatte si nell Ungheria come nella Fiandra et altri luoghi*. In Venetia: presso Giacomo Franco, 1597. 20. kép. Rézkarc, lapméret: 130×195 mm. Kép alatt felirat: „Il svcesso segvito nella Valachia tra l'Princepe Transilvano et Sinam Bassa sotto li 18 de ottobre 1595. Franco forma.” A képből lévő szöveg: „Termogisto – il Transilvano – Sinam – Artoglierie et Cariaggi lasciati da Sinam.”

¹¹⁶ DECSI: *i. m.* 1982. (41. jegyzet) 267. „Lassú vonulással két táborverés után egy síkságra jutott, mely Tírgoviste városától ezer lépésre feküdt; az volt a szándéka, hogy másnap megütközik Szinánnal, aki Tírgoviste mellett táborozott.”

¹¹⁷ DECSI: *i. m.* 1982. (41. jegyzet) 270. „Mindezeket elvégezve, október 17-én a mieink teljes hévvel lövetni kezdték Tírgoviste erősségeit, de hiába.”

¹¹⁸ DECSI: *i. m.* 1982. (41. jegyzet) 273. „A tírgovistei várban rengeteg puskaporon és egyéb felszerelésen kívül harmincnégy kisebb és négy tisztes nagyságú ágyút találtak.”

7. OSzK, App. H. 612. Franco, G.: Teatro – 1597.

Eygentliche bildnuß des Hochgebomen Fürsten vnd
Herzen/Herzen Sigismundi Batorti/Fürsten in Sibenburgen/Wallachey/
vnd Moldaw.

Sigismund Batorti Hochgebomen/
Sibenburgischer Fürst erkoren/
Hetz diese bildnuß vnd gestalt/
Da er war zwetzig drey Jar alt/
Vnd lebend hertz ohn gefahr/
Kriegerey weyllich sieben Jar.
Als nun der Zürgen ganz feurentlich
Freiberrlich auch riet rüren sich/
Vnd wolte das ganz Hungarlands/
Teantlich bringgen in sein hand/
Auch ferner in die Chaffschafft/
Sein Fürst zu sezen war bereit/

Hetz dieser Fürst ein Herten mich/
Als küh ihm vnd abschlagen küh/
Mit Moldaw vnd der Wallachey/
Er sich verbindet sorgen frey/
Mit Kayserlicher Wagelstutz/
Freundtlichen auch verglichen hat/
Da er küh sezen auch zu gleich/
Ein Händlin vom Haus Österreich.
Dem Fürst sich wider sezt/ohne sagen/
Den Zafan Wassi eher er sich laget/
Den Betrat Wassi eher müssen
Erzählst/ das er das weid wußt lassen/

Als auch der Sinan Wassi kam/
Vnd wil der Zürgen zu sich nam/
Tzet er ihm vnder augen stehet/
Wach ihm anß seinem leger stehet/
Vnd da er ihm nachruddet bost/
Er vber Thonam stehet was.
Ist also die ganz Wallachey/
Gemacher vordem Zürgen frey/
Mit Waff zu Wasser vnd zu Land/
Wilt besser ort/ mit starkere hand/
Der Fürst dem Zürgen das genommen/
Hertz wußt zu küh im ferner kommen. E. D.

In Augsburg bey Bartholme Keppeler Buchhändler im kleinen Schaffnen gestit.

App. M. 32

még a győzelem előtti állapotot mutatja. A mellkasán átvetett szalagon egy Krisztus monogramos Nap-medált visel. A kavarodást itt is az okozhatta, hogy a német szövegben szó van a gyurgyevői ütközetről. A csillag eltűnik, a sas csak stilizált jelkép, a szövegben nyoma sincs a mítosznak vagy bármilyen légköri-, esetleg csillagászati eseménynek.¹¹⁹ A harmadik metszeten (9. kép) fiatalon ábrázolják Zsigmondot, szintén jogarral a kezében, háttérben a tŕrgovistei ütközet, ám itt is hiányzik a sas és a csillag története. A Sfintul Nifon templom felismerhető, a tornyon félhold látható. A sárkányfogas Báthory-címer foglal helyet a kép bal felső sarkában, s a jobb felső sarokban két, erdélyi és török zászlókat lobogtató lovascsapatok összecsapását láthatjuk.¹²⁰ Decsi arról számolt be, hogy Szinán, fedezve az utóvédét, őrtüzeket gyújtott.¹²¹ Istvánffy ellenben arról tudósított, hogy magát a várost gyújtatta fel a nagyvezír.¹²² Ugyanezt erősítette meg Pellérdi is.¹²³ Talán ezt jelzi a metszet a bal felső sarokban. Ez jelenet látható egyébként Franco metszetén (7. kép) is. A sas és a csillag ábrázolásoknak egy szép területe a különböző érméken látható jelképek. Például Rudolf császár jelmondata: „ragyog a császár csillaga” (Fulget Caesaris Astrum) olyan érméken is szerepel, amelyeken sást, hatágú csillagot és egy földgömböt szorító halfarkú bakot is ábrázolnak.¹²⁴ Az érmék előlapját minden esetben a Habsburg uralkodó képmása díszíti. A különös halfarkú bakkecske Rudolf hitét és a mágia iránti vonzódását egyaránt megjelenítette, hasonlóan a példaképénél, Augustus császárnál.¹²⁵ A másik érmén felirat: „Ahogy Isten akarja” (Wie Goth will). Hatágú csillag, félhaddal, amelyet a déli

¹¹⁹ OSzK, App. Metszet 32. Fametszet, lapméret: 387×264 mm. – CENNERNÉ *i. h.* 1973. (12. jegyzet) 22. kép szerint a metszet Gyurgyevó várát ábrázolná, ám mivel hegyeket ábrázol a metsző, inkább Királykő lehet a képen. – Victoria 1596. B_{3v} Szinán és Zsigmond fametszetes képe, az erdélyi fejedelem kezében jogar, vasvértben, sisakja egy asztalon hever, s a keret talán egy katonai sátor díszítő függőnyei adják. A nagyvezír legyőzött pőzban, kardja hegyét a földre szegezi.

¹²⁰ OSzK, App. Metszet 417. Rézmetszet, lapméret: 202×135 mm. A kép alatt felirat: „Serenis. Sigismondo Batori, Prencipe de Transilvania, Valachia, Moldavia etc. Franco Forma.”

¹²¹ DECSI: *i. m.* 1982. (41. jegyzet) 268. [Szinán] Akár saját szemével látta pedig, akár kémekektől szerzett hírt, bizony, hogy megijedt, elvesztette a bátorságát, felszedette a sátrakat, megtévesztésül őrtüzeket gyújtatott, és menekülésszerűen elrendelte a visszavonulást.”

¹²² ISTVÁNFY: *i. m.* 1962. (74. jegyzet) 409. „Maga Szinán éjjel seregével Bukarest felé indul, de előbb felgyújtatta a várost, melyben körülbelül húsz templom leégett.”

¹²³ PELLÉRDI: *i. m.* 1596. (87. jegyzet) A_{3v} „(...) az varasa nagy allat volt sok szep kö hazak, Kalastromok benne, azt mind föl gyoitotta es el egette, az mely nap oda iottottunk.”

¹²⁴ EK, Bar. Ga 2' 637. TYPOT, Jacob: *Symbola divina et humana pontificum, imperatorum, regum*. Pragae: [s.typ.], 1601–1603. T. II. 57. „Primo, en Caesaris sydus oppositum, semilunae Turcarum. Ita Deo placuit, horum immanitatem, illius humanitati opponere.”

¹²⁵ TYPOT: *i. m.* 1602. (124. jegyzet) T. II. 57. „Thema suum Caesar Rodolphus utraque facie exprimit, cum diversis, sed notis symbolis, et antem ut apud Tranquillum est, eodem signo signavit nummum Augustus Caesar. Felix huic fulsit, illi felicius fulgeat, Deum, qui astra ut condidit, moderatur, rogo.” – GALAVICS Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen*. Bp., 1986. 30–31. – Csuti Elemér numizmata hívta fel a figyelmemet arra, hogy Augustus (és további császárok) érmein szerepel a halfarkú bak.

App. M. 417

9. OSzK, App. Metszet 417. Franco, G.: Báthory Zsigmond – 1596.

szél fúj. A harmadik érmén következő felirat olvasható: „A keményeket is megtöri az erő” (Vadunt solida vi). Itt szintén a sas, a hatágú csillag és a halfarkú bakkecske látható, amint a glóbuszt szorítja a két mellső lábával.¹²⁶

A történetírók és a legenda

Annak ellenére, hogy Szamosközy István erdélyi történetíró részletesen beszámolt a harci eseményekről, a légköri vagy csillagászati jelenségről nem tett említést.¹²⁷ Ezzel ellentétben szóról szóra Decsihez hasonló történetet mesélt el Szőlősi István históriás énekében.¹²⁸ Hatalmas hegyeken átkelve, egy mezőn állították fel a fejedelem sátrát, majd a vitézeknek egy csoda jelent meg. Egy sas ereszkedett le egy kőszikláról, majd a madarat Zsigmond sátrába vitték. Természetesen két táborra szakadtak a jelet értelmezők, volt aki Szinán, volt aki a ’német’ had vesztét látta az elfogott sas jelében.¹²⁹ Stoll Béla megállapította,¹³⁰ hogy Szőlősi Jacobinus János kolozsvári jegyző, Báthory Zsigmond titkárának latin nyelvű művét használta fel.¹³¹ Feltételezhetően Jacobinus műve volt a forrása annak

¹²⁶ Typot: *i. m.* 1602. (124. jegyzet) T. II. 56.

¹²⁷ SZAMOSKÖZY István: *Történeti maradványai 1542–1608.* Kiadta SZILÁGYI Sándor. Bp., 1880. /MHHS 30./ 51–55.

¹²⁸ KRUPPA Tamás: *Egy unitárius ének tanulságai. (Szőlősi István históriás éneke 1635-ből.)* = MKSz (117.) 2001. 449–453.

¹²⁹ OSZK, RMK I. 647. SZŐLŐSI István: *Rövid historia, melyben megiratik Szenen bassanak török császár ereivel Havasalföldének és Erdély országának pusztítására való ki jövele 1595 esztendőben és ... pogánsagnak az magyarok által meg veretése és szégyen vallása. Annak felette ... Borbély György kapitányságában, Lyppa várával egyetemben, tizen-nyoltz váraknak és kastélyoknak az törököktől való meg vétele.* [Kolozsvár]: [typ. Heltai], 1635. B_{2v} „Altal kelvén nagy sok erős helyeken, Kősziklás és szoros utú hegyeken, / Sátorát fel vonatá egy mezőben, / Vitézek csudát látának ez helyben. / Kőszikláról egy nagy Sas ereszkedék, / Csak közel Vrunck Satorához esék, / Kit meg látván az Vitézek ott lepék, / Fejedelem Sátorába bé vivék. / Ez dolog Táborban ki teriet vala, / Ki egyet ki mást, felölle szól vala, / Ebben értelmek nem eggyezhet vala, / Ha egy iót, más roszzat, magyaráz vala. / Egyik része Szinant gondollya vala, / Hogy kezezből el nem szabadulhatna, / Másik, Német had vesztét érti vala, / Mert Német Császár Czimere Sas vala.”

¹³⁰ *Régi magyar költők tára XVII. század I.* Szerkeszti KLANICZAY Tibor és STOLL Béla. Bp., 1959. 69–70.; 510–511.

¹³¹ OSZK, RMK II. 262. JACOBINUS János: *Brevis enarratio rerum a serenissimo Transylvaniae principe Sigismundo anno MDXCV gestarum. Authore Ioanne Iacobino, notario urbis Claudio-politanae.* Claudiopoli: typis Heltanis, 1596. C_{2v} „Itaque nonnullis propositis conditionibus Princeps libertatem eis licet invitus donavit, moxque in Transalpinam eos praecurrere iussit. Ipsemet quoque paucis post diebus castra movens alpebus aegre ob coenosissimi itineris difficultatem superatis ad villam Rukar in ipsis Transalpinæ finibus, et alpium angustiis castra ponit. Ubi dum tentorium eius extenderetur, novum subito spectaculum militibus apparuit. Aquila namque ingenti magnitudine praecipiti volatu ex alpebus delapsa, prope Principis tentorium cecidit, quam conspicati milites praetoriani, qui forte aderant, accurrentes, cum repente humo se tollere prae magnitudine non posset, captam in Principis tentorium deduxerunt. Quod cum in vulgus exiisset, ut sunt varia

a névtelen szerzőnek is, akinek 1596-ban kiadott műve csonkán maradt fenn, s így hiányzik belőle a sas története.¹³² Pethő Gergely történetíró viszont nem említette meg sem az új csillagot, sem a sas történetét, ám isteni segítségben reménykedő erdélyi fejedelemeiről beszélt.¹³³ Istvánffy Miklós történetíró szintén kedvező előjelként szólt az elfogott sasról, bár a csillagról ő sem tett említést.¹³⁴ Illésházy István pedig csak a havasalföldi város gyors bevételeiről tudósított.¹³⁵ Nagy Szabó Ferenc marosvásárhelyi emlékiró szintén nem hozott szóba semmilyen égi jelet Zsigmond 1595-ös hadjáratával kapcsolatban.¹³⁶ Ezzel ellentétben a teljes legendát ismertette röviden művében németül a Martin Fumée francia történetíró munkáját kibővítő szerkesztő.¹³⁷

Még egy haditudósítást ismerünk az 1595-ös eseményekről: Pellérdi Péter beszámolóját a tŕgovis̄tei és a gyurgyevói győzelemről. Az ismeretlen személyhez írt beszámolóját Gyurgyevónál jegyezte le, 1595. november 1-jén. A szemtanú részletes leírásból viszont hiányzik a sas és az új csillag megemlítése, pedig a történet színhelyét nagyon pontosan lerajzolta.¹³⁸ Pellérdi szemtanúként minden apró

hominum ingenia, alii aliud ex eo omen coniectare, pars ipsum Sinanum per aquilam designari, qui manus nostrorum non esset evitaturus, pars etiam sinistre augurium interpretebantur, quippe cum aquila Romani Imperii sit signum, quod ea in captivitatem devenerit, perniciem nostri exercitus, qui eiusmodi uteretur signo praesignificari augurabantur.”

¹³² OSZK, RMK I. 283. *Historia, melyben az felséges Bathori Sigmondnac erdélyi fejedeleme nec 1595 esztendőbe valo viselt hadai irattattanac megh.* Colosuárat: Helthaj Gáspár mŕhelyében, 1596.

¹³³ PETHŐ Gergely: *Roevid magyar kronika sok rend-béli fő historias koenyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedettetett és irattott Petthoe Gergelytuel.* Bp. 1993. 140.

¹³⁴ ISTVÁNFY: *i. m.* 1962. (74. jegyzet) 408. „A Rukárnál táborozó Báthori Zsigmond sátránál, melyet éppen akkor feszítettek ki, a hegyekből egy hirtelen lecsapó sas telepedett le. Miután nagysága miatt nem tudott a földről felszállni, a katonák elfogták, s ezt, kedvező előjelként magyarázva, a fejedelemehez vitték.”

¹³⁵ ILLÉSHÁZY: *i. m.* 1863. (1. jegyzet) 25. „Az erdélyi fejedelem, mind Tergoviscsa alatt, mind Bukarest alatt látván hogy az török tábor elment előtte, lováról leszállván, az egész tábor előtt térdre leesett, (felszóval hálákat ada az) úristennek, hogy nem ő előtte futnak az ő ellenségei, hanem (az istennek színe előtt. Ezt) az Tergoviscsát is csak gyorsan megvevé.”

¹³⁶ ETA I. 45. „[Tŕgovis̄tét] vakmerőképpen meghágá a székelység és megvevé; mert annak a tapasza nem száradott volt meg, hanem lágy vala.”

¹³⁷ EK, Ant. 2361. FUMÉE, Martin: *Historia von den Empörungen, so sich im Königreich Ungarn, auch in Siebenbürgen, Moldaw, in der Bergische Walachey und andern Örthern zugetragen haben ... biss dieses ... 1596.* Gedrukt zu Cölln, Durch Lambertum Andree, 1596. 77–78. „Als nun die Sibenburgische ans erste Dorff an der Walachey kommen hat sich ein grosser Adler auff F. D. Gezelt gesetzt deßgleichen hat sich ein Comet am 15 Octobris F. D. Gezelt erzeugt.” – Az eredeti francia nyelvű 1594-es kiadásból (OSZK, App. H. 542.) értelemszerűen hiányzik még a történet, s az angol nyelvű változat (OSZK, App. H. 655.) az 1600-as kiadás ellenére sem jut el a tárgyalt időszakig. Így csak a német nyelvű bővítésbe került bele a friss legenda.

¹³⁸ PELLÉRDI: *i. m.* 1596. (87. jegyzet) A_{3v} „(...) így immar edgyot leuen ő fölsege hadaual Istennek segetsegeuel vgy indula el fekete halombol, es onneid nagy lassan vgy mendegeltünk, hogy Tergouistiatal ahun Zinan Bassa volt Taborban, azon inneid chak egy auagy ket kis merföldön szallank Taborban decima quinta Octob. Ezt Zinan Bassa meg ertuen hogy Vrunck ő fölsege imar olyan-

mozzanatról beszámolt, s augusztus 17-től kezdve írta le részletesen Zsigmond hadjáratát. Mivel a csodás égi jelek nem szerepelnek a tudósításában, így csak a metszeteken és a jezsuita forrásokban találhatjuk meg mind a két óment. A hosszú csataleírása sok ponton hasonlít Jacobinus és magyar átdolgozója Szőlősi művéhez. Királykőn bevárták a hadiszekereket, amelyekkel nehéz volt az átkelés a Kárpátokon. Eközben folyamatos, kisebb-nagyobb összecsapások zajlottak, s magyarok zsákmányt is szereztek a legyőzött törököktől. Mayer metszete jól adja vissza a különböző időben, más és más helyen zajló eseményeket. Istvánffy szerint a magyar és a török tábor között egy nagy hegy volt, ahonnan maga Szinán pasa figyelte a csatát.¹³⁹ Szinán jól mérte fel a helyzetét, s Bukarest felé vonult vissza, hátrahagyva seregének egy részét utóvédnek. Szőlősi és Mayer hasonlóképpen emlékezett vissza a magyar had felállításán. Az első vonalban négyezer lovas, nagyjából magyar kopjásokkal, Mihály vajda és Csáky István vezetésével. A sereg két szélén Szőlősi szerint német puskás gyalogok, Mayer ábrázolása szerint puskás lovasok álltak. Viszont az erdélyi fejedelem sátra mögötti jobbszárnyon valóban puskás gyalogosok támadtak a törökre, akik már az ágyújukat sem tudták használni. A török balszárny lándzsáin rajta van Szinán monogramja (S.B.), a török félholdas zászló és egy csillag a pajzsukon. A monogram egy menekülő török parancsnok fölött látszik, így könnyen lehet, hogy az ábrázolt lovas maga Szinán pasa. A Mihály vajda vezette főszereg zászlói között ott látható a kétfejű sasos Habsburg és a sárkányfogas Báthory lobogó is. A balszárnyat és vezetőjét, Bocskai Istvánt a hadrendben nem ábrázolta a metsző (1. kép).

Részletesen feltárt Báthory Zsigmond havasalföldi hadjárata és a jezsuita propaganda kapcsolata.¹⁴⁰ Jó héttel később, október 19-én erről a csodajelről számolt be Alfonso Carrillo jezsuita atya is Cesare Speciano prágai nunciának,¹⁴¹ illetve Claudio Aquaviva rendi generálisnak.¹⁴² Specianonak írott levelében említett nemes valószínűleg Hunyadi Ferenc lehetett, aki egy órán keresztül figyelte meg a kér-

kezel szallot hozaja es felesed(?), magaualleis vagyon azon Eiell fel kelt es minden hadaual menten ment, az varban Tergouistiaban hagyot tizen ket szaz embert, Illyen biztatással hogy ötet az rszazar hiuattya (...)."

¹³⁹ ISTVÁNFY: *i. m.* 1962. (74. jegyzet) 408. „A tábortól nem messze volt egy hosszan elnyúló hegy, mely alatt a Dambovica folyik. Azt mondják, hogy Szinán felment erre a hegyre, s messziről megsejmelte a mieink táborát.”

¹⁴⁰ KRUPPA Tamás: *Marciare verso Constantinopoli Báthory Zsigmond havasalföldi hadjárata és a jezsuita propaganda*. In: *Művelődéstörténeti törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. A kötetet szerkesztette BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter. Szeged, 1997. /Adattár 35./ 307–325.

¹⁴¹ VERESS Endre: *Carrillo Alfonz jezsuita atya levelezése és iratai (1591–1618)*. I. Bp. 1906. 166. „Decime vero quinta ad auroram, vidente etiam [hoc] nobili, cometa apparuit supra exercitum Serenissimi amplius quam per horam coelo sereno.”

¹⁴² VERESS Endre: *Carrillo Alfonz jezsuita atya levelezése és iratai (1591–1618)*. II. Bp. 1943. 205. „15. die Octobris ad auroram cometa visus est per horae spatium supra tentiorum Serenissimi, quem hic idem nobilis vidit.” – *Victoria* 1596. D_{1r}. Az 1596-os röplap latin szövegében eltérések vannak a Veress-féle közléshez képest.

déses légköri (és nem csillagászati) jelenséget. Érdekes, hogy a jezsuita forrás már üstököst (cometa) emleget és nem páros napot (parhelia). Ez persze adódhatott abból is, hogy a forrásközlő számára a két jelenség ugyanaz volt, s összekeveredhetett például a telihold és a napkeltekor megfigyelt különös fénytörés is.¹⁴³ Carrillo egy másik páterre, Ladó Bálintra hivatkozva mesélte el a sas történetét, amelyik Királykőről ereszkedett le a magyar táborba.¹⁴⁴ A történet latin és német változata megtalálható a már említett 1596-os *Zeitungban* is.¹⁴⁵ A sast elfogták, és jó előjelnek tekintették a csata előtt. S ugyancsak megemlítette levelében a Zsigmond sátra felett feltűnő üstököst. Kelemen pápa is értesült a legendás madár történetéről.¹⁴⁶ Szintén erről a csodás eseményről szólt Marcellus Pollardt is, ugyancsak Ladó levelére utalva, ami Szent Zsigmond napján tűnt fel az égen, s egyértelműen isteni üzenetnek tekintették az erdélyi táborban az ütközet előtt. Egy hatalmas sast láttak meg néhány nappal azelőtt, mikor tábort vertek az erdélyiek, s először arra a keresztre szállt le, amit a románok állítottak, majd a fejedelem sátrára repült át. Egy csodás ómen jelent meg az égen, ami megörven-

¹⁴³ *Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből (1592–1600)*. Kiadja VERESS Endre. Bp., 1909. 119. „Per il che si rimise subito l'esercito in ordinanza, et si stette tutta la notte, sino ad un hora di giorno, in punto per combattere, favorendoci assai il lume della luna piena, che pareva di giorno.”

¹⁴⁴ VERESS: *i. m.* 1943. (142. jegyzet) 205–206. „Heri rediens Claudiopoli, a Patre nostro Valentino [Ladó Bálint] concionatore Serenissimi Principis inveni hic literas datas ex castris 6. Octobris, in quibus refert, cum tentorium Serenissimi Principis extenderetur prima vice in ingressu Vallachiae atque in primo pago illius provinciae, advolasse aquilam statim ingentem ex vicina eaque edita rupe, vulgo vocata Lapis Regius, et in tentorio ita consedisse, ut fuerit a nostris capta, quam pro bono omnino servant et alunt in castris. Addit id, quod mihi melius omen est: In castris complures et frequentes esse confessiones, multosque ad fidem nostram converti.”

¹⁴⁵ *Victoria* 1596. D_{1v}-D_{2r}. „Den 15 dito aber zuvor in aller früe ist ein Comet welchen auch diser vom Adel gesehen erschienen vnd lenger dann ein Stund am hellen Himmel vber F.D. Kriegsheer vnd Lager gestanden. (...) Gestern da ich wider nach Clausenburg gelangt hab ich deß Herrn Patris Valentini welchen ich mit jr F.D. für ein Ungerischen Feldpredigern geschickt Brieff vnd Schreiben gefunden darinnen vermeld alls jr F.D. Gezelt bey dem ersten Dorff in der Walachey auffgeschlagen worden sey zu demselbigen von einem hohen Felsen welcher nechst darbey der Königstein genant ein sehr starcker grosser Adler geflogen sich also bey dem Gezelt nider gelassen daß er von den vnserigen gefangen gespeist vnd erhalten auch für ein sonder gut Omen oder glück zeichen erkent worden Aber ich halte es für ein noch bessers vnd glück seligers anzeigen (welches gemelter Herr P. Valentinus hinzu setzt) das in Fürstlicher D. Lager von vilen Soldaten offtmals confitirt andechtig gebetet vnd rechtes Catolischen Christlichen Glaubens bekantnussen geschehen.”

¹⁴⁶ VERESS: *i. m.* 1932. (106. jegyzet) 309. „Sua Santitá soglionse non si deve credere' a questi augurii; tuttavia si leggono cose grandi, et fanno grandi impressioni nei popoli, et queste potrebbono giovare al nostro bisogno.”

deztette az erdélyi fejedelmet.¹⁴⁷ Alfonso Visconti erdélyi pápai nuncius elkísérte Zsigmondot a hadjáratába, szintén kedvező előjelként számolt be a csodás eseményről. A sas rárepült a sátrára, majd az őrség elfogta a madarat és megkötözte.¹⁴⁸ A sas és a csillag legendája így belesimul a Báthory-propagandához köthető avvisi politici, a Szentszék által inspirált röpirat mondanivalójába: a győztes havasalföldi hadjárat hőseit, Zsigmondot kell támogatni az új keresztes hadjáratban.¹⁴⁹

Mivel Szamosközy István erdélyi történetében arról is beszámolt, hogy Báthory Zsigmond fejedelem szellemidézéssel csillagiósok véleményét kérte ki a harcok előtt, elképzelhető, hogy bármiféle természeti jelenség, fénytörés, szokatlan esemény kapóra jött az erdélyiek számára a bizonytalan hadi vállalkozás megkezdésére és folytatására.¹⁵⁰ Természetesen van olyan vélekedés is, amely szerint az új csillag valójában a győztes hadvezér, Báthory Zsigmond absztrakt, asztrológiai jelképe lenne csupán. Ez minden bizonnyal egy téves szövegolvasatból adódhatott.¹⁵¹ A kortárs történetírók is kitértek Zsigmond kapcsán az asztrológia és a jellemfejlődés összefüggéseire.¹⁵² A fejedelem születéséhez, igaz utólag, baljós jelet, s zodiákus jegyet kötöttek, hiszen a véres marokkal született későbbi zsarnok uralkodó egy pillanatra hallá (Pisces) változott a fürdővízben, ahogyan erről Szamosközy részletesen be is számolt. Természetesen a gyulafehérvári káptalan levéltárosa egy pillanatra sem hihette el, hogy valaki hallá változhat, s majd később ismét emberi alakot ölthet, így szövege inkább egy asztrológiai judícium, amely-

¹⁴⁷ *Monumenta Antiquae Hungariae 1550–1600*. Edidit Ladislaus LUKÁCS. Romae, 1987. IV. 162–163. „Aliquot ante diebus, cum nostri castrametati fuissent, avis quaedam magna cani capite (vulture aiebant) primo consedit ad crucem in castris valachorum erectam, inde ad tentorium Serenissimi, a quo tres dies detenta et pasta, dimissa sequebatur sponte nostrum exercitum. In festo S. Sigismundi mane ante auroram apparuit quasi fax quadam ardens in coelo, quam se vidisse ait praefatus Stephanus [Hosszúóthy István]. Et Serenissimus, ubi hoc signum vidit, plurimum exhilaratus est, et statim Illustrissimum Nuntium Apostolicum ad idem videndum vocari curavit.”

¹⁴⁸ VERESS: *i. m.* 1909. (143. jegyzet) 115. „Si è preso anco dall' essercito per buon augurio, che nel primo alloggiamento che fece il principe di qua da' monti, volò un' aquila inanti al suo padiglione, e fu pigliata viva dalla guardia, et Sua Altezza la fa tener legata, et pascere canto al sua padiglione.”

¹⁴⁹ JÁSZAY Magda: *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról*. Bp. 1996. 151–158. – ERDŐSI Péter: *A vesztes magasztalása. Giorgio Tomasi története Báthory Zsigmondról*. In: R. Várkonyi Ágnes *Emlékkönyv*. Szerkesztette TUSOR Péter. Bp., 1998. 261.

¹⁵⁰ SZAMOSKÖZY István: *Erdély története*. Fordította BORZSÁK István. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta SINKOVICS István. Bp. 1963. 41. „Nem hiányoztak a mágusok és szellemidézők sem, akiknek átkozott mesterkedéseivel a gyulafehérvári nagyobb palotában Hunyadi Jánosnak és más, rég halott embereknek az árnyait megidéztette, és tőlük vállalkozásainak kimenetelét tudakolta.”

¹⁵¹ NAGY László: *Erdély és a tizenöt éves háború*. = Századok (116.) 1982. 677. – BENDA Kálmán: *Erdély végzetes asszonya*. Bp. 1986. 37.

¹⁵² BARTÓK István: *A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond*. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerkesztette R. VÁRKONYI Ágnes. Bp. 1987. 135.

nek eredeti forrása ismeretlen.¹⁵³ Szintén asztrológiai magyarázatot fűzött Zsigmond születéséhez Somogyi Ambrus Belső-Szolnok megyei jegyző történeti munkájában.¹⁵⁴ Az asztrológiai jegy és a naptárreform miatt a születési dátum körüli zavart nagyon nehéz tisztázni. Báthory Kristóf fia születésekor váradi kapitány volt, tehát fel sem merülhetett senkibe se, hogy Zsigmondból fejedelem lesz egyszer. Így a születése körüli bizonytalanságok, s az utólag hozzáfűzött asztrológiai interpretációk is erre vezethetők vissza.¹⁵⁵ Somogyi később megjegyezte, hogy Zsigmond a Mars alatt született, ami mégiscsak a március hónapot erősítené meg, legalábbis Apáczai *Enciklopédiája* szerint.¹⁵⁶ Máshol pedig azt említette meg Szamosközy, hogy Wolfard István kolozsvári polgár az 1580-ban feltűnt üstökösről úgy vélte, hogy az a Báthory család széthullását jelentené.¹⁵⁷ Magáról az üstökösről egy epi-

¹⁵³ SZAMOSKÖZY: *i. m.* 1880. (127. jegyzet) 10. „Zsigmond fejedelem septimestris partus quod satis constat, az markát teli hozta vérrel, mikor született. Egyszer mikor az dajka feresztené, az tekenőben hallá változott volt, melyet nagy hirtelen megmondván az anyjának, ismét gyermek képi-
ben változott; még akkor is változó volt.”

¹⁵⁴ *Erdély öröksége. II. Sárkányfogak.* Szerkesztette MAKKAJ László. Az idézett részt SZILÁGYI János fordította. Bp., 1993. 67. „Ugyanis az összes dajkái – ha igaz a hír – azt mondják, hogy Zsigmond 1572-ben született, április hónapban, majdnem teliholdkor, Mars napján, kedden, s hogy mikor a Bocskaiak nemes családjából származó anyjának hasából kijött, két keze össze volt fonva és vérrel volt tele, később pedig, mikor a köldökszínör elvágása és elkötése után bábaasszonyok szokása szerint meleg vízbe tették, hogy a szennytől megmossák, hallá változott s hátsó részével ide-oda fröcskölte a vizet; minden jelenlévő megrémült a látványtól, ahogy ilyenkor történni szokott, s bámulva várták, mi lehet ennek a vége, de fél óra múlva újra emberi alakot vett fel.”

¹⁵⁵ NAGY Balázs: *A gregorián naptárreform sorsa Magyarországon.* = MKsz (102.) 1986. 63–64. – Somogyi szerint április hónapban született Zsigmond, viszont a Halak jegy február 20. és március 20. közé esik. Esetleg a csúszásra magyarázat lehet az, hogy a Gergely-naptár bevezetését Erdélyben csak az 1590-es országgyűlés rendelte el, így az erdélyi fejedelem születése éppen átcsúszna az április hónapba a hozzáadott tizenegy nap következtében. Ebben az esetben Báthory Zsigmond a julián-naptár szerint 1572. március 20–21. között, a gregorián-naptár szerint március 31–április 1. között születhetett volna.

¹⁵⁶ *Erdély öröksége II.* 67–68. „Később, amikor felserdült és testének vonalait már minden ponton teljesen kiformálta a természet, sokan a fiziognómiából következtették, hogy tavasszal született, a harmadik csillag, a Mars alatt, mert ez mértéktelen a hőségben és szárazságban s ennek megfelelően az alatta születőket befolyásával valami képpen megerzselve és megbarnítva vöröses színűekké teszi, szemüket kicsivé, egész testüket valamennyire görbév és otrombává, lelküket pedig álnokká, álhatatlanná, szemérmetlenné, hirtelen haragúvá, árulóvá, egyenetlenkedések és háborúk előidézőjévé.” – APÁCZAI: *i. m.* 1959. (33. jegyzet) 152. „[A Mars] az embert a fogantatásban kiváltképpen a harmadik holnapba bírja”.

¹⁵⁷ SZAMOSKÖZY: *i. m.* 1880. (127. jegyzet) 12–13. „1580. esztendőben egy igen nagy cometa támadott volt; az farka egyenesen Erdély felé hajlott alá, mintha egy pálca nyult volna alá az égből. Volfard István kolozsvári peritus mathematicus mindjárt megmondotta volt, hogy dissipatio-nem Batoriae familiae significat, atque etiam mortem Christophori Batori principis, quod eventus paulo post docuit; nam non solum princeps sed mox rex quoque Poloniae Stephanus obiit, ac demum Batoriae familiae totius horrenda confusio secuta est: caedes Balthasaris, fuga Stephani, ac fatalis inter eos inimicitia, ac tandem internecio.”

grammát is írt a történetíró.¹⁵⁸ A Kolozsvár főterén álló nevezetes Wolfard-Kakas ház zodiákus díszei, amelyek a boltozatvégek gyámköveire kimetszett állatövek domborművei, az erdélyi későreneszánsz legszebb emlékei közé tartoznak, így nem véletlen, hogy korának elismert matematikusa asztrológiai jóslatokra is elragadtatta magát.¹⁵⁹ Szepsi Laczkó Máté, 17. századi református történetíró pedig az 1572-es szupernóva fellobbanásával kötötte össze helytelenül Báthory Zsigmond születését, amely újabb példa az asztrológia és a történeti toposzok összefonódására, hiszen a fejedelem születésnapja és az új csillag első észlelése között 7–8 hónapnyi különbség van.¹⁶⁰

1595-ből nem ismerünk semmilyen különleges csillagászati eseményt más európai (vagy akár ázsiai) feljegyzésből.¹⁶¹ Sem üstökös, sem új csillag, sem más furcsa vagy szokatlan égi objektumról nincs hír a korabeli forrásokban a már említett részleges nap- és holdfogyatkozáson kívül, ám ezt nehéz lett volna a fejedelemnek és a környezetének új csillagként értelmeznie, s ezek a tárgyalt eseményeknél korábban is következtek be. A legvalószínűbb mégis az lehetett, hogy valamilyen légköri jelenség, Miles szerint egy órán, Mayer változata szerint négy órán keresztül megfigyelt halo, vagy Decsi alapján parhelia következett be a havasalföldi tábor fölött azon az októberi napon, amihez társult a történetíróink, a jezsuita források és több fa- és rézmetsző által is megörökített öreg sas legendás históriája. Bár nehéz lenne erre forrást találni, de érdemes megemlíteni, hogy egy idomított sólyom segítségével akár el is játszhatta Zsigmond ezt a csodás jelenetet. Mayer metszetén (1. kép) éppen olyan pózban láthatjuk a fejedelmet, ahogyan a solymászokat szokták ábrázolni. A német meteorológusok gazdag történeti halo-gyűjteményben nincs 1595-ből származó metszet, amely ezt a légköri jelenséget ábrázolná.¹⁶² Az interneten publikált hatalmas kollekciók között akad olyan gyönyörű atmoszférikus jelenség (kettősnap) fotója is, amely könnyen keltheti egy új csillag, vagy egy hosszú csóvájú üstökös képzetét laikus megfigyelőjében. Hunyadi Ferenc, a humanista költő ehhez hasonló csodálatos fénytörést láthatott 1595. október 15-én, feltehetően a hajnali hideg órákban, a Kárpátok déli lábainál.¹⁶³

¹⁵⁸ SZAMOSKÖZY: *i. m.* 1880. (127. jegyzet) 425. „Cometa / Formidabilibus suspendor in aethere flammis / Et trepidant crines pallida regna meos.”

¹⁵⁹ VERESS Endre: *Zalánkeményi Kakas István*. Bp., 1905. 38. – BALOGH Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek XVI. század*. Bp. 1985. 49–50.

¹⁶⁰ L. a 6. sz. jegyzetet.

¹⁶¹ KRONK: *i. m.* 1999. (29. jegyzet) 295–330. A kézikönyv sorra veszi az 1506–1600. között észlelt üstökösök megfigyeléseit, pályaelemeit. Kitér az ázsiai forrásokra is. Az *Appendix* 526. oldalán felsorolja a bizonytalan objektumokat is 1513–1618. között, de itt sem szerepel semmilyen feltételezett üstökös az 1595. évnél.

¹⁶² *Einblattdrucke von Haloerscheinungen* honlapja elérhető az alábbi címen <http://www.meteoros.de/halo.htm>.

¹⁶³ Pl. *Historic National Weather Service* honlapjáról: <http://www.photolib.noaa.gov/historic/nws/sundog1.html>.

GÁBOR FARKAS FARKAS

L'étoile énigmatique de l'année 1595

A la confusion des événements historiques et des phénomènes astronomiques l'exemple des plus typiques est servi au 16e siècle par la nouvelle étoile qui figure dans les écrits du palatin de la Hongrie István Illésházy et dans le journal du baron Tamás Vizkelety, puisant des écrits du précédent.

Les deux avaient mentionné dans leurs notes un nouvel astre dont ils ont trouvé un rapport avec la campagne d'automne de 1595 de Zsigmond Báthory contre le grandvizir Sinan. L'historiographe saxon de Transylvanie, Matthias Miles avait décrit dans son chronique du 17e siècle, à propos de l'année 1595, une comète de lumière éclatante, qui a été visible au-dessus du camp chrétien pendant une heure. Le chroniqueur saxon a relaté non seulement de cet événement astronomique mais en même temps d'un prodige, notamment de cet aigle fabuleux, mentionné dans plusieurs sources contemporaines, qui se serait posé sur la tente du prince, prédisant ainsi la victoire de Zsigmond en Valachie. Il semble que l'astre en question ne peut être mis en rapport avec l'étoile changeante de 1596 (Mira Ceti). Dans la poésie de János Bocatius se trouve une faute d'impression, en fait, là il s'agit de la comète apparue en 1596. La réinterprétation du topos antique ainsi que son complètement de nouveaux éléments sont liés au nom de János Baranyai Decsi. L'historiographe transylvain avait „pêtri” ensemble les histoires de Tite-Live, de Curtius Rufus, de Plutarque et de Procope avec une cinquième source, non identifiée. On peut même supposer, qu'il a travaillé d'une collection quelconque au lieu des sources originales. L'histoire de l'étoile de 1595 et de l'aigle nous était conservée par plusieurs gravures. L'histoire figure, avec certaines différences sur les gravures de Lucas Mayer, de Theodore de Bry, de Hans Siebmacher, et d'Alexander van der Mair. Justement Mair présente un exemple excellent à l'emploi du topos de Alexandre le Grand dans la Transylvanie contemporaine. En cas des autres illustrations en rapport du campagne du prince de Transylvanie, la légende est déjà beaucoup modifiée, voir disparue. D'autres historiographes ainsi que les sources jésuites de l'époque, relatent également de l'aigle et du phénomène astral énigmatique, le qualifiant soit une comète, soit une nouvelle étoile. Des contributions intéressantes sont autant les événements que des judiciaires astrologiques, possible à relier à la naissance et à la vie de Zsigmond Báthory (la supernova de 1572, la comète de 1580). Mais de l'année 1595, on ne connaît aucun autre événement astronomique d'autres sources européennes ou même d'Asie. Le plus vraisemblable est la parution d'un phénomène atmosphérique: halo ou parhelia, à quoi s'est associée l'histoire légendaire du vieil aigle, notée également par nos historiographes, les sources jésuites et les graveurs. Ce phénomène atmosphérique pouvait facilement faire l'illusion d'une nouvelle étoile ou d'une comète à longue chevelure, pour un observateur non compétent. Ferenc Hunyadi, le poète humaniste a dû voir une pareille réfrigeance fabuleuse le 15 octobre 1595, aux heures bien froides de l'aube, aux pieds du Sud des Carpathes.

KNAPP ÉVA

Ismeretlen források Otrókocsi Foris Ferenc katolizálásának kérdéséhez

Otrókocsi Foris Ferenc (1648–1718) a 17–18. századi irodalom- és egyház-történet egyik talányos és ellentmondásos alakja.¹ Ismeretes, hogy sárospataki tanulmányai után kora elismert tudósaitól (Franciscus Burmann, Andreas Esse-nius, Johann Leusden, Gisbert Voetius) tanult az utrecht-i egyetemen. Rövid rima-szécsi lelkészkedés (1673) után 1676-ban – gályarabságából szabadulva – Velence és Zürich érintésével ismét Utrechtbe, majd Oxfordba utazott. Miközben tovább gyarapította tudását, már fontos tudományos műveket írt. 1679–1681 között Rima-szécsen, 1681. április 18-ától Gyöngyösön, majd 1687-től Kassán volt református lelkész. A kassai katolikusokkal ápolt jó kapcsolatai, irénikus magatartása és a híveivel szemben kialakult feszült viszonya miatt 1690. március 8-án a kassai reformátusok főkurátora, Udvarhelyi István eltávolította a lelkészszékből.

Újabb külföldi útján (Amszterdam, Oxford, Franeker) a prédikátor eleinte a kálvinisták és a lutheránusok megbékélésének előmozdításán fáradozott (*Eirénikon seu pacis consilium [...]*, Franeker 1692),² majd a keresztény felekezetek, elsősorban a katolikusok és a protestánsok közeledését szorgalmazta. Az *Origines Hungaricae* (Franeker 1693) című összehasonlító nyelvészeti munka elkészítése és megjelenése³ után hazatért Kassára, ahol egykori kálvinista hívei elkerülték, a jezsuiták viszont befogadták. 1694-es kassai katolizálását követően Nagyszom-

¹ A „talányos” jelzőt rövid, összegző Otrókocsi-életrajzában Bán Imre használta. BÁN Imre: *Otrókocsi Főris Ferenc*. In: *Otrókocsi Foris Ferenc hálaadó és könyörgő imádsági*. Kolosvárat, 1682. BÁN Imre tanulmányával, Bp. 1940. 29–47, itt: 29; vö. még, BÁN Imre: *Otrókocsi Főris Ferenc házassági tragédiája*. = *Egyháztörténet* (1.) 1943. 229–232; OTROKOCSI FORIS Ferenc: *Fenevad diühöngése [...]*. Ford., sajtó alá rend. HERPAY Gábor, előszó CSIKESZ Sándor. Bp. 1928.

² Az *Eirénikon* megírásakor valószínűleg befolyásolták az anglikán egyházzól szerzett ismeretei, s lehetséges, hogy arminianus nézeteket vallott, azaz a predestináció kérdésében eltért a református tanoktól. Vö. GÖMÖRI György: *Recenziók magyar szerzőkről az Acta Eruditorum korai évfolyamaiban*. = *Magyar Könyvszemle* (118.) 2002. 288–292. – Bethlen Mihály útinaplójában Otrókocsit az 1692. decemberi bejegyzésekben úgy emlegeti, mint a kassai egyház prédikátorát, aki a franekeri egyetemen tanult. Bethlen a franekeri egyetemen olvasta „Főris úrnak a magyarok eredetéről írott” munkáját. *Bethlen Mihály útinaplója (1691–95)*. Sajtó alá rend., utószó: JANKOVICS József. Bp. 1981. 38, 41.

³ Ismeretes, hogy a szerző katolizálása következtében e mű tartalma és módszertani újításai rövid időn belül jelentős hatást gyakoroltak a jezsuita történetírókra. Vö. SZABADOS György: *A krónikáktól a gestáiig. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a 15–18. században*. = *Irodalomtörténeti Közlemények* (102.) 1998. 615–641, itt: 625–627.

batból Rómába utazott. A Sapienza egyetemen teológiai és jogi tanulmányait lezárva doktori fokozatot szerzett,⁴ majd ezt követően – egy 1714-es újabb, rövid ideig tartó római útja kivételével – holtáig Nagyszombatban élt. 1695. január 19-én Bethlen Miklós már Nagyszombatban beszélgetett Otrókocsi Ferencsel az unióról. 1698-ban elutasította, majd a következő évben elfogadta a jezsuita egyetem jogi professzori kinevezését. A 19. század elejére datálható az a személyéhez kötődő, korabeli források híján bizonyíthatatlan elképzelés, amely szerint halálos ágyán a pusztafödemesi református lelkésznek megmutatta a saját kezével lemásolt II. helvét hitvallást, azaz visszatért volna megtagadott felekezetéhez.⁵ A történet legenda-jellegét látszik bizonyítani az a Rómából Bécs érintésével⁶ Otrókocsihoz küldött, 1718. augusztus 6-án kelt, eddig közöletlen levél,⁷ amelyben Fabritius cardinalis Paulutius továbbította XI. Kelemen pápa atyai áldását és köszönetet mondott a pápa nevében Otrókocsinak a katolikus hit megerősítése érdekében kifejtett munkájáért.

Az Otrókocsi személye körüli „talány” kialakulását a prédikátor nem szokványos életútja mellett jelentősen befolyásolta a 19–20. századi kutatók felekezeti elfogultsága. Katolikus életrajzírói, így Fallenbüchl Ferenc⁸ és Galla Ferenc⁹ megvizsgálták Otrókocsi egész életútját és írói tevékenységét. Fallenbüchl Otrókocsi katolikusokkal való „intim” érintkezését részletezve a „kryptokatolikus” jelzöt használta a saját korában és felekezetében szokatlan személyiség jellemzésére.¹⁰ Galla – nagyrészt egyetértve Fallenbüchl eredményeivel – Otrókocsi Rómában eltöltött éveinek dokumentumai alapján pontosította az életrajzot. Bán Imre az övékétől gyökeresen különböző véleményt alakított ki, s megállapította, hogy a kálvinista prédikátor katolizálását követő sorsának vizsgálata már nem az ő, illetve a protestáns kutatás feladata. „Életének külső keretei, eseményei többé már nem kötnek le bennünket, mert nem tartoznak hozzánk” – írta.¹¹ Ez a vélemény ma már több szempontból is túlhaladottnak tekinthető.

Otrókocsi katolikus hitre térésének mérlegelésekor érdemes figyelembe venni két, eddig kellően nem méltányolt körülményt. Egyrészt a teológiailag kivételesen képzett és tájékozott Otrókocsi – kortársához, a hitvita-író Pósházi Jánoshoz hasonlóan – számolhatott azzal, hogy a 17. század második felében a többnyire

⁴ A hit- és az ezzel összekapcsolt bölcsélet, valamint az egyházi és a világi jog doktora lett. GALLA Ferenc: *Otrókocsi Főris Ferenc gályarab Rómában*. (Galla Ferenc *1888–†1977, kézirat alapján közlése BORÓVI József), http://www.c3.hu/~mev/tartalom/98_1_2/galla.htm, 8.

⁵ BETHLEN: *i. m.* 1981. (2. jegyzet) Vö. BÁN: *i. m.* 1940 (1. jegyzet); FALLENBÜCHL Ferenc: *Otrókocsi Főris Ferencz élete és irodalmi működése*. Esztergom, 1899.; GALLA: *i. m.* (4. jegyzet).

⁶ Georgius Spinula apostoli nuncius értesítése a római levél tartalmáról, 1718. augusztus 24. Collectio Kaprinayana, 2°, tom XLIV, fol. 265v, Budapesti Egyetemi Könyvtár (= BEK).

⁷ Collectio Kaprinayana, 2°, tom XLIV, fol. 265r, BEK.

⁸ FALLENBÜCHL: *i. m.* (5. jegyzet).

⁹ GALLA: *i. m.* (2. jegyzet).

¹⁰ FALLENBÜCHL: *i. m.* (5. jegyzet) 34.

¹¹ BÁN: *i. m.* 1940. (1. jegyzet) 46.

a társadalom alsóbb rétegeihez tartozó reformátusok széles rétegei még nem ismerték és tették magukévá teljes mélységükben felekezeti hittételeit, s nem érzékelhették pontosan a katolikus tanítástól eltérő jellegzetességeket.¹² Feltételezhető az is, hogy a katolikusok és a reformátusok felekezeti tudata ekkor egészen más volt, mint a későbbi korokban, s másként ítélték meg az áttéréseket is. Tudjuk azt is, hogy Kassa lakosságának tömeges áttérése a katolikus hitre a 17–18. század fordulóján jezsuita hatásra erősödött fel.¹³ Valószínűnek látszik, hogy a református Otrókocsi irénikus megnyilvánulásai és későbbi félelme egykori híveitől nem függetlenek a városban egykorúan zajló, elsősorban a reformátusok és a katolikusok közötti felekezeti és hatalmi harctól, s az előbbieket az utóbbiak összefüggésében is kell szemlélni.

Ismeretes, hogy Otrókocsit az 1687–1690-ben Nagyszombatban, majd 1691–1696-ban Kassán többek között jogot oktató Pethő István jezsuita térítette katolikus hitre.¹⁴ Otrókocsi és Pethő közös érdeklődése (jogtudomány, teológia) feltételezhetően elősegítette kapcsolatuk kialakulását, s ösztönözte Otrókocsi katolizálását. A Bán Imre által Kaprinai István történeti forrásgyűjteményéből közölt, Timon Sámuel által gyűjtött adatok¹⁵ mellett egy másik, korábban ebből a szempontból nem vizsgált, ugyancsak a Kaprinai-gyűjteményhez tartozó kötetben is szó esik Otrókocsi áttéréséről.¹⁶ A dokumentum forrása az 1694. évre vonatkozó, jelenleg lappangó kassai jezsuita *Annuae*.

A dokumentum először „vir magnae eruditionis”-nak nevezve méltatja Otrókocsi személyét, majd 1694-ig összegzi életútját, végül részletezi áttérését. Eszerint Otrókocsi 1694 januárjától három hónapon át rejtőzködve („clandestine”) élt a kassai Kisdi-féle szemináriumban, majd 1694. április 13-án, a Húsvétvasárnapot

¹² Pósházi az 1666-ban Kassán megjelent *Summás válasz-tétel* című hitvitája végére egy todalékot illesztett, s húsz pontban összegezte a katolikus tanítás eltérését református tanoktól. Mint írta: „Mivel az egygyűyek alig tudják, különözve mi tölünk a Pápisták mit hidenek, állassanak vagy tagadgyanak, im vallásoknac fő fő tzikkelyit [...] oktatásnac okáért Laistromban szedem.” (B⁸). Idézi: BORDA Lajos: *Pósházi János: Summás választétel (RMK I 1047). Egy példányról eddig ismeretlen nyomtatott hitvita.* = Magyar Könyvszemle (116.) 2000. 493–501, itt: 501.

¹³ Vö. KNAPP Éva: *Vallásos társulatok, rekatolizáció és társadalmi átalakulás Kassán a XVII–XVIII. században.* = Századok (29.) 1995. 791–814.

¹⁴ LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogus Generalis seu Nomenclator bibliographicus personarum Provinciae Societatis Jesu (1551–1773).* Pars II. Romae, 1988. 1197.; SOMMERVOGEL, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. I–X.* Bruxelles–Paris, 1890–1909. itt: VI, 618–619; SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. X.* Bp. 1905. 908–909.; SCHMITTH, Nicolaus: *Episcopi Agrienses.* Tyrnaviae, 1768. III, 335; vö. BÁN Imre: *Ismeretlen adatok Otrókocsi Fóris Ferenc életéhez.* = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum (9.) 1969. 111–113.

¹⁵ *Collectio Kaprinayanae*, 2°, tom XL, fol. 90–91 (208), BEK; BÁN: *i. m.* (14. jegyzet).

¹⁶ *Vita et conversio Francisci Foris Otrokotsi. Excerpta ex annuis MS. Collegij Cassoviensis Soc. Jesu ad annum 1694. Collectio Kaprinayana*, 4°, tom XCIX, Nr. XVIII, 27–29, BEK; A kassai jezsuiták 1694. évi diariuma, a rendház napi eseményeit rögzítő feljegyzések sorozata, nem említi Otrókocsi áttérését. Ez érthető, mivel helyszíne nem a jezsuita rendház és templom volt, másrészt titokban, nem nyilvánosan történt. *Diarium Collegij Cassoviensis*, BEK Ab 86/II, fol. 22–45.

követő kedden, életgyónást végzett és „privatim” megáldozott. A kassai kálvinistáktól féltve nem vallotta meg nyilvánosan katolizálását, hanem az egri püspök tanácsára Nagyszombatba gyalogolt egy kassai jezsuita kíséretében. A nyolc napig tartó utazást követően három hónapig pihent a Collegium Generalében, s latin nyelvre fordította az ugyanebben az évben Kassán magyarul megjelent művét, amit a nagyszombati Akadémiai Nyomda azonnal megjelentetett.¹⁷ Áttérését ugyanezen év augusztusában Nagyszombatban vallotta meg nyilvánosan. A jezsuita templom dedikációs ünnepén szentelték fel a templom mellett („[...] prope templum nostrum [...]”) az egri püspök által 4000 forintért emeltetett márványból faragott Mária szobrot,¹⁸ s Otrókocsi az ünnepi istentiszteleten a főurak, az esztergomi káptalan és az akadémiai magisztrátus jelenlétében vallotta meg a katolikus hitet. Ezt követően magyarul mondott prédikációt, ami ugyanebben az évben nyomtatásban is megjelent.¹⁹

Fallenbüchl állításával ellentétben ez az *Annuae*-kivonat, s a Bán Imre által közölt források²⁰ sem említik, hogy Otrókocsi 1694. augusztus 29-én prédikált a nagyszombati Szent Miklós templom előtt és ott vallotta meg nyilvánosan katolikus hitre térését.²¹ Áttérése után Otrókocsi Nagyszombatban dolgozott a török veszély elől Esztergomból átköltözött főszékesegyházi káptalani levéltárban, archivariusként. Ezt az elfoglaltságát minden valószínűség szerint holtáig, jogi professzorságának ideje alatt is folytatta. A kéziratok rendezése és a könyvekkel való foglalkozás segítette, illetve kiegészítette oktatói és írói tevékenységét. I. Lipót császár 1694. szeptember 30-án évi 100 tallért utalt ki Otrókocsi ellátására, amit 1695-ben évente 150 forint követett „ex cassa parochorum”.²²

A felekezeti szempontok által befolyásolt tudománytörténeti érdeklődés magyarázza, hogy a terjedelmes teológiai, jogi, nyelvészeti és egyháztörténeti életművet létrehozó Otrókocsiról mindössze néhány, katolikus életrajzíróitól származó könyv- és könyvtártörténeti utalás található a szakirodalomban. A legkorábbi adatot Némethy Lajos jegyzetére hivatkozva Fallenbüchl Ferenc közölte. Otrókocsi protestáns felekezeteken túlrá mutató korai érdeklődésére és a katolikusokkal való jó kapcsolatára utalva Fallenbüchl megemlítette, hogy rimaszécsi lelkészként 1681.

¹⁷ *A jó lelki isméretnek maga mentő tanubizonysága*. Kassa, 1694. – Jelenleg egyetlen példánya sem ismert. Latinul: *Apologeticum bonae conscientiae testimonium [...]*. Tyrnaviae, 1694.

¹⁸ „De colosso supra memorato haec annotavit R. P. Ladislaus Sennyei Collegii Academici Tyrnaviensis rector in Codice MS. »Ad Ecclesiam nostram refertur etiam colossus Marianus ex marmore eleganti prope templum nostrum, in fundo Collegii [...] D. Georgius Fenesi, Episcopus Agriensis plusquam trium millium florenorum expensas liberali manu suppeditavit.» SCHMITTH: *i. m.* (14. jegyzet) 335.

¹⁹ *A tévelygő juhról való Praedikatzio*. Nagyszombat, 1694.

²⁰ BÁN: *i. m.* (14. jegyzet).

²¹ Fallenbüchl valószínűleg tévedett. Vö. FALLENBÜCHL: *i. m.* (5. jegyzet) 34.

²² FALLENBÜCHL: *i. m.* (5. jegyzet) 35; vö. még, SZIMONIDÉSZ Lajos: *Mit kapott Fekete István dunántúli evangélikus püspök és Otrókocsi Foris Ferenc áttéréséért?* = Egyháztörténet 1943. 387–388.

március 11-én kölcsönvett a giczei római katolikus egyházközség könyvei közül egy Nagy Szent Vazul (Basileios) egyháztanító műveit tartalmazó kiadványt.²³

Otrokocsi magánkönyvtárának kötetei Fallenbüchl szerint halála után „nagyobb-részt az esztergomi főegyházmezei, akkor még káptalani könyvtárba kerültek”.²⁴ Ezt az állítást Szinnyei József is megismételte.²⁵ A könyvtár sorsára vonatkozó kijelentés azonban tárgyi bizonyítékok híján csupán feltételezés lehetett. A Nagyszombatból Esztergomba visszaköltözött káptalan könyvtárában ugyanis jelenleg nem találhatók olyan könyvek, melyek tulajdonosa – a bejegyzések tanúsága szerint – egykor Otrokocsi volt.²⁶ Az általa írt művek közül is mindössze néhány van meg az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár,²⁷ illetve a Simor Érseki Könyvtár állományában.²⁸

Áttekintve az Országos Széchényi Könyvtár, a budapesti Egyetemi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának megfelelő állományrészeit, valamint kigyűjtve a vonatkozó adatokat az „Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez” című sorozat megfelelő köteteiből, megállapítható, hogy Otrokocsi művei a 17. század végétől nagy számban jelen voltak a katolikus és protestáns intézményi és magánkönyvtárakban. Az Otrokocsi halála (1718) előtt keletkezett, vegyesen protestáns és katolikus környezetre utaló bejegyzések közül néhány további következtetésre is alkalmas.

Az *Idvességes beszélgetések* (Kolozsvár 1683) Egyetemi Könyvtár-beli példányának első tulajdonosa a franekeri egyetemen 1648-tól teológiát tanult, 1682-től Nagyenyeden egyházi szolgálatban álló Gidófalvi István volt.²⁹ Tőle 1693-ban az ugyancsak Enyeden tevékenykedő Kis-Éri Györgyhöz³⁰ jutott a kötet.

Az *Examen Reformationis Lutheri et Sociorum ejus* (Tyrnaviae 1696) című mű egy példányáról Karancs-Berényi (III.) György, nyitrai megyei – minden bizonyítással katolikus – nemes 1690. szeptember 1-jén készült, a benne szereplő művek

²³ A kötet jelzete Némethy Lajos feljegyzése szerint Esztergomban: D.II.13. E jelzeten azonban jelenleg Nagy Szent Leó pápa művei találhatók, s a kötetben nincs semmiféle bejegyzés. Otrokocsi könyvkölcsönzésre vonatkozó bejegyzésének szövegét közli FALLENBÜCHL: *i. m.* (5. jegyzet) 16.

²⁴ FALLENBÜCHL: *i. m.* (5. jegyzet) 47.

²⁵ SZINNYEI: *i. m.* (14. jegyzet) 8.

²⁶ A magánkönyvtár sorsáról egy másik tanulmány készült.

²⁷ *Theologia Prophetica*. Tyrnaviae, 1705; *Princeps Nadib*. Tyrnaviae, 1716. Kéziratos bejegyzés egyikben sem található. Itt mondok köszönetet Czékli Béla könyvtárigazgatónak az önzetlen segítségért.

²⁸ *Roma civitas Dei Sancta*. Tyrnaviae, 1698. A Simor Érseki Könyvtár példánya 1702-ben az eperjesi jezsuita rezidencia könyvtáráé volt, jelzete: 2-70-1/15613. Itt mondok köszönetet Hege-düs Andrásnak a kollegiális segítségért.

²⁹ Az autográf bejegyzés szerint 1682. december 6-ától Enyeden teljesített szolgálatot. Pélány: BEK RMK I 299:1.

³⁰ Kis-Éri György valószínűleg Kiséri András református író (†1622) leszármazó rokonságához tartozott. Református tanítóként 1690-ben Marosvásárhelyen syntaxist oktatott. Tanulmányait a nagyenyedi kollégiumban fejezte be, s itt az oratoria osztályt vezette. 1700-ban Nagyenyedről Marosvásárhelyre, majd innen 1715-ben Fogarasra ment, ahol a schola igazgatója lett.

tanúsága szerint folyamatosan tovább vezetett *Elenchus Librorum*ában található bejegyzés.³¹

Az *Eirénikon* (Franeker 1692) egyik példányának előzéklapjára valószínűleg közvetlenül Otrokocsi katolizálását követően jegyezte be Kiss-széli József könyvrevizor a könyv engedély nélküli olvasását tiltó és a szerző személyére vonatkozó sorokat: „Hic liber, agens contra dogmata Catholica, est prohibitus, neque sine licentia legendus; serpit enim, veluti cancer, sermo haereticorum in corda infirmorum. Ceterum operis auctor de ove perdita sermone³² conversus, factus est Archivarius Archi-Capituli Strigoniensis. Pr. Josephus Calasantius Kiss-széli revisor librorum localis”.³³

Joannes Kristolovecz pálos szerzetes, teológia professzor magánkönyvtárában 1697-től megvolt az 1693-ban Franekerben megjelent *Origines Hungaricae* egy példánya. Kristolovecz hosszú éveken át Lepoglaván élt, 1700–1714 között innen szervezte meg és hagyatta jóvá Rómában 1714–1715 a magyar pálos rendtartománytól elszakadt, önálló horvát rendtartományt. 1710-ben az ő tervei szerint készült el a horvát pálos rendtartomány központjának számító lepoglavai kolostor könyvtárterme. A példány valószínűleg Kristolovecz halála után jutott a lepoglavai pálos könyvtárba, ahol a továbbiakban két különböző jelzetet kapott.³⁴

Egykori lelkészük katolizálását követően a prédikátor sorsát és újabb műveit egyaránt számon tartották Kassán. Erre utal az *Examen Reformationis Lutheri et Sociorum Ejus* (Tyrnaviae 1696) egyik példányában olvasható bejegyzés, amely szerint 1697-ben Kazári István Kassáról elküldte a kötetet pártfogójának, Kaposi Sámuel teológiai professzornak Gyulafehérvárra ajándékként. A református teológus, tanár és csillagász Kaposi könyvtárából ez a példány utóbb a kolozsvári Református Kollégiumba jutott.³⁵

³¹ *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1568–1721.* Sajtó alá rend. FARKAS GÁBOR, VARGA ANDRÁS, KATONA TÜNDE, LATZKOVITS MIKLÓS. Szeged, 1992. 132. – A hivatkozott könyvkatalógust sajtó alá rendező szöveggondozó nem tesz említést a katalógus további, folyamatos használatáról.

³² Utalás *A tévelygő juhról való Praedikatio*ra (Nagyszombat, 1694.).

³³ Példány: BEK *RMK III* 558a. Későbbi bejegyzés ugyanennek a példánynak a címlapján: „Convent. Mohacsiens.” A mohácsi ferencesek könyvtáráról I.: P. UNYI BERNÁRDIN O. F. M.: *A mohácsi ferencesek története.* Gyöngyös, 1943. 160–161.

³⁴ Címlapon: „Ex libris Fratris Joannis Kristolovez 1697” és „Bibliothecae Lepoglaviens. 1731. L.316. [áthúzva] L.215.” Példány: BEK *RMK III* 562:1. – Vö. BEMBER, Nicolaus: *Annalium Eremitae Coenobitorum Ordinis Fratrum S. Pauli Primi Eermitae [...] ab Anno Christi 1663 usque ad annum 1727.* Posonii, 1743. 430–431.

³⁵ Kaposi Sámuel *1660 Rimaszombat – †1713. június 23. Gyulafehérvár; „Venerabili [...] D[omi]no Samueli Kaposi SS. Theologiae Doctori [...] Alba-Juliano in Tran[silva]nia Professori solidissimo fructuosisto Fautori suo benignissimo, mittit Cassovia Stephanus Kazari. A. 1697.” – „E Bibliotheca Samuelis Kaposi S.T.D.” – „III. Coll. Ref. Claud.” – Példány: Országos Széchényi Könyvtár (= OSzK) *RMK II* 1853.

Pyber László a megjelenés évében, 1698-ban jegyezte be „Ex libris”-ét a *Roma civitas Dei Sancta* (Tyrnaviae) egyik latin nyelvű példányába.³⁶ Pyber esztergomi kanonok, szenttamási prépost, lekéri apát és nagyszombati plébános, majd 1704-től az esztergomi érseki szék megüresedése idején generalis vicarius, később Keresztély Ágost érsek helyettese volt, azaz személyes ismerőse lehetett Otrokocsinak.

A valójában nem Komárom megyei, hanem komáromi származású („tractus Comaromiensis”), tévesen Tatai János (1669–1725) önéletrajzíró prédikátorral azonosított idősebb Tatai János „reverendus dominus” halála után felvett („posthumum annotatoris”), 1704–1708 közöttre datált könyvjegyzékben két műve szerepel Otrokocsinak: „Foris Otrokocsi Theol(ogia) Prophetica” (*Theologia prophetica*. Tyrnaviae 1705), illetve „Francisci Otrokocsi Antiqua Rel(igio) Hung(arorum)” (*Antiqua Hungarorum religio*, Tyrnaviae 1706).³⁷

A református Mikolai Mátyás 1709-es könyvjegyzékében egy cím nélkül feljegyzett, ismeretlen műre történik utalás: „16 [nr.] Otrokotsi”.³⁸ Bél Mátyás 1711-ben készült autográf könyvkatalógusába az *Origines Hungaricae* („Franequerae 1693”) egy példányát jegyezte be.³⁹ Forgách Simon (1669–1739) kuruc tábornagy könyvtárába minden bizonnyal a 18. század elején került be a *Theologia prophetica* (Tyrnaviae 1705) egyik példánya.⁴⁰

A zsolnai jezsuiták 1712-ben három Otrokocsi-kötetet (*Roma civitas Dei Sancta* [...]. Nagyszombat 1698; *Róma Istennek szent városa*. Nagyszombat 1698; *Isten előtt járóknak tökéletessége*. Nagyszombat 1699) őriztek könyvtáruk „Controversistae”-szakjában.⁴¹ Egy-egy művet még a szerző életében tankönyvvé, illetve elolvasásra javasolt „rendi” kiadvánnyá minősítettek a jezsuiták. Így például az 1712-ben Bécsben megjelent *Restitutio Israel* Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példányának címlapján a következő bejegyzés olvasható: „Inscriptus Catalogo Colleg: Neosol: Ann. 1715. In usum Patrum 3ae probationis”.⁴² Azaz a kötetet a hármas fogadalmukat letett jezsuiták használatára szánták Besztercebányán.

A váci egyházmegyéhez tartozó Kóka nevű település katolikus plébániai könyvtárában 1716-ban több, közelebről nem részletezett munkáját vették számba („Opus Otrokochianum Unum”, „Controversias Francisci Foris Otrokocsi”).⁴³ Néhány évvel Otrokocsi halála után, 1721-ben készült az „Ex Libris Jos. Lészfalvi

³⁶ †1719; „Ex libris Ladislai Pyber [...] 1698.” Példány: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (= MTAK) RM 289b.

³⁷ *Magyarországi magánkönyvtárak... i. m.* (31. jegyzet) 163, 164.

³⁸ *Magyarországi magánkönyvtárak... i. m.* (31. jegyzet) 180.

³⁹ *Magyarországi magánkönyvtárak... i. m.* (31. jegyzet) 189.

⁴⁰ *Magyarországi magánkönyvtárak... i. m.* (31. jegyzet) 218.

⁴¹ *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon, 1526–1726*. Jegyzékszerű források. Sajtó alá rend. ZVARA Edina. Szeged, 2001. 405.; vö. még, EMÖDI András: *A nagyváradi székeskáptalan könyvtára a XVIII. században*. Bp.–Szeged, 2002. 20 (nr. 81), 177 (nr. 815), 199 (nr. 961).

⁴² Egybekötve a *Sanctus Joseph Patriarcha* (Viennae 1711) című nyomtatvánnyal. Példány: OSzK RMK III 4760:coll.1.

⁴³ *Katolikus intézményi könyvtárak... i. m.* (41. jegyzet) 231, 232.

[...]” szövegű bejegyzés az *Eirénikon* (Franekerae 1692) jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzött példányába.⁴⁴

A felsorolt bejegyzések a történeti Magyarország legkülönbébb helyeiről származnak, s jelzik Otrókocsi műveinek azok megjelenésével közel egyidejű, még a szerző életében történő széles körű, felekezeten túlnyúló használatát, pontosabban birtoklását. Kérdéses, vajon a szerző részt vett-e ebben a folyamatban?

Galla Ferenc hívta fel a figyelmet arra, hogy amikor római tanulmányúttjáról Nagyszombatba hazatérve Otrókocsi latinul és magyarul könyvet írt Rómáról (*Roma civitas Dei Sancta [...]*, illetve *Róma Istennek szent városa*. Nagyszombat, 1698), 1698. október 17-én munkájának öt latin nyelvű példányát elküldte köszönetként Rómába. A Sacra Congregatio de Propaganda Fide titkárához, Fabronihoz címzett, könyvekhez mellékelte levél szerint egy példányt XII. Ince pápának, egyet Bernardinus Paulus domonkos rendi pápai hittudósnak, egyet Fabroninak küldött, a fennmaradó két példányt pedig a Hittani Kongregáció érdeklődő bíborosainak szánta. A pápa és a többi megajándékozott nevében 1699. május 30-án kelt a küldeményt megköszönő válaszlevél.⁴⁵

Második római útjának évében, 1714-ben a Sacra Congregatio de Propaganda Fidé-hez címzett levelében Otrókocsi felajánlotta több Nagyszombatban és Bécsben kinyomtatott munkáját (*Restitutio Israel*. 1712; *Antiqua Hungarorum religio*. 1706; *Opusculum de mediis vitae salubriter prolongandae*. 1712; *Sanctus Joseph Patriarcha*. 1711), a Hittani Kongregáció papnevelője és főiskolája, a Collegium Urbanum könyvtárának.⁴⁶

Az említett levelek tanúsága szerint Otrókocsi szabadon rendelkezhetett kinyomtatott műveinek több példányával. Ezt a megfigyelést megerősíteni látszik néhány, eddig közöletlen autográf bejegyzése is. 1690. október 16-án Amszterdamban kelt az *Apocalypticus tuba quinta* (Amstelaedami 1690) egyik példányában a következő bejegyzés: „In usum celebris Academiae Ultrajectinae confert ac mittit Author [...] m[anu] p[rop]ria”. (1. kép) A kötet jelenlegi őrzőhelye a várakozással ellentétben nem egy utrechti könyvtár, hanem az Országos Széchényi Könyvtár.⁴⁷

A példányból ma ismeretlen, 1694-ben Kassán magyarul megjelent, katolikus nézetekről tanúskodó első munkája (*A lelkiismeretnek maga mentő bizonyága*) latin nyelvű változatának (*Apologeticum bonae conscientiae Testimonium De Pacifico suo studio*) általam ismert példányaiban a következő autográf bejegyzés olvasható az utolsó lapon a záródísz alatt: „Tyrnaviae; die 12. Jun. 1694.”.⁴⁸ (2. kép) A példányonkénti azonos szövegből arra lehet következtetni, hogy egyrészt a szer-

⁴⁴ Példány: MTAK RM III 797.

⁴⁵ GALLA: *i. m.* (4. jegyzet) 8–9, 10–11. jegyzet.

⁴⁶ GALLA: *i. m.* (4. jegyzet) 9–10, 15. jegyzet.

⁴⁷ Jelzete: OSzK RMK III 3604; egybekötve OSzK RMK III 3604-gyel és OSzK RMK III 3605-tel. Azt sajnos nem sikerült kideríteni, hogy a szinte teljesen használatlan példány hogyan jutott Magyarországra.

⁴⁸ Így például: BEK RMK II 374; OSzK RMK II 1789.

APOCALYPTICA TUBA QUINTA,

Ortum, Progressum, & Interitum,
LOCUSTARUM,

Aculeis & omni stratagemate armatarum, pandens; in Ecclesiæ Dei multis persecutionibus jactatæ consolationem, contra magnos & præcipuos Antichristi Satellites;
An. D. 1683. explicata.

Per

FRANCISCUM FORIS OTROKOCSI,

Minimum Christi Servum, e Triremibus
Neapolitanis, ante aliquot annos
liberatum.

Nunc autem in lucem edita, Cum *Dedicatione* ad Sereniss. M. Britanniæ REGEM; in qua, *deplorandus* ECCLESIAE HUNGARICÆ
Status compendiosè delineatur.

AMSTELÆDAMI.

Excudit GERARDUS BORSTIUS, 1690.

*fr. u. p. celeb. studeor. Ultrajectina confert ac mittit
Aut. Borstius. 16 Oct. 1690
H. H.*

internos tum externos, quorum
h. in cordibus pax Divina sit gubernatrix;
Col. 3. 15. i. sermones
Col. 4. v. 6. celestis sapientiae sale condiant,
Zach. 8. & qui k. veritatem ac iudicium Pa-
v. 16. CIS trahent suis in Confessibus.
 Amen.

(Psal. 122. (al. 121.) v. 6. 7. 8. 9.
 juxta lect. Hebr.)

Rogate pacem Jerusalem; sint tranquilli
(Iesu prosperi) amantes tui.
Sit pax in antemur ali tuo; tranquillitas
in palatiji tuis. Propter fratres tuos,
& amicos meos, loquar nunc pacem de te.
Propter domum Jebora
propheta, quam bonum tibi.

M. D. G.

Amantia de v. 12
San. 1694.

2. Franciscus Foris Otrokocsi: Apologeticum bonae conscientiae testimonium de pacifico suo studio [...].
 Tyrnaviae 1694, az utolsó nyomtatott oldal autográf szerzői bejegyzéssel

ző ennek az életmű egésze szempontjából kivételes jelentőségű munkának példányaiba tudatosan írta be a nyomtatás befejezésének dátumát. Így módosításra szorul a korábbi állítás, mely szerint a fenti munka latin nyelvre fordításához három hónapra volt szükség.⁴⁹ Másrészt ez a dátum egy nap híján két hónappal későbbi, mint Otrókocsi kassai katolikus hitre térése (1694. április 13, a Húsvétvasárnapot követő második nap), s az Úrnapját követő második napra utal, azaz mindenképpen jelentős időpont lehetett a frissen katolizált szerző életében.

A budapesti Egyetemi Könyvtár RMK II 402 jelzetű kötetében a címlap alján újabb autográf szerzői bejegyzés olvasható: „Pro conventu S. Mart. S. Mont. Pann. Ord. S. Ben. una cum Laet. Nunc. et Rom. Sanct.”. A bejegyzés arról tanúskodik, hogy az újrakötéskor körülvágott nyomtatványt (*Examen reformationis Lutheri et sociorum*. Tyrnaviae, 1696) a szerző két másikkal (*Laetum ad Lugentes Sion Nuncium*. Tyrnaviae, 1696; *Roma Civitas Dei Sancta*. Tyrnaviae, 1698) együtt ajándékozta Pannonhalmára. Az „una cum” kifejezéssel a kolligálás tényét jelezte Otrókocsi: az *Examen reformationis* e példánya jelenleg is egybe van kötve a *Laetum ad Lugentes Sion Nunciummal*.⁵⁰ A *Roma Civitas Dei Sancta* című mű szerző által ajándékozott példányával azonosítható példány ma is önálló kötet.⁵¹ Az utóbbiban feltehetően azért nincs kézíratos bejegyzés, mert erre is vonatkozhatott a szerző 1698-ban vagy ezután keletkezett közös ajándékozó bejegyzése. A három mű együtt került a pannonhalmi bencés könyvtár 1786-os abolíciójakor a budapesti Egyetemi Könyvtárba, s ott maradt a pannonhalmi Főkönyvtár visszaállítása után is.⁵² A *Roma Civitas Dei Sancta* ma az Egyetemi Könyvtárban őrzött példányának és az Otrókocsi által egykor Pannonhalmára ajándékozott példány azonoságát közvetve bizonyítja, hogy Pannonhalmán jelenleg nem őriznek példányt e nyomtatványból.⁵³ Ebben az esetben Otrókocsi három, két különböző évben megjelent könyvének példányaival rendelkezett szabadon.

A fentihez hasonló szerzői ajándékozó bejegyzést őriz egy másik Otrókocsi mű jelenleg is Pannonhalmán őrzött példánya. Az 1705-ben Nagyszombatban nyomtatott *Theologia Prophetica*ban⁵⁴ ez olvasható: „Venerabili Conventui Ord. S. Bened. Sacr. Montis Pannoniae, debito cum honore, mittit autor”. A kötetben megtalálható a budapesti Egyetemi Könyvtár pecsétje, azaz az 1786-os abolíció után oda, a bencés rend visszaállítása után pedig ismét Pannonhalmára szállították a kötetet. Itt jegyzem meg, hogy Pannonhalmán több mint tíz Otrókocsi-nyomtatvány található, köztük egy bejegyzés nélküli példány az *Examen reformationis*

⁴⁹ L. 16. jegyzet.

⁵⁰ BEK RMK II 403.

⁵¹ BEK RMK II 438:1.

⁵² Vö. KISS Domonkos: *Régi magyarországi könyvek a pannonhalmi Szent Benedek-rendi Főkönyvtárban az 1786-os abolíciós katalógus alapján*. Pannonhalma, 1996. 23–24.

⁵³ KISS: *i. m.* (52. jegyzet) 31–101.

⁵⁴ A példány jelzete Pannonhalmán: Ph 123b B 3/a.

*Lutheri et sociorum ejus*ból⁵⁵ és több, 1786 után beszerzett példány a *Laetum ad Lugentes Sion Nunciumból*.⁵⁶

A szakolcai jezsuiták könyvtárára vonatkozó, 1713-ban keletkezett bejegyzés olvasható az *Isten előtt járóknak tökéletességének* (Nagyszombat 1699) a jezsuita rend feloszlatása után a Nagyszombati Egyetem államosított könyvtárába, a mai budapesti Egyetemi Könyvtárba szállított példánya címlapján. A kötet előzőklapjára azonban a szakolcai bejegyzés előtt tizenhárom évvel a következőket írta a szerző: „Pro Residentia Soc. Jes. Comaromiens. Mittit Author, m[anu] p[rop]ria Tyrnav. D. 26. Febr. 1700. Ad manus Reverendi Dn. Patris Páhi.”⁵⁷ (3. kép) Az utóbbi sorok egyrészt ismételten bizonyítják a nyomtatványra vonatkozó szabad szerzői rendelkezést. Másrészt jelzik, hogy a katolizált Otrókocsi jól beilleszkedett és eligazodott a katolikus egyházhoz tartozó intézmények és az ott tevékenykedők világában.

Nagyszombati archivariusként az esztergomi főszékesegyház káptalani levéltárának rendezése mellett Otrókocsi tevékenyen részt vehetett a török veszély elől Nagyszombatba és Pozsonyba menekülő esztergomi érsekség könyvgyűjteményének gondozásában. Ezt látszik bizonyítani az esztergomi érsekség könyvtáráról készített utolsó 17. századi katalógus, amelyet 1718, azaz Otrókocsi halála előtt már nem követett újabb.⁵⁸ A betűrendes katalógust csaknem végig egy kéz készítette. Kivétel néhány, a katalógus,⁵⁹ a könyvtár és a művek⁶⁰ használatát elősegíteni igyekvő, másik könyvtárosi kézre valló későbbi bejegyzés. Az alapkatalógus készítőjétől különböző személy kézírásából és az általa beírt kötetek gondos címléírásából⁶¹ arra lehet következtetni, hogy a katalógus eddig azonosítatlan kiegészítője, illetve folytatója Otrókocsi volt. A kiegészítések között ő írta be az 'O' betű végére egyetlen sorozatba a saját műveit is.⁶² (4. kép) Az egymást követő

⁵⁵ A példány jelzete Pannonhalmán: Ph 123b G 5/b: 5/1

⁵⁶ A példány jelzete Pannonhalmán: Ph 123b G 23; 123b G 5/2; 123b G 5/b; 123b G 5/c

⁵⁷ Jelzete: BEK *RMK I 376*.

⁵⁸ Index Alphabeticus Bibliothecae et Venerabilis Capituli Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis concinnatus per R. D. Joannem Henricum Hungerum SS. Th. et J. V. Candidatum Regis Hungariae Apostolici Missionarium, Celsissimi Principis Archiepiscopi Strigoniensis olim a sacris et libris nunc strenae loco oblatum, dicatum consecratum. [...] Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MSS I 291; A katalógusról készült mikrofilm jelzete: MTAK Mf 1529/IV. – Hibás szövegkiadása téves jelzettel és a forrásról készült mikrofilm jelzetének elhallgatásával: *Katolikus intézményi könyvtárak... i. m.* (41. jegyzet) 90–165. A katalógusra vonatkozó jelzetek adatainak kiderítésében nyújtott segítségért Czékli Bélának mondok köszönetet.

⁵⁹ Így például a 'P' betűnél, „Piscatorius vide post Pistorius infra”.

⁶⁰ Így például az 'L' betűnél, az „a Lapide Cornelius in Pentateuchum Moysis” utáni megjegyzés: „desunt duae partes”.

⁶¹ Így például Illyés András két művének bejegyzése az 'S' betűnél: „Stephani Illyes Canonici et Custodis Strig[oniensis] Cathechismus H[ungarice] [...] Stephani Illyés Cano[nici] et Custodis Strig[oniensis] Cancionale Hungarice”.

⁶² A birtokos esetben álló „Otrókocsi (Francisci)” szerzői név után nem kronologikus rendben követik egymást a művek.

XLIII / —

Telje

ff

Pro Residentia Soc.
Jes. Somaromiens.
mittit Ant. Soc. ff

Hyrnav.
d. 26. febr.
1700.

Ad manus Reve.
rendi Dn. Patris Páhi.

3. Otrókocsi Foris Ferenc: Isten előtt járóknak tökéletessége [...]. Nagyszombat 1699, címlap előtti előzéklap autográf szerzői bejegyzéssel

<i>...</i>	50	V	2	28
<i>...</i>	50	V	2	28
<i>...</i>	50	V	1	2
<i>...</i>	50	V	2	28
<i>...</i>	50	V	5	5
<i>...</i>	50	V	3	6
<i>...</i>	50	V	7	7
Otrokocsii (Francisci) Examen Reformat. Lutbori & Societate	80	F.	9.	26.
Idem Examen - -	80	G.	2.	58.
Ejusdem Latium ad Lugentes Sic Nuncium	80	F.	9	27
Idem Lat. Nuncium - -	80	G.	2	57
Ejusdem Antiqua Hungarorum Religio.	80	F.	9.	28
Ejusdem Origines Hungarica.	80	F.	9	29
Ejusdem Caris Prophetica.	40	F.	9	30
Ejusdem Carcio quiddam Hungarica.	40	F.	9	31
Ejusdem Asceticum Hungaricum opus cum titulo W. Jsten elot Jaroferate Tokelletese.	120	G.	2	58
Ejusdem Breve Specimen Introductionis in Iuris prudentiam, Methodicam una cum Experi- mento Reductionis Iuris Hung. ad Jus Gen- tes in aliquot exemplis.	120	G.	2	59
Ejusdem Roma Civitas Dei Sancta Hungarica.	80	G.	2	60
Ejusdem Restitutio Israel.	80	G.	2	61
Ejusdem Media Vita prolonganda. Ibid. in eodem Volumen.	80	G.	2	61
Ejusdem Fructus de S. Josepho Patriarcha. Ibid. in eo- dem Volumen. Sul.	80	G.	2	61
Ejusdem Princeps Nabil Christianus in sine Principibus.	80	G.	2	62
Ejusdem Bellum Sacrum.	80	G.	2	63

4. Index Alphabeticus Bibliothecae [...] Strigoniensis [...].

Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MSS I 291, szerzői autográf bejegyzés az 'O' betű végén a könyvtárban megtalálható Otrokocsi-művekről

tizenhat kötet összesen tizennégy művet jelöl, mivel az *Examen Reformationis Lutheri et Sociorum ejus* és a *Laetum ad Lugentes Sion Nuncium* című művekből két-két példány állt rendelkezésre. A szerző protestáns és katolikus alkotói korszakából származó művek minden megkülönböztetés nélkül keverednek egymással.⁶³ Szembetűnő ugyanakkor Otrókoci protestáns teológusi munkásságának következetes mellőzése. Így például még az *Eirénikon seu pacis consilium* (Franeker 1692) című műből sincs példányjelzés a katalógusban. Otrókoci könyvtárosi tevékenységéhez tartozott az állománygyarapítás feladata is. Nagyszombatban 1717. június 2-án vásárolta meg például azt az 1575-ben Velencében nyomtatott *Missale Romanumot*, amellyel a Főszékesegyházi Könyvtár állományát gyarapította.⁶⁴

Otrókoci jogi professzori, levéltárosi és könyvtárosi munkássága – műveinek tanúsága szerint – jól kiegészítette egymást. A magyar jogi szaknyelv megteremtése érdekében végzett tevékenysége – nyelvtudományi működéséhez hasonlóan⁶⁵ – a 18. századi, elsősorban jezsuita tudományosság részévé vált. Ezt bizonyítja többek között az a nyelvészeti szempontból még nem vizsgált latin nyelvű kézirat-kivonat, amelyben az ismeretlen, feltehetően jezsuita szerző értelmezi az Otrókoci *Breve specimen Introductionis in Jurisprudentiam Methodicam* (Tyrnaviae 1699) című művéből származó magyar nyelvű jogi szakkifejezéseket.⁶⁶

Otrókoci levelezése tanúsítja, hogy egyik munkája nem látott nyomdafestéket. A *Sacra Congregatio de Propaganda Fidéhez* címzett, 1714-ben kelt már hivatkozott⁶⁷ levelében kéziratai közül kiadásra ajánlotta fel a „*Historia Ecclesiastica Hungarorum*” című munkáját. Ez a kézirat Schmitth Miklós szerint még 1768-ban is kiadatlan volt.⁶⁸ A levélben említett kézirat⁶⁹ máig fennmaradt, viszonyát az 1706-ban Nagyszombatban megjelent, *Antiqua Hungarorum religio vere Christiana et Catholica* című nyomtatványhoz azonban nem vizsgálták. A „*Historia Ecclesiastica Hungarorum*” eredetileg összesen kilenc kötetből állt, s a reformáció előtti magyar egyháztörténettel foglalkozott. Egykori szövegét részleteiben (a 347-től 1333-ig terjedő időszak anyagát) a *Collectio Kaprinayana* két ívrétű köteté őrzi;

⁶³ Protestáns korszakból származó nyomtatvány: *Origines Hungaricae*. Franekerae, 1693.

⁶⁴ KNAUZ Nándor: *A magyar egyház régi szokásai*. = Magyar Sion (7.) 1869. 729.; KÖRMENDY Kinga: *A Knauz-hagyaték kódextörédei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa*. Bp. 1979. 49.

⁶⁵ 4. jegyzet.

⁶⁶ Excerptum Ex experimento Reductionis juris Hungarici ad suo fontes in aliquot exemplis a Francisco Foris Otrókoci Tyrnaviae impresso 1699. In: *Collectio Kaprinayana*, 4°, tom. XXIX, nr. XLVI, (105–107.), BEK.

⁶⁷ 46. jegyzet.

⁶⁸ „[...] *Historia Ecclesiastica Hungarorum nondum typo excusa*.” SCHMITTH: *i. m.* (14. jegyzet) III. 335.

⁶⁹ Vö. KULCSÁR Péter: *A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*. Bp. 2003–2004., OTROKOCI FORIS Ferenc: *Historia Ecclesiastica Hungarorum*. 347–1473, Ms. Wien, BN Cod. 8591–8600; Uez, 347–1333, Ms. BEK Coll. Kapr. A/XIX–XX; Uez, 347–XIII. sz. Esztergom Bibl., vö. Magyar Könyvszemle 1882. 335.

a másolásról Péterffy Károly gondoskodott.⁷⁰ A kézirat-együttest Pray György is fontosnak tartotta, mivel Otrókocsi ebben feldolgozta az esztergomi káptalani levéltár vonatkozó anyagát. Nem véletlen, hogy Otrókocsi egyháztörténetének egykorúan fellelhető köteteiből összesen negyvenhét dokumentumot másoltak össze a *Collectio Prayana* részére.⁷¹ A dokumentumok forrás-jelzéséből megtudható, hogy a Pray György részére kivonatoló személy az I–III., az V. és a VIII–IX. kötetet forgatta. Az első öt kötet a 14. század elejéig dolgozta fel a magyar egyháztörténet eseményeit, a VIII–IX. kötet pedig a 15. századi eseményeket tárgyalta. Egy megjegyzés azt tanúsítja, hogy a kézirat IV. kötete ekkor hiányzott.⁷² Itt jegyzem meg, hogy Otrókocsi nyomtatott műveinek kéziratai valószínűleg nagyobbrészt szétszóródtak. A *Sanctus Joseph Patriarcha* (Viennae 1711) című munkájának autográf kéziratát Szinnyi József szerint az Országos Széchényi Könyvtár őrizte.⁷³ Néhány további munkájának 17–18. századi másolatai szintén ott találhatók.⁷⁴

Összegezve elmondható, hogy a könyvbejegyzések és „szövegkörnyezetük” elemzése művelődés-, irodalom- és könyvtörténeti szempontból egyaránt tanulságos. Az autográf szerzői bejegyzések tanúsága szerint Otrókocsi szabadon rendelkezhetett műveinek jelentős számú példányáról. A könyvtörténeti összefüggésben eddig nem vizsgált jelenség egyrészt összefügghet könyvtárosi és archiváriusi tisztségével. Másrészt nyilvánvaló, hogy – amint például az utrechti akadémiának szóló bejegyzés tanúsítja – már korábban is szívesen ajándékozott műveiből, s figyelmet fordított kinyomtatott munkáinak további sorsára.

A művek széles körű, egyenletesnek tűnő korai recepciója rávilágít arra, hogy a katolikus hitre térés jelentős mértékben hozzájárult Otrókocsi tudományos pályájának kiteljesítéséhez. A vázolt jelenség révén árnyaltabban értelmezhető katolizálása és pontosabban magyarázhatók e tény életműre gyakorolt hatásai. A nagyszombati adottságoknak megfelelően levéltárosi, könyvtárosi és oktatói tevékenysége szorosan egymásra épült. Emellett jobban kirajzolódik a szerző jog-

⁷⁰ *Historia Ecclesiastica Hungarorum*, a Francisco Foris Otrokotsi, converso ministro Calviniano, ac postea praebendato ecclesiae Strigon., olim compositam, et a Patre Carolo Péterffy describi curatum In: *Collectio Kaprinayana*, 2°, tom XIX–XX.

⁷¹ *Supplementa ex Hist. MS. Eccles. Hung. Otrokotsii* In: *Collectio Prayana*, tom. I. nr. 57, (fol. 61–80.), BEK.

⁷² „Ex Tomo V. Otrokotsii, nam IV. est perditus.” *Collectio Prayana*, tom. I. nr. 57, (fol. 61–80.), BEK.

⁷³ Otrókocsi latin nyelvű munkáinak kéziratairól és azok jelzeteiről 2006 januárjában az Országos Széchényi Könyvtárban a Kézirattár folyamatosan épülő elektronikus katalógusához irányműveket, melyben mindössze egyetlen, téves utalást találtam a Quart. Lat. 323 jelzeten. Az illetékes szakreferensek ismételt kérésemre sem tudtak felvilágosítást adni a jelzett kézirat hollétéről. Vö. SZINNYEI: *i. m.* (14. jegyzet) 12.

⁷⁴ *Furor bestiae* [...] – 17. századi másolat jelzete: OSzK, Quart. Lat. 1187; 18. századi másolat jelzete: OSzK, Quart. Lat. 2117; *De morte crudeli* [...] – 17. századi másolat, OSzK, jelzetéről nem kaptam felvilágosítást. Vö. SZINNYEI: *i. m.* (14. jegyzet) 12. A *Furor bestiae* [...] további másolataira l. KULCSÁR: *i. m.* (68. jegyzet). – Itt jegyzem meg, hogy az OSzK nyilvántartásában jelenleg csupán egyetlen Otrókocsi által írt levél található, jelzete Quart. Hung. 1043, IV. kötet, f. 40.

tudósi, nyelvészi, teológusi és történészi elhivatottságának eszmei háttere, amelyhez a nagyszombati jezsuita tudományos műhely és az esztergomi érsekség megfelelő ösztönzést biztosított.

ÉVA KNAPP

Sources inconnues relatives à la conversion de Ferenc Otrókocsi Foris

Ferenc Otrókocsi Foris (1648–1718) est une des figures énigmatiques de l'histoire littéraire et ecclésiastique du 17e–18e siècles. L'intérêt d'histoire de sciences, influencé par des points de vues confessionnels, peut expliquer le fait que la littérature spéciale ne connaît que quelques rapports d'histoire de livre et de bibliothèque, provenant des biographes catholiques de Otrókocsi, qui avait laissé pourtant une oeuvre bien étendue, dans le domaine de la théologie, de la linguistique, des droits et de l'histoire ecclésiastique. Archivaire de Nagyszombat, à côté du classement des archives capitulaires de la cathédrale de Esztergom, il a participé activement dans l'arrangement de la collection de livres de l'archévêché de Esztergom, sauvé à Nagyszombat et Pozsony à cause du danger turc. Son activité de professorat de droits ainsi que de bibliothécaire et archivaire, après sa conversion au catholicisme (1694), se sont bien compléter – ses ouvrages en témoignent. L'examen des notes et des contextes de ses ouvrages donnent beaucoup d'intérêts, de point de vues d'histoire de civilisation, littéraire ou de livres. D'après les notes autographes de l'auteur, Otrókocsi pouvait disposer librement d'un grand nombre d'exemplaires de ses ouvrages.

La réception visiblement large et uniforme dès le premier temps de ses ouvrages prouve que la conversion au catholicisme de Otrókocsi avait contribué en grande mesure à l'étendue de sa carrière scientifique. Ainsi nous pouvons interpréter de manière plus détaillée sa conversion, aussi bien que les effets exercés à son oeuvre. Due aux donnés de Nagyszombat, ses activités d'archivaire, de bibliothécaire et d'enseignant se rattachent étroitement. L'examen précise l'arrière-fond idéologique de la vocation de juriste, de linguiste, de théologue et d'historien de l'auteur, à quoi l'atelier savant des Jésuites de Nagyszombat et l'archévêché de Esztergom assuraient une incitation adéquate.

BALÁZS ATTILA

A Nemzeti Újság és szerkesztői

Ahhoz, hogy jelen dolgozat tárgyát, a *Nemzeti Újság*ot kellően tudjuk értékelni, és megfelelően elhelyezni az 1840-es években, először át kell tekintenünk az újság előéletét. Ugyanis a *Nemzeti Újság*ot nem 1840-ben alapították, akkor csak egy névváltás eredményeképpen vette fel ezt a nevet egy már meglévő és tekintélyes múltra visszatekintő hírlap, a *Hazai és külföldi Tudósítások*.

Nagy örömmel és lelkesedéssel fogadta a magyar értelmiség Kultsár István kezdeményezését, hogy új, magyar lapot indít Pesten. 1806. július 2-án jelent meg az első szám, akkor még *Hazai Tudósítások* címen. Ez volt az a lap, aminek a 19. század elején elsőként sikerült rést ütnie a bécsi udvar minden újdonsággal szembe-helyezkedő politikáján. Kultsár István régóta szeretett volna saját folyóiratot, azonban a kor adottságai miatt nem lehetett néhány száz előfizetőnél többre számítani. Ezzel szemben egy újságot ezernél is többen járattak.¹ Ezért döntött úgy Kultsár, hogy a kultúra híreit politikával vegyíti, és hetente kétszer, újság formában jelen-teti meg. Támogatást kapott az úttörő kezdeményezéshez Széchényi Ferenc-től és Festetics Györgytől is.

A Kancellária nem adott engedélyt, hogy külföldi híreket is közlétegyen a lap. Ennek a feltételnek meg is felelt működése első két évében. 1808-tól kezdve azonban elárasztották az újságot a külföldi hírek. Ezért májustól módosult a lap címe is *Hazai és Külföldi Tudósításokra*.

Kultsár István azonban soha nem adta fel folyóirat-indítási szándékát. Többszöri kérvényezését rendre elutasították. Ezért döntött úgy 1817-ben, hogy a *Hazai és Külföldi Tudósításokat* mellékklappal egészíti ki. Itt kaptak helyet az irodalmi és ismeretterjesztő írások, a hírlap pedig ettől kezdve csak aktuális eseményekkel foglalkozott. A melléklap *Hasznos Mulatságok* címen látott napvilágot.

Azonban, mint a történelem során oly sokszor, ebben az esetben is egy ember tehetsége hozta meg a sikereket, és halála után a többiek akármennyire igyekeztek, nem tudták méltóan folytatni az 1828-ban elhunyt Kultsár rájuk hagyományozott magas szintű örökségét. Özvegye folyamatosan cserélgette a szerkesztőket (Kovács Tamás, Galvácsy László, Apostol József, Nagy Pál), mert tudta, hogy a lappal gondok vannak. Nem tudott kitörni abból a stílusból, ami még megfelelő volt

¹ *A magyar sajtó története I.* Szerk.: KÓKAY György. Bp. 1979. Akadémiai Kiadó, 241.

az 1810-es 1820-as években, de unalmassá vált a reformkorban, Kossuth és Széchenyi írásai mellett. A *Hazai és külföldi Tudósítások* tehát egyre konzervatívabb és – mivel elvesztette olvasótábora nagy részét – egyre jelentéktelenebbé vált.²

A Nemzeti Újság első szerkesztője: Nagy Pál

A *Hazai és Külföldi Tudósítások* szerkesztését 1839. november 2-án vette át Nagy Pál. Nyugalmazott nagyváradi akadémiai tanár volt. Az ő vezetése alatt kapott új nevet a lap: *Nemzeti Újság*. 1840. január 1-jétől jelent meg ezen a néven egészen az 1848-as forradalmat követő hónapokig. A címváltozás egy újság életében általában belső változásokat is szokott jelenteni; változik a lap irányultsága, célkitűzései, esetleg a szerkesztőség tagjai is. Ez nem történt meg a *Nemzeti Újságnál*. Minden maradt a régiben, egyedül az 1841-es évben tűnik fel, hogy Nagy Pál újítani akart, azért, hogy Kossuth liberális újságjának, a *Pesti Hírlapnak*, legyen egy olyan ellenfele a politikai hírlapok között, amelyik nem fél vállalni a katolikus egyház értékeit és az ezzel járó konzervatív irányvonalat.

Az első szám címlapján a következő olvasható:

„Nemzeti Újság melyet Hazai s Külföldi Tudósításokból a magyar nemzet közjára alapított néhai Kultsár István táblabíró. XXXV-ik évi folytatását kiadja özvegye: született Perger Anna Mária. 1840. Szerkeszti: Nagy Pál, bölcselkedés doktora, a Pesti Magyar Kir. Tud. Egyetem philos. kar tagja, Magyarország és a közönséges nemzetek történeteinek nyugalmazott kir. professora, T. NS. Esztergom [!] vármegye táblabírája. Első félesztendő. Pesten nyomtatja Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István cs. kir. priv. könyvnyomtató intézete, Úri utca 612.”

A szokott beosztásban, minden szerdán és szombaton megjelenő *Nemzeti Újság* minden megjegyzés nélkül közölte a cenzúrától közlésre engedélyezett, nem nagy hírértékű információkat.⁴ Melléklapja megtartotta a Kultsár István által adott címet, a *Hasznos Mulatságokat*. A melléklet továbbra is kulturális témákkal foglalkozott. Nagy Pál szavaival: a „Hasznos Mulatságokban felvételnek mindennemű tudós értekezések, a népnevelési, alapítványi, művészeti, mesterségi, literatúrai és más mulatva oktatói körből”⁵ származó írások. A fejléc alatt, a rendes szövegnél apróbb betűkkel szedve rövid tartalmi ismertetés állt.

A négy oldalas *Nemzeti Újságban* nem volt meghatározott bel- és külföldi rovat. Attól függően kaptak teret, hogy honnan érkezett több, vagy fontosabb hír. Előfordult, hogy a magyarországi hírek csak egy fél oldalt töltöttek meg, míg olyan is volt,

² *A magyar sajtó története I.* Szerk.: KÓKAY György. 1979. 248.

³ Az 1840-es években állandó vita tárgyát képezte, hogy hogyan kell írni a város nevét. 1846. április 28-i, 272. számában a *Nemzeti Újság* az Esztergom forma mellett teszi le a voksát.

⁴ DEZSÉNYI Béla: *Nemzeti Újság 1840–1848.* = Regnum Egyháztörténeti Évkönyv. 1940/41. Bp. 1941. Stephaneum Nyomda, 314.

⁵ Minden, Nagy Pál által szerkesztett, *Nemzeti Újság* fejlécében szerepelt ez a mondat.

hogy ez az arány megfordult. Az azonos helyekről származó híreket csak bekezdésekkel választották el. A külföldi híreket országonként tagolták.

Az egyes országok között feltűnően szűkszavúan és keveset ír Ausztriáról. Pedig a korabeli olvasóközönséget biztosan jobban érdekelte volna, hogy mi történik a „szomszédban”, ahol a magyar király is székel, mint esetleg egy kínai tűzvész. Ausztriával kapcsolatban csak kinevezésekről és gazdasági eseményekről írtak, míg más országoknál, például Nagy-Britannia esetében beszámolnak parlamenti felszólalásokról és költségvetési részletekkel is szolgálnak. Tehát a szigorú cenzúra szinte semmiféle lényeges információt nem engedett eljutni az olvasóközönséghez.

A hírek nagyon lassan áramlottak a világ távoli pontjairól a szerkesztőségbe, ez természetesen minden más újságra is vonatkozott. Egy brazíliai hír májusból még a januári eseményekről tudósít.⁶ Ugyancsak a hírek terjedésének milyenségére mutat rá a következő rövid hír, ami „legújabb” címszó alatt jelent meg: „A most szállongó hírek között figyelmet érdemel a török császár Abdul-Meschid halála, mely kereskedői levelek által híreszteltetik; mindazonáltal hivatalos tudósítások még nem érkeztek.”⁷

Az utolsó oldalon, a hirdetések előtt, alkalmanként, bekeretezve gabonaárak, lottószámok, vízállás-jelentés, vagy pénzárfolyamok szerepeltek. Ezek azonban olyan ritkán, és esetlegesen jelentek meg, hogy akit komolyan érdekelt a téma, annak máshonnan kellett beszereznie az információkat.

Érdekes elolvasnunk azokat az egymás utáni évekből származó előfizetési felhívásokat, amelyek egyben a lap irányvonalát és célkitűzéseit tartalmazzák. 1840. novemberében jelent meg a következő:

„A magyar nyelv iránt annyira buzgólkodó magyar olvasó közönség vágyára a közelgő 1841. évi újságfolyamra érdekes lapjaink korszerűleg, külsejére nézve is csinos öntetű újbetűkkel ellátva, léte[!] 36. évére, mint eddig jelent meg. [...] Több törekvésünk, a minden honból vetélkedve tóduló nagy morgalmak[!] mellett ezentúl is oda alapuland, hogy a társas élet csendes vágyai ízlését érdekelve, a magyarral született erényes nagy lelkűséget s nemzeti nyíltságot méltólag hirdethessük. Szerette jó királyunk s kedves hazánk iránti forró szeretetett s tántoríthatatlan hívséget, mellyel magát, a borongó viszonyok közepette, lelkesen, mások bámulatára kitüntette, örökre követendő példát derítsünk. Míveltségünk delihaladásával[!] erkölcsi és polgári jólétünk valóságát szerényen terjesszük. Mi egyedül csak az által lehet eszközölendő, ha tisztelt olvasóink kegyes pártfogásaikkal segéd s ápoló kezeket nyújtván, alapos iparunkat számos előfizetéssel gyámolni és a hazában történt érdekes dolgokkal bérmentes leveleik által a szerkesztőséggel minél előbb tudatni szíveskedjenek, melylyeket külföldi tudósításainkkal együtt rögtön közleni, a legkitelhetőbb gyorsasággal fő kötelességünk leend.”⁸

⁶ Nemzeti Újság 1840. május 2. 36. sz.

⁷ Nemzeti Újság 1840. szeptember 9. 73. sz.

⁸ Nemzeti Újság 1840. november 25. 95. sz.

Nagy Pál tehát egy konzervatív, csendes hírlapot ígér az olvasóknak, politikai irányultságot nem találunk benne. Egy évvel később már nyíltan állást foglal katolikus elkötelezettsége mellett:

„... valamint eddig, úgy jövőre is, józan haladással párosult irányul a politikai és egyházi érdekek kiemelését tűznénk ki. E szilárd vezérelvünkre támaszkodva, minden illy irányú, s Hasznos Mulatságunkba iktatandó értékeléseket hála köszönettel fogadunk.”⁹

Tehát már a *Nemzeti Újság* második évfolyamában nyíltan felvállalják az egyházi értékrendet. Ez pedig olyan időkben, amikor a katolikus egyházra, mint a maradiság szimbólumára tekintettek, egyet jelentett a reformmozgalommal való szembehelyezkedéssel, ami magától értetődően sok olvasótól fosztotta meg a lapot. Hiszen abban a korban vagyunk, amelyet Eötvös József regényében a következőképpen jellemzett: „A méltóságos földesúr, kiben a megye egyik legfelvilágosodottabb s szabadelvűbb táblabíráját tisztelé, ki soha templomba nem ment...”¹⁰

Nagy Pál szerkesztői állásból való elbocsátásának azonban nem a kevés előfizetés, és nem is a konzervatív irányultság volt az oka. Az indok amiért át kellett adnia az újság irányítását, a *Nemzeti Újság* melléklapjában, a *Hasznos Mulatságok*ban megjelent cikk volt, amit még csak nem is ő írt. Először azonban nézzük meg, milyen volt a *Nemzeti Újság* melléklapja!

Míg a *Nemzeti Újság*ban csak hírek szerepeltek, addig a *Hasznos Mulatságok* helyt adott véleményeknek, ismeretterjesztő cikkeknek és az irodalomnak is. Tulajdonképpen hasonló, de önálló folyóiratot képzelt el annak idején Kulcsár István, de engedélyt nem kapott rá, ezért kellett ilyen formában megjelentetni. A legváltozatosabb, a kor emberét érdeklő témákkal foglalkoztak, jól mutatja ezt az az összefoglaló, amit repertóriumként minden évfolyam végén közöltek. Az alábbi témakörökbe csoportosították a megjelent írásokat: magyar nyelv, felszólítások és régiségek, szép mesterségek, új találmányok, történelmi tárgyak, életrajz, intézetek s megyék ismertetése, statisztikai és helyleírású jegyzetek, természettudomány és tünemény, hazai mezei gazdálkodás s kereskedelem, költészet, tréfás történetek, aforizmák, rejtejt szavak.

Azt, hogy egyházi irányultságú a lap, a *Nemzeti Újság*ból nehéz lett volna következtetni, lévén, hogy csak híreket közölt, azonban a *Hasznos Mulatságok* hasábjain sokat foglalkoztak a katolikus egyházzal. Írtak a budai irgalmasrendi kórházról, ismertették a váci püspöki megyét, elmagyarázták, hogy a vasárnapot miért fontos megtartani, és még számtalan más egyházat érintő témáról. Ezeknek a cikkeknek a szerzői főleg katolikus papok voltak.

Kossuth Lajos *Pesti Hírlap*ját utánozva Nagy Pál is bevezette a vezércikkírást. A *Hasznos Mulatságok* első oldalán kapott helyet, korántsem olyan előkelőt, mint a *Pesti Hírlap*ban a címlap. Először 1841. november 10-én jelent meg vezércikk, a rovatnak a Kis Tükör címet adták. Állandó szerzője Nagy Ferdinánd volt, aki

⁹ *Nemzeti Újság* 1841. november 27. 95. sz.

¹⁰ EÖTVÖS József: *A falu jegyzője*. Szekszárd, 1996. Babits Kiadó, 65.

már korábban is írt a *Hasznos Mulatságok*ban, és néhány verse is megjelent. Az első vezércikket felvezető, ugyancsak Nagy Ferdinánd által írt szöveg nyíltan bevallja, hogy a többi hírlap mintájára döntöttek az új rovat mellett:

„Valamint többi hírlapjainkban az első cikk mintegy bevezetésül tétetik a többi cikkek és tudósítások között, úgy Nemzeti Újságnak, Hasznos Multság melléklapjaiban szándékunk van efféle „vezércikkeket”, melyly az okos haladást, mérsékletet elvül tartván, mintegy tükörből láthassa a nemzet, mi szép, mi üdvös, mi czélszerű, és ellenben”.¹¹

Nagy Ferdinánd azonban nem tudta hosszú távon tartani amit vállalt, hogy az okos haladást és mérsékletet tartsa szem előtt. Személyeskedő hangnemben támadta meg a *Pesti Hírlapot*, aminek súlyos következményei lettek. Először is a hangnem felháborította az egész magyar újságolvasó-társadalmat, beleértve még a *Nemzeti Újság* saját táborát is. Másrészt pedig tettelegességig fajult az ellentét, amikor Kossuth szolgálja egy este megverte a *Nemzeti Újság* segédszerkesztőjét, Hindy Jánost.

„K. L. úr ellenben agitál, elfelejtkezőn arról, hogy már izgatások nélkül is ébren van a nemzet. Ő halad, de cél nélkül, szabadság után sóvárog, de nincs fogalma a szabadsághoz, és nem a közép utakat választja céljainak elérésére” –

írta Nagy Ferdinánd.¹² Rákövetkező év januárjában is Kossuthon köszörüli a nyelvét:

„Ha nyilvánosságot akarunk, czélszerűnek látnám, hogy mind a jó, mind a rossz tettekben nyilvánosak legyünk; mert különben a részlehajlás bélyegzi tetteinket. Egyiknek kis hibáját ne nézzük nagyító üvegen, míg másnak szemszűrő tetteit ujjaink közt vizsgáljuk. Ez az igazság, ez a nyilvánosságnak a jobbik oldalról ösmért jelleme.”¹³

Nemcsak a *Nemzeti Újság*ban megjelent cikkeket vizsgálva, hanem egyéb sajtótörténeti szempontból is érdekes lehet, ha elolvassuk, hogy Nagy Ferdinánd miként vélekedett a jelentős konkurens hírlapokról. A 40-es évek öt legmeghatározóbb lapját értékeli a *Hasznos Multságok* 1842. február 9-i számában, néhány soros terjedelemben. A *Pesti Hírlapot* veszi természetesen előre:

„A vezércikkek már nem a régiak, és kevés fontosságúak, sőt nagyon kitűnik belőlök, hogy nagy megerőltetésbe kerülnek, de nem csak a cikkek, hanem még a cikkek címjeit is ugyan ez bélyegzi. Csak a hatalmas szóár az, mi némi kis fontosságú irányt ad az egésznek.”

A *Világ* című hírlapról is meglehetősen negatívan nyilatkozik:

„A Világ igen jól hasonlítatik egy könnyű fregáthoz, melyet ügyes kormányzóí kényők szerint forgathatják, és a terhes tengeri gályát néha néha tetemesen megrongálja.”

¹¹ Hasznos Multságok 1841. november 10. 90. sz.

¹² Hasznos Multságok 1841. november. 10. 90. sz.

¹³ Hasznos Multságok 1842. január 15. 5. sz.

Ezután a Széchenyi István által indított *Jelenkor* következett:

„A Jelenkorról az a közvélemény, hogy elvében ingadozik, én ugyan meg nem egyezhetek ezen véleményben. [...] Hogy sok jeles írója elpártolt a Jelenkornak, a pesti laphoz, az igaz, de ennek 99 oka van. A 99 okok közül első: az érdek!”

A *Hírnök*, annak ellenére, hogy kormánypárti, konzervatív lap volt, nem tudta meggyőzni Nagy Ferdinándot, hogy kitarart meggyőződése mellett:

„A *Hírnök* hasonlít az áprilisi időhöz, és a változatosságot nagyon szereti. Ennek elvét ki tudni nem lehet, mert szerkesztője¹⁴, hol ezt, hol amazt védi.”

Végezetül a *Nemzeti Újságról* írt néhány sort:

„A *Nemzeti Újság* felébredt, és az egyházi érdekek tárgyalatását teljes igyekezettel a szerkesztő ígérete szerint elvül tartja. Az egyháziak részéről szép cikkek jelennek meg melléklapjaiban.”

A Kossuth Lajos elleni kirohanásával botrányt kavarázó ügyet azonban sikerült felülmúlnia Nagy Ferdinándnak. Egyik cikkében méltatlannak nevezi Kölcsey Ferencet arra, hogy szobrot állítsanak neki. 1842 májúsában jelent meg az írás „Szózat Kölcsey emléke ügyében” címmel:

„Azt kérdelem itt, vallyon van é oly nagy ember, ki akár tábori, akár hazafiságban tett híre miatt 4 év alatt szobrot érdemelne? Szóljanak a honfiak elfogultan, vallyon mi hát Kölcseynek az a nagy érdeme, mi által őt emlék-szoborral halhatatlanítsuk? Azt mondja a deák: de mortuis aut bene, aut nihil, de mind ezen mondat ellenére is azt mondom, hogy egy megye szolgálatja alatt 20-30 éveket töltött, s kor görbítette hajdú is jobban megérdemli a szobrot. Engedelmet őszinteségemért, de ha végig futom boldogult Kölcseynek tetteit, néhány az ország gyűlésein mondott, de csak némelyek előtt helyes szónoklatain, egy pár kiadott szinte szellemi könyvein és érthetetlen versein kül nem volna egyébért miért a szobor felállítandó.”¹⁵

A cikk végén Nagy Ferdinánd azt javasolja, hogy a Kölcsey emlékalapítványhoz befolyt összeget inkább egy új református főiskolára kellene költeni, ami Kölcsey nevét viselné. Tudni kell azonban százhatvan év távlatából, hogy a kortársak Kölcseyben nem csupán a Himnusz szerzőjét tisztelték, hanem, mint politikusra tekintettek fel rá. Munkásságát úgy értékelték, mint aki radikális elveivel Wes-selényi Miklós és ezáltal közvetve Kossuth Lajos eszméinek alakulására hatott. Az ezt követő felháborodást már nem nézhette tétlenül Kultsár István özvegye sem, aki elbocsátotta Nagy Ferdinándot, és vele együtt Nagy Pált is.

Érdekesége az ügynek, hogy Nagy Pál korábban már jelentetett meg Kölcseyről egy cikket a *Hasznos Mulatságokban*. Akkor egészen más hangnemben írtak a költőről:

¹⁴ A *Hírnök* szerkesztője Orosz József volt, aki korábban az *Országgyűlési Tudósítások* társ-szerkesztőjeként dolgozott.

¹⁵ *Hasznos Mulatságok* 1842. május 11. 38. sz.

„Ki ne akarná megörökíteni a nevet, mellyhez a legszentebb emberi s polgári erények, a legfényesebb szellemi tulajdonok valának kapcsolva? [...] Kőlcsey tiszta elméje világával, érzelmei szent hevével megszünt emlékeztetni bennünket arra, hogy ha dicsőbbet, mint ő számosat látott is a világ; de lélekemességre hozzá hasonló kevés van a földön.”¹⁶

Ezt követően felhívást tettek közzé, hogy adakozzanak az emberek Kőlcsey „emlékezetének megörökítésére”.

Feltehető, hogy Nagy Pál, mint szerkesztő, nem olvasta Nagy Ferdinánd cikkét, és ez okozta bukásukat. Ugyanis aligha változhat meg a véleménye ennyire egy elhunyt költőről egy év alatt.

Az utolsó *Nemzeti Újság*, amit Nagy Pál szerkesztett 1842. június 4-én jelent meg. Ebben nem esik szó lemondásáról, semmi nem utal a változásra. A *Hasznos Multságok* utolsó száma 1842. december 31-én jelent meg. Több évfolyamot már nem élt meg, mert Nagy Pál utóda megszüntette a melléklapot.

Megújul a lap: Kovacsóczy Mihály

Nagy Pál kényszerű távozása után Kultsár István özvegye – már-már rutinszerűen – új szerkesztő után nézett. Ezúttal azonban egy tehetséges akadémiai tanárra, színikazgatóra, irodalmárra, Kovacsóczy Mihályra esett a választása. Kovacsóczy Kassán kezdte pályafutását, ahol két irodalmi almanachot szerkesztett, *Nefelejts* és *Árpádia* címmel. Ő indította el a *Szemlélő* című folyóiratot.¹⁷ 1841-ben költözött Pestre, ahol lapját továbbra is megjelenteti *Közlemények* címmel. Az is jelzi, hogy Kovacsóczy nem fél az újításoktól, hogy a *Közlemények* a magyar folyóirat-irodalomban elsőként jelenik meg hetente hatszor. 1841 nyarának elején érkezik meg hozzá a felhívás, hogy vegye át a *Nemzeti Újság*ot. Bele is egyezik, és június 8-tól az ő szerkesztése alatt lát napvilágot a hírlap.

A szerkesztése alatt megjelenő első *Nemzeti Újság* címlapján Szerkesztői szózat címmel ismerteti határozott elképzeléseit a lap vezetéséről.

„Lapunk a „Nemzeti Újság” címet viseli homlokán, mi feladatul tűzzük ki magunknak azon valódi tiszta nemzeti szellemet önteni belé, mellyel azt a dicső emlékű Kultsár István szerkeszté.” – kezdi Kovacsóczy Mihály. „Vallás, trón s alkotmány tehát lapunk védelke s vezéricsillaga. [...] E három ellen fondorkodó ármányt és jogtalanságot kérlelhetetlenül üldözendjük, minden esetre meggyőződésből és nem szolgálólelkkel. Elvünk: kormány és alkotmányyszerű izgatás nélküli haladás, vallással és törvénnyel. [...] Mi nem vetjük meg a régit azért, mert régi. Elfogadjuk ellenben az újat, ha az a nemzet és kor érdekeivel megegyeztethető.”¹⁸

¹⁶ Hasznos Multságok 1840. február 5. 11. sz.

¹⁷ DEZSÉNYI Béla: *Nemzeti Újság 1840–1848.* = Regnum Egyháztörténeti Évkönyv. 1940/41. Bp. 1941. Stephaneum Nyomda, 318.

¹⁸ *Nemzeti Újság* 1842. június 8. 46. sz.

A lap irányelvei tehát nem változtak, továbbra is konzervatív, katolikus érdekeket segítő újság maradt. Minden más azonban változott Kovacsóczynek köszönhetően.

Korszerűbb formát kapott a lap. Ennek egyik lényeges eleme, hogy a vezércikk a melléklapból a főlap élére került. Kis Tükör helyett a Korunk ügyei címet kapta a rovat. Az első, ebben a formában megjelenő vezércikk június 15-én jelent meg. A *Hasznos Mulatságok*at pedig lassan leépíti és az 1843-as évfolyamban már teljesen mellőzi. Újjításai közé tartozott, hogy új beosztást adott a híreknek; rovatokat vezetett be. A magyarországi híreket a Hazai Napló, a külföldieket a Külföldi Napló cím alatt helyezte el. A rovatokon belül is átláthatóvá tette az információkat. Nem ömlesztve közölte a híreket, hanem minden egyes hír első pár szavát vastagon szedve jelentette meg. Egyre ritkábban jelennek meg távoli vidékekről érkező jelentéktelen és több hónapos információk. A külföldi hírek összeállításában előnyt élveztek az Európából érkezők. Látszik az újságon, hogy igyekeztek úgy összeállítani, hogy minél szélesebb körű olvasóközönséget nyerjenek meg. Nem közöltek többé oldalakon át terjedő felsorolásokat a friss kinevezésekről, vagyis Kovacsóczy megválogatta a híreket, nem adott mindent közre, csak azért mert a bécsi udvar és cenzúra azt látta volna szívesebben nyomtatásban.

Közel félévnyi szerkesztői munka után újra olvashatjuk Kovacsóczy Mihály „hitvallását”. Ezúttal egy előfizetési felhívásban írta le a *Nemzeti Újság* eredményeit:

„Vallás, trón és alkotmány vala jelszavunk, midőn a múlt félév végével e lapok t. cz. tulajdonosnéja bennünket ezeknek a szerkesztésével megbízni szíveskedett. Jelszavunk szerint haladtunk, és 4 naponként folyvást melegebben nyilatkozó részvét élénk tanúja, hogy a nemzet életében gyökerező elveket hozánk lapjaink szőnyegére, s így közszavazat, de mind meggyőződésünk által is megerősítve nézeteinkben, ezentúl is rendíthetetlen szilárdsággal csatlakozunk hozzájuk. Nyíltan kimondván, hogy alkotmányunkkal hasonlókorú catholicismus és vallásosság leend az aranyfonál, melly előadásainkból kiragyogland.”¹⁹

Ezen írásban jelenti be a szerkesztő, hogy a *Hasznos Mulatságok*at meg fogja szüntetni, és új rovatokat ígér, amelyek helyettesítik a melléklapot. Kovacsóczy tényleg megerősítve érezhette magát, hogy jól viszi az újságot, mert az előfizetők száma olyan jelentősen gyarapodott, hogy fel kellett rúgni a szokásos féléves előfizetési formát, és meg kellett hirdetni negyedéves előfizetést is.²⁰

Szemben elődjével, Kovacsóczy Mihály állandóan közölte a gabonaárakat, pénzfolyamot, vízállást és a lottózszámokat. Az olvasóközönség tehát egy megbízható információforrásra tehetett szert a *Nemzeti Újság*ra való előfizetéssel. Az 1843-as évfolyam mind külső megjelenésében, mind tartalmilag teljesen megújult. Kovacsóczy Mihálynak sikerült úgy megszüntetnie a *Hasznos Mulatságok*at, és

¹⁹ Nemzeti Újság 1842. november. 12. 91. sz.

²⁰ Nemzeti Újság 1842. szeptember 3. 71. sz.

áthozni a *Nemzeti Újság* hasábjaira az ottani témákat, hogy az összevonás a lap színvonalát emelte.

Számos új rovattal jelentkezett a szerkesztő az új évfolyamban. A Hazai Naplótól elkülönült az olvasói levelekből válogatott Vidéki levelezések rovat, valamint a Rövid közlések, ahol elemzések és értékelések nem, csak rövid hírek szerepeltek. A Külföldi Napló is kapott egy Rövid közlések alrovatot. Újdonságnak számítottak a Sajtó-őr, a Lapvizsga és a Társalgási Terem rovatok. A Társalgási Teremben kaptak helyet a kulturális hírek: színházi előadásokról, hangversenyekről olvashatott itt az 1840-es évek polgára. Nagy népszerűségnek örvendett az Ikervárosi Hírnök című alrovata, amit Kossuth riportjai mintájára alakítottak ki. A Lapvizsgában szemlézték a hírlapokat, és főleg a vezércikkeket boncolgatták alaposan, valamint reagáltak a felvetett aktuális kérdésekre.

1843 márciusában a *Pesti Hírlap* hasábjain még Kossuth is elismeri, hogy a *Nemzeti Újság*ot sikerült érdekessé tennie Kovacsóczynek.²¹

„Még az olly avatatlan kezek közt lévő lapban is, minő a *Nemzeti Újság*, nem egyszer tűnnek föl teljes figyelmet érdemlő dolgozatok, melyek a napi kérdések tisztábazatalát dicséretesen elősegítik.”²²

Pár nappal az elismerő sorok megjelenése után a *Nemzeti Újság* Lapvizsga című rovatát vezető Déry (Mráz) Mihály élesen támadja a *Pesti Hírlapot*. Kossuth ezt olyannyira rossz néven vette, hogy párbajra hívta Kovacsóczyt, aki, mivel rövidlátó volt, nem vállalta a megmérettetést.

Valószínűleg azért váltott ki ilyen heves érzelmeket Kossuthból a támadás, mert az érzékeny pontján érintette, amit már többen, köztük Széchenyi István is kifogásoltak nála, vagyis, hogy csekély jelentőségű és nem minden részletében ismert tényeket Kossuth nagy határozottsággal és érzelmi színezettel dobott a közvéleménybe.²³

Déry a következőket írta:

„A P. H. szerkesztőjének állítása nem egészen alaptalan; t.i. a mit ő fölhord, legalább a mit eddig fölhordott, nagy részben igazán sült, azaz sült hazugság; ellenben a mit mi fölhordánk, mind sületlen, azaz nyers igazság. Kétkedik tán valaki? Íme a nagy tengerből egy csepp: az egyedül tudós (!) szerkesztő még nem rég (P. H. 226. sz.) olly iszonyú tudatlanságot és publicistai járatlanságot árult el, hogy egyenesen azt állítja, miképp a horvátországi törvényhatóságokra nem vetettek ki külön porták országgyűlésünkön, hanem csak összesen az egész országra.”²⁴

Ezután hosszasan magyarázza, hogy Kossuth miben tévedett. Horvátországban valóban külön vetették ki a portákat.

²¹ DEZSÉNYI Béla: *i. m.* 1941. 319.

²² *Pesti Hírlap* 1843. március 12. 229. sz.

²³ DEZSÉNYI Béla: *i. m.* 1941. 320.

²⁴ *Nemzeti Újság* 1843. március 15. 21. sz.

Nem csupán ez válhatta ki Kossuth haragját. Ha egyből reagált volna rá, nem valószínű, hogy a *Nemzeti Újságnál* megengedték volna maguknak, hogy a hangnem sértőbbé váljon. Ezt követően „drága hírlapi dictator úrnak” és „valóságos idiótának” nevezik Kossuth Lajost. Ez már sokkal inkább sértő a *Pesti Hírlap* szerkesztőjének személyére nézve. A párbajra hívás március 19-ét követően történhetett, a *Pesti Hírlapban* Kossuth ekkor védi meg saját álláspontját, és fenyegeti meg Kovacsóczyt a kihívással. Kossuth szóvá teszi, hogy a horvátországi téma tekintetében

„a hazugságróli vádat kétszer, háromszor ismétli meg a rágalmozó. Ha ki tudatlannak mond, arra nincs válaszuk, mert tudományunk gyarlóságát igen elismerjük, de legkevésbé akkor, midőn a szemrehányó maga legvastagabb tudatlanságát árulja el, a mi botorul megrohant állításunk pedig a legvilágosabb országos adatokból van merítve. Egyébiránt illy durva emberekkel vitázni szégyellenénk; de csak be akartuk őket a közönségnek meztelenségükbe mutatni. A mi a „hazug” szót illeti: ez nem csak pizskolódás, hanem egyenesen becsületsértés; mert az ember erkölcsi jellemét támadja meg. A ki illyest mer, annak felelni kellend magáért; vagy ha gyáván anonimítása mögé rejtezik, felelni kellend a szerkesztőnek; de ezen felelősség nem hírlapi hasábkon intéztetik el.”²⁵

A *Nemzeti Újság* ezután figyelmezteti Kossuthot, hogy hiteles adatokkal lássa el az olvasóit, és hiába magyarázkodik, ez alól nincs kibúvó. Felszólítják, hogy „adatok ellenében adatokkal vívjon.”²⁶

A Lapvizsga ezt követően minden számban kritizálja a *Pesti Hírlapot*. Ha Kossuth nem nyújt olyan témát, amibe bele lehetett kötni, akkor ilyesmit írtak: „Pesti Hírlap. Ez alkalommal semmi vezérczikk nem közöltetik – s így tollunk néma.”²⁷

Fél év múltával sem enyhült a viszony a két hírlap között. „A P. H. szerkesztőjét újságírói első föllépésétől fogva mindig az önkényes elvűek sorába számítottuk, innen eszmeanarchiáján soha nem csodálkoznánk”²⁸ – írták augusztusban.

Míg ezek a viták és szóváltások folytak a *Nemzeti Újság* népszerűsége – nem csak a viták miatt – fokozatosan nőtt. 1843 második félévétől a heti két példány megduplázták; ettől kezdve már minden kedden, szerdán, pénteken és szombaton megjelent a lap. A terjedelem is nőtt: négy oldalról nyolcra. Látszik, hogy a megjelent írások mindegyikét átolvassa Kovacsóczy – lehet, hogy nem akart elődje sorsára jutni. Nagyon sokszor lábjegyzetekkel egészíti ki a cikkeket, néha még a külföldi híreket is, ami Nagy Pál szerkesztése alatt nem volt jellemző. Havonta többször találkozhatunk helyreigazításokkal, ami nem csak ténybeli tévedéseket volt hivatott kijavítani, hanem a helyesírásiakat is. Azt pedig, hogy a vallás, a trón és az alkotmány védelmét tűzte ki célul beköszöntőjében, nem volt egyenlő azzal, hogy szolgálai elfogad minden utasítást. Ezt mutatja, hogy néha a Korunk ügyei,

²⁵ Pesti Hírlap 1843. március 19. 231. sz.

²⁶ Nemzeti Újság 1843. március 22. 23. sz.

²⁷ Nemzeti Újság 1843. március 25. 24. sz.

²⁸ Nemzeti Újság 1843. augusztus 8. 91. sz.

a vezércikk, helyett a következő állt: „czikkünk hatáskörünkön kívül fekvő okonál fogva ezúttal meg nem jelenhetik.”²⁹ Ez pedig egyértelműen a cenzúra nyoma. Feltehetőleg könnyebb dolga volt Kovacsóczynek a cenzúrával, mint a többi szerkesztőnek. Ugyanis néhány cenzor az egyháziak közül került ki, sőt Karácson Mihály a *Nemzeti Újság* munkatársa is volt. Eközben 1843-tól, a 250. számtól ő cenzúrázza a *Pesti Hírlapot*, Kossuth pedig sokszor panaszkodott, hogy Karácson a szövegeket eltorzítja vagy érthetlenné teszi.³⁰ Ez is biztosan közrejátszott a két újság elhidegülésében.

Az 1844-es évfolyam megint új fejlécezt kapott, ami azonban sokkal fontosabb volt, hogy új betűket is használtak a nyomtatáshoz, ami láthatóan tisztább, olvashatóbb lapot eredményezett. A *Nemzeti Újság* Kovacsóczy Mihály szerkesztése alatt egyre nyitottabbá vált, mind a világ, mind a vetélytársnak számító lapok irányában. A Lapvizsga rovatban egyre többször jelennek meg pozitív kritikák, és már nem csak a *Pesti Hírlapot*, a *Világot* és a *Jelenkort* szemlézték, hanem a *Nemzeti Társalkodót*, a *Regélőt*, az *Életképeket*, a *Századunkat*, a *Honderűt* és az *Erdélyi Híradót*.

Ez azonban kölcsönös volt, a *Nemzeti Újság* egyre inkább kiharcolta magának, hogy ne csak szürke lapként gondoljanak rá a kortársak, hanem olyanra, amelyre érdemes odafigyelni, és megérdemli a kritikát, még akkor is ha nem értenek egyet az újság egyházi elkötelezettségével. Kovacsóczy is örült ennek a szellemi pezsgésnek, a lapja hasábjain meg is jelentetett olyan kritikus írásokat, amik a *Nemzeti Újságról* szóltak. Ezeket szinte mondatonként kommentálta lábjegyzetekben. A következő írásban, ami feltehetően egy olvasói levél volt, Kovacsóczy lábjegyzetes megjegyzéseit zárójelben közöljük:

„Mi a politikai pártokat illeti, nem merném állítani, hogy van csak egy is, melly a journalisticában tisztán, határozottan képviselve volna: hanem ha a papi párt, de mellynek valamint jelene már alig van, úgy még kevésbé lehet jövőndője. (Kérem, kérem tisztelt művész úr! Mi éppen a jövőre építünk, pedig: először mert nem lesz ez mindig így, másodszer, mert a túl liberális mámor is eloszlik. Ha pedig csalatkozánk – akkora – akkora – bizonyára nem mi lennénk okai.) A „Nemzeti Újság” mind a mellett is, hogy szép erőket egyesítve újabb kezdése körül. (Alázatos Szolgája!) nem fog megfelelni a célnak, mellyre ezen erőket összegyűjté. (Őn tréfálni méltóztatik! Mi mindennap ellenkezőt tapasztalunk, de tessék meggyőződve lenni, szellemestől, lelkestől rajta leszünk, hogy megfelelhessünk a célnak.) Mint politikai lap, vallásos színével melly minden sorát átlengi, (Ismét bók, ismét bók! Tehát programunkkal megfeleltünk. Helyes! Köszönjük alázatosan.) nem fog soha annyira emelkedni, hogy nevezetes, hatásteljes pártot alakítson. A természet őszől visszamegy ugyan kikeletre, de csak a télen át, így az emberi ész is, ha tavaszát elérte (Ugyan őszben van-e vagy tavaszban az öné?) nyarára siet, s nem hanyatlik vissza a nagy bójtbe, a nélkül, hogy előbb advenjét át ne élje. (Már ez osztán új tan, egészen új tan, mellyért szeretnénk ismeretlen quantitas uram fejét megmosni. De hazánk becsületére hisszük, hogy ez új tantól minden igaz magyar megvetéssel és fölháborodással fog elfordulni. A valás az ész fejlődésének és haladásának a gátja?! Illy állításhoz nagy paroximus kell.

²⁹ *Nemzeti Újság* 1843. március 15. 21. sz.

³⁰ *A magyar sajtó története I.* Szerk.: KÓKAY György. 1979. 677.

De higgye el, ha e tanra építenénk, rövid idő múlva számos birodalom romjait látnánk.) Nálunk az ész most kezd fejlődni, (E bókot meg nem köszöni önnek a nemzet, hanem ha a nálunk alatt a szerző úr maga – magát érti, oh akkor teljességgel semmi ellenvetésünk sincs, mert állítását eléggé igazolja e jelen opusa.) s a „Nemzeti Újság” hívei már is vissza akarnák azt riasztani a fagypontra alá. (Ezt talán álmolta ön? Vannak nagy gyermekek, kik nappal is kísérteket látnak. Szinte mint népbarátok, kik 10.000 botban találják a liberalizmus bizonyítványait és a népnevelés leghatalmasb eszközét.) Ez nem megy, s valamint óriásnak hiába nevezgetjük intelligentiánkat, (Már ez rágalom, hiszen ön intelligencia óriás közöttünk él. Vagy nem az volna? Egykor olvasnók: túlzott szerénység, elrejtett kevélység.) úgy való más részről az is, hogy fejlődését s férfiasodását elnyomni sem lesz hatalmában. (Főképp ha olly mécssek lobbannak föl, mint e munkában.)”³¹

Függetlenül a *Nemzeti Újsággal* elért sikereitől Kovacsóczy Mihályt is leváltották. 1844. június 12-én, igaz, hogy a hírlap végén még Kovacsóczy neve szerepel, de az előfizetési felhívást, már közösen Gróf Mailáth Jánossal írták alá. Ezt követően fél évig kettejük neve alatt jelenik meg a lap, de Kovacsóczy háttérbe szorult, segédszerkesztői szintre.

A hanyatlás fél éve: gróf Mailáth János

Gróf Mailáth János fokozatosan dolgozta be magát a *Nemzeti Újsághoz*. Nagyon sok közéleti témával foglalkozó vezércikke – ahogy a korban még nevezték: iránycikke, főcikke – jelent meg a Kovacsóczy szerkesztette lapban. A újság hasábjain nem derül ki, hogy miért, de Mailáthnak sikerült az újság szerkesztését magához ragadnia, korábbi szerkesztőjét pedig maga alá rendeltetnie.

Mailáth 1844. második félévétől veszi át a *Nemzeti Újság* szerkesztését. Megint új fejlécezt kapott a lap, ahonnan már kitörölték a négy éve ott lévő feliratot, miszerint a *Hazai és Külföldi Tudósításokból* alakult át az újság. Innentől fogva megint négy oldalra csökken a lap terjedelme, ami igen komoly visszaesésnek tekinthető. Augusztustól elhagyták a Nagy Pál által alkalmazott magyar hónapmegnevezéseket, tehát augusztust írtak a korábbi Kisasszony hava helyett. Mailáth János, minden bizonnyal irodalomtörténeti ambíciói miatt, elhagyja a sikeres riport- és kulturális rovatokat, és helyette irodalomkritikai rovatot vezetett be, ami mind a négy oldalon keresztül, az oldalak alsó negyedében volt olvasható. A magyarázat, hogy erre miért volt szükség, teljesen megállja a helyét, azonban az olvasók tetszését nem sikerült elnyernie a rovattal:

„Politikai lapjaink számos előfizetővel bírnak; jele, hogy a nemzet él. Tudományos és szépirodalmi folyóirataink tengettenek és tengenek; jele, hogy a közönség nem él. [...] Van azonban német divatlapunk, mely számos előfizetővel kérkedik, pedig belsejében sem élet sem erő, olly kevésbé, mint a közönségben, mely sajátját veszni hagyja, míg idegent pártol. Mi ez? Ez szégyen, ez szomorú! [...] Tegye meg hát

³¹ Nemzeti Újság 1844. április. 27. 34. sz.

kötelességét a szépirodalom és a művészet. És tegye meg kötelességét a közönség is. Író s közönség egymást fejlesztik. Mi pedig figyelemmel fogjuk kísérni mindkettőt.”³²

Talán azért nem volt sikeres, amit ő maga is észrevett, vagyis, hogy a kevés számú érdeklődő inkább a német nyelvű kiadványokat vásárolja, és nem érdekli a magyar. Azonban fel kellett volna ismernie, hogy ahhoz, hogy ezt a nemes szándékát keresztülvigye, kevés a *Nemzeti Újság* egyetlen rovata. Ehhez egy önálló folyóirat kellett volna, vagy legalább a régi, népszerű rovatokat, és ezáltal az olvasókat is megtartva kellett volna nekikezdenie ehhez a feladathoz.

Az új rovatban helyet kapott szinte minden, ami irodalommal kapcsolatos. Az ókori szerzőktől kezdve egészen a legújabb tudományos és ismeretterjesztő munkákig. Írtak Fényes Elek által írt Magyarország statisztikájáról és Scitovszky János pécsi püspök tollából származó Szentek életéről is. A rovat az *Élet*, irodalom és művészet címet kapta.

Mailáth János azonban fél év elteltével belátta, hogy a *Nemzeti Újság* vezetésére tett erőfeszítései eredménytelenek voltak, ezért a laptulajdonos özvegyasszony közleményben tudatja az olvasókkal:

„A jövő év kezdetével a „Nemzeti Újság” [...] eddigi szerkesztői a szerkesztéstől önkényt lemondván jövő 1845. évi január hó első napjától kezdve Kisfaludi Liphay Sándor úr vezetése s Várallyai Illucz Oláh János úr (Oliver) szerkesztése mellett [...] fog megjelenni.”³³

A politikus Liphay Sándor

„Liphay Sándor vezetése mellett szerkeszti Illucz Oláh János” – állt a *Nemzeti Újság*ban 1845. január 2-ától egészen 1848 márciusáig. Ez is mutatja, hogy a lap korábbi újságírója, rovatvezetője (Lapszemle) Illucz Oláh János, aki Oliver néven jegyezte cikkeit, most is beosztott maradt. Liphay Sándornak pedig nagyon jól megfelelt a vezetői titulus.

Liphay középnemesi családból származott, tehát nem anyagi érdek fűzte a *Nemzeti Újság*hoz, sőt még pénzbeli áldozatot is vállalt érte.³⁴ Ezt tudván, meg lehet érteni, hogy nem akarta magát nemesként olyan állásba „alacsonyítani”, mint amilyen egy hírlap szerkesztése, ugyanakkor szüksége volt a lapra, hogy kifejtthesse politikai nézeteit.

Liphay Sándor a *Nemzeti Újság* hasábjain 1845. november negyedikén jelenti be, hogy megalakult a konzervatív gondolkodású emberek, a politika iránt érdeklődők társasága, a Közhasznú Gyűlde. A *Nemzeti Újság* szempontjából azért fontos a Gyűlde, mert a tagok közül került ki a törzsközönség, sőt a szerzők is.³⁵

³² *Nemzeti Újság* 1844. július 2. 1. sz.

³³ *Nemzeti Újság* 1844. december 11. 94. sz.

³⁴ *A magyar sajtó története I.* Szerk.: KÓKAY György. 1979. 785.

³⁵ Uo. 786.

A *Nemzeti Újság* volt az egyetlen fórum, ami tájékoztatást adott a nyilvánosság részére a Gyűlde ügyeiről, valamint az egyetlen, ami védelmezte azt. A lap hasábjain, a hirdetések között értesítették a tagokat a tisztújító gyűlésekről.³⁶

Még 1844 decemberében, megkereste Kossuth Lajost, akit „meggyőződésből tisztelt”³⁷, hogy nyílt leveleket írhasson hozzá, amire Kossuthnak lehetősége lenne válaszolni a *Nemzeti Újság* hasábjain. Mindez közel fél évvel az után történt, hogy Kossuth már nem dolgozott a *Pesti Hírlap*nál.³⁸ Azonban elutasító választ kapott a volt szerkesztőtől, ezért egy „ellenzéki barátomnak”³⁹ írta a leveleket. Liphay Sándor hosszú és terjedelmes vezércikkeket írt, sokszor folytatásokban közölte őket. Néha több hónapra megszakított egy gondolatmenetet, hogy belekezdjen egy másikba. Nehezíthette a megértését az is, hogy barokkos körmondatokban fogalmazott. Jó példa erre a következő mondat, amely Kossuth bírálata ellen szól:

„A politikai hír lapok vezetője vagy szerkesztője mindig solidaritásban van arra nézve, mit lapbíráló társa ír vagy mond; mert a lap elve, szelleme s iránya egyneműségének utóérésére szükséges egyetértésben működő bíráló, soha sem állíthat mást, mint egyedül azt, minek állítására kölcsönös elvokon nézetek szerint a szerkesztőgtől fel van hatalmazva.”⁴⁰

Ritkán, de előfordul, hogy tömören fejezi ki magát. Így tett, mikor meghatározta a *Nemzeti Újság* irányvonalát:

„A *Nemzeti Újság* aristokratai alapon működő progressív lap leend.”⁴¹

Máshol így fogalmazott:

„A mi politikai zászlónk jelképe tehát a közjog; és jelesül a nemesség politikai állásának vagy – mi mindegy – az arisztokráciának védelme; ennek megvitatása után pedig a specialitások.”⁴²

Liphay Sándor új rovatot vezet be Vegyes újdonságok címmel. Ebben pár mondat érdekességek voltak olvashatóak a világ minden pontjáról, azonban éppen e miatt sokszor rég elavult „újdonságokat” jelentettek meg. Liphay ugyan azzal a mentalitással irányítja a lapot, mint ami megmutatkozott a Kossuth felé való nyitási próbálkozásában is. Többször előfordul, hogy más újságokból vesznek át cikkeket, amikhez lábjegyzetben odaírják, hogy a szerkesztő nem teljesen ért

³⁶ *Nemzeti Újság* 1847. november 2. 584. sz.

³⁷ *Nemzeti Újság* 1845. január 9. 5. sz.

³⁸ 1844. július 2-án jelent meg az utolsó Kossuth által szerkesztett *Pesti Hírlap*.

³⁹ *Nemzeti Újság* 1845. január 9. 5. sz.

⁴⁰ *Nemzeti Újság* 1845. február 13. 25. sz.

⁴¹ *Nemzeti Újság* 1845. július 18. 112. sz.

⁴² *Nemzeti Újság* 1845. január. 2. 1. sz.

egyét a tartalmával, de közlik, „mert csak ez úton jöhet az őszinte barátságos kibékülés.”⁴³

A *Nemzeti Újság* egyértelműen kiállt a kormány és az egyház törekvései mellett, aminek az lett az eredménye, hogy 1846 májusában, egy Deák Ferencet támadó cikksorozatot követően, a zalai nemesi kaszinó lemondta az előfizetést. Meg is írták véleményüket a szerkesztőségnek, amit Liphay meg is jelentetett. Az indoklás a következő volt: „aljas személyeskedésekre lealacsonyult hírlapot ápolni bűnnek tartván, annak további járatását megszüntetni határozta [a kaszinó]”⁴⁴. Liphay válasza több oldal terjedelmű volt. Ebből egy részlet:

„[...] de ha a conservativok élnek s bennük erély s becsületes politikai pártszellem lakozik – miről soha csak egy pillanatig sem kételkedék – akkor mi százakra menő példánnyal nyomtatandunk többet. mint ha ezen egy példány az oppositio által illy ostentratioval vissza nem utasítatik. A *Nemzeti Újságnak* vagy olyanná kell lennie kevés idő múlva, miszerint minden politikai színezet által visszautasíthatatlanul s elmellőzhetetlenül olvastassék; vagy ha nem, akkor az hivatásának s rendeltetésének már meg nem felelt és állása a haza ügyeire nézve tulajdonképpen egy veres filéért sem fog érni.”⁴⁵

Ezt követően az ország számos városából és vidékéről érkeznek levelek nemesektől és egyházi vezetőktől, amelyben biztosítják a *Nemzeti Újságot*, hogy ők továbbra is elő fognak fizetni, és hogy a zalaiak tette csupán kétségbeesésből származik, ami pedig közeli bukásukat jelenti.⁴⁶ Liphay felbuzdulva támogatottságán, biztosítja az olvasóit, hogy „szilárd, számított, rendezett, abstrahált politikai”⁴⁷ elvéből nem fog engedni.

Liphay Sándor egészsége 1846 folyamán megromlott, olyannyira, hogy megjelentetett felhívásokat, amelyben közli, hogy betegsége miatt ideiglenesen nem tudja ellátni teendőit, de legkésőbb a következő országgyűlés befejeztével végleg abbahagyja lapvezetői tevékenységét. 1846. november 6-án Illucz Oláh János hírül adja, hogy Liphay betegsége miatt félbe maradtak cikksorozatok, de szerencsére kezd felépülni, így az írások is folytatódni fognak.

A következő évben kitűnő kezdeményezéssel állt elő a *Nemzeti Újság*, amit már korábban is meg kellett volna valósítania. Visszapillantás címen, a január 10-én megjelent 417. számtól kezdve országonként végigvette az elmúlt év fontosabb eseményeit és azok hatásait. Az, hogy az ötlet Liphay Sándoré vagy Illucz Oláh Jánosé nem derül ki a lapból, azonban biztos, hogy sikere volt. Hiszen a politika iránt érdeklődők mindig szeretik egységesen, összefoglalva megismerni a világ történéseit. Hiányzik azonban a belpolitikai összefoglalás, amit vagy terjedelmi, vagy cenzori okok miatt mellőztek.

⁴³ *Nemzeti Újság* 1846. február. 26. 238. sz.

⁴⁴ *Nemzeti Újság* 1846. május 26. 288. sz.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ *Nemzeti Újság* 1846. június 30. 307. sz.

⁴⁷ *Nemzeti Újság* 1846. június 18. 300. sz.

Kíméletlen kritikákkal illetik Kossuthot és Széchenyit is, azonban már nem fájul személyeskedésig a vita, mint a korábbi szerkesztők alatt, hanem szigorúan szakmai síkon maradnak. Így amikor Kossuth Lajos a nemesi adómentességet bírálja, a *Nemzeti Újság* tizennyolc pontban összegzi, hogy a nemesek hol és milyen módon fizetnek adót.⁴⁸

1847 tavaszán Liphay Sándor igen érdekes útját választja gondolatai közlésének. Először is felhívja az olvasók figyelmét, hogy kiújult betegsége miatt átmenetileg teljesen Illucz Oláh Jánosra bízta az újságot. A felhívásban szerepel egy mondat arra vonatkozóan, hogy Illucz adjon közre minden hozzá [t.i. Liphayhoz] címzett olvasói levelet.⁴⁹ Ennek az okát könnyen ki lehet deríteni, mert ettől kezdve rendszeresen jelent meg olvasói levél a lap vezetőjéhez, Liphayhoz címezve. A leveleket „egy conservatív” néven írták alá. A szerző minden bizonytalansággal maga Liphay Sándor volt. A cikksorozatban részletesen kifejti a konzervatív párt nézeteit és véleményét a közvéleményt érdeklő eseményekről, kérdésekről. Ugyancsak Liphay szerzősége mellett szól az is, hogy csupán néhány héttel „visszavonulása” előtt hívta fel mindenki figyelmét, hogy már alig néhány hónap van hátra az országgyűlésig, ahol a konzervatívoknak kell többségben lenniük.

A leveleknek nagy visszhangjuk volt, hiszen több olyan reagálás is érkezett a szerkesztőségbe, melyekben kétségbe vonták, hogy az „egy conservatív” álnevű szerző valóban konzervatív-e.⁵⁰ Illucz Oláh János válaszol ezekre a vádakra:

„A Nemzeti Újság célja [...] a haza boldogságának előmozdítása; vissza nézve szerkesztősége nem egyszer kinyilatkoztatá, hogy lapjában , minden, bármily az övétől különböző véleménynek helyt ad, s a mennyiben meggyőződésével ellenkezik, azt meg fogja czáfolni. Sőt maga a lap t. vezetője, journalistikai pályára léptekor különösen fölkért egy ellenzéki capacitást [t.i. Kossuth Lajost] – s lapunkban tért ajánlott neki – a kölcsönös vitatkozásra. Hogy ez nem történt nem a mi hibánk.”⁵¹

Ezt követően elismeri, hogy a nyílt levelek írója cikkeit minden igazítás és szerkesztői jegyzettől mentesen kérte közölni. Ez merőben furcsa kérés, és még furcsább, hogy tiszteletben tarják, ha valóban a szerkesztőségen kívülről érkeztek a levelek. Ugyancsak Liphay Sándor sajátkezdésű bizonyítja, hogy védelmébe veszi a levelek íróját, és a leveleket így jellemzi: „ezen közfigyelmet gerjesztő, sokoldalú olvasottságot tüntető s egyszerű de világos, a nagy közönség értelmi tehetségére is ügyesen számított stylumú levelek”.⁵² Fél év alatt összesen tíz ilyen nyílt levél jelent meg.

1847 novemberében Pozsonyban ült össze az országgyűlés. Illucz Oláh János személyesen utazott oda, hogy az olvasók a legfrissebb, és első kézből származó híreket kaphassák. Ezzel a lépéssel elérték azt, hogy a *Nemzeti Újság* szerkesz-

⁴⁸ Nemzeti Újság 1847. február 16. 438. sz.

⁴⁹ Nemzeti Újság 1847. április 22. 476. sz.

⁵⁰ Nemzeti Újság 1847. május 27. 493. sz.

⁵¹ Uo.

⁵² Nemzeti Újság 1847. június 3. 497. sz.

tője lett az országgyűlés egyik leggyorsabb és legolvasottabb tudósítója. A legolvasottabb azért, mert a többi lap, például a *Jelenkor*,⁵³ is átvette – sokszor módosítás nélkül – a cikkeit. Ez azonban jelentős áldozatot kívánt Illuczától. A munkáját nem hagyhatta félbe, ugyanúgy folytatta a szerkesztést, mintha Pesten lett volna. Az újság levelezőit megkérte, hogy ez idő alatt Pozsonyba küldjék neki a leveleiket. Az újság négy–hét nap késéssel jelentette meg a diéta eredményeit. A sikerrel a szerkesztő is tisztában volt, hiszen öt hónappal az országgyűlés megnyitása után, előfizetési felhívásában a következőket írta:

„[...] mindent elköveltünk, miszerint lapunk az országgyűlési tudósításokra nézve sem ezen tudósítások hűségében, sem gyorsaságában semmi hazai lap által meg ne előztessek, és annak jutalmazó érzetében, hogy lapunk ezen érdemét örömmérzettek közt a nagy közönség által méltányoltatva s elismertetve látjuk, szerencsénk van ezennel tudatni”,⁵⁴ hogy elő lehet fizetni a következő negyedévre.

1844-ben a rendek Pozsonyba gyűltek az esedékes diétára. Ez alkalomból az egyházi vezetők is megjelentek teljes létszámukban, amit egyébként nehéz lett volna megszervezni. Ezt a lehetőséget használta ki Kopácsy József hercegprímás, hogy értekezletet hívjon össze, melynek egyik témája a katolikus sajtó pártolása volt. A püspökökből, apátokból, prépostokból és káptalani követekből álló tanácskozás 1844. március 10-én ült össze.⁵⁵ Elhatározták, hogy anyagilag támogatják az amúgy is pénzügyi gondokkal küszködő *Religio és Nevelés* című folyóiratot és a *Nemzeti Újságot*.

A *Nemzeti Újság* feladatává tették, hogy az egyház „védlapja” legyen.⁵⁶ A hercegprímás felszólította a káptalanokat, hogy minden évben fizessenek elő a két támogatott lapra. A *Nemzeti Újság* 1848-ig rendszeres támogatásban részesült. A finanszírozás további sorsáról a következő országgyűlésen akartak dönteni, azonban erre a forradalom miatt már nem került sor.⁵⁷

Az 1844-ben hozott döntés azonban már későn született meg. A *Nemzeti Újság*-nak nem volt ereje az egyházellenes közhangulaton változtatni. A szerkesztők is felelőssé tehetők ez ügyben. Mailáth János cikkei teljesen hatástalanok maradtak, Liphay Sándor pedig ritkán foglalkozott egyházpolitikai kérdésekkel. Inkább a lap munkatársaira bízta ezt a feladatot. A *Nemzeti Újság* megszűnésével a magyar katolicizmus hosszú időre visszaszorult a napi sajtó területéről. Sokáig nem is kísérelték meg olyan komoly konfrontációs területen, mint a sajtó, hogy szembeszálljanak a népszerű egyháztól elforduló irányzatokkal.

⁵³ DEZSÉNYI Béla: *i. m.* 1941. 342.

⁵⁴ *Nemzeti Újság* 1848. március 9. 656. sz.

⁵⁵ DEZSÉNYI Béla: *A magyar katolikus sajtó.* = Regnum Egyháztörténeti Évkönyv. 1942–43. Bp. 1943. Stephaneum Nyomda, 206.

⁵⁶ DEZSÉNYI Béla: *i. m.* 1941. 346.

⁵⁷ Uo. 352.

A Nemzeti Újság és a forradalom

1848 márciusának elején az újság röviden beszámol az Európa szerte fellángoló forradalmakról, azonban a szokott tárgyilagos hangon teszi mindezt, nem érezni az írások hangulatán, hogy Magyarországon is szükség lenne hasonló fordulatra. Részletesen beszámolnak a külföldi hírek rovatban a francia köztársaság kikiáltásáról,⁵⁸ a bécsi, március 13-i események azonban teljesen kimaradtak a tudósításokból. Ezen azonban nem lehet csodálkozni, ha figyelembe vesszük a lap megjelenésének időpontjait. A március 14-i számban még korai lett volna beszámolót várni, amikor – mint láthattuk – Pozsonyból is több napos késéssel érkeztek a legfrissebb hírek. A következő szám március 16-án jelent meg, akkor pedig ki törődött már az osztrák forradalommal...

A *Nemzeti Újság* magának tudhatja azt a megtisztelő történelmi tettet, hogy a hírlapok közül elsőként számolt be a március 15-i eseményekről, először közölte a „Nemzeti Dal”-t és a „Tizenkét Pont”-ot. Minden bizonnyal a szerencse is közrejátszott, hogy pont a forradalom másnapján jelent meg az újság, és ezért tudtak gyorsak lenni. Gondolhatjuk, hogy mindez csupán politikai opportunizmus, Liphayék feladták eddigi elveiket és lelkesítő írásaikat addigi ellenfeleik szolgálatába állították. Ha így volt, akkor is nagyra kell értékelnünk amit tettek, hiszen nehéz lehetett belátni, hogy amiért eddig harcoltak füstté vált. Ha valaki legalább egy kicsit is nemzeti érzelmű volt, márpedig Liphay többször tanújelét adta ennek, akkor nem valószínű, hogy ki tudta vonni magát abból a forradalmi lelkesedésből, ami március 15-én megtöltötte a magyar főváros utcáit.

Tehát másnap utcára került a *Nemzeti Újság*. Vezércikkében a következő állt, amelynek cikornyás fogalmazási stílusából könnyen ráismerhetünk Liphay tollára:

„Az erények megelőzve még az eszmék sebességét villanyos ütésekben ülik diadalukat, a diadalt: mellynek magvát az ész örök igazsága düstermő földbe – az emberiség szívébe – hintette el. [...] Nagy napot ülünk, a magyar história napjainak legdicsebbikét. A sajtó ma esti 7 óra óta szabad. Ennek utolsó vértanúja Stancsics Mihály az egyeneslelkű népbarát s alkotmányszerető honfi édes övéinek esengő körében feleli a bilincseket, mellyekben a kormányok, a censura szükségének százados előítéleteitől nyomatva a szellemet fogva tarták.”

Egy nagylelkű nemzethez illő oly dicső mint méltóságos mérséklettel vitt mozgalomnak voltunk ma szívből résztvevő tanúi Budapesten.”⁵⁹

Ezt követően szerepelt a „Tizenkét Pont” és a „Nemzeti Dal”, lezárásképpen pedig a következő: „Éljen a haza! Éljen a király! Éljen annak hovaelőbb felelős kormánya! Éljen az országgyűlésnek egy testté egy lélekké egybeforrott hazafisága!”⁶⁰

⁵⁸ *Nemzeti Újság* 1848. március 10. 657. sz.

⁵⁹ *Nemzeti Újság* 1848. március 16. 660. sz.

⁶⁰ Uo.

A március 17-i számban részletesen beszámoltak a 15-i eseményekről. Mellékletként közreadták Kossuth Lajos egy beszédét, valamint a horvát nemzet kívánalmait. Nem is fér bele más hír a lapba, mint a forradalom. Áprilisban pedig az újonnan megválasztott első felelős magyar kormányról szóló írások teszik ki a cikkek túlnyomó részét. A hírek olyan mennyiségben és gyorsasággal áramlottak, hogy kénytelenek voltak különszámot megjelentetni április 8-án.

A *Nemzeti Újság* népszerűsége hirtelen megnőtt, ami egyrészt a hiteles országgyűlési tudósításoknak, másrészt pedig a forradalom támogatásának volt köszönhető. Pozsonyból eközben visszatért Illucz Oláh János, aki fiatalabb volt és haladőbb eszméket vallott, mint Liphay Sándor. Szinte teljesen kicserélődött az újságíró-gárda, zömében fiatalokkal töltötte fel a szerkesztőséget Illucz Oláh János. 1848. április 2-től kezdve Liphay már nem lapvezér. „Szerkesztik: Liphay Sándor és Illucz Oláh János” állt a *Nemzeti Újság*ban. Ez azonban csak átmenti időszak volt. Április 26-tól Illucz Oláh János mint egyedüli felelős szerkesztő jelenik meg. Az ügy előzménye, hogy Liphayt meggyanúsították a *Nemzeti Újság* hasábjain – ez is mutatja, hogy kicsúszott a kezéből az irányítás –, hogy a régi kormánytól hivatalt akart elfogadni. Liphay cáfolja mindezt, és lemond a szerkesztői posztról:

„Egészségbeli állapotom s más viszonyoknál fogva a hírlapszerkesztési pályáról lelépve a tisztelt olvasóktól e minémiségemben búcsúzom. [...] Én soha sem részesültem a volt kormány bármely csekély javadalmaiban és hivatalát, mellyel megkínáltattam függetlenségem fönntartásának hazafi érzetében el nem fogadtam.”⁶¹

Liphay leköszönő cikke után Illucz Oláh János is elköszönt a szerkesztőtársától, írásában azonban nem is túlságosan burkoltan bevallotta, hogy Liphayval sokszor nem értett egyet: Azon idő

„mellyet t. apai barátommal a magán életben volt szerencsém eltölteni, életem legkedvesebb visszaemlékezései közé fog tartozni... [...] S habár politikai véleményem, már csak koregyéniségemnél fogva is néhány vonallal túl fog hatni azon korlátokon, mellyeket kegyed meggyőződése, mint non plus ultra-kat jelölt ki; lelkes személyisége iránt tisztelem soha nem fog csökkenni... S egyéni véleményének az általam kezelt lapbani nyilvánítását bár mikor is, nemcsak, hogy szívesen fogadandom, sőt egyenesen mint a magán életben köztünk meg nem szakadt barátság jelét – ki is kérem.”⁶²

Ilyen udvarias formulákkal búcsúztatták el Liphay Sándort, aki több, mint két éven keresztül vezette a *Nemzeti Újságot*. Illucz Oláh János és új csapata azonban nem sokáig tartotta meg az újságot eredeti formájában. Májustól szinte teljesen új lapként *Nemzeti* címen jelent meg. Ezzel lezárul a *Nemzeti Újság* több, mint hét éves története, és vele együtt megszűnt az a konzervatív hírlap, amely elsőként vállalta fel az egyházi érdekek képviseletét.

⁶¹ *Nemzeti Újság* 1848. április 26. 689. sz.

⁶² Uo.

ATTILA BALÁZS

Le 'Nemzeti Újság' (Journal National) et ses rédacteurs

'Nemzeti Újság' était le premier journal dans l'histoire de la presse hongroise à assumer ouvertement la représentation des intérêts de l'Église catholique. De plus, dans une époque, l'Ere des Réformes où l'Église catholique représentait un des symboles de l'obscurantisme.

Le journal inauguré en 1840 paraissait pendant 8 ans, et s'est assuré une place décisive dans les milieux de la presse du conservatisme politique. En 1840, la parution de 'Nemzeti Újság' n'a pas été sans antécédents, en fait le journal 'Hazai és Külföldi Tudósítások' (Chroniques du pays et de l'étranger), fondé en 1806 par István Kultsár avait reçu un nouveau titre. La vie et les tendances du journal évidemment étaient beaucoup déterminées par les caractéristiques autant humaines que professionnelles des rédacteurs en chef. Pendant ses 8 ans 5 rédacteurs en chef se sont changés dans la direction du journal. Tous avaient des idées différentes à propos du devoir du journal, toutefois jamais aucun d'entre eux n'a mis en question le devoir de la représentation des intérêts de l'Église catholique. Certains avaient voulu se faire adversaire digne de 'Pesti Hírlap' de Lajos Kossuth, d'autres voulaient plutôt représenter leurs ambitions littéraires, d'autres encore voyaient dans le journal la possibilité de la réalisation des buts politiques.

Dans l'étude nous présentons l'histoire d'un journal de l'Ere des Réformes à travers l'activité de ses rédacteurs, à l'aide de nombreuses citations prises de 'Nemzeti Újság', qui peuvent servir de contributions intéressantes non seulement à l'histoire du journal, mais aussi à l'histoire entière de la presse de l'Ere des Réformes. Tout particulièrement faut-il évoquer le rôle de 'Nemzeti Újság', joué aux jours du 15 mars 1848, car il était le premier à donner un compte-rendu le 16 mars, des événements de Pest. Ses nouvelles ont été retransmises par beaucoup d'autres organes. Le 'Nemzeti Újság' s'est radicalisé par le cours des événements de la révolution, et depuis le mois de mai 1848, avec une nouvelle rédaction, il change son nom à 'Nemzeti' (National).

RÓZSA MÁRIA
Magyarország a Grenzboten című folyóiratban
(1849–1880). II.*

Könyvismertetések

A következőkben olyan könyvismertetésekkel foglalkozunk, amelyek magyar témájú művekről jelentek meg. Az ismertetések többségét a közelmúlt, 1848/49 történelmi jelentőségű eseményei tevőleges résztvevőinek, szemtanúinak visszaemlékezései alkotják, amelyek még az 50-es évek elejéig jelentek meg, és kerültek ismertetésre a *Grenzboten*-ben. Egy „Neue Schriften über Ungarn” [Új írások Magyarországról] című cikkben több kortörténeti művet recenzeáltak.⁶⁸ Már a bevezető mondat Magyarország iránti szimpátiáról tanúskodik:

„Magyarország utolsó két évének története, a magyar korona és a magyar nemzet megsemmisítése, egy a legérdekesebb és legtanulságosabb momentumokkal teli korszak, egy király jósága, ami által egy ezeréves birodalom szétporlik, és egy ezeréves alkotmány semmisül meg, készlet hercegeket és népeket gondolkodásra; egy ékesszóló agitátor erőszakja, aki szavával 200.000 harcost küld harctérre, lelkesítő jelenség; a nemzet és legnemesebbjeinek harca jogaikért a szó- és hűségsgzegés ellen, az önkény és katonaság ellen, a vég után mártírtörténetekké és nemzeti legendákká váltak; egy ilyen lovagias nemzet fellobbanása és kialakása az ókor fennkölt tetteire emlékeztet.”

A *Grenzboten* eddig megjelent Magyarországgal kapcsolatos írásairól, amelyek magyar szerzőtől származnak, azt írják, hogy romantikus díszei ellenére a legjobb, amelyek mind ez ideig megjelentek, bennük van a magyar föld színe és íze, és igazak. Az első ismertett mű *Ludwig Kossuth und Ungarns neueste Geschichte* [Kossuth Lajos és Magyarország legújabb története] Arthur Freytől, amely „újságlapok összeollózása, ismeret, ízlés, képzettség nélkül” – véli a névtelen recenzens, majd azt írja, hogy sem a közreműködő magyar, sem az osztrák írók nem ismerik sem az országot, sem népét, hiába keresi az ember a könyvben Kossuth működésének bemutatását, továbbá teljesen hibás, hogy pl. Görgeyt francia uniformisban ábrázolják. A „német szennyirodalom egy másik műve” *Geschichte der ungarischen Revolution* [A magyar forradalom története] Julian Chownitztól. Julian Chownitz (tkp. Chowanetz báró) (1814–1888) 1839-ben Pesten megjelen-

* A tanulmány I. része megjelent: MKsz 2006. 1. sz. 32–50.

⁶⁸ *Neue Schriften über Ungarn*. [Könyvism.] = *Grenzboten* 1850. 1. Semester, Bd. 1. 31–37.

tette a *Pesther Charivari* című lapot, amelyet a harmadik füzet után betiltottak, 1848-ban csatlakozott a magyar forradalomhoz, és annak leverése után Németországba szökött.⁶⁹ Chownitz tevékenységének bemutatása után az ismertető megjegyzi, hogy „az egész, 10 fejezetből álló füzetben semmi sem bír jelentőséggel, sem a tények csoportosítása, sem az őket mozgató kezek.” A *Die magyarische Revolution* [A magyar forradalom] című mű ismeretlen szerzőjéről, aki minden bizonnyal kormányközeli körökből származik – azt feltételezi a recenziós, hogy Szilágyi Sándorral azonos –, majd azt a megjegyzést fűzi hozzá, hogy Haynau megszállása alatt a magyar forradalom történetét megírni merész vállalkozás, a szerző az osztrák lapok adataihoz tartja magát, szidja a lázadókat, és aláhúzza a császári csapatok bátorságát. Szilágyi valóban megjelentetett 1850-ben Pesten *A magyar forradalom története 1848- és 49-ben* címen egy munkát, de munkásságának ismeretében mondhatjuk, hogy ő nem lehetett egy ilyen magyarelles mű szerzője. Grimmában látott napvilágot Batthyány Lajos gróf életrajza – egy újsághírekből összeszerkesztett füzet. A szerző, „bizonyos Schütte úr nem ismeri Magyarországot, nem tud semmit Magyarország legújabb kori történelméről, nem ismeri egyetlen szószólóját, egyetlen élenjáró vezetőjét”, de azt közölte, hogy voltak magyar munkatársai (pl. Szarvady Frigyes, a „párizsi magyar követség titkára” [helyesen a forradalom alatt Párizsban dolgozó hírlapíró, R. M. megj.], továbbá Pulszky Ferenc), ezt azonban a recenziós kétségbe vonja: „Talán Schütte úr mégis kapott valami átutazó magyartól elegendő anyagot, és aztán jól ismert fantáziájával csinos anekdotává dekorálta ki”. Az utolsó mű *Ungarns gutes Recht* [Magyarország joga], amellyel kapcsolatban a recenziós kifejti véleményét, hogy ezt a művet maga Pulszky írta, vagy közreműködött benne. A valóságban Somssich Pál (1811–1888), főrendiházi tag, konzervatív képviselő magyarul megjelent művéről van itt szó: *Magyarországnak és királyának törvényes joga*. Somssich a szabadságharcban nem vett részt, de az osztrákok oldalára sem állt. Ebben a munkájában kifejtette, mik az ország jogai és a hatalom tévedései, később csatlakozott Deák Ferenc politikájához. Az ismertető véleménye a munkáról alapvetően pozitív, azt gondolja, a magyar jobban ír, mint Magyarország német történetírói. „A magyarok szenvedélyes nyelvén ábrázolja a magyarok szenvedéseit a Habsburgok alatt 1527-től 1809-ig”, ezt röviden össze is foglalja, bár stílusát „hazafias exaltáltság jellemzi.”

Valószínűleg azonos a szerzője a következő könyvismertetéseknek a „Schriften über Ungarn. Aus Wien” sorozatban az előzőekével, ugyanis igazolja korábbi véleményét, hogy Szarvady Schüttének Batthyányról szóló könyvében valóban nem dolgozott.⁷⁰ Az első ismertetett munka *Die letzten Tage der magyarischen Revolution. Enthüllungen der Ereignisse in Ungarn und Siebenbürgen seit dem 1. Juli 1849* [A magyar forradalom napjai 1849. július 1. után] Szilágyi Sándortól, amit németre és lefordítottak. Szilágyi Sándor (1827–1899), történetíró, szer-

⁶⁹ Chownitzhoz lásd még: S. LENGYEL Márta, S.: *Egy tévelygő Habsburg-alattvaló a 19. század derekán*. Bp. 1985.

⁷⁰ *Schriften über Ungarn*. [Könyvism.] = Grenzboten 1850. I. Semester. Bd. I. 262–268.

kesztő, a szabadságharc idején a *Pesti Hírlap* és az *Életképek* munkatársa, később a szabadságharccal foglalkozó több művét betiltották. „A szerző magyar, és nem tagadja le szimpátiáit, de nincs vakon a tények ellen, és arra törekszik, hogy mindent hitelesen tudjon bizonyítani.” – így a recenziens. Füzetekben, rossz térképekkel jelent meg Meißenben *Ungarn, seine Geschichte, seine Nationalitäten, seine parlamentarische Entwicklung, sein Kampf etc.* [Magyarország, története, nemzetiségei, parlamenti fejlődése, harca stb.] egy magyar tiszttól. Ezt a művet úgy ítéli meg az ismertető, hogy a szerző a magyar viszonyokkal némileg tisztában van, de ő magyar pártembernek tartja. A könyv szerzője szerint a Metternich-rendszer 1848. március 3-án, Kossuth alsóházi beszéde után dőlt meg. A recenziens véleménye az, hogy a szerző csak a külső jelenségeket ábrázolja, a belső okokat nem tárja fel. Részletesebben beszél a *Die letzten zwei Jahre Ungarns. Chronologisches Tagebuch der magyarischen Revolution* [Magyarország két utolsó éve. A magyar forradalom időrendi naplója] (Wien 1850) című műről, amelynek szerzője Johann Janotych von Adlerstein, és részleteket is közöl belőle. Véleménye egyáltalán nem hízelgő, a munkát „az aljasság és romlottság, a tudatlanság és gonoszság, a besűgás és a spiclikedés terméké”-nek tartja, és az a véleménye, hogy ilyen pamfletek, csak „a megszállás mocsarában nőhetnek.” Hamisításával, amelyeket a recenziens részletesen eleméz, nem kívánunk most foglalkozni, csak egy Kossuth-tal kapcsolatos példát emelünk ki, amelyben kifejti, hogy Kossuth neve szlovák név, tulajdonképpen „Kohut”, továbbá Kossuth tanulmányai alatti kilengéseiről (kártyajáték, ivás, gáláns kalandok, még lopás is) szóló eszmefuttatásait. Ugyanettől az Adlersteintől származnak a *Federzeichnungen. Eine Reihe von socialen und politischen Zuständen in Ungarn vor und während der Revolutionszeit* [Tollrajzok. A forradalom előtti és alatti társadalmi és politikai viszonyok Magyarországon] (Berlin 1850)⁷¹ című mű, amelyet külön cikkben ismertettek. Adlerstein elmondja ebben a könyvében, hogyan jött Magyarországra, és milyen viszonyokat talált ott. Megismerhetjük a magyarországi teljes demoralizációt, a magyar parasztot szerinte „határtalan lajhárszerű lustaság jellemzi, testének elhanyagolása, piszkos ruha, rendtelenség a lakásában.” „Az utak borzalmas állapota további bizonyítéka az értelmetlenül és ötletlenül élő magyarok durva természeti állapotának, de függetlenségi szellemükhöz, bárgyú, velük született előítéleteikhez, beképzeltségükhöz, makacsságukhoz, közönyösségükhöz társul az iszákosság terhe, amely a magyar félembert teljesen állattá alacsonyítja.” A magyar vidéki nemességről sem jobb a véleménye: „henyelés, könnyelműség, megfontolatlanság, határtalan rendtelenség, büszkeség, uralomvágy, arisztokratizmus és a szépnem iránti szerelemben a kitartás hiánya jellemzik őket.” A táncban, a csárdásban „bárgyú önteltséget, felfuvalkodottságot, minden idegen gyűlöletét és civilizálatlanságot” fedez fel. A továbbiakban a forradalomról nyilatkozik ugyanilyen hangnemben, az egészet a legalacsonyabb rendű demoralizációnak, a dinasztia kigúnyolásának tartja, leírja, milyen szerepet játszott ő a forradalom legyőzésében. A recenziens néhány, Adlerstein életéből vett részletet fűz hozzá, Adlerstein Prá-

⁷¹ *Schriften über Ungarn.* [Könyvism.] = Grenzboten 1850. I. Semester, Bd. I. 344–349.

gában született, ügyvéd apja a katonai pályán keresztül kívánta megnevelni, aztán gyakornok, hivatali írnok lett, de mindenhol elbocsátották, a 30-as években Magyarországra jött, és zenetanár lett. 1848-ban rövid ideig szerkesztette Pesten a *Morgenröthe* című folyóiratot. Végül a recenzens megjegyzi, hogy ez az ember írja a bécsi katonai hatalom égisze alatt Magyarország történetét, egy ilyen ember piszkol be egy nemzetet, amelyet megbékéltetni és megnyerni akarnak. Az utolsó mondat lakonikusan ennyi: „A megszállással kezdődött el a szennyirodalom.”

A kor sajtójában gyakran recenzeáltak egy könyvet, amely a *Grenzboten*ben is ismertetésre került: Pulszky Teréz (1819–1866) visszaemlékezéseiről van szó, amely németül *Aus dem Tagebuche einer ungarischen Dame* [Egy magyar hölgy naplójából] (Lipscse, 1850) címen jelent meg.⁷² Pulszky Ferenc, aki húsz évesen lett képviselő, 1848-ban az első felelős magyar minisztérium tagja, a szabadságharc leverése után emigrációba kényszerült. A recenzens megemlíti, hogy Pulszkynek ismeretei mélyebbek voltak, mint az a kor nőnevelésétől elvárható volt, és hogy ő nem vett közvetlenül részt az 1848/49-es eseményekben, valamint, hogy a londoni társaság kitüntető figyelemben részesítette, miközben Bécsben gyalázták és szidták. Végül leszögezi, a memoár megismertetésével célja az volt, hogy bebizonyítsa, hogy Pulszky Teréz tiszta személyiség volt.

A liberálisok számára iránymutató, sokat ismertetett, sokat idézett mű volt *Centralisation und Decentralisation in Oestreich* [Ausztria centralizációja és decentralizációja], Victor Franz Freiherr von Andrian-Werburg 1850-ben Bécsben anonym megjelent munkája.⁷³ Az osztrák politikus és publicista, aki 1848-ban a német előparlament tagja, a Paulskirche [a frankfurti Paulskirche volt 1848-ban az országgyűlés színhelye, R. M. megj.] képviselője volt, az egész neoabszolutizmust elutasította, a Bécsből irányított központi hatalom mellett az önálló koronaországokban egyes nemzetek helytartók által vezetett rendi alapokon álló belső öngazgatásának volt híve. A *Grenzboten* recenzense megemlíti, hogy az írás egyetlen államférfi nézeteit tükrözi, ugyanakkor egy politikai pártét is, amelynek programja Andrian-Werburg könyve alapján készült. Megemlíti még, hogy hasonló irányultságú osztrák lapok a *Presse* és a *Wanderer*, és Ausztria számára eljövendő jobb idők jeleként üdvözli Eötvös majdnem ugyanekkor megjelent könyvét *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten* [A nemzetiségek egyenjogúsításáról]. A recenzens a lap feladatának tekinti, hogy ezt a programértékű művet energikusan és folyamatosan képviselje. Ausztria Németországhoz való viszonyáról azt írja Andrian, hogy egy német uniónak és Ausztriának szabad szövetségesként kellene egymás mellett állniuk, és hogy a német unió erőteljes konszolidálódásától függ Ausztria gyógyulása is. Az 1815-ös államjogi szövetség helyére népjogi szövetségnek kellene lépnie Németországgal. Ausztriának az áll érdekében, hogy Németország egységesen és erősen konszolidálódjék. *Aus Ungarn* [Magyar-

⁷² *Frau Therese von Pulszky*. [Könyvism.] = *Grenzboten* 1850. I. Semester. Bd. 1. 398–400.

⁷³ *Centralisation und Decentralisation in Oestreich*. [Könyvism.] = *Grenzboten* 1850. I. Semester. Bd. 2. 225–229.

országból] címen jelent meg Max Schlesinger könyve 1850-ben Berlinben. Ebből a műből közölt a *Grenzboten* az elmúlt évben többször fejezeteket „Zur neuesten Geschichte Ungarns” [Magyarország legújabb történelméhez] címen.⁷⁴ A könyvet a következőképpen ítélik meg:

„Mindenesetre azok közül a művek közül, amelyek eddig Magyarországról megjelentek, Schlesingeré a legérdekesebb, mind irányultságát, mind stílusát és formáját, valamint az ítéletet tekintve, amelyet a szerző a nagy eseményekről alkotott. A könyv azt a feladatot tűzi céljául, hogy a magyar harcot és annak hőseit, de mindenekelőtt azt a nemzeti talajt, amelyből ezek kinőttek, jellemezze és arra törekszik, hogy ábrázolásán, tartalmán keresztül nagy körben hasson, lenyűgözzön és meggyőzzön. [...] A szerző nagy művészettel tud egyes momentumokat vagy állapotokat élően és drámaian bemutatni, és ahol szükséges, rövid vonásokkal rajzol meg személyeket vagy eseményeket.”

Végezetül közlésre kerül a műből a világoosi fegyverletételt és annak előzményeit bemutató rész. *Ungarns Gegenwart* [Magyarország jelene] – ezen a címen jelent meg az ókonzervatív párt egyik vezetőjének [Zsedényi Pálnak, R. M. megj.] röpirata, amelyet éppolyan fontosnak tartanak, mint Andrian-Werburg művét. A magyar ókonzervatív politikus úgy látja, hogy ha Ausztria Magyarországon kormányozni akarna, ezt csak a nemzeti párt segítségével tehetné, hiszen egyedül ezzel áll kapcsolatban. De ennek feltételei a magyar királyság, annak integritásának, függetlenségének helyreállítása, legalább az Andrian programja által megszabott határok között.⁷⁵ *Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oestreich* [A nemzetiségek egyenjogúságáról Ausztriában] címen jelent meg Pesten 1850-ben Eötvös József könyve, amelyet már ismertettek korábban a lapban. A recenzens úgy véli, hogy szerzője minden bizonnyal magyar, talán Eötvös. Az ismertett könyv szerzője azt igyekszik bebizonyítani, hogy a nemzeti törekvések feloldhatatlan ellentétben állnak a szabadság alapelveivel, s következetes véghezvitelük esetén minden létező államot feloszlatnának, így az egyenjogúság elve Ausztriában is az alkotmányos elvvel összeegyeztethetetlen, és abszolútizmushoz vezetne. A lojális osztrák megszokta, hogy a nemzetiségeket és az államot ellentétként kezelje. Az osztrák Monarchia feladata hármas: 1. erős, egységes állam alapítása, 2. A Monarchia nemzeti, történelmi jogokon alapuló igényeinek összhangba hozatala az egység igényével, 3. Az egyes nemzetek nyelvi különbözőségén alapuló igényeinek összhangba hozatala az egyes részek történelmi jogának elvével és a Monarchia egységének követelményeivel.⁷⁶

1851-ben a „Schriften über Ungarn” [Írások Magyarországról] címen ismertették Wilhelmine Beck bárónő *Memoiren einer Dame* [Egy hölgy visszaemlékezései] című könyvét. Az állítólagos bárónő angolul és németül tette közzé visszaemlékezéseit. A recenzens rámutat, hogy a könyvben egész oldalak vannak átvéve

⁷⁴ SCHLESINGER, Max: *Aus Ungarn*. [Könyvism.] = *Grenzboten* 1850. 1. Semester. Bd. 2. 151–156.

⁷⁵ *Ungarns Gegenwart*. [Könyvism.] = *Grenzboten* 1850. 1. Semester, Bd. 2. 338–341.

⁷⁶ *Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oestreich*. = *Grenzboten* 1850. 2. Semester. Bd. 1. 101–104.

J. G. Horn *Arthur Görgey* című júliusban, Lipcsében megjelent könyvéből. A hölgy Kossuth bizalmas barátnőjének és ügynökének adta ki magát, aki hazájának tett ilyen minőségében nagy szolgálatokat. Londonban Pulszkyt próbálta megszarolni. Végülis leleplezték, és kiderült, hogy valóban magyar, de minden irodalmi képzettség nélküli egyszerű származású nő volt.⁷⁷ A következő ismertetett mű Ph. Korn (azaz Korn Fülöp Antal) *Neueste Chronik der Magyaren* [A magyarok legújabb krónikája] című műve volt, amely 1851–52-ben jelent meg Hamburgban és New Yorkban. A szerző magáról elmondja, hogy antikvárius és könyvkereskedő Pozsonyban, a forradalom alatt a német légióban volt százados, majd Törökországba emigrált, és ott gyűjtötte könyve számára az anyagot. *Die ungarischen Flüchtlinge in der Türkei* [A magyar menekültek Törökországban] ez volt a címe Imrefi [azaz Vahot Imre] könyvének, amit a Vasfi néven publikáló Eisler Mór fordított németre, egészített ki és fejezett be. A mű magyarul 1850-ben jelent meg Pesten, németül Lipcsében 1851-ben. Eisler Mór orvos volt eredetileg, majd hírlapíró, 1849-ben az *Opposition* című lap szerkesztője, a szabadságharc levereése után Prágába, majd Lipcsébe költözött, és itt a *Grenzboten*nak munkatársa volt. Az *Ungarn im Vormärz* [Magyarország a reformkorban] (Leipzig 1851) a neves statisztikus, Fényes Elek munkája, Magyarország statisztikai leírását adja.⁷⁸

Bár a következő írás nem a visszaemlékezések műfajába tartozik, mégis feltétlenül meg kívánjuk említeni. Ez Mészáros Lázár altábornagy és 1848-as honvédelmi miniszter pályájának és tevékenységének részletes ismertetése.⁷⁹ Kossuth, Görgey és Bem mellett a forradalmi korszak legérdekesebb egyéniségeinek egyikéként mutatják be. Arról is szó van, hogy Mészáros a sereg nemzetivé tételét (egyenruha, vezénylés nyelve) egy későbbi, nyugodtabb időben gondolta megvalósíthatónak, mert jelenleg csak nagy zavart keltene, ha a vezénylés nyelve magyar lenne, mert a magyar seregben sok külföldi tiszt szolgál, akik Magyarország ügyével szimpatizálnak, de nem tudnak magyarul. Az írás szerzője megvizsgálja azokat az okokat, amelyek Mészáros lemondásához vezettek. Pályája mellett bemutatja beszédfordulatait, külsejét, barátságát Dembińskivel, akivel együtt vett részt csatákban, és akivel együtt ment száműzetésbe. Végül Sárosi Gyula fiatal költő Mészárosról szóló versét közli. A vers Sárosinak Kossuth biztatására írt verses krónikájából, a *Ponyvára került Arany Trombitából* származik, amely 1848 nyarán jelent meg Vas Gereben lapjában, a *Nép barátjában*, amelyben szerkesztőtársaként Arany János neve is fel volt tüntetve. A versrészlet a „Harmadik lehelet” címet viselő fejezet az első magyar felelős magyar miniszterekről szóló részből való. Hogy a fordítás kitől származik, nem tudjuk.

A „Schriften über Ungarn” [Írások Magyarországról] sorozat, amelyben a közelmúltról megjelent könyveket ismertettek, továbbra is folytatódott.⁸⁰ Az első ismer-

⁷⁷ WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. Wien, 1856. Bd. 1. 214–216.

⁷⁸ Grenzboten 1851. 1. Semester. Bd. 2. 474–479.

⁷⁹ Lázár Mészáros. = Grenzboten 1851. 2. Semester. Bd. 3. 5–14.

⁸⁰ *Schriften aus und über Ungarn*. [Könyvism.] = Grenzboten 1851. 2. Semester. Bd. 3. 153–156.

tett mű F. R. Mainz *Ungarns politische Charaktere* [Magyarország politikuskai] volt, amelyben a magyar politikusok közül a konzervatív Zsedényit, Dessewffy Emilt és Széchenyi Istvánt emelték ki. Egy másik nagyon fontos, más német nyelvű lapokban is ismertetett könyv volt Görgey Artúr 1852-ben a maga védelmére íródott *Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849* [Életem és tevékenységem Magyarországon az 1848, 1849-es években] című munkája.⁸¹ „Minden munka közül, amely eddig a magyar háborúról megjelent, valószínűleg ez a legjelentősebb” – kezdi a recenzió ismertetését. A szövegben nyoma sincs költői kiszínezésnek, éppen ezért autentikus. Nagyon érdekesen mutatja be Görgey Kossuthhoz való viszonyát. Görgey írásából világossá válik, hogy tudatában volt a magyar sereg elégtelen manőverező képességének. Vele ellentétben Kossuthot idealizmus jellemezte, amely minden pillanatban készen állt arra, hogy semmibe vegye az anyagi feltételeket, Görgey vele szemben egy energikus természet hideg, dacos göggyével lépett fel, amely nem lelkesedett az ügy egésze iránt, hanem annak egyes részleteire korlátozódott, és minden mást, ami azt érintette, gúnyjal és iróniával kezelte. Görgey majdnem minden parancsnokló tábornokkal összeütközésbe került. A recenzió teljesen felmenti Görgeyt az árulás vádjá alól.

„Már rögtön az oroszok bejövetele után tisztában volt vele, hogy Magyarország ügye elveszett, egyetlen célja annyi volt csupán [...], hogy a nemzet becsületét megmentse. [...] Amikor a fegyverletét bekövetkezett, már mindenki elismerte, hogy lehetetlen tovább tartani magukat az ellenséggel szemben. Saját döntő hibájaként elismeri Buda bevételét egy olyan időben, amikor az osztrák seregeket kellett volna megsemmisíteni.”

A 60-as években is jelentek meg még könyvismertetések a forradalomról és a szabadságharcról. Például *Der Winterfeldzug des Revolutionskriegs in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849. Von einem österreichischen Veteranen* [A szabadságharc erdélyi téli hadjárata 1848-ban és 1849-ben. Egy osztrák veterántól]. „A könyv hézagpótló” – írja az ismeretlen recenzió – „a szerző jó császári érzelmű, de emiatt nem szenvedett az ábrázolás objektivitása csorbát.”⁸² Ugyanitt ismertetik egy cs. kir. törvényszéki bíró *Acht Jahre Amtsleben in Ungarn* [Nyolc év hivatalnoki élete Magyarországon] című 1861-ben megjelent művét. „Egy császári hivatalnok panaszai, aki 1852-től egészen minden császári hivatalnok elűzéséig segített Magyarországon az ausztriai német hivatását, az ausztriai egységállam helyreállítását betölteni.” Rossz állapotokat, káoszt talált ott, és 1860-ban az egész, fáradságosan felépített épület teljes egészében összeomlott. *Ungarns gutes Recht* [Magyarország joga] röviden még egyszer ismertetésre került.⁸³ Az ismertető a következőket foglalja össze objektív hangvételben:” Nagy

⁸¹ GÖRGEI, Arthur: *Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849*. [Könyvism.] = Grenzboten 1852. 1. Semester. Bd. 2. 241–245.

⁸² *Literatur*. [Könyvism.] = Grenzboten 1861. 2. Semester. Bd. 3. 79–80.

⁸³ *Ungarns gutes Recht*. [Könyvism.] = Grenzboten 1861. 1. Semester. Bd. 1. 438.

szimpátiát táplálunk a magyar ügy iránt, amely a szabadság ügyével általában több pontban összefügg, de azt a kívánságot szeretnénk kifejezésre juttatni, hogy a magyarok ne veszítsék el vezérlő csillagukat. Ami nemrégén a megyékben történt, több buzgalmat, mint egészséges emberi észet árul el”. Somssich Pál konzervatív politikus röpirata az ún. Bach-féle provizóriumra, Magyarország közigazgatásának centralizálására utal. [R. M. megj.] Horváth Mihály *Kurzgefasste Geschichte Ungarns* [Magyarország rövid története] a magyar Heckenast Gusztáv fordításában jelent meg Pesten, szintén röviden ismertetésre kerül.⁸⁴ Az ismertető azt kifogásolja, hogy a szerző csak a nagy akciók felsorolását adja, de a kultúrtörténeti területet szinte egyáltalán nem érinti. Általában a hazafias magyar álláspontján áll, különösen ami az 1848-as forradalom tárgyalásánál tűnik szembe.

Die Krisis in Oestreich [Az ausztriai krízis] címen jelent meg részletes ismertetés O. Bernhard *Zur Einigung Oestreichs* [Ausztria egyesítéséhez] című könyvéről.⁸⁵ Ez a könyv az 1861-es februári alkotmány indirekt kritikáját tartalmazza. Az 1861. február 26-án kiadott uralkodói pátenus egy csapásra megsemmisítette az 50-es évek második felében elindult enyhülési folyamatot. A könyv szerzője azon a véleményen van, hogy Ausztria alkotmányossá tétele csak Magyarországgal való dualizmus alapján lehetséges. A német–szláv örökös tartomány politikai uniója Magyarországgal csak a korona és a mindkét oldali országos képviselői alkotmány- és szerződés szerinti megegyezése útján jöhet létre. Továbbá szükséges a februári alkotmány és Magyarország 1848-as törvényeinek megfelelő revíziója. Ausztriának ki kell lépnie az eddigi német államszövetségből – véli –, és ehelyett Ausztria és Németország között népjogi szövetséget kell kötni. Ez a könyv sok új gondolatot tartalmaz, amit eddig senki nem mert kimondani. Továbbá kifejti, hogy a dualizmus Ausztria összállami fejlődésének egyetlen történelmileg tartható és államjogilag érvényes alapja. Azzal is érvel még a dualizmus érdekében, hogy az életképes nemzeti elemek, amelyek a birodalom fennmaradását biztosították, a német és a magyar voltak.

„A magyar vezette és döntötte el mindig is az ország történetét, a magyar nemesség vívta meg az alkotmányozási harcokat és ma is mint mindig a nemzeti szabadságalkotás oldalán áll.”

A szerző a többi nemzetet kevésbé fejlettnak tartja.

„A magyarok azonban, akik néptörzsként Európában teljesen elszigetelten, idegen nemzetektől körülvéve állnak, csakis és kizárólag egy olyan történelmileg megindokolt népszövetségben, mint amelyet Ausztria kínál nekik, tudják kiemelkedő és döntő szerepüket érvényesíteni.”

⁸⁴ HORVÁTH, Michael: *Kurzgefasste Geschichte Ungarns*. [Könyvism.] = Grenzboten 1863. 2. Semester. Bd. 4. 477.

⁸⁵ FRIEDMANN, Bernhard O.: *Zur Einigung Oestreichs*. [Könyvism.] = Grenzboten 1866. 1. Semester. Bd. 1. 321–336.

A jövőről a következőképpen vélekedik:

„A dualizmus Ausztriában ma a történelmi jog és a politikai szükségszerűség ügye, de önmagában véve nem államforma. Amint a történelmi jogot elismerik, és Magyarország összmonarchián belüli önálló fejlődésének veszélyei alkotmányos kezeség révén elhárulnak, nem kell a dualizmus fennmaradásának szükségességét továbbra is bizonyítani, és az örökös tartomány politikai uniója Magyarországgal lassanként ugyanúgy a belső fejlődés törvényes útján a közös birodalmi képviselőhöz és az alkotmányos élet egységes alakításához fog vezetni, mint Nagy Britanniában. „A birodalom német-szláv fele revíziójának szintén Magyarország 1848-as törvényeinek alapján kell végbemennie, vagyis a történelmi jogfolytonosság és a nemzeti föderáció alapján. „Ausztria németei [...] rá kell hogy jöjjenek, hogy nemzetüket és politikai helyzetüket nem fogják kívülről megvédeni, és azt nem lehet egy külső szövetséggel megerősíteni. Éppen a többi nemzetiséggel szemben, amelyek sajátos nemzeti követeléseiket készítik folyamatosan elő, kell, hogy elismerjék nemzeti együtartozásukat, és ezt egyesülve nyilvánítsák.”

Ausztriának Németországhoz való viszonyával kapcsolatban még egyszer hangsúlyozza, hogy az eddigi szövetségi jogi viszony helyére két teljesen önálló, egységes és zárt állam tisztán népjogi viszonyának kell lépnie. A recenzens megjegyzi, hogy a lap álláspontja a német autonomistáéval teljesen azonos. Németország közvetítő szerepéről ezt gondolja:

„Ha a magyarokat el lehetne mozdítani a merev jogi állásponttól, amit a többség jelenleg képvisel, akkor kétségen kívül a német autonomistáknak jutna az a feladat, hogy a magyarokkal való megegyezést alkotmányos úton véghezvigyék.”

Az új könyvek között ismertetik Görgey Artúr *Briefe ohne Adresse* című munkáját.⁸⁶ *Gazdátlan levelek* címen 1867-ben jelent meg először magyarul, majd ugyanebben az évben németül Lipcsében. A *Grenzboten* ismét Görgey oldalán foglal állást:

„A német sajtó becsületbeli kötelessége, hogy minden adódó lehetőséget kihasználjon annak az örültségnek a legyőzésére, hogy az összes borzalomért, amit Haynau a legyőzött magyar hazafiak ellen elkövetett, a felelősséget arra az emberre halmozza, akinek az a szerencsétlensége adódott, hogy 1849 augusztusában elvesztett ügy élén állt.”

A recenzens úgy véli, hogy a fegyverletétel az oroszok és nem az osztrákok előtt, hazafias jogosultsággal bír. Görgey *Mein Leben und Wirken...* című könyvéből is világos, hogy Görgey Kossuthtal teljes egyetértésben cselekedett.

A 70-es években Otto Kaemmeltől származik több Magyarországot érintő írás, így Franz v. Löher *Die Magyaren und andere Ungarn* [A magyarok és más magyarországiak] című könyvének ismertetése, amely 1874-ben jelent meg. Kaemmel azt gondolja, hogy a jelenlegi krízis, amely a balközép vezetőjét, Tisza Kálmánt miniszterelnökké emelte (1875), az európai közönség pillantását újra Magyarországra irányította. Csodálkozását fejezi ki, hogy

⁸⁶ *Briefe ohne Adresse von Arthur Görgey*. [Könyvism.] = *Grenzboten* 1867. 2. Semester. Bd. 1. 57.

„ez a minden segélyforrással megáldott ország, amelyben egy olyan nemesség kormányoz majdnem teljesen önállóan, amely szereti, ha az angolokhoz hasonlítják, mégis a gazdasági romlás szélére tudott kerülni.”

Franz von Löher, a bajor királyi levéltár igazgatója és a müncheni egyetem professzora, 1871 nyarán felkereste és beutazta Magyarország egyes részeit. A szerző, akinek szavahihetőségéről a recensens meg van győződve, úgy gondolja, hogy önálló Magyarország csak egy fél évezrednél kevéssel tovább létezett, Szent Istvántól kezdve az 1526-os mohácsi vereséig. Magyarországon számos nemzetiség él együtt, ezek között a magyarok egybefüggő tömegben az ország közepén. Valódi értelemben vett nagyváros csak kevés van, Debrecen sem más, mint egy nagy falu.

„Magyarország egyetlen nagyobb városa, amelynek európai külseje van Pest-Buda, [természetesen az erdélyi, Kárpátok-beli és a nyugatmagyarországi városoktól eltekintve]. De Pest-Budának, „ennek a magyarok által istenített városnak a lakossága is nagyrészt német vagy zsidó, inkább németül mint magyarul beszélnek itt.”

Az ún. népjellemről Löher a 19. század első felében Európa-szerte elterjedt kliéséket ismétli, az olyan jó tulajdonságok mint tetterő, bátorság, szenvedélyes hazafiság mellett nem hagyja említetlenül a rosszakat, mint a kitartás hiánya, békétlenség, semmittevés, más nemzetiségek megértésére való képtelenség sem. A magyart félázsiai népnek nevezi, amely nyelvvel is idegenül, sőt keletiesen áll Európa indogermán nyelvcsaládján belül. Bemutatja más, Magyarország területén élő népek szokásait és kulturáját, különös tekintettel a németekére, akik a valódi kultúrát terjesztik. A magyar nem valódi kultúrnemzet, hanem parasztokból és nemesekből álló nép, polgársága nem létezik. A magyarok az 1868-as nyelvtörvényen keresztül elnyomják a többi nemzetiséget, magyar az igazgatás, az oktatás nyelve még ott is, ahol más nemzetiség van többségben.

„Nyolc évvel a kiegyezés után, amely idő alatt a magyar nemesség kormányzott egyedül, Magyarország reménytelenebbül áll, mint valaha. 'Gögje miatt fog nemzetem elbukni', mondta Széchenyi. Mindeddig a magyarok mindent megtettek, hogy igaza legyen.”

Ezzel a pesszimista mondattal ér véget az ismertetés.⁸⁷

Deák Ferenc halálának első évfordulója alkalmából jelent meg Csengery Antal Deákról szóló beszédének ismertetése, amely Heinrich Gusztáv fordításában látott 1877-ben Lipcsében napvilágot. Csengery az Akadémia elnöke és Deák régi barátja volt, beszédét, amely magyarul is megjelent, 1877-ben az Akadémia emlékülésén tartotta. Deák érdemeiről nem szükséges beszélni – így az ismeretlen recensens, a könyv stílusáról azt jegyzi meg, hogy a szó végig inkább a retorikáé, mint a hidegen mérlegelő és objektív történetírásé.⁸⁸

⁸⁷ KAEMMEL, Otto: *Ungarische Zustände*. = Grenzboten 1875. 2. Semester. Bd. 1. 55–72.

⁸⁸ Franz Deák von Anton Csengery. *Autorisirte deutsche Uebersetzung von Gustav Heinrich*. [Könyvism.] = Grenzboten 1877. 1. Semester. Bd. 2. 160.

A Hunfalvy Pál szerkesztette, 1877-től megjelenő *Literarische Berichte aus Ungarn* című folyóiratról még ugyanabban az évben írtak a *Grenzboten*ben, és részleteket is közöltek belőle. Hunfalvy foglalkozott lapjában az oktatási rendszer, a kultúra (múzeumok, könyvtárak) és a 19. századi magyar tudomány fejlődésével.⁸⁹

Magyar irodalom

Bár a *Grenzboten* alcíme „Zeitschrift für Politik und Literatur” [Politikai és irodalmi folyóirat] volt, később ehhez jött még a „Kunst” [Művészet] szó is, a ’48 utáni időszakban végig a politika dominál, amelyet nagy, esszézerű cikkekben kommentáltak, ismertettek. Egy helyen Neuber is megjegyzi, hogy a magyar irodalom 1848 előtt alig szerepelt a lapban. (Lásd a tanulmány I. részében a 2. jegyzetet.) Ez a tendencia folytatódik a század második felében is. A *Grenzboten* kritikai referáló lapként ritkán közölt szépirodalmat, magyar szövegeket még kevésbé, mégis néhány esetet szeretnénk megemlíteni.

1850-ben jelent meg egy rövid ismertetés a „Schlachtfelderblüthen aus Ungarn” [Szó szerinti fordításban: Csataéri virágok Magyarországról].⁹⁰ A legtöbb novella, a kedvelt magyar író Sajóttól származik, írja az ismeretlen recenzens, és ezeket élénknek és szemléletesnek tartja. Sajó egyébként Jókai álneve volt. A novellák is egyetlen kivétellel tőle származnak. A kevés alkalomhoz, amelynek során magyar verseket közölt a *Grenzboten*, tartozik az a Petőfi-strófa, amely német fordításban a „Zigeuner und Musikbanden in Ungarn” [Cigányok és muzsikusbándák Magyarországon] című cikkbe beleszőve jelent meg.⁹¹ A strófa az 1844-ben keletkezett „Szerelem, szerelem” című vers második versszakára. A német fordítás „O Liebe, Liebe” címen Kertbenytől származik, és 1849-ben Frankfurtban jelent meg *Gedichte von Alexander Petőfi* című fordítás-kötetében. A következő ismertezett mű Vahot Imre *Losonczy Phönix* címmel szerkesztett kötet volt, amely a legjobb magyar írók, többek között Jókai, Nagy Ignác, Vasváry Pál és Obernyik Károly egy-egy elbeszélését, Arany és Garay János verseit, valamint Vörösmarty drámatörredékét tartalmazta, és amelyet Vahot az oroszok által 1849-ben elpusztított város megsegítésére adott ki. Végezetül megjegyzi, hogy a verseken a cenzúrától való félelem érződik, a kötet ártatlan tartalma ellenére két hónapig feküdt a rendőrségen, míg a megkapta az engedélyt a szétküldéshez.⁹²

Vasfitól, azaz Eisler Mórtól összefoglaló cikk látott napvilágot „Deutsche Uebersetzungen ungarischer Poesien” [Magyar versek német fordításai] címen.⁹³ Az

⁸⁹ *Schule, Kunst und Wissenschaft in Ungarn.* = *Grenzboten* 1877. 1. Semester. Bd. 2. 414–425.

⁹⁰ *Grenzboten* 1850. 2. Semester. Bd. 2. 877. [Jókai 1848/49-es Csataképeiről van szó]

⁹¹ *Zigeuner und Musikbanden in Ungarn.* = *Grenzboten* 1851. 1. Semester. Bd. 2. 374–386. A Petőfi-strófa. 381–382.

⁹² *Grenzboten* 1851. 2. Semester. Bd. 3. 56–57.

⁹³ *Grenzboten* 1851. 2. Semester. Bd. 4. 154–157.

összes, megjelent német fordításkötetet sorban tárgyalja és értékeli, Majláth János *Magyarische Gedichte* (1825) kötetétől kezdve, és erről megjegyzi

„az érdemdús gróf fordításaiban mindkét nyelv alapos ismeretéről és kivételes szorgalomról tesz tanúbizonyságot. Csak a mágnásnak kevés az objektivitása, és bár általában hüen fordít, mégis sok helyütt a saját gondolatmenetének érvényesítése vehető észre.”

Röviden megemlíti még Himfy szerelmes dalait, valamint Gaál György *Ungarische Sagen und Märchen* [Magyar mondák és mesék] című kötetét. 1840-ben jelent meg *Pannonien, Blumenlese aus ungarischen Dichtern* [Pannónia. Szemelvények magyar költőktől] címen egy kötet Lipcsében, amely Gustav Steinacker műfordításait tartalmazta. „Fordításai hüek, de szárazak és gyakran hiányzik belőlük a nemzeti szín” – írja Vasfi. Az első Petőfi-fordítók közé tartozott Dux Adolf, akinek *Auserwählte [!] Gedichte von Petőfi* című kötetét (Wien 1846) szintén ismertették.

„Nemcsak az az érdeme, hogy Magyarország legnépszerűbb költőjét elsőként vezeti be Németországba, hanem a válogatást, a fordítás hűségét és a német nyelv prózai kezelését tekintve is minden fordítás közül előnyt élvez. [...] Azonban Dux úr olyan irodalmár, akit műkedvelőnek neveznek, és bár szorgalmasan és tehetségesen, de minden melegség és magasabb elhivatottság nélkül dolgozik, amely bizonyos írói vállalkozásokhoz szükséges. Petőfi-fordításához írt tapintatlan és ízléstelen előszava ezt még jobban érezteti.”

Végül Vasfi megjegyzi, hogy a Petőfi-fordítások elégtelensége általában abból ered, hogy a fordítók nem Németországban tanultak.

„Általánosságban ezekhez a fordításokhoz a stílus jellegtelensége tapad, amely minden osztrák írónál megnyilvánul, akik műveltségüket hazai tanintézetekben szerezték és nem jutottak az északi Németországgal közvetlen kapcsolatba.”

Csak Gorgusz (sic!), helyesen Greguss Ágost, aki Jenában és Halléban tanult, elégít ki e tekintetben. Ő jelentette meg az *Ungarische Volkslieder* [Magyar népdalok] című kis kötetet 1846-ban Lipcsében, ezt a válogatást a cikk szerzője jól sikerültnek tartja. 1848-ban jelent meg Biharitól (tkp. Terczki) [Ilyen nevű szerzőtől ilyen kötetet nem sikerült találnunk] szintén *Ungarische Volkslieder* címen egy kis kötet, amelyben „némely dolog mesterien sikerült”, „más helyeken nagyon tompa és közönséges” – így Vasfi. 1850-től kezdve van a magyar irodalomnak egy észak-német fordítója, G. Stier. *Sechsendreißig ungarische Lieder und Gedichte* [Harminchat magyar dal és vers] címen Halleban adta ki fordításait.

„Ő is – mint Dux – az eredeti versmértékében fordított és meséi (Berlin 1851) olyan szépek és hüek, hogy neki ebben a tekintetben nincs szüksége az idegennel szembeni elnézésre.”

Most érkezik Vasfi egy olyan fordítóhoz, akit valóban a legproblematikusabb Petőfi-fordítónak lehet nevezni, vagyis Karl Maria Kertbenyhez. Vasfi elismeri, hogy Kertbeny a legtöbbet tette Petőfi Németországba való bevezetéséért, Kert-

beny tanulmányainak rövid ismertetése után azonban közli, hogy annak csak kevés tudás állt rendelkezésére, mivel „anyanyelvén, a németen és annak is osztrák, bécsi tájszólásán kívül, semmilyen más nyelvet, a magyart is csak kevésbé értette.” 1849-ben jelent meg fordításkötete *Gedichte von Alexander Petöfi* magyarázó jegyzetekkel és egy kis szótárral, „azonban irodalmi teljesítményeinek értékéről sajnos nem beszélhetünk ilyen dicsérőleg.” Ezekből a szavakból világos lesz számunkra, hogy Kertbeny hiányosságaival már a kortársak is tisztában voltak. Végül hozzáteszi még, hogy Kertbeny áldozataihoz még az alapos tanulás áldozatát is meghozhatná. A *Literatur* [Irodalom] rovatban Kertbeny *Album hundert ungarischer Dichter* [Száz magyar költő albuma] című kötetét ismertették.⁹⁴ Elismerőleg méltatják Kertbeny a magyar irodalomnak az európaiba való bevezetésére irányuló tevékenységét, de azt a tanácsot adják neki, hogy inkább elbeszélő költemények fordításának szentelje magát, amelyek ebben a kötetben is jobban sikerültek neki. Szigorúbban kellene ezen kívül válogatnia is. Hiányolják még, hogy a forma visszaadásában a szükséges hűséget nem mindig éri el. Talán jobb lenne neki – így a recenzens – ha egy német költővel dolgozna együtt, aki a tulajdonképpeni fordítást csinálná, és a magyar költemény értelmét, hanglejtését és hangulatát tökéletessé tenné, és magának csak az ítéletet tartaná meg, hogy a hangulatot sikerült-e jól eltalálni.

A következő mű tulajdonképpen nem tartozik a szépirodalomhoz, de a magyar történelem egy regeszerű epizódjáról van szó, az 1846-ban Lipcsében *Aus den Denkwürdigkeiten der Helene Kottanerin* [Helene Kottaner asszony emlékirataiból] címen megjelent könyvről. Helene Kottaner (Sopron, 1400 körül – Bécs, 1470 után) Erzsébet királyné, Luxemburgi Zsigmond német-római császár lányának társalkodónője volt, aki ellopta úrnője fia, a később V. László számára Visegrádból a koronát, hogy a fiút megkoronázhassák. A *Grenzboten* ismeretlen szerzője azt írja a királynéről „sorsa az volt, hogy Magyarországot gyengeségbe és zűrzavarba vigye”. A folyóiratban elmondták a lopás történetét, és egy részletet közöltek a könyvből, valamint az olvasó megtudhatta, hogy Kottaner asszony visszaemlékezésének kéziratát Bécsben az udvari könyvtárban őrzik.⁹⁵

Julian Schmidt tollából jelent meg Kertbeny *Dichtungen von Alexander Petöfi* [Petöfi Sándor versei] című fordításkötetének ismertetése.⁹⁶ Bevezetésül azt jegyzi meg Schmidt, hogy Magyarország az 1848/49-es vereségek ellenére erős és jogos önérzetre tett szert, és ez alatt az idő alatt olyan költészet virágzott fel itt, amely teljesen nemzeti és mégis egyszerre az általános kultúra elemeivel annyira telített, hogy bátran felvehetné a versenyt a fejlettebb nemzetekéével. Kertbeny évek óta azt a feladatot tűzte ki maga elé életcélul,

„hogy népének költészetét Németországban megismertesse, bár saját bevállása szerint sem a szükséges nyelvi képzettséggel, sem költői tehetséggel nem bír. [...] Vannak

⁹⁴ *Grenzboten* 1854. 1. Semester, Bd. 1. 40.

⁹⁵ *Bilder aus der deutschen Vergangenheit.* = *Grenzboten* 1856. 2. Semester. Bd. 4. 7–23.

⁹⁶ [SCHMIDT, Julian] J. S.: *Magyarische Poesie.* = *Grenzboten* 1857. 2. Semester. Bd. 4. 177–183.

ebben a gyűjteményben egyes dalok, amelyek a fordító nagy fejlődését mutatják, de a többség végtelenül sok kívánnivalót hagy maga után. [...] Ha Kertbeny úr idejének egy részét, amelyet a propagandára fordít, a német nyelvten komoly tanulmányozására és klasszikusainkra fordítana, jó céljait jobban szolgálná. [...] Kertbeny úr megérdemli köszönetünket, mert megismertetett egy költővel, aki nemcsak a hazai, hanem az európai irodalomban is maradandó helyet fog elfoglalni. Ezekben a dalokban az érzelem ereje és melege, képek tömege, és ami számunkra a legfontosabb, erőteljes egészség van, hogy gyakran kísértésbe esünk, hogy irigyeljük a magyart. A kiadó egy hosszadalmas történeti ismertetésben hasonlította [Petőfit] össze – amit saját érdekében el kellett volna inkább hagynia – a külföld különböző költőivel, pl. Bérangerrel, Heinével, sőt még Byronnal is.”

Ez után közöl néhány verset anélkül, hogy a címüket megadná. Schmidt szerint mindegyik vers egy-egy példa, az egyik az igazi magyart mutatja be (Rég veri már a magyart a teremtő...), a másik a költő vidám életfelfogására példa (Orbán) (a németben Herr Daseként szerepel a rím kedvéért), a harmadik egy Petőfire jellemző tájleírás (A hevesi rónán című versből egy részlet), a negyedik „A hold elégiája” című vers. Erre az írásra az jellemző, hogy a német kritikus a nem mindig jól sikerült fordítások ellenére állandóan különbséget tud tenni a költő és a fordító között, és tisztában van Petőfi világirodalmi jelentőségével. A cikk végén még röviden elmondja Petőfi halálának körülményeit, és megjegyzi, hogy fiatalon halt meg.

A *Grenzboten*ben megjelent magyar irodalmi vonatkozású írások nagy részét gyengeségük ellenére Kertbeny fordításai teszik ki. Kertbeny korábban elmarasztalt propaganda tevékenysége mégsem maradt eredmény nélkül, Petőfi és a saját nevét a német nyelvterületen valóban ismertté tette. A „Literatur” rovatban, amelyben csak rövid ismertetések jelentek meg, hozták *Alexander Petőfi's erzählende Dichtungen* [Petőfi Sándor elbeszélő költeményei]-nek ismertetését, Tündéralom (Zauberbrunn) János vitéz (Held János), Bolond Istók (Wek der Narr), amelyek Kertbeny fordításában jelentek meg Münchenben 1860-ban.⁹⁷ Petőfit ismét méltóképpen említik:

„A magyar költő igazi politikai természetét Németországban is méltán dicsérik; korunk legtöbb romantikusa közül ő tud a legjobban valódi alakokat teremteni, és nézetei nem pusztán határozottak, hanem gazdagok.”

A fordítóra egy szót sem vesztegetnek.

Az utolsó Magyarországra vonatkozó rövid írás – újra egy könyvismertetés – a „Vermischte Literatur” [Vegyes irodalom] rovatban jelent meg.⁹⁸ Petőfi verseinek Theodor Opitz-féle Pesten, 1864-ben megjelent fordításairól van szó. A recenziens a fordítót kritizálja, mert – véleménye szerint – nem eléggé járatos a német versszerkezetben, van, ami sikerült, más, és éppen az, ami az eredetiben rövid ritmusokban gördül, a jóhangzás hijján van, és a mondatok elnagyoltak. A másik

⁹⁷ Grenzboten 1860. 2. Semester. Bd. 3. 200.

⁹⁸ Grenzboten 1864. 2. Semester. Bd. 4. 399.

könyv, amit a Petőfi-könyvvel együtt ismertetnek, a német nyelvterületen kevésbé ismert Arany János kötet, amely Ludwig Korodi (1834–1901, a brassói Honterus gimnázium igazgatójának) fordításában jelent meg 1863-ban Brassóban. A fordításról magáról annyit tudhatunk meg, hogy a versek folyékonyak és különösen a humorosak „csinosak”. Végül a valóban legeslegutolsó írás, amit a magyar irodalmi eseményekről a *Grenzboten*ben találtunk, Toldy Ferenc *Geschichte der ungarischen Dichtung* [A magyar költészet története] című munkájának ismertetése.⁹⁹ A könyv 1863-ban jelent meg Pesten Steinacker Gusztáv fordításában. Az ismerető megjegyzi, hogy az Akadémia pályázatai, a Kisfaludy Társaság támogatása sokban hozzájárultak, hogy több új mű született a magyar kultúrtörténet különböző területein. Ezek sorába illeszkedik Toldy munkája is. Érdemként emeli ki a recenzens, hogy Toldy nem pusztán felsorolja írók, művek nevét, hanem követi és felmutatja az irodalom és a „nemzet más életmegnyilvánulásait”. „Munkája azonban pusztá vázlat” – véli, továbbá kárhóztatja, hogy csak a 18. század végéig megy. Az irodalmi könyvismertetések eltűnése a későbbiekben talán Schmidtnek a szerkesztőségből való kilépésével függ össze. Vannak adatok arról, hogy az 50-es években Kertbeny is dolgozott a *Grenzboten* számára. Híres magyarokról írt állítólag életrajzokat, amelyeket azonban nem találtunk a lapban.

A *Grenzboten* 1849 és 1880 közötti szakaszában folyamatosan tudósított mind a magyar politikai, mind a magyar kulturális élet eseményeiről. A magyar szabadságharcra kapcsolatban a polgári-nemzeti liberális Freytag-Schmidt szerkesztőpáros elismerte jogosságát, de az európai egyensúly és ezen belül Németország érdekében állónak a Monarchia fennmaradását, Ausztria egységének megőrzését tartotta. Többször leszögezték Magyarország fontosságát, vezető szerepét a Monarchián belül, a legyőzött Magyarországgal való bánásmódot elítélték, többször leszögezték, az országot inkább megbékíteni kellene. Világosan látták viszont a magyarok nemzetiségi politikájának hibáit. A kiegyezést üdvözik a *Grenzboten*ben, bár a reformokat nem tartják befejezettnek. A három császár szövetsége létrejöttével kapcsolatban méltatták Andrássy szerepét, ugyanakkor természetesen Bismarcknak tulajdonították a kezdeményezést.

Az 1848/49-es magyar események értékeléséhez szervesen illeszkedik a gazdag memoár-irodalom ismertetése, ami a *Grenzboten*nek mint kritikai-referáló lapnak egyik legfőbb feladata volt. Itt külön ki kell emelnünk, hogy a szerkesztőség jó érzékkel élesen elválasztotta a „szennyirodalmat”, vagyis a magyarokról szándékosan valótlanúságot terjesztő, hiteltelen szerzők értéktelen munkáit, amelyeket határozottan elítéltek, a szemtanúk forrásértékű visszaemlékezéseitől. Meg kívánjuk jegyezni, hogy Görgeyvel kapcsolatban mindig objektivitásra, a közvéleményben való rehabilitálására törekedtek, hibáit ismerve sem hártották rá a felelősséget a szabadságharc elbukása miatt. A kor olyan fontos, iránymutató műveiről mint Andrian-Werburg *Centralisation und Decentralisation in Oestreich*jéről, vagy a magyar szerzők közül Eötvös *Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oestreich* című művén vagy Pulszky Teréz *Aus dem Tagebuche einer ungarischen*

⁹⁹ *Grenzboten* 1864. 2. Semester. Bd. 4. 80.

Dame című visszaemlékezésein kívül írtak olyan konzervatív röpiratokról mint Somssich *Ungarns gutes Rechtjéről* és Zsedényi *Ungarns Gegenwartjáról* is.

A magyar szépirodalmi vonatkozású írások egyértelműen Petöfi és fordítója Kertbeny Károly németországbeli népszerűségéről, „egyeduralkodásáról” tanúskodnak.

MÁRIA RÓZSA

Ungarn in der Zeitschrift *Grenzböten* (1849–1880). I–II.

Die Redaktion der 1841 gegründeten *Grenzböten* übernahmen 1848 Gustav Freytag und Julian Schmidt. Die Zeitschrift blieb für Jahrzehnte das sehr einflußreiche Organ des bürgerlich-nationalen, norddeutschen Liberalismus. Eine Wende in der politischen Richtlinie des Wochenblattes brachte 1871 Hans Blum, der die *Grenzböten* zum Sprachorgan von Bismarcks Politik machte.

Während der von uns untersuchten Jahre wurde im Blatt über die Ereignisse des ungarischen politischen und kulturellen Lebens regelmäßig berichtet. Den ungarischen Freiheitskampf anerkannten die Redakteure als gerecht, sie hielten jedoch die Aufbewahrung der Einheit der Monarchie im Interesse von Deutschland, bzw. dem europäischen Gleichgewicht für notwendig. Den österreichisch-ungarischen Ausgleich im Jahre 1867 begrüßte man in der Zeitschrift, wobei deren Mitarbeiter die ungarischen Reforme als ungenügend betrachteten. Die ungarische Nationalitätenpolitik der darauffolgenden Jahre wurde aber in den *Grenzböten* verurteilt.

Im kritischen Teil des Blattes wurde die reiche Memoirenliteratur von 1848/1849 lebhaft verfolgt und die Redaktion verstand mit gutem Geschmack zwischen Schundliteratur und Erinnerungen von Zeitzeugen von historischem Quellenwert zu unterscheiden.

KÖZLEMÉNYEK

Krónikáink Szent László-ábrázolásának forrásaihoz. Mezey László Szent László korai irodalmi ábrázolásának létrejöttéről, forrásairól írt alapvető tanulmányában megállapította, hogy a László-legenda idézendő részletére hatással lehetett VII. Gergely pápának 1081-ben László feleségéhez, Adelhaidhoz írt levele.¹ Ebben az egyházfő arra is figyelmezteti a királynét, hogy a mulandó földi dolgokat vesse meg, s mindig törekedjen a mennyeiekre:

„His etiam te monemus, ut summopere procures que sunt terrena et transitoria despiciere et celestia eternaque semper appetere.”²

A legendarészlet így hangzik:

„Illustratus enim sancti spiritus gratia, aridentis sibi atque blandientis mundi gloriam caducam reputans et transitoriam, esurivit atque sitiivit iustitiam, ut ad eternam feliciter perveniret patriam.”³

Nem zárható ki, hogy a László-legenda összeállítója valóban ismerte VII. Gergely levelét, ugyanakkor a 14. századi krónikaszerkesztmény 131. fejezetében olvasható, a legenda kritikai kiadásában is jelzett⁴ szövegpárhuzam sem hagyható figyelmen kívül:

„Postquam autem divina dispensatione regni gubernacula suscepit, non mundanam gloriam caducam et transitoriam, sed celestem patriam et divinam gloriam toto cordis affectu promereri studuit.”⁵

Világos, hogy a krónika és a legenda ezen a ponton kapcsolatban állnak egymással. A kérdés az, hogy a bemutatott szövegek között milyen viszony áll fenn: melyikre hatott közvetlenül VII. Gergely levele, illetve a krónika- és a legendarészlet közül melyik szolgált forrásul a másik számára.

¹ MEZEY László: *Athleta patriae. Szent László legkorábbi irodalmi ábrázolásának alakulása.* In: Uő (szerk.): *Athleta patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez.* Bp. 1980. 39.

² *Das Register Gregors VII.* Herausgegeben von Erich CASPAR. Berlin, 1955.² 564. (A továbbiakban: *Register*)

³ *Scriptores rerum Hungaricarum. I-II.* Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Bp. 1937–1938. Reprint: Az utószót írta SZOVÁK Kornél és VESZPRÉMY László. Bp. 1999. II. 516. (A továbbiakban: *SRH*)

⁴ *SRH II.* 516.

⁵ *SRH I.* 405.

A gondos filológiai kutatások kimutatták, hogy a László-legenda legfontosabb forrása egy korai krónikaszerkesztés volt.⁶ Az idézett szövegek esetében is megállapítható, hogy a legendaíró merített a krónikából, ugyanis Lászlóval kapcsolatban – forrásával ellentétben – hangsúlyozza a *iustitia* szerepét: „*esurivit atque sitiivit iustitiam.*” Gerics József vette észre azt a lényeges különbséget, amely László uralkodói erényeinek a bemutatásában a krónika és a legenda között fennáll. A krónikaíró Salamon trónfosztása miatt az igazságosság (*iustitia*) erényét nem tulajdoníthatta Lászlónak, leírásában a kegyesség (*pietas*) áll a középpontban, a legendaíró viszont a bőkezűség (*largitas*) mint legfőbb erény mellett László igazságos voltát is kihangsúlyozta.⁷ Az észrevétel fényében a bemutatott idézetekkel kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy a legendaíró használta a krónikát, s annak szövegét saját felfogásának megfelelően megváltoztatta. A pápai levél és a krónikarészlet között fennálló gondolatpárhuzam alapján feltételezhetjük, hogy a krónikaíró ismerte VII. Gergelynek László feleségéhez írt levelét. A krónikás forráskezelő módszere kifejezetten leleményes: az Adelhaid-nak címzett pápai figyelmeztetést Lászlóra vonatkoztatja, s úgy állítja be a magyar uralkodót, mint aki Gergely elvárásának megfelelően élte az életét.

A feltevést egy másik, a levél és a 131. krónikafejezet között kimutatható párhuzam is alátámasztja.

Jól ismert a Lászlót dicsőítő versnek minősülő passzus:

„*Erat enim
consolator afflictorum,
sublevator oppressorum,
pius pater pupillorum
et protector orphanorum.*”⁸

A Gergely-levél részlete:

„*Rogamus ergo te atque precipimus, ut semper studeas animum domini tui regis,
carissimi filii nostri, ad timorem et amorem Dei attrahere sancteque ecclesie pro tuo
posse prodesse, pauperes orfanos viduas omnesque iniuste oppressos defendere ...*”⁹

A László-legendában is olvasható verses részletről Horváth János mutatta ki, hogy ebben az esetben is a krónika szolgált forrásul a legenda számára.¹⁰ Az uralkodói erénykatalógus a Karoling korban gyökerezik, a királyokkal szemben támasztott erkölcsi követelmények sematikus ismétlőd-

⁶ BARTONIEK Emma: *Praefatio*. In: *SRH II.* 509–511.; HORVÁTH János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Bp. 1954. 190–191.; GERICS József: *Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai*. In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Szerk. HORVÁTH János és SZÉKELY György. Bp. 1974. 113–136. (A továbbiakban: GERICS: *i. h.* 1974.); BOLLÓK János: *Ladislaus. (Egy középkori etimológia és tanulságai)*. In: *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. Szerk. DRASKÓCZY István. Bp. 1994. 71.; SZOVÁK Kornél: *Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban*. = Századok 2000. 129–131. Az itt felsorolt munkákban megfogalmazott eredményektől eltérő vélemények is születtek. Ezekre összefoglalóan l.: KRISTÓ Gyula: *Magyar historiográfia. I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Bp. 2002. 43.

⁷ GERICS: *i. h.* 1974. 119–121.

⁸ *SRH I.* 405. Vö: HORVÁTH: *i. m.* 329.

⁹ *Register*, 565.

¹⁰ *SRH II.* 517. HORVÁTH: *i. m.* 190–191.

nek királytükörökben, zsinati határozatokban, koronázási ordókban.¹¹ Mezey a Lászlóra vonatkozó érenykatalógus lehetséges forrásaiként egy Gratianus-helyet és koronázási ordóból származó locusokat valószínűsített.¹² Elképzelhető, hogy a verses krónikarészlet megfogalmazója ismerte ezeket a szövegeket, ugyanakkor az sem zárható ki, hogy a krónika közvetlen forrása az Adelheidhoz írt pápai levél volt. A két szöveg gondolati rokonságán túl arra is érdemes rámutatni, hogy a krónikaíró itt is ugyanúgy használja a levelet, mint a korábban bemutatott krónikarész megfogalmazása során. VII. Gergely valószínűleg Lászlóra akart hatni a királynén keresztül. A krónikában olvasható érenykatalógus mintegy válasz a pápa előírásaira: mintha azt szeretne volna kifejezni a krónikás, hogy a magyar uralkodó megfelelt Gergely elvárásainak, mivel birtokában volt a pápa által felsórt és minden bizonnyal nem csak Adelheidtól megkívánt érenyeknek.

A verses részlet forrásvizsgálatába VII. Gergelynek Lászlóhoz írt, 1079-ben kelt levelét is bevonhatjuk, amelyben többek között ezt olvashatjuk:

„De cetero prudentiam tuam monemus, ut viam iustitie semper studeas inreflexo calle tenere, viduas et orphanos et peregrinos paterna pietate tueri ...”¹³

Szembeötlő a két levélrészlet között fennálló gondolatpárhuzam; a pápa majdnem szó szerint ugyanazt kívánja a magyar uralkodótól, mint két évvel később Adelheidtól. Joggal tehető fel, hogy a krónikás ezt a levelet is ismerte.

Láthattuk, hogy az Adelheid-levél hatása a 131. krónikafejezetben belül két ízben is feltételezhető, továbbá azt is megfigyelhettük, hogy a krónikás írói eljárása mindkét szöveg hely esetében ugyanolyan: a VII. Gergely által László feleségével szemben támasztott erkölcsi követelményeket Lászlóra vonatkoztatja, s úgy ábrázolja a magyar királyt, mint aki megfelelt a pápai elvárásoknak.

Az eddig elmondottakból arra következtethetünk, hogy a vélhetőleg többretegű 131. fejezet¹⁴ idézett két részlete egy szerzőtől származik; ez a szerző ismerte és felhasználta VII. Gergely pápának László feleségéhez írt levelét, s valószínűleg a Lászlónak címzett levelet is.

Jelen dolgozat következtetései szorosan kapcsolódnak Gerics Józsefnek e tárgyban elért eredményeihez. Gerics állapította meg, hogy VII. Gergelynek 1081-ben a metzi püspökhöz írt levele hatással volt a krónika 131. fejezetére és a László-legendára is.¹⁵ A pápa egyebek mellett az alábbi követelményeket fogalmazza meg a világi uralkodókkal szemben:

„Admonendi ergo sunt omnes christiani, qui cum Christo regnare cupiunt, ne ambitione secularis potestatis regnare affectent, sed potius pre oculis habeant, quod beatus Gregorius papa sanctissimus ... admonet dicens: Inter hec itaque quid sequendum est, quid tenendum, nisi ut virtutibus pollens coactus ad regimen veniat, virtutibus vacuus nec coactus accedat.”¹⁶

¹¹ [THURÓCZY, Johannes] Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum. II. Commentarii 1–2*. Compositus Elemér MÁLYUSZ adiuvante Julio KRISTÓ. Bp. 1988. II./1. 393. (A továbbiakban: *Commentarii*)

¹² MEZEY: *i. h.* 33.

¹³ *Register*, 442.

¹⁴ *Commentarii II./1.* 393.; SZOVÁK: *i. h.* 133., 142–145.

¹⁵ GERICS József: *Szent László uralmának vitás kérdései a legendában és a krónikában*. = *Aetas* 1994/1. 28–30.; I. még GERICS József–LADÁNYI Erzsébet: *Szent László „csodás” tettei krónikáinkban*. = *MKsz* 2001. 20–21. (A továbbiakban: GERICS–LADÁNYI: *i. h.* 2001.); UÖK: *A Szent László-ábrázolás forráskérdései legendájában és a krónikában*. = *MKsz* 2002. 2–3. SZOVÁK Kornél vette észre, hogy a Gergely-levél a krónikának Géza királlyal választását bemutató fejezetére is hatással volt: *i. h.* 142–143.

¹⁶ *Register*, 560–561.

A krónika 131. fejezetében László királlyá választásával kapcsolatban a következőket olvashatjuk:

„... convenit universa multitudo nobilium Hungarie ad ... Ladizlaum et eum ... ad suscipiendum regni gubernaculum concorditer elegerunt, ymo vere magis affectuosissimis et instantissimis precibus compulerunt. Omnes enim noverant ipsium esse vestitum consumatione virtutum ...”¹⁷

A krónika szövegében ugyanazt az írói eljárást ragadhatjuk meg, mint az előző két esetben: a krónikás VII. Gergely követelményeit vonatkoztatja Lászlóra, s a magyar királyt olyannak mutatja be, mint aki megfelelt ezeknek a követelményeknek. Ennek fényében feltételezhetjük, hogy a 131. krónikafejezet most bemutatott részlete ugyanattól a szerzőtől származik, mint a korábban idézett két passzus.

Azt sem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a krónikában olvasható László-történet megfogalmazása során VII. Gergelynek az említettekén kívül valószínűleg további leveleit is felhasználták, így két, Gézához, valamint a Salamonhoz írt levelet.¹⁸

Az elmondottak alapján feltételezhetjük, hogy a krónika korai eredetű szövegeiben olvasható Szent László-ábrázolásra VII. Gergely pápának 1081-ben László feleségéhez, valamint 1079-ben Lászlóhoz írt levele is hatással volt.

KERTÉSZ BALÁZS

Balassi Bálint sorait tartalmazó 17. századi verskézirat. Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár régi könyvei közül néhányban Kőrösy Zsigmond (1614–1654) tulajdonosi bejegyzése olvasható. Kőrösy erdélyi születésű, 1642–1647 között Rómában a Collegium Germanicum et Hungaricumban tanult, 1647-ben szeredi plébános, 1649. november 26-tól esztergomi kanonok lett.¹ Könyvei az 1611. évi nagyszombati zsinat rendelkezése szerint kerülhettek a Káptalani Könyvtárba, majd onnan a Főszékesegyházi Könyvtárba. Egyik kötetének (BULLINGER, Heinrich: *In omnes apostolicas epistolas divi videlicet Pauli XIII. et VII. canonicas commentarii*. Tiguri, apud Christ. Froshoverum, 1558.)² bejegyzéseit ismertetjük az alábbiakban.

A Bullinger-kötet fatáblára vont bőrkötésben, veretekkel, jó állapotban maradt ránk. Az alsó táblán a tulajdonos monogramjának üresen hagyott helyén olvasható egy tollal odaírt név: „Telegdi”. A felső tábla belsején egy possessor-bejegyzést kivakartak. Ugyanitt kicsi körben nagyon apró betűkkel a teljes latin Miatyánk olvasható, az Amen utáni tulajdonbejegyzés: „Blasius Radzüwiln”. A kötetben a használatot bizonyító bejegyzések olvashatóak. Ezek egyike Radzüwiln tollából származik. Az 502. lap bal margóján a De vera et falsa religione fejezet Denique ipsum vocabulum simulachri vanitatem prodiit melletti bejegyzése: „a Polonis obraß iss obraza”. A 359. lapon az alsó margón egy másik tulajdonos jegyezte fel: „Johanes Victoris mp”. Ismét más kéztől származik a 489. lap jobb margóján: „Anabaptistarum error taxatur”. Kőrösy a címlapon a nyomdászjegy bal- és jobb oldalára írta be a könyv birtoklását bizonyítandó: „Sigism: Keörösi mp”. (Néhány Esztergomban örözött kötetében szeredi plébánosságát is feltüntette.)

¹⁷ SRH I. 403–404.

¹⁸ GERICS-LADÁNYI: *i. h.* 2001. 21–24.

¹ KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok, 1100–1800*. Esztergom, 1900. 266.

² Jelzete: 17546.

Az előzék verzóján fölül 15 sor lengyel nyelvű bejegyzés. Ps. 65. [...] A végén más kézzel: „Thak Jacobus Wiriek Jesuita czyszczi[?] domodzi[?]”. Alatta levélformulák magyarul. Ez utóbbiak írója a kötetben másutt is elkezdte a „Szolgálok kegyelmednek” szöveget. A kötet második lapszámozás szerinti 149. lapján oldalt: „Szolgálok Kgedmednek edes Pemdu[?] Miklos Uramnak...” Az első számozás szerinti 699. lap alsó margóján: „1644 die eluvium factum mane / 1650.” Egyik említett bejegyzővel sem azonosítható egyértelműen az alább közölt 17. századi versbejegyzés. Ez a címlap verzóján olvasható, stróféként külön sorban kezdve.

A bejegyzés első strófája a 126. zsolttár ismeretlen szerzőtől származó, a korban gyakran előforduló ének kezdő szakasza. A további strófák sorai 8 szótagosak. A második, egy – általunk ismeretlen – istenes vers hatsorossá alakított (vagy inkább tévesztést nem jelölő?) változata, amelyből a behelyezett madár motívum vezet át a további hat szerelmes strófára. Közülük egyik Balassi szerzeménye, egy másik utal Balassi ugyanezen versének kezdetére. Négy strófa a *Vásárhelyi daloskönyv*ben is előforduló szövegnek variánsa, három énekből. A *Vásárhelyi daloskönyvet* Erdélyben írták össze, Körösy Zsigmond szintén erdélyi származású.

Alábbi, betűhű közlésünkben a strófákat sorokra tördeltük, az egyes strófák közé megjegyzéseket helyeztünk el.

Mindenek megh hallak, és jol megh Tanulak
kik Begedelmeket Istentől nem vargyak
Nincsen Isten nélkül Szegecseges Idvossegh etc.[?]

[126(=127). zsolttár kezdő strófája. Szerzője ismeretlen. A protestáns énekeskönyvek állandó darabja, de előfordul katolikus énekeskönyvekben is. – Kiadása: *RMKT XVI/6*,³ 256. – 17. századi előfordulásait lásd: *RPHA*,⁴ nr. 968.]

Oh Ur Isten tekincs ream
Haragodot ved ell Rolam,
es Madarat[!] ad megh latnom
mert nincsen Nyugodalmom,
/ haragodot ved ell Roram[!],
mert nincsen Nyugodalmom.

[???

Drágon[?] szinu ßep madarkam
Jűj hozam most nebankogyal
Latogas most megh engemet
Jűj hozam ßep ar<g>un almam

[???

Neked ket ßep Bemed fekete
ßep ket narancs kebeledben
ekes vagi te beszedetben
engedek neked mindenben

³ *XVI. századbeli magyar költők művei*. Kiad. SZILÁDY Áron. Ötödik kötet. 1545–1559. Bp. 1686. /*RMKT XVI/6*./

⁴ *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, par Iván HORVÁTH, Garbiella H. HUBERT. Paris, Nouvel Objet, 1992. /*Ad Corpus poetiarum*./

[Vö. Balassi, 28. vers (Minap mulatni mentemben), 3. strófa variánsa. – Vö. *Vásárhelyi dk.*, nr. 120, 1. strófa. Kiadása: *RMKT XVII/3*,⁵ nr. 192. Strófánk variáns.]

hagi haia[?] badot nem addot,
hagi csokolom szep orzadot,
oleld megh Bevecskem nyakamot
tavostaßom banatimot.

[Vö. *Vásárhelyi dk.*, nr. 120, 5. strófa. Kiadása: *RMKT XVI/3*, nr. 192. Variáns!]

Raitad leßen nagi örömem
Teid[!] leszen én Bemelem
holtigh valla Bolgalatom
megh mutatom bator Bagom.

[???

Minap mulatni mentemben
Latik egi kegyest kertemben
Robat violat Bed valla
Bep enekeket mond valla.

[Az első két sor Balassi Bálint egy verssorának (28. vers, 1. strófa, 1. sor) variánsa – *Vásárhelyi dk.*, nr. 84, 1. strófa. Kiadása: *RMKT XVII/3*, nr. 161.]

Balgatagh mit Jarsz utanam
nem nyered megh Tölem azmit <vár> kivans
latom csak el veßtemre jars
kalitkaban zarni akars

[Vö. *Vásárhelyi dk.*, nr. 96, 3. strófa. Kiadása: *RMKT XVII/3*, nr. 173/I–IV. A jegyzetekben példák-
kal a folklorizálódási folyamatra.]

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Eine Fleming-Strophe in einem Stammbuch des 18. Jahrhunderts.¹ In der Ungarischen Széchényi-Nationalbibliothek liegt das Stammbuch Oct. Lat. 1168, dessen Besitzer „Joannes Bilszky / Lossonczino Neogradiensis“ (Í^o) war. Bilszky ist – wohl nach der Mitte des 18. Jhs. – in Alsósztrégova (Dolná Strehová) geboren, wo sein Vater Schullehrer war. Später zog seine verwitwete Mutter nach Losonc (Lučenec).² Nach den Gymnasialstudien ging Bilszky nach Wittenberg, wo er am 4. Oktober 1781 als „Joannes Bilszky Neogradiensis Hungarus“ an der Universität imma-

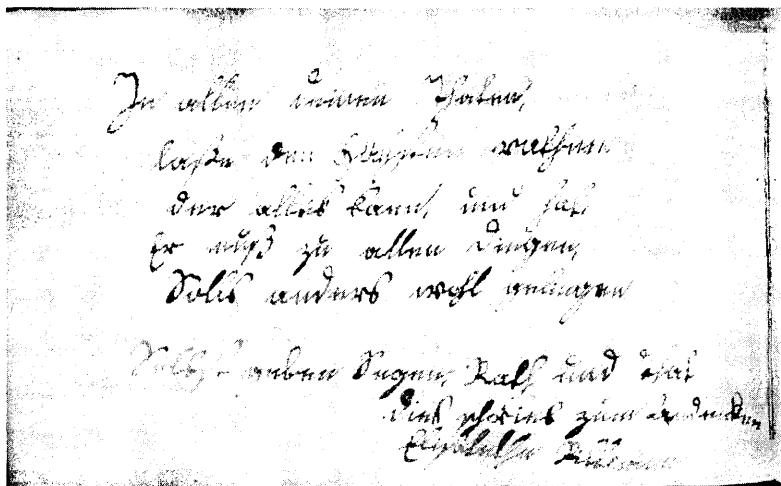
⁵ *Régi magyar költők tára, XVII. század. 3. Szerelmi és lakodalmi versek.* Sajtó alá rend. STOLL Béla. Bp., Akadémiai Kiadó, 1961.

¹ Die Studie entstand im Rahmen des OTKA Förderungsprogrammes Nr. T046331.

² SZINNYEI, József: *Magyar írók élete és munkái* [Leben und Werke der ungarischen Schriftsteller]. Bd. 1. Bp. 1891. 1068.

trikultiert wurde.³ Nach seiner Rückkehr wurde er 1783 zum Priester geweiht und war bis zu seinem Tode (1814) Priester in Agárd. Nach Szinnyei hat er mehrere Werke in slowakischer Sprache geschrieben, die aber nicht veröffentlicht wurden.⁴

Auf Bl. 33^v des Stammbuchs ist der folgende, mit unbeholfener Schrift geschriebene Eintrag zu lesen:

In allen deinen Thaten,
laße den Höchsten rathen
der alles kann, und hat,
Er muß zu allen dingen,
Solls anders wohl gelingen
Selbst geben Segen, Rath und That

dies schrieb zum Andencken
Elisabethe Ritterinn⁵

Die Inskription ist nach dem traditionellen zweigliedrigen Schema (Textteil und Paratextteil) aufgebaut.⁶ Wir kennen aber weder den Eintragsort noch den Einschreibetag, da unter anderem solche wichtige Strukturelemente des Paratextteils entfallen wie Lokalisierung und Datierung.⁷ Die Sammelfase des Albums fällt jedoch auf den Anfang der 80er Jahre des 18. Jahrhunderts, da

³ ASZTALOS, Miklós: *A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601–1812* (*Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an der Wittenberger Universität 1601–1812*). Bp. 1931. (Sonderdr.), 168; *Album Academiae Vitebergensis. Jüngere Reihe, Teil 3 (1710–1812)*. Bearb. von Fritz JUNTKE. Halle (Saale), 1966. /Arbeiten aus der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle a. d. Saale, Bd. 5./ 33.

⁴ SZINNYEI: *a. a. O.*

⁵ Über die Person der Einträgerin ließ sich bislang nichts näheres feststellen.

⁶ Vgl. dazu SCHNABEL, Werner Wilhelm: *Das Stammbuch. Konstitution und Geschichte einer textsortenbezogenen Sammelform bis ins erste Drittel des 18. Jahrhunderts*. Tübingen, 2003 /Frühe Neuzeit. Bd. 78./ 58–101.

⁷ Zur Terminologie der Bestandteile des Paratextes siehe ebda. 89–101.

– abgesehen von einem wesentlich späteren Eintrag⁸ – alle datierten Einträge des Albums aus 1780/81 stammen.⁹ So können wir mit Recht annehmen, daß auch diese Inskription 1780 oder 1781, also noch vor Bilszkys Reise nach Wittenberg eingetragen wurde.¹⁰

Obwohl der Eintrag der frühneuzeitlichen Stammbuchpraxis entsprechend nicht mit einer Autorenangabe versehen ist, ist er keine Eigenschöpfung der Einträgerin.¹¹ Der Verfasser der Strophe ist Paul Fleming (1609–1640), einer der bedeutendsten Dichter der deutschen Barockdichtung. Ins Album wurde die erste Strophe der Ode „Nach deß vj. Psalmens Weise“ eingetragen, die in dem posthumen Band *Teütsche Poemata* erschienen ist. Die erste Strophe des Fleming-Gedichtes lautet:

IN allen meinen Thaten
laß ich den Höchsten rahten /
der alles kan und hat /
Er muß zu allen Dingen /
sols anders wol gelingen /
selbst geben Raht und That.¹²

Die lebensgeschichtliche Legendenbildung verknüpfte dieses geistliche Gedicht – das oft als ‚Reiselied‘ bezeichnet wird – mit Flemings Aufbruch zur Gesandtschaftsreise nach Rußland und Persien.¹³ Das Thema des Gedichtes ist die Bekundung von Gottvertrauen, das Eingeständnis der eigenen Schwäche bzw. die Bewältigung des Schicksals: Motive lutherischer Gläubigkeit und stoischen Denkens stehen im Gedicht nebeneinander.¹⁴ Das Thema bildet ein Vers des Alten Testaments: „Er mache es mit mir, wie es ihm wohlgefällt“ (2 Sam 15,26).¹⁵ Diese Ode wurde noch im 17. Jahrhundert in protestantische Gesangbücher aufgenommen, und zwar wohl nicht nur wegen ihres Themas. Denn wie bereits Eugen Honsberg hervorgehoben hat, zeichnen sich Flemings Oden „durch eine nahezu singbare Liedhaftigkeit aus, die Fleming unter dem Einflusse des Komponisten Schein besonders pflegen lernte. Ein bestätigendes Zeugnis ist uns dies für die Einsicht, wie nahe Flemings Muse der Musik steht, und wie deutlich sich hier ein dichterisch ursprüngliches

⁸ Bl. 23^v (1814).

⁹ Nur einige Einträge des Albums sind nicht datiert.

¹⁰ Daß die Sammelfase auf die Zeit vor seiner Abreise nach Wittenberg fällt, beweisen auch einige Einträge, die den Stammbuchhalter zu den theologischen Studien ermutigten, z.B. 14^r, 65^r, 88^r.

¹¹ Vgl. SCHNABEL: *a. a. O.* 443. Mögliche Ursache des Verzichtes auf die Autorenangabe kann sein, daß die Einträgerin den Verfasser der Strophe nicht kannte, oder die Autorität ihr nebensächlich war, oder die Kenntnis des Textes innerhalb des Milieus als allgemeines Bildungsgut vorausgesetzt wurde. Daß sie auch ihre Quelle nicht nennt, entspricht auch der Tendenz im 18. Jahrhundert. Vgl. ebda, 442–443.

¹² FLEMING, Paul: *Teütsche Poemata (Reprographischer Nachdruck der Ausgabe Lübeck [1642])*. Hildesheim, 1969. 287.

¹³ Vgl. FECHNER, Jörg-Ulrich: *Paul Fleming*. In: *Deutsche Dichter des 17. Jahrhunderts. Ihr Leben und Werk*. Unter Mitarb. zahlreicher Fachgelehrter hg. von Harald STEINHAGEN und Benno von WIESE. Berlin, 1984. 376.

¹⁴ ENTNER, Heinz: *Paul Fleming. Ein deutscher Dichter im Dreißigjährigen Krieg*. Leipzig, 1989. 325.

¹⁵ Vgl.: STADEN, Hermann von: *Paul Flemings Ode „In allen meinen Taten.“ Zum 300. Geburtstage (5. Oktober) des Dichters*. = Monatschrift für Pastoraltheologie zur Vertiefung des gesamten pfarramtlichen Wirkens (6.) 1909/1910. 2. – Nach Staden schließt sich Fleming an zwei Lieder von Johann Heermann an, vgl. ebda.

Zurückbesinnen auf das, was die Ode einst gewesen war, ins Werk hineingestaltet.“¹⁶ Honsberg weist hier darauf hin, daß die Ode – wie es auch die Barockpoetiken betonen – eine sangbare lyrische Form war. Das Gedicht wurde ursprünglich nach der Lobwasserschen Melodie des 6. Psalms gesungen, an ihre Stelle trat aber später Melodie des Liedes „O Welt, ich muß dich lassen“.¹⁷

Vergleichen wir nun den Eintragstext mit dem Original, so können wir einige kleinere Unterschiede feststellen. Unter den Sprechformen der geistlichen Lieder war im 17. Jahrhundert die Anrede an das eigene Ich am meisten verbreitet. auch in Flemings Gedicht tritt anstelle des „Wir“ das „Ich“.¹⁸ Statt der 1. Person Singular des Originals („laß ich“) finden wir jedoch im Eintrag Imperativ Singular („laße“), somit richtet die Einträgerin ihre Worte an den Albumhalter. Dementsprechend steht in der 1. Zeile statt des Possesivpronomens „meinen“ „deinen“. Damit ist das Zitat zu einer zukunftsbezogenen Handlungsanleitung umfunktionierte: aus der Bekundung von Gottvertrauen wird eine religiöse Forderung zum Gottvertrauen. Der Text bezieht sich hier auf eine konkrete Lebenssituation, und zwar auf die bevorstehende Reise bzw. auf das künftige theologische Studium des Albumhalters. Die Inskription fungiert aber auch als ein Mittel der Erinnerungstiftung, wie dies aus der Motivationsangabe im Paratextteil hervorgeht. Die letzte Zeile der Strophe wurde außerdem durch das Substantiv „Segen“ erweitert.

Durch die Veränderungen in der 2. und 6. Zeile wurde auch die Versform verändert. In den geistlichen Liedern des 17. Jahrhunderts wurde der Jambus und der Trochäus anderen Metren vorgezogen, Daktylen und Anapäste wurden als außergewöhnliche Versmaße angesehen.¹⁹ Die sechszeilige Fleming-Strophe besteht aus jambischen Dreiebern (1. Vers: 7 Silben, 2. Vers: 7 Silben, 3. Vers: 6 Silben, 4. Vers: 7 Silben, 5. Vers: 7 Silben, 6. Vers: 6 Silben). In der zweiten Zeile der Eintragsstrophe aber, wo statt „laß ich“ die Imperativform „laße“ steht, kann der jambische Vers nur durch die Verletzung der Vorschriften der Opitz'schen Metrik zustandekommen. Die letzte Zeile der Strophe, wo das Wort „Segen“ eingefügt wurde, bleibt zwar jambisch, aber aus dem jambischen Dreieber wird dadurch ein jambischer Vierheber.

Diese Ode von Fleming ist früh unter die Kirchengesänge aufgenommen worden und wurde – wie oben erwähnt – auf die Melodie des Liedes „O Welt, ich muß dich lassen“ gesungen. Zur letzten Zeile der Strophen des Fleming-Gedichtes bemerkt Albert Friedrich Wilhelm Fischer:

„Schon in dem Stralsunder G[e]s[ang]b[uch] v[on] 1665, S. 353, dem Frankfurter (P. Sohren) 1670, S. 644, dem 'Vorrath von alten und neuen Christl[ichen] Gesängen', Leipzig 1673, S. 1081, wo nur 7 Str[ophen] mitgetheilt werden, ist in der letzten Zeile jeder Strophe ein Trochäus eingeschoben, um es der Mel[odie] 'O Welt ich muß dich lassen' anzupassen, z. B. 'Selbst geben *seinen* Rath und That' [...].“²⁰

¹⁶ HONSBURG, Eugen: *Studien über den barocken Stil in Paul Flemings deutscher Lyrik*. Würzburg, 1938. 26. – Hier kann auch daran erinnert werden, daß diese Ode durch Johann Sebastian Bach auch vertont wurde (BWV 97).

¹⁷ Vgl. STADEN: *a. a. O.* 6.

¹⁸ SCHEITLER, Irmgard: *Das Geistliche Lied im deutschen Barock*. Berlin, 1982. /Schriften zur Literaturwissenschaft, Bd. 3./ 409.

¹⁹ Ebda, 126.

²⁰ FISCHER, A[ibert] F[riedrich] W[ilhelm]: *Kirchenlieder-Lexikon I/II. Hymnologisch-literarische Nachweisungen über ca. 4500 der wichtigsten und verbreitetsten Kirchenlieder aller Zeiten in alphabetischer Folge nebst einer Übersicht der Liederdichter, Teil I*. Hildesheim, 1967. /Reprographischer Nachdruck der Ausg. Gotha 1878/1879./ 407.

Die Erweiterung der Schlußzeile in den Gesangbüchern ist also der Melodie zuliebe geschehen. Es ist nun nicht auszuschließen, daß die Veränderung der letzten Zeile der Eintragsstrophe durch das Gesangbuch inspiriert wurde. Ich halte es nämlich für sehr wahrscheinlich, daß die Fleming-Strophe der Einträgerin aus dem Evangelischen Gesangbuch bekannt war. Religiöse Texte der Alben wurden nämlich gerne aus Kirchenliedern übernommen.²¹ Das Lied enthalten auch die im ehemaligen Königreich Ungarn in den 70er/80er Jahren des 18. Jahrhunderts herausgegebenen evangelischen Gesangbücher.²² Die Einträgerin gehörte höchstwahrscheinlich zur lutheranischen deutschsprachigen Bevölkerung des Königreichs Ungarn.²³

Auf den ersten Blick kann einen vielleicht überraschen, daß in einem Stammbuch, dessen Sammelphase auf 1780/81 fällt, ein Barockdichter zitiert wird. Oft kann man nämlich lesen, daß im 18. Jahrhundert eine zunehmende Distanzierung gegenüber der gelehrten Dichtung des 17. Jahrhunderts zu beobachten ist. Daß ein Barockdichter in einem Album des 18. Jahrhunderts zitiert wird, ist allerdings kein Einzelfall. Zitate von Heinrich Anselm von Ziegler und Kliphausen (1715), Daniel Casper von Lohenstein (1716), Christian Hoffmann von Hoffmannswaldau (1723), Paul Fleming (1762), Christian Weise (1767) oder Abraham a Sancta Clara (1831) lassen sich in Alben bis ins 18. Jahrhundert oder gar noch darüber hinaus nachweisen.²⁴ Schnabel bemerkt dazu:

„Charakteristisch für die lange Verzögerung ist der Umstand, daß die meisten der Autoren erst nach dem Tod entsprechend benutzt wurden; zwischen dem Erscheinen ihrer jeweils genannten Schriften und den ersten Zitationen in den Alben verstrichen in der Regel nicht nur ein, sondern oft auch mehrere Jahrzehnte. Es ist also zu vermuten, daß die literarische Kanonisierung der Autoren weniger Folge als vielmehr Vorbedingung für ihre Verwendung in Albumtexten war. Herangezogen wurde, was weithin anerkannt und sanktioniert war, kaum je aber Neuerschiedenes oder wenig Bekanntes.“²⁵

Fleming wurde bereits den zeitgenössischen Dichtern oft als Vorbild hingestellt, er war „seinen eigenen Zeitgenossen in einem Maße des Lobes wert und präsent, daß er meist in Nachbarschaft

²¹ SCHNABEL: *a. a. O.* 408–409.

²² Z. B.: *Neuvermehrtes allgemeines Gesangbuch, welches für die Augspurgischen Confessionsverwandten, also eingerichtet, daß es in allen Gemeinen, zum Behufe des öffentlichen Gottesdienstes, und auch eines jedweden Hausandacht, zu gebrauchen ist. Nebst beygefügetem sehr erbaulichen Gebethbuche.* Preßburg, gedruckt bey Johann Michael Landerer. Leutschau, zu finden bey Franz Kollar, bürgerl. Buchbinder. 1773. 814–816; *Neu-vermehrtes Oedenburgisches Gesang-Buch, In welchem Auserlesene geistreiche Lieder, nach Ordnung der Jahreszeiten, und auf mancherley Fälle im menschlichen Leben zu finden. Allen Gott liebenden Herzen, und sonderlich bey dem öffentlichen Gottesdienst der evangelischen Gemeine zu Oedenburg, in Nieder-Ungarn. Zum heilsamen Gebrauch wieder aufgelegt, und mit einem vollständigen Register der erbaulichen Lieder über alle Sonn- und Festtags-Evangelien und Episteln versehen.* Im Verlag Johann Ludwig, seel. Erben in Günß, 1782. 270–271; [GAMAUF, Samuel]: *Gesangbuch zum gottesdienstlichen Gebrauch für Evangelische Gemeinen.* Preßburg, bey Simon Petrus Weber, privileg. Buchdrucker und Buchhändler. 1785. 275–276.

²³ Die Eintragsorte befanden sich im ehemaligen Königreich Ungarn.

²⁴ SCHNABEL: *a. a. O.* 451.

²⁵ Ebda, 451.

und Vergleich mit seinem gefeierten Lehrer Martin Opitz auftritt.“²⁶ In einem Gedicht von Leibniz erscheint er als eine Inkarnation von Horaz.²⁷ Ende des 17. Jahrhunderts nennt ihn Erdmann Neumeister in seiner Literaturgeschichte *De poetis Germanicis* einen zweiten Orpheus.²⁸ Daniel Georg Morhof zieht in seinem *Unterricht von der Teutschen Sprache und Poesie* (1682)

„Fleming dem Opitz vor und sieht in ihm einen Dichter, der nun nicht mehr nur den historischen Vorbildern der Griechen und Römer, sondern in kulturpatriotischer Absicht auch denen der neueren Zeit, der Franzosen und Italiener entgegengestellt werden kann.“²⁹

Ende des 17. Jahrhunderts wird jedoch Fleming mehr und mehr zum Dichter für Philologen, ganz vergessen wurde er aber nicht:

„Es folgt seit Beginn des 18. Jahrhunderts, nachdem die persönliche Erinnerung an ihn verblaßt war, zunächst eine Zeit habituellen Ruhmes, in der er gewohnheitsmäßig in Listen und Aufzählungen unter den großen Dichtern figuriert, sein Werk aber eigentlich keine Verbreitung mehr hat. In dieser fraglosen Auflistung ohne genaue Betrachtung oder Problematisierung drückt sich gewissermaßen eine Erstarrung im Klassikerstatus aus.“³⁰

Johann Christoph Gottsched zum Beispiel, als er in seinem „Versuch einer Critischen Dichtkunst von die Deutschen“ (1730) darüber schreibt, welche Dichter man einem jungen Menschen empfehlen sollte, formuliert folgendermaßen:

„Man gebe ihm von Jugend auf lauter Poeten von gutem Geschmacke zu lesen. Terenz, Virgil, Horaz von den Lateinern; Petrarca und Tasso von Italienern; Malherbe, Boileau, Corneille, Racine, Molière und Voltaire von Franzosen; Heins und Cats von Holländern; Opitz, Dach, Fleming, Tscherning, beide Gryphier, Amthor, Canitz und Günther von unsern Landesleuten: Das sind die Muster, die man jungen Leuten zur Nachfolge vorlegen muß.“³¹

1739, anlässlich des hundertsten Todestages von Opitz, hielt Gottsched an der Universität Leipzig eine „Lob- und Gedächtnißrede auf den Vater der deutschen Dichtkunst, Martin Opitzen

²⁶ KRAHÉ, Peter: „Flemming, unsrer Tichter Wonn“: *Paul Flemings literarischer Nachruhm.* = Archiv für Kulturgeschichte (71.) 1989. 74.

²⁷ Ebda, 75.

²⁸ Ebda, 77.

²⁹ Ebda, 76. Krahé fügt noch hinzu: „Lobsprüche von Vergleichen mit vorbildlichen Dichtern wie Horaz oder mythologischer Sängern wie Orpheus sind zwar topikal und in der Zeit zunehmend wohlfeiler – Fleming selbst hatte Opitz schon als deutschen Vergil bezeichnet –, erreichen aber als dichtes Muster und vielfach gehäuft doch etwas von dem beabsichtigten huldigenden Effekt.“ Ebda, 78.

³⁰ Ebda, 87–88.

³¹ *Johann Christoph Gottsched: Schriften zur Literatur.* Hg. von Horst STEINMETZ. Stuttgart, 2003. 69. Vgl. dazu KRAHÉ: *a. a. O.* 80.

von Boberfeld". In dieser Rede nannte er Fleming den „meißnische[n] Schwan".³² Unserer Einträgerin war aber – wie oben erwähnt – die Fleming-Strophe wahrscheinlich aus dem Gesangbuch bekannt und der Eintrag zeugt weniger von ihrer literarischen Bildung.

PÉTER LÖKÖS

A „Quaracchi atyák” szövegkritikai tevékenysége. Az alapítás: 1877–1881. 1869-ben lett a ferences rend miniszter generálisa a riformati ágából való Bernardino del Vago da Portogruaro. Ennek a ferencesnek egyedülálló képessége volt arra, hogy a Rend élete számára fontos intézményeket elindítson. A teológia terén is mozgósítani akarta a Rend erőit. Ehhez először Sienai Szent Bernardin műveinek új kiadását tervezte. Mivel azonban a Rend egyidejűleg Bernardin egyházdoktorrá avatásán is dolgozott, a szakértőket lekötötte ez a munka. Portogruaro ezért régi álmát vette elő, és Szent Bonaventura műveinek újrayomását tervezte.

Portogruaro, amikor a velencei San Michele rendházban 1843-ban teológiát kezdett tanítani, bevezette a tantervbe Bonaventura *Breviloquium* c. művének olvasását és kommentálását. Provinciálisként elrendeli ennek folytatását. Az egyik tehetséges fiatal növendék, Fedele da Fanna, átveszi ezt a teológiai irányvonalat, amikor pappá szentelése (1862) után teológiát tanít. Immár mint generális Portogruaro segítséget keres a szövegkiadás megvalósítására, ezért Rómába hívja Fannát. Mire Fanna odaér, már a nyomdai szerződés is kész van. Benedetto Bonelli trentói ferences 1767-es kiadását akarták alapul venni, néhány magyarázó megjegyzéssel és addig kiadatlan művel javítva. Túl sok időt nem terveztek a munkára, közeledett az 1874-es esztendő, Szent Bonaventura halálának 600. évfordulója.

Fanna ismerte Bonelli utalásait arra, hogy több kódex hozzávetésével javítani kellene a kiadásra. Elutazott Torinóba, hogy teológusokkal konzultáljon és kéziratokat tanulmányozzon. Fanna nem végzett paleográfiai iskolát, autodidakta volt, a könyvtárosok azonban később mindenütt ámuldoztak kivételes szövegolvasó képességén. Tudományos igényessége ráébresztette, hogy a tervezett újrayomás hibás lépés volna. Egyre több kódex kerül a látókörébe, és nagyszabású tervet tár Portogruaro elé a lehető legtöbb kézirat felkutatására és feldolgozására. Portogruaro nagyvonalúsága, hogy a tervezett határidőkkel nem törődött, és szabad kezét adott Fannának, hogy Itália könyvtáraiban – és esetleg külföldön – felkutathassa Bonaventura műveit. A nyomdai munkát felfüggesztik. Itáliában küszöbön áll Róma elfoglalása, a körülmények nem igazán kedveznek a nyugodt kutatómunkának. A generális is figyelmezteti Fannát: „Lektor atya, ne feledje, hogy a 'jó' ellensége a 'még jobb'! Nehogy aztán két év múlva is ugyanott tartsunk, ahol most...” Fanna visszavonul a velencei San Michele rendházba, és néhány társával elkezdti a kéziratok összevetését. Mivel a rendházban nem nézik jó szemmel ezt a munkát, a generális elintézi, hogy a másik ferences ág, az obszervánsok befogadják Fannát a San Francesco della Vigna rendházba, amely ráadásul bent van a városban, úgyhogy onnan a jobban elérhető a Biblioteca Nazionale di S. Marco.

³² STEINMETZ (Hg.): *a. a. O.* 227. – Auch andere Barockdichter fanden bei Gottsched, Bodmer, Breitinger und Lessing Einzelwürdigung, vgl. dazu LEIBROCK, Felix: *Das Interesse an der Barockliteratur bei Gottsched und den Schweizern*. In: *Europäische Barock-Rezeption*. In Verbindung mit Ferdinand van INGEN, Wilhelm KÜHLMANN, Wolfgang WEIß hg. von Klaus GARBER. Teil I. Wiesbaden, 1991. /Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, Bd. 20./ 327–335; BARNER, Wilfried: *Das europäische 17. Jahrhundert bei Lessing und Herder*. In: *Europäische Barock-Rezeption*. In Verbindung mit Ferdinand van INGEN, Wilhelm KÜHLMANN, Wolfgang WEIß hg. von Klaus GARBER. Teil I. Wiesbaden, 1991. /Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, Bd. 20./ 397–417.

Fanna elkészít egy kérdőívet, amelyet rendi és más könyvtáraknak szerteküld, és lehetséges források után érdeklődik. Immár egyértelmű, hogy nemcsak Itália, hanem szinte egész Európa könyvtáraiban kutatnia kell. Megkezdí utazásait, egyre több ferencest von be, akiket jórészt ő maga vezet be a kéziratok olvasásába. Olasz, német, osztrák, spanyol, belga, holland és ír testvérek segítségével összesen mintegy 450 könyvtárat kutat végig. Sok segítséget kap, amikor híres kutatók felméri vállalkozása horderejét és elzántságát. Párizsban sokat tanul Leopold Delisle-től, akit a „könyvtárosok fejedelmeként” emlegetnek. Felfedezi Bonaventura néhány addig nem ismert művét, pl. a *Questiones Disputatae de Scientia Christi* és a *Questiones Disputatae de mysterio Trinitatis* c. műveket egy vatikáni kódexben.

Egy részlet Fanna útinaplójából, az 1876-os évből¹:

- júl. 20. Wien – Presburg
- júl. 21. Presburg – Raab – Martinsberg
- júl. 22. Martinsberg – Raab – Komárom – Esztergom
- júl. 24. Esztergom – Budapest
- júl. 29. Budapest – Czegléd – Grosswardein
- júl. 31. Grosswardein – Clausenburg
- aug. 3. Clausenburg – Budapest – Marburg (Ausztria)

A gazdag anyagból most már neki lehetne látni a kritikai kiadásnak, de a velencei San Francesco della Vigna kolostor szűk ehhez. Kikerülhetetlen a döntés, hogy egy külön helyen kell felállítani a tervezett szellemi műhelyt.

A kezdeményezés tehát először nem irányult általában a középkori ferences teológia és a rendtörténet tanulmányozására, hanem kizárólag a Bonaventura szövegkiadás volt a cél. Hatása azonban messze túlment a kezdeti gondolaton, úgyhogy Livier Oliger 1929-ben már így értékelhette jelentőségét: „Collegium S. Bonaventurae honorem Ordinis Minorum scientificum saeculo XIX. salvavit.”²

A tervezett kutatóközpont színhelyének keresésekor döntő mozzanat, hogy a generális Rómában beszél a tervről az Odescalchi-Rucellai családnál tett látogatásakor, akik felajánlják segítségüket. Firenzétől 8 km-re nyugatra a 950 lelkes Quaracchi község határában áll a Lo Specchio villa, amelyet Rucellai gróf építtetett a neves építésszel, Leone Battista Albertivel a 15. sz.-ban. Egy ideig híres szellemi-irodalmi központ volt, később azonban a család életének súlypontja máshová helyeződött, az épületet elhanyagolták. A Rend 1877-ben vette meg az ingatlan.

Quaracchi község nevét Ad Claras Aquas latin fordítással adták vissza, de a környék ismerői szerint a valóság éppen az ellenkezője volt. Tiszta vízről nem nagyon lehetett beszélni, az Arno itt zavaros, sáros és piszkos, a part mocsaras és bűdös (a régi latin megnevezéseket nehéz értelmezni: Ad Quaraclas, Aquaraculæ, Quaraculas). A környék nyugodt, de levegője nem éppen egészséges.

Fanna távollétében Elpidio Rocchetti (1837–1922) végzi el az ingatlan megvásárlását és az épület felújítását. 1878-ban beköltözik Celerino Tallaù (1839–1911) és Apollinare Bettarel (1845–1913) Velencéből, 1879-ben pedig megérkezik a Saxonia provinciától várt erősítés: Ignatius Jeiler (1823–1904), Columban Zündorf (1839–1898), Hyacinth Deimel (1838–1900), Benedikt Bechte (1840–1892), Ewald Fahle (1848–1902) és Quinctian Müller (1841–1902). Az alapító közösséget tehát 4 olasz és 6 német alkotja. Elvileg a ferences ágak közös vállalkozása, ténylegesen azonban a riformati familia tagjaival indul el, az OFM ágak uniójával azután végleg eltűnnek ezek a különbségek. Alapító dokumentumot nem találunk, a Collegium S. Bonaventurae egyszerűen elkezd dolgozni. Leonhard Lemmens idején, 1904-ben utólag a firenzei érsektől kérnek egy alapító iratot.

¹ MENEGHIN: *i. m.* 1940. 439.

² Acta Ordinis Minorum (48.) 1929. 329.

Nem tántorítja el a Rendet a megkezdett vállalkozás véghezvitelétől, hogy 1879-ben XIII. Leó pápa az *Aeterni Patris* enciklikával Aquinói Szent Tamás követését javasolja a teológusoknak. A Bonaventura kiadás némileg enyhítette az Aquinói későbbi túlsúlyát a skolasztika ismeretében, és segített megőrizni valamit abból a sokszínűségből, amely magának a skolasztikának a korára is jellemző volt.

1881 nyarán megjelenik a Szent Bonaventura kritikai kiadás I. kötete. Ekkorra azonban a munka és a mostoha körülmények aláássák Fanna egészségét, és aug. 20-án, 43 éves korában meghal. A bizottság prefektusi tisztségét Jeiler veszi át.

Ekkor készül el az első hárszabályzat is. Néhány rendelkezése: Az ingatlan a Rend tulajdona, a ház közvetlenül a generális alá tartozik. A Fanna által összegyűjtött anyagok a Collegium tulajdonát képezik, belőlük senki nem publikálhat a saját neve alatt, csak a Collegium nevében. A kutatók fel vannak mentve a kórus kötelezettsége alól, de van napi egy óra elmélkedés. Naponta közösen dolgoznak a szövegkiadáson de. 4 órát, du. 2 órát, kivéve csütörtök délután. A gvardián utazási engedélyt csak Toszkána területére adhat.

A kiadási tevékenység megkönnyítésére elhatározzák egy nyomda létesítését helyben. Megindulásában nagy szerepet játszanak a Saxonia provinciából érkező laikus testvérek. Nekik köszönhetően nagyon lerövidül a nyomdai átfutási idő, és a nyomda egyéb külső rendi munkákat is vállal: sematizmusok, káptalani akták, ferences misekönyv, breviárium stb. Összesen 191 címet nyomtat tíz év alatt.

Az első ötven év. Nehéz lett volna elképzelni, hogy egy ilyen alaposan képzett kutatógárda sokáig megmaradjon egyetlen szerző kiadása mellett. A Bonaventura-kiadás még csak a III. kötetnél tartott, amikor elhatározták a Rend régi krónikáinak kritikai kiadását. Ez lett az *Analecta Franciscana* (I.: 1885, II.: 1887, III.: 1889). A kutatók közül többen már Quaracchiba költözésük előtt is rangos kutatók voltak, és továbbra is kérnek tőlük cikkeket, előadásokat. Hát még amikor ez a szellemi műhely ismertté válik tudományos körökben! Az alapító tagok közül Jeiler a legnevesebb: már előtte is publikált német folyóiratokban a középkori ferences teológusokról. Ő német, dán és osztrák könyvtárakban kutatott a Bonaventura-kiadáshoz. Később a *Kirchenlexikon* első kiadásához írt több szócikket. Ünnepeelt szónokként őt kérték meg, hogy 1889. szept. 5-én a nagykáptalannak Szent Ferencről prédikáljon.

1895. május 7-én a Quaracchi rendházban meghal Bernardino da Portogruaro ex-miniszter generális, aki 1889-ben ide vonult vissza hivatala lejártával.

Az *Opera Omnia S. Bonaventurae* utolsó, X. kötete 1902-ben hagyja el a Quaracchi nyomdát. A Rend a saját tagjainak, az egyháznak és az egész tudományos világnak kezébe adja a Szeráfi Doktor műveit, megteremtve a lehetőségét a teológiai feldolgozásnak. A kiadás mérföldkő a szövegkritika történetében is, bár egy évszázad múltával már világosan látjuk, hol haladta meg a tudomány azóta. Az Antonianumon 1995-ben tartott kongresszus igyekezett a kiadás érdemeit méltatni, ugyanakkor a továbblépés irányát is meghatározni.³

A kiadás végeztével elvileg be kellett volna csukni a házat és a kutatókat hazaengedni a provinciájukba. Ez azonban sem a rendi vezetésnek, sem maguknak a kutatóknak nem jutott eszébe. A Quaracchi név immár rangot vívott ki magának a tudományos világban is. Egy ilyen kivételes kutatógárda feloszlatása nagy lehetőségeket hagyott volna kihasználatlanul. Funkciót találni pedig könnyű volt. Számptalan ferences szerző kritikai kiadása váratott még magára. David Fleming vikárius

³ HAMESSE, Jacqueline: *Évaluation critique des éditions de Quaracchi-Grottaferrata. À propos des Opera Omnia de saint Bonaventure.* = Cacciotti 1997. 41–58.

generális, a Rend akkori vezetője azt határozta meg következő munkaként, hogy adják ki Szent Bonaventura mesterének, Alexander of Hales párizsi magiszternek a *Summa theologicáját*.

A gárda azonban frissítésre is szorul: 1903-ban érkezik a Saxonia provinciából Leonhard Lemmens (elsősorban a német rendtörténet, a korai ferences források, 1914 után pedig a ferences miszisztórtörténet kutatója), aki követi Jeilert a prefektusi tisztségben. Ő közli 1906-ban Giovanni da Tagliacozzo beszámolóját Kapisztrán Szent János nándorfehérvári győzelméről az *Acta Ordinis* hasábjain. Rajta kívül bajor, belga, holland, spanyol és olasz testvérekkel bővül a bizottság, és 1904-ben érkezik Girolamo Golubovich is a Szentföldi Kusztdióiából.

1907-ben elkészül az *Analecta* IV. kötete, és két sorozat ötlete merül fel: a „Bibliotheca Franciscana Ascetica” és a „Bibliotheca Franciscana Scholastica” széles körben növeli a Collegium ismertségét.

Erre az időszakra esik a Rend alapításának 700. évfordulója (1209–1909), ami fölveti a rendtörténeti tanulmányok aktualitását. Paul Sabatier művei általános érdeklődést keltenek a ferences irodalom iránt, a Rendnek pedig egyre inkább azzal kell szembesülnie, hogy saját történetét a Renden kívüli, sőt nem katolikus kutatók olykor jobban ismerik. Ekkor indul el több más fontos kezdeményezés is: 1902-ben Assisiben megalapítják a Società Internazionale di Studi Francescani, 1908-ban Londonban a British Society of Franciscan Studies, 1886-ban Folignóban elindítják a *Miscellanea Franciscana* folyóiratot, 1899-ben Párizsban a kapucinusok megkezdik az *Études Franciscaines*-t, 1903-ban Arezzóban pedig elindul a *La Verna*. Dionysius Schüller generális 1905. február 22-én kiadja a *Decretum de Statutis pro studiis regendis*, amelyben többek között előírja, hogy a filozófiai és teológiai oktatásban a generális által jóváhagyott tankönyveket kell használni. A *Compendium historiae Ordinis Minorum* elkészítésével megbízza a Collegium akkori prefektusát, Leonhard Lemmenst, aki azonban azt válaszolja, hogy érdemesebb volna inkább egy történelmi folyóiratot indítani a legmodernebb történettudományi módszerek alkalmazásával, amely lassanként összegyűjtené az anyagot egy ferences rendtörténethez. Lemmens javaslatát jóváhagyják, programját az *Acta Ordinis* 1906-ban közlésezi.

A folyóirat első szerkesztője végül is nem Lemmens lett, aki 1907 januárjában visszatért Fuldába, hanem Girolamo Golubovich. A tervezett folyóirat módszertani elképzelését elküldte a Rend jelentősebb történészeinek, és összehívta őket egy egyeztető megbeszélésre 1907. ápr. 2–4-re a Porciunkulába. Ekkor született meg a folyóirat neve is: *Archivum Franciscanum Historicum*. Az egyeztetés valószínűleg nem sikerült maradéktalanul, mert az I. szám után Golubovich kiválik a gárdából – arra hivatkozva, hogy, nem tudja a munkát folytatni nagy vállalkozása, a *Biblioteca della Terra Santa* mellett.

Az ötvenedik évfordulót 1927-ben a közösség egy Te Deummal ünnepli meg, de a nemzetközi sajtó is megemlékezik róla. Ekkor döbbennek rá sokan a Renden is, hogy micsoda értékes munka folyik a Collegiumban, de a Renden belül kevésbé ismerik. Ez szóba kerül a német nyelvű lektorok 4. kongresszusán is, aminek eredménye több ismertető megjelenése ferences kiadványokban.

A második ötven év. Az 1927-es nagykáptalanon Assisiben döntés születik arról, hogy a Quacchi Collegiumban létre kell hozni egy kutatócsoportot, amely elkészíti Johannes Duns Scotus műveinek kritikai kiadását. Egyetlen bökkenő volt: az épület szűk ehhez. Elhatározták a hozzáépítést, így 1929-ben létrejött még egy udvar, az emeleten 18 új szoba lett – mindez elsősorban amerikai adományokból.

Az új funkcióknak megfelelően a ház szabályzatát is átdolgozzák. Az alapvető cél továbbra is a középkori ferences szerzők műveinek kritikai kiadása és rendtörténeti források közzlése. A kutatókat jól felkészült, hozzáértő és kiváló szorgalmú szerzetesek közül kell választani. A kutatóknak az egyes szekciókban öt és fél óra közös munka van előírva, szabad a szerda és szombat délután, jú-

lisban és augusztusban pedig minden délután. A tanulmányi utak során összegyűjtött minden anyag a Collegium tulajdona.

1933-ban létrehoznak egy negyedik csoportot is, a bibliográfiai szekciót, de ez 1938 után csak 1–2 testvért jelent. A levéltári kutatás érdekében a gvardián 1933-tól kezdve már Umbria területére is engedélyt adhat utazáshoz.

A harmincas években folytatódik a Halesi *Summa* kiadása, a *Bibliotheca Scholastica* és *Asctica*. Rendszeresen megjelenik az *Archivum F. H.*, amelynek a szerkesztését ismét M. Bihl veszi át és folytatja haláláig, 1950-ig. Elindul a *Sinica Franciscana* a belga A. Van den Wyngaert (1884–1954), a kínai missziótörténet szakértője gondozásában (I.: 1928, II.: 1933, III.: 1936). 1940-ben még egy bizottságot állítanak fel Sienai Szent Bernardin latin nyelvű prédikációinak kritikái kiadására Bughetti vezetése alatt. 1941-ben zárul le az *Analecta Franciscana X.* kötetének szerkesztése, elsősorban Michel Bihlnek köszönhetően. Ez a kötet hozza az alapvető ferences életrajzokat, ezért a kiadványnak óriási szerepe lesz, amikor a zsinat után megindulnak a fordítások.

A gyakori gazdasági nehézségek és a középkorinak mondható komfort-szint ellenére a Collegium stabilan végzi munkáját, elsősorban a Halesi és a történeti szekció kiegyensúlyozott tevékenységének, az egyre gazdagodó könyvtárnak és a jól működő nyomdának köszönhetően. A II. világháború azonban nemsokára fizikai veszélybe sodorja a Collegium létét.

1944 nyarán az angol és amerikai csapatok az Arno északi partjára szorítják vissza a németeket. A Collegium a frontvonalba kerül. Több szerzetes bemegey Firenzébe, 12-en ott maradnak az aug. 17-i német kiürítési parancsral dacolva. Aug. 1-től szept. 11-ig az amerikai tüzéség a kolostor fölött lövi éjjel-nappal a németeket, ezért a kolostor is elkerülhetetlenül kap belövéséket. A kertben kb. 200 gránát csapódik be. Nagyon megsínyli az ostromot az épület, főleg a nyomda, azután a kerítésfal és a vízvezetékek. A környékbeli lakosok egy-egy csoportja időnként bemenekül a kolostorba, de nem maradnak sokáig, mert nem jelent védelmet a ház. Szerencsére a nyomdagépek és a könyvtár nem károsodik.

Ha halálos áldozata nincs is az ostromnak, röviddel utána, 1944. okt. 16-án meghal B. Bughetti. A kutatók lassan visszajönnek és újból felveszik a munkát, de a nyomda egy ideig még zárva marad. A háború után cserélődik a személyi összetétel is, a történelmi viharok következtében új nemzetek tagjai jelennek meg, így magyarok is. Az Antonianumon tanuló és hazatérni már nem tudó magyar ferencesek közül ketten Quaracchiba kerülnek. Gál Gedeon, a Kapisztrán provinciából, 1945-től 1962-ig dolgozik a Halesi szekcióban, azután Amerikába megy, és ott folytatja a szövegkritikai munkát. Szabó Titusz, a Mariana provinciából, 1946-tól 1960-ig Szent Bernardin szövegkiadásán dolgozik, utána dogmatikát tanít az Antonianumon.

A nyomdában dolgozók között három magyar nevet találunk: Antal Reginald (az erdélyi provinciából, szedő, Quaracchiban 1947–1968), Horváth Martinán (az erdélyi provinciából, sekrestyés, Q. 1955-től) és Maráczy Urbán (Q. 1958-tól). Az ekkortájt érkező többi kutató közül kiemeljük Clément Schmitt (Q. 1950–1989) és Cesare Cenci (Q. 1961-től) alakját.

Az 1950-es év jelentette a 800. évfordulóját annak, hogy Petrus Lombardus elkészült a *Libri IV Sententiarum*mal. Az 1916-os kiadás kifogyott, a Collegium új kiadást határoz el, amelyen többek között Gál Gedeon is dolgozik. A sorozatok 1963-ban bővülnek a „Spicilegium Bonaventurianum”-mal. 1965-ben kerül sor az épület további bővítésére. Új kápolnát, könyvtárat, nyomdát és raktárakat építenek, az 1928-as épületrészre ráhúznak még egy emeletet, ezzel húsz új szobát nyernek. 1966. július 13-án áldja meg a kápolna oltárát Florit firenzei érsek.

1966. november 4-én három nap, három éjjel tartó esőzés után árvíz sújtott le Firenzére. Quaracchiban először a csatornákon keresztül szivárgott fel a víz. A falut hamarosan 2 méter sáros

szennyvíz borította, az állatok sokhelyütt vízbe fúltak. A víz tovább emelkedett, a Collegium részén 2,8 m, a kápolnánál 3,1 m volt a szint. Három napig megközelíthetetlen volt a kolostor, a környék egy 5 km-es víztárolóhoz hasonlított, helikopterek mentették az embereket. A testvérek az emeleten vészelték át ezt az időt ivóvíz és áram nélkül. A nyomdát a sáros, olajos szennyvíz tönkretette. A könyvraktár és a papírraktár anyagából csak a felső 40% maradt használható, köztük William of Ockham: *Scriptum in primum librum Sententiarum* c. művének utolsó ívei, amelyet Gál Gedeon szerkesztett, már Amerikában. Amint hírül vette a csapást, Gedeon atya táviratozott Cencinek: „A használható íveket szárítsátok meg ruhaszáritó kötélén, azután fotózzátok le.”

A könyvtár nagy része az emeleten megmenekült. A szerzetesek nekifogtak a helyreállításnak, segítséget is kaptak: öt nappal a csapás után Ciprian Berens generális ökonómus egy kisbusszal élelmiszert szállított nekik Rómából. Segélyek érkeznek a Rend provinciái, könyvkiadói, olasz kulturális hatóságok, klarisszák és más jótevők részéről.

A munka ismét megindult, de a költözés gondolata egyre többször merült fel. Az Arno alámosta az építkezés egy részét, úgyhogy le kellett állítani a munkát. A nyomdát új, ipari technikával látták el. Ebben az időszakban 14-en mentek vissza provinciájukba, helyükre nem jött teljes létszám. 1966-ban a San Bernardino bizottság a IX. kötetel befejezte munkáját, és megszűnt. 1968-ban a Rend magiszterképző intézete Grottaferratából beköltözött az Antonianumba. Üresen maradt egy nemrég felújított, hatalmas épület, 24 hektár földdel, 24 km-re Rómától délkeletre, az Albanói hegyek jó levegőjű pontján. A területet még a huszas évek végén vásárolta meg a Rend. 1932-ben nyaralót építettek itt az Antonianum tanárai és diákjai számára, de ez 1944-ben bombatámadásban megsemmisült. Helyébe 1948-ban kétemeletes kollégiumot építettek, és magiszterképzőt indítottak benne. A Rend számára pénzügyi nehézséget jelentett volna Quaracchi és Grottaferrata egyidejű fenntartása. Vagy-vagy! Konstantin Koser generális 1969 márciusában személyesen tárja a Quaracchi közösség elé a tervet, és mindenkitől véleményt kér. Elsőprő többséggel a költözésre szavaznak. 1969. április 8-án a definitorium generale eldönti a költözést. A nyomdát nem telepítik át, a gépeket megveszi a Porciunkula nyomdája. 1971 februárjában indul a hurcolkodás, az utolsó kamion április 16-án megy. Ekkor a Quaracchi épület kulcsát átadják a Firenzei Egyetemnek, amely megvásárolja az ingatlant. Ma az egyetem mezőgazdasági kutatóintézete működik benne.

1969-ben a római Antonianumon elhatározzák egy „Scuola di specializzazione in studi medievali” elindítását, és tervbe veszik, hogy ide Quaracchiból is meghívják előadókat. Ezzel kezdődik a rendszeres együttműködés a Rend egyeteme és a Quaracchi atyák között, ami az új helyen azután még intenzívebbé válik.

A grottaferratai időszak: a jelen. Grottaferratában pedig elindul az élet. A teológiai szekció vezetője Ignatius Brady, a történeti Clément Schmitt. A Collegium kiegészül egy újabb bizottsággal. Kajetan Esser, a kölni provinciából, 1968-ban megbízást kap, hogy készítsen el három fontos kiadványt, amely a Rend zsinat utáni megújulását szolgálja majd:

1. *Manuale Historiae Ordinis*
2. *Editio Critica Opusculorum Sancti Francisci*
3. *Directorium Regulae Nostrae*

1973-ban a domonkosok „Comissio Leonina” kutatócsoportja, amely Szent Tamás műveinek szövegkiadásán dolgozik, el kell, hogy költözzön párizsi épületéből, és Grottaferratában kér helyet. Harminc éven át tartott ez a sajátos, mindenkit gazdagító együttélés: 2003-ban a domonkos rend új központ kialakítását határozta el Párizsban, és a „Comissio Leonina” elköltözött.

A közösségnek a költözéskor 27 tagja volt, jelenleg mindössze 15-en vannak. A „nagy öregek” lassanként mind kiváltak, Clément Schmitt 1989-ben tér vissza Metzbe. Azok közül, akik még Quaracchiban lettek a Collegium tagjai, már csak Cesare Cenci él Grottaferratában. Egyre nehezebb utánpótlást találni a kutatógárdába. Az utóbbi 30 évben a különböző rendi gyűlések, káptalanok mind elismerik a Collegium fontosságát – 1978-ban még egy új, földszintes szárny hozzáépítésére is kész a Rend –, de egyre kevesebb fiatal kutató vállalkozik erre a nagyon speciális életformára.

Jelenleg a Collegio S. Bonaventurae három szekcióban működik:

1. a ferences – elsősorban középkori – szerzők szövegkiadásainak elkészítése;
2. történeti szekció (az *Archivum F. H.* és más sorozatok kiadása);
3. a „Pensiero Francese” szekciója, amely ferences teológiai és filozófiai kutatásokat végez, keresve az érintkezési pontokat a mai szellemi élettel.

Célkitűzései: 1. mint kutatási és tudományos koordinációs központ működni,

2. tudósképzés a ferences kutatások területén,

3. kutatási és publikálási lehetőség felkínálása minden szaktudós számára,

4. a „Fratelli Editori di Quaracchi” kiadványainak terjesztése és fejlesztése.

Néhány magyar szerzetes életpályája. A Quaracchi atyák közül néhány magyar nemzetiségűnek az életpályáját gyűjtöttem össze az *Archivum F.H.*, az *Acta Ordinis* és a *Franciscan Studies* nekrológiumai alapján.

Gál Gedeon szül. 1915. jan. 9-én Tószegen, Szolnok mellett. Gimnáziumi tanulmányait a szolnoki rendházban lakva végzi, 1932-ben beöltözik a szécsényi noviciátusban. 1939-es pappá szentelése után egy évig hitoktató Jászberényben, majd az Antonianumra küldik filozófiai doktorátust szerezni. Ebben az időben ott csak német és olasz professzor tanít filozófiát, és a skolasztika nem erősségük. Gedeon ezért Pauler Ákosról készít disszertációt, de 1943. szept. 8-án egy eltevedt amerikai bombázó Grottaferratában megsemmisíti addig írt minden anyagát és összes könyvét. Új témáért Baliénál jelentkezik a teológiai fakultáson, aki Scotus *Theoremata* c. művének hitelességét javasolja neki témául. 1944. márc. 15-én beadja a kész dolgozatot. Mivel védése, júl. 6. után már nem tud visszatérni Budapestre, egy ideig a nápolyi egyetemen hallgat filozófiát, 1945-ben pedig Quaracchiba küldik. Alexander of Hales műveinek szekciójában Victorin Doucet kanadai ferences mellett tanul bele a szövegkritikába. Módszere a „racionális kritika” vagyis a szöveg megértése alapján próbálják rekonstruálni az eredetit, nem pusztán mechanikus szövegolvasással. 1962-ben kerül az Egyesült Államokba, a Saint Bonaventure egyetem ferences intézetébe (Saint Bonaventure, New York). 1970-ben ő lesz az első, aki állami támogatásra pályázik szövegkiadáshoz, és pályázatát teljes siker koronázza. Így módja nyílik arra is, hogy laikus segédeket vonjon be. 1985-ben készül el William of Ockham kritikai kiadásának utolsó, XVII. kötetével. 1998-ban hunyt el.

Szabó Titusz szül. 1919. aug. 14-én Szanyon. 1934-ben öltözött be a Mariana Provincia Búcsúszentlászlói noviciátusában. 1942-ben pappá szentelték, majd az Antonianumba küldték. 1947-ben doktorál, témája Szent Bonaventura szentháromságtana. 28 évesen kerül Quaracchiba, elsősorban a Szent Bernardin kritikai kiadásán dolgozik, és ő az egyik könyvtáros is. 1960-tól Rómába kerül, az Antonianumon tanít dogmatikát. Aktív résztvevője a Carlo Balić által rendezett mariológiai kongresszusoknak. 1968-ban lesz a római provincia tagja. 1968 után lelkipásztori beosztásokat kap Palestrina, Vicovaro és Piglio rendházakban. 1984-ben a Szenttéavatási Ügyek Kongregációja megbízza Gaetano Catanoso, majd pedig Antonino Celona calabriai feren-

cesek írásainak teológiai véleményezésével. Ebből a célból sokat tartózkodik Messinában. Betegsége miatt végül Rómába, a San Sebastiano rendházba kerül, ahol 2000. szept. 2-án hunyt el.

Felhasznált irodalom

Archivum Franciscanum Historicum 70. száma (a Collegium történetéről), más számokból a nekrológok.

CACCIOTTI 1997. = CACCIOTTI, Alvaro–FAES DE MOTTONI, Barbara [szerk.]: „*Editori di Quaracchi 100 anni dopo. Bilancio e Prospettive.*” *Atti del Colloquio Internazionale Roma 29–30 Maggio 1995.*, Scuola Superiore di Studi Medievali e Francescani, P. A. A. Edizioni Antonianum, Róma, 1997.

Franciscan Studies

–, *Mémorial Doucet – Longpré. Hommage de la Province Franciscaine Saint-Joseph du Canada.* Québec, Culture, 1966.

MENCHERINI, Saturnino OFM: *Il Collegio dei Quaracchi (Memorie e Documenti).* Vallecchi Editore, Firenze, 1929.

MENEGHIN 1940. = MENEGHIN, Vittorino OFM: *Il P. Fedele da Fanna dei Frati Minori 1838–1881.* Ed. „Commissariato Provinciale per il T. O. F.” Convento S. Lucia, Vicenza, 1940.

SILEO, Leonardo szerk.: *Via Scoti. Metodologica ad mentem Joannis Duns Scoti. Atti del Congresso Scotistico Internazionale, Roma 9–11 marzo 1993. I–II.* P. A. A. Edizioni Antonianum, Róma, 1995.

VÁRNAI JAKAB

A Révai–Franklin per 1912-ben.

„A Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaságnak a Franklin-Társulat ellen egy szállítási szerződésből kifolyólag a tőzsdebíróság előtt lefolytatott pöre iránt sokfelől megnyilvánult érdeklődés kívánatosá tette, hogy ezen pörnek anyaga közrebocsáttassék, ami által egyszersmind eleje vétetik annak, hogy a némely helyen felmerült téves felfogások továbbra is fennmaradjanak és esetleg terjedjenek.”¹

Így kezdődik az a kiadvány, amelyet a Révai cég jelentett meg *A Révai–Franklin per* címmel, hogy a nagyközönség számára is igazolja a saját álláspontját. A kötet könyvvarusi forgalomba valószínűleg nem is került, ingyen küldözgették szét.

Mindkét kiadó Magyarország legnagyobb könyves cégei között volt. A Franklin Társulat 1873-ban alakult, a nagy múltú Heckenast Gusztáv-féle vállalat jogutódjaként, de több kisebb céget, nyomdát is magába olvasztott. A másik kiadó nem büszkélkedhetett ilyen elődökkel: két testvér, Révai Sámuel és Révai Leó alapította 1869-ben, s csak 1895-ben alakult részvénytársasággá. Ekkoriban még nem rendelkezett saját nyomdával, viszont igen jelentős volt az ügynöki szervezete, amelynek révén a könyvterjesztésben alighanem az első volt Magyarországon.

A Révai 1911. május 8-án adta be a keresetet. A per 15 tárgyalási nappól állt össze: az első október 28-án, az utolsó 1912. június 18-án zajlott le. Az első napon mindössze annyi történt, hogy

¹ *A Révai–Franklin per.* Kézirat gyanánt. Bp. 1912. 3.

a bíróság egyik tagja ellen érdekeltségi kifogást emelt a Révai; Weiss Róbert tőzsdetanácsos a Magyar Pamutipar Rt. igazgatója, amely cég szerződésben áll a Magyar Általános Hitelbankkal, amely viszont a Franklin fő- (bár nem többségi) részvényese...

A per tárgya az 1905. május 24-én a két cég között létrejött szerződéssel² állt kapcsolatban. Ennek értelmében a Révai bizonyos mennyiséget átvesz a Franklin „Magyar regényírók képes kiadása” című sorozatából. Ezt Mikszáth Kálmán szerkesztette, és mindegyikhez előszót is írt. A tervek szerint a sorozat lezárásaként az író egy új műve jelent volna meg. A kereset a következő főbb pontokból állott:³

1. A Franklin elmulasztotta biztosítani az előszavak és az új regény megszületését még Mikszáth halála előtt, holott a sorozat meghirdetése óta az író két újabb műve is megjelent külön kötetként. Mivel a sorozat hajtőereje Mikszáth hírneve és fenti írásai lettek volna, ezek hiánya lényegesen csökkenti a kötetek eladhatóságát.

2. A fenti sorozatnak 12 részben, részenként öt kötettel kellett volna megjelennie 1910 első feléig. A kereset beadásának időpontjában viszont az utolsó két rész, tehát 10 kötet hiányzott, amely szintén a vásárlók elfordulását okozhatja.

3. A Révai vállalta, hogy jelentős mennyiséget átvesz a Franklintól a Malonyay Dezső által szerkesztett *A magyar nép művészete* című kiadványból – ám ebből is csak két kötet jelent meg a per indításáig.⁴

4. A Franklin kiadó folyamatosan megszegte a versenytilalmat azzal, hogy olyan kiadványokat jelentetett meg, amelyek tisztességtelen versenyt támasztanak más sorozatokkal, éppen a fenti szerződésben kiemelttel szemben is.

5. A Révai által átveendő kiadványok árát a Franklin úgy emelte, hogy erről a szerződött felet nem értesítette előzetesen.

Ugorjunk előre az időben: a bíróság a felperes keresetét valamennyi pontban elutasította, a Franklin Társulat tehát nem követett el semmilyen jogsértést. A Révai Rt. belenyugodott az ítéletbe, ám éppen azért adta ki a per anyagát, hogy a kifogásait minél szélesebb körben megismerjék. A kötetet végigböngészve belátható, hogy valóban nem az ítélet a legfigyelemreméltóbb ebben a történetben, sőt nem is a kereset pontjai, hanem az a háttér, a kiadói környezet, amelyben – ha komolyan vesszük a Révai kijelentéseit – szó szerint élet-halál harc dúlt a cégek között. Eszerint a Franklin Társulatnak az volt a célja, hogy a Révai Testvérek Rt-t „megfojtsa és tönkretegy”. Négyszemközti beszélgetésben elhangzott az a „jóindulatú tanács” is, hogy a Révai ne akarjon kiadó lenni Magyarországon, hiszen a Franklin van „arra hivatva”, hogy kiadó legyen – és neki van erre pénze...⁵

Nézzük a fentebb említett szerződés létrejöttének körülményeit. A Révai Testvérek Irodalmi Intézet 1904-ben a „Klasszikus regénytár” című kiadványsorozatával foglalkozott, amikor híret vették, hogy a Wodianer kiadó, illetve az ezt bekebelező Franklin Társulat hasonló, szintén külföldi regényekből álló sorozatot tervez. Hogy melyik cég kereste meg a másikat, hogy egyezséget kötösenek, arra a mindketten a másikat említették, ám a lényeg, hogy több egyeztetés után, 1905. május 24-én a Franklin teljesen lemondott a külföldi írókat hozó sorozatáról. A Révai azt vállalta ellentételezésként, hogy átvesz a „Magyar regényírók”-ból (és egyéb Franklin kiadványokból) bizonyos mennyiséget, amelyeket a kiváló ügynökhálózata révén el tud majd helyezni. Így a magyar

² A szerződés szövege teljes egészében olvasható: uo. 197–201.

³ Uo. 7–38.

⁴ Azt azonban alighanem egyik fél sem gondolta, hogy ez a késedelem olyan mértékű lesz, hogy e mű ötödik kötete majd csak 1921-ben jelenik meg.

⁵ Uo. 107.

könyvpiacra létezett volna egy külföldi és egy magyar regényeket hozó könyvsorozat, amelyek nem konkurálnak, hanem inkább kiegészítői egymásnak. Persze ha belegondolunk furcsállhatjuk, hogy a Franklin által jutott e számára kedvező helyzetbe, hogy felvállalta: nem ad ki bizonyos kiadványokat...⁶

És a Révai szerint nem ez volt az egyetlen alkalom – és nem csak a Révaival szemben. A Grill Károly cég 1908-ban határozta el, hogy kiad egy sorozatot „Magyar írók aranykönyvtára” címmel, amely vállalkozás tiszta jövedelméből a „Budapesti újságírók egyesületének özvegy- és árvaalapját” támogatják. Amikor ezt a Franklinnál megtudták, rögtön előálltak a „Magyar írók könyvtára” című sorozatervükkel, amelyet az „Otthon írók és hírlapírók köre” javára indítanának. A sorozat persze nem új lett volna, csak régebbi kiadványok újrakötése, mindazonáltal a fenti egyesületet sikerült a maguk oldalára állítani igen kedvező ajánlatokkal. A sikeres terjesztés érdekében az ügynököknek is 26%-ot ajánlott a Franklin a szokásos 16 helyett.

A kialakult körülmények miatt a Grill kiadó egyezséget kötött a Franklinnal, hogy a sorozat kötetszámát 20-ról 30-ra emeli, ám ebből 15-öt az utóbbi kiadó ad.⁷ Így jött létre az a furcsa helyzet, hogy pl. Eötvös József *A falu jegyzője* című regénye is szerepel a „Magyar írók aranykönyvtára”-ban, méghozzá úgy, hogy a címlapon a Franklin szerepel kiadóként, a címlapverzón az áll, hogy a „Révai testvérek tulajdona”, míg a Grill, a tulajdonképpeni közreadó csak a kötés gerincén szerepel. A bevezető tanulmány Schöpflin Aladár műve, ahogy lábjegyzetben közli Mikszáth Kálmán, a sorozatszerkesztő halála miatt – amiből nyilvánvaló, hogy a kötet eredetileg a Franklinféle „Magyar regényírók képes kiadása” című sorozat része.

A felperes szerint a Franklin egy másik sorozata, az „Újabb írók könyvtára” című nemcsak a Révaiék „Klasszikus regénytár”-ával szemben szándékosan létrehozott konkurencia, hanem a „Magyar regényírók képes könyvtár”-ával – tehát a saját sorozatukkal! – szemben is. A Franklin ugyanis úgy kalkulált, hogy ha ez utóbbi sorozat rosszabbul fogyna is, ez már a Révainak lenne hátrány, hiszen ezzel a nyakukon maradnának a szerződés szerinti átvett példányok. Annál is inkább előnyben van ezzel a vegyes sorozattal a Franklin – hangsúlyozta a felperes képviselője a bíróságnak – mivel mondhatták a vásárlóknak, hogy nem érdemes megvenni a külön világirodalmi és külön magyar sorozatot, amikor sokkal olcsóbban megkaphatják az „Újabb írók könyvtár”-át.⁸

Még körmönfontabb dolognak tűnik az a másik trükk, hogy a Franklin hirdetésben dicsérte a fentebb említett „Magyar írók aranykönyvtár”-át (hiszen felerészben saját sorozatuk, a „Magyar regényírók” köteteiből állt), de ugyanakkor szembeállította ezzel, mondván, hogy jobb mint a „Magyar regényírók”, mert nincsenek benne az „elmúlt idők klasszikusainak porlepett írásai”.⁹ Tehát a Franklin még a saját sorozatát is képes volt rossz színben feltüntetni, csak hogy ne fogjjon megfelelően a Révai által átvett anyag.

⁶ Óhatatlanul eszünkbe juthat az a zughírlapírói fogás, amelyben pénzt kérnek az érintett személtől, hogy valamilyen leleplező, kitergető cikk ne jelenjen meg.

⁷ Uo. 21.

⁸ Uo. 139. Valójában persze a három sorozat eléggé elkülönült egymástól. Amikor Révaiék azt hangsúlyozzák, hogy az esetleges vásárlót rá lehet beszélni a legolcsóbb sorozat megvételére a másik kettő ellenében, ezzel egyszersmind azt is kijelentik, hogy az átlagvevő ennyire nem ért az irodalomhoz, sőt, hogy a sorozatok tartalma valójában mellékes... Ehhez kapcsolódik egy húsz évvel későbbi kiadói per, ahol azt jelentik ki, hogy az átlagos olvasó összetéveszti két különböző vállalat könyvsorozatát még akkor is, ha mindkettő borítófedelén fel van tüntetve a kiadó és a sorozatcím is. Erről lásd: BÁLINT Gábor: *A Palladis, az Athenaeum és a Nova „egy pengős” perei 1936-ban.* = MKsz 2001. 1. sz. 83–99.

⁹ Uo. 22.

De cég legnyilvánvalóbb „húzása” – Révai Mór elmondása szerint¹⁰ – a *Révai nagy lexikonával* szemben történt. Itt persze nem állhatott elő azzal a Franklin, hogy egy „ellen”-nagylexikont indít, beérte azzal, hogy egy háromkötetes kézi lexikont hirdetett meg. A prospektusban (amely inkább egy „pasquillus”) többek között ez állt:

„A tapasztalat ... megmutatta, hogy a húsz-harminc kötetre terjedő nagy lexikonok, bármily nagy kulturális hasznuk van is, nem felelnek meg teljesen a mai élet gyakorlati kívánalmainak. Túlsgós terjedelmük, a tömérdek fölösleges tudnivaló, melyeket mindenki úgyis tud, vagy amelyekre a gyakorlati életben élő embernek soha nincs szüksége, az egyes közlések túlsgós terjedelme nehézkessé teszi a nagy lexikonok használatát, drágaságuk pedig nem mindig arányos belső értékükkel.”¹¹

S írták ezt éppen akkor, amikor a Révai is megkezdte a nagylexikon propagálását. A Franklin újra a régi trükkhöz folyamodott: egyik főtisztviselője arra próbálta rávenni a lexikon terjesztéséért felelős vezetőt, hogy a Révai vegyen át 3000 példányt a kézi lexikonból, s akkor ők szívesen elhalasztanák annak kiadását néhány esztendőre. A Révai ebbe persze nem ment bele, több okból is: részint most már nem akart engedni a zsarolásnak, másrészt nyilván úgy vélekedett, hogy az effajta kézi lexikonok létrehozásához szinte ugyanannyi szellemi munka szükséges mint a nagyhoz, tehát csak úgy lehet olcsón, minőségi kislexikont adni a közönségnek, ha ugyanaz a cég, ugyanaz a szerkesztőbizottság jelenteti meg, amely a nagylexikon készítésébe már időt és pénzt investált.

A Révainál jól látták, hogy a készülő *Franklin kézi lexikona* csak egy hirtelenjében összezsapott kiadvány, vastag papíron, pazarló szövegtükörrel, ráadásul egyetlen illusztrációt, vagy térképet sem tartalmazott. Hogy mégis jól fogyjon, különböző trükköket alkalmaztak az ügyöki terjesztésnél, amelyet Révai Mór részletesen a bíróság elé tárt a per során tartott beszédében – s amely trükköket a Franklin képviselője nem cáfolt meg, egyszerűen figyelmen kívül hagyott, mint amúgysem bizonyítható dolgokat. Annál is inkább tehette ezt, mivel Révai sem közölte, hogy honnan vette értesüléseit. Valószínűleg arról lehetett szó, hogy a cég némely ügynöke, miután engedett a Franklin csábításának, és nekik kezdett dolgozni, elmesélte korábbi munkaadójának, hogy miképpen folynak a dolgok az új megbízójánál.

Eszerint tehát a Franklin külön kurzusokat szervezett az ügynökeinek, amelyben leszögezték, hogy nem az a lényeg, hogy a saját lexikonuk fogyjon, hanem, hogy a Révai lexikona ne fogyjon.¹² Ki kell használni a *Révai nagy lexikona* körüli nagyszabású sajtóakciót, s úgy kell bekapogtatni az emberekhez, hogy ők „a” lexikonra vesznek fel előjegyzést, „a lexikonra, amelyről tegnap volt cikk az újságban” stb. A MÁV tisztviselőinél elő kellett venniük azt a vasúti rendeletet, amely a lexikont ajánlja az összes alkalmazottnak, mivel abban szó van a vasutasszakma minden részletéről, így sikeresen rávehetik a dolgozókat, hogy aláírják „a” lexikon előfizetési ívét. A rendelet ugyanis valóban létezik, csakhogy természetesen nem a *Franklin kézi lexikonát* ajánlotta, hanem a *Révai nagy lexikonát*, amelyben a vasúti szakcikkeket a MÁV szakértői készítették.¹³

¹⁰ A per során nem csak az ügyvédek, de a rivális cégek vezetői felszólaltak a bíróság előtt. König Gyula, a Franklin Társulat ügyvezető igazgatója 1911. december 16-án, Révai Mór, a Révai Testvérek igazgatója pedig 1912. május 8-án. Míg König beszédének éppen csak a tárgyalási jegyzőkönyvben lejegyzett vázlata szerepel a kiadványban, addig Révai jól megszerkesztett, hatásvos és minden részletre kiterjedő beszédét teljes egészében olvashatjuk. A könyv bevezetőjében közlik is, hogy elkérték a per részét képező anyagokat a Franklintól, ám az nem válaszolt.

¹¹ Uo. 225.

¹² Uo. 100–104.

¹³ Erről a Révai külön óvást jelentetett meg a lapokban, amelynek szövegét lásd: uo. 233–234.

A tanfolyamokon az ügynököknek különféle fogásokat tanítottak, hogy hogyan viselkedjenek a különböző helyzetekben.¹⁴ Ha pl. a kuncsaft rájön, hogy az aláírandó íven csak egy háromkötetes lexikon szerepel, akkor azt kellett mondaniuk, hogy megváltozott a terv, és egyelőre csak ezt a rövid verziót adják ki. Ahol látják a Pallas lexikont, ott azzal kellett előállniuk, hogy a Franklin kifejezetten e korábbi munka kiegészítéséül adja ki a kézi lexikont. Ha olyan megrendelővel találkoztak, amelyik már tájékozottabb, akkor egyszerűen negatív fényben kellett beállítani a *Révai nagy lexikont*: talán nem is adják ki, mert túl nagy falat a kiadónak, ha ki is adják, akkor is csak ki tudja hány év múlva fog teljesen megjelenni, és hát egyébként is haszontalan egy ilyen túl nagy lexikon stb.¹⁵

Mindezekért Révai Mór szerint elsősorban a Franklin Társulat akkori ügyvezető igazgatója, König Gyula a felelős, ő vezette ezt a „hadjáratot”. Ők ketten 1894-ben találkoztak először. Ekkor König a Műegyetem rektora volt, ám éppen ekkor merült fel a lehetőség, hogy a Franklinnál vezető pozícióba kerüljön. Révait azért kereste fel, hogy tanácsot kérjen „miként lehetne ezt a meg lehetőségen elhanyagolt és sok tekintetben álomba szenderült intézetet eleven, lukratív, mozgó, produktív vállalattá tenni.”¹⁶ Révai abban az időben foglalkozott a Méhner Vilmos-féle kiadóvállalat átvételével, opciója volt a fix vételárra. Felvetette az ötletet, hogy esetleg közösen vegyék át a Franklinnal. Miután minden lapját kiterítette König előtt, és az opciós szerződést is átadta beletekintésre, a Franklin egyre halasztotta a közös átvétel elintézését, egészen addig, amíg az opció lejárt és a Méhner céget egyedül vette meg – a Franklin.

Amikor 1909-ben Révaiék tervbe vették (a százkötetes Jókai-díszkiadás mintájára) Mikszáth Kálmán műveinek jubiláris kiadását, amelynek jövedelméből jött volna létre az írónak átadandó „nemzeti tiszteletdíj”, ismét összeütközésbe kerültek velük. 1902 óta ugyanis Mikszáth minden munkáját a Franklin adta ki. König azonban csak akkor volt hajlandó átengedni a tulajdonukban lévő két regényt, ha a Révai egyenrangú társként veszi be a Franklint ebbe a vállalkozásba. Mivel azonban a Révai már megszerezte a korábbi évekből származó 40 kötetnyi Mikszáth-mű kiadási jogait, ezért természetesen hallani sem akart az 50–50%-ról. Ekkor König azt válaszolta, hogy

„ők a kiadásukban megjelenő Magyar regényírók című regénygyűjteményt, melynek szerkesztője Mikszáth Kálmán, ezentúl olyképp fogják terjeszteni ügynökeik útján, mintha az volna az irodalmi vállalat, melynek jövedelméből kell előteremteni a Mikszáthnak átadandó jubiláris nemzeti tiszteletdíjat.”¹⁷

Erre Révai csak azzal tudott felelni, hogy tájékoztatta Mikszáth-ot, aki kijelentette: azonnal szakít a Franklinnal, ha a fentiek megtörténnék – mire König rögtön visszakozott, s ígéretet tett, hogy a tervezett kiadást nem fogja zavarni. Később azonban egy harmadik céget, amely szintén

¹⁴ Természetesen valamennyi cég tartott effajta „továbbképzéseket” az ügynökeinek, és az is természetes, hogy mindegyik hangsúlyozta, hogy az ügynökeivel a legszigorúbban betartatja az – ahogy ma mondanánk: – „etikai kódexet”. Annál is inkább, mivel még az országgyűlés is foglalkozott a könyvügynök tetteivel. Erről lásd: RÉVAY Mór János: *Írók, könyvek, kiadók*. Bp. 1920. I. 383–390. A Révai ügynök-tanfolyamai egyébként több hétig tartottak, lásd: OSZK Kézirattár, 5/51.

¹⁵ Úgy tűnik akkoriban óriási piaca volt az effajta kézikönyveknek: „Amíg pl. az első nagy lexikonból, a Pallasból körülbelül 20 000 fogyott el összesen, a Révai nagylexikon első kötetéből nem is egy fél év alatt 8000 példány kelt el – részletüzlet útján. (Több még nem jelent meg.) A Franklin-féle 3 kötetes kislexikonból pedig már a megjelenése előtt körülbelül tíz kiadásnak megfelelő példányszám fogyott el!” – írta Iván Ede 1911-ben a Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachjában (Idézi: *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében*. 1849-től 1945-ig. Bp. 1970. 169.)

¹⁶ A *Révai-Franklin per.* 78.

¹⁷ Uo. 86.

foglalkozott a „Magyar regényírók” terjesztésével, megpróbált rávenni, hogy hajtsa végre azt, amire ő a szavát adta, hogy nem teszi meg...

Persze ez csak az egyik oldal. A Franklin saját cégtörténetében¹⁸ természetesen egészen más fényben tűnik fel König alakja. Ő volt az, aki megszervezte a cég saját terjesztési osztályát – hiszen éppen ezért kellett megvenni a részletüzletben jeleskedő Méhner vállalatot. König szerepe a vállalatnál olyannyira megerősödött, hogy szinte „kitúrta” Benkő Gyulát, a cég korábbi első emberét. Ahogy Révay József írja: „König Gyula sokkal erősebb akaratú és önállóbb egyéniség volt, hogysen a vezetésbe beleszólást tűrt volna”¹⁹ valamint: „erélyes vezetése a legnehezebb viszonyok közepette is megtalálta a helyes utakat, és megoldásokat...”²⁰, mivel „nagy elgondolásai-val, széles látókörével, sajtóságos üzleti érzékével s kitűnő műveltségével sikerült a Társulat minden osztályát és minden üzemét egyetlen nagy cél egyöntetű szolgálatába ajánlani.”²¹

Mindezt alighanem maga Révai Mór is aláírná, de a maga részéről már megtette a kiegészítéseit az üzleti tisztesség és erkölcs dolgában. Ahogy később írja: König „mindent ellenzett, amit más jónak tartott, ez volt a természeté”.²² König Gyula egyébként éppen a vállalat vezetése miatti megfeszített munkában megbetegedett és 1913-ban meghalt.

*

A közreadó cég bizonyára azt remélte, hogy a kiadott peranyagból „ügy” lesz a magyar kulturális életben, de úgy tűnik érdemben csupán két újságcikk reflektált rá. Elek Artúr a *Nyugatban*²³ azt írja: a pert bemutató könyv „pörére vetkőzteti az egész magyar könyvkiadói üzletet, kitakarja titkos rugóit, kerekeit és megismerteti a világot azokkal a fogásokkal és praktikákkal, melyekkel a mi könyvkiadóink a magyar kulturát »csinálják«.”

A nagykiadók létrejötté szabadította Magyarországra azt az „egyiptomi csapást” – véli Elek – „melynek részletüzlet a neve”.²⁴ Rájöttek arra, hogy legjobban a sokkötetes gyűjteményes kiadványokat lehet így eladni, ez imponál a legjobban a kevésbé pénzü (és kevésbé kultúrájú) olvasóközönségnek. Akár egyetlen író műveiről legyen szó,²⁵ akár feledésre méltó írók²⁶ könyveiből állítottak elő sorozatokat, ez sikernek ígérkezett: az ügynökök „sáskaserege” elárasztotta a vidéket, és „terítette” a könyveket. Természetesen nem ingyen: míg az ügynök jutaléka akár 26% is lehetett – az íróé jó ha 10%, teszi hozzá Elek. És micsoda mennyiségek repkednek itt a per kapcsán: a „Magyar regényírók”-ból 90 000 kötetet vállalt át a Révai, hangsúlyozza. A könyvekből tehát valójában csak a kiadók gazdagodnak meg, a szerzők nem, és nem gazdagodik így a kultúra sem. Az íróknak össze kellene fogniuk, ajánlja végezetül Elek, és a saját kezükbe véve a kiadást, olcsón lehetne jó könyveket megjelentetni.

¹⁸ *Egy magyar könyvkiadó regénye. Összeállították RÉVAY József és SCHÖPFLIN Aladár. Bp. 1937.*

¹⁹ Uo. 94.

²⁰ Uo. 96.

²¹ Uo. 100.

²² RÉVAY Mór János: *i. m.* I. 390.

²³ ELEK Artúr: *A magyar író és kiadója.* = *Nyugat* 1913. I. 43–52.

²⁴ Ennek meghonosítása nálunk valóban a Révai céghez kötődik, ahogy maga RÉVAI Mór is leírja: *i. m.* I. 347.

²⁵ A Révai adta ki többek között Jókai Mór, Eötvös József, Eötvös Károly, Rákosi Viktor, Abonyi Lajos, Ambrus Zoltán, Mikszáth Kálmán összegyűjtött műveit. Az irodalmi szempontokon kívül, a mutatósan bekötött sorozatok valóban jól eladhatónak bizonyultak.

²⁶ Maga Révai Mór is gyakran hangsúlyozta, hogy a „Magyar regényírók” csak Mikszáth előszavai révén áll meg a lábán, egyébként a „poros” írókat már senki nem olvassa.

A másik cikket Kőhalmi Béla írta és a *Huszedik Században* jelent meg.²⁷ Ő nem volt ennyire rossz véleménnyel a részletüzletről, mert mégiscsak a kultúrát terjeszti, mégha vitatható és felemás módon is. Ugyanakkor arra hívta fel a figyelmet, hogy a részletüzlet felvirágzása „körülbelül egybeesik a magyar banktőke ipari érdekeltségének kiterjesztésével”. Esetünkben arról a bankról van szó, amelynek a neve már a tárgyalás első napján elhangzott az összeférhetetlenség miatt: a Magyar Általános Hitelbankról. A banktőke nem tűrheti – fejtegeti Kőhalmi – , hogy a legnagyobb könyvterjesztő vállalat még a kiadásban is elébe vágjon a saját irányítása alatt álló Franklinnak. Ezen a legsebezhetőbb ponton lehet tehát megtámadni, hiszen a könyvkiadás tartja a legnagyobb tőkét lekötve, és ha ebbe belebukik, akkor a könyvterjesztő részleg egyszerűen megszerezhető. Eszerint tehát nem volt túlzás Révai Mór azon megállapítása, hogy a Franklin célja a Révai teljes megsemmisítése.

Mint tudjuk, mindkét cég jelentős szerepet vitt a következő évtizedekben is, tehát a Franklin nem érte el a célját, minden bizonnyal le is mondott róla. Ennek többféle oka is lehetett, pl. König, mint a meghatározó egyéniség halála, illetve a következő évben kitört világháború, de talán a Révai Mór által kezdeményezett per, és a kiadói botrányok nyilvánosságra hozatala is segített abban, hogy a Révai cég elkerülte a Franklin újabb támadásait.

BÁLINT GÁBOR

Egy mezővárosi nyomda- és sajtóvállalkozás a 20. században. 1905. augusztus 27-én a *Hódmezővásárhely* című hetenként háromszor megjelenő politikai lapban a következő lakonikus szavakkal kezdte beköszöntőjét Horovitz Jakab, az új szerkesztő: „A mai napon *Kun Béla*, e lap felelős szerkesztője változott viszonyai következtében én vettem át a *Hódmezővásárhely* szerkesztését...” A „változott viszonyok” dodonai homályú jelzős szerkezetet használja Kun Béla is, aki e lapszám más helyén a maga dagályos módján elbúcsúzik a lap olvasóitól. Kifejezi azt a reményét, hogy „a vásárhelyi közönség szívesen fogja látni”, ha vele – más laphasábokon bár – „érintkezésben marad”, hiszen, mint elárulja, ezzel a nappal új, naponként megjelenő lapot indít. Lapja, a *Vásárhelyi Reggeli Újság* („független politikai napilap”) ettől a naptól hetenként hétszer, olykor hatszor, negyven évfolyamot jegyezve, 1944. október 5-ig jelent meg, a város leghosszabb életű lapjának bizonnyalt.¹

Az ekkor 27 éves alapító laptulajdonos Vésztői Kun Béla (1878–1954) 1903-ban tért vissza gimnáziumi tanulmányai színhelyére, ahol 1896-ban érettségizett. A nagyváradi születésű, papi családból származó fiatalember Debrecenben és Kolozsvárott végezte jogi tanulmányait, ugyanitt kezdte újságírói pályáját, a *Debreceni Főiskolai Lapoknál* (1897–1898), majd a független *Kolozsvári Friss Újságnál* (1899–1903). Hamar elsajátította és ügyesen használta azt a két-háromszáz szavat, kifejezést, amire a századforduló idején egy második vonalbeli, törekvő közéleti személynek, politikusnak szüksége volt. Már a gimnáziumban önképzőköri elnök, jó szónok lett, évfordulós megemlékezések állandó szereplője, gyorsan és szívesen verselt, alkalmi ódákat írt szükség szerint Rákócziról, Csokonairól, Kossuthról, Deák Ferencről, vagy bárkiről.

Lapalapítása után, már a következő évben, 1906-ban indult az országgyűlési képviselőválasztáson 48-as programmal, a szegvári kerületben. Ekkor azonban még alulmaradt a szakadár szociáldemokrata Mezőfi Vilmostal szemben. Az ő ideje 1910-ben jött el Vásárhelyen, amikor a nála

²⁷ KŐHALMI Béla: *Kapitalista könyvirodalom.* = *Huszedik Század* 1913. I. 98–103.

¹ KÁRÁSZ József: *A Csongrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1843–1970.* Szeged, 1974.

22 évvel idősebb, már beteg, meggyőződése ellenére induló párttársával, Endrey Gyulával (1856–1913) szemben elnyerte a város mandátumát. Endrey a Függetlenségi és 48-as Párt 1909-es kettészakadása után Kossuth Ferenc híve maradt, Kun pedig Justh Gyula mellé szegődött. Ezt követően emberöltőnyi időre (1910–1918, 1922–1939) állandósult képviselői státusa. Gyakori, népszerű szónoka a parlamenti üléseknek, szónokolt az igazságos adórendszerről, visszatérő témája az általános, egyenlő, titkos választójog, az önálló vámterület, jegybank. A 48-as, majd a kisgazdapárt különböző árnyalatú csoportjaiban, frakcióiban, vagy olykor pártonkívüliként hirdette városa, különösen a gazdatársadalom („a kis fehérfalú tanyák”) érdekeit. Pályafutásának spektrumában megtalálható a magyar 20. század szinte minden politikai színárnyalata.²

A *Reggeli Újság* szerkesztésében ideális partnerre talált Fejérváry József (Fehérvári József) személyében (1874–1960). A város 20. századi polgári újságírásának legjellegzetesebb képviselője, könnyűtollú, termékeny szerző 1893-ban érettségizett a hódmezővásárhelyi főgimnáziumban, majd a kolozsvári egyetemen matematika-természettudomány szakot végzett. Újságírói pályája a század első évében indult, 1901-ben lett a Kenéz Sándor ügyvéd (1869–1938) Németh László későbbi regényhőse, „Égető Lőrinc” által alapított *Vásárhelyi Friss Újság* (majd *Vásárhelyi Híradó*), a város első nagy példányszámú, olcsó napilapjának munkatársa, ezt követően a második világháború végéig 12 újsághoz volt köze. Szerkesztett is, alapított is lapokat. Leghosszabb ideig a *Vásárhelyi Reggeli Újságnál* dolgozott. Indulásakor társszerkesztő (a lap megszűnésekor, 1944-ben is ő végezte ezt a munkát), 1906-ban már – s majd még többször is, Kun Bélával fölváltva – felelős szerkesztő. Bár a lap ideológiáját természetesen – mindenkori politikai felfogásának megfelelően – Kun Béla alakította ki, az újság stílusát Fejérváry csevegő, nosztalgikus hangja, s az empátiával tálalt bűnügyek határozták meg.

A *Reggeli Újság* negyediként lépett a századelő hódmezővásárhelyi sajtójának színpadára. Három előde, mondhatni vetélytársa: a kormányt támogató *Hódmezővásárhely* (1871–1922), majd Kun 1910-es választási ellenfele, Endrey Gyula függetlenségi *Vásárhely és Vidéke* című lapja (1883–1912), és a már említett liberális reformer Kenéz Sándor *Vásárhelyi Híradó* című újságja.³

A hetenként háromszor, 6–700 példányban megjelenő, hatfilléres *Hódmezővásárhely* számára az új lap nem volt versenytárs. A Gazdasági Egyesület, a nagygazdák lapja lévén, biztos anyagi alappal rendelkezett, s bár őket hagyta ott Kun Béla, barátságos közömbösséggel fogadták az újságot. „Új napilap Vásárhelyen” című tudósításukban így írtak:

„*Vásárhelyi Reggeli Újság* czimmel új független politikai napilapot indított meg Kun Béla, lapunk volt szerkesztője. Ő a felelős szerkesztő és kiadótulajdonos, társszerkesztő Fejérváry József, főmunkatárs dr. László Jenő. Az új lap hétfőn is megjelenik, s mint első számából látjuk, erős szocialista érzelmű[!], s a nemzeti követeléseket ily sorrendben tartja valósítandóknak: általános titkos választójog, gazdasági önállóság, teljes paritás a hadügy terén. A lapot a Hódmezővásárhelyi Nyomda- és Kiadó-Részvénytársaság állítja elő.”⁴

A *Reggeli* megjelenése előtt a jól szerkesztett, színvonalas *Vásárhely és Vidéke*, a 48-as pártkör hivatalos orgánuma volt a város vezető újságja, annak az Endrey Gyulának a lapja, aki 1892-től 1910-ig folyamatosan Vásárhely országgyűlési képviselője. A népszerű *Vásárhely és Vidéke* ugyan-

² HERCZEG Mihály: *Kun Béla*. In: *Hódmezővásárhelyi életrajzi lexikon*. Szeged, 2002. 131–132.

VARSAANYI Attila: *Kun Béla*. In: *Hódmezővásárhely törvényhatósági jogú város történeti almanachja 1873–1950*. Hódmezővásárhely, 2003. 53–61.

³ Mint 1. sz. Ezenkívül KŐSZEGFALVI Ferenc: *Adatok a hódmezővásárhelyi nyomdászati, sajtó és könyvkiadási történetéhez 1852–1944*. Békéscsaba–Gyoma, 1991. 36.

⁴ Hódmezővásárhely 1905. augusztus 29. 3.

csak háromszor jelent meg hetenként, szintén 6 fillérért árulták, viszont a *Hódmezővásárhely* szemben 2-3 ezres példányszámot is elért. Az új napilap indulását hűvösen konstataulta:

„...a mai nappal *Vásárhelyi Reggeli Újság* cím alatt egy új, krajcáros napilap indul meg Kun Béla szerkesztésében, melynek irányát azonban még nem ismerjük.”

– írják augusztus 29-én A hírlapírás köréből című rovatukban.

A továbbiakban a 48-as lapot Kun Béla vállalkozása erején felüli áldozatvállalásra kényszerítette. Endrey, mint később írta, a pártkör ösztönzésére 1906. október 2-án áttért a heti hatszori (továbbra is főleg a saját költségén való!) megjelenésre, s csak 1910 végén, miután a választáson is alulmaradt a pártszakadás után Justh Gyulával tartó fiatal, törtető ellenfelével szemben – tért vissza lapja utolsó két évére a heti háromszori megjelenéshez. Keserű tanulságot von le az újság 1910. december 31-i számában, mikor ezt írja:

„Be kell ismernem, hogy a lap kiadásánál a legelhibázottabb lépés az volt, mikor politikai barátaim unszolására a lapot napilappá alakítani engedtem, mert eltekintve azon súlyos áldozatoktól, melyeket tőlem – és egyedül csak tőlem – igényelt, arról is sajnosan kellett meggyőződnöm, hogy a mi viszonyaink között városunkban egy napilap kiadásához nincs meg sem a kellő anyag, sem a szükséges szellemi és anyagi erő és egy helyi napilap nálunk a maga erejéből fent nem állhat, hacsak magasabb hivatásáról megfélelkezve s a műveltebb olvasóközönség igényeit figyelmen kívül hagyva, az apró-cseprő helyi eseményeknek és rendőri híreknek mondvcacsínált szenzációképen való hangzatos kiszínezésére és tódítására s mindezekkel a nép egyszerű erkölcsi felfogásának megrontására nem vállalkozik. Ezt a szenzáció hajhászó irányt a *Vásárhely és Vidéke*, mint napilap nem kultiválta.”

A nem is túlságosan burkolt célzást mindenki érthette Vásárhelyen; hisz a *Reggeli Újság* például már a legelső számának első oldalán, az általános, titkos választójogról szóló fennkölt vezércikk mellett egy teljes hasábon ecsetelte drámai színekkel, hogyan szólalkozott és verekedett össze apjával egy tanyai legény.

A *Reggeli Újság* kortársai közül egyedül Kenéz Sándor lapja, a *Vásárhelyi Híradó* volt úgynézett krajcáros, vagyis két fillérért árusított lap. Ezt Kenéz vezette be Vásárhelyen, szinte forradalmasította a helyi lapkiadást. A példányonkénti ár leszállítása mellett bevezette a 20 filléres apróhirdetést, 1904-ben, szintén elsőként a városban, rotációs gépet vásárolt. Gyors, pontos, olcsó, nagy példányszámú lap volt a célja. Az újság fénykorában rekordmagasságú, 4–5 ezres példányszámot is elért. A liberális felfogású, korszerű műveltséggel rendelkező ügyvéd társadalmi, gazdasági reformokkal igazi értelemben vett polgári haladást akart teremteni elmaradott szülővárosában. A kései Széchenyiként, őszinte hittel, – de kissé naivan – politikázó Kenéz azonban belebukott vállalkozásába, családi vagyona, felesége hozománya elúszott. Bukásához kortársai meg nem értése, s az üzleti érzék hiánya mellett nagyban hozzájárult a demagóg versenytárs, Kun Béla konkurenciája. „Feleségem volt egyedüli vállalkozótársam...öt 1906-ban temettük...ugyanazon évben megszűnt a lap, mert megbuktam vele egyedül” – írta a polgármesterek halála évében, 1938-ban.⁵

Nem csoda hát, hogy a *Vásárhelyi Híradó* ellenséges gúnnyal fogadta a *Reggeli Újságot*. „Új lap” címmel így írt 1905. augusztus 29-én:

„Vasárnap meglepetésszerűleg városunkban új krajcáros napilap indult. Szerkesztője Kun Béla, koszorús költőnk, társszerkesztő Fejérváry József volt rendőrfogal-

⁵ KÖSZEGFALVI Ferenc: *Regényhős és valóság. Égető Lőrinc a sajtószabadságért.* = Délsziget 1988. 12. sz. 41–43.

mazó.” (Aki, mint láttuk, Kenéz lapjánál kezdte újságírói pályáját!) „A lap szociális irányú, Kristóffy belügyminiszter támogatja. (Jó pénz.)”

Az ellenséges viszony ezután is folytatódott, egészen a *Híradó* megszűnéséig. A *Reggeli Újság* gyászkeretben írta a *Híradó* nevét, az pedig gúnyverseket hozott Fejérváryról, Kun Béláról. A Kristóffy belügyminiszterre való utalás politikai háttérrel ad a dolognak. A kortársak, talán nem is alaptalanul, azzal a Kristóffy József belügyminiszterrel (1857–1928) hozták kapcsolatba Kun Bélát, aki az ellenzék megbontása céljából, 1905-ben, rövid ideig, kapcsolatban állt, tárgyalt a szociáldemokrata párttal.⁶ Némelyek a vagyontalan, fiatal ügyvéd lapalapítása mögött egyenesen a kormánypárt támogatását sejtették, annál is inkább, mivel az első számok még a Szabadelvű Párthoz közelálló Részvény nyomdában készültek. A lap már harmadik számában kénytelen volt foglalkozni ezekkel a vélt, vagy valós hírekkel. A *Reggeli Újság* és egy helyi érdekes szövetkezet pénze című nyilatkozatában ezt olvashatjuk:

„Felelős szerkesztőnk névtelen levelet kapott...hárman élőszóval fejezték ki, mintha bizonyos urak érdekből tartanák a lapot és a szerkesztőt.”

Itt a cikk meg is nevez fél tucat ilyen tehetős, tekintélyes kormánypárti polgárt, majd így folytatja:

„Mindez rossz akaratú híresztelés és arcátlan betolakodás szerkesztőnk magán ügyeibe. Ahoz senkinek semmi köze nincsen, hogy szerkesztőnk miből alapította és tartja fenn a lapot.” [!?!]⁷

Azt nem tudjuk, állt-e kormánypárti pénz Kun mögött, annyi azonban bizonyos, hogy a támogatót, biztos háttérrel kereső Kun lapja indulásakor megpróbálta megszerezni a szociáldemokrata párt támogatását. Kun kortársa Kurucz János nyomdász-lapkiadó (1889–1953) írja,⁸ hogy a *Reggeli Újság* kiadója az első időben Csala Imre (1874–1928) helyi szocialista vezető volt [?], s amikor 1905-ben Bokányi Dezső (1871–1940) a párt egyik országos vezetője Makón tartott nagygyűlést, Kun Béla fölkereste, s kérte, engedélyezzék, hogy újságja a párt hivatalos lapjaként szerepelhesen. Kurucz szerint Bokányi ezt kereken megtagadta.

Ákár így, akár úgy történt, bárki állt is a *Reggeli Újság* mögött, a *Vásárhelyi Híradó* legázolása, majd az 1910-es választási győzelem, s a *Vásárhely és Vidéke* kiütését követően a *Reggeli Újság* a közömbös *Hódmezővásárhely*, és különböző jelentéktelen próbálkozások mellett (egészen a húszas évek végéig) komoly versenytárs nélkül, egyedül maradt a porondon.

Az új sajtóvállalkozás ezt követően gyors, látványos fejlődésnek indult. Szerkesztősége a templombazárból, a Részvény nyomda helyiségeiből már 1905 szeptemberében átköltözött a tér szemben lévő házába, a Szegedi utca 2. szám alá. 1906. január 14-én Kun üzembe helyezte saját nyomdáját [!] a főutca, az Andrássy u. 17 szám alatt, az ún. Orovecz-házban, ide szinte azonnal, január 17-én követte a szerkesztőség is. 1912. november 20-án aztán a szerkesztőség és a nyomda is a Kossuth-tér legelegánsabb palotájába, a takarékpénztár bérházába költözött.⁹

⁶ Kristóffy József. In: *Új Magyar Életrajzi lexikon*. III. Bp. 2002. 1221.

⁷ A *Reggeli Újság* és Kristóffy pénze. = *Vásárhelyi Reggeli Újság* (VRU) 1905. augusztus 30. 1. Illetve: *Ma harmincéves a Reggeli Újság*. = VRU 1935. augusztus 27. 1.

⁸ KURUCZ János: *Emlékezünk régiekről*. = *Jövő Útja* 1931. március, 19–20., június 3.

⁹ Az adatok megállapíthatók a lap fejlécéből és kolofonjából

Nyomdája technikai felszereltségéről sajnos nincs adatunk, annyit lehet tudni, hogy 1913 tavaszán rotációs gépet szerzett be.¹⁰

A Vásárhelyi Reggeli Újság-nyomda, amint a neve is hangsúlyozta, elsősorban a politikus-tulajdonos lapját szolgálta, mindent ennek rendelt alá. Egyéb munkát, különösen 1918 után nem, vagy alig vállalt. Mindössze hét könyvéről tudunk, ezek közül is öt az első világháború előtt hagyta el a nyomdát. A *Reggeli Újság*on kívül újságot sem készített a háború után, mindössze egy rövid-életű egyházi havi közlönyt. Kötelespéldány szolgáltatását rendszeresen elmulasztotta; a háború éveitől kevés termékét sem jelentette be.¹¹ Más módon is igyekezett költségeit leszorítani; olcsó munkaerő alkalmazásával próbált fennmaradni. Egy levéltári följegyzés szerint 1924 és 1943 között például tíz tanoncot és 34 nyomdászt alkalmazott. Nyomdája négy évtizede alatt tehát körülbelül húsz tanoncra és mintegy negyven nyomdászról beszélhetünk. Id. Erdei Sándor nyomdájában ugyanez idő alatt húsz nyomdászt alkalmaztak, a Róth-féle nyomdában pedig 1910 és 1939 között mindössze nyolc nyomdász dolgozott.¹²

Az 1919. április elsejei szocializálást a tulajdonos, egy korabeli újságcikk szerint, együttműködő előzékenységgel fogadta. A *Reggeli Újság Vásárhelyi Proletár* néven a szocialista párt helyi, hivatalos lapja lett, 9-től fejlécén a legendás jelszóval: Világ proletárjai egyesüljetek! Kun Béla Fejérváryval együtt a helyén maradt, sőt a főszerkesztőt a helyi újságíró szakszervezet elnökévé is megválasztották.¹³

Kun Béla korábban, az őszirózsás forradalmat a Károlyi-párt és az Országos Köztársasági Párt tagjaként mint cselekvő résztvevő élte át, 1918. november 20-tól kormánybiztos-főispánja Hódmezővásárhelynek, megpróbált beilleszkedni, tanulta az új rendet. Újévi beszédében osztálybékét hirdetett, mint mondta, az osztályuralomnak meg kell szűnnie, az embereknek eggyé kell lenni, mint ahogy „egy felséges Isten van felettünk.” Fejtegetését zárva kijelentette:

„Mi a szocialista fegyvertársak szervezkedését nemcsak nézzük, de örömmel látjuk. Ám akkor elvárhatunk annyit, hogy a mi szervezkedésünkben ők se támadást, hanem önvédelmet[!] lássanak.”¹⁴

Tavaszra azonban elvesztette biztonságérzetét, lemondott főispáni tisztéről, nehezen tudott tájékozódni. A tanácsköztársaságot még üdvözli, márciusa 25-i „Történelmet írunk” című cikkében leszögezi:

„A polgárság nem tudta megmenteni az országot, a proletárság meg akarja és meg fogja menteni, ha kell fegyverrel. Hitvány áruló, aki nem áll melléjük.”

A látszólagos azonosulás után azonban április végén (okkal vagy ok nélkül) fegyveresek kutatják át lakását, s Korvin Ottó Budapestre akarja szállíttatni, amit csak a hadi események akadá-

¹⁰ VRU 19135. április 9-i híradása

¹¹ A hódmezővásárhelyi Németh László Könyvtár helyismereti gyűjteményének katalógusa, valamint az 1.sz. alatt hivatkozott bibliográfia.

¹² Vásárhelyi nyomdászok segéd- és tanoncnilyvántartási jegyzéke 1229. sorszám, a hódmezővásárhelyi fióklevéltárban.

¹³ „Éljen a köztársaság” „Éljen a proletárdiktatúra” Az 1918 – 1919-es forradalmak hódmezővásárhelyi sajtójának repertóriuma. Összeállította és bevezette KÁRÁSZ József. Hódmezővásárhely, 1969.

¹⁴ Mint az előző.

lyoznak meg. Bár május 8-tól, a román megszállást követően, visszaállt a régi rend, július 20-án, a Vörös Hadsereg támadása nyomán, visszatérni látszik a tanács hatalom. Ekkor már nem marad itthon, nyilván többféle körülménytől sarkallva, rövid időre Szegedre menekült, s az ellenforradalmi kormány védelme alá helyezkedett.¹⁵

A forradalmak megrázkódtatása után, a román megszállás idején visszavonult a politikai élettől, lemondott közéleti tisztségeiről, nyilván átértékelte tevékenységét, lehetőségeit. Csak 1922-ben, úgymond, régi hívei unszolására lép újra porondra. Ekkor a kissé homályos pártönkívüli keresztény–kiszgazda címkével jut be a parlamentbe. 1926-ban újra a 48-as szlogen került elő, az újjáalakult Függetlenségi és 48-as Kossuth Lajos Pártkör színeiben lett képviselő. A 30-as évek a kiszgazda párttal való kapcsolat időszaka. 1931 májusában lépett be a Gaál Gaszton vezette pártba, majd 1934 novemberében kilépett, hogy 1937 januárjában újra belépjen.¹⁶ Az iparosok, kisvállalkozók, de főleg a tanyai lakosság számára megszokottá vált személye, szinte népiünnepély számba ment egy-egy választás, üdvözülten hallgatták a képviselő urat, aki Kossuth apánkat emlegette, választójogot, alacsony adókat ígért, mindenkivel kezet rázott, díszbédék, díszvacsorák sorát ette végig, mondta a tősztokat. Újságja, irreálisan fölnagyítva parlamenti tevékenységének jelentőségét, súlyát, mindig szóról-szóra közölte képviselőházi beszédeit, lett légyen szó akár a beföző pergamen árának emeléséről, vagy a gyorsírástanítás bevezetéséről.

A lap példányszáma egyébként, árának emelkedése ellenére növekedett, megszokták a vásárhelyiek. Két fillér csak a *Vásárhely és Vidéke* megszűnéséig volt az ára, 1913–16 között 4, 1918-ban 8–10, 1919-ben 20, 1920 elején már 50 fillér. Peldányszáma 1925-ben 3500–4500 között volt, egy évtizeddel később már (ha hihetünk a lap saját adatainak) hat-hétezer példányban készült, noha ekkor már komoly konkurenciát támasztott az 1928. január 1-jén indult *Vásárhelyi Friss Újság*. Az új, bulvárlap jellegű vállalkozás fotókat is közölt, széles körben alkalmazta a reklámot, s a 12–16 filléres *Reggeli Újság* mellett tíz fillérért, 1934-től 6 fillérért árusították. Kun Béla kénytelen volt követni a *Friss Újság* árait, így 1929-től ő is tíz, 1935-től hat fillérré szállította le lapja árát.

Ahogy újságjának a *Friss Újság* hozott komoly konkurenciát, úgy a politikai meggyőződést viszonylag rugalmasan kezelő Kun Bélának az 1930-as években az elvhű, egyenes szociáldemokrata Takács Ferenc (1893–1956) személyében támadt igazi versenytársa, aki mögött 1935-ben csak másodikként jutott be a parlamentbe. (A Nemzeti Agrárellenzék nevű csoportosulás színeiben, amelynek ekkor ő volt egyetlen képviselője.) A művelt, karizmatikus Takácsot, József Attila vásárhelyi barátját, a megnövekedett számarányú és súlyú szervezett munkásság akarata emelte elemi erővel a parlamentbe.¹⁷ Kun 1939-ben igyekezett is minden lehetséges eszközzel, sajtóhadjárattal lejáratni Takácsot. Elhintette például, milyen kár, hogy Takács nem lehet újra képviselő, hisz a négy év alatt többször elítélték sajtóvétségért. (Azt persze nem tette hozzá az újságja, hogy Takács amnesztia-kérélmé folyamatban van.) Ennek ellenére azonban Kun Béla hiába rohanta végig a tanyai olvasóköroket, a kormányzó Magyar Élet Párt, a szociáldemokraták, és a jobboldali Nemzeti Front mögött az utolsó helyen végzett, nem választották meg. Annyi eredményt könyvelhetett el, hogy a kormány nyomása mellett ő is hozzájárulhatott Takács Ferenc kibuktatásához.¹⁸

¹⁵ A *Csongrád megyei munkásmozgalom 1917–1919. aug. 1.* (Szerkesztette: GAÁL Endre.) Szeged, 1969. 399. 213. sz. jegyzet.

¹⁶ VARSÁNYI Attila: *i. h. 2. sz. jegyzetben leírt életrajza.*

¹⁷ KÖSZEGFALVI Ferenc – SZIGETI János: „*Én József Attila itt vagyok*” A költő vásárhelyi világa. Hódmezővásárhely, 2005.

¹⁸ KÖSZEGFALVI Ferenc: *Erdélyi József és Sinka István vesszőfutása Vásárhelyen.* = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Irodalom- és művészettörténeti tanulmányok 4. Szeged, 2004. 165–166.

A 48-as eszmék, Károlyi Mihály, sőt az indulásakor névlegesen vállalt szociáldemokrácia mellől indulva az őszirózsás forradalom résztvevője eljutott a fasizmus elfogadásáig; 1944 nyarán, a Hitler elleni merénylet után már így imádkozott lapja első oldalán: „Hitler é! A Gondviselés, egy földöntúli Hatalom áldó akarata élteti és tartja meg Őt.”¹⁹

Az elsősorban külsőségekben megnyilvánuló, régi típusú, századfordulós, szónoklós kispolitikus ideje lejárt. Kossuth apánktól Hitlerig hosszú volt az út, elfáradt.

A *Vásárhelyi Reggeli Újság* 1944. október 5-ig jelent meg, az elmenekült tulajdonos által Kurucz Jánosra bízott üzeme Szabadság nyomda néven október 23-tól már a kommunista napilapot, a *Vásárhelyi Népet* nyomtatta.²⁰

KŐSZEGFALVI FERENC

¹⁹ KUN Béla: *A Gondviselés*. = VRU 1944. július 23. 1.

²⁰ *Az új élet kezdetén. A Vásárhelyi Népe című lap repertórium, 1944. október 23–1945. április 17.* Összeállította, a bevezetést írta: KÁRÁSZ József. Hódmezővásárhely, 1969.

SZEMLE

Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften.

Gesammelt und beschrieben von Graf Alexander APPONYI. Teil I–II. Band I–IV. Neubearbeitet von József VEKERDI. Bp. 2004. Országos Széchényi Könyvtár, 787 l., 816 l., Teil III. Band V. Herausgegeben von József VEKERDI. Bp. 2004. Országos Széchényi Könyvtár, 243 l.

Ha könyvészeti munkára lehetne mondani, hogy „utolsó mohikán”, akkor az Országos Széchényi Könyvtár által közreadott Apponyi-kiadásra ez méltán elmondható lehetne. A hungarika-kutatásban alapműnek számító katalógus, Apponyi Sándor gróf, könyvgyűjtő saját gyűjteményéről, saját maga által összeállított katalógusa az Arcanum Adatbázis Kft. közreműködésével jelent meg a reprint kiadás egy sajátos formájában. A kiadást feltehetően az indokolta, hogy Vekerdi József munkájaként elkészült az Apponyi-gyűjtemény eddig nem publikált kötetének katalógusa, és a hatalmas gyakorlattal és nyelvtudással rendelkező Vekerdi professzort sikerült rávenni arra, hogy a modern könyvkiadás igényeinek megfelelően az eredeti kiadás (főleg az ősnymotvány-leírásokat érintő) rövidítéseit is feloldja. Ezáltal a munka alkalmassá vált az elektronikus rögzítésre és az Arcanum Adatbázis Kft. üzleti vállalkozásaként megvásárolható CD lemezen éppúgy, mint ahogy elérhető az interneten is.

Miután Apponyi Sándor katalógusát idehaza és külföldön egyaránt nélkülözhetetlen kézikönyvként tartják számon – az első kiadás ritkasága és a kiadvány nélkülözhetetlensége hozta létre a korábbi, valóban változatlan reprintet is –, a katalógus értékeiről, a könyvgyűjtő gróf mulhatatlan érdemeiről nem ezen a helyen kell értekezni. A méltó megemlékezést illetően utalhatunk

arra, hogy az Országos Széchényi Könyvtár jó tíz éve emlékkiállítását és konferenciát rendezett és kötetet jelentetett meg a nevezetes hungarikagyűjteményről és alapítójáról (*Magyarország és Európa az Apponyi-gyűjtemény tükrében*. Szerk. W. SALGÓ Ágnes, Bp., 1995.) Mint a mostani kiadás bevezetőjében Monok István, Nemzeti Könyvtárunk főigazgatója megállapítja, a könyvtár mindig büszkén és alázattal vállalta fel a könyvgyűjtő vagy könyvtáros elődök hagyatékának gondozását és ezt a feladatot teljesítette ki a most kiegészülő új Apponyi-katalógus is.

Az Apponyi-gyűjteményben forrásokat kereső kutatók nagy örömeire szolgál az ötödik kötet megjelenítése, hiszen viszonylag kevesen tudták, hogy az ismert négy kötet mellett van egy olyan gyűjteményrész, amelyről csak kéziratos cédulakatalógus áll a rendelkezésre, a modern igények szerinti keresés-visszakeresés pedig teljesen megoldatlan. Mivel a Régi Nyomatványok Tárában 1990-ben elkészült a Széchényi Könyvtárban őrzött 16. századi külföldi nyomtatványok háromkötetes, ún. antikva-katalógusa, a korszakba tartozó anyag az ún. Apponyi V.-ből ebbe a feldolgozásba belekerült, nem volt azonban modern regisztrálása az 1600 utáni anyagnak. Vekerdi József a teljes Apponyi V.-öt katalogizálta, messzemenően követve az előző Apponyi-katalógusok szempontjait és ezzel teljessé tette a könyvgyűjtő gróf által is „sötétkamrának” (*Dunkelkammer*) nevezett anyag feltárását. A szakmai korrektség igényét szem előtt tartva Vekerdi az érintett tételeknél hivatkozik az OSZK antikva-katalógusára és az inkunábulumoknál az országos ősnymotvány-katalógusra is. A hivatkozásokat illetően azonban hiányérzetünknek adunk hangot: egy ilyen mértékű munka megengedhetné magának azt a plusz két oldalt, ahol az idézett könyvtári szakirodalom, a katalógus-

rövidítések feloldása szerepelne. Ugyan az előszóban olvashatjuk a 16. századi anyagot feltáró antikva-katalógus teljes címét (a szerkesztők megnevezése nélkül!) és az alkalmazott rövidítést (BNH Cat.), de azt már a katalógus használatjának kell kitalálni, hogy mit jelent a „Cat. Inc. Hung”. Az utókor nevében is kérdezem, legalább egy rövidítésjegyzékben nem kellene leírni Sajó Géza és Soltész Zoltánné nevét?

Az ötödik kötet a 2510. számú tétellel, egy 1473-as Aeneas Sylvius inkunábulummal indul és a 2947. tétellel, Hormayer 1845-ös zsebkönyvével zárul. Ilyen hatalmas korszak, közel négyszáz év könyveinek feldolgozása természetesen nem történhet azonos igénnyel és szabályok szerint. Az ősnymtatványokra más nemzetközileg is kodifikált szabványok vonatkoznak, mint a tömegtermelést felmutató 19. századra. Ezért helyeselhetjük azt, hogy Vekardi József Apponyi Sándor gyakorlatának megfelelően csak a minimális adatközlésre szorítkozott, és csupán ott fűzött megjegyzést az egyes tételekhez, ahol a címleírásból nem derült ki egyértelműen a magyar vonatkozás, illetve, ahol a hungarikum-jelleget a munka ismeretében nem lehetett azonosítani.

A megújított – három darabba kötött – öt kötet azonban tartalmaz néhány használati újdonságot is. Az első két (négy) kötetből eltűntek a megjelenési évszámot megadó élőfejek, a dátum valamennyi kiadványnál a tételszám sorában a jobb szélre került. Ez jelenthet a keresést megkönnyítő pluszinformációt, de akkor miért nem történt meg ez a datálási módszer az ötödik részben, ahol sem élőfej, sem lapszéli datálás. Az Apponyi-kötetekre sajnos mindig jellemző volt a visszakeresés nehézsége, mert hiába volt két darabba kötve az első négy kötet, mégis négy szerzői, illetve (az anonim művek esetén) cím szerinti mutatóban kellett keresgél- ni. Ezért olvastuk örömmel már a bevezetőben, hogy végre mind az öt kötet egységes szerzői és címmutatót kap. Hogy a kötetek tételszám szerinti tagolása csupán a mutató kezdetén van jelezve, a címlapokon nem, az már csak annak a munkáját nehezíti meg, aki a tételszámot megtalálva rögtön nem tudja, hogy melyik kötetben

van pl. az 1540. tétel. Az összevont mutatózás azonban meglehetősen szokatlan módon történt meg. A személy- és helynévmutatók minden kötetben ugyanúgy szerepelnek, mint a korábbi kiadásokban, tehát az első két darab (négy kötet) 4 név- és helynévmutatót tartalmaz, az ötödik kötetben aztán van egy mind az öt kötetre érvényes magyar vonatkozású névmutató, egy ugyancsak mind az öt kötetre érvényes magyar helynévmutató és egy összevont, nem magyar vonatkozású személy- és helynévmutató, amely csak az ötödik kötet anyagára vonatkozik. Nehezen elfogadható, hogy ha nem fotomechanikai utánnomásról, hanem újonnan szedett, szerkesztett kötetről van szó, akkor miért nem lehetett a névmutatók következetlenségeit egységesíteni. Mivel a kiadvány nyelve német, a névmutató azt a nemzetközi szabályt követte, hogy a személynevek a nemzeti névalakban szerepelnek, kivéve az uralkodók, pápák nevét, akiket viszont a katalógus nyelvének megfelelően, német alakban kell megnevezni. Első pillantásra ugyan furcsa a látvány, azonban ha következetes a megvalósítás, akkor természetesen elfogadható. De milyen alapon hívnak egyes erdélyi fejedelmeket Ákosnak (Barcsay), Kristofnak (Báthory), ha másokat meg Gabrielnek (Báthory), Ludwignak (II. Lajos, magyar király) neveznek. Az egyszerűbb, de kicsit is variálható nevek még rosszabbul járnak. Ugyanannak a személynek a nevét kerestem ki a különböző mutatókból és – csak ízelítőt nyújtva a kínálatból – a következő megoldásokat találtam: Szathmári (Szakmári) György vagy Szakmári, Georg, Bischof von Fünfkirchen vagy Szatmáry, Georg, Bischof., más: Thurzó Szaniszló vagy Thurzó, Stanislaus vagy Thurso, Stanislaus, Bischof v. Olmütz. Találunk a névmutatókban is hasonló megoldást, pl. Serinvár vagy Serinwar vagy Zerinvár, továbbá Neu Serin vagy Uj-Zerinvár (a félreértést elkerülendő: ezek önállóan használt névalakok és nem utalók.)

Természetesen ezek után megpróbáltam az internetes elérhetőség kontrollját. Konkrét példám az V. kötet névmutatója, amely a nem magyar vonatkozású személy- és helyneveket tartalmazza (Anhang. Nicht Ungarn betreffende Personen- und Ortsnamen im Bd. V.) A ma-

gyarországi városokról beszámoló, baedekkeríró, Sigmund Birken érdekelt, akinek a neve mellett a 2650. tételszámot találtam. A kötet fellapozása után azonban hiába olvastam el háromszor a 2650. tételen leírt Augerius Gislenius Busbeckius mű címlerását, Birken nevére nem bukkan-tam rá. Az elektronikus kiadásba vetett bizalmam azonban töretlen volt, azonnal felkerestem az OSzK régi anyagának elektronikus katalógusait az Arcanum Adatbázis Kft. honlapján. Birken nevét beírva meg is jelent a 2650. tételszám, amelynek megoldásra áhítózó megnyitása után a következő közlést olvastam: „A linket nem lehet követni”. Könyvtáros gyakorlatomból azonban következett, hogy nem adtam fel, és a többi Birken-tételt is végignézttem, s láss csodát: a 2656. tételnél meg is találtam Birkent, mint Johann Jacob Fugger művének kiegészítőjét. A kötet névmutatójában tehát egyszerű sajtóhiba volt, amelyet az elektronikus változat nélkül nem tudtam volna felderíteni. (A kötet szerzői között sem szerepel Birken, noha társszerzőként neve ott áll Fuggeré mellett.) Viszont az elektronikus változat is ugyanúgy őrizte a sajtóhibát, de ha az ember kitaró, akkor minden variációt végignézve siker koronázza törekvéseit. „Csak a szorgalmas kutatót segíti a szerencse” – hallottam 30 évvel ezelőtt Borsa Gedeontól. Már megint neki volt igaza.

NÉMETH S. KATALIN

Szelestei N. László: Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században. Csíksomlyói kéziratok prédikációk. Piliscsaba, 2003. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 198 l. /Pázmány Irodalmi Műhely, Források 4./

A hazai prédikációk, jelesen a barokk kori prédikációs irodalom felé forduló forrásfeltárás és kutatás az utolsó mintegy tíz évben örvendően felgyorsult, amelyben Szelestei Lászlónak nagy része volt. Utolsó szövegkiadása, *Régi magyar prédikációk, 16–18. század* (Bp. 2005.) már egyetemi szöveggyűjteménynek készült, így e műnem kutatása és a belőle levonható műve-

lődéstörténeti és közönségszociológiai következtetések már a felsőoktatásban résztvevők tanulását is szolgálhatják.

A prédikáció volt ugyanis az a hétről-hétre a hallgatók által befogadott, vagy legalább is számukra befogadásra felkínált, irodalmi igénynyel megformált szöveg, ami sok esetben a falusi, mezővárosi lakosságnak egyetlen, művelődést, stílári ízlést, beszédmódot, retorikai struktúrákat közvetítő forrása volt. A prédikálásra vállalkozó, illetve arra kötelezett papoknak, szerzeteseknek a 17. században egész sor, többnyire latin, elméleti segédkönyv, valamint florilégium állt rendelkezésére, amelyeket a kötet első fejezete röviden bemutat. Az előbbiek tárgyalták azokat a retorikai eszközöket, amelyeket az értelem, az érzelem és az akarat befolyásolására szolgáltak, az utóbbiak pedig a gyakorlatban felhasználható, a szerzői-szónoki szándéknak és a feltételezett hallgatói elvárásoknak megfelelő példákat szolgáltatott.

Szelestei az OSzK-ban és a budapesti Egyetemi Könyvtárban található kéziratok gyűjtemények alapján megállapította, hogy ezeknek a gyűjteményeknek összeállítói valóban megfogadták a nyomtatásban megjelent magyar prédikációs kötetek ajánlását: segítséget kívánnak nyújtani az egyszerűbb, kisebb retorikai műveltséggel és invencióval rendelkező papok számára. Különösen Pázmány Péter, Káldi György, Telegdi Miklós prédikációs kötetiből merítettek e kéziratok ismeretlen szerzői.

A Szelestei által a továbbiakban vizsgált források különös jellemzője, hogy azok egy földrajzilag és etnikailag körülhatárolható hitközösségben, egy szerzetesrend, a ferencesek által képviselt hitszónoki gyakorlatot tükröznek. A kötet szövegelemzése választ keresnek arra a kérdésre, hogy ezekben a ferences prédikációkban, szerkezetükben, a szellemi, lelki ráhatást célzó stratégiájukban felfedezhetők-e sajátos vonások, és kapcsolódnak-e ezek a középkori gyakorlat-hoz? A történeti áttekintésből kiderül, hogy a csíki székelység pasztorációjában nagy szerepet vállaló ferences konventek a 17. század elején elnéptelenedtek. Ebben a katolikus vákuumban a kitiltás ellenére néhány erdélyi főúr

által megtűrt/pártfogolt jezsuita végzett missziós tevékenységet, akik, talán előző ferences hagyományokat folytatva, „egy leegyszerűsítő, ám ugyanakkor az érzelmekre ható spiritualitást képviseltek”. (34.) Jellemző, hogy a csíksomlyói ferencesnek tartott kéziratok elemzése során két kötetről kiderítette Szelestei, hogy azok jezsuitáktól származnak. Ezek a kötetek sokszor feltűntetik a beszéd elmondásának helyét is. A csíki székelység körében, a jezsuita misszió-
nak is köszönhetően, nem tudott gyökeret verni a reformáció, a század közepén, olasz és bosnyák ferencesek sikertelen próbálkozása után, Csíksomlyó újra magyar szerzetesekkel települt be, iskolájuk is felvirágozott.

Az elemzett kéziratok alapján (MTA Könyvtára K 67, Csíksomlyói Ferences Könyvtár I. 13, OSzK FM1/3236, mikrofilm egy csíksomlyói kéziratról, OSzK Quart. Hung. 1424, Stockinger Mátyás beszédei, a kötetek részletes tartalmi leírását a függelék tartalmazza) sikerült kimutatni, hogy általában jellemző a beszédek bensőséges volta, bizonyos fontosnak tartott részek ritmikus ismétlődése, itt-ott párbeszéd jelenléte. A csíki székelység körében ugyanis a reformációtól nem zavartatva folytatódhatott a középkor végére jellemző, érzelmekre ható prédikálási gyakorlat. A Habsburg-uralom alatt álló országrészekben inkább a tartalmilag gondosan strukturált beszéd-típusok jellemzőek. Ugyan a gyűjtemények latin szövegeket is tartalmaznak, de Szelestei szerint kizártnak kell tartanunk, hogy Erdélyben ekkor latinul prédikáltak volna. A latin fogalmazás ugyan bizonyára könnyebb volt az egyházi műveltségüket latinul szerzett papoknak, de a magyar anyanyelvű szerzeteseknek nem jelenthetett nehézséget forrásaiknak latin beszédeit magyarul elmondani. Jellemző volt ezekre a beszédekre a megrögzött fordulatok, szövegszerkezeti elemek, panelek alkalmazása, példázatoknak a beszédbe való beszövése, valamint a beszéd dramatizálása, párbeszéddé alakítása. A panelek nem egyszer középkori elemekre vezethetők vissza.

Különösen jellemzők a középkori sermőkban található jellegzetességek Stockinger Mátyásnak

az 1680-as évek végéről fennmaradt prédikációira (OSzK Quart. Hung. 1424), amelyek a szónok forrásairól is tanúskodnak. Stockinger prédikációiból a kötet függelékébe Szelestei több beszédet beválogatott. Különösen tanulságos Laskai Osvát latin nyelvű és Stockinger magyar nyelvű nagypénteki prédikációjának párhuzamos közlése. Mindkettő szinte passiójáték szerűen dramatizálja Krisztus szenvedéstörténetét.

Talán éppen a függelékkel kapcsolatban merül fel némi hiányérzetünk. Azt hiszem, hasznos lett volna röviden indokolni, miért éppen ezek a beszédek kerültek közlésre, hogyan illeszkednek ezek a csíksomlyói ferences prédikációkról felvázolt képbe. A bevezető mondatokban említett egyetemi szöveggyűjtemény azonban már tartalmaz ilyen jellegű kommentárokat.

VIZKELETY ANDRÁS

Peternainé Juhász Zsuzsa: Bán Imre könyvtára. Debrecen 2005. Debreceni Egyetem, Kosuth Egyetemi Kiadó. 480 l.

Bán Imrét, Debrecen nagyhírű tudós professzorát nem kell bemutatni a *Magyar Könyvszemle* olvasóinak. Régi irodalomtörténeti kutatásai során többször jelentetett meg könyv- és könyvtártörténeti tanulmányt. Legnagyobb „könyves” érdeme a gyöngyösi ferences könyvtár megmentése és gondozása volt a második világháború után, amikor mint gyöngyösi középiskolai tanár vállalkozott családijával együtt e nehéz feladatra.

Most megjelent könyvtárának katalógusa. Készítője unokája, Peternainé Juhász Zsuzsa, akinek minden sorában érezni nagyapja iránti rajongó szeretetét. A katalógus elé családörténetet is írt, és okos értékelést a 3600 kötetet meghaladó könyvtárról.

Miként azt gondolni lehetett, Bán Imre gyermekkorától kezdve „szenvédélyesen” olvasott. A könyveiben található, beszerzésre vonatkozó beírásokból kitűnik, hogy 15 esztendő korában

kezdte tudatosan gyűjteni a könyveket. Kezdd tanárként, 1930-ban az Eötvös-kollegiumban és a Sorbonne-on eltöltött egyetemi évek után már 450 kötetes könyvtára volt. E törzsgyűjteménynek is tekinthető ötfélszáz kötet felőleli mindazokat a témákat, amelyek kutatásában a kezdő irodalomtörténész gazdag életműve később kiteljesedett. Így pl. a Dante iránti érdeklődését elindító *Isteni színjáték* Babits Mihály fordításában 1920. december 24-én, szülei karácsonyi ajándékként került a birtokába. S miként a katalógusból kiderül, e kötetet több további (összesen 18) kiadás követte az évek során olaszul, magyarul és németül. Köztük olyan becses példány is akad, amelyet maga Babits Mihály dedikált Kaposi Józsefnek, a kiváló magyar „dantistának” (1003/4/1-3 számú tétel). Ez is nagyon hamar, 1922. januárjában jutott az akkor 17 esztendős Bán Imre tulajdonába. Dante kedvéért már egyetemistaként megtanult olaszul, és évtizedekkel később Babits és Kaposi nyomdokaiba lépve, eredményesen kutatta Dante életművét.

A törzsgyűjtemény az évtizedek folyamán a gondos és kiterjedt könyvrendelések, és -vásárlások folytán, valamint a rengeteg, dedikált tiszteletpéldánynak köszönhetően szépen gyarapodott. Katalógusát szerkesztője téma szerinti csoportosításban adja közre. Miként megállapítja, a könyvtár 30%-ban szépirodalmi, 27%-ban irodalomtörténeti és irodalomelméleti tárgyú könyveket tartalmaz. Bán Imre szakterülete a régi magyar irodalom volt. Nem csoda, hogy szinte minden segédkönyv, forráskiadvány, sorozat és szakirodalmi munka megvolt neki e szakterületen. Közülük igen sok létrejöttében mint szerkesztő, vagy lektor, vagy tanácsadó ömaga is nagyban közreműködött. Megkapó olvasni a hálás tanítványok megemlékezéseit, amelyeket a katalógus szerkesztője a kötetek címlírását követően gondosan közreadott.

Bán Imre enciklopédikus érdeklődésére jellemző, hogy nem csupán a régi magyar irodalommal érintkező diszciplínák: a vallás, filozófia, pedagógia, néprajz, nyelvtudomány, művelődéstörténet, történelem témakörében gyűjtötte a könyveket, hanem több mint 300 képzőművészeti albuma, könyve volt. Sőt zenei művelt-

sége odáig terjedt, hogy még partitúrákat is vásárolt (Mozart, Beethoven, Weber, Wagner, vö. a 2032–2036 sz. tételeket).

Könyveivel a rá jellemző gondossággal bánt. Rendszerető és rendszerező elme lévén a kezébe került, számára érdekes újságkivágásokat a vonatkozó kötetekben őrizte meg. Megjegyzéseit, kiegészítéseit általában a könyvek utolsó lapjára írta. Ezek összegyűjtése és értékelése még elvégzendő feladat. Hasonlóképpen mielőbb rendezni kellene kézíratait is. Hátha előkerül köztük az általa tervezett *A középkor szellemi élete* című monográfia kézírata is, amely nagy érdeklődésre tarthat számot.

Bán Imre ex librise korai könyveibe került bele. Édesapjának, idősebb Bán Imre nyomdásznak az egri műhelyében készült. Nyitott kaput ábrázol, a kapu mögött két fa áll, hátul a messzeségben a felkelő Nap látható meletget adó sugaraival. Ahogyan a könyvek kitágítják olvasójuk világát, úgy tárta szélesre Bán Imre is tanítványai előtt a tudás, a műveltség kapuját. Ez a folyamat nem szakadt meg, hiszen a régi korok irodalmával foglalkozó, felnövekvő nemzedék számára mindig is kötelező olvasmányok maradnak művei. S ha valóra válik a nemes szándék, hogy a Debreceni Egyetemen Bán Imre emlékszobát rendeznek be, amelyben helyet kap könyvtára is, akkor az ex libris sugallta gondolat még jobban kiteljesedhet: az egyetemistákat e gazdag könyvtár is meggyőzheti arról az alapigazságról, hogy tudás, művelt professzor csakis az olvasás, a rendszeres önképzés útján válhat valakiből.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Stifter, Adalbert: Bécs és a bécsiek, életből vett képekben. Ford., szerk. és az utószót írta MUTH Ágota Gizella. Lektorok: MÁDL Antal és TÖRÖK Éva. Bp. 2005. Szent István Társulat, 255 l.

Könyv- és kultúrtörténeti érdekességet tart kezében az olvasó e kis kötet formájában. Könyvtörténeti, amennyiben a *Bécs és a Bécsiek* (Wien

und die Wiener) gyűjteményes kötet Heckenast Gusztáv kiadásában jelent meg Pesten 1844-ben. Kultúr- illetve várostörténeti, amennyiben Bécs birodalmi főváros múltját látjuk megelevenedni lapjain. A saját korában is egyedinek számító városkép-antológiát a *Magyar Könyvszemle* 2000/4. számában már bemutatta Muth Ágota Gizella, aki most arra vállalkozott, hogy Adalbert Stifter írásait kiemelve az antológiából, lefordítsa és eredeti címmel külön is megjelenesse. A magyar nyelvű fordítás megjelenése különösen jól időzített, hiszen 2005-ben ünnepelték Stifter születésének 200. évfordulóját. A jubileum alkalmából ezek az írások megjelentek az új Stifter kritikai kiadás egyik kötetében, valamint bibliofil formában is.

A *Bécs és a bécsiek* magyar nyelvű kötet tizenkét önálló fejezetet tartalmaz, Stifter írásait, amelyek tematikusan Bécshez kötődnek. A szerzői előszó világosan megfogalmazza a kötet célját: a fővárost vidám, színes életképeken keresztül az olvasó elé tárni. A célkitűzés már sejteti, hogy szubjektív, a szerző(k) által fontosnak vagy jellegzetesnek tartott szempontok alapján készültek ezek az írások. A fordító, Muth Ágota Gizella, utószavában ki is tér a városábrázolások feuilleton-közelségére, és utal arra, hogy az elbeszélések illeszkednek a Bécs-leírások akkor már meglévő hagyományába. Az eltérés a fordító álláspontja szerint azonban mind az elbeszélések stílusában mind formájában kimutatható.

Stifter e kötetben közzétett Bécs-elbeszélései szerkezetileg hasonló módon épülnek fel. A szerző gyakran támaszkodik a távolság-közelség kontrasztra, amely sajátos térbeli élményt jelent az írott szöveg olvasása közben. A felülről ránézés és a belülről kifelé, esetleg az alulról felfelé perspektíva váltakozva jelennek meg, folyamatos hullámzást és egyedi ritmust adva a szövegeknek. Jó példák erre az ábrázolásmódra a Stephansdom tornyából szemlélődő ill. a Stephansplatz alatti katakombákban, fáklyák homályos fényénél bolyongó narrátor leírásai. A toronyból szinte filmszerűen tárul elénk a város, hatalmas nyüzsgése a magasból letekintőt egy hangyabolyra vagy egy kaptár lakóira emlékezteti. A föld alatti temetkezési hely egy má-

sik világ, oda nem hatol el a tér zaja. Halotti csend és por uralja, csak itt-ott szűrődik át az emberi élet hangja, például a dóm orgonájának zúgása vagy egy szellőzőnyíláson keresztül a vakító napfény egy csóvája. A visszatérés a felszínre, vagy a leereszkedés a toronyból egy éles váltást jelent, az addig távolról észlelt tömeg folyamszerűen veszi körül az egyént, aki eleinte kissé elveszette próbál tájékozódni a forgatag kellős közepén. A perspektívaváltások okozta hullámozgás párhuzamban áll a bécsi ember-tömeg hullámozgásával, az elbeszélések zömében nagy hangsúlyt kap a város zsúfoltságának érzékeltetése. Az utcákon fel-alá járkáló tömeg keretet ad minden egyes képnek. A gyakori helyszínváltások pasztikusán érzékeltetik a pezsgést, a sokszínűséget. Stifter, aki nem csak író, hanem festő és zenekedvelő is volt, le sem tagadhatná képzőművészi és muzsikusi vénáját, mert virtuózan bánik a színekkel, gyakran képben, színekben és hangokban gondolkodik, amitől írásai meglepően modernnek válnak. Elidőzik a részletekben és zsáner- vagy életképszerű leírásokat alkot a városról és annak lakóiról.

Némelyik témája meglepően aktuális és nagy hasonlóságot mutat a 21. századi olvasó által tapasztaltakkal. A kirakatokról és hirdetésekéről szóló írás finom iróniával mutatja be az eladás és a vásárlás pszichológiáját. Egy miniatűr evolúciós folyamatábrázolás ez a kereskedés és hirdetés korai, kezdetleges formáitól egészen a rafinált, tudatos hirdetésig, amelyet a modern élet számos „vívmánya” tesz rendkívül hatékonyvá. A szó legszorosabb értelmében Ádám-nál és Évánál kezd, és első üzletelőnek a kígyót tekinti, aki még kirakat nélküli üzletében, a fán, veszi rá Évát, az első vásárolni nem akaró vásárlót a vásárlásra. A narrátor az elbeszélés elején félreérthetetlenül közli álláspontját a hirdetésekkel kapcsolatban, szerinte a hirdetések és kirakatok célja, hogy ne csak „az vásároljon, aki akar, sokkal inkább és tulajdonképpen az, hogy az *vásároljon*, aki nem akar”. Különösen a nőket tartja veszélyeztetett csoportnak, mert ők igencsak fogékonyak a hirdetésekre, főleg akkor, ha valamilyen újdonságot hosszú, bonyolult névvel kínálnak. Ez a narrátor szerint

vásárlásra csábítja a hölgyközönséget. A városleíró és korkritikai szövegek mellett megtalálhatók a kötetben a bécsi ember jellemzései is, aki az osztrákok egy külön válfajaként jelenik meg, olyan megkülönböztető jegyeket hordozva mint a kedélyesség, az evés és az ivás szeretete, a pompakedvelés, a szórakozás keresése, az élvezetek halmozása. A narrátor az ócskapiac árusait tekinti a bécsi ember egyik példájának. Ők testesítik meg a jellegzetes bécsi humort, joviálisak és egészen egyéni beszédstílusuk van. A kívülről és belülről láttatás egymásmelletteisége a narrátor személyében is megjelenik, aki eredetileg nem bécsi, de már jó ideje ott él, és ismeri a város minden részletét. Ugyanakkor képes arra, hogy a kívülről jövő szemével nézze és írja le a fővárost és lakóit. Saját tapasztalatainak elmondása után egy fejezetben három vidéki diák csetlés-botlását tárja az olvasó elé, az ő példájukon mutatja be, hogyan tanul bele valaki a bécsi életbe, milyen kezdeti nehézségekkel és szokatlanságokkal kell megküzdenie ahhoz, hogy egy idő után már teljesen otthonosan mozogjon a fővárosban. A fordító utószavából megtudhatjuk, hogy ez a rész életrajzi ihletésű, és megírásakor Stifter saját diákevei emlékeiből merített.

Muth Ágota Gizella, a kötet fordítója, kb. 20 oldalas utószavában kitér a *Bécs és a bécsiek* antológia 1844-es magyarországi megjelenésére, valamint Majláth János gróf és Heckenast Gusztáv jelentőségére, előbbi felfedezte, utóbbi pedig kiadta az író műveit Magyarországon. Ezt követi Stifter ábrázolásmódjának példákön bemutatott elemzése, az író és Bécs kapcsolatának, valamint a kettős tehetségű művész modernségének tárgyalása. Az irodalomtörténet hajlamos Stiftert igazi biedermeier művésznak beállítani, akit mi sem jellemez kevésbé, mint a modernség. Az utóbbi években azonban szemléletváltást tapasztalhatunk, és a fordító, aki az író munkásságának jó ismerője, röviden ki is tér arra, hogy Stifter modernsége abban rejlik, hogy a szerző a művészetek különböző terén is járatos volt, és műveivel oly módon teremtett átjárást a festészet, a zene és az irodalom között, hogy az egymástól eltérő médiumok látás-

és ábrázolásmódját sikeresen ültette át az irodalomba.

A kötetbe rendezett elbeszélések rengeteg helyszínt érintenek, a városi labirintusban utca-, tér- és kerületnevekkel kalauzolnak, ezért a Bécsset ismerőknek és az ott nem járatos olvasó számára egyaránt érdekesek és informatívak a fordító jegyzetei. Ezek nem csak a földrajzi tájékozódást segítik, hanem eligazítanak a számos történelmi eseményben és utalásban, és megkönnyítik néhány mellékesen említett személy beazonosítását is.

Stifter város- és emberképei nemcsak olvasmányosak, de finom humoruk miatt szórakoztatóak is. A fordítás egésze igényes, a fordító lektoraival sikeresen oldotta meg feladatát, hiszen a szövegen, még ha olvasás közben világos is, hogy nem kortárs író művét tartjuk kezünkben, alig érezhető annak kora. A tetszetős kis kötet kordokumentumként és kultúrtörténeti szempontból egyaránt értékes és tartalmas olvasmány mindazoknak, akiket érdekel az osztrák főváros múltja, és akik kíváncsiak arra, hogyan látta egy éles szemű író-festő a 19. század közepe a bécsi embereket és hétköznapjaikat.

RITZ SZILVIA

Die Anfänge der europäischen Druckgraphik. Holzschnitte der 15. Jahrhundert und ihr Gebrauch. Hrsg. von Peter PARSHALL, Rainer SCHOCH, mit David S. AREFORD, Richard S. FIELD, Peter SCHMIDT. (Ausstellungskatalog.) National Gallery of Art, Washington, 4. September – 27. November 2005; Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, 15. Dezember 2005. – 19. März 2006. Nürnberg, 2005. Germanisches Nationalmuseum, 371 l.

A washingtoni Nemzeti Galéria és a nürnbergi Germán Nemzeti Múzeum közös vállalkozása nyomán nem csupán egy, a Gutenberg előtti idők nyomtatott grafika történetéről rendeztek először nemzetközi kiállítást, hanem a két nyelven kiadott katalógussal alapvető kézikönyvet is megalkottak (az angol kiadás: *Ori-*

gins of European Printmaking. Fifteenth-Century Woodcuts and Their Public, Yale University Press). A professzionális, és nagyon bő tárgyleírások mellett négy tanulmányt is tartalmaz a katalógus kötete.

A nyomtatott grafika történetét összefoglaló könyvek mind kiemelik, hogy a papír elterjedésével párhuzamosan Európában a fametszetről sokszorosított lapok népszerűek voltak az egyházi témákat illetően, mind a kártyalapok használatában (magyarul erről kiváló összefoglalás: SZENTECKI Csaba: *A nyomtatott grafika története és technikái*. Bp. 2003. Műszaki Kiadó). Az első fametszetnyomat – a hagyomány szerint – 1370 körülről maradt ránk, a keresztre feszítést ábrázolja (Bois Protat). A műfaj fénykora az 1430 és 1460 közötti időkre tehető, majd a 15–16. század fordulóján már számos, kevés szöveggel kísért képsorozatot is kiadtak, főként a Németalföldön és Németországban (Blockbücher). Már a legutóbbi, ez utóbbiakat bemutató mainzi kiállítás is annak a szakmai programnak a jegyében készült, hogy a képek és használatuk együtt jelenjenek meg, illetve a katalógust kísérő tanulmányok is koncentráltak a képek olvasástörténeti jelentőségére (*Blockbücher des Mittelalters. Bilderfolgen als Lektüre. Ausstellung*, Gutenberg-Museum, Mainz 22. Juni 1991 bis 1. September 1991. hrsg von Gutenberg-Gesellschaft und Gutenberg-Museum. Katalogtexte von Sabine MERTENS, Elke PURPUS, Cornelia SCHNEIDER. Mainz am Rhein, 1991, von Zabern).

Peter Marshall és Rainer Schoch tanulmánya egy rövid áttekintés a korai fa-, és rézmet-szet kutatástörténetéről (*Der frühe Holzschnitt und die Rezeption des Primitiven*). A 16. században már vitáztak arról, hogy a megelőző évszázadban felvirágzott képsokszorosítási eljárással készült, immár birtokolható képek, a művészet kategóriájába tartoznak-e, vagy egyszerűen mesteremberek ügyes termékeiről van szó. Még Vasari sem tartotta művészeknek az ilyen képek előállításait. Témájukat tekintve az első fél évszázadban világi jellegűek voltak az így előállított nyomatok (főként fametszetek, ritkábban réz-metszetek). A komolyabb könyv-, és műgyűj-

tők nem törekedtek a megszerzésükre. Az első jelentős gyűjtőként a tanulmány szerzője Kolombusz Kristóf fiát, Ferdinand Colombust említi. Jóllehet a korai fametszetek kutatása már a 17. században elkezdődött (Karel van Mander, Joachim von Sandrart), komolyabb értékelésükre a 18. század közepén került sor (Pierre Simon Fournier le Jeune, Jean Mische Papillon). Ezzel a könyvművészeti alkalmazásuk is újabb lendületet nyert. A tanulmány a továbbiakban ezt az utat kíséri végig a 20. századi avantgarde alkalmazásokig.

Richard S. Field tanulmánya (*Der frühe Holzschnitt: Was man weiß und was man nicht weiß*) elején becslésekbe bocsátkozik. A 15. századi fa-, és fémmetszetek 20. század eleji bibliográfiája 4735 darabot ismert, azóta közel 500 újabbat találtak. Ha átlagosan 1000 példányra tesszük az egyes darabok példányszámát, akkor is félmillió kép készült, amelynek mediális hatásával nem számolni a korszak félreértését jelentené. A szerző, elfogadva Paul Kristeller 1905-ből származó periodizációját az egylapos nyomtatványok 15. századi történetét illetően (1400–1440, 1440–1470, 1470–1500) arra a nem egészen 80 darabra koncentrált, amely 1440 előtt jelent meg, és amelyek közül csak öt ismert kétfajta nyomtatásban. Ezeket a nyomtatásokat a metszett vonalak szépsége, az arányos ábrázolás, a színek alkalmazása és a szövegek hiánya jellemzi. Ez utóbbi szempontból 1440 körül alapvető változás következik majd be, a szövegek néha csaknem uralják a metszeteket. A tanulmány nagyobb részében Field szinte kizárólag azzal foglalkozik, amit ténylegesen nem tudunk, tehát csak találgatunk: mikor és hol kezdődött el a papírra történő képnymtatás? Minden bizonnyal az előzmények között említhető a viaszra, bőrre és a textíliára történő nyomás (pecsét, könyvkötés, nyomott szövetek), amelyekből a kiállításokon is számos szép 14. századinak datált darab látható. Éppen az egyik legszebb, Bázelen található velencei szövetnyomat (Sittener Tapete) az egyik bizonyíték arra, hogy ezeknek a nyomatoknak a próbájaként a textíliára előtti papírra is nyomtattak. Field a legkorábbi papírnymatok datálásában számos ponton szakít

*Árpádházi Szent Erzsébet
(Gutenberg előtti nyomtatott grafika Petrus Christus festői „átmentésében”
1455 körül)*

a szakirodalmi hagyománnyal, állítja, hogy az első, 1370 körülre datált Bois Protat későbbi, talán a 15. század elején keletkezett, és szerinte a 14. századi kártyajátékokat tiltó rendeletek sem biztosan nyomtatott kártyalapokkal játszott szerencsejátékokra vonatkoztak. Az első minden kétséget kizárólag papírra nyomtatott kártya 1440 és 1450 közötti. A tanulmány ezek után alapos vizsgálathoz vet alá minden, a korai metszetkészítéssel kapcsolatos kifejezést – mesterségnevek, számszámok megnevezése, az egyes technikai részletek elnevezése – és a vízjeleket mindvégig azzal a nézőponttal, hogy valóban a papírra történő metszet-nyomatásra vonatkoznak-e. Ugyanezzel az attitűddel követi végig az ábrázoló alakok és jelenetek lehetséges egymásra hatását, bevonva természetesen a társművészeteket (textil, táblafestészet, szobrászat, üvegfestészet, kerámiák) alkotásain fellelhető hasonló formákat is a vizsgálatba. Végső megállapítás helyett csak kérdéseket sorol, amelyek azonban sugallják: a 15. század előtt papírra nyomott fametszetekről Európában nem beszélhetünk. Megjelenésük összefügg a korszak mediális változásaival, az új művészet/mesterség célja a reprodukció és az informálás volt.

Peter Schmidt rögtön tanulmánya elején (*Das vielfältige Bild: Die Anfänge des Mediums Druckgraphik zwischen alten Thesen und neuen Zugängen*) megfogalmazza kérdéseit: Mi is ezekben a korai metszetekben kulturhistóriai szempontból olyan jelentős? A technikai újítás valóban Gutenberget előleghi meg? Új esztétikai minőség jelenik meg ebben a fekete-fehér vo-

nal-művészetben? Egy új fejezete a népművészetnek? Az ájtatos képek a vallásos művészet és a vallásos érzés új minőségét jelölik? A jelenség a tömegművelődés előképe? Valójában ez a tanulmány egy kutatástörténeti összefoglalás is, hiszen a kérdésekben benne foglalják a válasz is: valamennyi felvetett szempontból értékelendő a 15. század nyomtatott grafikai termése. Ezen túlmenően azonban a szerző nagyon fontos részt szentel tanulmányában a festészet és a nyomtatott grafika motívumai, alakjai összefüggésének. E vizsgálattal fedezett fel egy új nyomtatott lapot, amely fizikai valójában nem maradt ránk, de Petrus Christus 1455 körül lefestette magát a sokszorosított képet: feltűzte egy patrónus párt ábrázoló festményén a háttér falára. A nyomtatvány Árpád-házi Szent Erzsébetet ábrázolja. Maga ez a felfedezés is ráirányítja a figyelmet a nyomtatott grafika korabeli használói körére, vagyis annak médium jellegére. Tematikus csoportonként természetesen más és más társadalmi réteg volt ezeknek a nyomtatványoknak a felhasználója, tény azonban, hogy elterjedt az egyszerű emberek körében is. Vagyis valóban megvolt a tömegművelődés jellege.

Amíg Field több ponton felhasználta a vízjelkutatás eredményeit, Shelley Fletcher valóban sorra vette valamennyi fennmaradt, vízjellel ellátott nyomtatvány vízjelét. A katalógus így nem csupán a kiállított darabok leírása, értékelése, hanem a 15. századi nyomtatott grafikai lapok vízjelkatalógusa is egyben.

MONOK ISTVÁN

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és lemezen is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a lemezen lévő szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
5. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. féloldalmi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
6. A beküldött kézírathoz kérjük, ne mulasszák el csatolni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg faxszám, e-mail cím), amely feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
7. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

TARTALOM

<i>Borsa Gedeon – Perger Péter</i> : Heltai „Újtestametum”-ának kiadása(i) vízjel nélküli papíron (1561–1562)	121
<i>Lázs Sándor</i> : A megkerült Pozsonyi Kódex és Szegedi Antifonale, valamint két elkallódott kézirat	146
<i>Farkas Gábor Farkas</i> : Az 1595-ös rejtélyes csillag	162
<i>Knapp Éva</i> : Ismeretlen források Otrokocsi Foris Ferenc katolizálásának kérdéséhez	201
<i>Balázs Attila</i> : A Nemzeti Újság és szerkesztői	218
<i>Rózsa Mária</i> : Magyarország a Grenzboten című folyóiratban (1849–1880). II.	238

KÖZLEMÉNYEK

<i>Kertész Balázs</i> : Krónikáink Szent László-ábrázolásának forrásaihoz	254
<i>Szelestei N. László</i> : Balassi Bálint sorait tartalmazó 17. századi verskézirat	257
<i>Lőkös Péter</i> : Eine Fleming-Strophe in einem Stammbuch des 18. Jahrhunderts	259
<i>Várnai Jakab</i> : A „Quaracchi atyák” szövegkritikai tevékenysége	265
<i>Bálint Gábor</i> : A Révai–Franklin per 1912-ben	272
<i>Kőszegfalvi Ferenc</i> : Egy mezővárosi nyomda- és sajtóvállalkozás a 20. században	278

SZEMLE

Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. Gesammt und beschrieben von Graf Alexander Apponyi. Teil I–II. Band I–IV. Neubearbeitet von József Vekerdi. Bp. 2004. Teil III. Band V. Hrsg. von József Vekerdi. Bp. 2004. (<i>Németh S. Katalin</i>)	285
Szelestei N. László: Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században. Csíksomlyói kéziratok prédikációk Piliscsaba, 2003. (<i>Vizkelety András</i>)	287
Peternainé Juhász Zsuzsa: Bán Imre könyvtára. Debrecen, 2005. (<i>P. Vásárhelyi Judit</i>)	289
Stifter, Adalbert: Bécs és a bécsiek, életből vett képekben. Ford. Muth Ágota Gizella. Bp. 2005. (<i>Ritz Szilvia</i>)	290
Die Anfänge der europäischen Druckgraphik. Holzschnitte der 15. Jahrhundert und ihr Gebrauch. (Ausstellungskatalog.) Nürnberg, 2005. (<i>Monok István</i>)	292

SOMMAIRE

<i>Borsa, Gedeon – Perger, Péter</i> : Les éditions du Nouveau Testament de Heltai sur papier sans filigrane (1561–1562)	121
<i>Lázs, Sándor</i> : Le Codex de Pozsony et l'Antiphonale de Szeged retrouvés, ainsi que deux manuscrits perdus	146
<i>Farkas, Gábor Farkas</i> : L'étoile énigmatique de l'année 1595	162
<i>Knapp, Éva</i> : Sources inconnues relatives de la conversion de Ferenc Otrokocsi Foris	201
<i>Balázs, Attila</i> : Le 'Nemzeti Újság' (Journal National) et ses rédacteurs	218
<i>Rózsa, Mária</i> : La Hongrie vue dans la revue 'Grenzboten' (1849–1880). II.	238

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Kertész, Balázs</i> : Contributions aux sources de l'image de Saint Ladislas de nos chroniques	254
<i>Szelestei N., László</i> : Manuscrit de vers du 17 ^e , contenant des lignes de Bálint Balassi	257
<i>Lökös, Péter</i> : Eine Fleming-Strophe in einem Stammbuch des 18. Jahrhunderts	259
<i>Várnai, Jakab</i> : L'activité de critique de texte des „pères Quaracchi”	265
<i>Bálint, Gábor</i> : Le procès Révai-Franklin en 1912	272
<i>Kőszegfalvi, Ferenc</i> : Une entreprise d'imprimerie et de presse de bourgade au 20 ^e siècle	278

REVUE

Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. Gesammelt und beschrieben von Graf Alexander Apponyi. Teil I–II. Band I–IV. Neubearbeitet von József Vekerdí. Bp. 2004. Teil III. Band V. Hrsg. von József Vekerdí. Bp. 2004. (<i>Németh, S. Katalin</i>)	285
Szelestei Nagy, László: Pratique sermonnaire des franciscains hongrois au 17 ^e siècle. Sermons manuscrits de Csiksomlyó. Piliscsaba, 2003. (<i>Vizkelety, András</i>)	287
Peternainé Juhász, Zsuzsa: Bibliothèque de Imre Bán. Debrecen, 2005. (<i>P. Vásárhelyi, Judit</i>)	289
Stifter, Adalbert: Vienne et les Viennois, par des images prises de la vie. Traduit par Ágotha Gizella Muth. Bp. 2005. (<i>Ritz, Szilvia</i>)	290
Die Anfänge der europäischen Druckgraphik. Holzschnitte der 15. Jahrhundert und ihr Gebrauch. (Ausstellungskatalog.) Nürnberg, 2005. (<i>Monok, István</i>)	292

MAGYAR
KÖNYV-
SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

122. ÉVFOLYAM

2006

3

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

122. ÉVFOLYAM 2006. 3. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társzerkesztő*

TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

---

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányoként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Irók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti a Baththyány Kultur-Press Kft.** (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2006-tól egy évre 1800 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlapon* rendelhetők meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

KERTÉSZ BALÁZS

Megjegyzések Szent László kanonizációjához

Laskai Osvát második Szent László-sermójának forrásproblémája*

Laskai Osvátnak a címben említett prédikációja különösen érdekes, ugyanis a szerző ebben a beszédében részletesen foglalkozik Szent László szentségével és kanonizációjával.¹ László szentté avatásának körülményeiről, lefolyásáról keveset tudunk,² ezért nagyon fontos annak a kérdésnek a tisztázása, hogy a sermónak van-e forrásértéke a kanonizációra nézve, és ha igen, akkor honnan származnak Laskai értesülései.

A beszéddel először Pray György foglalkozott, aki még Temesvári Pelbártnak tulajdonította azt, ugyanakkor arra is figyelmeztetett, hogy a szerzőség kérdése bizonytalan. Véleménye szerint a ferences prédikátor egy olyan, bővebb szövegezésű Szent László-legendát használt, amely a kanonizációs iratok alapján készült.³ Pauler Gyula, aki Pray nyomán a beszédet szintén Temesvári Pelbártnak tulajdonította, úgy gondolta, hogy a László szentségével szemben emelt kifogásokat a késő középkori prédikációs szerző találta ki, véleményét azonban nem indokolta.⁴ Rugonfalvi Kiss István a Laskai-sermo egy helyének az Árpádok trónöröklési rendjére vonatkozóan forrásértéket tulajdonított, s azt állította, hogy a barát a kérdéses

* E helyen is szeretnék köszönetet mondani Madas Editnek munkám során adott tanácsaiért.

¹ A ferences író szentekről szóló beszédgyűjteményének első kiadása: OSUALDUS de Lasko: *Sermones de sanctis Biga salutis intitulati*. Hagenau, 1497. (Vö. BORSA Gedeon: *Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői*. = MKsz 2005. 1. sz. 1.) Az említett sermo a kötetben belül a 49. beszéd. L. például az OSzK Inc. 1029. jelzetű példányát. A sermót kiadta MADAS Edit: *Sermones de sancto Ladislao rege Hungariae. Középkori prédikációk Szent László királyról*. (Kétnyelvű kiadás.) Debrecen, 2004. 232–251. /ΑΓΑΘΑ 15./ (A továbbiakban: MADAS: i. m. 2004.)

² HORVÁTH János: *A Gellért-legendák keletkezése és kora*. In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Szerk. HORVÁTH János és SZÉKELY György. Bp. 1974. 156–162. (A továbbiakban: HORVÁTH: i. h. 1974.); TÖRÖK József: *Szent László liturgikus tisztelete*. In: *Athleta patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*. Szerk. MEZEY László. Bp. 1980. (a továbbiakban: *Athleta patriae*) 137–139. (A továbbiakban: TÖRÖK: *Szent László, i. h.* 1980.); Uő: *Szent László szenttéavatása*. = *Műemlékvédelem* 1992. 197–202. (A továbbiakban: TÖRÖK: i. h. 1992.); Uő: *A tizenkettedik század magyar egyháztörténete*. Bp. 2002. 131–137.; KLANICZAY Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban*. Bp. 2000. 161–162. (A továbbiakban: KLANICZAY: i. m. 2000.)

³ PRAY, Georgius: *Dissertatio historico-critica de sancto Ladislao Hungariae rege*. Posonii, 1774. 5–15.

⁴ PAULER Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád házi királyok alatt. I.* Bp. 1899. 517. 572. jegyzet.

helyen Szent László szentté avatási jegyzőkönyvéből merített, de állítását ő sem bizonyította.⁵ Bartoniek Emma és Domanovszky Sándor cáfolták R. Kiss eredményeit; véleményük szerint a szóban forgó sermórészletnek nincs forrásértéke az Árpád-kori trónöröklési rendre nézve.⁶ Ezek után R. Kiss egy tanulmányt kifejezetten annak bizonyítására szentelt, hogy a ferences barát felhasználta Szent László kanonizációs jegyzőkönyvét.⁷ Néhány évtizeddel később Gerics József a prédikáció egy rövid részletével kapcsolatban arra a következtetésre jutott, hogy az annak a 12. század derekán kialakult legitimista tradíciónak az elemeit tartotta fenn, amely miatt a kanonizációs eljárás során László szentségével szemben kifogások merülhettek fel.⁸ A sermót Szűcs Jenő is tanulmányozta, ő azonban annak eszméletörténeti vonatkozásait igyekezett kimutatni, a László szentségét és szentté avatását érintő problémával nem foglalkozott.⁹ A továbbiakban néhány észrevételt szeretnék tenni R. Kiss Istvánnak Szent László kanonizációs jegyzőkönyvével foglalkozó tanulmányával kapcsolatban.

A László-beszédnek az a passzusa, amelyet R. Kiss is közöl,¹⁰ s amely – véleménye szerint – az Árpádok trónöröklési rendjéről is tájékoztat, így hangzik:

„Quod autem regnum Hungarie legitime concernebat beatum regem Ladislaum potius, quam Solomonem regem, patet per Hungarorum cronicam, ubi habetur, quod in secundo ingressu Hungarorum in Pannoniam primus princeps fuit Arpad, secundus Zolthan, tertius Thoxon, qui genuit tres filios, scilicet Geysam, Michaellem et Calvum Ladislaum. Geysa genuit sanctum regem Stephanum, Michael Wazul, et obiit per effossionem oculorum per reginam Gesla, consortem regis sancti Stephani. Ladislaus vero genuit tres filios, scilicet Andream, Belam et Leventhe, qui propter metum dicte regine profugerunt in Poloniam, ubi Bela in singulari certamine pro rege Polonie devicit quendam Alemanum statura magnum, ideo rex Polonie filiam suam tradidit ipsi Bele in coniugium, de qua genuit in Polonia duos filios, scilicet Geysam et Ladislaum, et in Hungaria unum, scilicet Lumpertum. *Cumque Hungari gravarentur per regem Petrum Alemanum, coacti introduxerunt heredes legitimos regni, scilicet Andream, Belam et Leventhe. Tali inter se dispositione prehabita, ut unus quousque viveret, regnaret, post cuius mortem, etiam si successorem haberet, alius regnare deberet, deinde tertius. Et sic inter trium fratrum generationes circumiret regimen. Primo igitur Andreas Albus, quia maior erat natu, regnavit, qui genuit Salomonem, quem contra iuramentum suum et ininitum fedus adhuc in cunis coronavit Bela metu mortis consentiente, Le-*

⁵ RUGONFALVI KISS István: *Trónbetöltés és ducatus az Árpád-korban*. = Századok 1928. 743–745.

⁶ BARTONIEK Emma: *Az Árpádok trónöröklési jogához*. = Századok 1929. 37–43., különösen 39.; DOMANOVSKY Sándor: *Az Árpádok trónöröklési jogához*. = Századok 1929. 43–52., különösen 43–45.

⁷ RUGONFALVI KISS István: *Szent László kanonizációs jegyzőkönyvének nyomai*. In: *Pap Károly Emlékkönyv*. Debrecen, 1939. 159–169. (A továbbiakban: RUGONFALVI: *i. h.* 1939.)

⁸ GERICS József: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*. Bp. 1961. 105. (A továbbiakban: GERICS: *i. m.* 1961.); GERICS József–LADÁNYI Erzsébet: *A Szent László-ábrázolás forráskérdései legendájában és a krónikában*. = MKsz 2002. 1. sz. 4. (A továbbiakban: GERICS–LADÁNYI: *i. h.* 2002.)

⁹ SZÜCS Jenő: *Nép és nemzet a középkor végén*. In: *Uő: Nemzet és történelem*. Bp. 1974. 574–576.

¹⁰ RUGONFALVI: *i. h.* 1939. (7. jegyzet) 166., 168.

venthe vero in infidelitate obiit, et sic regnum legitime ad Geysam et sanctum regem Ladislaum erat devolutum. Verumtamen annis multis fidelissime servierunt Salomoni. Sed ipse volens eos iniuste occidere, fugierunt in Poloniam, et inde copioso exercitu congregato expulerunt Salomonem, et sub eo Geysa, frater beati Ladislai tribus annis regnavit, ipse autem XIX annis. Tandem Colomanus, filius Geysae XVIII annis.”¹¹

A közelmúltban sikerült kimutatni, hogy Laskai használta a Thuróczy-krónikát.¹² A bemutatott sermórészlet összeállítása során ebből merített, de nem egy összefüggő szövegegységet idézett, hanem a krónika különböző helyeire támaszkodva fogalmazott. A kurzívval jelölt részlet szerint a Péter által elnyomott magyarok hazahívják az ország törvényes örököseit, Andrást, Bélát és Leventét, akik maguk között úgy rendelkeznek, hogy ameddig egyikük él, addig uralkodik, s halála után a következő testvér követi az uralomban akkor is, ha közben utódja születik, s ezután következik a harmadik testvér; így mindhárman sorra kerülnek. Az uralkodást András kezdi, mivel ő a legidősebb. Mindez nem található meg a krónikákban, a szöveg minden bizonnyal a ferences barát önálló fogalmazása.¹³

Az elmondottakból következik, hogy Laskai az idézett passzus megfogalmazása során nem Szent László kanonizációs jegyzőkönyvéből merített, s a sermónak nincs forrásértéke az Árpádok trónöröklési rendjére nézve.

R. Kiss az August Bielowski által kiadott *Monumenta Poloniae Historica* első kötetében rábukkant egy olyan töredékre, amelynek szövege megegyezik az előbb idézett sermórészlettel.¹⁴ A töredék írását R. Kiss – sajátos bizonyítási eljárással – igyekezett 1497 előttre datálni. Erre azért volt szüksége, mert Laskainak a szentekről szóló beszédek tartalmazó prédikációskötete először 1497-ben jelent meg. R. Kiss, miután „bizonyította”, hogy a lengyel töredék 1497 előtt íródott, levonta a saját szempontjaihoz igazított következtetést: „... a két azonos szövegnek egy előttünk ismeretlen közös forrása volt, mely Laskai többszöri hivatkozása szerint nem lehet más, mint az avatási jegyzőkönyv.”¹⁵ A szerző bizonyítási eljárásával kapcsolatban több megjegyzést is tehetünk.

A. Nem világos, hogy R. Kiss a ferences író mely hivatkozásaira gondol.

B. Szerinte a „legfeltűnőbb különbség a lengyel kézirat és Laskai szövege között az, hogy Laskai modern, humanista helyesírást követ, míg a lengyel író híven követi kéziratát az előtte szokatlan nevek leírásában is.”¹⁶ Ez a kijelentés meglepő, ugyanis a ferences barát nem a humanista helyesírást követi. A tanulmány

¹¹ MADAS: *i. m.* 2004. (1. jegyzet) 236., 238.

¹² KERTÉSZ Balázs: *Krónikaszövegek Laskai Osvát prédikációiban*. In: *A ferences lelkeség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. Szerk. ÖZE Sándor és MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert. Pécs-Bp., 2005. 669–684. (A továbbiakban: KERTÉSZ: *Krónikaszövegek*, *i. h.* 2005.)

¹³ KERTÉSZ: *Krónikaszövegek*, *i. h.* 2005. (12. jegyzet) 680–683.

¹⁴ *Monumenta Poloniae Historica*. Tomus I. Edidit August BIELOWSKI. Warszawa, 1960.² 488–489. (A továbbiakban: *MPH*) A töredék eredeti írása a 484. és 485. oldalak közötti lapon látható. A képet RUGONFALVI is közli: *i. h.* 1939. (7. jegyzet) 167.

¹⁵ RUGONFALVI: *i. h.* 1939. (7. jegyzet) 165.

¹⁶ RUGONFALVI: *i. h.* 1939. (7. jegyzet) 165.

írója saját bevallása szerint az 1497-es kiadást használta.¹⁷ Ahhoz, hogy meggyőződjünk állításának valótlanágáról, elég egyetlen sermót elolvasni a kötetből.

C. A szerző szerint a lengyel író híven követte forrását a névalakok leírásában, jóllehet nem egy konkrét kézíratról, hanem csak egy, a tanulmány írója által feltételezett forrásról van szó, így a névalakok összehasonlítására nem is nyílhat mód.

Ahhoz, hogy a két szöveg egymáshoz való viszonyát megállapíthassuk, össze kell vetnünk azokat. Itt csak az összevetésből levonható következtetéseket ismerettem, a *Monumenta Poloniae Historica*ban olvasható változatot lábjegyzetben közlöm.¹⁸

1. Laskai szerint Béla Lengyelországban egy bizonyos „aleman”-t győz le párvialban, a krónikák elbeszélése szerint azonban Béla ellenfele a pomerán fejedelem. Mivel az eredeti történetet éppen a ferences író változtatta meg,¹⁹ a töredék nem keletkezhetett a László-sermo előtt, sőt, joggal gondolhatunk arra, hogy a töredéket a beszédről másolták.

2. A feltételezést az is alátámasztja, hogy a prédikációhoz képest a töredék szövege több helyen romlott. A hibák valószínűleg a másolás során keletkeztek, közülük néhány értelemzavaró. Lássunk néhány példát! (L=Laskai, T=töredék)

L regnum Hungarie legitime *concernebat* beatum regem Ladislaum—T Regnum Hungarie legitime *commeabat* ad beatum regem Ladislaum; L Arpad—T Harpad; L Michaelem—T Mychlemum; L Hungari ... *coacti* introduxerunt heredes legitimos regni—

¹⁷ RUGONFALVI: *i. h.* 1939. (7. jegyzet) 159. 1. lábjegyzet.

¹⁸ „De sancto rege Ladislao. Regnum Hungarie legitime commeabat ad beatum regem Ladislaum potius quam Salomonem regem; scimus per Croynicam Hungarorum ubi habetur, quod in secundo ingressu Hungarorum in Pannoniam primus princeps fuit Harpad, secundus Zotham, tertius Thoxon qui genuit tres filios scilicet: Geyzan, Mychlemum et caluum Ladislaum. Geyza genuit sanctum regem Stephanum, Mychl et Vanzul, qui obiit per effosionem oculorum per reginam Gesla, consortem regis sancti Stephani. Ladislaus vero genuit tres filios scilicet: Andream, Belam et Leventem, qui propter metum dicte regine profugerunt in Poloniam, ubi Bela in singulari certamine pro rege Polonie devicit quendam Alemannum statura magnum; ideo rex Polonie filiam suam tradidit ipsi Bele in coniugium, de qua genuit in Polonia duos filios, scilicet Geyzam et Ladislaum, et in Hungaria unum, scilicet Lumpartum. Cumque Hungari gravarentur per regem Petrum Alemanum eo actu introduxerunt legitimos heredes regni, scilicet Andream, Belam et Leventem tali inter se dispositione prehabita: ut unus quousque viveret regnaret. Post eius mortem, etiamsi successorem haberet, alius regnare debet, deinde tertius, et sic inter trium fratrum generatione maneret regimen. Primo igitur Andreas albus, qui maior erat natu, regnavit, qui genuit Salomonem, quem contra iuramentum suum et ininitum fedus adhuc in cunis coronavit, Bela metu mortis consentiente. Levente vero in infidelitate obiit. Et sic regnum legitime ad Geysam et sanctum regem Ladislaum erat devolutum. Verumtamen annis multis fidelissime servierunt Salomoni; sed ipse volens eos iniuste occidere, fugerunt in Poloniam, et inde copioso exercitu congregato expulerunt Salomonem, et super eo Geysa, frater beati Ladislai, tribus annis regnavit, ipse autem XIX annis, tandem Colomanus filius Geysae XVIII annis.” (*MPH* 488–489.) A két szöveget RUGONFALVI is összehasonlítja úgy, hogy hozza a László-sermo részletét, s abban a töredék eltéréseit zárójelben tünteti fel, azonban mindkét változatot pontatlanul közli. (*i. h.* 1939. [7. jegyzet] 166., 168.)

¹⁹ KERTÉSZ: *Krónikaszüvegek*, *i. h.* 2005. (12. jegyzet) 681–682.

T Hungari ... *eo actu* introduxerunt heredes legitimos regni; L Primo igitur Andreas Albus, *quia maior erat natu*, regnavit—T Primo igitur Andreas albus, *qui maior erat natu*, regnavit; L expulerunt Salomonem, et *sub eo* Geysa ... tribus annis regnavit—T expulerunt Salomonem, et *super eo* Geysa ... tribus annis regnavit

3. A töredék egyik mondata különösen sokat árul el a két szöveg egymáshoz való viszonyáról. A „Cumque Hungari gravarentur”-kezdetű mondat utolsó tagmondata (et sic ... regimen) értelmetlen, ugyanis itt a Laskainál olvasható 'generationes' helyett 'generatione' alak található; ez azonban minden bizonnyal másolási hiba, nem úgy, mint a 'circumiret' igének 'maneret'-tel történő felcserélése, ami arról tanúskodik, hogy a másoló a másolt szövegnek pont a lényegét nem értette. Ahogy azt már korábban említettem, a kurzívval jelölt sermórészlet a ferences szerző saját leleménye. Ezekben a sorokban ő maga fogalmazza meg azt az elvet, amelynek segítségével bizonyíthatja Szent László uralmának legitimitását. Ennek az elvnek az a lényege, hogy az uralom körbe megy (circumiret) András, Béla és Levente között akkor is, ha valamelyiküknek utóda születne. András Salamon megkoronázásával megsértette ezt az elvet, ezért az uralom jogosan háramlott Gézára és Lászlóra.²⁰ A töredék másolója éppen a 'circumiret' igét változtatta 'maneret'-re elárulva ezzel, hogy nem volt tisztában a beszédrészlet lényegi mondanivalójával.

Láthattuk, hogy R. Kiss a két szöveget Szent László kanonizációs jegyzőkönyvére vezette vissza. Szerinte az „avatási jegyzőkönyv elbeszélésének kétségtelen célja az ősi öröklési rend bizonyítása. Ezt olyan szabatosan adja elő, mint egyetlen egy más kútfőnk sem.”²¹ Úgy gondolom, a feljebb elmondottakból világosan következik, hogy a töredéket Laskai Szent László-sermójáról másolták, s így az a ferences barát beszédei utóéletének szempontjából fontos.

Az eddig megfogalmazott észrevételek alapján megállapítható, hogy R. Kiss tanulmányában több megalapozatlan, elhamarkodott állítást is tesz. Mivel jelen dolgozatnak nem célja a tanulmány minden egyes állítását bemutatni, ezért a továbbiakban már csak egy pontra szeretnék kitérni.

A szerző nem fogadja el az 1192-es dátumot László szentté avatásának évszámául: „Laskai Osvát szent beszéde szerint az avatás 1195-ben, László halálának száz éves fordulóján történt. A kettős és ötös szám összecserélése igen könnyű dolog. Én a Laskai olvasását tartom helyesnek.”²² Ez a megfogalmazás zavaros. Bár R. Kiss elfogadja az 1195-ös évszámot, mégis mintha magyarázni próbálná azt, amikor kijelenti, hogy a kettést és az ötöst könnyű felcserélni. Okleveles adatokra támaszkodva kitalál egy elméletet annak alátámasztására, hogy a szenttéavatásnak 1192 után kellett megtörténnie,²³ a szerző érezhetően így próbálja elfogadhatóvá

²⁰ KERTÉSZ: *Krónikaszövegek, i. h.* 2005. (12. jegyzet) 682.

²¹ RUGONFALVI: *i. h.* 1939. (7. jegyzet) 168.

²² RUGONFALVI: *i. h.* 1939. (7. jegyzet) 161.

²³ RUGONFALVI: *i. h.* 1939. (7. jegyzet) 160–161.

tenni az 1195-ös évszámot. Eljárása azonban tévedésen alapul, ugyanis a László-beszédben nem 1195, hanem 1095 olvasható.²⁴

Az elmondottak fényében úgy gondolom, hogy R. Kiss István koncepciója eleve meghatározta a Szent László-beszéd vizsgálata során kapott eredményeit. A szerzőnek a dolgozat megírására tulajdonképpen a már korábban említett, a *Századok*-ban megjelent, az Árpádok trónöröklési rendjével foglalkozó tanulmánya miatt volt szüksége, ugyanis ebben a trónöröklésre vonatkozó elméletének legfontosabb igazolását Laskai Szent László-beszédben vélte felfedezni, s azt állította, hogy a ferences szerző a kérdéses helyen László kanonizációs jegyzőkönyvét használta, állítását azonban nem bizonyította. Véleményem szerint R. Kiss most bemutatott dolgozatában egyetlen olyan érvet sem hozott fel, amely alátámasztaná azt a feltevést, mely szerint Laskai Osvát Szent László kanonizációs jegyzőkönyvéből merített.

A kérdés tehát továbbra is fennáll: vajon használt-e a ferences szerző valamilyen forrást a László szentségével foglalkozó sermo megfogalmazása során, vagy Pauler Gyulának van igaza, aki szerint az egész gondolatmenet a késő középkori író leleménye?

Laskai majdnem az egész beszédben László szentségének problémájával foglalkozik. A beszéd eleje így hangzik:

„*Simulque considerate, quia os vestrum et caro vestra sum*» Iudicum IX. cap. (2).
Licet hec verba dixerit Abimelech Sychimitis, tamen eadem verba rite dicere potest beatus rex Ladislaus omnibus Hungaris, de quorum progenie oriundus eosdem regali iustitia gubernavit decem et novem annis, ideo omnes invitat in premissis verbis ad suam dilectionem tripliciter, scilicet:
primo vinculo debito propinquitatis,
secundo debito equitatis,
tertio excessu bonitatis.”²⁵

Ezután a barát a felosztás mindhárom tagját kifejti, s a harmadik tag kifejtésének a végén ezt mondja:

„*Ideo merito nos invitat ad sui dilectionem dicens: «Simulque considerate, quia os vestrum et» etc. In quibus verbis duobus specialiter commendatur, scilicet:*
primo a sanctitatis indubia veritate, ibi: «Simulque considerate»,
secundo a sue prosapie nimia sublimitate, ibi: «quia os vestrum».”²⁶

Laskai a felosztás második tagját mindössze néhány mondatban tárgyalja a prédikáció végén.²⁷ László szentségével az első tag kifejtésében foglalkozik, melynek mindjárt az elején bemutatja az uralkodóval kapcsolatos probléma lényegét, amikor felsorolja, hogy kik kételkedtek László szentségében:

²⁴ Az általam használt ősnymotatványban: v8 recto., MADAS: *i. m.* 204. (1. jegyzet) 244.

²⁵ MADAS: *i. m.* 2004. (1. jegyzet) 232.

²⁶ MADAS: *i. m.* 2004. (1. jegyzet) 234.

²⁷ MADAS: *i. m.* 2004. (1. jegyzet) 248., 250.

„Primo itaque beatus rex Ladislaus ex premissis verbis thematis commendatur a sanctitatis sue indubia veritate, cum dicitur: «Simulque considerate». Nam de eius sanctitate dubitabant diversi homines, scilicet magnati et sapientes, fortes milites et legati pape solemnes.”²⁸

A beszédben tárgyalt téma kapcsán felmerül a kérdés: mi készítette a középkor végén a ferences Laskai Osvátot arra, hogy megszerkesszen egy olyan sermőt, amelyben László szentségét bizonyítja? A kérdés különösen indokolt, ha figyelembe vesszük azt a Laskai korában már több évszázados múltra visszatekintő tiszteletet, amely László alakját övezte. A dolgozatnak nem feladata e tisztelet kialakulásával és elterjedésével foglalkozó, számos szakterületet érintő kutatások eredményeinek bemutatása.²⁹ Itt arra szeretnék utalni, hogy a Laskai-sermón kívül nem ismerünk olyan forrást, amely kétségbe vonná László szentségét, ugyanakkor ismerünk olyan szöveget, amely sejteni engedi, hogy László szentségével szemben – valószínűleg a kanonizációs eljárás során – kifogások merülhettek fel.

Már a Pray-kódexben is olvasható Szent László miseszövegének alábbi könyörgése:

„Deus, qui beatum Ladizlaum regem nostrum et confessorem tuum miro miserationis modo delinquentem ad veniam et iustum transtulisti ad gloriam, presta quesumus, ut quem rectorem habuimus in terris, eum modo protectorem senciamus in celis.”³⁰

A könyörgés első felével (Deus ... ad gloriam) kapcsolatban több értelmezési lehetőség is felmerült. Kniewald Károly és Kühár Flóris még így fogalmaztak: „Mai forrásaink alapján már nem tudjuk megállapítani, mi volt a tárgya Szt. László bűnbánatának.”, majd néhány sorral lejjebb ezt olvashatjuk: „Rómában bizonyára tudtak arról, hogy Szt. László élete végén politikailag elszakadt a törvényes pápától és a német császár pártjára állt. Lehet, hogy a PK. miseimádsága erre a vétkére utal. Vagy tán arra, hogy unokatestvérét Salamont, ki koronás királya volt, fogva tartotta és csak Szt. István szentté avatása előtt engedte szabadon, mint a Hartvik-

²⁸ MADAS: *i. m.* 2004. (1. jegyzet) 234.

²⁹ A bőséges szakirodalomból csak néhány alapvető munkát említek: BUNYITAY Vincze: *Szent László király emlékezete*. Bp. 1892.; *László király emlékezete*. Vál. KURCZ Ágnes. Bp. 1977.; *Athleta patriae.*; *Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére*. Szerk. MAGYAR Kálmán. Kaposvár, 1992.; LÁSZLÓ Gyula: *A Szent László-legenda középkori falképei*. Bp. 1993.; MAROSI Ernő: *Kép és hasonmás*. Bp. 1995. 67–85.; MAGYAR Zoltán: „Keresztény lovagoknak oszlopa” (*Szent László a magyar kultúrtörténetben*) Bp. 1996.; BERTÉNYI Iván: *Szent László kultuszának Anjou-kori történetéhez*. = Századok 1996. 985–989.; KERNY Terézia: *László király szentté avatása és kultuszának kibontakozása (1095–1301)*. In: *Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórából*. Szerk. PÓCS Éva, VOIGT Vilmos. Bp. 1998. 175–197.; SZOVÁK Kornél: *Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban*. = Századok 2000. 117–145. (A továbbiakban: SZOVÁK: *i. h.* 2000.); KLANICZAY: *i. m.* 2000. (2. jegyzet) 153–168.

³⁰ A szöveget RADÓ Polikárp következő munkája alapján közlöm: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Bp. 1973. 65. A könyörgés a Pray-kódexben a 77. folio versóján található. (OSzK, Kézirattár, MNY 1.)

legenda írja?”³¹ Mezey László előbb Lászlónak „a pápa és a császár küzdelmeiben nem mindig egyértelmű politikájával” magyarázta a könyörgés tartalmát,³² utóbb azonban elvetette ezt az álláspontot.³³ Csóka J. Lajos Salamon valamint Géza és László viszályával hozta összefüggésbe a szöveget.³⁴ Véleményéhez közel áll Gericics József álláspontja, aki szerint a könyörgés László uralma törvényességének problémájával áll kapcsolatban.³⁵ A szerző egy néhány évvel ezelőtt megjelent tanulmányában már így nyilatkozik: „Megítélésünk szerint az imádságnak László bűnösségére való nyílt hivatkozása a szentté avatási eljárás során vele szemben elhangzott, jelentős kifogás, vagy kifogások bizonyítéka.”³⁶

Mezey László abból a tényből, hogy a könyörgés már a Pray-kódexben megtalálható, arra következtetett, hogy a collecta „az elevatit követő misében hangzott el először.”³⁷ Feltűnő, hogy a könyörgést a 14. század első felétől kezdve egyes liturgikus könyvekben egy új szöveg váltja fel. A változtatásra talán a László által létrehozott zágrábi egyházmegyében került sor, a collecta elhagyásának az oka pedig „a nagy lovag-király vétkének és bünbánatának feledésbe merülése” lehetett.³⁸

Figyelembe véve a szóban forgó könyörgésről elmondottakat, valamint azt, hogy Lászlót a középkor végén az ország védőszentjeként tisztelték, úgy gondolom, hogy a Laskai-beszédben megfogalmazott, László szentségével foglalkozó probléma nem tulajdonítható a ferences barát invenciójának. Véleményem szerint Laskai a sermo témájául szolgáló problémát valamilyen forrásból ismerte meg. A kérdés szempontjából lényeges, hogy a barát nem korabeli, hanem a múltban megtörtént eseményre utal: szerinte különféle emberek kételkedtek (dubitabant) László szentségében. Az előbb bemutatott collecta alapján feltételezhetjük, hogy László szentségét a kanonizációs eljárás során vonták kétségbe, ezért elképzelhető, hogy a ferences író egy olyan forrást használt, amely László kanonizációjához köthető.

A továbbiakban VII. Gergely pápának 1081-ben a metzi püspökhöz írt levele³⁹ és a Szent László-sermo között kimutatható tartalmi és gondolati párhuzamokra szeretném felhívni a figyelmet. Az irat alapján fogalmat alkothatunk Gergelynek a világi uralkodók szentségéről kialakított felfogásáról, amely valószínűleg Szent

³¹ KNEWALD Károly–KÜHÁR Flóris: *Magyar szentek ünnepei és miséi a Pray-kódexben.* = Pannonhalmi Szemle 1939. 17.

³² MEZEY László: *Deákság és Európa.* Bp. 1979. 123.

³³ MEZEY László: *Athleta patriae.* In: *Athleta patriae,* (2. jegyzet) 46. (A továbbiakban: MEZEY: *Athleta patriae,* i. h. 1980.)

³⁴ CSÓKA J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Bp. 1967. 254–256.

³⁵ GERICS: i. m. 1961. (8. jegyzet) 106–107. 73. lábjegyzet.

³⁶ GERICS–LADÁNYI: i. h. 2002. (8. jegyzet) 2.

³⁷ MEZEY: *Athleta patriae,* i. h. 1980. (33. és 2. jegyzet) 46.

³⁸ TÖRÖK: *Szent László,* i. h. 1980. (2. jegyzet) 143.

³⁹ *Das Register Gregors VII. II.* Herausgegeben von Erich CASPAR. Berlin, 1955. 544–563. (A továbbiakban: *Register*)

István szentté avatásával kapcsolatos álláspontját is meghatározta.⁴⁰ A pápának a világi uralkodók szempontjából kimondottan kedvezőtlen felfogását jól tükrözi a következő két levélrészlet:

„A mundi enim principio usque ad hec nostra tempora in tota autentica scriptura non invenimus [septem] imperatores vel reges, quorum vita adeo fuerit religione precipua et virtute signorum decorata sicut innumerabilis multitudinis seculi contemptorum, licet plures eorum credamus apud omnipotentem Deum misericordie salutem invenisse. Namque ut de apostolis et martyribus taceamus, quis imperatorum vel regum eque ut beatus Martinus, Antonius et Benedictus miraculis claruit? Quis enim imperator aut rex mortuos suscitavit leprosos mundavit cecos illuminavit? Ecce Constantinum pie memorie imperatorem, Theodosium et Honorium, Carolum et Lodoicum, iustitie amatores christiane religionis propagatores ecclesiarum defensores, sancta quidem ecclesia laudat et veneratur; non tamen eos fulsisse tanta miraculorum gloria indicat. Preterea ad quot nomina regum vel imperatorum basilicas seu altaria dedicari vel ad eorum honorem sancta ecclesia missas statuit celebrari?”⁴¹

„... a mundi principio paucissimi per diversa terrarum regna reges sancti ex innumerabili eorum multitudine reperuntur ...”⁴²

Gerics József állapította meg, hogy a levél hatása kimutatható a krónikának László királlyá választását leíró fejezetében és a Szent László-legendában is.⁴³ Ladányi Erzsébettel közös véleménye szerint ez „fontos bizonyítéka a Gergely-levél alapos magyarországi ismertségének és a benne kifejtett szempontok honi

⁴⁰ GERICS József: *Judicium Dei a magyar állam XI. századi külkapcsolataiban*. In: *Athleta patriae*, (2. jegyzet) 123–124. (A továbbiakban: GERICS: *Judicium Dei*, i. h. 1980.); Uő: *Szent László uralmának vitás kérdései a legendában és a krónikában*. In: Uő: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Bp. 1995. 139–140. (A továbbiakban: GERICS: *Szent László*, i. h. 1995.) A levél szerepére VII. Gergely gondolatrendszerében I. Joseph CANNING: *A középkori politikai gondolkodás története*. Bp. 2002. 135–138.

⁴¹ *Register*, 558–559. Az idézet GERICS József (*Judicium Dei*, i. h. 1980. [40. és 2. jegyzet] 123–124.) fordításában így hangzik: „A világ kezdetétől mind mostanig nem találtunk hiteles irományban hét olyan császárt, vagy királyt, akiknek élete a kegyességben annyira kitűnt, és csodajelek erejével oly ékes volt, mint a világot megvetők végtelen sokaságáé, bár azt hisszük, hogy közülük többen irgalomból üdvöt találtak a mindenható Istennél. Hogy az apostolokról és vértanúkról hallgassunk, a császárok, vagy a királyok közül ki jeleskedett csodákkal úgy, mint Szent Márton, Antal és Benedek? Melyik császár, vagy király támasztott fel halottat, tett tisztává bélpoklost, vagy látóvá vakot? Íme a kegyes emlékü Konstantin császárra, Theodosiusra és Honoriusra, Károlyra és Lajosra, mint az igazságosság pártfogóira, a keresztény vallás terjesztőire és egyházak védőire, az anyaszentegyház tisztelettel és elismeréssel tekint ugyan, de mégsem jelenti ki, hogy a csodák akkora dicsőségével ragyogtak. Továbbá hány király vagy császár nevére szenteltet bazilikákat, vagy mondat-e tiszteletükre miséket a szentegyház?”

⁴² *Register*, 559–560.

⁴³ GERICS: *Szent László*, i. h. 1995. (40. jegyzet) 137–139.; GERICS József–LADÁNYI Erzsébet: *Szent László „csodás” tettei krónikáinkban*. = MKsz 2001. 1. sz. 20–21. (A továbbiakban: GERICS–LADÁNYI: i. h. 2001.); Uők: i. h. 2002. (8. jegyzet) 2–3. SZOVÁK Kornél vette észre, hogy a Gergely-levél a krónikának Géza királlyá választását bemutató fejezetére is hatással lehetett: i. h. 2000. (29. jegyzet) 142–143.

tekintetbe vételének, pl. a szentség kritériumainak megállapításánál.”⁴⁴ Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a krónikák korai szövegrétegeiben olvasható Szent László-ábrázolás megfogalmazására további Gergely-levelek is hatással voltak, így két, Gézához, valamint a Salamonhoz írt, továbbá a László feleségének, Adelhaidnak, illetve a Lászlónak címzett levél, tehát ezek ismertek voltak Magyarországon a korai László-ábrázolás kialakulásának idejében.⁴⁵

Laskai a László szentségében kételkedők közül először a ’magnates’ és ’sapientes’ álláspontját tárgyalja, akik szerint László hatalomvágyból fosztotta meg Salomont a tróntól:

„Primo quidem de sanctitate regis Ladislai dubitabant magnates et sapientes notantes eum indiscrete de pessimo ambitionis vicio pro eo, quod fratrem suum, Salomonem, filium Andree Albi privaverat regno, et ipso vivente ipse regnaverat ...”⁴⁶

Az idézettel VII. Gergely levelének az a passzusa állítható párhuzamba, ahol a pápa arra figyelmezteti a keresztényeket, hogy ne áhítozzanak „a világi hatalom becsvágától vezetve uralkodni”:

„Admonendi ergo sunt omnes christiani, qui cum Christo regnare cupiunt, *ne ambitione secularis potestatis regnare affectent*, sed potius pre oculis habeant, quod beatus Gregorius papa sanctissimus in libro pastoralis admonet dicens: Inter hec itaque quid sequendum est, quid tenendum, nisi ut virtutibus pollens coactus ad regimen veniat, virtutibus vacuus nec coactus accedat. Quodsi ad apostolicam sedem, in qua rite ordinati meritis beati Petri apostoli meliores efficiuntur, qui Deum timent coacti cum magno timore veniunt, ad regni solium cum quanto timore ac tremore accedendum est, in quo etiam boni et humiles, sicut in Saul et David cognoscitur, deteriores fiunt.”⁴⁷

Ez az a levélrészlet, amelynek hatása a krónika mellett László legendájában is kimutatható,⁴⁸ tehát a legendaíró feltehetőleg imerte a levelet. A legenda alább idézett passzusa tulajdonképpen a ’magnates’ és ’sapientes’ vádjára adott válasz. (A levélrészlet és a legenda között kimutatható gondolatpárhuzamot és részben szövegszerű egyezést mindkét forrásban kurzív betű jelöli.)

⁴⁴ GERICS–LADÁNYI: *i. h.* 2002. (8. jegyzet) 2–3. Abban a kérdésben, hogy a levélnek milyen szerepe lehetett a 12. századi szentté avatásokban, eltérő vélemények születtek. L. GERICS–LADÁNYI: *i. h.* 2001. (43. jegyzet) 25–31.; KLANICZAY Gábor: *Szent László „csodás” tettei krónikáinkban.* = MKsz 2001. 4. sz. 396–397. (A továbbiakban: KLANICZAY: *i. h.* 2001.)

⁴⁵ GERICS–LADÁNYI: *i. h.* 2001. (43. jegyzet) 21–24.; KERTÉSZ Balázs: *Krónikáink Szent László-ábrázolásának forrásaihoz.* = MKsz 2006. 2. sz. 254–257.

⁴⁶ MADAS: *i. m.* 2004. (1. jegyzet) 234. A részletet GERICS is idézi: *i. m.* 1961. (8. jegyzet) 105. Uő. a ’sapientes’-t ’teológusok’-kal fordítja Isidorus alapján: GERICS–LADÁNYI: *i. h.* 2002. (8. jegyzet) 4. A sermórészlet megfogalmazása és a krónika között kimutatható kapcsolatra l. KERTÉSZ: *Krónikaszüvegek.* *i. h.* 2005. (12. jegyzet) 680.

⁴⁷ *Register*, 560–561. Az idézet fordítását l. GERICS: *Szent László*, *i. h.* 1995. (40. jegyzet) 137.

⁴⁸ GERICS: *Szent László*, *i. h.* 1995. (40. jegyzet) 137–139.

„Electus itaque divinitus princeps et prius officio ducatus religiosissime perfunctus, tandem perniciosius regni civibus cum rege eorum Salomone sepius triumphans, nec tamen a malitia cessantibus, nisi Salomone rege carcerali custodia detento, cum consensu principum et consensu totius Ungarie – felix regnum tali rectore decentium – sine potestatis aut honoris ambitione, sine qualibet secularium rerum cupiditate regni gubernacula suscepit.”⁴⁹

A 14. századi krónikaszerkesztés korai szövegrétegeiben kimutatható úgynevezett idoneista, illetve legitimista szemléletű passzusok arról tanúskodnak, hogy a 12. századi történetírók – a királyi hatalom érdekeinek megfelelően – eltérően ítélték meg László trónra jutásának, uralmának jogosságát; ez a kérdés tehát a király halála és kanonizációja között eltelt évszázadban „élő” problémát jelentett.⁵⁰ Szovák Kornél mutatott rá, hogy „a László korához közeli írók nagyon óvatosan nyilatkoznak László uralkodásának minősítése dolgában.”⁵¹ Évszázadokkal később Laskai Osvát például a Thuróczy-krónikából tájékozódhatott ugyan a Salamon és a Béla-fiak között kialakult viszályról, Géza, majd László hatalomra kerüléséről, de arról biztosan nem volt tudomása, hogy a 12. században László uralmának törvényes voltáról különböző nézetek születtek, a Lászlóval kapcsolatos probléma előtte már bizonyára ismeretlen volt.

A ferences barát, miután bebizonyította, hogy a 'magnates' és 'sapientes' kételeyi alaptalanok, rátér a 'fortes milites' álláspontjának cáfolatára, akik szerint László sok vért ontott ki a saját kezével, de nemcsak pogány tatárokat, hanem keresztény németeket is, majd hozzáteszik, hogy bár sok jót cselekedett, mindez azonban aligha elégséges jóvátétel egy ember megöléséért, ráadásul László sok embert ölt meg:

„Secundo quoque de sanctitate sancti regis Ladislai dubitabant fortes milites pro eo, quod multum sanguinem propriis manibus effuderat, non solum infidelium Tartarorum, sed et fidelium et devotissimorum Christicolarum Alemanorum, dicentes inter se: Licet multa bona faciebat, tamen vix suffecerunt pro penitencia unius hominis occisi, cum tamen ipse occiderit multos.”⁵²

⁴⁹ *Scriptores rerum Hungaricarum. I–II.* Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Bp. 1937–1938. (A továbbiakban: *SRH*) Reprint: Utószó és bibliográfia: SZOVÁK Kornél, VESZPRÉMY László. Bp. 1999. II. 517–518. Az idézet KURCZ Ágnes fordításában így hangzik: „Így hát az Istentől választott fejedelem előbb a hercegség tisztét töltötte be igen vallásosan, majd az országra veszélyes elemeken s királyukon, Salamonon diadalmaskodott (ám ők a gonoszsággal mégsem hagytak fél, csak mikor Salamon király börtönbe került), a főemberek s egész Magyarország egyetértésével (boldog ország, ahol a jóvalókat ilyen ember vezérli!), anélkül hogy hatalomra vagy rangra tört volna, anélkül hogy akármilyen világi vagyona vágyakozott volna, átvette az ország kormányzását.” (*Szent László király legendája.* In: *Árpád-kori legendák és Intelmek.* Szerk. ÉRSZEGI Géza. Bp. 1983. 96.)

⁵⁰ GERICS: *i. m.* 1961. (8. jegyzet) 88–112.; KRISTÓ Gyula: *Legitimítás és idoneitás. (Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz)* = Századok 1974. 585–621.; Uő: *Magyar historiográfia. I. Történetírás a középkori Magyarországon.* Bp. 2002. 41–42.; SZOVÁK: *i. h.* 2000. (29. jegyzet)

⁵¹ SZOVÁK: *i. h.* 2000. (29. jegyzet) 127. 40. lábjeget.

⁵² MADAS: *i. m.* 2004. (1. jegyzet) 240.

Az idézet és a Gergely-levél között fennálló gondolati párhuzam szembeötlő:

„Preterea si iudicium sancte ecclesie valde constringit peccatorem pro unius hominis interfectione, quid erit de iis, qui multa milia morti tradunt pro huius mundi honore? Qui licet ore aliquando dicant ‘mea culpa’ pro multorum occisione, tamen corde gaudent in sui quasi honoris extensione noluntque non fecisse, quod egerunt, neque dolent, quod fratres suos in Tartarum compulerunt. Cumque ex toto corde eos non penitet neque volunt humano sanguine adquisita vel detenta omittere, illorum penitentia apud Deum sine digno penitentiae fructu manet.”⁵³

A ’fortes milites’ vádjaival kapcsolatban érdemes kitérni a pogány tatárok, illetve a velük szembeállított keresztény németek szerepeltetésének problémájára. Laskainak az az állítása, miszerint László tatárok vérét ontotta, nyilvánvaló anakronizmus, ugyanakkor a sermo szóhasználata nem meglepő, hiszen a középkor utolsó évszázadaiból több olyan forrás is ismert, amelyekben László ellenfelei a tatárok, például Heinrich von Mügelin rímes krónikájában,⁵⁴ a Knauz-krónika családjának egyik kéziratában⁵⁵ vagy a Szent László-énekben, ahol a tatárok mellett már a törökök is megjelennek,⁵⁶ de utalhatunk arra a csupán a Dubnici krónikából ismert, 1345-ben játszódó legendás történetre is, amelyben László a tatárokkal harcoló székelyeket segíti győzelemre.⁵⁷ A krónikáinkban olvasható László-történetben eredetileg a besenyők, illetve a kunok a magyarság keletről támadó ellenségei,⁵⁸ a hagyomány azonban, nyilván nem függetlenül az 1241–1242-es mongol inváziótól, a besenyők és kunok helyére a tatárokat állította, s a késő középkorban a magyarországi köztudatban minden bizonnyal élt a tatárokkal harcoló Szent László képe.⁵⁹

Szűcs Jenő a beszédet vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a ferences írónál nem mutatható ki a nemesi nacionalizmusra jellemző idegengyűlölet.⁶⁰ A németek említésével kapcsolatban érdemes felidézni ugyanennek a beszédnek azt a már korábban bemutatott részletét, amelyben többek között arról is szó esik, hogy a Péter által elnyomott magyarok hazahívják Andrást, Bélát és Leventét. Az idézetben arról is olvashatunk, hogy László apja, Béla Lengyelországban párvialban legyőz egy nagytermetű németet: „Bela in singulari certamine pro rege Polonie devicit quendam Alemanum statura magnum.” Laskai ezen a helyen vál-

⁵³ Register, 559.

⁵⁴ SRH II. 269–270.

⁵⁵ SRH II. 333.

⁵⁶ VEKERDI József: *Szent László-ének*. In: *A régi magyar vers*. Szerk. KOMLOVSZKI Tibor. Bp. 1979. 12.

⁵⁷ *Chronicon Dubnicense*. Recensuit et praefatus est M. FLORIANUS. Quinqueecclesiis, 1884. 151–152. /*Historiae Hungaricae fontes domestici*. I. Scriptores. III./

⁵⁸ L. a 14. századi krónikaszerkesztés következő fejezeteit az SRH első kötetében: 102., 103., 104., 105., 134., 135., 137.

⁵⁹ Vö. PRAŽAK, Richard: *A 11. századi legelső magyarországi szentekről szóló legendák datálásának és tipológiai besorolásának néhány kérdéséről*. = *Történelmi Szemle* 1982. 454.

⁶⁰ SZÜCS: *i. h.* 1974. (9. jegyzet) 576.

toztatott a forrásául szolgáló krónikaszövegen, ott ugyanis Béla ellenfele a pome-rán fejedelem. Nem zárható ki, hogy a változtatás a ferences barát németellenes-ségével magyarázható.⁶¹ A 'fortes milites' László szentségével szemben megfogal-mazott kételyeit bemutató sermórészlet megerősíteni látszik ezt a feltételezést, a két szóban forgó passzus a tartalmi hasonlóság miatt párhuzamba állítható egymással: Béla legyőz egy németet párviadalban, László pedig németek vérént ontja.

A tatárok és a németek szereplése a sermóban valószínűleg a ferences barát invenciózus írói stílusával magyarázható. Erre utal az a passzus is, amelyet a 'fortes milites' által támasztott kételyek cáfolatában olvashatunk, ahol az író auctoritate et revelatione bizonyítja a kétkedők álláspontjának tarthatatlanságát. A tekintély-lyel (auctoritate) történő bizonyítás során, a gondolatmenet végén a szerző összegzi az elmondottakat, és levonja a következtetést:

„Modo beatus rex Ladislaus occidit illos Christianos, qui veniebant contra eum suos iniuste occidere et spoliare, et ipse non intendebat principaliter illos occidere, sed se suosque defendere, quod aliter fieri non potuit, nisi cum Christianorum occisione. ... Ergo ... beatus rex Ladislaus licite potuit occidere homines.”⁶²

Látható, hogy ez a passzus már csak általánosságban szól a keresztényekről, németeket egyáltalán nem említ, tehát a sermo forrásában valószínűleg nem sze-repeltek németek.

Laskai a László szentségében kétkedők közül utolsóként a pápai legátusok állás-pontját tárgyalja, akik szerint a hatalom gyakorlóira nagy veszély leselkedik:

„Tertio quoque de sanctitate ipsius dubitabant legati domini pape solennes pro eo, quia sciebant, quod in potestate difficulter se homo potest precavere a periculo, magna enim potestatem magna tentant pericula.”⁶³

A kijelentést alátámasztó idézetek segítségünkre lehetnek annak megértésében, hogy mire gondoltak a követek:

„Unde Augustinus, De singularitate clericorum: «Plus duces et principes, quam mi-lites ab hostibus appetuntur in pugna, et violentius propulsantur ventis et turbibus culmina quaecumque sunt altiora.» Ideo magis magisque quo plus ceteris unusquisque potest, magis sciat sibi esse metuendum. Et beatus Gregorius in Moralibus: «Subti-lissima ars vivendi est culmen tenere, gloriam reprimere, esse quidem in potentia, sed potentem se esse nescire.» Hinc etiam Isidorus, De summo bono: «Quanto quisque in superiori loco constitutus est, tanto in maiori versatur periculo.» Chrisostomus: «Divitiarum sequela est luxuria, ira intemperans, furor iniustus, arrogantia superba omnisque irrationabilis motus.»⁶⁴

⁶¹ KERTÉSZ: *Krónikaszövegek*, i. h. 2005. (12. jegyzet) 681–682.

⁶² MADAS: i. m. 2004. (1. jegyzet) 242.

⁶³ MADAS: i. m. 2004. (1. jegyzet) 244.

⁶⁴ MADAS: i. m. 2004. (1. jegyzet) 244.

VII. Gergely levelében szintén érinti ezt a problémát, nyomatékosan figyelmezteti a világi uralkodókat az alázat fontosságára az elbizakodottsággal és a göggel szemben, hangsúlyozza, hogy „mennyire veszélyes a császári vagy királyi méltóság, amelyben igen kevesek üdvözülnek”:

„Sed quia nostri est officii unicuique secundum ordinem vel dignitatem, qua videtur vigere, exortationem distribuere, imperatoribus et regibus ceterisque principibus, ut elationes maris et superbie fluctus comprimere valeant, arma humilitatis Deo auctore providere curamus. Scimus enim, quia mundana gloria et secularis cura eos permixime, qui presunt, ad elationem trahere solet, qua semper neglecta humilitate propriam querendo gloriam fratribus cupiant preminere. Proinde videtur utile maxime imperatoribus et regibus, ut, cum mens illorum se ad alta erigere et pro singulari vult gloria oblectare, inveniatur, quibus se modis humiliet, atque, unde gaudebat, sentiat plus timendum. Perspiciat ergo diligenter, quam periculosa quamve timenda sit imperatoria vel regia dignitas, in qua paucissimi salvantur et illi, qui Deo miserante ad salutem veniunt, non aequae ut multi pauperum iudicio sancti Spiritus in sancta ecclesia clarificantur.”⁶⁵

A pápai legátusok álláspontja mögött felsejlik az a felfogás, amely a monasztikus lelkiség hatására vált általánossá. Eszerint a világi állapot és a keresztény tökéletesség összeférhetetlenek. „Az egyszerű hívek – és azok adott esetben királyok is lehettek –, tudatában voltak világi állapotuk veszélyeinek, s üdvösségük lehetősége felől erős kételyekkel bírtak.”⁶⁶ Ugyanakkor arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy gondolati párhuzam mutatható ki a Gergely-idézet és Lászlónak a montecassinói apáthoz írt levele, valamint a Hartvik-legenda között. Mindkét forrásunk utal arra, hogy a földi hatalmat nem lehet bűnök nélkül gyakorolni. László levelében a következőket olvashatjuk:

„... peccator existam, quoniam cura terrene dignitatis absque gravissimis criminibus non potest promoveri ...”⁶⁷

Hartvik így fogalmaz Istvánnal kapcsolatban:

„Forsitan quedam in ipso terreni pulveris asperso igne divine examinationis purificanda remanserunt, sine qua regnantes quasi quodam iure potentiale vitam presentem vix aut nullatenus ducere queunt.”⁶⁸

⁶⁵ *Register*, 558. Az idézet egy részének fordítását l. GERICS–LADÁNYI: *i. h.* 2002. (8. jegyzet) 3.

⁶⁶ TÖRÖK: *i. h.* 1992. (2. jegyzet) 199–202., az idézet: 202.

⁶⁷ FRAKNÓI Vilmos: *Szent László levele a montecassinói apáthoz*. Bp. 1901. 3–4.

⁶⁸ *SRH II.* 433. BARTONIEK Emma, a legenda kritikai kiadásának elkészítője a jegyzetek között hozza azokat a kéziratokat, amelyekben a ‘potentiale’ helyett a helyes ‘potentiali’ alak olvasható. A levél és a magyarországi szövegek közötti párhuzamra rámutattak GERICS–LADÁNYI: *i. h.* 2002. (8. jegyzet) 3–4.; l. még TÓTH Zoltán: *A Hartvik-legenda kritikájához*. Bp. 1942. 105.; GERICS: *i. m.* 1961. (8. jegyzet) 106–107.

A két utóbbi idézet arról tanúskodik, hogy a földi hatalomgyakorlásra vonatkozó elgondolás Magyarországon a 11–12. század fordulóján már biztosan ismert volt.

A levélrészlet szerint a világi uralkodók elbizakodottságukat és gőgjüket az alázat segítségével tarthatják kordában. A 'humilitas' erénye azonban nemcsak ebben a passzusban kap különleges hangsúlyt, a pápai irat újra és újra figyelmeztet az alázat fontosságára. Ez azért lényeges, mert a sermo szerint a Váradra érkező pápai követek többek között László alázatosságát is vizsgálták:

„Unde anno Domini MXCV venientes legati domini pape Waradinum ad examinandum sanctitatem beati regis Ladislai, ut cathalogo sanctorum ascriberetur, secundum iura inquirebant de quattuor, scilicet
 primo de ipsius labore iusto,
 secundo de eius humili facto,
 tertio de eius pacifico animo,
 quarto de eius vero miraculo.”⁶⁹

A felosztás második tagjának kifejtése így kezdődik:

„Secundo domini legati inquirebant de eius humili facto, scientes, quam difficile sit humilitatem tenere in sublimitate, sine qua tamen salus esse non potest.”⁷⁰

A Gergely-levél mondanivalójával összezsengő állítást alátámasztó idézetek után így folytatódik a sermo:

„Licet ... beatus rex Ladislaus omnem materiam habuit se exaltandi, tamen fuit humillimus.”⁷¹

A kijelentést a László-legendából származó részletek támogatják.⁷²

A 'humilitas' erénye tehát, akárcsak Gergely levelében, a beszédben is hangsúlyos szerepet kap, ezért nem zárható ki, hogy ezt az erényt Laskai forrása is megemlítette Lászlóval kapcsolatban.

Az 1095-ös évszám említését természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül; Laskai szerint ebben az évben jöttek a pápa követei Váradra azért, hogy Lászlót a szentek sorába iktasák. Úgy gondolom, hogy ez az évszám nem volt benne a sermo forrásában, azt minden bizonnyal a ferences barát illesztette be a gondolatmenetbe a beszéd összeállításakor, azonban a helyes, a László-legendában is olvasható 1192-es évszámot felcserélte a király halálának dátumával, amelyre em-

⁶⁹ MADAS: *i. m.* 2004. (1. jegyzet) 244.

⁷⁰ MADAS: *i. m.* 2004. (1. jegyzet) 246.

⁷¹ MADAS: *i. m.* 2004. (1. jegyzet) 246.

⁷² MADAS: *i. m.* 2004. (1. jegyzet) 246.

lékezhetett a Thuróczy-krónikából.⁷³ Az elírás nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy Laskai az emlékezetből történő idézés során gyakran téveszt.⁷⁴

VII. Gergely levele és a sermo között kimutatható párhuzamok számbavétele után a következő észrevételeket fogalmazhatjuk meg. Nem valószínű, hogy Laskai ismerte a pápai iratot, s az alapján szerkesztette meg a sermót. A ferences író a László szentségével kapcsolatban megfogalmazott kételyeket feltehetőleg valamilyen forrásból ismerte meg. A pápai levél és a beszéd között kimutatható párhuzamok eredetileg minden bizonnyal a levél és a Laskai által használt forrás között álltak fenn. Mivel a levél a László-legendára is hatással volt, joggal tételezhetjük fel, hogy a szóban forgó forrás és a legenda egy időben keletkeztek. Elképzelhető, hogy a kikövetkeztetett forrás ugyanabban a szellemi környezetben született meg, amelyben a László-legendá; ebben az esetben szerzőjét (vagy szerzőit) III. Béla korának művelt, a szentté avatási eljárásban is résztvevő klerikusai között kell keresnünk.⁷⁵ Valószínűleg a Thuróczy- és a Knauz-krónikát, valamint P. mester gesztáját is ismerő Laskai Osvát történeti érdeklődésével magyarázható,⁷⁶ hogy a ferences barát a középkor végén összeállított egy olyan sermót, amely László szentségével és kanonizációjával foglalkozik. Az elmondottakból következik, hogy a beszéd alapján gyarapíthatjuk a László szentté avatására vonatkozó ismereteinket.

I. László szentségével kapcsolatban a kanonizációs per során kétségek merültek fel. A korábban már idézett, a Pray-kódexben is olvasható könyörgés minden bizonnyal a Lászlónak tulajdonított bűnökre utal: „Deus, qui beatum Ladizlaum ... delinquentem ad veniam ... transtulisti ...”

II. A szentté avatási perben fontos szerepet játszott VII. Gergely pápának a metzi püspökhöz 1083-ban írt levele, amely a világi uralkodók szentségével is foglalkozik. Laskai Osvát második Szent László-beszéde arról tanúskodik, hogy a László szentségével kapcsolatos kételyek megfogalmazásának elvi, gondolati hátterét a pápai irat jelentette.

III. Spalatói Tamás az 1260-as években írt *Historia Salonitana* című munkájában beszámol arról, hogy a pápa III. Béla király kérésére Gregorius de Chrescencio kardinálist küldte Magyarországra László szentté avatásának céljából:

⁷³ László szentté avatásának évszáma a legendában: *SRH II.* 525., halálának dátuma a Thuróczy-krónikában: JOHANNES de Thurocz: *Chronica Hungarorum*. I. Textus. Ediderunt Elisabeth GALÁNTAI et Julio KRISTÓ. Bp. 1985. 119.

⁷⁴ KERTÉSZ Balázs: *Laskai Osvát a magyarok pannóniai bejövételéről. Anonymus gesztájának utóéletéhez.* = MKsz 2005. 4. sz. 378–379. (A továbbiakban: KERTÉSZ: *Laskai Osvát, i. h.* 2005.)

⁷⁵ A 12. század második felében külföldön tanuló magyar diákokról I. GÁBRIEL Asztrik: *Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban.* = Egyetemes Philológiai Közöny 1938. 182–184.; *Magyarország története tíz kötetben. I/2.* Főszerk. SZÉKELY György. Bp. 1984. 1391–1392.; GERICS József: *A korai rendiség Európában és Magyarországon.* Bp. 1987. 235–237.; GYÖRFFY György: *Jób esztergomi érsek kapcsolata III. Béla királlyal és szerepe a magyar egyházi művelődésben.* = Aetas 1994. 58–63.; THOROCZKAY Gábor: *Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése (1977–1993).* II. közlemény. = Fons 1995. 148–149.

⁷⁶ KERTÉSZ: *Laskai Osvát, i. h.* 2005. (74. jegyzet); MADAS: *i. m.* 2004. (1. jegyzet) 44.

„Ebben az időben a felséges férfiú, Béla, Magyarország királya elküldötte bizalmas nótáriusait az Apostoli Székhez és azt kérte Innocentius pápa úrtól, hogy rendelje el a megboldolult László király maradványainak felemeltetését, hogy azokat illőbb helyen lehessen elhelyezni, s rendelje el, hogy őt a szentek sorába iktassák. Kérésébe a pápa beleegyezett és elküldött egy Fötisztelendő férfiút, Gregorius de Chrescencio kardinális, hogy a király kívánságának illő módon tegyen eleget. Ekkor a kardinális – elvállalva az apostoli követséget – áthajózott, és Dalmácia vidékére jött, és Trauban kötött ki. ... Amikor azután mint követ Gregorius Magyarországra utazott, és ott küldetési feladatának eleget tett, visszatért hazájába.”⁷⁷

Klaniczay Gábor a beszámoló forrásértékét vitathatónak tartja; véleménye szerint elképzelhető, hogy a történettel László kultuszát „próbálták hivatalosabb színben feltüntetni”. Ezzel magyarázható, hogy a szövegben III. Ince pápa (1198–1216) szerepel III. Celesztin (1191–1198) helyett, ugyanis az ő pápasága alatt vált a szentté avatás pápai előjoggá. A nemzetközi kutatások eredményeire is támaszkodó Klaniczay valószínűnek tartja, hogy László kanonizációja pápai közreműködés nélkül zajlott le.⁷⁸

Láthattuk, hogy Laskai szerint pápai követek érkeztek Váradra László szentiségének kivizsgálására azért, hogy a szentek katalógusába iktassák. A ferences író háromszor is megemlíti, hogy a követek tanúkat hallgattak ki:

„... ad duorum legatorum sollicitam inquisitionem multi testes accesserunt, tam cuncti, quam extranei dicentes et fatentes illa, que continentur in sua Legenda ...”⁷⁹

„Unde fatebantur tam nobiles, quam ignobiles dicentes ...”⁸⁰

„Ideo affuerunt quidam fatentes tantam patientiam sancti regis, quod pro iniuriis beneficia exhiberet.”⁸¹

Véleményem szerint Spalatói Tamás és Laskai Osvát beszámolóit egymást erősítik. A két forrással kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy egy középkori szentté avatási eljárás a következő lépéseket foglalta magába: petitio, informatio, publicatio. Első lépésben a kanonizáció indítványozói kérelmet intéztek a pápához, amely a szentség hírében álló személy szentté avatására vonatkozott, továbbá előterjesztették a jelölt életrajzát és csodáinak jegyzékét (petitio). Ezután a pápa

⁷⁷ A szöveget HORVÁTH János fordításában idézem: *i. h.* 1974. (2. jegyzet) 158. A latin szöveg: „Eo tempore illustris vir Bella Hungarie rex missis apochrissariis ad apostolicam sedem supplicavit domino pape Innocencio, ut iuberet reliquias beati Vladislavi regis sublevari et in loco decenciori componi ac ipsum in sanctorum chathalogo decerneret ascribendum. Cuius petitioni summus pontifex annuit et misit quendam virum reverentissimum Gregorium de Chrescencio cardinalem, ut voluntati regie satisfaceret condecenter. Tunc cardinalis apostolica legacione suscepta transfretavit et venit in partes Dalmacie applicuitque Tragurium. ... Cum ergo legatus in Hungariam profectus legacionis sue peregisset officium, ad propria reversus est.” (GOMBOS, A. F.: *Catalogus fontium historiae Hungaricae. III.* Bp. 1938. 2227–2228.)

⁷⁸ KLANICZAY: *i. m.* 2000. (2. jegyzet) 162.; l. még Uő: *i. h.* 2001. (44. jegyzet) 395–396.

⁷⁹ MADAS: *i. m.* 2004. (1. jegyzet) 244., 246.

⁸⁰ MADAS: *i. m.* 2004. (1. jegyzet) 246.

⁸¹ MADAS: *i. m.* 2004. (1. jegyzet) 248.

vagy a megbízottjai megvizsgálták a betérjesztett anyagot (informatio). Az eljárást a szentté avatási ítélet közzététele zárta le (publicatio).⁸² Spalatói Tamás híradása tehát elsősorban a petitióról tájékoztat.

László szentté avatási eljárásával és Laskai Osvát beszédével kapcsolatban a szakirodalom további eredményeit is érdemes figyelembe venni. Az informatio során tanúkat is hallgattak ki. III. Sándor pápa (1159–1181) halála után megszokottá vált, hogy a pápai legátusok tanúkat eskettek fel, és vallomásaikat jegyzőkönyvbe vették.⁸³ Az informatio nem mindig Rómában zajlott le. Az 1140-es évektől kezdve a pápai megbízottak lehetőleg a jelölt hazájában folytatták le a vizsgálatot.⁸⁴ Például II. Henrik szentté avatási eljárása során 1145-ben Bambergben helyszíni tárgyalást tartottak, amelyen részt vett két pápai küldött.⁸⁵ Az elmondottak alátámasztják a ferences barát híradásának hitelességét. Laskai Osvát tehát László szentté avatási eljárásának második fokozatáról, a Váradon lefolytatott vizsgálatról őrzött meg információkat.

BALÁZS KERTÉSZ

Remarques à propos de la canonisation de St. Ladislav

Problème de source du deuxième sermon de St. Ladislav de Osvát Laskai

Osvát Laskai, moine franciscain (défunt en 1511), avait rédigé trois sermons au sujet du roi St. Ladislav (1077–1095). Le deuxième, il l'avait rédigé d'après une source actuellement inconnue, qui peut être liée à la canonisation de Ladislav, en 1192. Du sermon, nous pouvons gagner des connaissances supplémentaires de la canonisation du roi hongrois. Au cours du procédé, des doutes se sont présentés au sujet du caractère sacré de Ladislav. Le fond théorique de la formulation de ces doutes se présente dans une lettre du pape Grégoire VII, envoyée en 1081 à l'évêque de Metz. La lettre reflète à la fois la conception du pape de la sainteté des souverains laïcs. Nous apprenons du sermon que le procès en canonisation s'était déroulé à Várad, lieu de sépulture de Ladislav, en présence des envoyés du pape. Sans aucune doute c'est l'intérêt historique de Osvát Laskai, qui l'avait mené à rédiger un sermon, s'agissant de la canonisation et de la sainteté de Ladislav, canonisé plusieurs siècles auparavant.

⁸² KLAUSER, Renate: *Zur Entwicklung des Heiligsprechungsverfahrens bis zum 13. Jahrhundert*. = Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 40. 1954. 85–101., különösen 91.

⁸³ SCHIMMELPFENNIG, Bernhard: *Heilige Päpste – päpstliche Kanonisationspolitik*. In: *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter*. Hrsg. von Jürgen PETERSOHN. Sigmaringen, 1994. 77.

⁸⁴ PETERSOHN, Jürgen: *Die päpstliche Kanonisationsdelegation des 11. und 12. Jahrhunderts und die Heiligsprechung Karls des Grossen*. In: *Proceedings of the Fourth International Congress of Medieval Canon Law. Toronto, 21–25 August 1972*. Edited by Stephan KUTTNER. Città del Vaticano, 1976. 168. /Monumenta iuris canonici. Series C: Subsidia. Vol. 5./

⁸⁵ KLAUSER: *i. h.* 1954. (82. jegyzet) 94.

EMÖDI ANDRÁS

A Corvina-könyvtár kutatástörténetének ismeretlen forrásai a Nagyváradai Egyházmegyei Levéltárban

A 90 éves Jakó Zsigmond tiszteletére

A hazai, sőt az európai könyvtártörténetben is előkelő helyet elfoglaló, Vitéz János püspök (1400 k.–1472) nevével fémjelzett humanista szellemű könyvgyűjtés és könyvtáralapítás ténye egyszersmind a legjelentősebb kapocs Várad és a budai Bibliotheca Corviniana között. Vitéz könyvtára elsősorban mintául, példaképpül szolgált Mátyás király (1443–1490) könyvtáralapításához, ugyanakkor a humanista főpap könyvtárának fennmaradt vagy utalásokból ismert 64 kódexe közül néhány a hiteles Corvinák közé tartozik, ugyanis az egykori váradi püspök bibliotékájának egy részét valószínűleg még az esztergomi érseki székhelybe való kinevezése előtt Budán hagyta, majd ezeket később Mátyás király saját könyvgyűjteményébe kebelezte be. A budai világhírű könyvtárba minden bizonnyal ekkor kerülhettek be korábban Váradon őrzött kötetek. A Vitéz által saját kezűleg emendált mintegy háromtucatnyi Corvina még szorosabbra fűzi a váradi humanista szellemiség és Mátyás könyvtárának szárait.¹

Mátyás halála után a könyvgyűjtő felső klérus szerteágazó személyi kapcsolatainak okán előfordulhatott egy-egy Corvina-kötet Váradra kerülése, így Haczaiki Márton prépost (1495 k.–1547 u.) görög nyelvű Ptolemaios-kódexe is egykoron a Corvina állományához tartozott,² ám éppen e kötet későbbi sorsa is példázza a város 16. századi viszontagságait és megerősíti azt a feltételezést, hogy Várad 1566 után valószínűleg soha többé nem látott a Corvina-könyvtárral kapcsolatba hozható köteteket. Az is csak feltételezhető, hogy a szakirodalom által említett, a budai könyvtár pusztulása utáni évtizedekben Erdélybe került néhány Corvina (bizonyíthatóan csak kettő?) útja Váradon keresztül vezethetett a fejedelemségbe.³

¹ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Vitéz János könyvtára*. Bp. 1975; Uő: *Humanista kódexek nyomában*. Bp. 1978. 117–124; CSAPODI Csaba–TÓTH András–VÉRTESY Miklós: *Magyar könyvtártörténet*. Bp. 1987. 52–63; JAKÓ Zsigmond: *Várad helye középkori könyvtártörténetünkben*. In: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, 1976. 154–159; FRAKNÓI Vilmos: *Vitéz János könyvtára*. = MKSz 1878. 1–21, 79–91, 190–201.

² JAKÓ Zsigmond: *i. h.* 165–166.

³ CSAPODI Csaba: *Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára?* = MKSz 1961. 414; JAKÓ Zsigmond: *Erdély és a Corvina*. In: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, 1976. 174–176; MONOK István: *Nyitott kérdések a Bibliotheca Corviniana kora újkori történetében*. In: *A holló jegyében. Fejezetek a corvinák történetéből*. Bp. 2005. 45–60.

Várad három évszázad elteltével került ismét kapcsolatba a Corvinákkal, ezúttal azonban a kanonokként itt tevékenykedő Rómer Flórisnak (1815–1889) és Fraknoi Vilmosnak (1843–1924), továbbá a püspökként rövid időre Váradra kerülő Ipolyi Arnoldnak (1823–1886) személyén keresztül, ugyanis mindhárman aktív részesei voltak a 19. század hatvanas éveitől kibontakozó Corvina-kutatásnak. Az 1877-től illetve 1878-tól kanonoki stallumokat elnyerő Rómer és Fraknoi ezirányú munkássága közismert, eredményeik jórészt napvilágot láttak a *Magyar Könyvszemle*, a *Századok* és az *Archaeológiai Értesítő* kötetekben, továbbá az Akadémia jegyzőkönyveiben és közleményeiben. Úttörő munkásságuk elsősorban a különböző európai (köztük hazai) könyvtárakban lappangó Corvin-kódexek azonosítására és az ezekkel kapcsolatos tágabb értelemben vett kodikológiai részletkutatásokra irányult.

A Corvina-kutatás történetében mérföldkönek számító, az Akadémia által csak szerény mértékben támogatott 1862. évi konstantinápolyi „felfedező” útnak egyik szorgalmazója és résztvevője azonban Ipolyi Arnold volt, aki (ekkor már az Akadémia tagjaként) jelentős és sokrétű tudományos munkásságot fejtett ki. Ipolyi szerepe a Corvina-kutatásban gyakorlatilag erre a nem elhanyagolható jelentőségű és az alábbiakban részletesebben tárgyalt eseményre korlátozódik, a kutatástörténet illetve az Ipolyi életrajzok is ezt sugallják.⁴ Másfél évtizeddel később, az 1877-ben Konstantinápolyból hazatérő 35 kódex (köztük Corvinák) budapesti fogadtatásán való részvétele már inkább közéleti szereplésével hozható összefüggésbe (ekkor már besztercebányai püspök, az Akadémia igazgatósági tagja, illetve egy sor tudományos és egyházi testület vezetőségi tagja volt).⁵

1999-ben majd 2005-ben a Nagyváradi Egyházmegyei Levéltárnak az államosítás után visszamaradt, az egykori püspöki és káptalani levéltármaradványokból álló és javarészen papírtömeggé silányult állományából előkerült egy-egy, az 1862. évi eseményekkel kapcsolatos – úgy véljük a Corvina kutatástörténetében jelentőséggel bíró – kézirat. Mindkettő Ipolyi Arnold hagyatékából kerülhetett az egykori püspöki levéltárba, majd annak részbeni pusztulása és államosítása után (1947–1962) az egyházmegye tulajdonában megmaradt jórészt ömlesztett állapotban lévő iratanyaggal együtt a székesegyház épületébe. Ipolyi hagyatékának (műgyűjtemény, könyvtár, levéltár) sorsa egyébként sok ponton kérdőjeles, homályos. Könyvtárának egy része biztosan Váradon maradt, iratanyagának java az Esztergomi Prímási Levéltárba, kisebb részei az OSZK és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtá-

⁴ PÓR Antal: *Ipolyi Arnold váradai püspök élete és munkái vázlatja*. Pozsony–Bp. é. n. [1886.] 56–57; BUNYITAY Vincze: *Ipolyi Arnold irodalmi munkássága 1845–1886*. In: *Ipolyi Arnold emlékkönyv*. Bp. 1989. 208–227.

⁵ MIKÓ Árpád: *A Corvina-könyvtár története*. In: *Uralkodók és corvinák*. Bp. 2002. 129.

rának kéziratáraiba kerültek,⁶ ám mint a tanulmányunk tárgyát képező források felbukkanása is sejteti, némi iratállomány Váradon is maradhatott.

A tárgyalandó kéziratok egyike A. D. Mordtmann-nak 1862 júniusában Konstantinápolyban írt levele, amely tulajdonképpen egy 1850-ben készült, a kutatás számára új információkat nem hozó kódex-jegyzék, a másik viszont a Corvina-könyvtár kutatástörténetének eddig ismeretlen becses emléke: Ipolyi helyszíni autográf jegyzete, amely az első konstantinápolyi kutatóút alkalmával készült a császári könyvtárban. Minden igyekezetünk ellenére sem sikerült további kapcsolódó iratokat fellelni az Egyházmegyei Levéltárban, a Nagyvárad Állami Levéltárban őrzött püspöki levéltár feldolgozottsági foka pedig egyelőre nem tesz lehetővé további ilyen irányú kutatásokat, így e két – egymással összefüggésben lévő – kéziratot önmagában közöljük.

Mielőtt ismertetnénk a két kéziratot, röviden tekintsük át az 1862. évi események előzményeit és körülményeit:

Mátyás királynak az 1460-as évek második felétől gyarapodó és rövidesen világhírnévvé örvendő könyvtára – a Bibliotheca Corviniana – nagyságával, ragyogó szépségével és tartalmi sokszínűségével egyaránt elkápráztatta a kortárs Európát. A legkiválóbb itáliai (elsősorban firenzei) műhelyekben dolgozó scriptorok és illuminátorok kezei alól kikerült kódexek görög és latin auktoroknak, továbbá jeles humanista szerzőknek a tudományágak széles skáláján található műveit foglalták magukba. Jelentőségét növeli az a tény, hogy nem egy görög auktor munkája – néhány esetben egyetlen másolati példányban – e könyvtárból került a későbbi tudományos körforgásba, használatba. Mátyás, majd elsősorban II. Ulászló király halála (1516) után elkezdődött a könyvtár egyre gyorsabb iramú hanyatlása, szétzüllése. A kódexek egy része ajándékozás, kölcsönadás vagy egyszerűen csak zsákmányolás útján külföldre jutott (paradox módon ma már ezek alkotják a fennmaradt 216 hiteles Corvina gerincét), a maradékot, de mindenképpen a maradék javát, a mohácsi vereség után a budai várba bevonuló II. Szulejmán hadizsákmányként Konstantinápolyba hurcolta. Ez utóbbiaknak – ma ez már bizonyosság – nagyobbik, akár többszáz kötetre rugó hányada a mostoha tárolási körülmények miatt három évszázad alatt elpusztult.⁸

⁶ PROKOPP Gyula: *A Primási Levéltár Ipolyi gyűjteménye.* = Levéltári Szemle (29.) 1979. 585–652.

⁷ A közlendő iratokon kívül Ipolyinak egy levélfogalmazványát is sikerült azonosítanunk (Schmidt Adolf és Fraknói Vilmos akadémiai levelező tagokká ajánlása 1869-ből)

⁸ CSAPODI Csaba: *Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára?...*, i. h. 411–419; CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *A Corvina könyvtár története.* In: *Bibliotheca Corviniana.* Bp. 1981. 25–26; CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Mátyás király könyvtára.* In: *Bibliotheca Corviniana 1490–1990.* Bp. 1990. 25–30; CSONTOSI János: *A Korvina. (Előzményei, alapítása, pusztulása és az irodalomban való rekonstrukciója.)* In: *A Pallas Nagy Lexikona, X.* Bp. 1895. (Melléklet a 814. lap után: I–XXIV.)

Röviddel a Bibliotheca Corviniana pusztulása után Európa-szerte kezdtek szárnyra kapni a Budán őrzött egykori mátyási könyvtár meglétéről szóló híresztelések, annak ellenére, hogy megsemmisüléséről egyértelmű híradások számoltak be. Majd másfél évszázadon keresztül keringtek e hamis vélekedések, hazai és külföldi próbálkozások sora irányult a könyvtárnak, de legalábbis egyes darabjainak visszaszerzésére a töröktől, mégpedig Budáról. Tudósok és politikusok egyaránt megpróbálták a lehetetlent. A hazaiak közül Alvinczi Péter, Bethlen Gábor, Pázmány Péter és I. Rákóczy György próbálkozásai voltak hiábavalóak, ugyanakkor egy sor nyugat-európai diplomata Konstantinápolyban jutott hozzá odahurcolt Corvinákhoz. Buda felszabadulása után szertefoszlottak a könyvtár akárcsak részbeni fennmaradásához fűzött illúziók és a későbbiekben a Corvina-könyvtár iránti érdeklődés annak történetére és a fennmaradt, szétszóródott kötetei tanulmányozása irányába vette útját. Már a 17. századtól kezdve egészen a 19. század derekáig a külföldi tudósok közül többen is (J. von Pflugk, X. Schier, P. A. Budik, E. G. Vogel, E. Edwards, L. Fischer) s a hazaiak közül a 19. század elején Kovács-Martiny Mihály és Horvát István megkísérelték az európai könyvtárakban elszórt Corvinák lajstromát összeállítani, legtöbbjük azonban kizárólag korábbi irodalmi adatok alapján dolgozott.⁹ Ludwig Fischer tudományos munkássága 1878-ban már lényeges eredményt hozott e téren, ekkor azonban a hazai Corvina-kutatók, Ábel Jenő, Rómer Flóris, Fraknoi Vilmos és Csontos János már átvették a kezdeményezést.

A konstantinápolyi, idegenek számára hozzáférhetetlen császári könyvtár iránti érdeklődés meg nem szűnő folyamában a 18. században és a 19. század első felében egy sor francia, angol, olasz, orosz és német tudós próbálkozott (legtöbbször politikai hátszéllel és legtöbbször sikertelenül) nem elsősorban a Bibliotheca Corviniana, hanem a feltételezett bizánci császári könyvtárak maradványainak megpillantására vagy megszerzésére. Az ide került Corvinák majdnem feledésbe merültek és mindenki a Komnénoszok és Palaiologoszok könyvei után kutakodott.

Magyarországon a reformkor első évtizedeiben csak homályos, már-már mitikus képzetek éltek a Corvina-könyvtárral kapcsolatban, azt csak összességében emlegették és mintegy nemzeti célként tekintettek visszaszerzésére. Az egyes, még fellelhető kötetekről igen kevés információval rendelkezett a hazai tudós társadalom és a politikum, ez azonban érthető, hiszen mint láttuk a Corvina-kutatás mindaddig csak német nyelvterületen hozott értékelhető eredményeket. A rendek, az országgyűlés, amely Széchényi Ferenc könyvtáralapítása (1802) óta foglalkozott a kérdéssel, József nádor és Metternich kancellár személyén keresztül megkezdte a csekély, majd csak az 1840-es évek közepétől eredményt hozó puhatolózást több Corvinát birtokló európai könyvtárnál (természetesen megfelelő politikai kö-

⁹ CSONTOSI János: *Latin Corvin-codexek bibliographiai jegyzéke.* = MKsz 1881. 137–138; CSONTOSI János: *A Korvina ...*, i. h.; MONOK István: i. h.

rettel fűszerezve).¹⁰ Metternich 1836-ban a konstantinápolyi internunciuson, Ottenfels bárón keresztül próbált információkat szerezni az esetlegesen a császári könyvtárban található Corvina-kötetekről. E sikertelen akció után a törökországi lehetőség ideiglenesen háttérbe szorult, így amikor az országgyűlés 1844-ben néhány helyszínt megjelölt, mint ahol Corvinák után lehetne kutatni, Konstantinápoly ezek között nem szerepelt.¹¹

Mégis itthon sokan hittek abban, hogy előkerülhet a török által elhurcolt Corvina-könyvtár. Ebben a legkitartóbb Toldy Ferenc (1805–1875) volt, aki kezdettől teljes odaadással támogatta az 1862. évi kutatóutat is. Ez utóbbinak közvetlen előmozdítója azonban a jogász-politikus-paleontológus polihisztor Kubinyi Ferenc (1796–1874) volt, akinek konstantinápolyi utazási terveit a pillanatnyi felfokozott nemzeti érzületek hangulatában egészen más vezette, mint a Corvinák utáni nyomozás. Erről érzékletesen ír későbbi utitársa, Ipolyi Arnold:

„... Egyik elhunyt társunk, a politikai közélet terén is szerepelt Kubinyi Ferencz, akadémiánknak tevékeny s áldozatkész tagja, épen az időben, aggkora daczára egy keleti tudományos ut tervével élénken foglalkozott. Nemes szándékaival s áldozatkészségével ha nem állott is arányban készülsége és tehetsége, de buzgóságával sokakat felülmut. Az ut tudományos céljai mellett inkább a nemzeti kegyeletek eszméi lebegtek a lelkes honfi előtt. Meg akarta látogatni keleten a magyar történet által is megszentelt classicus helyeket, a szabadságháborúk kibujdosott hősei menhelyeit és sirjait a Pontus partjain, hová a száműzöttek egykor elbujdostak, és hol az elhunytak porai az idegen földön nyugosznak. Az akkori felirati és határozati viták közt azzal az ötlettel lépett fel, hogy sajátlag a szultánhoz kellene köszönő feliratot intézni, a negyvenkilencediki menekült honfiainknak nyújtott oltalomért. S nem kevesebbet forgatott eszében, minthogy ezt talán személyesen megviszi. E mellett egyszersmind a még részletesebb tervre szándékozott vállalkozni, hogy Rákóczy Ferencznek emlékkövel jelölt, de üres sírjában többé fel nem lelhető hamvait fölfedezheti és haza hozhatja ...”¹²

Kubinyi akadémikus társával, Henszlmann Imrével (1813–1888) már felkészült az útra, amikor Ipolyi (akit 1861. december 20-án választottak az Akadémia rendes tagjává) felvetette a Corvinák ügyét és megpróbálta ezek felkutatása irányába terelni az út célját:

„... Ekkor szűkebb baráti körünkben vetém fel az eszmét, mennyivel czélszerűbb lenne, ha a bizonytalan és kétes hazafiui tervek helyett inkább a Corvina maradványai fölkeresésére egyesülnénk a keleti utra ...”¹³

¹⁰ MIKÓ Árpád: *i. h.*

¹¹ BÁRTFAI SZABÓ László: *Adalék a Corvina történetéhez.* = MKsz 1923. 278; CSONTOSI János: *Két modenai Corvin-codex története.* = MKsz 1891. 235–236; MADAS Edit: *A Corvina újkori története Magyarországon.* In: *A holló jégében.* *i. h.* 65–70.

¹² IPOLYI Arnold: *Gr. Prokesch-Osten Antal emlékezete és Mátyás király könyvtára maradványainak fölfedezése.* Bp. 1878. 40.

¹³ Uo. 41.

A műtörténész Henszlmann termézszerüleg, de Kubinyit is azonnal megnyerte tervének.¹⁴ Ipolyi szuggesztív visszaemlékezésében ecseteli, hogy az út szervezése közepette céljuk titokban tartása volt az elsődleges feladatuk, nehogy a több évszázados sikertelen próbálkozások fényében ügybuzgalmuk nevetség tárgyává váljon:

„... És ki hinné ma, hogy akkor arra kellett a legnagyobb gondot fordítanunk, hogy a terv titokban maradjon, nehogy akár nevetségessé tegyük azt és magunkat hazafiúi buzgalmunkkal ... Éreztem, hogy nagyobb hazafiúi elszántsággal, mintsem józan számitással vállalkoztunk oly feladatra, melyet nálunknál nemcsak hasonlíthatatlanul nagyobb tekintélyü, tehetségesebb és a körülményekkel ismeretesebb államférfiak és tudósok, sőt a leghatalmasabb uralkodók követtségei többszörös sürgetéseik daczára nem voltak képesek elérni ...”¹⁵

Így tervük nem került nyilvánosságra. A kormány részéről nem is reméltek támogatást, az Akadémia 1862. március 17-i ülésén pedig csak általánosságban jelentették be utazási céljaikat, mert mint Ipolyi írja:

„... Hogy erre okunk volt, akkori intézőinek barátságos s előzékeny fogadása mellett is mutatta a mosoly ama neme, melylyel a bölcsőbbek a rajongókat lehüteni szokták ...”¹⁶

Végül 1862 áprilisának végén, az Akadémiának és gróf Forgách Antal (1819–1885) m. kir. kancellárnak Anton von Prokesch-Osten (1795–1876) gróf, konstantinápolyi osztrák internunciushoz írt ajánlóleveleivel indult útnak a három tudós arra a keleti útra, mely a Corvina-kutatásnak egyik mérföldkövévé vált. A Konstantinápolyban eltöltött néhány hét eseményeit jól ismerjük a hazajövetelük után az Akadémia Nyelv és Széptudományi Osztályának 1862. június 16-i 24. ülésén elhangzott beszámolójukból, amelyet mindhármuk nevében Ipolyi adott elő,¹⁷ s amelynek néhány vonatkozásban bővített, némely részében karcúsított változata jelent meg másfél évtizeddel később a *Századok* hasábjain,¹⁸ illetve Ipolyinak az imént többször idézett, Prokesch-Osten emlékezetére írt akadémiai kiadvány függelékeként.

Konstantinápolyban az ügy előmozdítói elsősorban Prokesch-Osten és Sipos György (?–1882 u.) voltak (ez utóbbi a 48-as emigránsok közösségi életének egyik jelentős alakja), illetve talán a már hosszabb ideje ott tartózkodó orientalista Vámbéry Ármin (1832–1913) is közreműködhetett a felsőbb körökkel való kapcsolat-teremtésben.¹⁹ Céljuk elérésére a török bürokrácia útvesztőivel is jócskán megismerkedtek és máig sem tisztázott, hogy kinek a közbenjárása vezetett a nem

¹⁴ Az eseményekről részletesebben l.: JAKÓ Zsigmond: *Ipolyi Arnold és a Konstantinápolyba került Korvinák megtalálása.* = MKsz 1989. 200–202.

¹⁵ IPOLYI Arnold: *i. m. uo.*

¹⁶ Uo. 42.

¹⁷ A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára: *Kisgyűlések jegyzőkönyvei, 1862.* (K 1426). 113–127. (A továbbiakban: *Kisgy. 1862*)

¹⁸ *Századok* 1877. 463–473.

¹⁹ GABODA Péter: *Egy egyiptomi szobor útvonalának (gyűjtemény)történeti tanulságai. (Adalékok a 19. századi keleti magyar emigráció és a korabeli tudománydiplomácia műtárgygyűjtési lehetőségeihez.)* = Szépművészeti Múzeum Közleményei (82.) 1995. 121–130.

remélt eredményre. Egyébként nem akárciknek kijáró fogadtatásban volt részük: a török reform korszak – a Tanzimat – egyik legjelentősebb alakja, az európai értékek felé nyitó nagy műveltségű Fuad pasa (1815–1869) nagyvezír is fogadta őket. A Sipos-féle kapcsolat valószínűleg döntő lehetett az ügy kimenetelére, ugyanis ő Fuad kedvelt udvari főkertésze volt. Az eseményeket jól ismerjük Ipolyi visszamemlékezéséből,²⁰ most csak a császári könyvtárban tett látogatásukra térnénk ki:

Két alkalommal, május 21-én és 26-án sikerült a három tudósnak a szultáni palota (Topkapi szeráj) középső udvarában lévő kupolacsarnokból (Kubbe alti) a szultáni kincstárba, majd némi rábeszélés után a régi szultáni palota (Eszki szeráj) belső udvarában lévő egyik könyvtárterembe lépni. 21-én csupán hat kódex és két nyomtatvány, 26-án viszont már mintegy félszáz kézirat tanulmányozására kaptak engedélyt. Azonnal felismerték, hogy ezek közül jónéhány az évszázadok óta keresett Bibliotheca Corviniana néhány remek darabja és a rendelkezésre álló rövid idő (egy-két óra) alatt ezekről Ipolyi jegyzéket készített, amely minden jel szerint azonos az alábbiakban közlendő, eddig ismeretlen forrásunkkal. A május 21-én látottakról Ipolyi lelkes hangú levelet írt br. Kemény Zsigmondnak (a *Pesti Napló* főszerkesztőjének), Toldy Ferencnek és Bartakovics Béla egri érseknek.²¹

További kutatásra nem kaptak lehetőséget, de a városban eltöltött következő napok során személyesen is találkoztak a bizánci történelem kutatásában elkötelezett és Sztambulban lakó Philipp Anton Dethier (1803–1881) helyi múzeumigazgatóval és Andreas David Mordtmann (1811–1879) orientalistával, akiknek évekkel azelőtt már volt lehetőségük – bizánci kódexeket keresve – ugyanazon könyvtár néhány darabját megtekinteni.²² Élményeik kölcsönös megosztása nyomán egyértelművé vált, hogy mindnyájan csak egy-egy töredékét láthatták az amúgy meglehetősen rossz állapotban lévő kódexeknek.²³

Kubinyi, Ipolyi és Henszlmann hazaérkezésük után, június 16-án számoltak be az Akadémiának útjukról s a felfedezésről. Mint Ipolyi írja:

„... élénk érdeklődéssel és melegen fogadták a jelentésünket. A további részletek, a megszerzés módja, föltételei, kivitele iránt is hajlandók voltunk nyilatkozni. De erre zártulást kértünk. Az akkori elnökség, a mily tüntető készséggel fogadta s ígérte azt, úgy soha nem hívta össze ... Ne vádoljunk érte senkit. Adjunk hálát, hogy már túl vagyunk ez állapotokon ... Csak Toldy volt most is az egyetlen, ki sikereinket nem csak méltányolta, de a lelkesüléssel, melyre csak az ő nemes és fogékony lelke volt képes, fogadta.”²⁴

A történet utóélete jól ismert. A kezdeti és nem túl forró fogadtatás után „az ügy elaludt” (Ipolyi). Az Akadémia állandó anyagi gondjai és némi közönye miatt egyet-

²⁰ IPOLYI Arnold: *i. m.* 44–57.

²¹ A levelek szövegét közli JAKÓ Zsigmond: *Ipolyi Arnold és a Konstantinápolyba került Korvinák megtalálása, i. h.* 203–205.

²² IPOLYI Arnold: *i. m.* 58.

²³ Uo. 59.

²⁴ Uo. 60–61.

len lépés sem történt az ügy előmozdítása irányában, ugyanakkor a magyar tudósok fölfedezésének hírére az európai szaktársak valódi búcsújárása kezdődött meg az Eszki szeráj könyvtárába. Ipolyi erről keserűen írja:

„Tehát minden európai művelt nagy hatalom hivatalos küldetéssel képviselve volt már. Csak mi, kik fölfedeztük, kiknek leginkább érdekében állott, kik legjobban voltunk tájékozva már az ügyben magánvállalkozásunk által is, nem tettünk többé lépést.”²⁵

És valóban, az Akadémia 1862. évi beszámolójában mindössze csak egy visszafogott mondat erejéig számolt be a konstantinápolyi vállalkozásról,²⁶ az 1863. és 1864. évi jegyzőkönyvekből pedig arra következtethetünk, hogy az Akadémia vezetősége anyagi okokra hivatkozva hártotta a kezdeményezést.²⁷ Annyi mégiscsak történt, hogy Prokesch-Osten, fölbuzdulva a felfedezésen, kijárta a kódexek ismételt előadatását és Dethierrel elkészíttette jegyzéküket. Henszlmann 1864. április 25-én mutatta be a Dethier-, Mordtmann- és Kubinyi-féle jegyzékeket az Akadémián (az 1862. évi vállalkozást az út kezdeményezőjének, Kubinyinak a nevéhez kötötték, holott a Corvinák tényleges szemrevételezésében a legkisebb szerepe neki lehetett).²⁸ Dethier jegyzékének némely részlete a későbbiekben igen jelentőssé vált, ugyanis annak ellenére, hogy a másfél évtized múltán Pestre került kódexeket már testközelből vizsgálhatta a szakma, zömüknek eredeti kötését azonban már csak Dethier leírásaiból ismerte. (Ez utóbbi mozzanat forrásunk vonatkozásában is jelentőséggel bír, mint azt lennebb látni fogjuk)

Az eseménysornak végül szerencsés kimenetele volt, ugyanis 1869-ben a szuezi csatorna megnyitása alkalmával Konstantinápolyba látogató I. Ferenc József Abdul Aziz szultántól a négy legdíszesebbnek vélt Corvinát kapta ajándékba, majd a császár ezt tovább ajándékozta az Országos Széchényi Könyvtárnak. 1877-ben II. Abdul Hamid szultán (mintegy diplomáciai köszönetnyilvánításként) 35 kódexet ajándékozott az Egyetemi Könyvtárnak, áttételesen a magyar ifjúságnak,²⁹ ezekből azonban csak tizennégy bizonyult kétséget kizáróan Corvinának. Sajnálatos módon ez utóbbi kódexeket rossz állapotuk miatt megfosztották eredeti kötésüktől és modern török díszkötést kaptak.

Ezzel az ajándékozási aktussal le is zárult a törökországi epizód, ez a tizennyolc Corvin-kódex vészelte át az elhurcolásuktól eltelt három és fél évszázadot és került ismét Magyarországra.

²⁵ Uo. 63.

²⁶ *A Magyar Tudományos Akadémia munkálkodásairól s pénztára mibenlétéről 1862-ben*. Pest, 1863. 11.

²⁷ *A Magyar Tudományos Akadémia jegyzőkönyvei 1863*. Pest, 1863–1864. 40–41, 76–78, 129–130, 134–135, 142–143, 168; Ua. 1864. Pest, 1864. 11, 43, 89–100, 114, 116–117, 124–125, 129.

²⁸ Ua. 1864. 89–93; Újraközlve: HENSZLMANN Imre: *A sztambuli szerailban európaiak által látott nyugati nyelveken írt codexek*. = MKsz 1877. 153–157.

²⁹ MIKÓ Árpád: *i. h.*

Ipolyi Arnoldot 1863. március 8-án nevezte ki az uralkodó egri kanonokká, ahol a káptalan jegyzője és az anyagi ügyek, alapítványok kezelője lett. Elfoglaltságra hivatkozva július 20-án lemondott az Akadémia régészeti bizottságának előadói és szerkesztői tisztéről (helyébe Rómer Flórist választották).³⁰ Tudományos tevékenysége mindazonáltal nem lankadt, azonban úgy tűnik a Corvina-üggyel behatóbban ezután már nem foglalkozott. Valószínűleg a Konstantinápolyban készült jegyzetei alapján állították össze az Akadémián előadott és már említett 1862. és 1864. évi jelentéseiket, a jegyzetek eredetije azonban nála maradhatott (majd iratanyagával együtt Váradra került) és mostani felbukkanásáig lappangott. Úgy tűnik azonban, hogy Kubinyi és Henszlmann is (vagy közösen mindhárman) készítettek egy-egy jegyzéket, ugyanis a későbbi szakirodalomban említett Kubinyi-, illetve Kubinyi–Ipolyi–Henszlmann-féle és az alábbiakban közölt Ipolyi jegyzék több részletben is különbözik.

Csontos János (1846–1918) 1877-ben a Konstantinápolyból Magyarországra érkezett kódexek első ismertetésekor elsősorban Dethier példányleírásaira hivatkozott, amikor az átkötött kódexek eredeti kötéseiről írt és a későbbi Corvina-irodalomban ez a tény rögzült.³¹ A most felbukkant forrásaink egyikének – mint látni fogjuk – éppen az a kutatástörténeti jelentősége, hogy a kódexeket 1862-ben a császári könyvtárban először megpillantó (és azok némelyikét Corvinaként azonosító) Ipolyi Arnold éppen olyan részletességgel írta le, mint később Dethier. Azt már csak feltételezhetjük, hogy Ipolyi kiábrándult, látván az Akadémia tehetlenségét a Corvinák ügyében, és Dethier munkálkodásának fényében már nem tartotta fontosnak kézírata közkinccsé tételét.

Forrásaink

1.

Andreas David Mordtmann orientalista a Hansa városok konstantinápolyi követe, majd a török kereskedelmi minisztérium magasrangú tisztviselője volt. Háromszor volt alkalma a szultáni kincstár néhány kódexét látni, egyszer a bibliai szövegek fāradhatatlan kutatója, Lobgott Friedrich Constantin Tischendorf (1815–1874), máskor az egyiptológus Karl Richard Lepsius (1810–1884) társaságában. Az előbbi a cār, az utóbbi a porosz király protezsáltja volt. A látottakról jegyzékeket készítettek és ezekből egyet Lepsius, egy másikat – a *Philologus* folyóiratban – maga Mordtmann közölt. Volt egy harmadik, kiadatlan jegyzéke is, amely 1850-ben készült és amelyet 1862-ben, amikor Ipolyiék nála jártak, éppen nem talált a kézíratai között, de postán utánuk küldött.³² A címzett Kubinyi vagy Henszlmann

³⁰ *A Magyar Tudományos Akadémia jegyzőkönyvei 1863. i. m.* 115.

³¹ CSONTOSI János: *A Konstantinápolyból érkezett Corvinák bibliographiai ismertetése.* = MKsz 1877. 157–218. (A továbbiakban: CSONTOSI)

³² *Kisgy.* 1862. 121.

lehetett, ugyanis Mordtmann abban üdvözlete átadását kéri a „lelkész” úrnak (aki nem lehetett más, mint Ipolyi). Első forrásunk ez a könyvjegyzék:³³

A.D.MORDTMANN
CONSTANTINOPLE

Constantinopel, 5 Juny 1862

Hochgeschätzter Herr Doctor,

In der Hoffnung, daß Sie Ihre Reise glücklich beendigt haben und wohlbehalten in Ihrer Heimat angelangt sind, übersende ich Ihnen versprochener Maßen den Katalog der Manuscripte, welche ich bei meinem ersten Besuche in Serai vorfand (1850). Derselbe enthält nur 16 Nummern, und zwar, wie Sie aus ihm [áthúzva: demselben] ersehen werden, nur ein einziges Werk, welches ich später nicht mehr sah, u[nd] welches Sie auch wahrscheinlich nicht gesehen haben.

1. *Homeri Ilias cum commentariis Eustathii. In fine poemata biblica*
2. *Polybii Historia, 5 libri. Graece*
3. *Antonini Monachi Glossarium Graecum*
4. *Glossarium Graeco-Latinum*
5. *Aliud Glossarium Graeco-Latinum*
6. *Liber cabbalisticus, Graece*
7. *Liber chirurgicus, Graece*
8. *Ptolemaei Astronomia. Graece*
9. *C. Julii Caesaris Opera*
10. *Q. Curtii Rufi. De rebus gestis Alexandri Magni*
11. *Cicero, de amicitia, de Senectute & de officiis*
12. *Eusebii Chronicon in linguam latinam versum per Hieronymum, cum additamentis Prosperi Aquitanici*
13. *Tertullianus contra Marcionistas*
14. *Quatuor Evangelia, Slavonice*
15. *Vitae Sanctorum d'*
16. *Dante cum figuris*

Indem ich Sie ersuche Ihrem Gefährten, dem Herrn Geistlichen, mich bestens zu empfehlen, verharre ich hochachtungsvoll

Ilhr

ganz ergebenster
A.D.Mordtmann

Mordtmann e legelső könyvjegyzékében öt Corvin-kódex szerepel:³⁴ az 1869-ben az Országos Széchényi Könyvtárba került Polybios³⁵ és az 1877-ben az Egye-

³³ Egyházmegyei Levéltár – Nagyvárad (Ipolyi A. iratai 2.)

³⁴ A továbbiakban, az egyes Corvinák említésekor a *Bibliotheca Corviniana*. Bp. 1981. (*Bibl. Corv.* 1981) és MEZEY, Ladislaus: *Codices Latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*. Bp. 1961. (MEZEY) c. katalógusokra utalunk.

³⁵ Polybios: *Historiarum libri I–V. e Graeco in Latinum per Nicolaum Perottum traducti, cum eiusdem introductione*. OSzK Cod.Lat.234 (*Bibl. Corv.* 1981. 19.sz.)

temi Könyvtárnak ajándékozott Caesar,³⁶ Curtius Rufus,³⁷ Eusebios³⁸ és Tertullianus³⁹ kötetek. Az összes többi kötet szerepel Dethier, Mordtmann és Kubinyiék (Ipolyiék) későbbi lajstromaiban.⁴⁰ Amint Mordtmann levelében is megjegyzi, az egyik kódexet (Polybios) csak ezen első (1850) alkalomkor látta.

2.

Második forrásunk Ipolyi Arnold autográf jegyzete, amelyet a kódexek szemrevételezésekor készített, 1862 májusában, a szultáni könyvtárban. A kézirat 16 (?) levél terjedelmű lehetett, amelyből jelenleg 14 levél van meg (1 vagy 2 lev. hiányzik).⁴¹

A kézirat első lapján az Eszki szeráj belső udvarának vázlatrajza található, amely nagyszerűen összevethető a szultáni palota alaprajzaival és egyértelművé teszi, hogy az épület, ahová megtekintésre kihozták a kódexeket nem más, mint III. Ahmet 1719-ben épült könyvtára (Ipolyi „könyvtár kösk”-nek nevezte). A továbbiakban a kódexek leírása található. A római számokkal jelölt, összesen 33 kódex (és 3 nyomtatvány) hosszabb-rövidebb leírásában szerepel néhány kapocsnak és címernek a szövegbe beillesztett vázlatos rajza is (kivéteklént az I. sorszámú Augustinus kötet kapcsán lévő Corvin-címerről készült pausz-levonatot⁴² vörös viasszal rögzítette a jegyzettömbhöz). Több tétel leírásánál jelezte Henszlmann véleményét is a vizsgált kódexről. A 4–8. sz. kódexeket tartalmazó levél (vagy két levél) hiányzik. A jegyzéket követően Ipolyi mintegy összegzőképpen felsorolta az általa Corvínának vélt 11 kötet rövid címét (ezek egyikének leírása a hiányzó levélen volt). Végül az utolsó két levélen Mordtmann-nak a *Philologus*ban közölt könyvjegyzékét és a saját, ehhez fűzött rövid kommentárjait jegyezte fel, nyilván hazaérkezése után.⁴³

³⁶ Caesar, Caius Iulius: *Commentaria de bello Gallico*. – *De bello civili*. – *De bello Alexandrino*. – *De bello Pharnacis*. – *De bello Africano*. – *De bello Hispaniensi*. BEK Cod.Lat.11 (*Bibl. Corv.* 1981. 15. sz.; MEZEY 11. sz.)

³⁷ Curtius Rufus, Quintus: *De gestis Alexandri Magni libri, quae exstant, III–X*. BEK Cod.Lat.4 (*Bibl. Corv.* 1981. 8. sz.; MEZEY 4. sz.)

³⁸ Eusebius (Caesariensis) Pamphilus: *Chronicon cum interpretatione S. Hieronymi et superaditis Prosperi*. BEK Cod.Lat.5 (*Bibl. Corv.* 1981. 9. sz.; MEZEY 5. sz.)

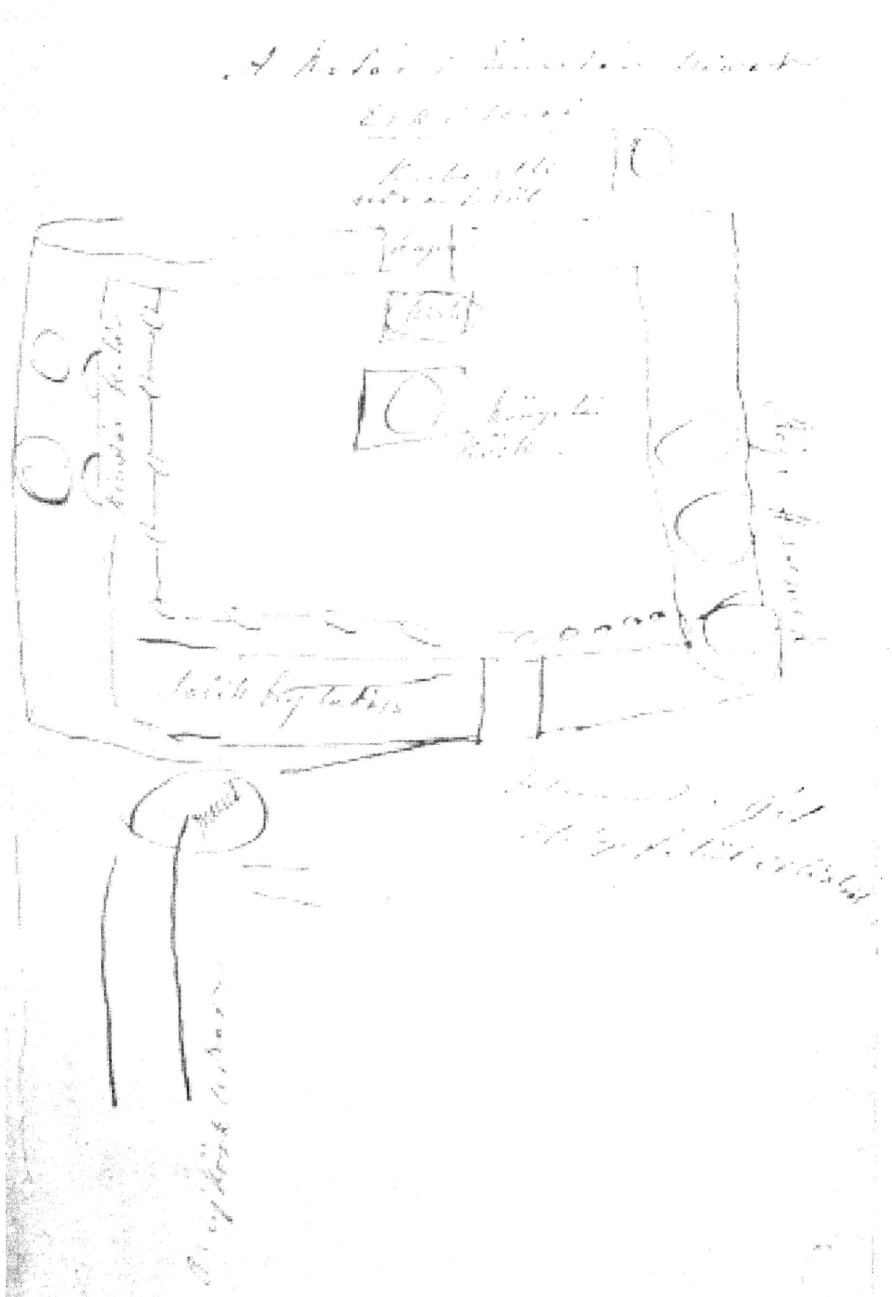
³⁹ Tertullianus, Quintus Septimius Florens: *Adversus Marcionem Stoicum libri V*. BEK Cod.Lat.10 (*Bibl. Corv.* 1981. 14. sz.; MEZEY 10. sz.)

⁴⁰ HENSZLMANN Imre: *i. h.*

⁴¹ Egyházmegyei Levéltár – Nagyvárad (Ipolyi A. iratai 1.); Méretei: 12,5×19,5 cm

⁴² Az eredeti reprodukcióját l.: *Cimélia. Az Országos Széchényi Könyvtár középkori kincsei*. Bp. 2000. 147.

⁴³ ... hogy 3szor látta Tischendorffal egy kis kabinetben a császári kincstár mellett és Dolma bagtri-ban. Vele közös volna nálunk 9, ebből gondolom 6 mátyási. ... Egyszer látta Mordtmann egy kis szobába a kincstár mellett, máskor Tischendorffal orosz követtel egy Dolma baktschiban. Mindig más[t] látott, órákig volt ideje. Más Catalogusa még nincs nyomtatva. Látta Lepsius is, ezé az első melyre a *Philologus* hivatkozik eziránt Budenz. ...

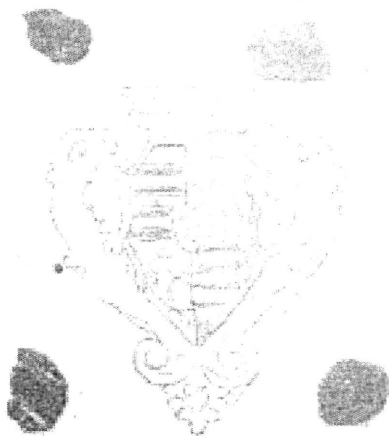
[A kvtár v. kincstár udvar; Eski Serai; Kube alti udvar felöl;
 Kapu; Kösk; Könyvtár Kösk; Kincstár Kvtár; Régi Haremek; Salih bey lakása;
 Felmenet a gót oszlop felöli oldalról; Mecset; Az új kösk udvar]

I.

Capitula primi libri divi Augustini de Civitate Dei feliciter incipiunt. Nagy folio vörös barsonba kötve. Három kapocs is még megvan – a többi s köldökök hiányzanak

Kettőn **a** és **b** hasonlón két delfin címert tart [kiolvashatatlan áthúzott rész] ~~felül~~ ~~korona~~ ~~Mátyás-címert~~, ez négyezett 1 és 4 magyarorsz. négy fehér szelemene vörös térben, 2 és 3 a cseh oroszlán, közép vért Mátyás fekete hollója arany gyűrűvel csőrében kék térben, mint vér[t]tartó két delfin összekötött farkkal és ez alatt rinleau de fleur. A **c** kapocs szív alakú vértében a holló gyűrűvel fatörzsön ülve a törzsből apró ágak és levelek. A kapcsokon ez zománcban színezve aranyozott ezüst vagy rézen.

Szép miniatűrök a kezdő betűk és lap keretek – (az első cím lapon lent hasonlón Mátyás címere?)

Végződik Scriptum et completum per Manus Petri de Middelburch Q Zeelandiae R Q vörössel Finis P. M male informatus, qui leg(i)at intelligat pqdo per qum.

XV.sz.?

II.

Questo e lo proemio de la volgarica in relvura. R.

Codex perg. Folio két hasábian irva. Initialisok miniatűr. Finale conclusione A. M.

E. R. talán Amen

A könyv tartalma Rubricája

Qui se comincia la rubrice de livri sovra scritti

Seneca de forma

Seneca in lo libro de beneficiis
 Seneca in le epistole
 Lo primo libro di Cassiodoro
 így egész 10-ig
 talán commentarium v. fordítása a classicusoknak
 Codex perg. XV. század kis folio.

III.

ΕΙΚΛΕΙΔΑΝ ΓΕΩΜΕΤΡΙΑ.

és tovább

Ἡρώνας Ἀλεξανδρουσικῆς ἀπαιτικῆς
 μετενηκιστοῦ ἐν τυχῶν
 Ἡρώνας Ἀλεξανδρουσικῆς

Egy pergam. kötet 4° zöld selyemben sárga virág vonallal. mssk a szövegbe jól rajz (helyesen) rajzolt geom. figurákkal nál[am] kis folio ?
 XV sz.

IX.

Papier k.i. latin folio préselt bőr gyarló miniatúr kezdők
 Origo Imperatoris Hadriani vetustior a picentibus posterior a hispaniensibus manat, siquidem hadrian ortus majores suos apud italicum Scipionem temporibus.

X.

4° v. kis folio latin Pgm. kezirat kitűnőn díszes domború aranyas s arabeszk s initialek
 Nekem Mátyási jellegű Henszlmannak XIV ha nem XIII század.
 Kezdődik Quintus Mucius [...] augur Scaevola multa narrare de lelio lelio cum v.
 iam suo memoriter __ solebat nec dubitare illum in omni sermone appellare sapicutem.
 Czimer mint a következő sz. alattiban (?) AI v. AT névjegygyel.
 Expositio /
 Exemplum Reguli / als Bandtittel (?)
 Több üres lap után ~~mel~~ a kötet folytán melybe ugylat. Cicero de amicitia ~~et~~ és Oratioi,
 bevégzetlenül ugy látszik következik a végén (más írás) Epistola beati Bernardi.

XI.

fol. Perg. kod. violabáron leszakítva a fa tábláról 1 lap szél keret miniatur a kezdő betűbe Mátyás kép borost. koszorús fővel karszékben olvasva lent az arabesk b. Mátyás s az ország czimere koszorúba két meztelen vérttartó (vademberek?) a jobb szélén az arabeszk 2. apostol és 2 mezt. nemtő, egy szarvas csinos festm. külső szél metszett Rhetorica Trapezoncii.

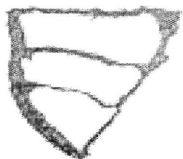
Kezdődik (?) Clarissimi Oratoris Magistri Georgii Trapezoncii in Rhetoricos libros suos exordium.

Végén

Georgii Trapezonici Cretensis quintus v. ultimus Rhetor liber explicit.

XII.

Folio papír k.i. Első lap díszítve arabesk miniatur lent angyal áldva vörös hosszúruhás előtte térdelőt, egy kezében vért

Fatábla, borítéka lenyúzva

Incipit liber posteriorum Aristotelis cum eiusdem solemni expositione reverendissimi artium et sacrae theologiae magistri Pauli.

végén Explicit quintus liber de arte fidei catolice

A kv táblán belűs [belűl] Jesus (Jezus)

hic liber est mag.ri Barnabe Trainatis artium et medicinae doctor. quem emit in miollia cipri a Per Benedicto, de onectari [...] Regio ca.cellario 1497 17mo februarii

XIII.

folio Pgm. k.i. vörös barsony Első lap arabeszk miniat. szélkeret lent benne Mátyás czimere két nemtő vérttartó s még két öltöny(ö)s angyal lejebb

Kezdődik Incipit Cronica Eusebii Hieronimi cum Superadditis Prosperi.

benn törtenelemi táblázatok

Végén Finit Cronica Eusebii hieronimi Presbiteri et Prosperi

gr.as d.ni n.ro IH.V Christo AMEN

XIV.

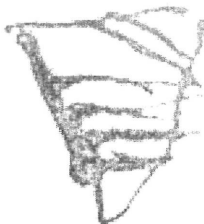
Kis folio papír lat. k.i. fatábla

az első lapon török felirat melynek értelme Dsenevis nevű görög orvosnak orvosi tudományokra vonatkozó könyve

Végén Explicit liber sinonimorum venerabilis magistri Simonis Januensis Deo gratias Amen (Januens = Joniai man. Henszl. inkább tal. Genuai a török szerint.)

XV.

folio Pgmt. bőrkötés olasz k.i. czimer az első lapon

vörös tér fehér szelem.

Kezdet. Capitolo primo del libro di Dante, számos festett sajátságos miniat. melyek az Infernok. állítanak elő jeleneteket

XVI.

fol. Pgm. sűrű szép írás kötés bőr (?)

Kezd. Incipit Speculum humanae salvationis.

D.nus in excelso throno detrusit Lucifer. ad infern. cum sequacibus suis

Hic creavit d.nus Adam et Evam

Végén

Sextum gaudium finit etc. Septimum gaudium .

XVII.

fol. Pgmt. viola bárson köt (Mátyási jelleg)

Szél metszet De viris illustribus

Kezd. Incipit tabula Helii Spartiani historiographi in vitis et gestis diversorum principum ac tyrannorum qui romanam rem publicam tenuerunt seu in vaserunt ab Adriano imperatore usque ad Carcum (?) imperatorem. Tartalom 1½ lap azután Helii Spartiani Historiographi excellentissimi vita Adriani felicitates incipit 187 lap (lásd ehhez Emilius Probus lap.) Szép initial arabesk szél keret miniat. lent Mátyás címere és monogrammja mellette M. A.

XVIII.

fol. Pgm. viol bárson köt mátyási.

Szep init. s arab. 7 genius 2 ~~madár~~ öz és madár alak lent Mátyás czimer és monogr.

M. A. zöld és arany körben

Szél irat (metsz.) Polybii historia

Kezd. Nicolai Perotti in Polybii Historiar. libros proemium incipit feliciter. Ad nicolaum quintum pontificem maximum

finis

ΘΕΩ ΧΑΡΙΣ ΚΑΙ ΤΗΜΗΤΥ

Az utolsó lap

Aspiciens oculis superi mortalia justis

Di[...]ite justitiam moniti et non temnere divos

vörös betűvel újabb kéz

Possessor huius libri Ibrahim Matzar donatus a Caesarea Majestate. Anno post adventum Mahomedis 966

kapocs

XIX.

4° Bőrkötés pergam. (ennek daczára mátyási jellegű)

Miniat. kezdők s arabesk szélétkítmények, alól üres kör hagyva mintegy a belefestendő címernek mint a mátyásiakon.

Kezd. Incipit Panegyricus Plinii Secundi dictus Trajano imperatori bene ac sapienter (Panegyric. s hasonl. gyűjteménye)

így közepén. Eiusdem magistri Mamertini Genethalicus Maximiani Augusti.

Végén Finit Panegyricus dictus Constantio filio Constantini.

XX.

fol. Perg. viol bárs kötés mátyási

Szél metszet: Cornelius Tacitus,

arabesk és kezd. miniat. 1 madár, nyúl, ismét madár, lent Mátyás czímere 3 ágú koronával.

Kezd. Cornelii Taciti hystoriographi praestantissimi fragmentorum liber primus 131 lap.

Vég. Finis eorum quae de Cornelio Tacito reperiuntur (körbe tört. stb. könyvei)

kapocs

XXI.

fol. Perg. viol. bars köt. mátyási szép init. s arabesk szél keret lent Mátyás czímere 3 ágú koronával és M. A. (?) monogr.

Szél metszet Plautus:

Végén ~~Kezd~~ Plauti Sarsinati poete comici clarissimi comediarum liber explicit feliciter

Kezd. Amphitruo Plauti poete comici clarissi. prima comoedia incipit feliciter.

Tart. 20 darab am.

XXII.

folio pgm. viola bárson kötés mátyási init. és arabesk szélkeret miniat. Mátyás czímere 3 ágú korona nemtők által tartva

Szél metszet: Theoprastus de plantis.

A táblán benn: *Vespasianus librarius florentinus fecit fieri florentie*
 Kezd (?) *Theodorici Greci Thessalonicensis ad summum pontificem divum Thomam*
Nicolaum quintum Praefatio in Theophrasti libros quos ex greco in latinum traduxit
 (XX in eine kreise die dedication ?)
 t.i. ez egy

körben

XXIII.

folio perg. kisebb cod. vörös bársony a köldök leszag. a szélein rothadt elmálló állapot.
 Czim festve mint egy sátor féle alá helyezett lapba írva R. I. Decem Clementis Summi
 Pontificis Petri apostoli successoris ex graeco in latinum conversum per Rufinum
 presbiterum.

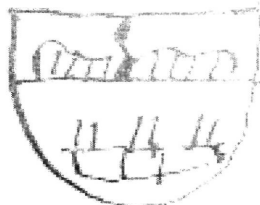
Első lap szép miniat. kezdő bet. s arabesk keret a[ ]Jul Mátyás czimere és M. A. monogr.
 Kezd. Rufini presbiteri Aquilegiensis ad Gaudentium summum pontificem praefatio
 intraductoria itinerarii Clementis
 Végződik Itinerarii beati Clementis successoris beati Petri liber decimus explicit Feliciter.
 Szél metszet. Itinerarium Clementis

XXIV.

folio pgmt. viol. bárson kötés mátyási miniat. kezdők és arabesk szél az első lapon
 lent geniusok közt Mátyás czimere
 Szél metszet Eusebius de preppatione evangē.
 Kezdődik a tartalommal Incipit tabula primi libri capitulo
 De Evangelii definitione et intentione suae ez 3 levél következik az első lap init. és
 kerett miniat. felirata
 Ad Sanctissimae Papam Nicolaum quintum Georgii Trapezuntini in traductionem Prae-
 fatio.

XXV.

4° pgm. bőrkötés kis írás festett initial. eleje eltörölve, nem hasonlít mátyásiakra.
 Ugy látszik grammatikai v. inkább encyclopaediai tartalmú (elől gram. szabályok, végén
 vallási tárgyalás)
 Elöl ezim első lapon czimer

Fent sárga térben fekete sas
Alul vörös térben harmas tornyú fehér vár
Végén Deo gratias Amen.

XXVI.

folio papír k.irat fatáblakötése borítéka lenyuzva
Kezdődik (közönséges XV századi kisebb írás) Domino Magistro Campano d.ni papae
capellano canonico parisiensi infimus subdiaconus se ipsum ex debito. Opusculum
iam dudum a nobis postulasti. Szótár v. glossarium féle Alphabet. szerint.

XXVII.

Igen vastag folio byzanti kézirat a komnenek korából pgm. rosz állapotb. rothadó és
elmált szélekkel Szövegbe festett miniaturek sz. irasi jeleneteket állítanak elő Ádám
és Evat frigyszekrényét felirat

TO ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΑΛΙΑΣ ΠΡΟΕΜΙΟΝ
ΜΙΡΟΣΤΟΝ ΦΙΛΟΚΡΑΤΗ ΜΑΚ
ΤΟΝ ΑΓΙΟΝ ΠΟΡΦΥΡΟΝ
ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΝ
ΤΟΝ ΚΟΜΝΗΝΟΝ ΚΑΙ ΤΟΝ
ΣΑΦΗΝΙΔΗΝ

To Tes palaias proemion
miroston philokrat mak
tono agi porphuro
kai hūme alexi
ton komronu rubmi ge
saphinido

[a fentiek rögtönzött átírási kísérletek]

To Res Romes palaias vagy a régi Romának proemiuma Miroston philokratoros, (a szerző
neve ki magát a császár barátjának nevezé) talán philaktos (kincsőr) porphyrogenitos-
nak Alexius Komnenosnak ruthmigi rendbe szedte és saphinite megmagyarázta

XXVIII.

n. 8°. bőrkötés papiros codex későbbi görög betokkal benne ember s madár s állat
abrak rosz írás ugy látszik historia naturalis ámbár egy helyt I[...]n is áll egy trónon
v. karszéken ülő romai alak felett

XXIX.

Igen nagyfólio Antiphonale alak féle perg. codex bőr köt. kapcsok es köldökkel
Kezdődik Asperges me Domine követk. Miserere foly. Psalmusok, mint a breviar.
nehány lap után köv. felirat

D.nica IV de estate
Egy helyütt rubrica kezdődik Istitus sacerdos extendit manus
Végződik a codex az ismeretes antiphonával:

Conditor alme siderum, lux credentium.
Az egész könyvön át hangjegyek vannak az illeto psalmusok, antiphonalek és
responsoriumokra
festett iniciálék XV századi.

XXX.

Cartaceus codex 8° saec XV. Kezdődik Fabule cum alegoriis noviter reperte per Ma-
gistrum Gabrielem de Concorezio
I. quos pagani deos asserendo venerantur fuisse homines produntur
Vége Sed hoc a poetis totum fictum est unde deos suos ornant aliquibus figuris quos
preditos ad decoris infamie plenos fuisse historice confitentur omnino n. fingendi locus
vacat ubi veritas cessat. finis Telos.

XXXI.

Codex cartaceus 8° kozonseges XV századi kis írás Argumentum incipit kezdő az
első betű kiszakítva mint a címlap
Ororem falso creditum
verses munka.

XXXII.

két kisebb s ujjabb görög perg. kézirat
folio török módra kötve

XXXIII

Chartaceus codex folio sec. XV–XVI közönséges kézirat:
Summi Philosophi atque Theologi Alberti Magni de mirabilibus

Nyomatott k.vek

Ambrosii Calepini Dictionarium septem linguarum Venetiis M.D.C.XXXV apud Jo.
Guerillum
Description de la Grotte de Versailles a Paris de l'imprimerie Royale M.DCLXXIX
nagy rézmet. képekkel a kert partioit, szobrait előállítva bőr kötés aranyzással pre-
selve franciaország czimere a koronás vert. 3 lilium
Banderius Konstantinápoly

Pótlásul

XVII-hez hozzákötve van: Incipit tabula Emilii probi de Excellentibus ducibus exte-
rarum gentium.
Vita Miltiadis, Aristidis, Cimonis, Lysandri, Alcibiadis, Trasybuli.

Corvinianak, Mátyási codexek volnának:

1. Rufinus Itiner. Clementis
2. Eusebius de praepra Evangelica

3. Cornelius Tacitus
4. Plautus Comoed.
5. Polybius Histor.
6. Silius italicus de be.
7. Augustinus de Civitate Dei
8. Helius Spartianus
9. Theophrastus de plantis
10. Eusebii Chronicon
11. Rhetor Trapezonicus.

Az Ipolyi által leírt 33 kódex közül tehát 11 Corvina és az ismert 1869. illetve 1877. évi könyvadományokkal került az Országos Széchényi Könyvtárba (OSzK) és a Budapesti Egyetemi Könyvtárba (BEK):

Augustinus (I.),⁴⁴ Trapezuntius (XI.),⁴⁵ Eusebius Pamphili (XIII.),⁴⁶ Scriptorum ... (XVII.),⁴⁷ Polybios (XVIII.),⁴⁸ Tacitus (XX.),⁴⁹ Plautus (XXI.),⁵⁰ Theophrastus (XXII.),⁵¹ Clemens (XXIII.),⁵² Eusebius Pamphili (XXIV.).⁵³ A kézirat hiányzó levele tartalmazhatta Silius Italicus művének leírását.⁵⁴

A jegyzékben szereplő további 13 kódex, bár nem Corvina, az 1877. évi adományozás útján szintén az Egyetemi Könyvtárba került:

⁴⁴ Augustinus, Aurelius: De civitate Dei libri XXII. OSzK Cod.Lat.121 (*Bibl. Corv.* 1981. 17. sz.)

⁴⁵ Trapezuntius, Georgius: Rhetoricorum libri. OSzK Cod.Lat.281 (*Bibl. Corv.* 1981. 22. sz.)

⁴⁶ Eusebius (Caesariensis) Pamphili: Chronicon cum interpretatione S. Hieronymi et superadditis Prosperi. BEK Cod.Lat.5 (*Bibl. Corv.* 1981. 9. sz.; MEZEY 5. sz.)

⁴⁷ Scriptorum Historiae Augustae ... : Vitae imperatorum Romanorum – Probus, Aemilius: De excellentibus ducibus exterarum gentium. – Plinius: De imperatoribus Romanorum. BEK Cod.Lat.7 (*Bibl. Corv.* 1981. 11. sz.; MEZEY 7. sz.)

⁴⁸ Polybios: Historiarum libri I–V. e Graeco in Latinum per Nicolaum Perottum traducti, cum eiusdem introductione. OSzK Cod.Lat.234 (*Bibl. Corv.* 1981. 19. sz.)

⁴⁹ Tacitus, Publius Cornelius: Annalium libri XI–XVII. – Historiarum libri I–V. BEK Cod.Lat.9 (*Bibl. Corv.* 1981. 13. sz.; MEZEY 9. sz.)

⁵⁰ Plautus, Titus Maccius: Comoediae, quae supersunt, cum prologis et argumentis. OSzK Cod.Lat.241 (*Bibl. Corv.* 1981. 20. sz.)

⁵¹ Theophrastus: Historia plantarum. – De causis plantarum. E Graeco in Latinum traducta per Theodorum Gazam Thessalonicensem, cum praefatione eiusdem ad Nicolaum V. papam. BEK Cod.Lat.1 (*Bibl. Corv.* 1981. 5. sz.; MEZEY 1. sz.)

⁵² [Pseudo-] Clemens Romanus: Recognitionum libri X, alias Itinerarium per Rufinum presbyterum Aquilegiensem traductum. BEK Cod.Lat.3 (*Bibl. Corv.* 1981. 7. sz.; MEZEY 3. sz.)

⁵³ Eusebius (Caesariensis) Pamphili: De evangelica praeparatione, a Georgio Trapezuntio trad., cum praefatione eiusdem ad Nicolaum V. papam. BEK Cod.Lat.6 (*Bibl. Corv.* 1981. 10. sz.; MEZEY 6. sz.)

⁵⁴ Silius Italicus: De secundo bello Punico libri XVII. BEK Cod.Lat.8 (*Bibl. Corv.* 1981. 12. sz.; MEZEY 8. sz.)

Questo e lo proemio ... [Miscellanea humanistica – Código Español] (II.),⁵⁵ Historia Augusta (IX.),⁵⁶ Cicero [Miscellanea humanistica] (X.),⁵⁷ Aristoteles [Miscellanea philosophica] (XII.),⁵⁸ Simon de Ianua [Miscellanea medicalia] (XIV.),⁵⁹ Dante (XV.),⁶⁰ Speculum humanae salvationis (XVI.),⁶¹ [Panegyrici Latini XII] (XIX.),⁶² Grammatica Latina [Doctrinale] (XXV.),⁶³ Simon de Ianua [Miscellanea medicalia] (XXVI.),⁶⁴ Gabriel de Concoreggio [Fabulae] (XXX.),⁶⁵ [P. Terentius Afer] (XXXI.),⁶⁶ Albertus Magnus [De mineralibus] (XXXIII.).⁶⁷ A XIV. és XXVI. sz. kéziratok Simon de Ianua ugyanazon művével azonosíthatók (!)

Az Ipolyi jegyzékében szereplő III., XXVII., XXVIII., XXIX. és XXXII. sz. kéziratok Konstantinápolyban maradtak.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a Csontos János által citált Kubinyi- (máskor Kubinyi–Ipolyi–Henszlmann)-féle leírás nem azonos a most bemutatott Ipolyi-féle jegyzékkel, amelyet Csontos soha sem látott. Csontos szerint ugyanis a Kubinyi-féle jegyzék nem tartalmazta a bemutatott új jegyzékünkben szereplő XIII., XVII., XIX., XX., XXII., XXIV. sz. tételeket, illetve kötések leírásait.⁶⁸ A Magyarországra kerülésük előtt eredeti kötéseiktől megfosztott kódexek egykori állapotát a szakirodalom (elsőként Csontos) Dethier leírásából vette át, ám forrásunk – hasonlóan ahhoz – a kötések zömének rövid leírásait is tartalmazza és (immár csak utólag) megerősíti Dethier megállapításait. Két esetben azonban többlet információt is tartalmaz: a XVII. sz. tétel egykori kötésének Dethier nem közölte a színét,⁶⁹ jegyzékünk azonban jelzi, hogy az ívrét méretű pergamenkódexet mátyási jellegű violaszínű bársonykötés borította, továbbá a XX. sz. tétel kapcsának Ipolyi közli a rajzát, amely a kutatás számára újdonság.⁷⁰

Úgy véljük forrásaink közzététele hozzájárulhat a Corvina-könyvtár kutatástörténetének teljesebb ismeretéhez (amelyben hangsúlyos szerepet játszottak a kutatás különböző periódusaiban készült kódex-jegyzékek), hiszen annak egyik legjelentősebb mozzanatáról, az 1862. évi kutatóútról és eredményéről szolgáltat primér információkat.

⁵⁵ BEK Cod.Ital.3 (CSONTOSI 35. sz.)

⁵⁶ BEK Cod.Lat.27 (CSONTOSI 27. sz.; MEZEY 27. sz.)

⁵⁷ BEK Cod.Lat.20 (CSONTOSI 20. sz.; MEZEY 20. sz.)

⁵⁸ BEK Cod.Lat.17 (CSONTOSI 17. sz.; MEZEY 17. sz.)

⁵⁹ BEK Cod.Lat.28 (CSONTOSI 28. sz.; MEZEY 28. sz.)

⁶⁰ BEK Cod.Ital.1 (CSONTOSI 33. sz.)

⁶¹ BEK Cod.Lat.30 (CSONTOSI 30. sz.; MEZEY 30. sz.)

⁶² BEK Cod.Lat.12 (CSONTOSI 12. sz.; MEZEY 12. sz.)

⁶³ BEK Cod.Lat.24 (CSONTOSI 24. sz.; MEZEY 24. sz.)

⁶⁴ BEK Cod.Lat.28 (CSONTOSI 28. sz.; MEZEY 28. sz.)

⁶⁵ BEK Cod.Lat.21 (CSONTOSI 21. sz.; MEZEY 21. sz.)

⁶⁶ BEK Cod.Lat.31 (CSONTOSI 31. sz.; MEZEY 31. sz.)

⁶⁷ BEK Cod.Lat.14 (CSONTOSI 14. sz.; MEZEY 14. sz.)

⁶⁸ CSONTOSI 5., 7., 12., 9., 1., 6. sz.

⁶⁹ CSONTOSI 7. sz.; *Bibl. Corv.* 1981. 11. sz.

⁷⁰ CSONTOSI 9. sz.; *Bibl. Corv.* 1981. 13. sz.

ANDRÁS EMÖDI

**Sources inconnues de l'histoire de recherche de la Bibliotheca Corviniana
aux Archives Diocésaines de Nagyvárad**

L'étude publie deux manuscrits, retrouvés il y a peu aux Archives Diocésaines Catholiques Romaines de Nagyvárad (actuellement Oradea, Roumanie), qui proviennent des legs de Arnold Ipolyi (1823–1886), historien, évêque de Nagyvárad. Les deux manuscrits donnent des contributions à l'histoire de recherche de la Bibliotheca Corviniana, bibliothèque de renommée européenne, du roi Matthias I, de Hongrie (1443–1490): registres de codex de l'orientaliste A. D. Mordtmann (1811–1879), rédigés en 1850 dans le Trésor d'Istanbul des Sultans, et celui rédigé au même endroit par Arnold Ipolyi au cours de son voyage de recherche en 1862. Ce dernier est d'autant plus important que parmi les codex y décrits 24 pièces (dont 11 Corvina) sont plus tard rentrées en Hongrie, et notre manuscrits en est le premier registre scientifique.

LENGYEL ANDRÁS

Hatvany Lajos Pesti Naplója (1917–1919). I.

Az 1917 januárjától 1919 márciusáig terjedő alig több mint két esztendő rövid, de saját karakterű önálló szakasz a *Pesti Napló* sok évtizedes történetében.¹ E szakasz sajátosságai kétségkívül jórészt a lapot ekkor tulajdonló Hatvany Lajos (1880–1961) báró² személyes ambíciójából fakadtak, de ezt az ambíciót hiba lenne egy gazdag ember pénz-szóró magánpassziójaként kezelni. Hatvany ambíciója ugyanis, pénze s aktivitása következtében, a lap modernizációját, személyi és strukturális megújítását eredményezte – lényegében e változások készítették föl a lapot arra, hogy utóbb, Miklós Andor tulajdonába kerülve, az akkori idők legjelentősebb magyar sajtóirodalmának, az *Est-lapok*nak egyik tartóoszlopa legyen. Hatvany, a „cukorbáró”, persze nem volt igazi, professzionális újságíró, alkata és vonzalmi inkább politizáló irodalmárrá, semmint hagyományos értelemben vett újságíróvá tették. De laptulajdonosi, majd főszerkesztői szerepét komolyan vette, s időt, pénzt s energiát nem kímélve dolgozott azon, hogy a nagy hagyományú, de erősen elszűrkült *Pesti Napló*ból elképzelései szerinti modern, jó lap legyen. Kétségtelen, a *Pesti Naplónak* így lett egy, a szokásosnál erősebb irodalmi színezete, s ez a „báró” keze (és pénze) nyomát mutatja, de a *Napló*, mint újság is, amely a folyó élet sodrában megjelenve nap mint nap informál és orientál, legalább olyan színvonalas volt. A szerkesztőségben dolgozó tekintélyes számú író ellenére sem lehet pusztá „irodalmárkodásnak” tekinteni mindazt, amit a *Napló* e két évben produkált.

¹ A lap történetének monográfiája még megírásra vár. A sajtótörténeti szituáció megértéséhez jó vázlat: KÓKAY György–BUZINKAY Géza–MURÁNYI Gábor: *A magyar sajtó története*. Bp. é. n., közelebről: 162–163. A korábbi, vegyes értékű irodalmat regisztrálja: *A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája (1705–1945)*. Összeáll. JÓZSEF Farkas, KÓKAY György, SINKA Erzsébet, H. TÖRÖ Györgyi, szerk. JÓZSEF Farkas. Bp. 1972. 150–153, 241–242.

² Hatványról l. NAGY Sz. Péter: *Hatvany Lajos*. Bp. 1993.

A lap átvétele

A *Pesti Napló* élén, főszerkesztőként 1917 elején Surányi József (1862–1918) állt³, aki mint a lapot kiadó részvénytársaság többségi részvényeinek birtokosa, a lap tényleges tulajdonosa is volt. Ekkor, mint az egykori híradásokból kiderül, valóságos irányítómunkát már nem végzett, a tényleges irányítás a felelős szerkesztő, a rutinos, de jellegtelen, „szürke” Liptai Imre (1876–1927)⁴ kezében volt. A lap igazgatója, az anyagi ügyek tényleges bonyolítója pedig Vári Dezső volt – Liptai is, Vári is Surányi bizalmi embereinek számítottak. Valamikor 1916 végén merült föl a terv, hogy a betegeskedő, fia halála miatt lelkileg is összeroppan, de egyébként kitűnő üzletember hírében álló Surányi eladja lapját. A tulajdonosváltáshoz vezető tárgyalások, egyáltalán az adásvétel részletei nem ismertek. Annyi bizonyos, 1917. január 13-án, a „Napi hírek” rovatban, közvetlenül az időjárás-előrejelzés alatt, a 9. oldalon a főszerkesztő-tulajdonos elbúcsúzott az olvasóktól, „Surányi József udvari tanácsos, lapunk főszerkesztője a következő sorokat intézi a Pesti Napló olvasóihoz” fölvezetéssel:

„A mai napon elbúcsúztam a Pesti Napló olvasóitól, a laptól, amelynek tizenöt évig tulajdonosa és főszerkesztője voltam. Rendkívüli idők múltak el a nemzet felett, rendkívüli időkét élünk ma is, a Pesti Napló azonban e tizenöt év alatt irányában, meggyőződéseiben, elvhűségében nem változott. A hitem a régi, az ideáлизmusom sem esett csorba vagy rozsdá, de az egészséget megviselték a küzdelmek és az izgalmak és a háború engem is leterített, mint annyi más apát, aki daliás harcos kedvű fiát a hazának áldozta.

Vannak sebek, amikre nincs orvosság, vannak sebek, amiket nem gyógyít, de ronszol az idő. Másfél esztendeje érzem, hogy büszkeségem, gyönyörűségem, munkás életem szép ajándéka, a Pesti Napló semmi hasznomat nem veheti, betegségem és bánatom annyira lefoglal, hogy nincs időm, erőm a lappal törődni, a lapért dolgozni, együtt élni a lappal.

Ezért váltam meg a Pesti Naplótól, amely a mai napon új tulajdonost kapott, aki friss erővel, ambícióval igyekszik majd tovább fejleszteni, amit mi cselekedtünk, akik a lap felvirágoztatásához, nagyságához, népszerűségéhez, csekély tehetségünk szerint hozzájárultunk valamelyest.

Új tulajdonost kap a Pesti Napló, de kitűnő szerkesztőtársam és barátom, Liptai Imre továbbra is a helyén marad, úgyszintén tevékeny és buzgó igazgatótársam, Vári Dezső, ami biztosítja azt, hogy a lap kemény, meg nem alkuvó, ellenzéki iránya, a nemzeti demokrácia kiépítésére irányuló munkássága az marad, ami volt, nem változik.

Mint fiatal, tetterős férfiú léptem a Pesti Napló kötelékébe és mint meglelt ember mondok elérzékenyült szívvel búcsút a lap olvasóinak, szerkesztőségének és kiadóhivatalának. A Pesti Napló elvesztett, mint tulajdonosát, főszerkesztőjét, de mint szeretetteljes hívét és hűséges olvasóját megtart, amíg élek.”

³ Surányiról I. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. XIII.* Bp. 1909. 124–125., LENGYEL Géza: *Magyar újságmágnások.* Bp. 1963. 74–82., 89–90., valamint: [LAKATOS László] L.L.: *Surányi József.* = Pesti Napló 1918. júl. 18. 7–8., *Surányi József meghalt.* = Pesti Napló 1918. júl. 18. 10., gyászjelentése: Pesti Napló 1918. júl. 19. 10.

⁴ Liptairól I. *Új magyar irodalmi lexikon. II.* Főszerk. PÉTER László. Bp. 1994. 1227–1228.

E búcsúlevél nem mondja meg, ki lett az új tulajdonos, s a szerkesztőség Surányit búcsúztató, tevékenységét méltató sorai sem szólnak erről. Új főszerkesztő neve sem került föl a lapra (e poszt egy ideig még üres maradt), s az impresszumban a kiadó is a *Pesti Napló* részvénytársaság maradt. Ma már tudjuk azonban, hogy az új tulajdonos Hatvany Lajos, a vételi procedúra lebonyolítója pedig a Hatvany-Deutsch cég volt. Lengyel Géza, aki ez időben a *Pesti Napló* szerkesztőségében dolgozott, s a *Magyar újságmánások* (1963) című könyve írásakor még magával Hatvany Lajossal is konzultálhatott a részletekről, úgy tudja: az ügylet lebonyolítója Hatvany sógora, Hirsch Albert, valamint bizalmasa, Herz Henrik volt. Hatvany Lajos ekkor „már nem emlékezett rá pontosan, hogy mennyi volt a vételár, de úgy tudta, hogy igen-igen jelentékeny összeg”⁵. Mindez Hatvany nagyvonalúságát és Surányi üzleti érzékét dicséri. A „báró” személyét a nyilvánosság elől ugyan elfödte az az üzleti konstrukció, amelyet Hirsch Alberték kidolgoztak, s amely továbbra is részvénytársaságként működött, a hír azonban az irodalmi világban gyorsan elterjedt. Kaffka Margit, aki ez időben férje mellett, Temesváron élt, már január 18-án így írt Hatvanynak: „Szívből gratulálok a jó vásárhoz, melyről már itt is hallottam – és örülök, hogy rám emlékezett mint íróra is, mint régi barátira is.”⁶ Majd később, nyíltan is fölveti: „Nagyon szeretnék egyébként beszélni egyszer magával; főleg a lapról és annak szándékairól”⁷. Január 19-én Tóth Árpád Debrecenből írja Hatvanynak: „Ami a Pesti Naplót illeti, örömmel állok a rendelkezésére”⁸, majd, konkrétan is: „Nagy Zoltántól, aki a napokban Pesten járt, hallom, mily kitűnő embereket szegődtetnek a laphoz, Kosztolányit, Karinthyt, öröm csak rágondolni is. Végre lesz egy kitűnő napilapunk! Adja isten, hogy Ön kitarson a lapnál, irányító munkásságától remek eredményeket várok.”⁹ Bródy Sándor pedig, egy keltezetlen, de ugyancsak ekkortájt írott levelében így reagált a vásárlásra: „Örülök a dolognak, bizonyosnak tartom, hogy magának gyönyörűsége és haszna lesz belőle. Ez az, ami magának kellett. A P. N. így is, ma is erősen különb a többi napilapnál, egyévi munka és befektetés – ... legyűrheti a P. Hirlapot. Üzletileg is jó a dolog.”¹⁰ S jellemző, hogy még Babits Mihály is, aki szintén tudott a vásárlásról, egyik – sajnos keltezetlen – levelében hasonlóképpen fogadta hírt: „Engedje meg, hogy ez alkalommal kifejezzem örömmömet azon, hogy egy nagy lap vezetését átvette: kétségkívül nyereség lesz ez az irodalom számára is!”¹¹

⁵ LENGYEL Géza: *i. m.* 90.

⁶ *Levelek Hatvany Lajoshoz*. Szerk. HATVANY Lajosné. Bp. 1967. 217.

⁷ *Levelek*, *i. m.* 217.

⁸ *Levelek*, *i. m.* 217.

⁹ *Levelek*, *i. m.* 218.

¹⁰ *Levelek*, *i. m.* 219.

¹¹ *Levelek*, *i. m.* 221.

Az átmenet ideje

1917 elején a *Pesti Napló* elszürkült, megfáradt lap képét mutatta. Ez nyilván összefüggött a főszerkesztő-tulajdonos, Surányi József betegségével, a szerkesztésből való kikapcsolódásával, a háborús körülmények – egyebek közt papírhányt is produkáló – hatásaival, s a lehetőségeket behatárolta a szerkesztőség összetétele is: az igazán kreatív munkatársak korlátozott száma. Ezen a helyzeten a tulajdonosváltás, a lapnak Hatvany Lajos kezébe kerülése nem azonnal s nem egy csapásra változtatott. Egy ideig formálisan maga Hatvany nem is vette át a lap irányítását, a *Napló* tényleges irányítója – legalábbis a napi ügyeket illetően – a régi felelős szerkesztő, Liptai Imre maradt: Hatvany a jelek szerint csak az irodalmi irányítást¹² vette a kezébe. Ennek a jeleként fogható föl, hogy az első változások irodalmi jellegűek voltak. Hatvany a régiek mellé új munkatársakat szerződtetett, így mindjárt megszerezte pl. a *Napló*nak a Tóth Árpád emlegette Kosztolányi Dezsőt és Karinthy Frigyeset, akik nemcsak elsőrendű irodalmárok voltak, de újságíróknak is jelentékenyek. S nagy gondot fordított az írói gárda megnyerésére is: külsősként, de szerződéssel a laphoz kötve őket. E vonatkozásban, levelezése tanulsága szerint, Adytól Kaffka Margiton át Tóth Árpádig, vagy éppen Babits Mihályig tekintélyes névsor lenne adható. Az új írógárda föltünése legelőször is a versrovatban mutatkozott meg. A tulajdonosváltás (1917. jan. 13.) előtti s utáni versanyag össze sem hasonlítható: a Hatvany-éra költői olyanok, mint pl. Ady, Babits, Kosztolányi, Szép Ernő, Karinthy, Tóth Árpád – a Nyugatnak is büszkeségei. S nemcsak a nevek nagyok, a versek maguk is jelentősek, az újonnan „beszervezettek” mindegyike reprezentatív verssel jelentkezett a *Napló* hasábjain.¹³ A változás egészében mégis lassú és részleges volt. Egy ideig még a régi szerzők „futottak” tovább. Nemcsak a svájci tudósító, Cobor Péter folytatta még egy ideig munkáját, nemcsak olyan szürkébb munkatársak írtak továbbra is a lapba, mint pl. Bakos Tibor vagy Lendvai István (előbbi utóbb is a szerkesztőség tagja maradt), a politikai publicisztika jellegadó „nevei” (Pető Sándor, Vázsonyi Vilmos) is maradtak még egy ideig.¹⁴ (Vázsonyi később, miniszterként, a lap ellenfele, bírálat tárgya lett.) 1917 januárjában és februárjában a lap szerkezetileg sem állt még össze, s az új profil kialakulását – visszafogva Hatvany irodalmi ambícióját – a papírkorlátozás, a lap terjedelmének kényszerű csökkentése is nehezítette. A békeidők nagy terjedelmű, vasárnap 32 oldalt is elérő lapszámai vékonyabbak lettek,

¹² Egy Babits Mihályhoz írott, 1917. februári levelében maga Hatvany ír arról, hogy ő „a Pesti Napló irodalmi rovatát” vezeti. Vö. *Hatvany Lajos levelei*. Vál. és szöveggond. HATVANY Lajosné és ROZSICS István. Bp. 1985. 304.

¹³ 1917. január 19. és febr. 20. közt pl. egyebek közt a következők publikáltak verset a lapban: Kosztolányi (jan. 19., jan. 26., febr. 1., febr. 8.), Ady (jan. 25., febr. 10.), Babits (jan. 30., febr. 4., febr. 20.), Somlyó Zoltán (febr. 1., febr. 13.), Lesznai Anna (febr. 2.), Szép Ernő (febr. 6.), Tóth Árpád (febr. 9.), Karinthy (febr. 16.).

¹⁴ Pető Sándor pl. még hónapokkal később is szerepelt a lapban; egyik tárcáját (*Mme Stiel a németekről*) 1917. máj. 11-én közölték.

s a hétköznapi 12, vasárnapi 16 oldal körül állandósultak. E kezdeti felemás helyzet lenyomata, hogy a tárcarovat, amely mint „olvasmány” az irodalmi igények legfőbb kielégítője volt, rendszertelenül jelent meg, bizonyos írások pedig, amelyek jellegüknél fogva ide lettek volna besorolhatók, mint pl. a „külsős” Schöpflin Aladár „magyar arcképei” s más cikkei, a laptest legkülönfélébb helyein, ötletszerűen betördelve jelentek meg. A „regény”, amelyet a *Napló* akkori szokás szerint folytatásokban közölt, s így egy-két hónapig folyamatos anyagot adott, szintén „kifutott” még. (A lap átvételekor egy „névtelen” külföldi szerző irodalmi érték nélküli fordított műve folyt; ezt, amikor a közlés a regény végére ért, már magyar szerző populáris, de színvonalas produkciója váltotta. A Hatvany-éra első, már saját választást tükröző regénye Gábor Andor *Doktor Senkije* lett.¹⁵ Az új érában Gábor egyébként más vonatkozásban is akceptált szerzője volt a lapnak: cikkel, verssel, versfordítással is föltűnt.) A váltás utáni első idők legfőbb előremutató vonása két mozzanatban jelölhető meg. Az egyik: Hatvany – ha már saját lapja volt – szerepelni is akart abban, s írásai szinte kezdettől föltűntek az új *Napló*ban. Irodalmi igényű tárcák, színházi kritikák, majd – igaz, már a kialakult föllállás körülményei közt – terjedelmes műveinek részletekben való publikálása még irodalmi ambíciója számlájára írható. De glosszái és politikai jellegű megnyilatkozásai már a politikacsinalás igényéről árulkodnak. Már az első időkben is föl-föltűnik, ami később általános lesz: a vezércikkek egy részét maga a tulajdonos írja. A másik mozzanat, ami e vonatkozásban megemlíthető az, hogy viszonylag hamar összeállt az a szűkebb gárda, amely a lap kulturális karakterét meghatározta. Az újak: Karinthy és Kosztolányi mellett itt elsősorban Harsányi Zsoltot, Lakatos Lászlót és Szini Gyulát kell megemlíteni. E csoport közös jellemzője, hogy valamennyien írók voltak, nem is akármilyenek (a maga idejében Harsányi is népszerű, valóságos közönségigényt kielégítő, „jegyzett” írónak számított), ám szorosan vett irodalmi produkciójuk mellett olyan műfajokat is műveltek, amelyeket az aktualitás-igény s az újságszerűség követelményei alakítottak ki, ugyanakkor hatásuk jórészt az írói kvalitásokból fakadt: az egyéni látásból, a képzeletgazdagságból, az írni tudásból. Ebben a gárdában, az egyéni kvalitásoknak megfelelően, elsősorban Karinthy és Kosztolányi játszott vezető szerepet – közülük is Karinthy volt a buzgóbb, s ő kezdte el korábban saját rovatai (pl. A függöny előtt) kialakítását is. (Sajnos, az egyelőre nem tudható, hogy névtelenül ki mit írt. Pedig a dolog jellegéből adódik, hogy Karinthynek is, Kosztolányinak is szükségképpen volt olyan feladata, amelyik névtelen írásokban realizálódott. Ezek, pl. a névtelen vezércikkek azonosítása későbbi, s egyáltalán nem könnyű feladat.) Az a műfaj, a rövid, egy hasáb körüli (olykor még rövidebb) rajz, amely tárgyát a folyó élet aktualitásaiból meríti, de nem közvetlen politikuma, hanem a dolgok fölszíne alá hatoló látásmódja révén érdekes, művelői kvalitásán áll vagy bukik. S mivel Kosztolányi és Karinthy kvalitása kétségbevonhatatlan volt, ráadásul Karinthy egy ironikus perspektívát is érvényesített írásaiban, e műfaj javának érvényessége nem múlt el egyik napról a másikra.

¹⁵ Gábor Andor regényét 1917. március 28-ától közölte a lap.

A „fözlállt” szerkesztőség összetétele; vezetése

A *Napló* igazi átalakulása a szerkesztőség belső, személyi összetételének átrendeződésével, az új szerepkörök kialakulásával történt meg. Ezt a folyamatot nyomon követni nem egyszerű, hiszen – a kor hírlapi gyakorlatához híven – a *Napló*-ban megjelent írásoknak is csak kisebbik hányada van névvel vagy szignóval megjelölve, s a jegyzett írásoknak egy része is szerkesztőségen kívüliektől származik: ezek vagy alkalmilag szerepeltek egy-egy írással a lapban, vagy bizonyos számú írásra szerződöttetett külsősök voltak, mint pl. Kaffka Margit. (Utóbbi csoportba elsősorban a tárcarovat szerkesztőségen kívüli, szerződöttetett írói tartoztak.) Szerencsénkre a budapesti újságírók egyesületének 1918-ra kiadott évkönyve összeállítást közölt a nagy pesti lapokról, s ebben a *Pesti Naplóról* Szini Gyula írt.¹⁶ Írása, amely – humoros formában, egy-egy vonást karikírozva – a szerkesztőség fölötti „seregszámhá”-nak tekinthető, a szerkesztőség minden tagjáról szól egy-egy utalás erejéig, s így rekonstruálhatóvá teszi az 1917 végi, 1918 eleji fözlállást. Eszerint a *Napló* gárdája ekkor már így alakult: A főszerkesztő s laptulajdonos „a báró”, azaz Hatvany Lajos volt (formálisan, impresszumban is föltüntetve csak 1918. február 24-étől jegyezte főszerkesztőként a lapot). A napi ügyeket összefogó, aprómunkával is foglalkozó szerkesztő Liptai Imre maradt, valóságos befolyása azonban nem mérhető föl. (Lengyel Géza szerint szürkeségével kirírt a többiek közül, 1918 vége felé gyakorlatilag meg is váltak tőle.) A napi ügyeket ténylegesen szervező, a szerkesztőségi fegyelmet erélyesen fönntartó segédszerkesztő Lukács Gusztáv Jenő volt – Szini leírásából kiderül, hogy ő még Hatvany ellenében is érvényesítette a munkatársakkal szembeni szigort. Mondhatnánk, ő volt a szerkesztőség „korbácsos” embere. Írni gyakorlatilag nem írt a lapba. A munkatársi gárda legnevesebb tagjai (s ez már jórészt Hatvany ambíciójának az eredménye) kétségekívül az írók voltak. Közülük magasan kiemelkedett a már Hatvany szerződöttette Karinthy és Kosztolányi. De e típusba tartozott a nyelveket beszélő, művelt, az újságírásban is otthonos Szini Gyula (akit Hatvany még Surányitól „örökölt”), maga is a *Nyugat* szerzője. Az ugyancsak művelt, rutinos, „öreg” Londez Elek, a saját olvasóközönséggel bíró, népszerű, de tagadhatatlanul kommerciális Harsányi Zsolt, a konzervatív ízlést kiszolgáló, íróként is termékeny Szomaházy István, vagy az újságíróként s íróként egyaránt megbízható színvonalon produkáló Lakatos László. Az írodalom s így az írók világához tartozott még a munkatársak közül Feleky Géza, Lengyel Géza és Tábori Kornél is, de ők – műveltségük és tájékozottságuk ellenére – már inkább az írodalom szurnalisztikusabb övezeteiben mozogtak igazán otthonosan. A vezércikkeket, Szini szerint, Feleky Géza, Lakatos László és Lengyel Géza írta, de tudjuk, mert maga a lap anyaga tanúsítja, hogy Hatvany ugyancsak írt ilyen cikkeket (ő szignálta is írásait, így azok azonosíthatók). S szövegkritikai megfontolások alapján állítható, hogy bár névtelenül,

¹⁶ SZINI Gyula: *Pesti Napló*. In: *Budapesti Újságírók Egyesülete Jubiláris almanach* [Bp. 1918.] 114–122.

de Kosztolányi is jeleskedett e műfajban. Mellettük a munkatársak többsége már „szürkébb”, ismeretlenebb „név”, de a napi újságírás terhét jórészt mégis ők hordozták: Dr. Szilágyi Hugó, aki a fővárosi rovat vezetője volt, Dr. Szegő Elemér, aki a közgazdasági rovatot irányította s komoly súllyal bírt, Tölgy László, aki a lap „politikusi” közé tartozott (s – ez csak mint érdekesség említhető meg – a József Attila-életrajzból ismert Gyömrői Editnek volt a férje, portréját pedig Moholy-Nagy László festette meg). Ugyanebbe a csoportba tartozott a hasznos és nélkülözhetetlen, a maguk módján a lap alapkarakterét is megadó cikkek sorát jegyző Diószeghy Tibor, Kardos István, Losonczy Zoltán, Bakos Tibor, vagy a munkájával szintén jelen levő, de a napi feladatokba belesüllyedő s így nehezebben azonosítható Herczeg Géza, Olty Antal, Balla Ernő. De fontos szerepe volt a gazdasági rovat anyagait író Balkányi Bélának és Bodó Pálnak; a zenei rovat vezetőjének, az egész rovatot jórészt maga író Kacsóh Pongrácnak (akit ma zeneszerzőként ismerünk!), a színház rovat mindenésének, Kulinyi Ernőnek (akit szintén a könnyű műfaj egyik termékeny szerzőjeként tartunk számon) is. Külön kasztot alkottak a külföldi tudósítók, akik ugyan fizikai valójukban távol voltak a szerkesztőségtől, de nagyon is a laphoz tartoztak. A hírszolgáltatás, amelyet magas szinten végeztek, a háborús körülmények között kivált fölértékelték őket, hiszen anyagaik ablakot nyitottak az egyébként háború tagolta nagyvilágra. Szini a berlini tudósítót, Holländer Sándort említi meg, s Lendvay Károlyt, de magából a lapból tudjuk, hogy mások, így pl. dr. Glück Károly és dr. Szabó István is e gárdához tartozott. 1918 elején új, fiatal munkatársként szerepel Szini szemléjében Jakobovics Jenő és dr. Szőke Sándor; az is tudható, hogy ekkor a szerkesztői üzenetek s a löversenytippek gazdája Zettner Ödön volt, s a szerkesztőséghez tartozott, bár szoros értelemben nem volt újságírónak tekinthető a fordító Réti Vilmos és a rajzoló Boriss László. (Mindkét utóbbi munkatárs szerepe a hírszolgáltatásban volt fontos és nélkülözhetetlen. Munkakörük léte a szerkesztőségen belüli szerepek körök differenciálódásának és szakszerűsödésének a jele.) Réti a külföldről érkező anyagokat, pl. politikusok beszédeit fordította több nyelvről is, Boriss pedig a háborús eseményeket bemutató térképvázlatokat készítette, valamint más, grafikust igénylő munkákat végzett a lap számára.

A szerkesztőség összetételének ez a mégoly hevenyészett vázlata is több mindent elárul. Jelzi mindenekelőtt azt, hogy a *Napló* szerkesztősége a kor magyar viszonyaihoz mérten jelentős létszámú, nagy szerkesztőség volt. Valamilyen szerepkörben a szorosan vett lapcsinálás több mint harminc főt foglalkoztatott. Az is figyelemre méltó, hogy e gárdában jelentős a kreatív munkatársak aránya, az összlétszám több mint egyharmada pl. professzionális író volt – s akkor még nem számítottak e körbe azokat, akik – mint pl. Bodó Pál – maguk is írói ambíciókat melengettek, de igazi írók később sem lettek, vagy – mint Kacsóh és Kulinyi – inkább más művészeti területek képviselőinek tekinthetők. Az úgynevezett írni tudás e típusnak csak egyik jellemzője volt, valójában széleskörűen művelt, nyelveket beszélő, több tudásterületen is otthonosan mozgó emberekről volt szó. Lengyel Géza, saját tapasztalatairól beszámolva, megjegyzi, hogy a vezető munkatársaktól – egyéb kvalitásokon túl – megkívánták egy vagy két idegen nyelv használatát,

a külföldi sajtó rendszeres olvasását. S nyilvánvalóan nem véletlen, hogy a munkatársak közül jó néhányan doktori címmel is rendelkeztek.

Ha ehhez a gárdához hozzászámítjuk azokat az írókat, akik nem voltak a szerkesztőség tagjai, de akik – Szini szerint – már-már hozzátartoztak a *Napló*hoz (Bródy Sándor, Csathó Kálmán, Hevesi Sándor, Gábor Andor, Szép Ernő, Szomory Dezső, Farkas Imre), illetve mindazokat, akik kisebb-nagyobb rendszerességgel tárcát írtak a lapnak, akkor egy igen erős irodalmi s kulturális szín jelenlétét érzékelhetjük.

Az infrastrukturális háttér

A Surányi-érában a *Pesti Napló* szerkesztősége a Vilmos császár úton volt, a lapot pedig a Nap Nyomda Részvénytársaság nyomdájában nyomták. A Hatvany-érában bekövetkező változások s fejlesztések jele, hogy ez az örökölt helyzet nem sokáig maradt fenn. A lap előállítására már 1917. május 14-én átkerült egy másik, nagyobb teljesítményű, jobb nyomdába. A lap aznapi impresszuma jelzi is ezt a változást: „Nyomatott az »Újságüzem« könyvkiadó- és nyomda r.-t. körforgógépein, Budapest, Röck Szilárd-utca 9. Telefon: József 5–93. és József 33–65.” A lap nyomása ezzel valóban tisztább, szebb lett, a tipográfiai kép pedig rendezettebb. Hogy e nyomdaváltás milyen költségekkel járt, s milyen anyagi kondíciókat igényelt fönntartása, nem tudjuk; ennek tisztázása a későbbi kutatás feladata. Háttérében nyilvánvalóan a Hatvany-Deutsch cég tőkeereje állott. S minden jel szerint erre vezethető vissza a székház-épület cseréje is, pontosabban a szerkesztőségnek és a kiadóhivatalnak egy új, nagyobb és korszerűbb épületbe való költözése. Erre 1917. augusztus elején került sor, de a beruházások volumenéből következtetve valószínű, hogy a költözés terve már a tulajdonosváltáskor fölmerült, s készülték rá. A lap augusztus 5-i száma adta hírül, hogy: „A Pesti Napló hétfőn [azaz: 6-án] új helyiségébe költözik.” (15.) Ugyanekkor számoltak be arról is, hogy: „Szerkesztőségünk hétfőtől kezdve a Rákóczi-út 18. számú modern palotában lesz. Kiadóhivatalunk – technikai akadályok miatt – rövid ideig még régi helyiségünkben marad.” S hogy milyen az új „otthon”? – erről is szól, dicsekedve, a hirdetés:

„Minden módot és minden eszközt megteremtettünk ahhoz, hogy hírszolgálatunk teljes erejével érvényesülhessen. Kiváló művészek tervezték a berendezést és a legkifűnőbb műiparosok dolgozták ki a terveket. Gondot fordítottunk arra, hogy új otthonunkban művészi ízlés érvényesüljön és emellett a modern technika minden vívmányával felszerelten szolgálja munkánkat, amelyet a háború ezer korlátja megnehezít.”

A technikai fejlesztés egyik eleme a telefonösszeköttetés átszervezése, radikális bővítése volt:

„telefonszámaink is megváltoznak. József 62–30, József 62–31 és József 62–32 telefonszámaink már működésbe vannak. József 62–33, József 62–34, József 62–35 és József 62–36 telefonszámaink állomásait harminckét mellékállomással most szerelik föl, ezek csupán néhány nap múlva lesznek használhatók.”

Az új épületbe költözés nyilvánvalóan a reprezentálást is szolgálta, de nemcsak azt. A fejlesztés, amibe Hatvanyék belekezdtek, maga is megkövetelte az infrastruktúra bővítését, korszerűsítését. Ez kiderül abból, amivel maga a lap indokolta a költözést:

„Elhagyjuk a régi, megszokott szerkesztőségi helyet, amelynek falai közé ma már nem tud beleilleszkedni az a hatalmas lendület, amely rohamos fejlődésnek vitte a Pesti Napló-t. Hírszolgálatunk kiterjedése, munkánk hallatlan megnövekedése múlhatatlanul szükségessé tette, hogy új, nagyméretű szerkesztőségbe vigyük át munkánkat és ezzel is világvárosi méretek alapjait vessük meg.”

Természetesen ez az érvelés nemcsak híradás a történekről, önreklám is. A lényeg, a tendencia azonban bizonyosan hiteles e leírásban.

A költözés befejezésére hamarosan sor is került. A lap 1917. augusztus 17-én, „A Pesti Napló új helyiségei” címmel adta tudtul ezt:

„Mint már megírtuk, a Pesti Napló szerkesztősége augusztus elején új helyiségeibe költözött, a Rákóczi-út 18. számú házba. A szerkesztőséget most követte a kiadóhivatal is, mely néhány napig még, az átalakítási munkálatok miatt, a régi helyiségben működött. Ezzel teljesen be van fejezve a költözködés s a Pesti Napló minden helyisége, szerkesztősége és egész kiadóhivatala is a Rákóczi-út 18. szám alatt van.”

A régi cím s a régi telefonszámok ezzel érvényüket veszítették. Ebből a hírből derül ki, hogy a már korábban beharangozott, s most már egészében működni kezdő telefonvonalak hogyan oszlottak meg a szerkesztőségen belül. A József 62–32 a felelős szerkesztő, azaz Liptai Imre száma volt, a 62–30 az igazgatóé, azaz Vári Dezsőé, a 62–33, 62–34, 62–35 és a 62–36 pedig a „Pesti Napló szerkesztőségének és kiadóhivatalának központja 33 mellékállomással”. A munkatársakat tehát az utóbbi négy számon lehetett hívni, s arról a számról kapcsolták azt a mellékállomást, amelyen az illető újságíró elérhető volt.

A lap helyiségeiről, kis erőfeszítéssel, Szini Gyula már idézett cikkéből¹⁷ lehet némi képet alkotni. Ami bizonyos: az épületbe egy portáson keresztül lehetett bejutni, aki portásfülkében, telefonnal főszerelve örködött a szerkesztőség fölött (114.). A felelős szerkesztőnek, Liptai Imrének külön szobája volt (115.), s külön szoba jutott Hatvany Lajosnak is (118.). A munkatársak több, de pontosan meg nem határozható számú szobában helyezkedtek el. Annyi azért kiderül a leírásból, hogy volt egy szobája „a politikusoknak”, azaz a politikai témáról író újságíróknak (itt, mások mellett, pl. Tölgy László dolgozott) (116.), külön szobája volt dr. Szegő Elemérnek, aki, munkaköréből következően, fontos gazdasági tárgyalásokat is folytatott, s egy másik szoba az ő embereié, Balkányi Béláé és Bodó Pálé volt (ez volt a „közgazdászok szobája”) (120.). A zene, ill. színház rovat két munkatársának, Kacsóh Pongrácnak és Kulinyi Ernőnek szintén együtt jutott egy

¹⁷ Vö. a 16. sz. jegyzetben leíratokkal.

közös szoba (120.). Lehetséges, hogy a nevesebbek közül más munkatársak is így, kettesével voltak elhelyezve. Talán ilyen két asztalos, közös helyiségben dolgozhatott Kosztolányi és Karinthy is. Ez azonban inkább csak sejtés, Szini leírásából csak az derül ki, hogy biztosan volt egy nagyobb szerkesztőségi szoba is, „karzattal” (119.); ez afféle központi terem lehetett. A szerkesztőségen belül külön szobája volt a gépirónóknak is, akik éjfélig dolgoztak (118.), a vezércikkírók (pl. Lakatos, Feleky, Lengyel) nekik diktálták cikkeiket. (Csak zárójelben jegyzendő meg, hogy a cikkeket az újságírók többnyire maguk „körmölték”, tehát nem gépbe írták, de valószínű, hogy – már csak az előzetes cenzúra megkövetelte kézirat ellenőrzés miatt is – a kézzel írott cikkek egy része, pl. a politikailag kényesebb hosszabb szövegek a gépirónókhöz kerültek, s cenzúráztatni már a legépelte kéziratot vitték.) Szini leírásából nem egyértelmű, elfértek-e egy szobába a gépirónók. Ha ők nem több szobában dolgoztak, akkor az a valószínű, hogy a vezércikkírók egyike-másika, pl. a Szini emlegette Lakatos László a saját szobájában diktálta gépbe cikkét.

Szini elszórt utalásaiból az is kiderül, hogy az újságíróknak ún. amerikai íróasztaluk volt, minden asztalon telefonkészülék állt. Szini a „mellékek” kapcsán „százaz kapcsolót” emleget (122–123.), amelyet egy „szép hölgy kapcsol”. Ez a százaz szám valószínűleg csak a kapcsolótábla potenciális teljesítményét jelölte (a beköltözéskor még csak 33 mellék működött), de nem kizárt, hogy 1918 elejére ezt a 33 mellékletet 100-ra fejlesztették föl. (Az bizonyos, a *Napló* oly jelentős üzletfele volt a teleföntársaságnak, hogy mint „komoly” üzletfélnek, Hatvany Lajosnak protekciója volt náluk. Hatvany levelezéséből kiderül, hogy jó embereinek, pl. Bajor Gizinek a telefonügyeit ő intézte el.¹⁸ A nagy színésznő, amikor ilyesféle gondja volt, tőle kért s kapott segítséget.) A külföldi tudósítások vétele mindenképpen komoly távközlési infrastruktúrát igényelt. A rendszeres kapcsolattartás e nélkül elképzelhetetlen lett volna.

Szini leírásából kiderül, a szerkesztőség őrizte a *Pesti Napló* régi, bekötött példányainak teljes sorozatát – akkor már közel hetven évfolyamot. Hogy a konkurens lapok régebbi példányait megőrizték-e, nem tudjuk, valószínűleg nem. De saját archívumuk, sajtókiváogat-gyűjteményük volt: „a betűrendes anyaggyűjtemény porlepte cikkei”-ről, a bennük való keresésről Szini írása külön megemlékezik, sőt arra is utal, hogy vannak szerkesztőségek, ahol nem az ő rendszerük él, hanem az úgynevezett svéd rendszer, amely fontosság szerinti sorrendben tárolja a kivágotokat (118.). Érdekes lenne tudni, ez a „betűrendes anyaggyűjtemény” időben milyen messzire nyúlt vissza, azaz mikortól kezdték építeni a rendszert. Természetesen mind a régi példányokat, mind a kivágotokat nem öncélúan tárolták. Ezeket egy-egy megírandó cikk anyaggyűjtéséhez használták.

¹⁸ Vö. Hatvany és Bajor Gizi 1917. decemberi levélváltását: *Hatvany levelei*, i. m. 306.

A lap általános jellemzése

Az „összeállt” lap jellegzetességei viszonylag jól fölmérhetők. Az irodalmi ambíció, amely Hatvany legfőbb jellemzője volt, a körülmények hatására egyensúlyba került az újságszerű funkciókkal. Verset a lap már nem vagy csak nagyon-nagyon ritkán közölt (ez nyilván a papírkorlátozás következménye), de erős, minden nap jelentkező, folyamatosan élő tárcarovat szerveződött. E rovat, amely a „vonaltól”, azaz a szedéstükröt egy léniával formálisan is kettéosztó felület alsó harmadában, a közéleti-politikai aktualitások alatti részbe lett betörölve, s a 2–4. oldalakon is folytatódott – a magyar újságírói tradícióhoz igazodva, „olvasmányt” adott. A tárcarovat írásai így főleg novellák voltak, olykor kisregények vagy valamely hosszabb mű folytatásokban közölt részletei (ez utóbbira Hatvany regényes korrajzai,¹⁹ s Szomaházy István egyik regénye²⁰ lehet a példa). Ez a forma meglehetősen szabadságot adott az íróknak, a hagyományos novellaforma mellett dramatizált jelenetekre, sőt – mint Kosztolányi esetében – még verses bábjátékokra is volt példa. A fikciós szövegek mellett azonban olykor más jellegű írások is megjelentek e rovatban, így pl. írói arcképek, könyv- és színházi kritikák, művelődéstörténeti cikkek. Erős lett a folytatásos regényt közlő rovat is. Itt, a Hatvany-érában, Gábor Andor már említett műve mellett olyan klasszikus regény is napvilágot látott, mint Szép Ernő *Lila ákác*a, de említést érdemel Lakatos László vagy Szini Gyula produkciója is²¹ (utóbbi ide fordítást adott). A lap színházi, zenei és könyvkritikákat is közölt. E kritikák általában rövidek, tömörök voltak, a néhány sortól a fél-egy hasábig terjedtek, de rendszeresen a bemutatandó fejlemények viszonylag széles körét szemlélve jelentek meg. Összképet adtak. A zenei kritikákat többnyire Kacsóh Pongrác, a színházikat Kulinyi Ernő írta, de az utóbbiak „súlyosabb” darabjait olykor Szini Gyula vagy Kosztolányi. E kritkarovatok anyaga, már csak a szemlézett produkciók nagy száma miatt is, meglehetősen gazdag, ám – a rövidség miatt – inkább figyelemfelhívóak és informatívak, semmint az adott mű mélységeibe hatolók.

Egy napilap karakterét azonban, értelemszerűen, nem az irodalom, hanem a közélet: a politika, a gazdaság és – mint 1917–18-ban is – a mindent befolyásoló világháború eseményei, illetve ezek hírlapírói földolgozásai adják meg. A politikai anyag élén, a hagyományoknak s az aktuális igényekhez való alkalmazkodásnak

¹⁹ Pl. HATVANY: *Feleségek felesége*; ez „elszórva”, tárcaként jelent meg, 8. részét pl. 1917. okt. 11-én közölték.

²⁰ SZOMAHÁZY István *Expressvonal* című regénye részben rovaton kívül, részben a tárcarovat részeként jelent meg. E regény 2. folytatása pl. már tárcaként látott napvilágot 1917. nov. 1-jén.

²¹ A lap regényei ez időben: GÁBOR Andor: *Doktor Senki* (1917. márc. 28-tól), LEBLANC, Maurice: *Az aranysemű asszony*, ford. SZINI Gyula (1917. jún. 24-étől), LAKATOS László: *Hamupipőke* (1917. szept. 30-ától), SZÉP Ernő: *Lila ákác* (1917. dec. 21-étől), GÁBOR Andor: *Hét pillangó* (1918. ápr. 1-jétől), stb.

megfelelően, a vezércikk s a háborús eseményekről való tudósítás állt. A vezércikkek általában névtelenül jelentek meg (ez nehezíti meg pl. Kosztolányi vagy Karinthy e téren végzett munkájának azonosítását), de Hatvany általában szignálta írásait (többnyire zárójelbe tett *hl.* jellel), s Feleky Géza is megjelölte monogramjával vezércikkeit. E cikkek előtt, általában a bal felső sarokban, fett szedéssel, néhány soros tartalmi előzetes volt kiemelve, a gyors olvasói tájékozódást és orientációt segítve. A vezércikk, amely a politikai megnyilatkozás legfőbb formája volt, az aktuális eseményekhez igazodott, s így tematikailag meglehetősen szerteágazó. Ha néhány szóba próbáljuk sűríteni ezt a gazdagságot, akkor mindenekelőtt három mozzanat jelölhető meg: a békeigény, a demokrácia követelése és Károlyi Mihály szereplésének nyílt vagy rejtett támogatása. Ez az irányultság alighanem Hatvany Lajos személyes törekvéseinek függvénye volt, jöllehet 1917–18-ban a békevágymár valódi közönségigény kielégítését is szolgálta. A háborús események hírlapi követése, illetve a róluk való beszámolás az adott körülmények közt szükségképpen két fő forrásra alapozódott. A hivatalos hírszolgálatra, amely minden más lapnak is rendelkezésére állt, s amely gyakorlatilag kijelölte a publikus információk körét. Ez a tájékoztatásnak viszonylag nagy, de kívülről uniformizált részét alkotta. Természetéből fakad, hogy nem annyira a *Pesti Naplót*, mint inkább a hivatalos – háborús – információszolgáltatást jellemezte. Ehhez a lap egyéni hozzájárulása legfőljebb a hírek újrafogalmazása, rövidítése-kivonatolása, illetve az illusztrációként szereplő rajzok (térképvázlatok) megkoncipiálása volt. A lapnak a hírszolgáltatáshoz való igazi hozzájárulása a saját külföldi tudósításokban érhető tetten. A *Pesti Naplónak* ugyanis saját tudósítói is voltak, elsősorban a bécsi, berlini, svájci és stockholmi tudósítások megszervezése említendő meg. A legtöbb és legfontosabb anyag a bécsi tudósító, dr. Szabó István nevéhez köthető, aki – bár a dualista monarchia másik fővárosában élve – csak félig-meddig volt „külföldi”, a monarchia egészét érintő legfőbb hírforrások közelében mozgott. Ami Bécsben történt, az magyar szempontból elsődleges jelentőségű esemény volt. Szerepének fölértékelődése részben a háborús viszonyokból, részben a gazdasági érdekek összmonarchiás természetéből fakadt. A *Naplónak* olykor alkalmi, „kiküldött” tudósítói is voltak. Lakatos László pl. több alkalommal, több helyre is elutazott, hogy tudósítsa lapját; Szarajevóból (akkori nevén: Szerajevó) pl. egy hosszan elhúzódó bírósági tárgyalásról tudósított.²² Itt említendő meg, hogy a lapnak saját, csupán fordításra szakosodott fordítója is volt, akinek egyetlen dolga a külföldi anyagok (pl. politikusok beszédei) magyarra való áttétele volt. A hírszolgáltatás fölértékelődését mutatja, hogy a szerkesztőség és a kiadóhivatal telefonközpontjába száz készülék kapcsolódott, s minden szobában volt telefon.

²² LAKATOS László tudósításai közül néhány: *Az ukrán érseknél* (1918. márc. 9.), *Egy ukrán városban* (1918. márc. 10.), *Az ukrán-román határon* (1918. márc. 14.), *Az ukrán határról* (1918. márc. 20.), *A menekülők* (1918. márc. 31.).

A *Pesti Napló* természetesen, miként a többi lap is, csak a háborús cenzúra körülményei közepette, a cenzúrától korlátozva nyilatkozhatott meg. Mivel előzetes cenzúra volt, a lap kéziratban vagy kefelevonatban megjelenés előtt leadta ellenőrzésre a szám anyagát, amelyet a soros cenzor ellenőrzött. A problémás szövegeket (olykor csak egy-egy sort, olykor nagyobb szövegrészt, sőt egész cikket vagy hírt), amelyeket a cenzor kihagyásra ítélt, nem lehetett közölni. Az az írás, amelyet érintett a tiltás, így nyomtatásban már ún. cenzúrafolttal, üres felülettel jelent meg. A cenzor utólag, a megjelent számot is átolvasta, ellenőrizve, érvényesítették-e a tiltást, kihagyták-e a kihagyásra ítélt szövegeket. A cenzornak és az újságíróknak ez a párbaja, elsősorban következményei miatt vált igazán fontossá: óhatatlanul kialakult ugyanis az újságírók öncenzúrája, amely – előzetes, belső szűrőként érvényesülve – bizonyos dolgoknak már a leírását is megakadályozta. Az öncenzúra mértékét és területeit sajnos utólag már igen nehéz „megfogni”, de léte kétségtelen.

A *Napló* terjedelmének egy része a gazdasági élet fejleményeinek bemutatására fordítódott. Ez, ismerve a gazdasági ügyletektől elszakadó, „irodalmár” báró ambícióit és érdeklődésének irányait, aligha Hatvany saját, személyes igényeinek lenyomata. A kor olvasója azonban megkövetelte napilapjától az ilyen természetű információk közlését, a *Napló* polgári olvasóközönsége pedig nyilván fokozottan igényelte e témakör jelenlétét. A szokásos anyagok (pl. árfolyam alakulások regisztrálása, üzleti tudósítások, gazdasági visszaélések) mellett, a háborús viszonyok következtében megjelentek – méghozzá egyre gyarapodó mennyiségben – az olyan írások is, amelyek már speciálisan a háborús hiánygazdaság problémáiról szóltak, következményeit regisztrálták (pl. árdragítások, csempészések). S e kérdések, a szokásos gazdasági témáknál „érzékenyebbek” voltak, hiszen az életszínvonal romlásának, a fogyasztás csökkenésének és deformálódásának közvetlen mutatóiként lehetett értelmezni őket. Bodó Pál, Diószeghy Tibor, Kardos István s mások többnyire rövid és névtelen, s csak olykor szignált „anyagai” így a háborús viszonyok dokumentumaivá váltak. Jellemző a *Napló* irányultságára, hogy e helyzetben az olvasóközönség zömét adó középosztály s a hivatalnok réteg speciális problémái külön is tematizálódtak, sőt Hesslein József személyében „állandó” szakértője is lett e témakörnek.

Egy lap arculatát azonban igazában az mutatja meg, mely társadalmi rétegek (csoportok) élete emelődik általa a nyilvánosság fényébe, s mely rétegek (csoportok) vágyai és problémái artikulálódnak benne. A *Napló* esetében, nagyon leegyszerűsítve a dolgot, azt mondhatnánk, ez a réteg a pesti polgárság volt. Elsősorban nem a nagypolgárság, amelyre lapot építeni egyébként sem lehetett volna, hanem az a nagyon bizonytalan körvonalú, nagyon sokféle származási és kulturális csoportot magába foglaló szociális alakulat, amelyet középosztályként szokás emlegetni. Ez az elnevezés, értelemszerűen, különböző érdekeket és ízlést takar, s ez – pontosabban: ennek kielégítési szándéka – meg is látszik a *Napló* tárcarovatának nem-„nyugatos” szerzőin (pl. Szomaházy István s társai), illetve az általuk megtestesített, a *Nyugat*éhoz képest „konzervatív” ízlésvilágon, valamint azon, hogy a Jászi Oszkár-féle „radikalizmus”, amelynek elsőszámú hírlapi szócsöve a *Világ* volt, itt csak ritkán, már-már véletlenszerűen bukkant föl. (Egy-egy Szabó

Ervin- vagy ifj. Leopold Lajos-cikk²³ inkább csak színezte ezt az összképet.) Ha azonban az érdekartikulációt és a megnyilvánuló ízlést egy konzervatív-nemzeti, illetve egy polgári radikális „tengelyen” mérjük föl, a *Napló* egészében valahol középtájon, de inkább az utóbbihoz állt közelebb. Az előbbinél mindenképpen nyitottabb, „modernebb”, kulturálisan igényesebb volt. Ez több mindenben megfogható a lapban. Mindenekelőtt: a *Napló*ban jelen volt a pesti polgári élet hétköznapjainak, vágyainak és problémáinak, általában: viszonyainak folyamatos megjelenítése. Ennek az irányultságnak emblematisztikus szerzője Nádas Sándor,²⁴ aki a maga területén, a pesti polgári viszonyok ábrázolásában mintaszerűt alkotott, s írásai (pl. a „Pesti kövezet” című rovatának cikkei) a *Napló* érdekes, sőt jellegzetes darabjai. Ugyanebben az összefüggésben említhetők Harsányi Zsolt (H. Zs., Zsolt, stb.) rövid, „színes” írásai, Lakatos László belletrisztikája, Szini Gyula finom, kulturált megnyilatkozásai, stb. S mindenekelőtt: a *Napló* két legnagyobb egyéniségének, Kosztolányi Dezsőnek és Karinthy Frigyesnek névvel, név nélkül írott, sokféle variációt képviselő írásai. (A helyzetudatosításnak és érzület kifejezésnek ezek a remekei külön irodalmi, s külön történeti-szociológiai tanulmányt igényelnének. Hozadékkuk mindkét vonatkozásban bőséges lenne.)

A lapnak ez a polgársághoz, középosztályhoz kötöttsége olyan területeken is megmutatkozik, mint egyes – speciális – rovatai. Így leginkább a lóverseny-rovatot érdemes e vonatkozásban megemlíteni, amely a maga rendszerességével jól jelzi ennek az életszférának a középosztályi fontosságát. De megemlíthető az is, hogy immár a sport, jelesül a labdarúgás is teret követelt magának. (Ugyanakkor az is jelzésértékű, hogy a papírkorlátozások a labdarúgásról szóló információszolgáltatásnak sem kedveztek. Ez a sport, amely jellegzetesen alsó középosztályi kedvtelés volt, amikor terjedelemcsökkentés következett be, ki-kimaradt a lapból.)

A politikai alapirányultság

A lap, mint minden napilap, értelemszerűen „kiszolgáltató” volt a napi eseményeknek. Arról kellett beszélni, ami történt, s ez az eseményekhez kötöttség már önmagában is nagymértékben kijelölte a lehetséges állásfoglalások körét. Az elhúzódó világháború évei voltak ezek; a háborús nélkülözések és kényszerintézkedések mindenkinek – újságíróknak s olvasóknak egyaránt – alaptapasztalatát képezték. Sőt 1917-ben már az orosz forradalmak hírei és következményei is megjelentek a hírek között s értelmezésre vártak, majd 1918 őszén a magyar „ősz-

²³ Vö. SZABÓ Ervin: *Forradalmi emlékiratok* (1917. szept. 12.), „*A magyarság ügye külföldön*” (1918. febr. 28.), LEOPOLD Lajos, ifj.: *A választójog és a magyar értelmiség vezető szerepe* (1917. aug. 15. és aug. 19.)

²⁴ Nádas Sándor, aki a kor egyik jellegzetes újságíró személyisége volt, nem szerepel Szini Gyula szerkesztőségi szemléjében, a lapban való jelenléte azonban olyan természetű, ami arra vall, ő is szerződöttest munkatárs volt.

rózsás” forradalommal is szembesülni kellett. Nyilvánvaló, mindez kilendítette a lapot a békeidők szokásos kulturális reflexeinek pályájáról. De kérdés, milyen beállítódást váltott ki mindez a lap irányítóiból, s miképpen értelmeződik mindez a lap szövegeiben? Lengyel Géza, könyvében, arról beszél, hogy „Hatvany Lajos irodalmi színezetű, baloldali lapot igyekezett csinálni”²⁵ Ez a jellemzés nagyjából-egészéből helyes, de nem eléggé pontos, nem eléggé árnyalt, sőt a „baloldali” lap címkéje túlzottan általános, s így üres. A *Napló* irányultsága ennél körülhatárolhatóbb volt, jóllehet a cikkek teljes egyneműségét tételezni hiba lenne. Az egyéni véleményeknek volt bizonyos mozgástere, a lap állásfoglalása variációkban létezett, s csak ezek együtt jelölnek ki egy alapisányultságot, amely az egész lapot jellemezte. S hogy miként írható le ez az alapisányultság? Hatvany a lapot gróf Károlyi Mihálynak, a 48-as függetlenségi párt elnökének politikája szolgálatába állította. Ez végső soron hármás következménnyel járt; a lap a pacifizmus, a demokrácia s a magyar nemzeti érdekek szövetsége lett. E hármás törekvésnek reprezentatív megnyilvánulása Károlynak a *Pesti Napló* 1917. július 22-i számába írott vezércikke, a „Világbéke és demokrácia”. Ez a cikk már címében is összekapcsolja a béke és a demokrácia igényét, s ebből a kettős nézőpontból értelmezi az akkor éppen aktuális német „kancellárválságot”. Jellemző, hogy úgy véli: „A válság két irányban tört ki. Belpolitikailag Németország demokratizálásának erélyes és gyors követelésével, külpolitikailag Németország háborús céljainak pontosabb körvonalazásával és annak megállapításával, hogy Németország az annexió nélküli béke kimondásával és a nemzetközi jogrend elfogadásával a világ pacifista mozgalmához csatlakozik.” Németország remélt „neue Orientierungját” mindezek mellett azért is üdvözölte, mert, úgy vélte, ez a „gazdasági imperializmus” földadását is jelenti. Márpedig, mondja, ennek az imperializmusnak mindig is „ellensége” volt. „Az imperialista politikának azért, mert abban láttam a háború veszélyét, amit az események igazoltak is. A Neumann Mittel-Európája ellen azért küzdöttem, mert politikai és gazdasági önállóságunkat féltettem.” Károlyi, ma már tudjuk, jóhiszemű, de naiv politikus volt, illúziókat táplált. Ennek ékes bizonyítéka cikkének zárása, amelyben arról vall, hogy „az események csak megerősítenek abban a megrendíthetetlen meggyőződésemben, hogy ez a háború nem a militarizmus győzelmét, nem egyik vagy másik fél imperialista vágyainak teljesülését, hanem a tisztult demokrácia és a vele szorosan összefüggő világbéke diadalát hozza.” Ez a prognózis ugyanis, mint ma már tudható, teljességgel tévesnek bizonyult, a háború éppen az „imperialista vágyak” teljesülését hozta, s maga a békekötés, ahogy már élesebb szemű kortársak észre is vették, csak ideiglenes „fegyverszünetnek” bizonyult, egy újabb, még véresebb világháború előtt. Károlyi reálpolitikai naivitásának konsztatálása azonban nem járhat együtt azzal, hogy azt is megkérdőjelezzük, ami vélekedéseiben sokak közös óhaja s jogos érdeke volt: a béke- és demokráciavágy s a nemzeti önállóság igénye mindenképpen valós és jogos igény volt. Ezeknek Károlyi (s a lap) csak hangot adott. S Hatvany végső soron ezeknek az igényeknek a képviselőjére állította be lapját, vezércikkeivel pedig maga is ezeket szolgálta.

²⁵ LENGYEL Géza: *i. m.* 90.

Hatvanynak, mint vezércikkírónak, mint publicistának a bemutatása persze külön tanulmányt igényelne s számos tanulsággal szolgált. Itt s most azonban elegendő ennek az alapirányultságnak a meglétét konstatálni – a lap tulajdonosának beállítódása ugyanis értelemszerűen maga után vonta a munkatársak, s így az egész lap politikai irányultságát is.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az egyes – különböző időpontokban s más-más szerzőktől származó – cikkek, megnyilatkozások hangsúlyai teljesen azonosak lettek volna. Az egyéni kvalitások s az egyéniség (Hatvanytól nagyon is tisztelt) ereje modulálta ezt az alapirányultságot.

„A béke reklámja” című, 1917. július 12-én megjelent vezércikk (szerzőjének Kosztolányi Dezsőt gyanítom) pl. egyszerre képviseli a közös pacifista vonalat, s hárítja el a pacifizmust illető lehetséges vádakát:

„A békevény hangoztatásával nem az ügyünknek ártunk, de a háborúnak, egyes-egyedül ennek az intézményes szörnyűségnek. Ezt pedig minden alkalommal meg kell tenni, habozás nélkül.” Miért? „Annakidején a háborúnak is reklámot vertek, sippal, dobbal, pálinkával, virággal, beszédekkel és mérgezett cikkekkel. Meg kellett fordítani az emberek természetes gondolkodását és nemes életöszönét az ellenkező irányba. Ezért lett a fehér fekete és [a] fekete fehér.” Az „emberiség pedig a szellemi szolgátság ideje alatt valósággal agyalágyulttá vált”.

Ez a cikk sem klasszikus „reálpolitikusi” megnyilatkozás, persze, de igazsága nehezen vitatható el.

„Szívós, hosszú és következetes volt a háború reklámja, amiből az következik, hogy a béke reklámjának is annak kell lennie és sok időbe tart, míg a megbolygatott rendet helyreállítjuk. *De a mi munkánk szebb, mert a béke mégiscsak a természetes állapot.* [...] Szerény hitünk szerint az a természetes állapot, hogy lábön érjen meg a gabona és az emberek öszen haljanak meg. Mellettünk van a természet. A béke reklám-cédlái, a fák levelei is, melyek minden évben új életet lehelnek, a béke reklám-lámpái a nap és a mennyboltozaton reszkető csillagok is.”

A békének mint „természetes” állapotnak ez az elve érvényesül Kosztolányi egy másik, szignált, cikkében is, a „Statisztika piros vérrel” címűben. Ez az 1917. augusztus 5-én megjelent, afféle második vezércikként elhelyezett írás egy háborús hivatalos statisztika pacifista interpretációja. Igazsága is, meggyőző ereje is nagy, hiszen alapösszefüggésekre irányítja a figyelmet.

„Külön statisztika említi föl, hogy az ellenség kerek 18.000.000 embert vesztett. Kinek jut már eszébe az, hogy e számnak valaha eleven fedezete volt, emberek álltak mögötte, kik most a földben, vagy a tenger fenekén rothadnak, egykori békés társaink, kik hegedültek, sakkoztak és olvastak. 18.000.000 élet, 18.000.000 szív és agy, a háttérben apák, anyák, gyerekek, rokonok, ismerősök és barátok, a mértani arány szerint növe, a végtelenségig. Hogy mi a haláluk igazi oka, a diagnózist senki sem tudja. Egy eszme nélkül szükölködő, buta vérengzés mártírja mindnyájan.”

Ezek a mártírok (s ez a cikk irányultságára mélyen jellemző) elvileg ellenségek, a másik „oldalon” állnak. De Kosztolányi számára nem ez a lényeges, számára maga a háború az igazi probléma:

„a jóság a földön katonaszökevénné vált, a bölcsesség pedig egyszerűen meglógott az emberiség soraiból. Parlagon hevernek a földek, de a tudományok és a művészetek is.”

A pacifizmusnak ez az alapszólama, melyet esetleg „irodalmi” (s nem politikusi) megnyilvánulásnak vél az olvasó, másként szólal meg egy másik író, Karinthy Frigyes cikkében. Ő 1917 szeptember 8-án, „A függöny előtt” című rovata „Eszmék alkonya” című írásában „a rajongó és korlátolt pacifista” bírálatát adja – pacifista nézőpontból.

„Régóta nyugtalanul nézem és hallgatom a békepárti világszemlélet programját és érvelését – írja –, sajtóban, irodalomban, élőszóban, költészetben. Nyugtalanul, mert az igazságot keresem és nem a magam igazát – nyugtalanul, mert érzem, hogy *nekik van igazuk, és félek, hogy rosszul bizonyítják igazukat a hazugsággal szemben, s rossz védekezésükkel elvesztik a pert, melyben őket illetné a győzelem.*”

Karinthy a „nem szabad megölni az embereket, tehát nem szabad háborúnak lenni” érvelést „gondolattalan felháborodásként” kezeli. A háború ugyanis, szerinte, „több, mint embermészárlás”, rosszabb. Konklúziója ezért ez:

„Új jelszó kell, elvtársaim – a »le az embermészárlással!«, kevés, bármilyen szépen hangzik. Más, jobb szavakban, mikor nemcsak az emberrel, hanem az ő eszméivel is foglalkoztak, nem kellett volna magyarázni, hogy van, ami nagyobb bűn az ölésnél, van, ami rosszabb a halálnál: s ennek a neve a *szolgaság!* A háború pedig szolgaságot jelent. Ha az ember természettől fogva örökké élne és nem ötven vagy hatvan évig, mint ameddig él, akkor igen, akkor a legnagyobb érték, amit elvehetnek tőle, az élete volna s a legnagyobb bűn a gyilkolás – de így, mikor mindnyájan előbb vagy utóbb meghalunk, nagyobb bünt követ el az, aki *az életem tartalmát* veszi el, mint az, aki az életemet – az élet tartalma pedig a *szabadság.*”

A háború igazi ellentéte így számára „nem a béke, hanem az eszmék forradalma”.

A háború opponálásának ez a radikalizáló hatása természetesen nemcsak Karinthyra volt jellemző; a háború ellenesség és a demokratizálódás igénye fogékonnyá tette a lapot az oroszországi események nyitotta alternatívára, a forradalomra is. A lap ugyan nem volt radikális lap, de az eseményekről való tudósítás és az események értelmezésének elkerülhetetlensége szükségképpen beemelte a horizontba a forradalmat, mint lehetőséget. Ennek, a szorosán vett tudósításokon túl, szimpomatikus jelzése, hogy a leginkább radikális vezércikk-író Feleky Géza (aki tudjuk, utóbb a *Világ* vezető publicistája lett), már cikket írt Marxról (s a marxizmusról), illetve hosszú, két részes portrét vázolt föl az orosz bolsevik forradalom egyik legkarakteresebb, kezdetben Leninnel majdnem azonos súlyúként kezelt vezéregyéniségéről, Trockijról.²⁶ Ezek az írások, persze, elsősorban informatív, tájékoztatást szolgáló írások, de hatásuk nyilvánvalóan összetett volt: nemcsak információt nyújtott, a gondolkodást valamiképpen terelte is a radikalizálódás irányába.

²⁶ L. pl. FELEKY Géza: *Trockij* (1918. febr. 22 és febr. 23.).

A *Napló* erejét, munkatársainak kvalitását mutatja azonban, hogy – némileg rációfólva Károlyi Mihály naiv hitére – az alakuló folyamat belső veszélyeinek érzékelése is föl-fölbukkan a lapban. Két, történeti perspektívában szemlélve különösen fontos adalékot célszerű külön is megemlíteni e vonatkozásban. Az egyik Kosztolányi cikke, amely „Őszintén szólva” című rovatának apró remeke, a „Zsarnok fehér sapkában” (1917. okt. 7.). E cikk, bár látszólag csak egy cukrászdai epizód általánosítása, a leglényegesebbet, a háború okozta mentális változásokat diagnosztizálja, élesen, pontosan. Helyzetképe ez:

„Mindenütt apró, mérges kis zsarnokokkal találkozunk. Zsarnok a pincér, a kalauznő, a fürdőszolga, a házmester. Ebben a korban, mikor az ember kevesebb a semminél, a kicsinyek – csodálatos, hogy éppen ők – hatalmi tébolyban szenvednek és reggeltől estig toporzékolnak a maguk szemétdobján. [...] Ami elpusztult, a szabad akarat, az egyéni élet most kapja meg a kegyelemdőfést, azoktól, akik ezzel legtöbbet vesztek. »A világháború utolsó csatája«” ez.

Ha úgy gondolnánk, hogy ez csupán egy érzékeny, „szenzibilis” író intuitív megnyilatkozása, alighanem tévednénk. A tüneteket Kosztolányi teljes tudatossággal, célzottan rögzítette. Már írása fölvezetése elárulja ezt:

„Milyen változást hozott a háború mindennapi életünkbe? Aki ma él, az csak kis kavicsokat szedegethet a háborús porból. Egykor ezeket a kavicsokat talán piramissá rakják össze. Napóleon pedig, a leendő kor békés hadvezére majd rámutat ezekre a gúlákra: *a háború évezredes sötétsége tekint innen rátok, emberek.*”

A cikk zárása pedig ez:

„Emlékszem, a háború kezdetén azt hangoztatták, hogy a háború a rendet jelenti, »nem történik más, csak az, hogy rend lesz«. Meg kell állapítanom: már majdnem rend van.”

Aki tisztában van vele, hogy az ún. összeomlás, majd a három forradalom akcióiban, 1918–19–20-ban milyen emberi frusztrációk szabadultak föl, s vezettek véres eseményekhez, emberi életek kioltásához vagy megtöréséhez és deformálásához, csak az tudja fölmérni e diagnózis éleslátását. Az ugyanis, amit itt Kosztolányi kinagyítva megrögzített, mélyebb s elementárisabb fejlemény volt, mint amit a politikai eszmetörténet érzéklni képes, mindent besorolva egy politikai dichotómia kategóriába.

A másik adalék, amely e vonatkozásban mindenképpen megemlítendő, egy névtelen vezércikk, „Magyarország amputálása” (1917. aug. 11.) – stílusa és érvelésmódja alapján úgy vélem, ezt is Kosztolányi írta. Ez az Osztrák–Magyar Monarchia elszakadásra készülő cseh részének politikai aspirációira figyel föl, s nagy éleslátással, mondhatnánk profétikusan kimondja:

„Magyarországot amputálni akarják. Már neki is gyürköztek a cseh felcserek és kuruzslók, felkötötték kötenyüket és csak a békekötés alkalmára várnak, hogy belénk merítsék a kést, a vérünket, a húsunkat vegyék s a rokkantak országából, mely a világháború alatt számtalan fiát veszttette el, rokkant országot teremtsenek.” „[E]gyre több az írásos bizonyíték is, a tüzes szónokok nem átalják leírni és kinyomatni, a háború kellős közepén, hogy ők és a katonáik, kik végre velünk egy hadsereg kötelékébe

és parancsnoksága alá tartoznak, tulajdonképpen ellenünk, a mi országunk megcsontításáért harcolnak. A cseh hadicél: a mi veszünk.”

Ez a veszélyérzékelés, látszólag túl élénk színeivel, nemcsak előre jelzi a bekövetkezőket (bár Trinanon teljes méreteit nem sejti), de – éles ellentétben a majdani szokásos irredenta retorikával – egy reális magatartás megfogalmazásáig is eljut.

„Napról-napra világosabb – olvashatjuk e cikkben –, hogy ebben az örültségben rendszer van. Semmi kifogásunk az ellen, ha a csehek a maguk módján keresik a boldogságot és kiépítik nemzeti államukat, védőbástyákat emelnek maguk köré és épületeket betetőzik a cseh műveltség és irodalom Pazar kupolájával. Boldogság lenne tudnunk, hogy elégedett és szabad néppel élünk monarchikus közösségben. Odaadjuk nekik a Szíriuszt, a Holdat, az Eget. Ellenben joginkból egy fikarcnyit sem engedünk át, a földünkön egy talpalatnyit sem. Ezt most félre nem érthetően világgá kell kiáltanunk.”

A lap politikai irányultságának részletező leírása természetesen csak egy kismonográfiában lenne megvalósítható, s csak úgy, minden lényeges részletre kitérve, lehetne teljesen plauzibilis képet adni arról a szerepről, amelyet a lap a politikai mező alakításában betöltött. Erre itt s most nincs mód. Annyit azonban, úgy hiszem, ez a néhány kiragadott példa s rövid jellemzés is elárul, hogy a lap egy különösen bonyolult periódus antinómikus viszonyai közepette próbálta betölteni eseményrögzítő és helyzetkifejező szerepét. S ezt a maga törekvésein belül színvonalasan tette. Más kérdés, hogy az a cél, amelyet a lap tulajdonosa maga és lapja elé kitűzött, eleve megvalósíthatatlan volt. A béke és a demokrácia harmonikus megvalósulása helyett az események tragikus dramaturgiával bontakoztak ki.

Küzdelem a nyilvánosságért

A lap politikaalakító szerepének megítélését egyebek közt az is nehezíti, hogy politikai irányultsága csak korlátok között nyilvánulhatott meg. Az előzetes cenzúra, mint volt már szó róla, kiszűrte a lehetséges hírek, információk és értelmezések egy, az államrezon szempontjából „érzékeny” részét. (Ennek kétségbevonhatatlan bizonyítékai az ún. cenzúrafoltok, valamint a cenzúrára utaló nyílt utalások: ezt vagy azt a cikkünket, hírünket, úgymond, a cenzúra nem engedélyezte.) De hogy pontosan mit szűrte ki a cenzúra? – nem tudható. Szerencsére megmaradt néhány kötet a lap ügyészségen bemutatott és ismételt ellenőrzött példányaiból. (E kötetek ma az SZTE Egyetemi Könyvtárban találhatóak.) Ezekből a példányokból kiderül, hogy a szerkesztőség olykor kijátszotta az ellenőrzést, nem hagyta ki a kihagyásra ítélt szövegrészt, vagy pótlólag, ellenőrizetlen szöveggel toldotta meg a már cenzúrázott anyagot. Feleký Gézának (f.g.) szignóval jelölt „Magyar béke, magyar békepolitikuskok” című, 1918. február 26-i vezércikke pl. cenzúrafolttal jelent meg, a cenzúra a cikk végét teljes egészében elhagyatta, az üres folt alatt

csak a szerző szignója maradt meg. Ám a cikk második hasábjára, amelyet a jelek szerint a cenzor szintén ki akart hagyni, megjelent, s az utólagos ellenőrzésnél ezt az egész második hasábot megjelölték, inkriminálták. Ez a rész Andrássy Gyula békepolitikájáról szól, s egyebek közt az áll benne, hogy

„Andrássy soha sem járt olyan közel ennek a nagy ambícióknak [ti. a Deák Ferenc színvonalára való fölemelkedésnek] megvalósításához, mint 1914-ben és 1915-ben, amikor a megértés és a béke útját egyengette, minden hivatalos meghatalmazás nélkül, a magyar nép egyértelmű meghatalmazásából...”

Az 1918. április 17-i szám 4. oldalán, a 3. hasábjában az új külügyminiszternek, Burián Istvánnak pályáját tekintik át. Az ügyész a „Burián pályája” című rész majdnem teljes egészét aláhúzta, s föléje odaírta: *Eltér az eng. kézirat[tól].* Az inkrimináció oka itt nyilván a közös külügyminiszter pályájának meglehetősen kritikus interpretálása volt. Az 1918. március 1-jei szám 3. oldalán, a harmadik hasábjában olvasható a lap bécsi tudósítójának, dr. Szabó Istvánnak (*Dr. Sz.*) szignóval jelölt tudósítása: „Csapataink bevonulnak Ukrajnába. Akciónknak azonban nincsen hadműveleti célja.” Az ügyész az egész tudósítást bekeretezte, s melléje a margóra odaírta:

„Kézirat van, de engedélyi záradék nincs rajta. Lukács szerk. aláírásával a kézirat ill. kefelevonaton az a megjegyzés van, h. a sajtóbizottságnak bemutatva, de vissza nem érkezett. Telefonon azt az értesítést kapták, hogy a nem közölhetők közt nincsen! Ezért közölték.”

Nyilvánvaló, hogy itt a cenzúra figyelmét a kül- és katonapolitikai megfontolások keltették föl. Ám nem dönthető el, hogy ez esetben a lap, pontosabban Lukács Gusztáv Jenő segédszerkesztő ügyeskedett-e, megpróbálva kijátszani a cenzúrát, vagy a cenzúra gépezete akadozott, s az újság csak az így nyílt térbe nyomult be. Így is, úgy is láthatóvá válik azonban némileg az a határ, amely a lehetséges nyilvánosságot szegélyezte.

Ezeknél az alkalmankénti ügyeskedéseknél fontosabb fejlemény, hogy a lap olykor nyíltan reflektált a cenzúrára, próbálván tágítani saját mozgásterét. (Már önmagában az is beszédes tény, hogy ilyen szöveg egyáltalán megjelenhetett, a cenzúra „eltúrte”, nem szúrta ki.) Az 1918. június 29-i szám „A kritika” című rövid jegyzete ebben a sajátos, furcsa küzdelemben enged bepillantani. Maga a cikk a „cenzúra fejtelenségét” bírálja. Az érvelés bravúros, jó érzékkel a hivatalos politika tekintélye mögé húzódik, s úgy bírál:

„A cenzúrának ez a rendszertelensége és ötletszerűsége, amelyet már Wekerle miniszterelnök is nemcsak hogy elítélt a Házban, hanem amelynek állandó kritikájára úgyszólván buzdította a sajtót, teljes exotikus szépségében virágozott ki a legutóbbi napokban. Ezerféleképpen és ezer elvnek hódolva cenzúrázták és nyomorították tudósításait még az olyan lapnak is, amely egyáltalában nem akar lázítani, hanem csak az eseményeket regisztrálni, mint a Pesti Napló.”

S hogy mivel vádolja a cenzúrát e cikk? Nem egyik vagy másik elvét, szempontját kifogásolja, hanem a következtelenségét.

„Ami tilos volt az újság harmadik oldalán, arról szabad volt írni a negyediken és vizsont. De egyéb közleményekkel is így tettek. Vezető elv és rendszer nélkül törölték össze-vissza, szavakat, amelyeket kihúztak, öt sorral lejjebb engedélyeztek, úgy hogy tulajdonképpen ők maguk engedtek megírni mindent, mégis fehér foltokkal fölöslegesen izgatták a publikumot.”

Ravasz érvelés ez, nem magát a cenzúrát, csak a cenzúra „következetlenségeit”, a gyakorlatot vonja kétségbe, de végső soron teljesen elhitteleníti azt. S mindközben leszögezi a nyilvánosságához való jogát is:

„Semmiféle szenvedelmet nem akarunk szítani, de jogunk, hogy elmondjuk, hogy mi történt. Ez jogunk, ez kötelességünk, ez a mesterségünk.”

E cikk, persze, nem pusztán, s nem is elsősorban a szerkesztőség bátorságát mutatja, hanem a cenzúra korlátozottságát. Azt, hogy így vagy úgy, de – nyilván a korábbi idők szabadelvű nyilvánosságeszemélyének továbbélése, rejtett sugárzása révén – lehetett „beszélni”, kiostálásra „csak” meghatározott információk kerültek.

Hogy milyen jellegű és mértékű volt az öncenzúra, amely minden hasonló szituációban szükségképpen fölbukkan, nem mérhető föl pontosan. Inkább csak sejtéseink lehetnek róla. Az azonban kétségtelen, s ez bizonyosan a cenzúra megtapasztalásával is összefüggött, hogy a nyomtatott sajtó nyilvánosságteremtő és beállítódásokat generáló szerepének öntudata fölerősödött, erősebb volt, mint a háborítatlan békeidőkben. Abban a jegyzetben, amelyik akkor született meg, amikor egyszer öt napig nem jelenhettek meg a lapok, szinte elméleti tisztasággal mutatkozik meg ez az öntudat. Az 1918. június 28-án publikált „Öt süketnéma nap” című, alig egy hasábnyi cikk a modern, már médiumokra utalt nyilvánosság apoteózisa. Az újságnélküliséget, nagyon jellemzően, úgy fogja föl, hogy ezekben az újságnélküli napokban „a történelem egy darabig sötétben pergett, a szemnek nem láthatóan, a fülnek nem hallhatóan”, s „ez [a helyzet] minden másodperccel elviselhetetlenebbé vált”. Ám, a cikk szerint épp ez a helyzet mutatja meg, mi az újság hivatása a modern életben.

Az újság, mondja a cikk, „[a]rra van hivatva, hogy mint egy óriási gyűjtőszekrény, magába fogadja az összes emberek feszülő és kiobbanni készülő idegességét s aztán eloszlassa azáltal, hogy a hozzá befutó kétségeket és sejtelmeket megcáfolja, a valóságot pedig lerögzíti.[...] Soha annyi rege, rémhír, legenda nem terjengett a városban, mint ebben az időben, melyben nem jelent meg az újság s okos és buta, jóhiszemű és rosszhiszemű emberek egyformán terjesztették, egyformán hittek bennük. Budapest már nem is volt egy város. Annyi igazság és annyi hazugság élt itt, ahány városrész, később amennyi utca s az utolsó napon, amennyi ház és ember volt. Darabokra hullott, szilánkokra szakadt az egész társadalom.” Az újság ugyanis „csak azáltal válik tétvé, ha megjelenik és a közönséghez jut, az a lelki tisztálkodás, melyet naponta elintézőnk, mikor egy-egy mindnyájunkat érdeklő kérdést megvitatunk, csak akkor folyamatos, ha lenyomatjuk és elterjesszük azt, amit gondolunk és tudunk.”

A nyilvánosságnak ez a fölfogása egy implicit újságönképet is tartalmaz. Az az újság, amelyik e cikk háttérében fölsejlik, nem egyszerűen hírlap, s nem is csak

politikai szócső – ez az írás a megbeszélő újság eszményéről árulkodik. Azaz itt a hírhez hozzátartozik a hír értelmezése, megbeszélése is. Ugyanakkor jellemző, hogy e cikk elhárítja azt a vádat, hogy az újságok a hazugságot terjesztik, hogy manipulálnak: „De mi lenne az egészségünkben orvosok, az igazságból pedig újságok nélkül”? Igazságnak és újságnak ilyen szoros összekapcsolása óhatatlanul fölveti a kérdést, nem naivítás-e ez? S a későbbi fejlemények felől nézve kétségkívül az. Ám talán nemcsak az. Az a szabadelvű nyilvánosság-eszmény, amely a dualizmus évtizedeiben még meghatározó volt, még – legalábbis törekvéseiben – valóban az igazság keresőjének és hirdetőjének tudta az újságokat. (Ebben az első nagy törést alighanem éppen a háborús viszonyok jelentették, propaganda-kényszert és cenzúrát hozva.)

KÖZLEMÉNYEK

Egy padovai magyar diák. A montserrati kolostor könyvtárának kéziratkatalógusát böngészve bukkantam egy némi figyelmet érdemlő adatra, amely tudtommal még nem ismert a magyar diákok peregrinációit kutatók előtt. A 986-os jelzetű, 15. századi, különféle kánonjogi traktátusokat tartalmazó kézirat 179. folióján a következő bejegyzés található Alexandre Olivar katalógusa szerint:

Die xi. Novembris 1445 in festo martini de mane Creavi.
Bachalarium dominum Thomam (...kihagyás...) de buda Ungarum.
in scolis domini Angeli de castro *praesentibus* (?) domino Georgio de Ulma¹ Uni-
versitatis juristarum rectore . *et domino johanne et domino . paulo . polonis...*²

A szöveg felkeltette az érdeklődésemet, és megrendeltem egy másolatot a kéziratoldalról. A bejegyzés a következőképp folytatódik:

paulo polonis] et multis aliis scolaribus Juris *canonici* . Et his cum sollicitatibus
requisitis
in iure *canonico* . et repetiit *causam* . de cetero de testibus . *et rogatus* fuit
Johannes notarius *conficere* in *sententiarum*³

Magyarán egy bizonyos Tamás, budai magyar diák baccalaureatusáról van szó, amit Angelo da Castro iskolájában (osztályában) szerzett meg, Georg von Ulm, az egyetem jogi hallgatóinak rektora, illetve János és Pál lengyel diákok és több más kánonjogot tanuló tanú jelenlétében. A bejegyzés, amely feltehetően egy diploma piszkozata, egy bizonyos Johannes notarius készítette. Valószínűsíthetjük, hogy a vizsgát Tamás kánonjogból tette le.

Nagyon rövid kutakodás után kiderült, hogy Tamás a padovai egyetem diákja volt, ahol Angelo da Castro az 1440-es években tanított kánonjogot. A bejegyzés minden szempontból hitelesnek tűnik, hiszen Georgius de Ulma (pontos nevén, mint az más diplomákból kideríthető, Georg Ehinger von Ulm) valóban ekkortájt volt a kánonjogi tanulók rektora. Róla az első ismert feljegyzés 1438. július 17-én készült, amikor még közjogot tanult, és 1446. június 6-án találkozunk vele utoljára, amikor mindkét jog doktorává avatják.⁴ Rektori kinevezéséről is van adatunk, ez 1445. április 17-ére

¹ Olivarnál Jeorgio de Ulmo, ezt javítottam.

² OLIVAR, Alexandre: *Catàleg dels manuscrits de la biblioteca del monestir de Montserrat*. Monestir de Montserrat, 1977. 294.

³ A rövidítések feloldásához és a néhány nehezen olvasható szó megfejtéséhez nagy segítséget kaptam Bárczi Ildikótól, amit ezúttal is hálásan köszönök.

⁴ L. Georg Ehingert az *Acta graduum academicorum gymnasii patavini ab anno 1406 ad annum 1450. II. 1435–1450*. Cur. Caspare ZONTA et Iohanne BROTTO. Padova, 1970. Antenore 1281, 1399, 2022, 2043-as számú okleveleiben.

datálódik, és a következő év Húsvétjáig volt érvényes. Tudjuk, hogy a rektori pozíciót mindig a legkiválóbb előmenetelű és legrégebben az egyetemen tanuló diákok szokták betölteni, általában, mint itt is, egy évig.

Megpróbáltam további adatokat is szerezni a budai illetőségű Tamásról, de vezetéknev híján nem jártam sok sikerrel. Minden bizonnyal azért nem szerepel a neve a diploma piszkozatában, mert túl bonyolult volt egy nem magyar anyanyelvű írnok (jelesül Johannes notarius) számára. Két magyarországi Tamást is említenek a padovai egyetem vizsgáiról fennmaradt igazolások és diplomák, de nem valószínű, hogy bármelyikük azonos lenne az itt említettel. 1430. július 1-jén szerez licenciátust kánonjogból Thomas Armenius Michaelis de Buda, tehát ő 15 évvel később bajosan szerezhette volna egy ennél alacsonyabb fokú végzettséget.⁵ 1450. augusztus 29-én egy bizonyos Rutai (Rudai?) Tamás, vasvári kanonok Nicola da Bari egri püspök kíséretének tagjaként részt vesz Kisvárdai István kánonjogi doktorrá avatásán, ez a dátum viszont túl kései ahhoz, hogy akár itt az említett budai Tamásról lehessen szó.⁶ Ez a két említett adat különben régen ismert a magyarok középkori egyetemjárását kutatók előtt, mindkét diák szerepel Veress Endre padovai magyar diákokról írt alapvető munkájában.⁷ A montserrati kódexben talált Tamás viszont nem szerepel sem ott, sem az egyetem aktáit kiadó olasz dokumentumkötet-sorozatban. Valószínűleg a diploma egyetemi másolata elveszett, és feltehetjük azt is, hogy Tamás talán csak ezt a grádust szerezte meg padovai egyetemen. A kánonjogi tanulmányait meg kellett hogy előzze néhány évnyi tanulás a facultas artiumon, de sajnos nem tudjuk, hol. Tulajdonképpen akár Padovában is tanulhatott, hiszen az egyetemen fennmaradt adatok elsősorban a magasabb fokozatok megszerzéséről tudósítanak, főleg doktorátusról, ritkábban licenciátusról, holmi baccalaureatusról a legritkább esetben.

Épp ezért, ha nincs is különösen nagy jelentősége a nem azonosított Tamás padovai tanulmányainak, az adat arra mindenképp figyelmeztet, hogy sok középkori magyar peregrinusról nem tudunk, és számukat feltehetően magasabbra kell becsülnünk a hivatalos oklevelekből kihüvelykhetőnél. Főként, hogy a középkori oktatási központok közül a padovai egyetem története az egyik legjobban feldolgozott. Ebből a szempontból érdemes összehasonlítani Veress Endre gyűjtését a padovai magyar diákokról az 1970-es években publikált egyetemi akták teljes anyagával. Alig néhányan vannak, akik nem kerültek fel (tanúként vagy vizsgázóként) Veress listájára. Csak az 1406 és 1450 közötti időszakot vizsgálva ezek a következők: Albertus de Vetus (Vecsés?) de Hungaria, „artium doctor et utriusque iuris scolare”, aki jelen volt Jacobus de Breda (Jan van Breda) orvosdoktori és Johannes Alart de Gandavo (Jan Alart van Ghent?) jogi doktori vizsgáján,⁸ Korbáviai Miklós kalocsai érsek, aki kánonjogi tanulóként számos oklevélben⁹ szerepel 1411-ben; Paulus Glowynsky, aki ugyan lengyel származású, de pécsi prépost volt 1447. május 17-én, amikor részt vett a plocki Johannes de Lassothii jogi vizsgáján; ugyanezen a vizsgán szerepelt tanúként a magister artium Garai Pál;¹⁰ végül egy firenzei származású egyházi tisztségviselőt említhetnek, Giovanni Pandolfo Bondalmonti pécsváradi apátot, aki 1411-ben szerzett doktorátust a szabad művészetekből. Rajtuk kívül talán

⁵ *Acta graduum academicorum gymnasii patavini ab anno 1406 ad annum 1450. I. 1406–1434.* Cur. Caspare ZONTA et Iohanne BROTTTO. Padova, 1970. Antenore 251, 785-ös oklevél.

⁶ *Acta graduum academicorum... II. 1435–1450.* 324–325. Ráadásul nem is említik, hogy ő egyetemista minőségben lenne jelen.

⁷ VERESS Endre: *Matricula et Acta Hungarorum in Universitate Patavina studentium (1264–1864)*. Kolozsvár, 1915. (A továbbiakban: *Matricula...*)

⁸ Bár ő talán azonos azzal az Albertus de Capliam de Wethes de Ungariával, aki mindkét jogból doktorátust szerzett 13 évvel később (!), minthogy tanúként részt vett a két németalföldi diák vizsgáján, és akit Veress is megemlít, közölve doktori vizsgájának oklevelét, *Matricula...* 9.

⁹ *Acta graduum academicorum... I. 1406–1434.* A következő oklevelek: 153, 160, 166, 170, 180.

¹⁰ *Acta graduum academicorum... II. 1435–1450.* 324.

még néhány olyan, a magyar királyságból származó hallgató lehet, aki a tengermellékről, Szlavóniából vagy Horvátországból származott, és elkerülte a figyelmemet, vagy egyértelműen szláv neve miatt szándékosan mellőztem.

Összességében valamivel több mint 30 padovai magyar diákról tudtunk ebből a 45 évből, mostantól hozzájuk csapathatjuk a budai illetőségű Tamást is. A 15. században Konstantinápoly eleste előtt a velencei befolyás alatt álló padovai egyetemen átlagosan minden évben 800 diák tanult. Ezzel a kor negyedik legnagyobb egyetemének számított.¹¹ 1457 után a diákok száma megcsappant, és körülbelül 300-ra esett vissza, viszont az ő diplomáik már jóval nagyobb százalékban maradtak fent, és több magyar diákot is találunk köztük. Megállapíthatjuk, hogy ha nem is tartozott a legfontosabb egyetemi natiók közé a magyar, Padovában jelentékeny számban képviseltették magukat a magyar diákok.

Végezetül még egy szót a montserrati kódexről, amely a bejegyzést tartalmazza. Azt reméltem, esetleg közelebb visz a magyar diák identitásának meghatározásához, vagy egyéb magyar vonatkozású adatokat is tartalmaz. Sajnos csalódnom kellett. A kánonjogi kompilátum több anonim művet tartalmaz (*Summa super titulis decretalium, Casus Decretalium Gregorii IX* stb.), amelyek valószínűleg mind a padovai egyetem kurzusaihoz köthetők. Számos kortárs kéziratos bejegyzés szerepel még a könyvben, de egyik sem kapcsolható Magyarországhoz. Feltehetően a diplomát lejegyző Johannes notarius tulajdona volt (vagy lett) 1445 körül a kódex, és ő maga lehetett katalán vagy spanyol származású. A kódex 181. folióján szereplő rövid bejegyzés, amely egy szőlőbirtok művelésével kapcsolatos, és szintén említ egy Johannest, feltehetően ugyancsak az ő kezétől származik. Egy bizonyos Paulus Bivilaqua de Labobia szőléjéről van szó, ez is valószínűsíti, hogy a jegyző a mai Spanyolország területéről került a padovai egyetemre, és oda is tért haza, a kódexszel és egy Tamás nevű magyar diák kánonjogi tanulmányainak egyetlen fennmaradt bizonyítékával együtt.¹²

SELÁF LEVENTE

Veri amans, moribus gravis ... Vitringas Testimonium für Stephanus Ványai, Franeker den 11. Juli 1714. Daß der Franeker Professor der Theologie Campegius Vitringa Sr. (1659–1722)¹ einen wahrlich großen Namen in Europa hatte, ist genügend bekannt. Schon bei seinem Tod memoriert der dann regierende *Rector magnificus* der Universität, Prof. Joannes Ortwinus Westenbergius, daß Studenten „ex ultima Hungaria, Polonia, Gallia, Scotia, Germania, omnique Belgio“ ihren Weg zu der kleinen friesischen Universitätsstadt fanden, und zwar in so großer Zahl, daß die Hörsäle die Menge von *Studiosi* öfters nicht fassen konnten („ut auditoria eos saepe non capeant“).² Ihrerseits sorgten diese Studenten für eine weite Verbreitung von den Ideen ihres Lehrers, sowohl gedruckt, als auch handgeschrieben.

¹¹ GRENDLER, Paul F.: *The Universities of the Italian Renaissance*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2002. *passim*.

¹² „Item vineas Pauli bivilaqua de labobia quas laborat Johanes mors (?) non bene laboratas lei (?) vji . B. x.“ A bejegyzés nagyon nehezen olvasható, több szóval kapcsolatban kételyeim vannak.

¹ Siehe über Campegius Vitringa Sr.: BOELES, W. B. S.: *Frieslands Hoogeschool en het Rijk Athenaeum te Franeker*. Band II/1. Leeuwarden, 1879. 288–294.

² Also Westenbergius in seinem *Programma funebre*. Einen Nachdruck dieses *Programma* findet man in: SCHULTENS, Albertus: *Laudatio funebris in memoriam Campegi Vitringa* (Franeker 1722), 1–6, vgl. dazu 5. Siehe in diesem Zusammenhang auch: POSTMA, F[erenc]–VAN SLUIS, J.: *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker, 1585–1843*. Leeuwarden, 1995. 237–251.

Was das letzte betrifft haben die ungarischen Studenten sich unbedingt tüchtig beteiligt. Sie nahmen nicht nur eine große Anzahl seiner gedruckten Schriften mit zurück nach Ungarn, bzw. Siebenbürgen, sondern auch zahllose Mitschriften, Exzerpte und handgeschriebene Annotationen „ex ore Campegii Vitringa“, von welchen die Mehrzahl – gleich oder erst viel später – einen Platz in mehreren (öffentlichen) Bibliotheken und Archiven fand.

Daneben fanden Vitringas theologische Auffassungen auch dem Inhalt nach, Anklang in der ungarischen Welt. Noch während seines Lebens – im Jahre 1722 – erschien in Frankfurt an der Oder eine ungarische Übersetzung von seinem *Typus theologiae practicae, sive de vita spirituali ejusque affectionibus commentatio* (Die Erstausgabe: Franeker 1716),³ indem – um nur ein einziges Beispiel zu nennen – mehr als fünfzig Jahre nach seinem Tod die „Theologia Campegii Vitringa“ von dem Professor Michael Pap Szathmári (1737–1812) am protestantischen Collegium im siebenbürgischen Klausenburg, d.h. Kolozsvár [lat.: Claudiopolis, heute Cluj-Napoca (Rumänien)], noch ausführlich behandelt wurde.⁴

Wie faszinierend diese Rezeptionsgeschichte auch sei, in diesem bescheidenen Beitrag beschränken wir auf ein Thema von viel geringerem Umfang: Ein eigenhändig geschriebenes *Testimonium*, das Vitringa im Jahre 1714 einem seiner vielen ungarischen Studiosi, als Beweis von dessen lobenswertem Fleiß und großer Tüchtigkeit, mitgab. Das Stück befindet sich heute im Archiv des illustren – im Jahre 1531 gegründeten – protestantischen Collegium zu Sárospatak,⁵ wo wir es – im Sommer 1992 – zwischen vielen anderen gedruckten und handgeschriebenen Franekerana zufälligerweise fanden.

Über den Empfänger des *Testimonium*, Stephanus Ványai [ung.: Ványai István],⁶ wissen wir leider wenig. Wahrscheinlich – und es läßt sich jetzt anhand der neulich (1998) publizierte Matrikelausgabe⁷ auch tatsächlich feststellen – hat er mit dem Theologiestudium in Sárospatak angefangen, wonach er – wie so viele von seinen protestantischen Landsleuten – sich nach den Niederlanden begab: „Um den Verstand zu schärfen und sein Studium endgültig zu vollenden“, so lesen wir („ad acuendam prudentiam studiaque sua polienda limandaque“).

³ Siehe: SCHULTENS, Albertus: *op. cit.*, 63–64. Diese Übersetzung („Lelki élet etc.“, verfaßt von dem siebenbürgischen Studenten Franciscus/ Ferenc Baba) findet man in der Ungarisch sprechenden Welt in zahllosen Bibliotheken. Vgl. dazu POSTMA, Ferenc: *Op zoek naar Franeker academisch drukwerk. Enkele impressies van een vierde studiereis naar Roemenië* (1994), In: *Jaarboek [II] van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen 1994*. Amsterdam, 1995. 125–147, siehe: 142 (und Fußnote 24).

⁴ Vgl. dazu SZATHMÁRI PAP, Michael: *Explicatio theologiae Campegii Vitringa*. Mitschrift von dem Studenten Michael Diószegi, verfaßt in den Jahren 1775–1777. Die Handschrift [Sign.: 18285] befindet sich heute in der Biblioteca documentara C.P.D., Zaláu [ung.: Zilah] (Siebenbürgen/Rumänien).

⁵ Siehe: BÖRZSÖNYI, József: *A Tiszáninneni református egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa — 1850 előtti kéziratok*. /Országos Széchényi Könyvtár: Catalogi manuseriptorum, quae in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur. Band IV./ Budapest, 1986. 98–99 (Nr. 535). Vgl. dazu HÖRCSIK, Richárd: *A Tiszáninneni református egyházkerület tudományos gyűjteménye levéltárának története, 1531–1966*. Sárospatak/Miskolc, 1985.

⁶ Siehe über Vitringas ungarische Studenten in Franeker: SZILÁDY, Áron: *Campegius Vitringa magyar tanítványai Franequerában*. = Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező (5.) 1874. 43–50. Szilády spricht aber (47) zu Unrecht von Joh. Ványai.

⁷ Siehe: HÖRCSIK, Richárd: *A sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777*. Sárospatak, 1998. 205. (Nr. 10). Stephanus Ványai ließ sich immatrikulieren am 13. November 1704. Nachher war er Schullektor in Mezőcsát („Rector Tsatiensis“). Die Matrikel meldet aber nicht, daß er später im Ausland (Utrecht, bzw. Franeker) studiert hatte.

Das *Testimonium* berichtet, daß er zuerst ein Jahr („per annum“) in Utrecht („Trajecti ad Rhenum“) studierte und von da nach Franeker gezogen ist („inde ad nos transiit“). Das letzte ist zugleich eine Bereicherung unserer Kenntnisse: Bis jetzt wußten wir ja, über Stephanus Ványai und seinen Verbleib in den Niederlanden, kaum mehr, als daß er sich am 24. September 1713 – „gratis“ – in das Franeker *Album Studiosorum* hatte einschreiben lassen (siehe dazu das *AStF*, Nr. 10899: Stephanus Wanyainus, Hungarus).⁸ Die Datierung des *Testimonium* – den 11. Juli 1714 – markiert zugleich die Dauer seines Aufenthalts in Franeker, was Vitringa selbst im Text noch einmal bestätigt („et tantundem fere temporis apud nos exegit“). Auch informiert das *Testimonium* uns sachlich über Vitringas Tätigkeit in dieser Zeit, sowohl was die Themen seiner Vorlesungen an der Akademie betrifft, als auch über die Vorlesungen bei ihm zu Hause.

Damit fällt der Vorhang nahezu definitiv. Wie und wo Stephanus Ványai später Pfarrer in Ungarn geworden ist, wissen wir nicht. In einer ersten offiziellen Übersicht der Kirchengemeinden und ihrer Pfarrer, die aus den Jahren 1725–1729 stammt, stoßen wir aber auf einen gewissen István Ványai als Pfarrer („prédikátor“) von Tiszapalkonya, im Komitat Borsod.⁹ Es ist nicht unwahrscheinlich, daß der Träger von Vitringas lobendem *Testimonium* und dieser Dorfpfarrer ein und dieselbe Person gewesen sind.¹⁰ Die Sárospataker Matrikel meldet noch, daß Stephanus Ványai im Jahre 1726 in Erlau, d.h. Eger, eingekerkert war: „Carceras [sic] passus Agriae A. 1726“ – wegen des Glaubens, so kann man vermuten.

In den bestehenden – biographischen und bibliographischen – Lexika aber sucht man seinen Name ergebnislos.

Der Text des *Testimonium*, von Vitringa 'aus einem Guß' geschrieben auf einem zusammengefalteten Bogen [ff. 51–52], bildet den Teil einer Handschriftensammlung [Sign.: Kt. 546], die im Jahre 1813 in den Besitz des Sárospataker Collegium kam. Die Blätter wurden nachträglich fortlaufend nummeriert.

*

Gerne widmen wir Vitringas *Testimonium*, das hier zum ersten Mal mit einer deutschen Einführung – als eine von feinem Sprachgefühl zeugende lateinische Sprachübung – veröffentlicht wird, dem verehrten Socius, Herrn Dr. Jan Sanders, der wie kein anderer manche weite Studienreise unternahm: „Veri amans“, und – eingedenk seines hohen Amtes von „Magister morum“ – immer „moribus gravis“.

Lecturo Gratia et Pax a Christo Domino.

Laudabilem huc usque cursum fecit in Domino doctrina virtuteque Vir Ornatissimus, Frater in Christo charissimus, STEPHANUS VÁNYAI, Gente Hungarus, qui hoc anno Almae huic nostrae civem ^apraestitit^a honestum, et boni exempli.

⁸ In der Dissertation von SEGESVÁRY, Lajos: *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen, 1636–1836*. Debrecen, 1935. /Theológiai tanulmányok, Band XLIV./ kommt Stephanus Ványai denn auch gar nicht vor in der Liste von ungarischen Studenten in Utrecht. Auch im *Album Studiosorum Academiae Rheno-Trajectinae, 1636–1886* (Ultrajecti 1886.) sucht man seinen Name ergebnislos. – Das *Album Studiosorum Academiae Franekerensis* (Abkürzung: *AStF*) wurde im Jahre 1968 publiziert von S. J. FOCKEMA ANDRAEAE und Th. J. MEIJER (Franeker o. J.).

⁹ Siehe in diesem Zusammenhang: CSÁJI, Pál: *A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása, 1725–1729*. = Egyháztörténet, Új folyam, (I/1.) 1958. 34–74, vgl. dazu 53.

¹⁰ Die Sárospataker Matrikel bestätigt, daß Stephanus Ványai im Komitat Borsod Pfarrer geworden war („Pastor factus in Tractu Borsodiensi“), siehe: HÖRCSIK, Richárd: *op. cit.*, 205.

Consecratus ille Rei Divinae, in Patria sua se jam induerat cultu, in hunc usum necessario, feceratque luculentum in Eruditione sacra profectum. Quando affectus desiderio instituendae peregrinationis ad acuendam prudentiam studiaque sua polienda limandaque, se convertit ad Academias Belgii inspiciendas, facturus periculum, an frugem aliquam spiritualem apud eas colligere posset. Hoc consilio Trajecti ad Rhenum, quam sibi primam elegerat exercitationis suae sedem, per annum haesit. Inde ad nos transiit, et tantundem fere temporis apud nos exegit, integra laude et existimatione. Universam enim vitae studiorumque suorum disciplinam sic composuit, ut expectes a Viro prudente, qui dudum praetervectus scopulos lubricae aetatis semitam virtutis certo pede calcare didicit. Ubique modestus, verecundus, veri amans, moribus gravis, honestatis pietatisque interioris studiosus, pensum suum in timore Nominis Divini diligentissime ursit, in id pro viribus connisus, ut viam Domini non qualitercunque sed accurate et scienter intelligeret, et interiora Fidei nostrae mysteria rite digesta sano complecteretur iudicio: sive publicos coluerit hujus [52] loci Doctores, quorum institutiones sibi conducibiles fore arbitratus est, sive privis lucubrationibus Scripturam S. sedulo ruminaverit, utilesque alios evolverit libros quos sibi in usum commendatos habuit. In quo dum fuit, Scholas meas qua Academicas qua Domesticas, in quibus Doctrinam Religionis nostrae tradere, Verbum Divinum commentari, et Fata Ecclesiae ex historia enarrare atque illustrare soleo, impiger frequentavit, measque illas doctrinas animo puro et veritatis reverente lubenter admisit. Sic non est quod dubitem, quin voti damnas evaserit, et ex laboribus suis et ex commerciis Doctorum hominum solidum fecerit speratumque fructum, promptuariumque suum, quod ut prudens scribe Regni caelorum curae habuit optima quaque ratione instruere, non contemnendis subsidiis auctius reddiderit. Talem certe se mihi probavit, qualem affectu meo dignissimum habui, et in usum ac decus Ecclesiae ^baptite^b paratum. Deum ex animo veneratus, ut sua providentia, favore, gratia, eum porro prosequatur, lumine Spiritus sui ducat ac collustret, salvum atque incolumem suis reddat, atque ad dotes suas explicandas latum ei aperiat Evangelii ostium, quo Domino suo fidelem ac fructuosum ^cpraestet^c Ministrum, et stadio vitae cum bona conscientia decurso aeterna Ejus participet gaudia.

Franekeræ, a.d. Jul. XI.
MDCCXIV.

C. Vitringa¹¹

Notae criticae:

- ^apraestitit^a – leg.: se praestitit
^baptite^b – forma mixta: optime x apte, leg.: apte
^cpraestet^c – leg.: se praestet

FERENC POSTMA

¹¹ Sárospatak – Nagykönyvtár Református Kollégium, Levéltár [Archiv]: Kt. 546, ff. 51–52.

* Zum ersten Mal in verkürzter Form auf holländisch publiziert in: WESSELIUS, J.W. e.a. (Hrsg.), *Magister Morum. Opstellen voor Jan Sanders van leden van de Societas Hebraica Amstelodamensis* [Aufsätze für Dr. Jan Sanders von den Mitgliedern der *Societas Hebraica Amstelodamensis*]. Amsterdam, 1996. 44–46.

** Herrn P. van Tuinen (Utrecht) bin ich zu größtem Dank verpflichtet dafür, daß er meine Transkription des *Testimonium* nochmals überprüft hat.

*** Herrn A. Vlieger (Amstelveen) möchte ich an dieser Stelle recht herzlich danken für seine deutsche Übersetzung.

Egykorú híresztelések Kościuszkó magyarországi tartózkodásáról. A Kościuszkóval foglalkozó hazai szakirodalom behatóan foglalkozott azzal a széleskörű érdeklődéssel, amellyel a magyar társadalom kísérte az általa vezetett lengyel függetlenségi harcot.¹ Rámutattak annak a mély rokonszenvenek az okaira, amely a hagyományos lengyel–magyar kapcsolatokon kívül főként azzal az analóg történelmi helyzettel magyarázható, amely a két országot a 18. század kilencvenes éveiben jellemezte. A lengyelországi függetlenségi harc éveiben bontakozott ki Magyarországon is az a magyar jakobinus mozgalom, amely éppen a lengyel példa nyomán kísérte meg a Habsburg abszolutizmussal szemben egy hasonló felkelés kirobbantását és a szabadság kivívását.²

Egy más alkalommal kimutattuk, hogy ez a fokozott érdeklődés és rokonszenv mennyire tükröződött a korabeli magyar sajtóban is.³ Mindkét jelentős és népszerű magyar újság, a bécsi *Magyar Hirmondó* és a *Magyar Kurír* élénk figyelemmel kísérte a nyolcvanas évek végétől kezdve a lengyel konföderációs országgyűlés eseményeit, és a lengyel nemesi reformtörekvéseket. Mindezeket úgy értékelték, hogy Európában is „kezdenek a nemzetek Washington filozófiájával élni,” és közejük sorolták a lengyel és a magyar függetlenségi törekvéseket. Példaként emlegették a magyar újságok a lengyel nemesség áldozatkészségét is. Amikor pedig a Kościuszkó által vezetett nemzeti felkelés kibontakozott, e harcokat is nagy figyelemmel kísérték az újságok. Mindez időben – 1794-ben – egybeesett a magyar patrióta nemesek és értelmiségiek kis csoportjának az I. Ferenc abszolutizmusa elleni szervezkedésével; amelynek egyik ösztönzője és mintája éppen a lengyelországi mozgalom volt. A bécsi *Magyar Hirmondó* nemcsak beszámolt rendszeresen ezen eseményekről, hanem több ízben írt Kościuszkóról is; egy alkalommal pedig „egy jó ismerőse nyomán” közölte a lengyel szabadsághős életrajzát is.⁴ E viszonylag részletes és meleg hangú életrajz, valamint annak megjelölt forrása arra vall, hogy a szerkesztők kapcsolatban álltak olyanokkal, akik jól ismerték a lengyel hazafi életének jelentős állomásait. Nem hiányzott ezek közül annak megemlítése, hogy Kościuszkó Washingtonnal és Lafayette-tel baráti kapcsolatban volt.

Az egykorú magyar újságok élénk érdeklődése és rokonszenve mellett más források is bizonyítják, hogy Kościuszkó harcait mily nagy érdeklődéssel kísérte a magyar közvélemény egy része, de egyszersmind a bécsi hatóságok is. Ezt tanúsítják azok a levéltári források, amelyek a bécsi Belügyminisztérium levéltárában találhatóak. Ezek azt bizonyítják, hogy azokban az években mennyire szóbeszéd tárgya volt a lengyel hadvezér személye, és hogy ezek sorában valódi és valótlan hírek egyaránt szárnyra keltek. Nem érdektelen az az érdeklődés sem, amivel a bécsi besúgó apparátus mindezt figyelemmel kísérte. Ezek között talán legérdekesebbek azok az értesülések, amelyek Kościuszkó állítólagos magyarországi tartózkodásáról szölettek. A titkos informátorok szükségét érezték annak, hogy ezekről jelentést küldjenek gróf Barco budai generálisnak.

A témával foglalkozó, ismertetendő besúgó jelentés közül az első 1794. október 2-án kelt,⁵ tehát még csaknem egyidőben Kościuszkó Maciejovicénál folytatott harcaival. Igaz, hogy ekkortájt kö-

¹ CSAPLÁROS István: *Sprawy polskie w literaturze węgierskiej epoki Oświecenia*. Warszawa, 1961. 180.

² BENDA Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai. I. Bp. 1957. Bevezetés – Uő: A jozefinizmus és a jakobinizmus kérdései a Habsburg monarchiában.* = Történelmi Szemle 1965. 408–409.

³ KÓKAY György: *A Kościuszkó-felkelés visszhangja a korabeli magyar sajtóban.* In: *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből.* Szerk.: CSAPLÁROS István, HOPP Lajos, Jan REYCHMAN, SZIKLAY László. Bp. 1969. 301–316. – K. Gy.: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában.* Bp. 1983. 144–145. és *Kwartalnik Historyczny* 1969. 153–162.

⁴ *Magyar Hirmondó* 1794. ápr. 11. 507–510.

⁵ *Pergen Acten* 10/A3 H 131

vetkezett be az ő és a vezérkarának fogságba esése is.⁶ A dokumentum egy bizonyos Schergernek Kościuszkóról szóló híreit tartalmazta. A levélíró arról tudósította felettesét, hogy amikor július végén – bizonyára a fürdő szezon vége felé – Bártfára érkezett, már csak néhány magyart talált a városban. Fürdőzés közben mégis kereste az alkalmat, hogy érdeklődjön az ottani történésekről és a közszájon forgó hírekről. Biztosította őexcellenciáját, hogy Galiciában és nálunk minden rendben van a „francia veszéllyel” kapcsolatban. Azt is közölte vele, hogy Kościuszkó (akinek a nevét „Kociuskó”-nak írta), Lengyelországban harcol a poroszok ellen. Úgy látta azonban, hogy erről nem mernek nyíltan beszélni, mert véleménye szerint Magyarországon is terveznek egy felkelést a szabadság és az egyenlőség kivívása érdekében. Vagyis a jelentés szerint Bártfán és környékén szóbeszéd tárgya volt Kościuszkó szabadságharca. Bár a levél viszonylag kevés információt tartalmazott Kościuszkóról, mégis az az érdekessége, hogy még a harcok idejéből származik és a város lakóinak e témával kapcsolatos híreszteléseiről számolt be.

A felkelés leverése után sem szüntek meg a lengyel hadvezérrel kapcsolatos szóbeszéddek, amelyeket két évvel később is jelentésre méltónak ítélt egy a közhangulat figyelésével megbízott ulánus tiszt. Ő 1796. május 12-i dátummal a Budán állomásozó gróf Barco generálisnak még mindig Kościuszkóval kapcsolatos helyi pletykákról jelentett.⁷ Feljegyzésében a lengyel szabadságharcosról az évekkel korábban elterjedt híreket ismételte meg, de egyszersmind beszámolt a magyarországi tartózkodással kapcsolatos vélekedések cáfolatáról is. Jelentését éppen ezzel a szenzációsnak minősített értesüléssel kezdte. Egyesek ugyan azt állították – kezdte levelét – hogy Kościuszkó háromszor járt a megyéjükben: kétszer a Nagy-Alikal közelében lévő Wironában – miként ezt már két évvel korábban jelentette, – harmadszor pedig Bernhardt viceispánál. Ezt követően előadja korábbi információi alapján az ügyvel kapcsolatos előző értesüléseit, amelyek alapul szolgálhattak az általa is elfogadott tévedésnek.

Egy bizonyos Szent-Iványi komisszáriusra hivatkozik, akinek volt egy Turner nevű vámós ronka. Turnert, mivel úgy hírlett, tud valamit Kościuszkó látogatásáról, egy alkalommal beidéztek Terebesre⁸ kihallgatás céljából. Itt a comissio előtt azt állította, hogy Kościuszkó háromszor is járt Magyarországon. Minden alkalommal Wironán át érkezett, ahol Turner vámósként működött. Ezen állítása valódiságára nézve meg is eskették.

A jelentés írója a továbbiakban beszámol e hír cáfolatáról is. Volt Turnernek egy Lehotzki nevű barátja, aki szintén vámós volt. Ő szinte egy időben két hivatalos levelet is kapott; az egyiket Bernhardt viceispántól, a másikat Szent-Iványi viceispántól. Lehotzki mindkét írást nyomban továbbította barátjának, Turnernek. Bernhardt levelében azt kérte Lehotzkitól, hogy haladéktalanul küldjön a felsőbb hatóságnak egy titkos üzenetet, amely szerint nem Kościuszkó, hanem a titkára járt Magyarországon,⁹ ő volt az, aki Wironán át magyar földre érkezett. Úgy látszik, nagyon fontosnak vélte ezen üzenet továbbítását, mert azt füzte még hozzá, hogy a késlekedés az életébe is kerülhet. Lehotzki egyetértett, de mivel nehezeére esett az írás, Turnert kérte meg, hogy továbbítsa a levelet az illetékesekhez. Egyébként ő Bernhardtot hűtlenséggel is vádolta.

A bécsi Belügyminisztérium levéltárából idézett két jelentés újabb dokumentumai Kościuszkó magyarországi népszerűségének. Nem csökkenti ezek értékét az a körülmény, hogy tartalmilag valótlán állítást tartalmaztak, mert a lengyel függetlenségi harc iránti érdeklődést és a Kościuszkó iránti rokonszenvet így is bizonyítják. Az Észak-kelet Magyarországon elterjedt szóbeli híresztelések – a magyar viszonyok hasonlósága miatt – azt is bizonyítják, hogy a társadalom bizonyos körei reménykedtek a lengyel példa követhetőségében is. Mert a két jelentésben található esetek

⁶ 1794. okt. 10.

⁷ Pergen Acten 10/A3 H 147.

⁸ Valószínű az Ugocsa megyei Túr-Terebesről van szó

⁹ „...nicht Cosciusko, sondern sein Sekräter durch Wirona nach Hungarn pessiret seye...”

mögött bizonyára szélesebb társadalmi körökben elterjedt reménykedések lehettek, ezen esetek nyilván csak a jéghegy csúcsai voltak. Ezt bizonyítja az a nagy figyelem is ami a besúgókat jellemezte ezen ügyben, hiszen még az események után két évvel is foglalkoztak vele, és igyekeztek az újabb információk nyomán korábbi jelentéseiket korrigálni. Az eset azt is igazolja, hogy a politikai szóbeli kommunikáció történetének a legfőbb forrásait a korábbi században, miként a 20. századi diktatúrák történetében is, a belügyi hatóságok iratanyaga képezte.

KÓKAY GYÖRGY

Tankönyvkritika a reformkori sajtóban. A tankönyv az iskolai oktatás legfontosabb eszköze, a tankönyvkiadás pedig évszázadok óta az oktatásügy egyik lényeges, sok vitát kavarázó eleme. A tankönyvek közvetítik a tanulók számára a korszak uralkodó szellemiségét, követniük kell a tudományok fejlettségi szintjét, ugyanakkor csak leszűrt és kikristályosodott ismereteket tartalmazhatnak. A tankönyv anyagának meg kell felelnie a tanulók életkori sajátosságainak, a logikusan tagolt világos szerkezet, a jól érthető és nyelvileg kifogástalan stílus is alapkövetelmény. Terjedelme ne legyen túl nagy, külső kiállítása keltse fel a tanulók figyelmét. A jó és sikeres tankönyv – a magas példányszám miatt – óriási üzleti lehetőséget jelentett a szerzők és kiadók számára. Így volt ez a reformkorban is, amikor a korábbi időszakhoz képest sokkal több tankönyv jelent meg.

A magyar tankönyvtörténet¹ igen érdekes és fontos korszaka a 19. század első fele. A reformkor időszakában felerősödő nyelvmozgalom szerves részeként jelentkeztek a magyar nyelv iskolai tanításáért és az iskolai oktatás magyar nyelvűségéért vívott küzdelmek. A magyar oktatási nyelvért folytatott küzdelem szorosan összefügg a tankönyvek nyelvének kérdésével is, hiszen ezek voltak azok az évek, amikor a latin és német nyelvű tankönyvek mellett egyre nagyobb számban jelentek meg alsó- és középszintű iskoláinkban korszerű tudományos ismereteket közvetítő magyar nyelvű tankönyvek.

A felvilágosodás korában lapjaink, folyóirataink sok tankönyvről közöltek hosszabb-rövidebb méltatást, de ezekben kevés volt a valódi bírálat, inkább ismertetésnek tekinthetők. Mégis nagy szerepe volt ezeknek a közleményeknek, hiszen az ország egymástól távol eső vidékein lévő iskolák tanárai a nyomdák katalógusain kívül többnyire csak ezekből az újsághírekből értesülhettek az elkészült munkákról, azok áráról, és csakis így rendelhették meg az új könyveket. Az ismertetések kiemelték a könyvek erőnyeit, de a hibákról ritkán szóltak. A reformkor időszakában egyre több magyar nyelvű tankönyv jelent meg, az ezekről szóló hírlapi- és folyóirat tudósítások száma is emelkedett. Jelentős változás azonban az, hogy míg korábban csak ismertették a lapokban a tankönyveket, az 1820-as 30-as évektől kezdve egyre inkább jellemzővé vált a valódi, mai értelemben vett, a könyv tudományos és pedagógiai vonatkozásaira is kiterjedő tankönyvkritika.

Egyes megjelent tankönyvbírálatokban rövidebb-hosszabb eszmefuttatásokat olvashatunk tankönyvelméleti kérdésekről is. Szontagh Gusztáv például egy tankönyvbírálatában kifejti,² mennyire más követelményeket kell támasztani egy tudományos művel és egy tankönyvvel szemben. A tudományos kézikönyv esetében követelmény, hogy az figyelembe vegye a legújabb eredményeket, hogy részletesen és kimerítően szóljon az adott tudományterületről. A tankönyv célja azonban más – vallja a szerző. „Az oktatás tárgyai tömérdekek, az idő rövid, az iskolában tehát nem lehet mindent ta-

¹ A korszakra vonatkozó tankönyvtörténeti szakirodalomból: FEHÉR Erzsébet: *Magyar nyelvű tankönyvek 1777–1848*. Bp. é. n.; FEHÉR Katalin: *Magyar nyelvű tankönyveink és a sajtó a 18–19. század fordulóján*. = Magyar Könyvszemle 1999. 3. sz. 314–327.

² Fígyelmező 1840. 12.sz. 177–182.

nulni, elég ha ott művelődésünk alapja vettetik meg, mellyen azután az önművelés tovább építhet.” A tankönyvnek tehát csak az adott terület legalapvetőbb tudnivalóit kell magába foglalnia, de azt „világos rendben és előadással. Alaposnak kell lennie, de nem az érthetőség rovására.” A tanár feladata, hogy a tankönyv szövegét kiegészítse, figyelembe véve tanítványai életkorát, érdeklődését és szükségleteit. Ezeket a ma is helytálló tankönyvelméleti megállapításokat különböző megfogalmazásokban számos reformkori ismertetésben és bírálatban megtalálhatjuk.

Ezekben az években születtek meg az első tankönyvekről szóló elméleti jellegű írások is. Matuskovich József³ bencés szerzetes tanár 1842-ben jelentette meg tanulmányát „A magyar iskola-könyvek ügyében” címmel az Athenaeumban.⁴ Örömmel ír arról, hogy az élet minden területén egyre inkább tért hódít a magyar nyelv. Úgy látja, hogy ha a tankönyvek is magyarul íródnának, az nagy mértékben elősegítené a már megindult folyamatot. Jó magyar nyelvű tankönyvek azonban nincsenek, ezért azt javasolja, hogy az állam írjon ki nyílt pályázatokat a tanárok számára tankönyvek írására, illő díjak felajánlásával. A tankönyvpályázatok legyenek jellegűek, és a bírálók az adott tudományok jeles művelőiből, illetve az adott tantárgyat oktató legkiválóbb tanárokból kerüljenek ki. A szerzetesrendek előljárói pedig „a jelesebb tehetségű” tanároknak „kötelességükké tehetnék” a tankönyvírói munkát. Ezeket a tanárokat aztán egy időre mentesíthetnék a tanítás alól, ellátnák a munkához szükséges szakirodalommal, így gyorsan elkészülhetnének az olyannyira szükséges magyar nyelvű tankönyvek.

1845-ben jelent meg a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* „A czélszerű iskolai kézikönyvek szüksége s mikénti szerkesztése” címmel egy tanulmány, amelynek szerzője Homolay Endre református kollégiumi tanár volt.⁵ Cikkének első részében bemutatja a korabeli iskolák tankönyvhasználati szokásait.

„Vessünk pillanatot, ha úgy tetszik, nagyobb tanodáink tanító-termeibe: itt az egyik oktató diktál, társa iskolán kívül íratja le tanítványaival füzeteit, a harmadik egy vagy más tudományban használ ugyan kézikönyvet, de ezt minden általa előadandó tanulmányra ki nem terjesztheti; miért? erre könnyű a felelet: mert hol nem vetettünk, ott nem arathatunk; hol nincs czélszerű kézikönyv, ott kézikönyv szerinti oktatás nem gondolható.”

A szerző szerint a leírt helyzet az általános, és ebből ered jó néhány további súlyos probléma. Ha a tanár maga diktálja le tanítványainak a tankönyvszöveget, akkor – „a holt betűkkel vesztegetjük drágaságoknál drágább időnket”; ha viszont házi feladatként adja a tanár az iskolai órán később feldolgozandó tananyag előzetes lemásolását, akkor „olgy tetemes hibák csúsznak be azokban, hogy a tanítvány – kivált ha tizediktől vagy huszadiktól írta le tanulmányait – hibásan írott szók és mondasok tömkelegéből ki vergődni nem tud...” Az egyetlen megoldás a jó tankönyv. De milyen legyen a „czélszerű kézikönyv”, mi legyen a tartalma, és milyen módszerrel legyen feldolgozva?

A jó tankönyv „a tudomány alapvonalait rajzolja”. De ez nem elég, mert a tankönyv nem önmagában tölti be funkcióját, hanem a tanár közreműködésével:

„Az illető oktató – belátása s ügyessége szerint – ahhoz csatolt fölvilágosító, a tudományt részleteiben fejtegető magyarázatot előszóval terjesszen tanítványai elébe.”

³ Matuskovich (Polykarp) József (1814–1871): szent Benedek-rendi áldozópap, alperjel. 1831-ben lépett a rendbe és teológiai tanulmányainak végeztével 1839-ben szentelték pappá. Ezt követően tanárként működött Nagyszombatban, Komáromban és Pannonhalmán.

⁴ MATUSKOVICH József: *A magyar iskola-könyvek ügyében.* = Athenaeum 1842. I. 27. sz. 578–581.

⁵ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1845. 29. sz. 681–683. A tanulmányt ismerteti: FEHÉR Erzsébet: *i. m.* 195–196.

Így, a tanár előszóbeli magyarázatai nyomán teljeseedik ki a tankönyv igazi funkciója: ily módon

„a holt betű nem tartandja fogva a tanulót, meg nem szegi magasba emelkedő szellemi szárnyait; de ellenkezőleg, a tudományt megkedveltetvén vele, elevenítendi lelkét, szabadabb és biztosabb mozgást engedend azon ország felé, mellyből a szellem vétetett, mellyben a szellem leli hazáját.”

Tanulmánya második részében Homolay Endre erre a kérdésre keresi a választ: „Ha igaz, hogy a célszerű kézikönyvek az alapos oktatáshoz szükségesek, hogy lehetne azokra szert tennünk, ezeknek szerkesztésében célhoz vezető eszközöket választanunk?”

A szerző majdnem pontosan azt javasolja, mint három évvel korábban katolikus tanártársa. A protestáns kollégiumi tanárok egyházkerületi gyűlések alkalmával terjesszék a jelenlévők elé a szükséges tankönyvek listáját, s kérjenek jelentkezőket e könyvek megírására. Az a tanár vállalkozzon erre a munkára, „ki arra hivatva érzi magát”, s annak a tankönyvnek a megírását „vállalja föl”, amellyel „tudományos pályáján leginkább foglalatostokodék, melynek – lényegébe hatolván – szellemét föl fogta, azt részleteiben is ismeri”. A tankönyvek elkészült kéziratai azután „illető megvizsgálás végett adassanak az e végre kinevezendő bíráló választmánynak által, melly a jövő gyűlés alkalmával adja be eziránti véleményét”. De egy másik megoldást is ki lehetne próbálni: „vagy ha jobbnak találtatnék, közöltessenek a kéziratok a kerület oktatóival, bírálat és véleményadás végett”. Az ily módon a szerzők egyetértésével és jóváhagyásával véglegessé formált kéziratot „ki kell nyomtatni s az egyházkerület iskoláinak megfelelő osztályaiba be kell vezetni, célszerű használás végett.”

A továbbiakban, a hatalmas anyagból válogatva, két reformkori tankönyv sajtóvisszhangját tekintjük át, amelyet tipikusnak és érdekesnek tekintünk.

Erdélyben jelent meg egy jelentős és széles körben használt magyar nyelvtan, a nagyenyedi kollégium híres tanára, a reformkori liberális ellenzék egyik vezéralakja, Szász Károly tollából, aki 1839-ben „Parthenon” címmel tankönyv-sorozat kiadását kezdte meg. Célja „mindazt, ami házi nevelésnél a gimnaziális iskolákban rendszeres tudományos oktatás tárgya, egyelvű s szellemű dolgozatokban nyújtani.” – írja a szerző előszavában. A hat tárgycsoportra tervezett vállalkozás havi folytatásokban jelent volna meg, felölelve a gimnáziumi oktatás teljes anyagát. Sajnos csak a tervezett sorozat első és második kötete jelent meg, a *Magyar-nyelv-tudomány*. A tankönyv német Becher-Wurst féle módszer alapján íródott, amely a nyelvet logikai szempontból, mint a gondolkodás külső megjelenését fogja fel. A szerző rámutat a nyelvtan értelemfejlesztő és jellemalakító szerepére is. „A nyelvtan – írja Szász Károly – miként a számtan, ok és okozati összefüggésekkel dolgozik.” A beszéd eredetének kérdésével kapcsolatban különbséget tesz az „önkéntelen” (természetes) és a „szózat” (önkéntes) jelek között, s ugyanakkor a nyelv közösségi jellegét is hangsúlyozza. Ezt követően hangtani magyarázatot ad, s kitérve a finn nyelvcsaláddal való rokonság hangtani bizonyítására, a hangtani ismereteket a magyar helyesírás kérdéseivel hozza kapcsolatba. Egyrészt javasolja az úgynevezett „elegyült magánhangzók” (gy, ly, ny stb.) egyjegyű jelölését, és az „sz, zs” helyett is egyjegyű jelzést ajánl. A következetes fonetikus helyesírásért száll síkra. Szász Károlynak e tankönyvben lefektetett nyelvtudományi elvei ellentétes nézeteket váltottak ki a kortársak körében. Egy 1840-ben, Nagyenyeden névtelenül megjelent vitairat,⁶ többek között tájékozatlansággal vádolja Szász Károlyt azért, mert „hitelt adott a finn rokonság hiedelmének.” Éles hangon bírálta Szász tankönyvét a *Figyelmező* kritikusa is.⁷ Tartalmi és pedagógiai-módszertani kifogásokat is hangoztat. A kérdésekben és feleletekben íródott tankönyvet a bíráló módszertani szempontból idősebb diákok számára már nem tartja megfelelőnek és célravezetőnek. Nézete szerint „hosszú,

⁶ Valószínűleg Szász Károly tanártársa, Péterfy Jenő írta.

⁷ Figyelmező 1840. 43. sz. 689–699.

értelmetlen, s egyenesen nem folyó kérdések által” ilyen korú tanulókat nem lehet tanítani. A figyelem fenntartásához számukra inkább a szigorú logikai rendszert követő, az előzményekből kiinduló, egymásra épített tananyag feldolgozást kell követni. Nem tartja helyesnek azt sem, hogy egy nyelvtankönyvben a tárgyhoz nem tartozó kérdésekről is szó esik. Kiemeli, hogy tankönyvek esetében „a könyvnyomtatási vizáztatlanság szülte hibák” nem megengedhetőek. A bíráló nyelv-tudományi kifogásait is hosszan sorolja. Jelent meg ismertetés a könyvről a *Nemzeti Társalkodó*-ban is⁸. A szerző a tankönyv eredetiségét és tudományos érdemeit dicséri.

„Sok tudománybecsű kincs van lerakva s az egész oly ügyes szerkezetű és eszes kivitelű, hogy valóban nem tudjuk: az önálló, eredeti felfogásban, talpraesett, egészséges nézeteiben, vagy az eddigi chaotikus zavarok felett lebegő rendszerező lélek hatalmas erejében, páratlan logikájában gyönyörködünk-e inkább.”

A sárospataki református kollégium híres tanára, Kézy Mózes 1830-ban jelentette meg *A fizikának rövid rajzolatja* címmel munkáját. Ezt követte egy kitűnő, a kor tudományos színvonalán álló tankönyv, a pápai református kollégium tanárának, Tarczay Lajosnak 1838-ban megjelent két kötetes *Természettan* című munkája. Jókai, aki Tarczay tanítványa volt, a következőket írja:

„Tarczay Lajos volt a legkitűnőbb tanár a főiskolában. Ő magyarázta a természettant és a felsőbb mathesist....Tankönyve ma is használható.... Hát még az előadása! Azt élvezet volt hallgatni. Ő maga megteremtette a főiskola phisicum–museumát, s experimentációi bűvészestélyek számba mentek.”⁹

E kiváló tanár tankönyvéről a *Figyelmező*ben jelent meg ismertetés.¹⁰ A recenzens a tankönyv legnagyobb érdemének azt tartja, hogy a fizikai jelenségeket „a mathesis vállaira támaszkodva” tárgyalja. Kiemeli, hogy a szerző törekedett arra, hogy e „tudománynak a haladás jelen lépcsője szerint” írja meg tankönyvét, vagyis hogy a legújabb tudományos eredmények is megjelenjenek a munkában. A hőtani, fénytani és elektromosságtani fejezetekben érvényesül a jó tankönyvek legfontosabb kritériuma, a „helyes rend és a világos magyarázat.” A tankönyv szép és érthető magyar nyelvét is dicséri a bíráló.

A tankönyv második kötetének megjelenése, amely vegytani és mechanikai részeket tartalmaz, 1840-ben komoly sajtóvitát eredményezett a *Figyelmező* hasábjain. Hosszú, több részes ismertetés és bírálat jelent mag a műről előbb Csécsi Imre¹¹ debreceni, majd Wurga János, nagykőrösi református kollégiumi tanárok tollából, melyekre Tarczay válaszolt.

Csécsi Imre, bírálatának¹² elején jelzi, hogy tankönyvek esetében – amelyből ifjak generációi tanulnak – különösen fontos a tudományos szempont. Egy természettudományi tankönyvben nem szerepelhet egyetlen téves adat, egyetlen helytelen értelmezés sem. Ezért igen aprólékos részletességgel veszi sorra a vegytani rész hibáit, és felszólítja a szerzőt, hogy azokat javítsa ki, és tegye közzé egy új kiadásban.

⁸ *Nemzeti Társalkodó* 1840. II. 1730.

⁹ JÓKAI MÓR: *Az én iskolatársaim. Írások életemből*. Bp. 1960. 30–31.

¹⁰ *Figyelmező* 1838. 39. sz. 653–657.

¹¹ Csécsi (Nagy) Imre (1804–1847) tanár, orvos, a Magyar Tudós Társaság tagja. Debrecenben tanult, majd Pesten és Bécsben orvostudományt hallgatott. 1837-ben orvostudorrá avatták. Debrecenben telepedett le, ahol orvosi gyakorlatot folytatott. 1839-től a kollégium ásvány-, növény- és vegytan tanára lett, az iskola számára ásványgyűjteményt alapított. Természettudományi cikkeket és tankönyveket publikált.

¹² *Figyelmező* 1840. 13. sz. 193–201.; 14. sz. 215–219.

Warga János Tarczy *Természettanának* mindkét kötetről, és a hozzájuk kapcsolódó *Népszerű égrajz* című tankönyvről is szól részletes, több folytatásban megjelent bírálatában.¹³ Az igen alapos, tartalmi és stilisztikai kérdésekre is kiterő bírálat célja csakis a javítás szándéka – írja Warga. Elismeri, hogy nagy szükség van új és jó természettudományi, köztük fizikai, kémiai, csillagászati tankönyvekre. Természetes, hogy a hazai szerzők külföldi minták nyomán állítják össze tankönyveiket. Azonban nagyon fontos, hogy ne csak átvegyék, hanem át is dolgozzák ezeket a munkákat, saját tanítványaik szükségletei szerint. Elismeri, hogy Tarczy „a tárgyhoz kitűnő tárgyismerettel nyúlt”, hogy munkájában „helyes rendszert” követett, a tankönyv olyan ismereteket tartalmaz, amelyek a tudomány akkori állása szerint teljességgel elfogadhatóak. Vannak benne ugyan kisebb tartalmi hibák, de ezek könnyen kijavíthatók, ugyanúgy, mint a stílus terén tapasztalható esetenkénti „homály és nehézkes előadás.” A bíráló feladata az, hogy rámutasson azokra a hibákra, amelyet a szerző nem ismert fel. Sürgeti az újabb, immár hibáktól mentes kiadás megjelentetését.

Az említetteken kívül számos más tankönyvről jelent meg ismertetés, kritika a korabeli lapokban, amelyekre nem térhetünk már ki. A fentiekkel talán sikerült azt érzékeltetni, hogy hazánkban, a reformkorban mennyire fontos kérdés volt a magyar nyelvű tankönyvek megjelenése, hogy az akkoriban egyetlen, nagyobb tömegekhez eljutó információforrásnak számító hírlapok és folyóiratok milyen sokat foglalkoztak velük, ezzel is segítve népszerűsítésüket. A reformkorban született meg a valódi, mai értelemben vett tankönyvkritika.

FEHÉR KATALIN

¹³ Figyelmező 1840. 15. sz. 229–234.; 16. sz. 250–252.; 18. sz. 278–285.; 20. sz. 315–319.; 21. sz. 327–335.

FIGYELŐ

Kódexeink világa. Kiállítás a budapesti Egyetemi Könyvtár dísztermében (2006. május 3. – június 23.) A budapesti Egyetemi Könyvtár az elmúlt években vált kiállítóhellyé. Közgyűjteményi feladatkörének önkéntes kibővítéséhez hozzájárult a felismerés, hogy szeretné a hazai és a nemzetközi tudományos kutatás képviselőinél szélesebb körben közkinccsé tenni az évszázadok óta féltve őrzött, folyamatosan gyarapodó kéziratait és ritkaságait. Közel tíz év alatt a nagyközönség a kódextár állományából rendezett korábbi kiállításokon megismerhette a legértékesebb középkori kéziratokat, köztük a Konstantinápolyból 1877-ben „visszaadott” harmincöt kódexet.

A budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtára az ország egyik leggazdagabb és legrégibb történeti, művelődés- és irodalomtörténeti forrásgyűjteménye. A 16. század vége óta folyamatosan és többnyire szervesen bővülő kéziratok állomány jelentős mértékben gyarapodott a szerzetesrendek feloszlása után. A jezsuita rendházakból 1773 után mintegy 140, a pálos kolostorokból 1786 körül több mint 120 kéziratot szállítottak a könyvtárba. A II. József kori szerzetesrendeket feloszlató intézkedések után összesen 450 további kézirat, köztük 66 középkori kódex került a Kézirattárba. A fenti adatokhoz mérhető újabb, a középkori kézirat-együttest érintő minőségi állománygyarapodás 1877-ben volt. Ekkor – mint közismert – II. Abdul Hamid török szultán 35 kódexet ajándékozott a budapesti egyetemistáknak, s őrzőhelyük az egyetem könyvtára lett.

A kódexgyűjtemény számottevő része a kéziratok származása szerint három nagyobb csoportból áll: a nagyszombati jezsuita egyetem könyvtárában őrzött középkori kötetes kéziratokból, a feloszlott szerzetesrendek könyvtárainak kódexeiből és a törökországi ajándék-kódexekből. Az eltérő provenienciájú folyamatos bővülés ellenére ismert tudománytörténeti tény, hogy a könyvtár kódex-állománya nem túl számos, mindössze 137 latin, 7 arab, 2 török, 2 etióp, 2 perzsa, 11 szláv, 8 magyar, 6 német, valamint 4–4 görög és olasz nyelvű kódexet őriz. Ezt a gyűjteményt szerencsésen kiegészíti a kódextárhoz tartozó 300 feldolgozott kódextöredék, amely a könyvtár saját állományából folyamatosan bővül. Ezek a számok elenyészőnek tűnnek a magyar középkorban használt, becslések szerinti 45–50 ezer itthon vagy határainkon kívül készült kódexhez képest. A tár azonban több „nemzeti ereklyé”-t őriz, így például a korvinákon kívül nyolc magyar nyelvű kódexet, köztük a Ráskai Lea domonkos apáca által másolt *Cornides-kódexet*, valamint viszonylag sok, a történeti Magyarország területén másolt latin kézirat-kötetet.

Az Egyetemi Könyvtár kódexei hosszú idő óta a hazai és a nemzetközi kutatás, valamint a közérdeklődés középpontjában állnak. Az elmúlt években több hazai és külföldi kiállításon szerepeltek, többnek részleges vagy teljes kötetes kiadása, illetve internetes megjelenítése is elkészült. A korvinák országos digitalizálási programjának befejeződése után lehetőség nyílt a könyvtár magyar nyelvű kódexeinek (Cod. Hung. 1–8) és további 28 latin kódexnek (Cod. Lat. 14–30, 32–36, 51, 71, 73, 78, 98, 114, 115) a digitálizálására és internetes megjelenítésére.

A kiállítás a kódexgyűjtemény egészéből válogatott anyagot mutatott be és vállalkozott a tár tematikus áttekintésére. Ez mindenekelőtt azt jelentette, hogy a középkori európai írásbeliség mint-

egy tizenégy évszázadát reprezentáló kultúrkincs itt őrzött részét úgy jelenítette meg, hogy fel-lelhetők voltak az ismert világi- és vallásos szövegtípusok. A középkori szellemi élet és tudományos gondolkodás három alapvető színtere az egyházi-kolostori kultúra, az uralkodói udvarok és az egyetemek világa. Ezek közül – az állomány biztosította kereteknek megfelelően – viszonylagos teljességgel türekedhettünk az első kettő bemutatására.

A kötetek jelentős része a 15. században, a kódexirodalom virágkorában készült. Kronologikus áttekintésre részben ezért, részben a viszonylag szűk állomány miatt nem vállalkozhattunk. Mindez egyúttal azt jelentette, hogy még a korvinákat sem külön, hanem a tartalmuknak megfelelő témakörökön belül láthatták az érdeklődők. A kiállított korvinák reprezentálták a magyarországi humanizmus világhírű könyv- és művészettörténeti emlékét, Mátyás király budai könyvtárát. Az 1460-as évek második felétől intenzívvé vált könyvgyűjtés során a király – mint ismeretes – eleinte vásárolta a kódexeket, később azonban megrendelésre is készítette azokat. Az itáliai kódex-beszerezésekkel a humanista írás- és díszítés-típusok is általánossá váltak a királyi udvarban.

A csaknem teljes egészében restaurált kódexgyűjtemény kiválasztott darabjai mellett a látogatók megismerkedhettek a gyűjteményhez tartozó kódextöredék-állománnyal és néhány 15. századi metszettel is. A felbecsülhetetlen értékű nemzeti kincs biztonságos megőrzésén, kiegészítésén és állapotának javításán kívül a dokumentumok megfelelő színvonalú kiállításával a kibernetika korában is törekedtünk a kéziratok egykori jelentőségéhez méltó bemutatására.

A kiállítható kódexek számát alapvetően korlátozta a rendelkezésre álló díszterem alapterülete. Nem lehetett cél az elsősorban a művészettörténet által számon tartott, látványos darabok bemutatása. Ennek oka ismét az állomány összetételében kereshető. Az itt őrzött kódexek között nem található kifejezetten „díszkódex”-nek készült luxuskézirat, azaz olyan „műtárgy-kódex”, amelynek művészi értéke jelentősebbnek tűnhet, mint történeti forrás jellege. A könyvtárban őrzött kódexek nagy része a maga korában úgynevezett használati kódex volt. A díszítetlen, illetve mértéktartóan díszített kötetek viszonylagos egyszerűségük ellenére kivétel nélkül könyvkuriózumok, a magyar nemzet viszontagságokkal teli történelmi múltjának fennmaradt kincsei.

A „Kódexeink világa” kiállítás elsősorban könyv- és művelődéstörténeti kiállítás volt, amelynek keretében igyekeztünk néhány látványosabb kéziratot is bemutatni. Amint a kiállítás mindössze ötven példányban megjelent kísérő füzeté (*Kódexeink világa. Kiállítás a budapesti Egyetemi Könyvtár dísztermében, 2006. május 29. – július 7. – Codices manuscriptorii. Medieval manuscripts of the University Library Budapest. Exhibition at the Hall of the University Library Budapest 29 May – 7 July 2006.* A kiállítás anyagát válogatta, a kísérőfüzetet készítette KNAPP Éva. Bp. 2006. Egyetemi Könyvtár – ISBN 963 463 863 5) tanúsítja, a tárlat középpontjában a középkori könyv egyik jellegzetes formája a lapozásra alkalmassá tett kéziratos kódex állt. A tematikus teológiai, filozófiai és történeti gyűjtőköteteken kívül megtekinthetők voltak Bibliák, liturgikus kéziratok (miskönyv, benedictionale, confessionale, poenitentiale, hymnarium), az egyházi zene (graduale, antiphonale), a prédikáció-, tractatus és legenda-irodalom emlékei, valamint a kolostorok mindennapi életének írott segédletei (breviarium, regula, consuetudinarium). Nem hiányoztak a tárlókból a középkor szórakoztató irodalmi összeállításai és az imádságos könyvek, továbbá a jog-, az orvostudomány, valamint a humanizmus történeti és irodalmi összeállításai sem.

A válogatás többek között bizonyította, valóban az Egyetemi Könyvtár őrzi az ország egyik legrégibb kéziratos forrásgyűjteményét, amelynek alapvető része a kódexállomány. A több szakterületet átfogó kódextár létrejötté óta a magyar és az európai művelődéstörténet egyik fontos tanulmányi- és kutatóbázisa. Az európai kulturális örökség részét jelentő állomány dokumentálja egy kulturális régió történetét, amelyet a nemzetközi kutatás sem nélkülözhet. Ez a jelentős mennyiségű tudás- és ismeretanyag a kulturális emlékezet megtestesítőjeként napjainkban is folyamatosan szerepet játszik a mindenkori társadalom történetiségének tudatosításában. Az Egyetemi

Könyvtárban őrzött kódexek minél teljesebb, sokrétű, több tudományszakot érintő feltárása és nyilvános bemutatása továbbra is nemcsak elsődrendű tudományos, hanem nemzeti érdek. – A kiállítást Madas Edit és Knapp Éva nyitotta meg.

KNAPP ÉVA

Nemzeti Erekllyhely az Országos Széchényi Könyvtárban. 2006. július 6-án „Nemzeti Erekllyhely Kiállítótér” néven állandó kiállítás nyílt az Országos Széchényi Könyvtár főbejárati szintjén. A külön erre a célra kialakított helyiségben évente négy, nemzeti öntudatunk szempontjából kiemelkedő jelentőségű dokumentum kerül bemutatásra, pl. a *Halotti Beszéd*, az *Ómagyar Mária-siralom*, a *Képes Krónika*, a corvinák, a *Himnusz* és más irodalmi alapművek kéziratjai.

Számos európai nemzeti könyvtárban létezik hasonló, népszerű kiállítási forma. A Nemzeti Erekllyhely létrejöttében nagy szerepe volt annak az erősödő társadalmi igénynek, hogy az állampolgárok gyakrabban és eredetiben is láthassák a magyar művelődéstörténet kiemelkedő darabjait.

A tárlat a biztonsági tárlóban elhelyezett eredeti dokumentumból, ennek számítógépen végiglapozható digitalizált másolatából és a dokumentumról készült 5–10 perces filmből áll.

A kiállítássorozat nyitódarabja Mátyás király világhírű könyvtárának legdíszesebb példánya, a Philostratus-corvina, amely Philostratus (Kr. u. 3. sz.) athéni szofista és unokaöccse műveit tartalmazza, Bonfini fordításában.

Októberben a Hess-műhelyben megjelent *Chronica Hungarorum*, vagyis a magyar történeti irodalomban *Budai Krónika* néven ismertté vált nyomtatvány (az első Magyarországon nyomtatott könyv) bemutatásával folytatódik a kiállítás.

A kiállítássorozat megnyitóján Hiller István oktatási és kulturális miniszter örvendetesnek tartotta, hogy a nemzeti könyvtár külön erre a célra hozott létre kiállítótérrel. Bereczky Lőránd, a Magyar Nemzeti Galéria főigazgatója a kiállítótérben látható, három részből álló modern kárpitkompozíciót méltatta. A Corvin-kárpitokat a Magyar Kárpitművészek Egyesületének tagjai – több mint harmincan – három éves munkával készítették el. Kiemelte, hogy a modern műalkotás színeivel, hangulatával illeszkedik a Mátyás-korabeli kódexekhez.

Az Erekllyhely felavatásával egyidőben „Mítosz és valóság” címmel időszak kiállítás is nyílt a nemzeti könyvtárban, amelynek tárgya a latin nyelvű magyar történetírás Magyarországon a 15–18. században. A kiállítás szorosan kapcsolódik a XIII. Neolatin Világkonferenciához, amelyet augusztusban rendeznek Budapesten és Szegeden.

EKLER PÉTER

Az anderlehti Erasmus-ház újabb sorozata, a „Nugae humanisticae sub signo Erasmi”, 2000–2004. Igazi humanista történet: A reneszánsz, a humanizmus, a filológia és általában a leírt, a nyomtatott betű és a szövegek iránt érdeklődő barátok évente találkoznak azért, hogy egy számkra nagyon izgalmas témáról eszmét cseréljenek. Természetesen nem igazi humanista az, aki nem gondolja úgy, hogy nagyon fontos az, amit ő mond, és az utókor szegényebb lenne, ha nem hagyna nyomot arról a bölcsességről, amit ő maga, és a barátai együtt képviselnek. Ezért legalább jelzés értékűen össze kell foglalni az egy-egy találkozón elhangzottakat. Főként úgy, hogy a tanuló ifjúság és a többi megszállott ténylegesen gazdagodjék, ha „nyomra” akad: ki kell adni egy időszakosan megjelenő füzetet, majd kötetet. Az sem mindegy, hogy hogyan néz ez ki. Ezért – a stúdiomok tárgyának megfelelően – fel kell eleveníteni a 16. század humanista nyomdászainak a forma és a tartalom iránti igényességét. A humanista, mint tudjuk, öntudatos, de ugyanakkor (ál)szerűen is. Ezért elnevezi a sorozatot „kis humanista semmiségek”-nek (nugae humanisticae), keres egy

auctoritast (akinek a jegyében tevékenységét végzi), a köteteket nagyon igényesen megszerkeszti, elegáns formába önti (Joanna Expert munkája), majd kiadja. Néhány kötet után persze elfogy a pénze, amúgy is az ötlet volt a fontos és a tartalom, no meg a vállalkozó világ is felfedezi a sorozatban az eladható árut, így az egész egy professzionális kiadó kezébe kerül (Brepols). Ő majd addig adja ki, amíg a szövegeket formázottan ingyen megkapja, sokszorosítja (lehetőleg közpénzből támogatva, rontva a papír minőségén, mert ugye az nagyon drága), majd eladja. A humanista meg érezze jól magát: szellemességének, szakértelmének nyoma megmarad „aere perennius”.

Éditions, impresssions et traductions des textes humanistes. Éd. par Jean-François GILMONT, Alexandre VANAUTGAERDEN. Bruxelles, 2000. Musée de la Maison d'Érasme à Anderlecht, 127 p. /Nugae humanisticae sub signo Erasmi I./

A kezdő kötet nagyon elvszerűen nem egy nehézkes konferencia akta, hanem három tudós beszélgetés jegyzőkönyve. A kötet szerkezete is az ideából kiindultan alakult: *Liminaria*, *Disputatiunculae*, *Ad usum studiosorum*, *Nugae*, *Index librorum permissorum*. Az illusztrációk helyett a colloquiumokon résztvevők fényképét láthatjuk (az első két kötet után a sorozat szakított ezzel a – kétség-telenül humanista – hagyománnyal).

Magam a humanista fordításokról, ezek jegyzeteléséről, kiadásáról szóló hozzászólások nagyon rövid összefoglalásával nem tudok mást kezdeni, mint egy információs lappal (például, mint a *Nouvelle du livre ancien*, a már megszűnt *In Octavo*, és a *Libellus Guelfelbetanus* híradásaival), vagy mint – ahogy a *Liminariában* a szerkesztők utalnak is rá – a „Moreana” című társasági életről szóló szakmai beszámolókkal. Philippe Noble-nak a humanista fordításról leírt bevezető gondolatai mellett megtudhatjuk, hogy legújabban milyen irányban gondolkodnak a témában ismert tudósok a világban. Nagyon informatív ugyanakkor Franz Bierlaire kutatási jelentése a belgiami Erasmus-kutatás irányairól, műhelyeiről és perspektívájáról.

Nekünk magyaroknak külön érdekes a kötetben, hogy az „Ad usum studiosorum” fejezetet, amellyel az érdeklődő egyetemistákat szeretnék a szerkesztők megnyerni a korszak kutatói utánpótlása számára, a módszertani példa Oláh Miklós levelezésének bemutatása. Maria Theunissen-Faider bemutatja Oláht, a Mária királyné helytartói beiktatásáról szóló levelét közli jegyzetekkel latinul és franciául, majd Oláh levelezésének jegyzékét is összeállítja (nem terjed túl a nálunk ismert darabokon, lényegében Ipolyi Arnold kiadásának mutatója). A cél természetesen nem valami új-donság kiadása volt, hanem módszertani tanácsadás a leendő kutatók számára.

A „Nugae” rovat valóban egy kis érdekességet mutat be, Fernand Baudin írását arról, hogy hogyan írunk kézzel, illetve írógéppel, majd a kötetet az anderlehti Erasmus-ház könyvtárának gyarapodási jegyzéke (1994–2000) zárja. Ez a kötet észrevétlen maradt volna, ha formailag nem lenne nagyon szép, a vágott B/5 (francia) formátumban helypazarlóan három hasámban jelenik meg a szöveg és a jegyzetanyag, a „Nugae” fejezet hasonmás kézírás és gépirat. Mindez 90 grammos bouffant editor papíron jelent meg (ezt a minőséget az első két kötetben tudták biztosítani, majd a harmadik 80 grammos lett, a negyedik pedig kommersz papír).

Circuler et voyager. Les index à l'époque humaniste. Éd. par Jean-François GILMONT, Alexandre VANAUTGAERDEN. Bruxelles, 2001. Musée de la Maison d'Érasme à Anderlecht, 160 p. /Nugae humanisticae sub signo Erasmi II./

Talán az első kötet visszhangtalanságából okulva az egyes előadások összefoglalásának terjedelmét megduplázták, már nem egy felkért résztvevő, hanem maga az előadó készítette el őket. Ettől függetlenül sokkal használhatóbbnak látom Reinhard Bodenmann és Jean-François Gilmont

bevezetőjét, amely az egész colloquium koncepcióját adja. Megtárgyalták, hogy a 14–17. században miként alakul ki és át az indexek rendszere: (1) ki készítette őket (a szerző, a nyomdász, egy harmadik személy); (2) mikor készült az index (a nyomtatás során, az első megrendelés-gyűjtés után, függetlenül a kiadástól, a második kiadáskor); (3) miért készültek mutatók; (4) hogyan készültek a mutatók?

Három tanulmány teljes egészében megjelent a kötetben. Alexandre Vanautgaerden az *Adagia* három kiadásában (1508, 1515, 1528) megjelent Erasmus által írt, a mutatókról szóló levél változatairól beszélt, és közölte is ezeket (La lettre d'Érasme sur les index des Adages d'Érasme). Az első kiadás tárgymutatóját a szerző a másodikban kiegészítette a helynevekével, és a harmadik kiadásig folyamatosan részletezőbbé tette az elsőt. Emellett módszertani tanácsokat ad az olvasónak, miképpen tudja használni az indexet, illetve ő maga milyen kiegészítéseket tehet azért, hogy a könyv használatában segítse önmagát. Michail Nasta ugyancsak az *Adagia* különböző, Erasmus által átdolgozott kiadásait vizsgálta, de immár rétorikai szempontok szerint azt keresve, hogy a szöveg elemeinek szervezésében érvényesült-e a szerzőnek olyan szándéka, hogy a szöveg egyre inkább indexálható legyen (Le traitement et la sémiologie des loci parémiographiques dans les Adages d'Érasme). Ezen túlmenően a korszak legismertebb rétorikai rendszereinek szerkezetével is (Quintilianus, Boetius: *Τοποι*) összevetette az Erasmus által kialakított index locorumot, bizonyítva, hogy a humanista tudatosan szervezte az ismert rétorikai rendszerek szerint a szöveget, annak nagyobb hatása kedvéért. Isabelle Diu Erasmus egyházatyák szövegeit kiadó sorozatait, illetve ezeknek a különféle tartalomjegyzégeit, mutatóit vizsgálta. A respublica literariától a respublica christiana felé forduló humanista programszerű tudatossággal alkalmazta a kiadások formájának (in 8, vagy in fol.) megválasztásában, illetve az Index operum ... iuxta locos et sententias ... részletességének kidolgozásában azt a szempontot, hogy a megcélzott olvasói kör általa feltételezett olvasottsága milyen volt (La lecture des Pères selon Érasme: du bon usage des index).

A diákoknak szóló szövegkiadás és elemzés (Marie Theunissen-Faidr munkája) ebben a kötetben hallatlanul érdekes: Alberto Pio több helyen kijelentette, hogy a lutheri tanok előzményét Erasmus írásaiban látja. Erasmus írt neki, cáfolva a hallomásból ismert állításokat. Pio is válaszolt, de nem küldte el levelét, hanem több másolatban Rómában köröztette. Jodocus Badius viszont kiadta Párizsban, így Erasmus felháborodott és válaszolt az ebben megfogalmazottakra (In clenchum Alberti Pii brevissima scholia per Erasmum Roterodamum. Un feu d'artifice érasmien). A „Nugae” rovat is szólhatna akár a diákoknak, de persze bárkinek is: Juan Caramuel y Lobkowitz neve ugyanis feledésbe merült még a 17. század kutatói előtt is, jóllehet a polihisztor életműve joggal állítja Athanasius Kircher mellé. Jacob Schmutz a Campagna püspöki székébe eldugott (száműzött) tudós egyik elzártságában írott művének (*Syntagma de arte Typographica*) VIII. fejezetét közli, és elemzi: De Dedicatoria, Prologo et Indice (1664).

Offrir un livre. Les dédicac à l'époque humaniste. Éd. par Jean-François GILMONT, Alexandre VANAUTGAERDEN. Bruxelles, 2004. Musée de la Maison d'Érasme à Anderlecht, 144 p. /Nugae humanisticae sub signo Erasmi III./

Az előző kötet utolsó szövegközlése már átvezet ennek a harmadiknak a témájához. Az ajánlások forrásértéke régóta a különböző szempontú kutatások látókörébe került. Legújabbban a párizsi Institut de Recherche et d'Histoire des Textes humanizmus kutató osztálya indított egy nagyobb sorozatot „Europa Humanistica” címmel, amelynek kötetekben a szövegek áthagyományozásának lényeges elemeire vonatkozó előszavakat közölnek (lásd Ekler Péter ismertetését e sorozat második kötetéről, MKsz 2004. 2. sz. 206–208). A program indítója, Jean-François Maillard annak a brüsszeli konferenciának a szervezője is volt, amelyről a „Nugae humanisticae” harmadik kötetét számol

be. Maillard itt elhangzott előadásának teljes szövege is olvasható a kötetben (*Le rôle de la dédicace et de la page de titre dans la naissance de la critique philologique*). A szerző nagy szövegismerettel rendelkezik, nem meglepő tehát, hogy jól kiválogatott anyag alapján követi végig azt a folyamatot, ahogy az egymást követő, egyre több szövegvariánst figyelembe vevő kiadások előszavai az egyszerű ajánlásból komoly filológiai értekezéssé váltak. Ezek az ajánlások ugyanakkor jelentős könyvtörténeti forráscsoportot is képeznek, hiszen az egyes kódexek sorsára vonatkozó információkat is ezekből ismerjük.

A kötet többi része lényegében forrásközlés, eredeti (spanyol és latin) nyelven, illetve francia fordításban. Francisco Rico és Aline Schulman Miguel de Cervantes *Don Quijote de la Mancha* az olvasóhoz címzett ajánlását adták ki. A könyvsorozat szelleméhez szerintem nem igazodik az, hogy jegyzetek és kommentár nélkül tették. Marie Theunissen-Faider nem így tett, amikor Jodocus Badiusnak Petrus Aegidiushoz, az antwerpeni szenátorhoz irt levelét latinul és franciául közli bő jegyzetekkel és értelmező tanulmánnyal: a levél Erasmus *Parabolae sive Similia* című műve 1516-os kiadásában jelent meg, és értelmezi a művet, mint kivételetet az erasmusi életműben: Josse Bade szerint ugyanis ez az ifjúság nevelésének programja és jó megvalósítása. Emellett, a humanisták többségéhez hasonlóan Badius (és persze Erasmus is) rajongott a szótárakért, illetve az 'e műfajban rejülő lehetőségért, hogy filológiai felkészültségüket megmutathassák. Badius a saját *Vocularum quarundam expositio* című munkája is ilyen, ennek „ajánlása” tulajdonképpen a Petrus Aegidiusnak szóló levél. Marie Theunissen-Faider lényegében Badius szerepébe lép, amikor egy csokornyí ki-fejezést kiválasztva e műből, egyenként alapos jegyzetanyaggal ellátva közli ezeket.

Az „Index librorum permissorum” fejezet most egy nagyon fontos (és ritkán elérhető) segéd-esszéköt közöl, Élie Borza munkáját a 16. századi Szophoklész kiadásokról és kommentárokról (*Catalogue des éditions, traductions et commentaires de Sophocle imprimés au XVIe siècle*). 97 kiadást regisztrál a szerző.

Le livre évangélique en français avant Calvin. Études originales, publications d'inédits, catalogues d'éditions anciennes. – The Frech Evangelical Book Befor Calvin. Original Analyses, Nemwly Edited Texts, Bibliographic Catalogues. Éd. par Jean-François GILMONT, William KEMP. Bruxelles, 2004., Musée de la Maison d'Érasme à Anderlecht, 396 p. /Nugae humanisticae sub signo Erasmi IV./

Ebben a kötetben azt a humanista hagyományt is felelevenítik a szerkesztők, hogy az alcímbe elmondják, mennyire újdonságot adnak az olvasó kezébe. Ez az állítás nyilván a történelemben nem mindig volt igaz, most azonban valóban újszerű megközelítéssel, nagyon kevés alkalommal kézbe vett szövegeket magyaráznak, illetve adnak ki a szerzők. A kötetben az egyetlen szerző Jean-François Gilmont, aki európai. A többiek szerte a világban születtek: Guayana, USA, Kanada, Kamerun. Több tekintetben külső szemlélőnek mondhatóak, akik nem csak európai iskolázottsággal bírnak, hatalmas elméleti felkészültséggel, igazi filológiai érzékkel és szándékkal nyúltak a korai francia nyelvű biblikus irodalomhoz (Biblia-fordítások, magyarázatok, egyházatyáknak a bibliai filológiára vonatkozó nézetei francia nyelven). A kötet alapja egy Sherbrookban 1999-ben tartott konferencia anyaga, amelyet kiegészítettek az elemzett szövegek kritikai közlésével.

Ma már közhelyeszerű a magyarországi szakirodalomban és az oktatásban is, hogy a reformáció története nem szűkíthető (még didaktikus okokból sem) reformáció és ellenreformáció történetére. A francia szakirodalom „pre-réforme” kifejezése sem tölthető meg csupán a koldulórendek megjelenésével, illetve a devotio moderna mozgalmakkal. Számos jeles szerző mellett Augustin Renaudet neve emelhető ki, mint aki több könyvében elemezte a 15–16. század fordulóján, illetve a reformáció századának első felében Franciaországban hivatalt viselő felsőpapság műveltségét és

mentalitását, rámutatva, hogy azok a gondolatok, amelyeket Luther tételesen is megfogalmazott azért, hogy az egyház valóban közelebb kerüljön azokhoz, akikért van, sok tekintetben ismertek voltak, és egyirányú cselekvésre sarkaltak az említett körben. Elég itt csak Jacques Lefèvre d'Étaples (Jacobus Stapulensis) tevékenységére utalni. 1985-ben több előadó foglalkozott ennek a kérdésnek könyvtörténeti vetületeivel, nevesen hogy miként alakult át a 14–16. századi egyházi reformtörekvések hatására a franciaországi kánonjogi és a használatban álló szerkönyvek szerkezete (vö. Michel Péronnet, illetve Michel Reulos tanulmányát a *Le livre dans l'Europe de la Renaissance* című kötetben. Ed. par Pierre AQUILON, Henri-Jean MARTIN. Paris, 1988, Promodis). Az anyanyelvűség gall földön a nemzetállam megteremtésének királyi programja, a legjobb humanista hagyomány (a nyelvfilozófia és a philosophia christiana jegyében; lényegében erasmista hagyomány) és a protestáns pedagógiai (ide értve a hitoktatást is) törekvések találkozása miatt tudott olyan erős lenni, hogy a katolikus egyházon belül – Trident előtt és utána is – nem alakult ki lényeges ellenállás ebben a kérdésben. Hogy a most ismertett kötet egyik – számomra – legérdekesebb tanulmányára utalj: René Paquin meggyőzően bizonyítja, hogy az 1542-ben megjelent nyomtatvány, a Biblia és az Egyházatyák anyanyelven való olvasására (*L'exhortation à la lecture des saintes lettres. Avec suffisante probation des Docteurs de l'Eglise, qu'il est licite et necessaire, icelles estre translatee en langue vulgaire et mesmement en la Francoyse*) valóban „a Biblia-olvasás mindenkinek szóló programja” (vö. Péter Katalin kifejezésével), valóban Erasmus *Novum Instrumentum*a több tekintetben szellemi lökést adott ennek a programnak, és azt is, hogy a szerző minden bizonnyal Gérard Roussel volt, Navarrai Margit udvari papja, Oloron püspöke. A szöveg kiadója Étienne Dolet volt, és ezzel tulajdonképpen a kötet két kulcsszereplőjének a nevét is leírtuk: Navarrai Margit és Étienne Dolet. De Paquin tanulmányának filológiai eredményei mellett ne menjünk el ennyire kevés szóval, hiszen ezután még visszatérhetünk a kötet szerkezetére.

Az említett „Exhortation” ugyanis egy olyan kötetben jelent meg, amelyben számos más szöveg is szerepel. Ezek közül három másikat is kiemelünk. Az előbbi témához szorosan kötődik egy másik traktátus a Biblia olvasásának szükségességéről (*Aultre Traicté monstrant, comme on se doit apprestre à la lecture des Escriptions Saintes, et ce, qu'on y doit chercher*). Paquin meggyőzően bizonyítja, hogy a szerző ugyanaz a Roussel, mint az előzőé, szellemi forrása pedig Erasmusnak a *Paraphrases in Novum Testamentum*ához írt ajánlása (1522). Ezt követi a szűznemzéssel kapcsolatos teológiai fejtegetés (*Resolution d'une doute sur un passage de la Sainte Escriptions*), majd Johannes Chrysostomus sermója az isteni gondviselésről (*Sermon de la Providence divine*). A szövegek szerzője, illetve a görög egyházatya szövegének fordítója annak ellenére, hogy a katolikus püspöki kar tagja volt, számos olyan tanítást fogalmazott meg, amelyek Luther, illetve Kálvin tanainak is megfelelnek. Paquin kitér ezután Roussel egyik főműve (*Familiere Exposition du symbole, de la loi et de l'oraison dominicale*, 1550), és előbbi traktátusok szellemi rokonságára, Roussel szentség felfogására (a két fő szentség szerinte a keresztség és az úrvacsora) aláhúzza, hogy Oloron püspöke élete végén Melanchthonnak az augsburgi hitvallás *Apologiájában* megfogalmazott nézeteihez hasonló álláspontig jutott számos alapkérdés értelmezésében. Gondolati forrásai mesterén, Lefèvre-en kívül Erasmus munkáiban találhatóak. Paquin tanulmányánál azért időztem kicsit többet, mert kiváló példája annak, hogyan lehet alapos filológiai apparátussal kimutatni Erasmus műveinek hatását a reformációs törekvésekkel szimpatizáló, illetve a protestáns szerzők munkáiban.

Visszatérve a most ismertett kötet szerkezetére elmondhatjuk, hogy három jelentős személyiség köre épül: Guillaume Farel, Navarrai Margit és Étienne Dolet – no és nyilván, miután az Erasmus-ház kiadványáról van szó, a háttérben mindenütt felbukkan Rotterdami Erasmus egy-egy alpműve. A kötetet a francia nyelven, 1520 és 1550 között megjelent vallási és teológiai könyvek rövid katalógusa zárja igazolva azt, hogy a reformáció anyanyelvűségi programjával párhuzamosan (Fran-

ciaországban), és azt követve (Svájcban és Franciaországban) milyen nagyszámú munka jelent meg. Ez akkor is igaz, ha a megjelent francia nyelvű művek aránya az összes könyvhöz viszonyítottan nem olyan nagy, mint az a németországi könyvpiacra tapasztalható.

Reinhard Bodenmann pontosan ezzel az utóbbi témával foglalkozik Guillaume Farel tevékenysége kapcsán (Farel et le livre réformé français). Ennél persze több ez a tanulmány, hiszen Farel teljes életútját végig kíséri, több bizonytalan anonym kiadvány szerzőjeként azonosítja. Táblázatos kimutatásai Farel műveiről és megjelenési helyeiről kiváló tablók a francia reformáció központjairól, ezek súlyának változásáról, továbbá arról, hogy az egyes kiadók milyen formában vettek át szövegeket a másiktól (sokszor engedély nélkül) a reformgondolatok terjesztési szándékával. Farel elsősorban prédikátor volt. Írott szövegeiben is ez a retorika érvényesül, így a stilisztikai elemek következetes használata vezetett sokszor nyomra a szerzőség tisztázásában. Isabelle C. Denommé és William Kemp is ezzel a gonddal küzdött, amikor mikrofilológiai elemzés alá vetett egy protestáns röpiratot, valószínűsítve azt, hogy ezt is Farel írta (L'Épître chrestienne tresutile (c. 1524) Un écrit de Guillaume Farel? Présentation et édition). A levél közvetlenül az után jelent meg, hogy Lefébvre 1523-ban elkezdte kiadni a francia nyelvű *Újtestamentum* köteteit. Maga a levél is a Szentírás olvasásának és megismerésének a szükségességéről szól, az anyanyelvre való fordításáról és a mise (istentisztelet) latin nyelvűségének elhagyásáról. Ez utóbbi kérdés Wittembergben is éppen a viták kereszttüzében állt Luther és Karlstadt között. Luther is csak 1523-ban adta ki a német keresztelési formulát (*Das Tausbüchlein verdeutscht*). Farelnek egy másik műve, a *Summaire et briefve declaration d'aucuns lieux fort necessaires à ung chascun Chrestien* (1529) értékelését Francis Higan végezte el (Farel's Summaire: The Interplay of Theology and Polemics), elemezve a beszédmódot, és azt a teológiatörténeti környezetet, amelyben a mű megszületett. Az 1525 és 1530 közötti időszak (a Parasztháborútól az Ágostai hitvallásig) különösen fontos a reformáció történetében. Ekkor még a németországi és a helvét, a francia egyéniségei a mozgalomnak naprakészen követték a másik gondolatvilágának változását. Farel a „Summaire”-ben 42 fejezetben foglalja össze a francia hugenotta felfogást a keresztény tanításról megeremtve ezzel azt a kézikönyvet, amelyet francia nyelven csak Kálvin *Institutiójának* 1541-es francia kiadása vált majd fel.

A Navarrai Margit számára készült illusztrált katekizmus, amelyet Myra D. Orth tanulmányából ismerhetünk meg (Reconsidering Radical Beauty: Marguerite de Navarre's Illuminated Evangelical Catechism and Confession) több szempontból fontos könyvtörténeti emlék. Kéziratként a művészettörténeti kutatások figyelmét vonta magára, tartalma pedig a korai franciaországi reformáció kutatóit. Azért, mert a kéziratban szereplő katekizmus és hitvallás (Initiatoire introduction en la religion chrestienne pour les enfants) szövege már protestáns gondolatokat tartalmazott, és a könyv – vélhetően – 1529 után keletkezett. Maga a szöveg keletkezési dátuma is izgalmas filológiai kérdés (Johann Brenz katekizmusának Vincentius Obsopaeus által latinra fordított szövege franciául), de a könyvtörténészeket főként maga az a jelenség érdekli, hogy 1526-ban, a fejlett nyomdai technikával rendelkező Franciaországban a leendő uralkodónak kéziratossá vallásgyakorlati könyvet állítanak elő. A 15. században ez nem meglepő, hiszen nyomtatványokat is díszítettek kéziratként. A francia kéziratosság történetében azonban a 16. században sok olyan példa akad, amikor a frissen elkészült illuminált kódex szolgált a későbbi nyomtatott kiadás alapjául. Maga Myra D. Orth elemezte ezt a jelenséget egy frissen megjelent könyvében (*French Renaissance Manuscripts 1515–1570*. London–Turhout, 2006).

Jean-François Gilmont és William Kemp rövid közleményt szentelt Clément Marot első zsolnárfordítás kiadása datálásának (La plus ancienne édition d'un Psaume traduit par Clément Marot). Marot teljes zsolnárok könyve fordítása csak 1561-ben jelent meg, de Fernando Colombo (a felfedező fia) könyvtárában fennmaradt egy különös, gótikus betűkkel, a lyoni Calude Nourry által nyomtatott hatodik zsolnár (*Domine, ne in furore*) francia nyelvű kiadása, Marot fordításában. A szöveg ismert

volt, mert Margurite de Navarre *Miroir de l'âme pécheresse* című könyvének valamennyi kiadásában is szerepel. Miután Colombo a vásárlás dátumának 1525-öt jegyezte be a könyvbe, a bibliográfiai irodalom így regisztrálta a kötetet, ami lehetetlen, hiszen Marot ekkor még nem viselt olyan tisztiséget, amelyet a szöveg is jelöl. A Nourry-nyomda betűkészletének a vizsgálata, illetve Marot és Marguerite de Navarre kapcsolattörténete segítségével a szerzők a kiadást 1529 év végére datálják (a tulajdonos pedig 1535-ben vehette).

Külön tanulmány együttes foglalkozik két kiadó – Martin Lempereur és Pierre de Vingle – szerepével a protestáns eszmék francia nyelven való elterjesztésében. Luther első francia kiadói Simon de Colines, majd Simon Du Bois voltak Párizsban, Alençonban, majd Bázélban és Strassburgban jelentek meg reformátor szövegek francia nyelven. Kétségtelen azonban, hogy a párizsi nyomdász (Guillaume Le Rouge) veje, az Antwerpenben 1525 és 1536 között aktív Martin Lempereur tette – tehette Habsburg Mária toleranciája okán is – a legtöbbet ezen a téren. Jean-François Gilmont a teljes életpályát bemutató tanulmányban kritikailag számba veszi a kiadó összes kiadványát is (La production typographique de Martin Lempereur). William Kemp a kortárs (1533–1536) genfi és neuchâтели kiadó Pierre de Vingle munkásságát elemezte, megrajzolva azt a szerzői szellemi kört is, amelynek vezéregyénisége Farel volt, de közéjük tartozott Marie d'Ennetière is (La redécouverte des éditions de Pierre de Vingle imprimés à Genève et à Neuchâtel). Ez utóbbit azért említem külön is, mert az ő, és férje Antoine Froment műveiről két tanulmány is szól a kötetben. Isabelle C. Denommé részletesen elemzi ezt a teológiát, amelynek elemei számos ponton azonosak Lutherével, alapjában pedig Farel tanítványnak minősíthetők (La vision théologique de Marie d'Ennetière). Diane Desrosiers-Bonin Marie d'Ennetière az uralkodóknak, különösen Marguerite de Navarre-nak írott előszavai alapján a szerző prédikatori elhivatottságát, illetve reformátor tevékenységét mutatja be (L'épître de Marie d'Ennetière et les dédicaces évangéliques offertes à la famille royale avant 1540). A könyvtermés, amelynek elterjesztésén legális és illegális úron számos kiadó, lelkész és más értelmiségi fáradozott, természetesen módon jutott el más országokba is. James P. Carley a VIII. Henrik könyvtárába eljutott 34 darab alapján joggal állapítja meg, hogy az angol királyi udvarban ez a könyvanyag nem maradt hatás nélkül (French Evangelical Books at the Court of Henry VIII).

A következő kötetek kézirata összeállt, de még nem jelentek meg: *Le page de titre à l'époque humaniste*; *L'auteur à la renaissance*. Bízunk a támogató intézményekben, mert kár lenne, ha ez egyre színvonalasabb sorozat megszüntne.

MONOK ISTVÁN

A magyarországi német nyelvű sajtó feltárásának helyzete.* A történelmi Magyarországon az évszázadok során bekövetkezett betelepítések eredményeképpen négy területen élt összefüggő német nyelvű lakosság: Ezek 1) A Felvidék, 2) a Dunántúl délkeleti része (Tolna, Baranya és Somogy megye), 3) Erdély, elsősorban a szászok lakta városokban, valamint 4) Délmagyarország, a Bácska és a Bánát. Az ezeken a vidékeken lévő nagyobb városok, de különösképpen a fejlett kultúrával, iparral rendelkező szabad királyi városok – beleértve természetesen a fővárossá váló Pest-Budát, majd Budapestet – is rendelkeztek olyan németül olvasó közönséggel (polgári rétegek, értelmiség, a külföldről betelepített iparos elit – ide számítva a szétszórtan élő, de szintén németes műveltségű zsidóságot –, amely német nyelvű lapokból akart és tudott információhoz jutni. A magyarországi

* Az 2004. december 10-én az OSZK-ban „A sajtótörténeti kutatások helyzete Magyarországon” című konferencián elhangzott előadás kibővített változata.

német nyelvű sajtó célja mindvégig kettős volt, egyfelől a hazai német nyelven olvasókat tájékoztatni, másfelől a külfölddel kapcsolatot tartani, a német nyelvterületet tudósítani a magyar politika, kultúra, tudomány eseményeiről. Az első Magyarországon megjelent német nyelvű lap az 1731 és 1738 között Budán kiadott *Wochentlich zweymal neu ankommender Mercurius* volt, a következő, a leghosszabb életű magyarországi lap az 1764-től 1929-ig létezett *Preßburger Zeitung*. Közönsége igényeit hosszabb időn keresztül kielégíteni képes lapot csak az erdélyi szászoknak sikerült ez utóbbin kívül megteremteniük, ez volt a nagyszebeni *Siebenbürger Bote*, amely később *Kriegsbote* címen 1789-től 1867-ig jelent meg. A magyarországi német nyelvű sajtó történetében kimagasló jelentőségű volt az 1854-től 1945-ig élő *Pester Lloyd*, amely a magyarországi német nyelvű sajtó mindkét említett célkitűzését magas színvonalon teljesítette.

E rövid bevezető után lényeges leszögezni azt a tényt, hogy a magyarországi német nyelvű sajtó történetének monográfiászerű összefoglalása még várat magára. A magyarországi német nyelvű sajtó történeti feldolgoása azonban nem történhet meg annak bibliográfiai számbavétele nélkül.

Általános retrospektív bibliográfiák. Az általános retrospektív sajtóbibliográfiák sorát Kereszty István „A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke” sorozatban közzéállította nyitja meg 1916-ban, amely a Nemzeti Könyvtár állománya alapján közölte a Magyarország területén 1705-től 1867-ig megjelenő hírlapokat és folyóiratokat évek és nyelvek szerint.¹ Ma azonban munkájának pusztán történeti értéke van, hiszen ugyanerre a korszakra vonatkozóan a kutató használhatja Busa Margit a magyarországi sajtót teljes körűen feldolgozó *Magyar sajtóbibliográfia* című munkájának három kötetét.² A bibliográfia kiterjed a Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent, valamint a külföldi magyar vonatkozású hírlapok és folyóiratok lelőhelyeire, a vonatkozó szakirodalomra, e mellett külön táblázatban közli az 1848/49-es szabadságharc sajtóját. A második kötetben lévő mutatók a hírlapokat és folyóiratokat megjelenési évük, helyük, a periodikumok nyelve szerint csoportosítják, ehhez kapcsolódik még a szerkesztői, kiadói, nyomdász-, illetve nyomdamutató, közlésre kerül még a mellékletek címleírása, lelőhelyjegyzéke, illusztrátorainak, zeneszerzőinek és nyomdászainak névmutatója. Ezekon kívül az 1911 és 1920 közötti évek sajtójára vonatkozólag rendelkezésre áll még Kemény György: *Magyarország időszaki sajtója* című bibliográfiája, mely magában foglalja a tárgyalt korszakban Magyarországon megjelenő német nyelvű periodikumok adatait is.³

A kurrens sajtóbibliográfiák történeti áttekintése. Ma már csak történeti értékkel bírnak az egykorú kurrens bibliográfiai összeállítások. A magyarországi sajtó kurrens regisztrációja már a 19. század második felében megkezdődött. A Verein der Oesterreichischen Buchhändler kiadásában tíznaponta, majd hetente megjelenő *Oesterreichische Buchhändler-Correspondenz* című szaklap 1860 és 1878 között folyamatosan közölte a birodalomban, majd később a Monarchiában kereskedelmi forgalomba kerülő új könyvek mellett a folyóiratokat is. A lap bibliográfiai anyagának kumulációi „Oesterreichischer Catalog” címmel 1860 és 1870 között tárgyévekre bontva évente

¹ KERESZTY István: *A magyar és magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése 1705–1867*. Bp. 1916. 98 l. /A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke 5./

² BUSA, Margit, V.: *Magyar sajtóbibliográfia. 1705–1849. I–II*. Bp. 1986.; 1850–1867. Bp. 1996.

³ KEMÉNY György: *Magyarország időszaki sajtója 1911-től 1920-ig*. Bp. 1942.

jelentek meg nyelvi, ill. tematikai részkötetekben. Az I. rész a német nyelvű műveket tartalmazza, a függelékben pedig a politikai hírlapok (így a pesti, temesvári, pozsonyi stb.) német nyelvű lapok legfontosabb adatait ismerteti. A sajtótermékek birodalmi regisztrációjával párhuzamosan kezdődött meg a hazai feldolgozás is. Az 1861–1862-es évek sajtóbibliográfiája megjelent a *Magyar Tudományos Értekező* című tudományos könyvészeti és kritikai folyóirat részeként 1862-ben. 1869–70 során a *Magyar Könyvészet* című havi folyóirat Szinnyei József összeállításában közölte a Magyarország területén megjelenő kurrens periodikumok jegyzékét, a nem magyar nyelvűeket is beleértve. Megemlíthető még a *Vasárnapi Újságban* 1870-től 1894-ig rendszeresen megjelenő kurrens sajtóbibliográfiája, amely tartalmazta a német nyelvű periodikumok bibliográfiai adatait is, és hírt adott a lapok indulásáról és megszűnéséről. Párhuzamosság azonban fennállt ekkor, mert a *Magyar Könyvszemle*, a Széchényi Könyvtár szakfolyóirata szintén regisztrálta a hírlapokat és folyóiratokat ugyancsak Szinnyei összeállításában, először csak 1876/77-ben, majd 18 év múlva 1895-től 1913-ig.⁴

A magyarországi német nyelvű sajtó bibliográfiáinak történeti áttekintése. A következőkben rátérek azoknak a sajtóbibliográfiáknak az ismertetésére, amelyek kizárólag a magyarországi német sajtót tárták fel. Ezek közül megemlíthető a Kertbeny Károly által elkezdett, és Petrik Géza által befejezett, tudományágak szerint rendszerezett *Magyarországi német könyvészet 1801–1860. A Magyarországon s külföldön hazánkra vonatkozólag megjelent német nyomtatványok jegyzéke*, amely 1886-ban jelent meg, és amely éves bontásban tartalmazza egyes német nyelvű periodikumok analitikus leírását, természetesen a teljesség igénye nélkül. Csak a tudományos jellegű folyóiratoknak adja repertóriumszerű bemutatását, példaként kiemeljük itt az *Irist*, a *Verhandlungen des Vereins für Naturkunde zu Preßburgot*, ennek erdélyi társalapját, a *Verhandlungen und Mitteilungen für Naturwissenschaften in Hermannstadt*ot, valamint a *Zeitschrift von und für Ungern*et. A teológiai lapok között találjuk a *Ben Chananja* (1858–1860) zsidó teológiai havi lap tartalmát is. Ugyanakkor – célkitűzésének megfelelően – tájékoztatott a Magyarországon kívül megjelent Magyarországról szóló írások között például Hormayr híres *Archívjának* magyar vonatkozású közleményeiről (1810–1830).

A magyarországi német nyelvű sajtó teljeskörű retrospektív számbavételét Réz Henrik kezdte meg.⁵ 1935-ben megjelent munkája a kezdetektől 1918-ig tartalmazza a Magyarország területén megjelent német nyelvű lapok legfontosabb bibliográfiai adatait. Ez a kiadvány a hírlapokat és folyóiratokat három csoportra bontva közli, a szerint, hogy azok tisztán német nyelvűek, ill. két vagy több nyelvűek voltak, a harmadik csoportba a Magyarországon nyomtatott külföldi folyóiratokat teszi. Kötete tartalmaz ezen kívül különféle statisztikai bontásokat.

Korszerű német sajtóbibliográfiák. Mivel Réz munkája nem felel meg a modern bibliográfia támasztotta követelményeknek, s a hazai és a külföldi kutatók részéről viszont folyamatos igény mutatkozott a magyarországi német nyelvű sajtót feltáró, a mai bibliográfiai követelményeknek megfelelő, mutatókkal ellátott, esetleg az interneten is hozzáférhető sajtóbibliográfiára, elhatározta a magyarországi német sajtó bibliográfiájának elkészítését. A gyűjtőmunkát 1850-es tárgyévvel

⁴ Lásd erről bővebben: KÉGLI Ferenc: *A hírlapok, folyóiratok kurrens nemzeti bibliográfiái a dualizmus korában – különös tekintettel az Országos Széchényi Könyvtárra 1867–1918.* = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1994–1998. 257–298.

⁵ RÉZ, Heinrich: *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn.* München, 1935.

kezdtem meg, mert ekkor még csak Busa Margit bibliográfiájának 1849-ig tartó első két kötete állt rendelkezésre.⁶ Az időszak záróéve 1920, amikor a trianoni szerződés következtében Magyarország területének kétharmadát elvesztette, köztük jelentős német nyelvű lakossággal bíró országrészeket. Bibliográfiám két részben jelent meg Németországban⁷ és az interneten is hozzáférhető. Munkámat a periodikumok nagy száma miatt és sajátosságaiknak megfelelően két részre (I. Tudományos és szaklapok, II. Újságok) osztottam.

A bibliográfia készítése során a fellelhető köteteket kézbevettem, illetve azok adatait is közöltem, amelyekről csak a szakirodalomból hitelesnek tekinthető források alapján szereztem tudomást. A következőkben rátérek bibliográfiám ismertetésére. A cím, alcím közlésekor azt a leírási formát alakítottam ki, hogy a többnyelvű lapok, amelyeknek címeik is többnyelvűek, a betűrendben annál a címmel kerültek felvételre, amely magában a lapban az első helyen áll; a többi (vagy a másik) címmel utaló található a bibliográfiai leírás helyére), többnyelvű lapok alcíme esetében csak a német nyelvű alcímet adtam meg. Közlöm ezen kívül a megjelenési helyet, a periodikum indulásának és megszűnésének évét. A leírásban ez után a felelős szerkesztő neve következik kurzíválva. A szerkesztő nevét olyan nyelven adtam meg, ahogy az a lapban szerepelt, de német sorrendben (elől a keresztnév, utána a vezetéknev), hogy a német kutatók tájékozódását megkönnyítsem. Ezt követően közlöm a lap periodicitását, nagyságát. Ez után a tartalom rövid összefoglalása következik; valamint megemlítem, ha a lap illusztrált volt. Amennyiben van, feltüntettem a lapról szóló irodalmat. A tudományos és szaklapokat feldolgozó kötetben található a szerkesztők névmutatója, helynévmutató és szakmutató, a politikai sajtót tartalmazó második kötetben szerkesztői és helynévmutató. Az anyaggyűjtés alapja az Országos Széchényi Könyvtár állománya volt. A kiegészítések más budapesti, illetve magyarországi könyvtárak anyagából, valamint az Osztrák Nemzeti Könyvtárból származnak. Sajnos a szomszédos országok könyv- és levéltáraiban nem volt módom adatgyűjtésre – mint ezt Fried István a bibliográfia II. részéről a *Magyar Könyvszemle*-ben megjelent recenziójában joggal hiányolja.⁸

Az 1850–1920 közötti időszakot feltáró bibliográfia összesen 1826 periodikum adatait tartalmazza, a lapok nagyobb hányada (1445 cím) a tudományos és szaklapok kategóriájába tartozik, politikai lap mindössze 381 került regisztrálásra. Ha a lapok szám szerinti megoszlását nézzük, a legnagyobb csoportot a szépirodalmi lapok képezik, ezek száma 180, kereskedelmi és ipari lap 121 létezett, az egyesületek, különféle szervezetek 72 lapot jelentettek meg az adott korszakban. Mezőgazdasági lap 71 volt, a közgazdasági periodikumok száma 62, a különböző egyházak lapjai összesen 58 címet foglalnak magukba. A következőkben néhány valamilyen szempontból fontos, illetve érdekes lapról beszélek. Tematikailag az egyik legfontosabb csoportot az egyes tudományágak folyóiratai alkotják, amelyek Magyarország nemzetközi tudományos kapcsolatait voltak hivatottak ápolni, és célkitűzésük volt a magyar tudományos élet nyelvi elszigeteltségét felszámolni.

⁶ BUSA Margit munkájának azonban később új kötete látott napvilágot: *Magyar sajtóbibliográfia 1850–1867*. Bp. 1996.

⁷ RÓZSA, Maria: *Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920. 1. Teil: Zeitschriften und Fachblätter*. = Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa. Bd. 9 2001. Oldenbourg Verlag München 2001. 7–198. – RÓZSA, Maria: *Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920. 2. Teil: Zeitungen*. = Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa. Bd. 11 2003. Oldenbourg Verlag München 2003. 59–141; A bibliográfia elérhető az OSzK (www.mek.oszk.hu), és a Bundesinstitut honlapján www.bkge.de/7117.htm.)

⁸ FRIED István recenziója. = *Magyar Könyvszemle* (120.) 2004. 3. sz. 310–312.

Ilyenek voltak a Hunfalvy Pál nyelvész által szerkesztett *Literarische Berichte aus Ungarn* (1877–1880), illetve ennek utódja, Heinrich Gusztáv *Ungarische Revue*je (1881–1895). Gragger Róbert célja is az volt 1921-ben, bár Berlinben elindított *Ungarische Jahrbücher* című negyedéves folyóiratával, hogy a legkülönbözőbb tudományterületekről jelentessen meg magyar szerzőktől publikációkat német nyelven. Az első többnyelvű összehasonlító irodalomtörténeti folyóirat Meltzl Hugó kolozsvári *Acta Comparationisa* (1877–1888) is feltétlenül megemlítendő. Az I. világháború után a korlátozott publikációs lehetőségek miatt a tudományos folyóiratok gyakran hozták a cikkeket német nyelvű összefoglalóit, vagy legalább a tartalomjegyzéket. Így például az *Egyetemes Philológiai Közlöny* (1887–1948), a ma is élő *Földtani Közlöny* (1871–), illetve kétnyelvű volt a *Magyar Botanikai Lapok–Ungarische Botanische Blätter* (1902–1934), a *Matematikai és Természettudományi Értesítő–Mathematischer und Naturwissenschaftlicher Anzeiger* (1926–1943), a *Pester Medizinisch-Chirurgische Presse* (1865-től megszakításokkal 1918-ig) magyar szakfolyóiratokban megjelent cikkeket közölt teljes terjedelmükben németül. Külön csoportot képeznek a szépirodalmi és humoros lapok, előbbieik közül hosszabb életű volt Adolf Meschendörfer nagyszombati *Die Karpathen*je (1907–1914), utóbbiak közül a kisebb címváltozásokon átment *Styxet* (1863–1900) emliteném meg. A harmadik nagy csoportba tartoznak az egyes szakmák lapjai, melyek olvasóközönségét sokáig a bevándorolt német szakemberek alkották. Például az *Allgemeiner Technischer Anzeiger für Ungarn* (1897–1923) vagy a *Der Bauunternehmer und Lieferant* (1882-től megszakításokkal 1928-ig). Kétnyelvű volt az *Ungarische Bergwerkzeitung – Magyar Bányá-Újság* (1912–1918) vagy az *Ungarische Bäckerzeitung–Magyar Sütők Lapja* (1903–1938). Jellemző ezekre a lapokra a fokozatos elmagyarosodás. A heti, illetve napilapok megoszlását nézve természetesen Budapest vezet kimagaslóan, Pest–Budát is beleszámítva 152 újság jelent itt meg. Jelentősebb számú újságot a vidéki városok közül csak Sopron (40-et), Temesvár (35-öt) és Pozsony (21-et) tud felmutatni az 1850–1920 közötti korszakban.

E munkámhoz kapcsolódik szervesen az 1920 utáni Magyarország német nyelvű sajtóját 2000-ig regisztráló, hasonló szerkezetű bibliográfiám, amely az OSzK „Nemzeti Téka” sorozatában a közműltban jelent meg.⁹

Az országos áttekintések mellett egyes városok, illetve területek német nyelvű sajtójáról is jelentek meg bibliográfiai feldolgozások, így Pozsony,¹⁰ Temesvár,¹¹ Lugos,¹² ill. Bánát,¹³ Erdély¹⁴ és Szlovákia¹⁵ német nyelvű sajtójáról. Pozsony és Pest-Buda német nyelvű sajtója is megtalálható Andrea és Wolfram Seidler által összeállított, kommentárokkal ellátott, és a periodikumok lelő-

⁹ RÓZSA Mária: *Deutschsprachige Presse in Ungarn. – Magyarországi német nyelvű sajtó. 1921–2000.* Bp., Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó, 2006. 202 l. /Nemzeti Téka/.

¹⁰ AMBROVITS, Hans: *Bibliographie der Zeitungen und Zeitschriften Preßburgs.* = Südost-Forschungen 1942, 607–625.

¹¹ BERKESZI István: *A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom története.* Temesvár 1900.

¹² LAY, Heinrich: *Lugosch und seine periodischen Veröffentlichungen von ihren Anfängen bis zur Gegenwart. (1853–1995).* Töging am Inn, 1996.

¹³ KRISCHAN, Alexander: *Die deutsche periodische Literatur des Banats. 1771–1971.* München, 1987.

¹⁴ SIGERUS, Emil: *Die deutsche periodische Literatur Siebenbürgens.* = Ostland 1931. 116–123, 143–154; DUNĂREANU, Elena–AVRAM, Mircea: *Presa sibiana in limba germană (1778–1970).* Sibiu, 1971.

¹⁵ MEIER, Jörg: *Die deutschsprachige Presse in der Slowakei.* (Rövid történeti összefoglalás és bibliográfia). In: MEIER, Jörg: *Untersuchungen zur deutschsprachigen Presse in der Slowakei.* Bratislava, 1993. 100–159; 451–477.

helyeit is közlő, korszerű bibliográfiában.¹⁶ Egyes hazai megyei sajtóbibliográfiák is tartalmaznak adatokat német lapokról, így a Győr-Moson-Sopron,¹⁷ a Bács-Kiskun,¹⁸ a Baranya¹⁹ és a Vas megyei²⁰ sajtóbibliográfiák.

A magyarországi német nyelvű sajtó tartalmi feltárása. A magyarországi német nyelvű sajtóról szólva meg kell említeni a folyamatban lévő tartalmi feltáró, repertorizálási munkákat. Ki kell emelnem mindenképp előtt a *Preßburger Zeitung* Bécsben készülő adatbankját.

A magyarországi német nyelvű sajtó történetének feldolgozása. A magyarországi német nyelvű sajtó történetének feldolgozására a magyarországi sajtó történetének eddig megjelent kötetekben is történtek kísérletek.²¹ Fried István iránytmutató tanulmányában²² a 18. és a 19. századi magyarországi német nyelvű sajtó feldolgozásának elvi alapvetését adta meg 1983-ban. Jómagam publikáltam 1993-ban a magyarországi német sajtó történetének vázlat szerű bemutatását a *Magyar Könyvszemlében*.²³

A magyarországi német nyelvű sajtót is tárgyalja Pukánszky Béla *A magyarországi német irodalom történetét* a kezdetektől 1848-ig feldolgozó könyvében.²⁴ Ezen kívül több rész tanulmány is megjelent, gondolunk itt például Zuber Marianne,²⁵ Ungár Elemér,²⁶ Osztern Rózsa²⁷ és Szemző Piroska²⁸ munkáira. A magyarországi svábság sajtóját – tehát az erdélyi szászokét nem – ismerteti Anton Tafferner tanulmánya.²⁹ Jörg Meier röviden összefoglalja már idézett könyvében a szlovákiai német sajtó történetét a kezdetektől 1918-ig. Egyes lapok történetéről monográfiák is születtek,

¹⁶ SEIDLER, Andrea–SEIDLER, Wolfram: *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda.* Wien–Köln–Graz, 1988.

¹⁷ *Győr-Moson-Sopron megye időszaki sajtójának bibliográfiája.* Szerk. HORVÁTH József. Győr, 2000.

¹⁸ *Bács-Kiskun megyei sajtóbibliográfia.* Összeáll. BIRCK Edit. Kecskemét, 1986.

¹⁹ SURJÁN Miklós: *Baranya megye sajtóbibliográfiája. 1852–1984.* Pécs, 1992.

²⁰ KRAJEVSKY Gizella–TAKÁCS Miklós: *Vas megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. 1777–1963.* Szombathely, 1964.

²¹ *A magyar sajtó története I. 1705–1848.* Szerk. KÓKAY György. Bp. 1979; *II/1 1848–1867.* Szerk. KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla. Bp. 1985. *II/2. 1867–1892.* Szerk. KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla. Bp. 1985.

²² FRIED István: *A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései.* = Magyar Könyvszemle (99.) 1983. 1. sz. 89–101.

²³ RÓZSA Mária: *A magyarországi német nyelvű sajtó a kezdetektől 1944-ig. (Vázlat)* = Magyar Könyvszemle. (109.) 1993. 2. sz. 224–230. Ua. németül: *Die deutschsprachige Presse in Ungarn im Überblick. Eine Budapester Dokumentation.* In: *Beiträge der Tübinger Fachtagung vom 25.–27. Juni 1992.* Hrsg. v. Anton SCHWOB u. Horst FASSEL. München, 1996. 265–277.

²⁴ PUKÁNSZKY Béla: *A magyarországi német irodalom története (A legrégebb időktől 1848-ig).* Bp. 1926.

²⁵ ZUBER Marianne: *A hazai német nyelvű folyóiratok története 1810-ig.* Bp. 1915.

²⁶ UNGÁR Elemér: *A magyarság a hazai német folyóiratok tükrében. 1819–1848.* Pécs, 1937.

²⁷ OSZTERN Rózsa: *Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi német nyelvű időszaki sajtóban, a „Pester Lloyd” megalapításáig, 1854-ig.* Bp. 1930.

²⁸ SZEMZŐ Piroska: *Német írók és pesti kiadók a XIX. században. (1812–1878).* Bp. 1931.

²⁹ TAFFERNER, Anton: *Der Donauschwabe und seine Presse. Versuch einer Überschau und Wertung bis 1918.* In: *Der Donauschwabe und sein geistiges Profil. Weg und Schicksal.* Festgabe für Prälat Josef NISCHBACH. Stuttgart, 1969. 179–202.

így a *Pesther Tageblatt*ról³⁰, a *Temesvarer Zeitung*ról³¹, illetve a *Pester Lloyd*ról.³² Fried István foglalkozott több magyarországi német lappal, így többek között a *Neues Ungarisches Magazin*mal, Schedius Lajos lapjával, a *Zeitschrift von und für Ungern*mel, valamint az *Irissel*. A fiatal kutatók közül meg kell említenünk Czibula Katalin³³ és Bódyné Márkus Rozália³⁴ nevét. Az ELTE Germanisztikai Intézetének doktori iskolájában a magyarországi német sajtóhoz kapcsolódó témák kiemelt támogatást élveznek, a figyelem elsősorban egyes magyarországi német nyelvű lapoknak a német irodalmat ismertető kulturaközvetítő szerepére irányul. Többen foglalkoztak és foglalkoznak egymást kiegészítve a *Pester Lloyd* egy-egy korszakával.

Összefoglalólag leszögezhető, hogy a magyarországi német nyelvű sajtó történetének feldolgozásához alapul szolgálhat a rövidesen teljes áttekintést lehetővé tevő bibliográfiai feldolgozás a kezdetektől 2000-ig.

RÓZSA MÁRIA

³⁰ ROBITSEK Márta: *Saphir. Gottlieb Móric szerkesztői munkássága*. Bp. 1938; FRIEDLÄNDER Sára: *Saphir Móric Gottlieb újságírói tevékenységéről*. Bp. 1939.

³¹ KRISCHAN, Alexander: *Die „Temesvarer Zeitung“ als Banater Geschichtsquelle. (1852–1949)*. München, 1969.

³² BRACHFELD, Siegfried: *Deutsche Literatur im Pester Lloyd zwischen 1933 und 1944*. Bp. 1971.

³³ CZIBULA Katalin: *Die Eigenart des Zeitschriftenwesens in Preßburg in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. In: *Zeitung, Zeitschrift, Intelligenzblatt und Kalender. Beiträge zur historischen Presseforschung*. Hrsg. von Astrid BLOME. (Presse und Geschichte – Neue Beiträge. Hrsg. von Holger BÖNING. Bd. 1.) Bremen, 2000. 115–122.

³⁴ BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália: *Literaturrezeption und Literaturvermittlung in den Beiblättern von Pest-Ofener und Pressburger deutschsprachigen Zeitungen von 1810 bis 1848* (2004-ben megvédett PhD disszertáció).

SZEMLE

Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon. Szerk.: Kiss Endre József. Sárospatak, 2006. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 192 I. /Acta Patakina 19./

Gulyás József 1933-ban elemezte Kazinczy Ferenc könyvgyűjtő szokásait (Debreceni Szemle 1933. 272–278.), és kiemelte, hogy a széphalmi remete – hasonlóan néhány kortársához, akik közül Jankovich Miklós a legismertebb erről az oldaláról – tulajdonképpen folyamatosan gyűjteményeket hozott létre, amelyeket akár különálló egységként kényszerült eladni. Emellett, ismerte az intézményi könyvtárak anyagi lehetőségeit, nem kevés könyvet ajándékozott első sorban a pataki iskolának. Gyűjtőszervevénye nem a szép könyvek, a díszes kötések iránt vonzotta, hanem a tartalmilag érdekes, jellemzően magyar vonatkozású kiadványok, kéziratok megszerzésére sarkallta. Anyagilag persze nem bírta az intenzív hungaricum gyűjtést, hiszen a müncheni Rott-antikvárium az ottani abolíció mentén megszűnt szerzetesi közösségek könyvtáraiból meglehetősen nagyszámú kiadvánnyal, illetve kézirattal szolgált. Ezért kellett Kazinczynak 1807-ben egy jelentősebb könyvtárat (közel 2000 dokumentum) eladnia. A sárospataki református kollégiumi könyvtár több részletben fizetni is tudott ezekért a darabokért, így ezek a mai napig hozzáférhetőek. Örvedetes módon ez év februárjában az Oroszországba hurcolt kötetek is visszakerültek Patakra. A második nagyobb gyűjteményt egy Kazinczynál is megszálottabb gyűjtő, Jankovich Miklós vásárolta meg a költőtől. A magánkönyvtárak általános sorsát kö-

vetve ez utóbbival együtt a Kazinczy-gyűjtemény is, József nádornak köszönhetően, a nemzeti könyvtárat gazdagította (1836).

A most kézbe vehető kötetben – Gulyás említett tanulmányának újra közlése mellett – Kiss Endre József a pataki gyűjteménynek Kazinczy által 1805–1807-ben összeállított jegyzékét betűhív szövegolvasatban adja közre. Ez a gyűjtemény 1748 könyvtári egységből áll, kéziratok, metszetek, térképek, és főként nyomtatványok. A sajtó alá rendező elemzi Kazinczy címleíró szokásait, nevesen azt, hogy a költő nem törekedett a kiadványok azonosítására, csak azokat az adatokat közli, amelyek a dokumentumon magán megtalálhatóak. Így az anonyimák névtelenek maradnak, a hamis nyomdahely az eredeti formájában szerepel. Ha az egykori tulajdonos a kolligátumot tételesen írta le, akkor ezt látjuk, ha összegezve, nem tudunk meg róla többet. Ugyanígy a kéziratok között szerepelnek a manuscryptumok közé kötött nyomtatványok is. A betűhív közlés következetes, eltekintve nyilvánvaló nyomdahibáktól jól használható segédeszközzel gyarapodott a Kazinczy-filológia és a magyarországi könyvtártörténetírás. Néhol azért több jegyzetet várnánk, így például az előző író Kiss ahhoz az állításához, hogy a széphalmi bibliofil 1484-ben nyomtatott nürnbergi magyar nyelvű kiadványra vonatkozó hírekről írt Cserey Farkasnak (1806. január 14). Azt hiszem nagyon kevesen tudják fejből, hogy milyen kiadványról is lehet szó, miután a filológiai kutatók nem igazolták ennek a Szent István ereklyéről szóló nyomtatványnak a létét.

A kérdés nyilván a munka folytatása. Jó alkalom az Oroszországból visszatért ritkaság-kol-

ligátum „Codex Kazinczyanus” (Aretino Attila története, az 1468-as üstökös-leírás, az 1474-ben Kölnben kiadott szépen illusztrált ösnyomatvány arról, hogy a gyermek Krisztus tunikája Magyarországról került a kölni dómba stb.) részletes feldolgozási kényszere ahhoz, hogy a pataki Kazinczy-könyvtár feldolgozzák. Azonosítva az egyes darabokat akkor is, ha Harsányi István írt a ritkaságokról, pontosítva a mester jegyzékének adatait (MKsz 1939. 187–190.), vagy Czeglé Imre leírta a röplapokat is (*A sajtó (periodika) zsenyéi. Röplapok – újságlapok – röpiratok a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Nagykönyvtárában (1503–1730)*. Sárospatak, 2001). Az 1850 előtti állomány katalógusának retrokonverziója a MOKKA R számára jó alkalmat kínál ehhez. No meg az OSzK is feldolgozhatná lassan az 1836-ban hozzá került könyveket. Ezzel együtt Kazinczy Ferencről a könyvgyűjtőről, olvasmányairól nem lehet a levelezés alapos feldolgozása nélkül írni. Azt hiszem Kazinczy nem bibliofil volt elsősorban, hanem tudomány-, és irodalomszervező. A látókörébe került hungaricumokat nem akarta idegen országban tudni, ezért azokat a darabokat, amelyeket képtelen volt megvenni, igyekezett közvetíteni intézményekhez, magyarországi magángyűjtőkhöz. Gulyás és Kiss tanulmányának jegyzetanyaga már jól mutatja a levelezés ilyen értelmű értékelését, de következetesen a teljes korrespondenciát így még senki sem tekintette át.

MONOK ISTVÁN

Könyv és Könyvtár XXV. 2003. (A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának Évkönyve.) Szerk.: KUN András, SZESZÁKNÉ TAKÁCS Eleonóra. Debrecen, 2003. Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, III, 540 l.

A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem huszonötödik – jubileumi – Évkönyvét tartalmazza kezében az olvasó. Virágos Márta „A Könyv és Könyvtár újabb évtizedei elé – Ad multos annos –” című köszöntőjében áttekintést nyújt

a rendre megjelenő Évkönyvek régmúltjáról és jelenéről. A sorozat első kötete a *Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve* címet viselve 1954-ben jelenik meg. Csúry István, aki 1958-tól kezdve húsz éven át szerkeszti az Évkönyvet, szakít a korábbi hagyományokkal, és nem csupán a Könyvtár munkatársainak kutatási eredményeit közli, hanem a fővárosi és vidéki, valamint a határon túli könyvtárosok, muzeológusok, ismert külföldi szakemberek tanulmányait is megjelenteti, lehetőséget kínálva az olvasónak, hogy megismerhesse a tudomány szélesebb spektrumát. A fennállás ötvenedik évfordulójának jelentőségét hangsúlyozza a 2004 szeptemberében megalakult interdiszciplináris szerkesztőbizottság, amely munkájában igazodik az új, integrált, egyetemi rendszerhez, és mintegy ötszáz oldalon, bővített kiadásban harmincegy szerző ad áttekintést kutatási témájáról. A nemzetközi kiadványcserének köszönhetően – s ebben a KLTE élen jár –, az Évkönyv valamennyi intézménybe eljuthat, ahol hungarológiai műhely létezik.

Jelen kiadvány – tematikáját tekintve – rendkívül sokoldalú. A tanulmányok egyfelől a kiadó intézmény kutatási eredményeit tükrözik, másfelől teret nyitnak egyéb intézmények anyagának (régii könyvek, kéziratok, faksimilék) különböző szintű bemutatására. A kötet hét egységre tagolódik: Tanulmányok, Közlemények, Adattár, Történeti Kézirattár, Vélemény-Hozzászólások, Szemle és az In memoriam fejezetek.

Janus Pannonius-szal a szakirodalom igen sokat foglalkozik, ennek ellenére történelem-konceptiójáról csak elvétve esik szó; Havas László tanulmánya ezt a hiányt pótolja a „Panegyricus ad Iacobum Antonium Marcellum Venetum”, című Janus Pannonius mű alapján, és ennek nyomán új aspektusból tekint a janusi életműre és gondolkodásra. Fazakas Gergely Tamás *Vitéz Zsuzsanna imádságos könyvének* (1684) filológiai és retorikai elemzésével foglalkozik: a bőrkötésű, nyolcadrésű alakú ezer oldalas kötet ma, a kolozsvári Romániai Akadémiai Könyvtár anyagában található. Szerzője Béli Pálné Vitéz Zsuzsanna a szakirodalomban is kevésbé ismert, elsősorban férje, a politikus Uzoni Béli Pál útján

vált ismertté. Az imádságos könyv elkerülte a 19. századi, és a mai szakirodalom érdeklődését. Ezt a hiátust tölti ki Fazakas Gergely Tamás rendkívül tagoltan fölépített elemzése, alapos korrajza, és kitekintése a külföldi szakirodalomra. Tanulmánya a laikus olvasó számára is érthető és élvezhető. Fekete Csaba dolgozatának tárgya a pataki agenda szertartásrendjébe illesztett bűnbánó és hálaadó imádság, továbbá Medgyesi Pálnak, a hazai puritán mozgalom legrangosabb képviselőjének munkássága. Fekete Csaba a korábbi kutatási eredmények egy részét megerősíti, és azokat új megállapításokkal bővíti. Tasi Réka „»Trombita«, »Sáfár« vagy »Mennyei kenyér osztogatója«” című tanulmányában, a *Novus Succursus* (Landovics István) című kötetben szereplő prédikációk technikáját hasonlítja össze Pázmány Péterével, ezáltal újszerű kutatási eredményhez jutva. Bujtás László Zsigmond tanulmánya a pozsonyi véstörvényszékről és a gályarabságról szóló magyar szerzőktől származó írások sorsát kíséri figyelemmel a 17–18. századi holland kiadványokban. A tanulmány célja a témakör hollandiai vonatkozásának a korábbiaknál alaposabb ismertetése. A gazdag jegyzetapparátus és a tanulmány végén lévő ábra, fölér a téma összefoglalásával. Imre Mihály, Szőnyi Benjámint költészetével, azon belül a fertilitas Hungariae toposz kérdésével foglalkozik. A 18. századi magyar irodalomtörténet elsősorban a magyar nyelvű műveket helyezi előtérbe, ugyanakkor – mint az Szőnyi Benjámint költészetében érzékelhető –, a latin nyelvű irodalom sem elhanyagolható, ezirányú új eredményeire hívja fel a figyelmet a szerző. Knapp Éva azzal a Berei Farkas András vándorpoétával és könyvárussal foglalkozik, akinek nevével csak a lexikonok lapjain találkozhatunk. Mind témája, mind Berei Farkas életének kutatása, hiányt pótol a magyar irodalomtörténetben. A 18. század végi magyarországi román-műfaj ismertetése és megítélése a tárgya Debreczeni Attila tanulmányának.

A tanulmányköteteknek rendre van egy-egy olyan pontja, amely az olvasónak – témaválasztásánál fogva – meglepetést okoz. Jelen kötetben Varga Norbert jogi témájú dolgozata ez, amely-

ben Magyarország első állampolgársági törvényéről, az állampolgárság megszerzésének kritériumáról, vagy annak elvesztésére vonatkozó törvényeiről olvashatunk. Szabó Krisztián tanulmánya is jogi témájú: a jogalkotóknak – a közvélemény keresztüztüzeiben hozott – drog-elkövetőkre vonatkozó új törvényeit elemzi a magyar büntetőjogi szabályozás változásainak tükrében. Bakó Endre visszavezet az irodalmi vérkeringésbe, amikor Németh László debreceni kapcsolatainak, a városban betöltött szerepének új oldalával ismerteti meg az érdeklődőt.

A „Közlemények” című fejezet tanulmányai bár kisebb terjedelműek, kitűnnek sokféleségükkel és új eredményeikkel: Kiss Sebestyén „Arnobius és a második szofisztika” című dolgozata a Kr.u. 3–4. század fordulóján írt „Adversus nationes” apologetikus írás vizsgálatán alapul. A. Molnár Ferenc „A Gyulafehérvári Sorok vizsgálatához” című írása a Batthyány Könyvtár egyik latin nyelvű kódexében található kis magyar vendég szövegcsoportot kutatja. A szerző történeti áttekintést ad, és kiegészíti a korábbi megállapításokat. Szabadi István és Bozzay Réka közös tanulmányának tárgya Nicolaus Grudius és Johannes Fleming németalföldi költők magyar vonatkozású versei. A verseket Sinai Miklós másoltatta javarészt egyház- és köztörténeti vonatkozású oklevelekkel egyetemben. A tanulmány szerzői ezáltal is szeretnék föl hívni a figyelmet a Sinai hagyaték ezidáig kiaknázatlan lehetőségére. Csorba Dávid Debrecen kevéssé ismert jelképének, a titokzatos Halycon madár értelmezési lehetőségeit járja körbe tanulmányában. Ojtozi Eszter írása a Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár 1750–1775 közötti francia nyelvű könyveivel, azok possessori bejegyzéseivel foglalkozik. A Gyűjteményben számos angol és német nyelvű könyv francia fordítása található, bizonyítva a Felvilágosodás korának frankofil törekvéseit.

1989-ben – a magyarországi *Protestáns iskoladrámák 1435–1467* című kötetben – közzétett „Agamemnon tragédiája” mellett szó esik egy másik, címnélküli tragédia teljes szövegéről, amelynek forrása Voltaire *Oreste* című munkája. A magyar szöveg latin közvetítéssel, erőteljes változtatással, feltehetően olvasmánydrámának készült.

Ennek az adaptációnak elemzése Varga Imre tanulmányának tárgya. Bényei Miklós korabeli újságcikkek alapján rekonstruálja az 1848. március 15./április 11-i események ötvenedik évfordulójának ünneplését Debrecen városában. A jegyzetapparátus önmagában is komoly tájékozódási lehetőséget kínál az érdeklődőknek.

Sokszor úgy tűnik, hogy Asbóth János szabadság-értelmezése könnyen megfejezhető az 1872-ben megjelent *A szabadság* című könyve alapján. Szendrei László koncepciója ennek ellene mond, s ennek bizonyítása az a kutatómunka, amelyben végigkíséri Asbóth politikai-eszmei konstrukciójának változásait, így jutva el a szabadság fogalmának értelmezéséig.

A kötet „Adattár” és „Történeti Kézirattár” című fejezeteiben Ojtozi Eszter két dolgozata a Debreceni Egyetemi Könyvtár állományában lévő 18. századi könyveinek ex libriseivel, illetőleg a türelmi rendelet szövegével, annak possessori bejegyzésével foglalkozik. Bakó Endre Márai Sándor debreceni kapcsolatait dolgozza föl tanulmányában. Eredics Péter a 17–18. századi holland professzori könyvtárakban található magyar vonatkozású könyvek sorsát kíséri figyelemmel, kitérve Hermannus Venema teológus munkásságára, aki számos magyar peregrinus további útját jelentősen befolyásolta. Földi János (*A' természet Tudománya*) megkérdőjelezett szerzőségéről szól Borbély Szilárd írása.

A tanulmánykötet „Vélemény-hozzászólás-vita” fejezetében Szőke Lajos a nyíregyházi szlavista műhelyről ír, Szögedi Gabriella az 1993-ban Debrecenben megnyitott Ausztria-Gyűjtemény megalapításának 10. évfordulójára készített összefoglalója, a gyűjtemény munkáját ismerteti.

A „Szemle” rovat érdekes könyvek alapos recenzióival szolgál az olvasónak: Knapp Éva: *Irodalmi emblematika Magyarországon a 16–17. században* című könyvéről Bitskey István, a Csörsz Rumén István által szerkesztett *A Bocskor-kódexről és első teljes kiadásáról* Törő Norbert, valamint János István: *Ruszinok latin nyelvű panegyricusa II. Józsefhez* című könyvéről Németh Béla ír. Szathmári István könyvét: *A stílus-elmélet és gyakorlata*, Kocsány Piroska ajánlja figyelmünkbe.

Lengyel Imrére (1910–1978) emlékezik Korompai Gáborné és Kornya László, Bertók Lajos (1903–1993) munkásságát méltatja Mudrák József, a tanulmánykötet utolsó, „In memoriam” fejezetében.

A *Könyv és Könyvtár* fél évszázados fennállását ünneplő 25. kötet harmincegy szerző munkájával, a szellemi rang megőrzése mellett kitágítja témakörét a művelődés- és kultúrtörténet, valamint a tudománytörténet irányába, ily módon is hozzájárulva nemzeti kulturális örökségünk ápolásához.

ROJAS MÓNIKA

Könyv és Könyvtár XXVI. 2004. (A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának Évkönyve). Szerk.: KUN András, SZESZÁKNÉ TAKÁCS Eleonóra. Debrecen, 2004. Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 394 l.

A kötet gerincét most is a tanulmányok alkotják. Középpontban Havas László a Szent István-i Intelmek szövegagyományozási kérdésével foglalkozó dolgozata áll. Havas László kutatásai során Szent István „Libellus de institutione morum” szövegét tartalmazó kéziratok összefüggérendszerét vizsgálja, felhasználva a korábbi kutatási eredményeket is, csatolva az újakat. Havas László megállapítja, hogy a fennmaradt hagyomány két egyenrangú ágra oszlik, és éppen ezért az eredeti szöveg megállapítása csak a két tradíció gondos kollacionálásával, egybevetésével, és az egyes olvasatok alapos mérlegelésével történhet meg. A szerző ezen szempontok figyelembevételével írta meg sajtó alatt lévő új, kritikai kiadását, összegezve benne több mint négyszáz esztendő szövegkiadási gyakorlatát. Fazakas Gergely Tamás, aki az Évkönyv jubileumi kiadásában Vitéz Zsuzsanna imádságos könyvének filológiai és retorikai elemzésével foglalkozott, ezúttal a 17. századi magyar imádságos irodalom műfaji kérdését kutatja, vizsgálatának szűkebb tárgya: Kemény János *Gilead Balsamum* című munkájában előforduló 'panasz' és 'vigasztalás' megjelenési formái. A tanulmány átfogó képet

ad az imádságos irodalom jelenlegi hazai- és külföldi kutatási helyzetéről.

A 17–18. században egyre gyakrabban megjelenő katolikus prédikációs kötetek retorikája, elocutiois technikája rendkívül sokrétű; az anyanyelvű hitszónoklatban a mesterségbeli tudás, valamint az egyszerű befogadó megindításának igénye egyszerre érvényesül a prédikációkban. Tasi Réka tanulmányának középpontjában Csúzy Zsigmond, valamint Landovics István prédikációs technikája, a transzcendencia és a távolság vágyának megszüntetése áll. A tanulmány írója rámutat, miként érvényesülnek a fenti elvárások a különböző prédikációkban. Sebestyén Attila a 18. századi debreceni diákköltészet irodalomtörténeti helyét törekszik megjelölni, továbbá a népszerű irodalom, a mesterkedő költészet, a popularitás kérdésével foglalkozik.

Az első magyar nyelvű matematikai tankönyvet, a debreceni *Arithmetica*t, 1577-ben Hoffhalter Rudolf nyomtatta ki debreceni műhelyében. Kántor Sándorné Varga Tünde, a Hatvani István halálának 200. évfordulójára előkészített atlaszok között talál rá Tobias Mayer *Matematikai Atlaszára*, amelyet 1745-ben nyomtattak, s ez ideig ismeretlen volt a kutatók előtt is. A Németországban létező nyolc példány mellett tudománytörténeti és könyvtörténeti csemege, ez a debreceni, színezett, előszó nélküli példány. Varga Tünde részletesen ismerteti az Atlasz hatvan lapját, és az ismertetést kiegészíti Tobias Mayer életútjával.

„Köri mozgalmak” címmel jelent meg a *Jelenkor* 1845. október 16-i számában az az írás, amely a Nemzeti Kör szétválásának folyamatát mutatja be; ez a témája Velkey Ferenc tanulmányának. A dolgozat külön érdeme, hogy jegyzeteiben a korabeli sajtó véleményének is hangot ad, ezáltal további támpontot ad az érdeklődőknek.

A „Közlemények” rovatban található Burai Erzsébet tanulmánya, amely a mimetikus és erotikus fiktív levélgyűjtemények kialakulásával foglalkozik. A fiktív levél műfaját öt ókori szerző munkáján keresztül ismerhetjük meg, a tanulmány szerzőjének fordításában.

A korinthusi bronz kérdése mind az ókori, mind a későbbi korok embereit izgatta. Az öt-

vözetből készített „Corinthia”-nak nevezett tárgyról egybehangzóan állítja az antik hagyomány, hogy a gyűjtők óriási összeget fizettek érte. Darab Ágnes közleménye a miskolci Irodalom és Képzőművészet Konferencián (2003) hangzott el.

Az ókori görög irodalomban igen kevésre becsülték a plasztikát, a kitalált történetet; ennek ellenére – bár igen kevés nyoma maradt –, létezett egy igen népszerű, több évszázadon át virágzó műfaj, a szerelmi regény. Az irodalomtudomány igen kevés ide tartozó művet tart számon. Ezek közé tartozik Kharitón munkája a „Kalirhoé”, amely a legkorábbra tehető, ránk maradt görög regény. Orosz Ágnes tanulmánya a mű keletkezéstörténetével, és műfaji sajátosságaival foglalkozik. Az erdélyi százok 16–17. századi irodalmának egyik meghatározó műfaja volt a történetírás, latin és német nyelvű krónikák maradtak fenn ebből a korból. Lökös Péter tanulmánya magyarul adja közre, kísérő szöveggel ellátva az erdélyi százok krónikairodalom egyik igen korai művét, a latin nyelven írt „Breve Chronicon Daciae”-t.

A *Könyv és Könyvtár* sorozat korábbi kötetiben eddig két holland professzor magyar vonatkozású könyveiről jelent meg tanulmány. Folytatásként Bujtás László Zsigmond, Balthasar Bekker magyar vonatkozású könyveit és olvasmányait állítja kutatása középpontjába.

Pusztai Gábor „Rágalomhadjárat vagy kordokumentum?” című tanulmánya a kalandos életű, a Holland-Indiákat megjárt Székely László művének fordításairól, és a könyv hollandiai recepciójáról ad áttekintést. Bakó Endre dolgozatának célja Nadányi Zoltán életműve előtti tisztelgés. Az utóbbi időben az irodalomtörténet újból fölfedezte Nadányi munkásságát, a könyvkiadók időről-időre gondolnak rá.

Az „Adattár” rovatban két rövidebb értekezést olvashat az érdeklődő: Udvari István közleményében a Csontos Jánoshoz írt Hodinka leveleket közli, Madai Sándor újabb adatokat szolgáltat a méltatlanul elfeledett Kiss Géza jogászprofesszor életművéhez.

A „Könyvtári Műhely” rovatában Gomba Szabolcsné a könyvtári menedzsment-oktatáshoz nyújt támpontokat. A Könyvtár és Katedra fe-

jezetben születésnapj interjút olvashatunk a 90 éves Borzsák István professzor emeritus akadémikussal, beszélgetőtársa Tegye Imre.

A tanulmánykötet a továbbiakban kritikus hangvételű írásnak ad helyet: Szendrei László gondolatai olvashatóak Tóth Gyula „A magyar krónikák és a kitalált középkor” vonatkozásában. A „Szemle” rovatban Mihala Vera, Csorba Dávid, Mercs István, valamint Gomba Szabolcsné könyvismertetőit olvashatjuk.

Fekete Csaba egy személyes hangvételű írásban emlékezik Módis László református teológusra, egyháztörténészre, aki mint könyvtáros dolgozott a debreceni Református Kollégium Könyvtárában. Születése 100. évfordulója alkalmból emlékezik Korompai Gáborné a debreceni Egyetemi Könyvtár hajdani munkatársára, Pákozdy Ferencre.

Összegzésként elmondható, hogy ez az Évkönyv is mind az irodalomtörténet, mind a könyvtártörténet kutatóinak hasznos segédkönyve lesz a jövőben. A tanulmánykötet minden szerzőjét köszönet illeti, hogy kutatási eredményeiket publikussá tették.

ROJAS MÓNKA

Sybrandy, Sybren: Libben en wurk fan Aegidius Radaeus, de earste printer fan de akademy te Frjentsjer. Ljouwert/Leeuwarden, Fryske Akademy, 2005, 72 l. /Minsken en Boeken Nû. 25./

Tíz évvel a leideni akadémia alapítását követően, a Fríz Rendek jóvoltából 1585. július 29-én megnyitotta kapuit a franekeri egyetem, amely több mint két évszázados fennállása során Európa-szerte nagy népszerűségnek örvendett. Ebben, a híres professzorok, az oktatás színvonalára és a különféle ösztöndíjak mellett, a város nyugodt légköre, valamint viszonylag alacsony árai is fontos szerepet játszottak. Nem a véletlen műve tehát, hogy Hollandiát megjárt magyar peregrinusaink közül a 17–18. század folyamán több mint ezren tanultak az intézmény falai között, nem is beszélve más nemzetek diákjairól.

Bár az egyetem 1811-ben megszűnt, történetének kutatása M. H. H. Engels, R. Feenstra, F. Postma, L. S. Wierda és mások munkájának köszönhetően ígéretes fejlődésnek indult, amelynek legújabb bizonyítéka az akadémia időrendben első nyomdászának, Aegidius Radaeusnak (1544?–1615) életét és munkásságát bemutató könyv.

Sybren Sybrandy munkája három nagyobb részből áll. A „Radaeus yn Antwerpen” című fejezet a nyomdász Flandriában eltöltött első mintegy negyven esztendejébe nyújt betekintést. Megtudhatjuk, hogy Radaeus, flamand nevén Gillis van den Rade, genti (1569–1570), majd antwerpeni műhelyében (1571–1585) kezdetben főleg más nyomdászok – Guillaume van Parijs, Johannes Bellerus és Antonie Tielens – megbízásából dolgozott. Hogy munkáját jól végezte, bizonyítják olyan igényes kiadványok mint Abraham Ortelius *Theatrum orbis terrarum* (Antverpiae, 1575) vagy a Hubert Goltzius-féle *Sicilia et Magna Graecia* (Antverpiae, 1576). 1578-tól kezdve aztán egyre nagyobb számban jelentek meg saját kiadványai. Repertoárjában a teológia és az irodalom mellett előkelő helyet foglaltak el az (aktuál)politikai munkák, ami a korabeli németalföldi állapotok ismeretében természetesen nem meglepő. Miután a spanyolok 1585 augusztusában elfoglalták Antwerpent, az Orániai Vilmos követőjeként számon tartott Radaeus helyzete egyre tarthatatlanabbá vált, s még ugyanabban az évben teljes tipográfiai felszerelésével az északi tartományok felé vette útját.

A második fejezet (Radaeus yn Frjentsjer) a nyomdász franekeri éveit mutatja be, s számtalan életrajzi érdekesség mellett sok egyetemtörténeti adattal is szolgál. Radaeus 1585 decembertől tevékenykedett Frízföldön. Sybrandy szerint kinevezésében Johannes Drusius és Henricus Schotanus professzorok játszhattak fontos szerepet, akiket Radaeus még Antwerpenből ismert. Radaeus, mint Ordinum Frisiae Typographus elsődleges feladata az egyetemmel kapcsolatos munkák: disputációk, orációk, oktatásnál használt egyéb tananyagok, valamint a Fríz Rendek egyes hivatalos iratainak kiadása volt. A költségeket a Rendek állták, akik ragaszkodtak az elfogadható árhoz. Ebből aztán, amint azt az aláb-

bi példa is bizonyítja, később származtak bizonyalmak. A korabeli oktatás elengedhetetlen részét képezték a disputák. Ezek nyomtatott termékei voltak a disputációk, amelyeknek az alábbi két fajtája ismert: 'exercitii gratia' és 'pro gradu'. Az előbbi célja a gyakorlás volt, az utóbbival pedig doktori fokozatot szerezhettek a diákok. Az egyetem alapítása utáni első években csak kevés disputáció látott napvilágot, ám 1595-től kezdve számuk ugrásszerűen megnőtt, nem kevés fejtörést okozva ezzel a pénztárukat apadni látó Rendeeknek, akik 1603-ban olyan rendeletet hoztak, melynek értelmében minden egyes nyomtatvány kiadásához az ő előzetes engedélyük szükségesített. Ezzel a kívánt eredményt azonban úgy látszik nem sikerült elérniük, mert egy évvel később a Radaeusnál megjelent 83 nyomtatványból 76 darabot még mindig a tézisfüzetek tették ki. Hosszú vajúdas után, 1610-ben aztán megszületett a Rende idevágó újabb döntése, ami kimondta, hogy közközlésen minden hónapban nyolc respondens disputációja hagyhatja el a nyomdát. További érdekességeket tartalmaz a „Tiidgenooten oer Radaeus” című alfejezet, ahol néhány, a nyomdással üzleti vagy baráti kapcsolatban álló kortárs – többek között Johannes Drusius, Sibrandus Lubbertus, Henricus Schotanus – nyilatkozik Radaeusról.

A könyv legterjedelmesebb részét a Radaeus nyomdájából kikerülő művek jegyzéke (List fan titels fan troch Radaeus printe wurken) teszi ki. 1569-től 1614-ig 760 genti, antwerpeni és franekeri nyomtatvány rövid leírását és néhány jelenlegi lelőhelyét találja az olvasó. A franekeri

időszakban értelemszerűen kiemelkedik a már említett disputációk száma. Sybrandy ezek bemutatásánál felhasználta F. Postma és J. van Sluis rendkívül alapos *Auditorium Academiae Franekerensis* (Ljouwert/Leeuwarden, 1995) című bibliográfiáját, azonban nem vette át az ott használt részletes leírást: a tézis pontos címét, a disputa időpontját, a diák származási helyét, az esetleges üdvözlőverseket. Csupán a lelőhelyre, a vizsgáló diák nevére és a fenti bibliográfiában található tételszámra szorítkozik. Ez utóbbi főleg azon külföldi kutatók esetében jelent problémát, akik számára az Auditorium nem érhető el. A jegyzékben előfordulnak továbbá kisebb pontatlanságok. A 41. lapon sem a Terentius-féle *Publius Terentius a Antonio Mureto emendatus* (Franekerae, 1597), sem Tertullianus *Opera quae adhuc reperi potuerunt omniájának* (Franekerae, 1597) tételszáma nem egyezik meg a névmutatóban közltekkel.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy Sybrandy jól felépített, részletes irodalomjegyzékkel ellátott, hasznos kötettel ajándékozta meg az Aegidius Radaeus élete és munkássága, valamint a franekeri egyetem korai története iránt érdeklődő olvasót. Kár, hogy e fríz nyelven írott könyvhöz, a Hollandiában általánosan bevett szokással ellentétben, nem készült angol vagy német nyelvű rezümé. Tekintettel arra, hogy Radaeus több nyomtatványa is európai vonatkozással bír, ez mindenképpen kívánatos lett volna.

EREDICS PÉTER

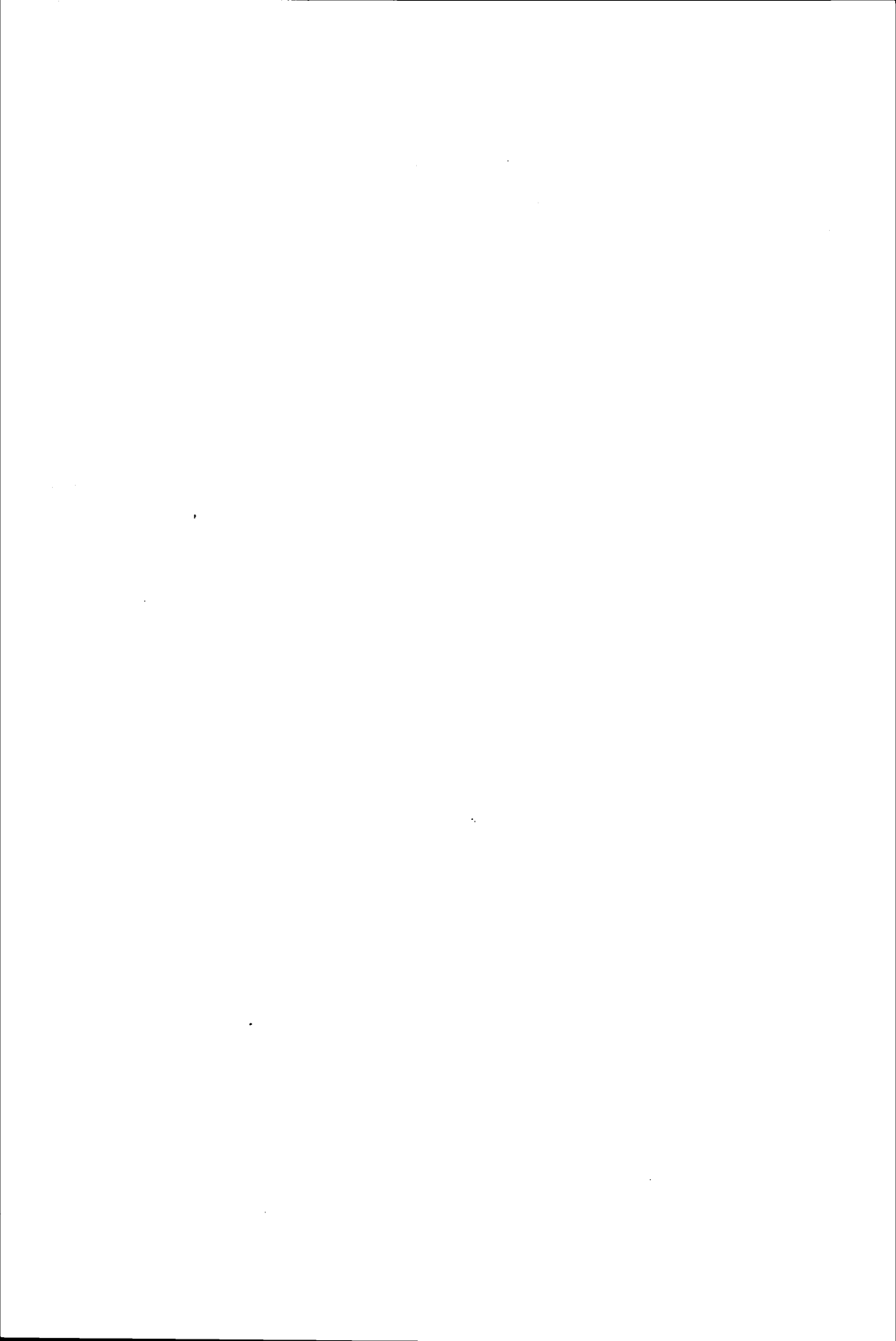

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és lemezen is juttassák el szerkesztőségükhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a lemezen lévő szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
5. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. féloldalmi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
6. A beküldött kézírathoz kérjük, ne mulasszák el csatolni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg faxszám, e-mail cím), amely feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
7. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

TARTALOM

<i>Kertész Balázs</i> : Megjegyzések Szent László kanonizációjához	297
<i>Emődi András</i> : A Corvina-könyvtár kutatástörténetének ismeretlen forrásai a Nagyvárad Egyházmegyei Levéltárban	315
<i>Lengyel András</i> : Hatvany Lajos Pesti Naplója (1917–1919). I.	338

KÖZLEMÉNYEK

<i>Seláf Levente</i> : Egy padovai magyar diák	360
<i>Postma, Ferenc</i> : Veri amans, moribus gravis	362
<i>Kókay György</i> : Egykorú híresztelések Kościuszko magyarországi tartózkodásáról	366
<i>Fehér Katalin</i> : Tankönykritika a reformkori sajtóban	368

FIGYELŐ

<i>Knapp Éva</i> : Kódexeink világa	373
<i>Ekler Péter</i> : Nemzeti Erekllyehely az Országos Széchényi Könyvtárban	375
<i>Monok István</i> : Az anderlechti Erasmus-ház újabb sorozata	375
<i>Rózsa Mária</i> : A magyarországi német nyelvű sajtó feltárásának helyzete	381

SZEMLE

Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon. Szerk. Kiss Endre József. Sárospatak, 2006. (<i>Monok István</i>)	388
Könyv és Könyvtár XXV. 2003. Szerk.: Kun Adrás, Szeszákné Takács Eleonóra. Debrecen, 2003. (<i>Rojas Mónika</i>)	389
Könyv és Könyvtár XXVI. 2004. Szerk.: Kun Adrás, Szeszákné Takács Eleonóra. Debrecen, 2004. (<i>Rojas Mónika</i>)	391
Sybrandy, Sybren: Libben en wurk fan Aegidius Radaeus, de earste printer fan de akademy te Frjentsjer. Ljouwert/Leeuwarden, 2005. (<i>Eredics Péter</i>)	393

SOMMAIRE

<i>Kertész, Balázs</i> : Remarques à propos de la canonisation de St. Ladislas	297
<i>Emödi, András</i> : Sources inconnues de l'histoire de recherche de la Bibliotheca Corviniana aux Archives Diocésaines de Nagyvárad	315
<i>Lengyel, András</i> : Le journal Pesti Napló (Journal de Pest) de Lajos Hatvany (1917–1919). I.	338

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Seláf, Levente</i> : Un étudiant hongrois à Padoue	360
<i>Postma, Ferenc</i> : Veri amans, moribus gravis	362
<i>Kókay, György</i> : Rumeurs contemporaines du séjour de Kościuszko en Hongrie	366
<i>Fehér, Katalin</i> : Critique de manuel scolaire dans la presse de l'Ere des Réformes	368

CHRONIQUE

<i>Knapp, Éva</i> : L'univers de nos codex	373
<i>Ekler, Péter</i> : Lieu d'exposition de relique nationale dans la Bibliothèque Nationale Széchényi	375
<i>Monok, István</i> : Une nouvelle série de la Maison d'Érasme d'Anderlecht	375
<i>Rózsa, Mária</i> : La situation de l'exploration de la presse de langue allemande de Hongrie	381

REVUE

Collection bibliothécaire de Ferenc Kazinczy à Sárospatak. Réd. Endre József Kiss. Sárospatak, 2006. (<i>Monok, István</i>)	388
Könyv és Könyvtár (Livre et Bibliothèque) XXV. 2003. Réd. András Kun, Eleonóra Takács Mme Szeszák. Debrecen, 2003. (<i>Rojas, Mónika</i>)	389
Könyv és Könyvtár (Livre et Bibliothèque) XXVI. 2004. Réd. András Kun, Eleonóra Takács Mme Szeszák. Debrecen, 2004. (<i>Rojas, Mónika</i>)	391
Sybrandy, Sybren: Libben en wurk fan Aegidius Radaeus, de earste printer fan de akademy te Frjentsjer. Ljouwert/Leeuwarden, 2005. (<i>Eredics, Péter</i>)	393

MAGYAR^{HAI}
KÖNYV-
SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

122. ÉVFOLYAM

2006

4

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

122. ÉVFOLYAM 2006. 4. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társ szerkesztő*

TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

---

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányoként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti** a *Bathányi Kultur-Press Kft.* (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2006-tól egy évre 1800 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 lejtés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adattalpon* rendelhetőek meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

VÉBER JÁNOS

Az idősebb Filippo Beroaldo és Váradi Péter barátsága könyvajánlások tükrében*

Váradi Péter és a bolognai humanista, az idősebb Filippo Beroaldo kapcsolata régóta ismert a magyar kutatás előtt, mivel Beroaldo az egyik legfontosabb művét, terjedelmes *Apuleius-kommentárját* Váradi Péternek ajánlotta. (A kommentár első kiadása: Bologna, Benedetto d'Ettore Faelli, 1500. HC 1319, ISTC Nr. ia00938000, CIH 274) Az ajánlólevelet a 19. század első felében Kemény József fedezte fel és szövegének egy részét is közölte egyik tanulmányában.¹ A fiatalon elhunyt, tehetséges filológus és reneszánszszakértő, Ábel Jenő szintén közölte a levél egy részletét.² A levél teljes szövegét végül Veress Endre adta ki az itáliai egyetemeken tanult magyarországi hallgatók adatait feldolgozó, 1941-ben megjelent monográfiájában.³ Sajnos sem a részleges, sem a teljes kiadások nem tökéletesek filológiai szempontból. Beroaldo több magyar humanistával is kapcsolatban állt. A hozzájuk intézett ajánlóleveleket, továbbá Beroaldo kortárs életrajzainak magyar vonatkozásait Révész Mária foglalta össze 1941-ben, az *Egyetemes Philológiai Közönyben* megjelent rövid tanulmányában.⁴ Borsa Gedeon 1983-ban számolt be egy Nápolyban őrzött, fontos magyar vonatkozású nyomtatványról. Közleményében felsorolta a magyar vonatkozású bolognai nyomtatványokat, köztük Beroaldo magyarok számára dedikált műveit is.⁵ A Nemzetközi Neolatin Társaság 2006. évi, Budapesten megrendezett konferenciáján örvendetes módon két, témánk szempontjából fontos előadás is elhangzott. Julia Haig Gaisser Beroaldo Váradi Péter-

* A tanulmány elkészítését az Österreichischer Austauschdienst (Osztrák Csereszolgálat) és magyar partnere, az Osztrák Magyar Akció Alapítvány bécsi kutatási ösztöndíja tette lehetővé. A bécsi kutatási lehetőségért külön köszönet illeti Dr. Elisabeth Kleckert, a bécsi egyetem oktatóját, aki kutatóutam projektvezetője volt.

¹ KEMÉNY József: *Történelmi és irodalmi kalászatok*. Szerk.: TOLDY Ferenc. Pest, Emich, 1861. /Történelmi és irodalmi berek 2./ 58–62.

² ABEL, Eugenius: *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Ed. Stephanus HEGEDÜS. Bp., Hornyánszky, 1903. 40–43.

³ VERESS Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai, 1221–1864*. In: *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium, 1221–1861*. Bp., MTA, 1941. /Olaszországi magyar emlékek 3./ 436–445.

⁴ RÉVÉSZ Mária: *Néhány adat Filippus Beroaldus maior magyar összeköttetéseihez*. = EPhK (65.) 1941. 164–166. (A továbbiakban: RÉVÉSZ: *Néhány adat...*)

⁵ BORSA Gedeon: *Bornemissza Pál megemlékezése Várdai Ferencről és a többi Mohács előtti bolognai, magyar vonatkozású nyomtatvány*. = ItK (87.) 1983. 48–58.

nek ajánlott *Apuleius-kommentárját*, pontosabban azokat a jegyzeteket vizsgálta meg, amelyek a regény főszereplőjével, az Ízisz kultusz papjává vált Luciusszal kapcsolatosak. Véleménye szerint ezekben a jegyzetekben fejtette ki Beroaldo azokat az elvárásokat, amelyeket az ideális főpappal szemben megfogalmazott, minden bizonnyal a mű címzettjével, a főpap Váradi Péterrel egyetértésben.⁶ Kiss Farkas Gábor előadásában szemléletes példákon keresztül mutatta be, hogy Beroaldo művei, stílusa milyen utakon és milyen módon hatottak a közép-európai humanistákra. Kutatásai bizonyították, hogy a Váradinak ajánlott *Apuleius-kommentár* fontos szerepet játszott abban, hogy Beroaldo különleges, nem szigorúan az aranykori latinságot követő stílusa ismertté váljon, és követőkre találjon. A mű néhány fennmaradt példányát vizsgálva bizonyítani tudta a mű magyarországi használatát is.⁷ Annak ellenére, hogy Beroaldónak Európa minden részéből voltak tanítványai és sok humanistával állt kapcsolatban, levelezésének csak töredéke maradt korunkra. 1956-ban Eugenio Garin közölt néhány Beroaldo-levelet, amelyek közül az egyik, 1499-ben kelt levél Váradi Péternek szól. Garin a levelekre a modenai Estense könyvtár egyik kódexében bukkant. Beroaldo ugyancsak sok levelét őrizte meg egy Prágában fennmaradt kódex, amelynek sajnos nincs magyar vonatkozása.⁸ A Váradinak szóló levelet, noha Garin cikke azóta többször is megjelent különböző tanulmánykötetekben, a magyar kutatás eddig nem vette figyelembe.⁹ A következőkben ezt a levelet, illetve Beroaldo és Váradi Péter kapcsolatát fogom vizsgálni. A téma újra feldolgozását az is fontossá teszi, hogy Beroaldóval kapcsolatban az utóbbi időben új, fontos monográfiák jelentek meg, amelyek új megvilágításba helyezik működését.

Egy humanista az oktatás szolgálatában, Beroaldo és tanítványai

Az idősebb Filippo Beroaldo irodalmi munkásságának egészen az 1970-es évekig nem sok figyelmet szentelt a humanizmuskutatás, mivel sokkal inkább pedagógusi munkáját, mint tudományos teljesítményét értékelték. Halála után szöveg-

⁶ GAISSER, Julia Haig: *Lucius the priest: The continuity of religious experience in Filippo Beroaldo's commentary on the golden ass.* = XIII. International Congress for Neo-Latin Studies 6–12 August, Budapest Hungarian Academy of Sciences – National Széchenyi Library. Az előadás rezüméje a konferencia programfüzetében olvasható: 55.

⁷ KISS FARKAS GÁBOR: *Remarks about the influence of Filippo Beroaldo the Elder in East Central Europe.* = XIII. International Congress for Neo-Latin Studies 6–12 August, Budapest Hungarian Academy of Sciences – National Széchenyi Library. Az előadás rezüméje a konferencia programfüzetében olvasható: 71.

⁸ FABRIZIO-COSTA, Silvia: *Filippo Beroaldo l'ancien : un passeur d'humanité, Filippo Beroaldo il Vecchio: un umanista ad limina.* Ed. Frank LA BRASCA. Bern, Lang, 2005. /Liminaires 5./ 5 skk.

⁹ GARIN, Eugenio: *Note sull'insegnamento di Filippo Beroaldo il vecchio.* = Studi e memorie per la storia dell'università di Bologna, 1956. 357–376.; Uő.: *La cultura filosofica del Rinascimento Italiano, Recherche e documenti.* Firenze, Sansoni, 1979². 364–387.

kiadásai és kommentárjai lassan értéktelenné váltak a kortársak szemében, mivel a bennük lévő filológiai és tudományos ismeretanyag túlhaladottá vált. A 16. századi Cicero-követő humanisták Beroaldo túlságosan szabados, a klasszikus latin szabályainak nem mindenben megfelelő nyelvhasználatát is kifogásolták. Beroaldo filológiai munkáját elsőként Konrad Krautter vizsgálta egyik legfontosabb művéről, a Váradi Péternek ajánlott *Apuleius-kommentár*ról írt könyvében.¹⁰ Monográfiája első ízben mutatott rá Beroaldo filológiai munkáinak jelentőségére. Az 1990-es évek végén Anna Rose doktori értekezésében, amely Beroaldo Propertius szöveghagyományban játszott szerepének tisztázását tűzte ki céljául, Beroaldo életrajzát is újraalkotta az eddig ismert és újabb források bevonásával, átértékelésével.¹¹ Magyarországon, leszámítva Révész Mária említett tanulmányát és a *Világirodalmi Lexikon* egyik szócikkét, viszonylag keveset foglalkoztak Beroaldóval, ezért célszerűnek látszik, hogy röviden szóljak pályájáról és tanítványairól.¹² Filippo Beroaldo 1453-ban született egy neves bolognai patrícus család gyermekeként. Nagyon fiatalon, tizenkilenc éves korában nyerte el a doktori címet, és 1472-ben tartotta első előadását szülővárosa egyetemén. Már fiatal éveiben klasszikus szerzők kiadásába és kommentálásába kezdett. Átmeneti pármai és párizsi egyetemi oktatás után 1478-ban szülővárosa egyeteme, a bolognai egyetem artes fakultásának oktatója lett. Beroaldo élete végéig katedráján, a retorika- és poétikai tanszéken maradt. Az egyetemi képzés fejlesztése érdekében Beroaldo sokat tett. Javaslatára hívták a városba Urceo Codrót, aki az addig elhanyagolt görög stúdiumok oktatását is megkezdte. Beroaldo sokrétű oktatási feladata mellett tovább folytatta filológiai munkáját is: több tucat szövegkiadás és kommentár fűződik nevéhez. Néhány munkája a teljesség igénye nélkül: első, nyomtatásban megjelent munkája 1473-as Florus kiadása, amelyet számos fontos antik mű követett: Plinius Secundus *Naturalis historiája* 1476-ból; egy Propertius-kommentár 1487-ből, Cicero *Tusculanae Disputationes* kommentár 1496-ból, magyar tanítványának Csulai Mór Fülöpnek szóló ajánlólevéllel; az említett *Apuleius-kommentár* 1499-ből; Caesar- és Gellius-kommentár 1503-ból; élete alkonyán, 1505-ben jelent meg közös Justinus és Florus kiadása. Saját, nyomtatásban megjelent nem filológiai tárgyú művei között ünnepi költeményeket és beszédeket is találunk, mint a párizsi egyetemen mondott beszédeit (1478), vagy Annibale Bentivoglio és Lucrezia d'Este esküvője alkalmából írt művét. Az olasz, azaz a „volgare” irodalom nemzetközi hírének megalapozását is fontosnak tartotta, ezért mind Dantétól, mind pedig Bocacciótól jelentek meg

¹⁰ KRAUTTER, Konrad: *Philologische Methode und humanistische Existenz. Filippo Beroaldo und sein Kommentar zum Goldenen Esel des Apuleius*. München, Fink, 1971. /Humanistische Bibliothek, Abhandlungen und Texte, Reihe I. Band 9./ (A továbbiakban: KRAUTTER: *Philologische Methode...*)

¹¹ ROSE, Anna: *Filippo Beroaldo der Ältere und sein Beitrag zur Properz-Überlieferung*. München–Leipzig, Saur, 2001. /Beiträge zur Altertumskunde. Band 156/. (A továbbiakban: ROSE: *Filippo Beroaldo...*)

¹² *Világirodalmi Lexikon. II.* Főszerk.: KIRÁLY István. Bp., Akadémiai, 1970. 869.

fordításai: 1496-ban a *Decameron* egyik részletét fordította latinra.¹³ Tanári munkáját talán még tudományos és irodalmi tevékenységénél is fontosabbnak tartotta. Feljegyezték róla, hogy naponta, az egyetemen nagy létszámú hallgatósága előtt tartott előadásain túl, amelyekben rendszerint egy klasszikus szerzőt interpretált, délután különórákat is adott. Poliziano szerint legalább hatszázan hallgatták naponta előadásait. Poliziano túlzásával szemben, saját Váradi Péternek szóló, alább közölt levelében azt írta Beroaldo, hogy naponta majd háromszáz ember előtt oktatott. Szövegkiadásai és kommentárjai is oktatási célokat szolgálták, ugyanis előadásaiban ezeket használta és használtatta fel hallgatóival. Beroaldo rendkívül népszerű volt tanítványai körében, akik Európa minden részéről tódultak hozzá. Sikerének titka tanári munkája iránt érzett elkötelezettsége, továbbá a kortársai által is elismert nyitott, vonzó személyisége lehetett. Személyiségjegyei fennmaradt kevés levelén is áthatnak, stílusára jellemzőek a szójátékok, szokatlan szófordulatok, tréfás, kétértelmű mondatok. Tanítványai egy részét saját házában szállásolta el, akikkel a hozzájuk intézett ajánlólevelek szerint, fontos tudományos vitákat is folytatott. Természetesen sok itáliai humanistával állt kapcsolatban és sok tanítványa is innen származott. A külföldiek között a németek képviseltették magukat a legnagyobb számban iskolájában. Közülük sokan később tagjai lettek a Konrad Celtis nevével fémjelzett humanista köröknek is. Celtis maga is járt Bolognában és Sebastianus de Rotenhant, egyik tanítványát rávette, hogy legyen Beroaldo hallgatója. (Beroaldo jelentősebb német tanítványai: Sigmund von Hohenlohe, Marquardus von Stein). A lengyelek közül Paweł Szydłowiecki (Kázmér lengyel király diplomatája), Erasmus Vitellius (Erazm Ciołek), későbbi püspök és I. Sándor király tanácsadója, Piotr Tomicki, 1515–35 között cseh alkancellár, érdemelnek említést. A cseh humanisták közül az ő tanítványa volt Bohuslav Hassenstein von Lobkowicz, II. Ulászló későbbi kancellárja, továbbá Roderich von Dubrava és Martin von Krumlov. Beroaldo Csehországhoz fűződő szoros kapcsolatát jól jelzi, hogy levelezése egyik fontos szövegtanúja, egy, a 16. század elejéről származó, már említett kódex halála után egyik cseh tanítványa révén került Prágába, ahol ma is őrzik.¹⁴ Beroaldo magyarországi kapcsolatait az általa írt ajánlólevelekből továbbá egyik kortárs életrajzából ismerjük, amelyet Jean de Pins, (latin, humanista nevén Johannes Pinus Tolosanus) írt. Az említett, az *Apuleius-kommentárt* bevezető, Váradi Péternek szóló ajánlólevelében Beroaldo Csulai Móré Fülöpöt és Gibárti Keserű Mihályt említi, akik Váradi Péter támogatásával tanultak Bolognában. Beroaldo Váradi Péter egykori ellenfelével, Bakócz Tamás esztergomi érsekkel is kapcsolatban volt, aki unokaöccseit küldte Bolognába tanulni. Neki *Symbola Pythagorea* című művét

¹³ Beroaldo nyomtatásban megjelent műveinek listáját l.: KRAUTTER: *Philologische Methode...* i. m. 188–193.

¹⁴ FABRIZIO-COSTA: *Filippo Beroaldo l'Ancien...* i. m. 10 skk.; KRAUTTER: *Philologische Methode...* i. m. 9 skk.; ROSE: *Filippo Beroaldo...* i. m. 18–38.

ajánlotta. (Bologna, Benedetto d’Ettore Faelli, 1503, BNH-Cat B-313). A Bakócz unokaöccsök mellett a történetíró Brodarics István szintén hallgatta Beroaldo előadásait.¹⁵ A jelentős filológiai és pedagógiai munkában megfáradt Beroaldót viszonylag fiatalon, 1505-ben ragadta el a városban dühöngő tífuszjárvány. Halála komoly törést jelentett Bologna és az egyetem életében. Tanítványai, mivel nem volt méltó utódja, aki oktatási tevékenységét folytathatta volna, rögtön halála után szétszéledtek.¹⁶

Váradi Péter és Filippo Beroaldo

Mint említettem, Beroaldo az 1470-es évek elején tartotta első előadásait a bolognai egyetemen. Váradi Péter, aki valamikor az 1450-es évek közepén született. Váradon töltött gyermekkora után 1465-ben került Bolognába, ahol hosszú ideig folytatott tanulmányokat.¹⁷ Fiatal éveiről egyedül Bonfini tudósításából értesülünk, aki szerint:

„kiemelkedő tehetségével és kiváló természetével kora gyermekiségében annyira megtetszett Vitéz János akkori váradi püspöknek, hogy a saját növendékei között neveltette gondosan, és amikor az esztergomi érsekségre emelkedett, nem érdemtelenül kanonokságot adott neki, gondoskodott arról, hogy az ő költségén Bolognában a tisztes tudományok tanulmányozásával foglalkozzék, ő viszont kegyes pártfogót találva a nagy férfi neveléséhez nem lett méltatlan.” (Kulcsár Péter fordítása)

Sajnos nem tudjuk, hogy pontosan mikor tért haza Magyarországra, valószínűleg mentora, Vitéz János elbukott összeesküvése után került a királyi udvarba. Azt, hogy a király haragja őt nem sújtotta, viszonylag fiatal korával és tehetségével magyarázhatjuk. Ha bolognai évei alatt még nem is találkozott személyesen Beroaldóval, nevét biztosan megismerte. Váradi Péter hazatérte után a királyi udvar fontos szereplőjévé vált. Először Mátyás titkára (az első, erre vonatkozó magyarországi adat 1474-ből származik), majd titkos-kancellárja, végül az 1480-as évek elején kalocsai érsekként főkancellárja lett. Már királyi titkárként is fontos feladatokat végzett, hiszen ő intézte a király diplomáciai levelezésének egy részét, és kisebb jelentőségű ügyekben önállóan is adott ki okleveleket. A kancellária

¹⁵ RÉVÉSZ: *Néhány adat... i. h.* 166.

¹⁶ Beroaldo részletes életrajzát lásd: KRAUTTER: *Philologische Methode... i. m.* 9 skk.; ROSE: *Filippo Beroaldo... i. m.* 8–150.

¹⁷ Váradi Péter életrajzának feldolgozásai: FRANKÓI Vilmos: *Váradi Péter kalocsai érsek élete* = Századok (17.) 1883. 489–514, 729–749, 825–843.; UDVARDY József: *A kalocsai érsekek élete*. Köln, Görres Gesellschaft, 1991. /Dissertationes ecclesiasticae 11./ Váradi humanista működéséhez és leveleskönyvéhez: GERÉZDI Rabán: *Egy magyar humanista Váradi Péter*. = Magyarságtudomány (1.) 1942. 305–328, 532–563. (Váradi pályaképét ezen életrajzok, továbbá saját kutatásaim alapján vázoló fel.)

irányítása 1480 körül már egyedül az ő kezében összpontosult. Kortársainak véleménye szerint is ő volt az udvar egyik legbefolyásosabb tagja. A király környezetében kapcsolatba került mind az itáliai, mind a magyar humanista körökkel. Nagyon fontos szerepet játszott a Marsiglio Ficinóval kapcsolatban álló budai újplatonista társaságban is. Mátyás udvarában, mint királyi titkár és később kancellár rengeteg külföldi követtel, köztük humanistákkal találkozott. 1484-ben azután, pontosan nem tisztázott okokból Mátyás király, a kortársak számára is váratlanul, börtönbe vetette. Váradí úgy tűnik, szembekerült Mátyás központosító törekvéseivel. Mátyás annyira megneheztelt rá, hogy Váradí egészen 1490-ig börtönben maradt. Kiszabadulása a Mátyás és a római Szentszék közötti politikai játszma részévé vált. Váradí aktívan részt vett a Mátyás király halála után kibontakozó politikai küzdelmekben, majd a későbbi polgárháborúban is. A korábbi szakirodalom szerint II. Ulászló győzelme után visszavonult a közügyektől és kizárólag érseki teendőinek szentelte magát. Noha valóban több időt töltött érseki székhelyén, és korábbi kancelláriai tisztségeit nem nyerte vissza, az országos politikától nem maradt távol. Levelleinek tanúsága szerint komoly építkezéseket folytatott mind Bácsón, mind Kalocsán. Káptalanjainak tagjait, saját mentora, Vitéz János példáját követve támogatta abban, hogy egyetemi tanulmányokat folytathassanak. Kérdés, hogy Váradí Péter mikor lépett kapcsolatba Beroaldóval, aki 1478-ban kapta kinevezését a bolognai egyetemre. Beroaldo az 1480-as 90-es évek végére lett igazán elismert tanár és szövegkiadó. Váradí, mint már említettem 1490-ben, Mátyás halála után szabadult ki fogságából. Arra, hogy érsekségét újra kézbe vehesse, és elveszett javait visszaszerezze jó néhány évre volt szüksége, ezért Beroaldóval is csak az 1490-es évek közepén lépett kapcsolatba. Sajnos csak Beroaldo, említett Váradí Péternek címzett, az *Apuleius-kommentárt* bevezető ajánlólevele, továbbá a most közölt levél szövege maradt korunkra. Érdekes, hogy Váradítól egyetlen Beroaldónak szóló levelet sem ismerünk, noha terjedelmes, több mint százharminc levelet tartalmazó leveleskönyve átvészelte az évszázadok viharait. A *Váradí-leveleskönyv* jellegéből adódóan nem olyan, mint az itáliai humanisták átstilizált leveleskönyvei, mivel Váradí Péter, vagy környezetének valamelyik tagja abból a célból szerkesztette, hogy főpapi tevékenységének emléket állítson. Ha a leveleskönyvben megőrzött leveleket tartalmi szempontból vizsgáljuk, szinte egyik sem foglalkozik kizárólag humanista témákkal. A leveleskönyv sok levelében van szó Váradí 1484-es fogságba vetése után elvesztett javainak visszaszerzéséről, amelyek közül talán a péterváradí apátság kommandája volt a legfontosabb. A ciszter apátságot, pontosabban annak kommandatori, azaz világi kormányzói tisztségét még az 1480-as években adományozta Mátyás király Váradí Péternek. Később, Váradí Péter fogságának idején a hírhedt Rodrigo Borgia bíborosnak adta, aki 1492-ben VI. Sándor néven pápa lett. Váradí hatalmas energiát fektetett a javadalom visszaszerzésébe, mivel az apátság stratégiailag fontos helyen feküdt és sokkal inkább volt erődítmény, mint egyházi intézmény. Emellett jó néhány, egészen egyszerű, familiárisainak, az érseksége alá tartozó plébánosoknak és szerzetesi vezetőknek szóló utasítást is találunk. A leveleskönyv középkori kézírata, amelyet jelenleg az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őriz,

egy mellékletet, egy oklevélgyűjteményt is tartalmaz, amelyet korábban nem hoztak összefüggésbe Váradi Péterrel.¹⁸ A gyűjtemény darabjai olyan királyi oklevelek, amelye a bács-kalocsai érsekség ügyeivel kapcsolatosak. Az, hogy a Váradi-levelek előtt királyi okleveleket és kiváltságleveleket találunk, egyértelműen megvilágítják a leveleskönyv célját, amely az volt, hogy elsősorban a főpap tevékenységének állítsanak benne emléket. A gyűjteménybe valószínűleg ezért nem kerültek be kizárólag irodalmi témákkal foglalkozó, külföldi humanistáknak szóló levelek. Azt, hogy Váradi Péter tájékozott volt itáliai ügyekben egyrészt bolognai stúdiomainak, másrészt annak köszönhető, hogy testvére, a szintén egyházi pályát választó Váradi Pál Rómában élt. Az ő 1494-ben bekövetkezett halála után is, éppen az említett péterváradi javadalom ügyei miatt állandó ügyvivője volt Rómában. A péterváradi apátság ügyében folytatott peres eljárás idején pedig szinte naponta hozták és vitték a leveleket Bács és az Örök Város között. Váradi Péter Beroaldo iskolájáról II. Ulászló Budán működő cseh kancelláriájának humanista tagjaitól is értesülhetett, akik közül jó néhányan annak hallgatói voltak. A Váradi és a Beroaldo közötti baráti kapcsolat igazi elmélyítői azonban Váradi Bolognába küldött pártfogoltjai lehettek, akik komoly tanulmányi előmenetelükkel kivívták Beroaldo elismerését. Közülük talán Csulai Móré Fülöp lehetett a legfontosabb. Csulait már az 1490-es évek elején Bolognában találjuk. Mivel ő egy viszonylag szegény, Hunyad-megyei családból származott, anyagi helyzete egy olyan bőkezű támogató, mint Váradi Péter segítségével nélkül nem tehetne volna lehetővé, hogy külföldön tanulhasson.¹⁹ Azt, hogy Csulai elnyerte Váradi Péter támogatását, talán rokoni kapcsolatainak köszönhető: Testvére, a katonáskodó, néhányszor nándorfehérvári várkapitányságot betöltő Csulai György felesége ugyanis Dóczi Péter leánya Katalin volt.²⁰ Dóczi Péterrel, aki szintén állt Nándorfehérvár élén, Váradi Péter olyan jó kapcsolatban volt, hogy egyik, a leveleskönyv Wágner-féle kiadásában nem szereplő levelében régi barátjának nevezte.²¹ Valószínűleg Dóczi Péter ajánlotta Csulai Móré Fülöpöt Váradi figyelmébe. A tehetséges ifjút Beroaldo annyira megkedvelte, hogy 1496-ban megjelent Cicero *Tusculanae Disputationes* kommentárját neki ajánlotta (Bologna, Benedetto d'Ettore Faelli, 1496, H 5323 = 294; CIH 1031, ISTC Nr. ic 0064000), és ő lett egyik gyermekének keresztapja is. Már a neki szánt ajánlólevelében is említi Beroaldo, hogy dolgozik

¹⁸ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, MS II. 393. CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica: kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I–III.* Bp., MTAK, 1988–1994. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei, Új sorozat: 23, 31, 33. (98, 106, 108.)/. (=BH), 1200.; Fényképmásolata: Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjteménye (=MOL DF) 290345

¹⁹ A család birtoklástörténetét lásd: CSÁNKI Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában.* V. Bp., Arcanum, 2002. (CD-ROM adatbázis)

²⁰ ENGEL Pál: *Magyar középkori adattár: Magyarország világi archontológiája, 1301–1457.; Középkori magyar genealógia.* Bp., MTA – Arcanum, 2001. (CD-ROM adatbázis)

²¹ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, MS II. 393, 247. skk.

az *Apuleius-kommentáron*. Csulai fontos szerepet játszott Beroaldo és Váradi Péter kapcsolatában is. „A köztünk lévő barátság életrehívója és szorosra fűzője tanítványom, Csulai Fülöp volt”,²² írta Beroaldo 1500-ban kelt, az *Apuleius-kommentár* elé írt könyvajánlásában Váradinak. Csulai hazatérte után egykori pártfogoltjához hasonló karriert futott be II. Ulászló, majd II. Lajos udvarában. Először a királyi titkárok egyike volt, majd rövid ideig Ulászló felesége, Anna királyné udvarmestere lett. Bolognában szerzett ismereteit diplomáciai téren kamatoztatta: 1508 és 1514 között, mint állandó ügyvivő Velencében képviselte a magyar érdekeket. Később elnyerte a pécsi püspöki méltóságot is. Végül 1526-ban, a mohácsi csatamezőn vesztette életét.²³

A Beroaldo és Váradi Péter közötti kapcsolatfelvétel első fennmaradt emléke 1499-ből származik. A tanulmányom végén, Eugenio Garin említett kiadása nyomán, latinul és magyar fordításban közölt levél szerint Váradi és Beroaldo már korábban több levelet váltottak. A levél eleje a levélírásban gyakori mentegetőzéssel kezdődik, amely szerint Beroaldo sokirányú elfoglaltsága miatt nem írhatott illően hosszán. Kitért az *Apuleius-kommentárra* is, amelynek munkálatai rengeteg idejét emésztették fel: ugyanis a nyomtatás előtt szavanként javította a szöveget. Elfoglaltságai mellett Váradi ékes stílusával is indokolta, hogy nem mer hosszán írni. Váradi levelei, mint a magyarországi latinság más alkotásai is, bővelkedtek a különböző szójátékokban, jellemző volt az antik retorikából átvett, stílus-eszközök, retorikai alakzatok használata.²⁴ Beroaldo úgy látszik alkalmazkodni kívánt Váradi Péter stílusához, ezért levelében sok retorikai eszközt alkalmazott. Pl.: „me ...occupatum quoque occupant”; „quod eloquentiae tuae fulmina et flumina perhorresco”; „res verbis quadrant, verba rem sequuntur.” (engem, aki elfoglalt vagyok, lefoglálnak; megriadok ékesszólásod folyamától és villámaitól; a mondanivaló a szavakhoz, a szavak a mondanivalóhoz igazodnak stb.). Sajnos nem ismerjük Váradi Beroaldónak írt leveleit, így nem tudjuk hogy vajon az ő kifejezései készítették-e arra Beroaldót, hogy hasonlóan válaszoljon. Maga Beroaldo sem vetette meg a szójátékokat és merész neologizmusokat. Hasonló nevű, szintén humanista pályát választó unokaöccséről például azt írta, hogy már el kezdett Filippóvá válni, azaz saját magára hasonlítani. (Levelében a „filippizei”, nevének görög igei személyraggal ellátott alakja áll, amely szó szerint azt jelenti Filippónak lenni).²⁵ Mindenesetre Beroaldo a sok elszórt szójáték ellenére elismerően szólt Váradi levélírói képességeiről, és csodálatát fejezte ki, hogy hogyan tud egy, az Alpokon túl született ember ilyen remek latinsággal írni. Váradi dicsérete mellett pártfogoltjaira is kitért, akiket Váradi azért küldött Bolognába, hogy, egy

²² „Amicitiae inter nos... conciliator et conglutinator fuit discipulus meus Filippus Cyulanus.”

²³ HORVÁTH János: *Az irodalmi műveltség megoszlása: Magyar Humanizmus*. Bp., Magyar Szemle, 1944. /Magyar Szemle Könyvei 12./ 207–208.

²⁴ BORONKAI Iván: *Vitéz János retorikai iskolázottsága*. = ItK 1975. 129–144.

²⁵ KRAUTTER: *Philologische Methode... i. m.* 52.

merész hasonlattal élve „aranyozottá, az igazi aranyszámárhoz hasonlóvá válnak”. Közülük egyet emelt ki Beroaldo, akinek neve ugyan nem szerepel ebben a levélben, de a következő, 1500-ban kelt, az *Apuleius-kommentárt* bevezető levél alapján Gibárti Keserű Mihállyal, Keserű István alnádor fiával azonosíthatjuk. István alnádor, pontosabban alországbíró a Mátyás király közeli rokonságába tartozó Geréb Péter országbíró familiárisa volt. A Geréb testvérekkel, Péterrel és Lászlóval Váradi Péter jó kapcsolatban állt. Leveleskönyve több, velük váltott baráti hangvételű levelet őrzött meg. Talán rajtuk keresztül ismerte meg a tehetséges ifjút. Keserű Mihály valóban rászorgált Beroaldo megelőlegezett bizalmára. A görög stúdiumokban olyan jártasságra tett szert, hogy latinra fordította Iszokrátesz két beszédét, amelyet a kancellária nagyhatalmú emberének, a szintén Bolognában tanult Szatmári Györgynek ajánlott. Kardos Tibor 1950-es években írt monográfiájában messzemenő következtetéseket vont le a fordítással és annak „osztályharcos” élével kapcsolatban. Feltevését Gerézdi Rabán cáfolta meg a monográfiáról írt, megsemmisítő recenziójában.²⁶ 1500-ban Beroaldo neki is ajánlott egy munkát a harmadik századi Solinus, *Polyhistor, sive de mirabilibus mundi* című a középkorban és a koraujkorban népszerű művét. (HC Addenda 14886; CIH 3109, ISTC Nr. is00625000) Keserű Mihály hazatérte után Szatmári és atyja támogatásával az udvarba került és királyi titkár lett. Még 1502-ben, bolognai tartózkodása idején lett boszniai püspök. Úgy tűnik, hogy egyházi és világi karrierje nem nagyon foglalkoztatta, ezért ifjúkorában szerzett javadalmánál nem jutott tovább. Élete alkonyán megnősült és elhagyta a papi hivatást, majd a kalandor Lodovico Gritti híve lett, később pedig emiatt ellenségei bebörtönözték.²⁷ De térjünk vissza a most közölt Beroaldo levélhez! A levél végén Beroaldo ismét a címzett türelmét kérte az *Apuleius-kommentárral* és készülöben lévő Plinius kiadásával kapcsolatban. Mintegy fájdalomdíjként egy másik, a levélben sajnos meg nem nevezett kis művet küldött Váradinak. Mivel a levél egyetlen ismert kézírata egy ajánlólevél- és beszédgyűjteményben maradt fenn, amely nem tartalmazza magukat a műveket, a Váradinak küldött kis munka témája homályban marad. A levél végén Beroaldo homályosan utal a műre, amely valamiféle szólásgyűjtemény lehetett. A levél záró részében Beroaldo mentegetődzött, hogy túlságosan hosszan írt. Magáról azt írta, hogy „a gerlénél is beszédesebb lettem”. A szófordulat értelmezéséhez saját, most küldött művéhez utasította Váradit: „Hogy ne keresd tovább honnan ered ez a közhely, olvasd el a könyvet és tudd meg, ha ismerted már, bocsáss meg”. Azt, hogy Beroaldo *Apuleius-kommentárja* iránt Váradi élénken érdeklődött, nemcsak levélváltásuk, hanem Beroaldo Jean de Pins (Johannes Tolosanus) által írt életrajza is tanúsítja. (Bologna, Faelli, 1505, EDIT 16: CNCE 64179) A Révész Mária által közölt anekdota szerint:

²⁶ KARDOS Tibor: *A magyarországi humanizmus kora*. Bp., Akadémiai, 1955. 260–261.; GERÉZDI Rabán: *Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora*. (Könyvismertetés.) = ItK 1958. 555–557.

²⁷ BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp., Akadémiai, 1971. 319.

„Amikor megírta Péter kalocsai érseknek,²⁸ hogy Apuleius kommentárját neki kívánja ajánlani, azt mondják, hogy ezt a választ kapta: ha az aranyszamarat, amelyet nekünk ígértél, gyorsan elküldöd hozzánk, arannyal megrakodva fogom visszaküldeni neked.²⁹”

Vajon mi tette ennyire érdekessé a 15–16. század fordulója embere számára az *Aranyszamarat*? A Kr.u. II. században élt Apuleius regénye az első, teljes szövegében fennmaradt latin nyelvű regény. A mű a középkor nagy részében lap-pangott, Boccaccio fedezte fel újra egy 11. századi kéziratban. Apuleius nevét azonban többi műve, Apológiája, amelyet azért írt, hogy a bűbájosság vádja alól felment-sék, továbbá Florida címen fennmaradt költeményei alapján ismerték. Munkái és saját kijelentése, amely szerint ő az újplatonikus filozófia képviselője, alapján már a késő-antikvitástól kezdve sokkal inkább filozófusnak, mint írónak tekintet-ték. Az *Aranyszamarat* mintája Patrai-beli Lukiosz görög nyelvű munkája volt. Érdekes, hogy Apuleius kortársa Lukianosz is feldolgozta a történetet görög nyelvű regényében. A mű szerkezete hasonlít a görög regényekére, amennyiben különböz, de mégis egymásba ágyazódó történetek füzéréből épül fel. A cselekmény kibontakozását, a számrá vált Lucius hányattatásait és végül Ízisz istennő se-gítségével történő visszaváltozásának történetét minduntalan részletező leírások, újabb történetecskék szakítják meg, azonban minden egyes történetnek megvan a maga funkciója. A regénynek, amelyet korábban az Ízisz-kultusz népszerűsítő írásának tartottak, sok egyiptológiai vonatkozása is van.³⁰ A későközépkor és a re-neszánsz embere számára a regény többet jelentett pusztán történetfüzérnél. A mágia, a varázslás élénkén foglalkoztatta a későközépkor emberének képzeletét, továbbá a misztikus, egyiptológiai tárgyú fejtegetések miatt a regényt nagy érdeklődéssel forgatták. A mágia és a misztikum fontosságát jól jelzi, hogy Beroaldo a műhöz írt bevezetőjében a mágia tudományáról írt egy hosszú értekezést, amelyben nem hagyta figyelmen kívül a mű filozófiai háttérét sem. A nagy kommentár végül némi késéssel 1500-ban jelent meg. A késés oka nemcsak Beroaldo Váradinak is említett alapos javításai voltak, hanem az, hogy az 1499-es esztendő súlyos, több hónapos szárazságot hozott. Mivel a papírgyártás és a könyvnyomtatás nagyon vízigényes, az aszályos időszak jelentős késést okozott a könyv megjelenésében. Beroaldónak, aki a nyomdászokkal egész pályája során jó kapcsolatban állt, a ké-sedelem komoly anyagi veszteséget okozott. Különösen érdekes, hogy fennmaradt Beroaldo Faellivel kötött szerződése, amelyben a nyomdász kikötötte, hogy Be-

²⁸ De Pins eredeti szövegében a téves Thomas név szerepel. Úgy tűnik, hogy összekeverte Váradit Bakócz Tamás esztergomi érsekkel.

²⁹ „Ut in Apuleiani asini commentariis nuper quos dum se Petro Colocensi archiepiscopo viro bonarum artium studioso dicare velle scriberet, tale accepisse responsum dicitur, asinum istum, quem tam benevole nobis es pollicitus, si ad nos propere miseris, denuo ad te onustum auro remittam.” (RÉVÉSZ: *Néhány adat...* i. h. 164. 1 l.j.)

³⁰ ADAMIK Tamás: *Római irodalom a későcsászárságkorban*. Bp., Seneca, 1996. 69–79.; ALBRECHT, Michael von: *A római irodalom története*. Ford. TAR Ibolya. Bp., Balassi, 2003–2004. 1171–1183.

roaldo az 1499-es tanévben az egyetemen Apuleius-előadást fog tartani.³¹ Így kívántak gondoskodni a könyv eladásáról. A mű impresszuma szerint végül 1500. augusztus 1-jén jelent meg. Beroaldo különösen hosszú ajánlólevélben köszöntötte Váradi. Mivel a levelet eddig csak történeti szempontból idézték, érdemesnek tartom alaposabban elemezni. A levelet Beroaldo azzal az ókori szokással kezdte, amely szerint a híres embereknek, az olimpiák győzteseinek szobrot állítottak. Azonban az, hogy a szellemnek emléket állítsunk, még fontosabb: „Nagyobb dicsőséget hoz és maradandóbb, ha a szellem, és nem testünk képmását hagyjuk az utókorra.”³² Arra, hogy tehetségünk emlékét hátrahagyjuk, legjobban az irodalmi és tudományos művek alkalmasak: „A könyveket, amelyek az emberi lélek élő tükröképei, semmiféle erőszak sem tudja elpusztítani, és az idő múlásával sem merülnek a feledés homályába.”³³ Beroaldót ez az elv, egyfajta írói és tudományos ars poetica vezette, hogy műveit nyilvánosságra hozza. Egy-egy mű, „szellemem kifejezésre jutott hasonmása”³⁴ – írta. A bevezető gondolatsor után összefoglalta az ajánlást: „Lelkem legújabb, szorgalmas munkával kimunkált hasonmását Neked ajánljuk.”³⁵ A rövid bevezető után áttért a címzett, Váradi Péter személyének dicséretére. Váradi, mint azt életrajzírói is megírták, nagy hangsúlyt helyezett főpapi működésére: Odafigyelt hívei lelki életére, szigorúan elszámoltatta alárendelt papjait, sőt püspökeit is. Beroaldo magyar tanítványai révén jól értesülhetett erről, ezért azt hangsúlyozza, hogy Váradi Péterben egyesülnek a tudós és a főpap erényei: „akinek vallásosságához ragyogó tudás párosul, ez a két egymással összekötött erény kétségtelenül az üdvösség előmozdítója... a vallásos érzület ugyanis a bűnök elűzője, a tudomány pedig az erények kifürkészője.”³⁶ A religio és a doctrina, azaz a vallás és a tudomány összekapcsolásának gondolatát tovább folytatta, ha valamelyik nincs meg a kettő közül, akkor maga az emberi élet borul fel. Nem kisebb tekintélyt idézett, mint Püthagorászt, aki szerint: „Istent vallással kell tisztelnünk, a lelket pedig tudománnyal kiművelnünk.”³⁷ Váradi Péter megfelelt ennek az elvárásnak: „Te ennek a püthagoraszzi eszmének oly gondos követője vagy, olyan kiváló vallási tekintetben, hogy nem maradsz le a leghíresebb főpapok egyike mö-

³¹ KRAUTTER: *Philologische Methode...* i. m. 26.

³² „Illud praeclarium est multoque perennius ingeniorum, quam corporum effigies relinquere, animorum quam membrorum.” A továbbiakban az ajánlólevél latin szövegét Veress Endre szövegközléséből idézem. (Lásd a 3. lábjegyzetben). A főszövegben álló magyar fordításokat, ahol azt külön nem jelöltem, magam készítettem.

³³ „volumina vero, quae sunt vera spirantiaque hominum simulacra, nulla vi convellentur, nullo senio obliuerantur...”

³⁴ „ingenii mei similitudo expressa”

³⁵ „Hoc ... novitium animi simulacrum ... cultuque laborosio perpolitum sub tuo nomine publicamus tibi nuncupatim dedimus.”

³⁶ „cuius amplissime religioni luculenta doctrina coniuncta est, quae duae ... connexae procul dubio sunt beatitudinis effectrices, quippe religio vitiorum expultrix, Deo nos conciliat ... Doctrina vero virtutis indagatrix ...”

³⁷ „Deum religione colendum esse, animum disciplinis excolendum.”

gött sem.”³⁸ Beroaldo Váradit a Rómában nevelkedett II. Iubához, Numídia királyához, majd az egyházatya Cyprianushoz hasonlította, akik mind műveltségükkel, mind pedig vallásosságukkal kiemelkedtek. A püspök, illetve a főpapokkal szembeni elvárásokat is felsorolta, aminek kapcsán kitért saját korának egyházára is: „Sokat láthatunk napjainkban az Úr egyházában, akik püspöki méltóságuk miatt kiemelkedőnek kellene lenniük, ám erkölcsük és tudatlanságuk miatt hitványak.”³⁹ A tisztességükre nem méltó főpapokat Beroaldo még egy jó fél oldalon keresztül ostromozta:

„Az egyházatyák szerint vak állatot áldoznak Istennek, valahányszor tudatlan ember fog szent cselekedetekbe, vagy lesz a hit seregének tagja. Ó Istenek, naponként hány vak barmot áldoznak Istennek.... hány püspök él sötétségben, mint a vakondok, tanulatlanul és műveletlenül.”⁴⁰

Beroaldo tollát kettős cél vezette ebben a hosszú kitérőben, egyrészt a sok alkalmatlan főpappal szembe tudta állítani Váradi Péter erényeit és kiválóságát, másrészt Váradi más főpapokkal szembeni konfliktusaira is utalhatott ezzel. Váradi, mivel fogsága éveiben sok birtokát, javadalmát vesztette el, amelyeket világi és olykor egyházi hatalmaskodók szereztek meg, sokszor fakadt ki keserűen az erkölcstelen, csak a harácsolással törődő főpapok ellen. Angelo da Liciónak, VI. Sándor pápa péterváradi apátsági kormányzójának ezt írta:

„De hát tagadhatatlan, hogy annyira elfajzottunk, hogy morzszányi lelkiismeretet sem találni sem a papi köpönyeg, sem a csuklya, sem a birétum, sem a csuha alatt.”⁴¹ (Boronkai Iván fordítása)

A főpap kötelességeivel foglalkozó gondolatokkal Beroaldo folytatta Váradi Péter dicséretét, aki pater familias módjára gondoskodik egyháztartományáról: „Te jó családfő módjára ügyelsz az egyház minden tagjára.”⁴² Váradi Péter leveleinek, továbbá könyvtára egyik fönmaradt darabjának, egy sajátkezű bejegyzéseivel javított, 1498-as velencei kiadású esztergomi misszálénak a tanúsága szerint az egyháztartomány szertartásrendjére is gondot fordított. (Venezia: de Spira, 1498. ISTC No. im00724000; CIH 2317; OSZK Inc. 181, BH 1027). A misszálé azért fontos, mert Váradi javításai megmutatják a két érseki tartomány, az esztergomi és a bács-

³⁸ „Tu perinde ac pythagorici dogmatis observantissimus cultor, ita religionis praepolles, ut nulli antistitum clarissimorum sis secundus...”

³⁹ „... complusculi hac tempestate in ecclesia Dei visuntur, qui cum episcopali dignitate sint summi, morum et inscitiae dehonestamento sunt infimi.”

⁴⁰ „Conditores ecclesiasticae litteraturae prodiderunt caecum animal Deo offeri quotienscumque illiteratus sacris initiatur, sitque adscriptus militiae religiosae. Dii boni quot caeca animalia quotidie Deo dedicantur. ... Quot episcopi cecutientes sunt et prorsus talpae hoc est indocti incultique.”

⁴¹ „sed profecto ad hoc iam degeneratum est, ut non sub cappis, nec cucullo, nec etiam sub bireto clericali, nec vestitu monachali ullum vestigium conscientiae inveniantur” (*Petri de Warda... Epistolae*. Ed. Carolus WAGNER. Posonii & Cassoviae, J. M. Landerer, 1776. LXVI, 129–130.)

⁴² „Tu instar boni patris familias tota ecclesiae membra circumspicis.”

kalocsai szertartásrendjének különbségeit. Fraknói Vilmos az ősnymotatvány alapján feltételezte, hogy Váradi a konventuális ferencesekhez fűződő kapcsolata miatt, maga vezette be a Szeplőtelen Fogantatás megünneplését a bács-kalocsai érseki tartományban.⁴³ Úgy látszik, hogy ennek a híre Beroaldóhoz is eljutott, aki szerint: „a szent szertartásokat oly bölcsen, oly szentségesen oly ünnepélyesen tartjátok meg, hogy más papok is megváltoztatták a te rendelkezéseid alapján saját szertartásrendjüket.”⁴⁴ A főpappal szembeni elvárásokat Beroaldo később, a kommentár főszövegében, ahogy Julia Haig Gaisser kutatásai bizonyították, alaposan kifejtette.⁴⁵ A következő, főpapi pontosabban keresztényi erény, a hospitalitas, azaz a vendégszeretet. Váradi, legalább is Beroaldo, szerint menedéket nyújtott házában, azaz bácsi székvárában a zarándokoknak és a szükölködőknek. Érdekes, hogy Beroaldo a Váradi vendégszeretetéről szóló részbe egy plautusi vígjátékból származó mondatot is beleszólt: „Koldusnak enni adni, s inni adni nem helyes, : neked kár, s neki nyomorúságra nyújtod meg nyűgös életét.”⁴⁶ (Devecseri Gábor fordítása) Az idézett mondat Plautus, *Trinummus* (Három ezüst) című vígjátékából származik. A közmondás szerű mondatot Philto mondta fiának, aki arra kérte, hogy segítsen koldusbotra jutott barátján, Lüsitzelészén. Első pillantásra furcsának tűnik, hogy itt, ez a szegények támogatását éppen elutasító plautusi részlet szerepel. Beroaldo szándéka viszont éppen ellenkező volt. A *Trinummus* részletével azt fejezte ki, hogy Váradi Péter nem pusztán a szükölködők testi szükségleteit elégítette ki, hanem lelkükkel is törődött. A levél további részében szintén találunk Plautus-idézeteket. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy Beroaldónak Plautus volt az egyik kedvenc auktora. 1500-ban Plautus-kommentár is került ki kezei közül, amelyen nagyjából Apuleius kommentárjával egy időben dolgozhatott. Érdekes, hogy a vendégszeretet után már Váradi Magyarország védelmében tett intézkedései következnek:

„Miféle hírveréssel, mily nagy dicsérettel kell megemlékeznünk arról, hogy a királyi katonákat évente mindenféle gabonával, lábbelivel, fejfödővel és ruházattal bőven ellátod, akiket torlaszként állítottak szembe a törökök, a keresztény hit örök ellenségeinek feltartóztatására.”⁴⁷

A török elleni védekezésben tett erőfeszítések kapcsán Beroaldo kiemelte, hogy a török célja Pannónia legerősebb védőbástyájának, Nándorfehérvárnak az elfoglalása, amelynek védelmében Váradi Péter valóban komoly erőfeszítéseket tett.

⁴³ FRAKNÓI Vilmos: *Váradi Péter kalocsai érsek missaléja 1498-ból.* = MKsz 1888. 1–8.

⁴⁴ „divina misteria ... tam diligenter, tam sancte tam solemniter celebrantur, ... ut sacerdotis alii ex institutis tuis religionis colendae formulam mutuentur.”

⁴⁵ GAISSER, Julia Haig: *Lucius the priest ...* (id. előadás)

⁴⁶ „De mendico male meretur qui ei dat, quod edit aut bibit, : Nam et illud, quod dat, perdit et illi prodit vitam ad miseriam.” (Plaut. *Trinummus*. 339–340.)

⁴⁷ „Quo praeconio, qua laude memorandum, quod militibus regis annonam omnifariam, calceos, pilea vestimenta large suppeditas, qui oppositi sunt veluti obices Turcis coercentis hostes Christianae fidei sempiternos.”

Egyetlen, leveleskönyvén kívül fennmaradt, autográf, Várdai Miklós bodrogi főispánnak szóló, 1490-ben kelt levelében is arról írt, hogy rendkívüli, természetbeni adót szedettek e célból egyháztartományában.⁴⁸ Leveleskönyvének számtalan levele tanúskodik arról, hogy a törökkel szembeni védekezésből alaposan kivette a részét. Úgy látszik Beroaldo Váradi Péterrel kapcsolatos értesülései ebben az esetben is megfeleltek a valóságnak. A levél következő szerkezeti egységében Beroaldo rátért Váradi Mátyás királyhoz fűződő kapcsolatára. Mátyás királyt, noha ő volt az, aki Váradit börtönbe vetette, Nagy Sándorhoz és Hannibálhoz hasonlította. Mátyás Váradit érdemei miatt főpapi méltóságra emelte, és döntéseit, legalább is Beroaldo szerint, Váradival közösen hozta meg. Ám, ismét egy plautusi idézettel bevezetve, bekövetkezett a tragédia, Váradi bebörtönzése: „Ahogy mondja az a plautusi matróna, a gyönyört a bánat örökké kíséri, és a jó időhöz közel van a vihar.”⁴⁹ (Deveseri Gábor fordításának felhasználásával), mondta Alcumena, Amphitruo felesége, miközben hazavárta a harcmezőről férjét. A következőkben Beroaldo, ahogyan maga Váradi Péter is, ellenségei ármánykodásával magyarázta a király Váradi ellen irányuló haragját. Váradi ellenfeleit kemény hangzású alliterációkkal jellemzi a szerző: „*viperæ linguas virulentas vibrant*, (mérges vipera nyelvüket nyújtogatják); *prorsus pestilentia pestilentiore*, (még magánál a pestisnél is dögleteesebbek).” Ám Váradi Péter méltósággal viselte balsorsát, „a veszedelem egyetlen enyhítőjéhez, a tudományos munkához menekülvén.”⁵⁰ Ebben az esetben nem tudjuk megmondani, hogy Beroaldo állítása megállja-e a helyét, hiszen Váradi fogsága elején, Árva várában raboskodott, amely nem a legalkalmasabb hely humanista stúdiumok folytatására. Később, az 1480-as évek végén a pápai kúria nyomására, különösen pedig Angelo Pecchinoli pápai legátus hathatós közreműködésével Visegrádra, jobb körülmények közé került. Itt már valóban tölthette idejét írással, olvasással. Ennek ékes bizonyítéka a leveleskönyvében fennmaradt első, 1490 áprilisában Corvin Jánosnak írt levele, amelyet a leveleskönyv összeállítója az alábbi végjegyzettel látott el: „Kötés, pecsét és az évszám feltüntetése nélkül.”⁵¹ Szerencsére a balsors sem tartott örökké, mert Váradi, Beroaldo szerint megerősödve és dicsőségesen került ki a fogságból:

„Te korábbi pozíciódba visszahelyeztetvén fényesebben és ragyogóbban emelkedtél ki, a nap módjára, amelyet ha be is árnyékolhat egy kis felhő, annak eloszlása után tisztábban, és fényesebben szokott ragyogni.”⁵²

⁴⁸ 1490. december 11. MOL DL 82029

⁴⁹ „Ut inquit Plautina matrona, voluptati maeror comes consequitur, et serenitati tempestas proxima.” (cf. Plaut. Amphitr. 635.)

⁵⁰ „ad unicum calamitatis levamentum studia confugiens”

⁵¹ „Sine ligatura et sigillo et sine numero anni...” (Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, MS II. 393. p. 246)

⁵² „Tu pristino mox fastigio restitutus clarior illustriorque emersisti, instar solis, quem nubecula obumbraverit, qua mox dispulsa purior, nitidior, flagrantior emicare consuevit.”

Beroaldo a levelet az II. Ulászló dicséretével folytatta, akit egyenesen Traianus császárhoz hasonlított:

„aki két királyság, Pannónia és Csehország gyepőlőjét bölcsen és üdvösen irányítja, aki igencsak rászolgált Traianus másik nevére, az Optimusra (a Legjobb). Szándékomban áll, hogy őt valamikor tisztelettel köszöntsem, de nem írott ajándék nélkül.”⁵³

Váradi Péter nemcsak a királynak kedves, hanem szinte mindenki atyjaként tisztelte – legalább is az *Apuleius-kommentár* bevezetője szerint. Beroaldo ezt Váradi életrajzi leírásával támasztja alá:

„Egyébként, ami a legszebb, hogy te életedben és tanulmányaidban a komolyságot a vidámsággal vegyíted, és egymással ellentétes dolgokból éred el az összhangzást, a szent tudomány szigorú fegyelmét a világi tudomány lágy fűszereivel enyhíted, és miután az üdvözítő mise kalászeit összeválogattad, a retorikai szüret legédesebb szőlőszemeit szakítod le, amelyek jó illata nélkül az összes tudomány szagtalan, íztelen, élvezhetetlen, sőt egyenesen darabos lenne.”⁵⁴

A levél következő részében Beroaldo Váradi udvartartását, háznépét dicsérte. A valószínűleg népes udvartartásból kiemelte Atádi Mártont, aki Váradi titkára volt. Ő Verancsics Antal Beriszló életrajzában Mádi Márton néven szerepel.⁵⁵ Úgy tűnik, hogy a humanisták számára egy gondos főpap, vagy jó fejedelem képéhez az udvartartás tagjainak dicsérete is hozzátartozott. Maga Váradi Péter is így tett, egy 1491-es, az aleriai bíborosnak, szóló levelében, amelyben a megdicsérte a bíboros háznagyát, Grazianót és ezen keresztül természetesen magát a bíborost is.⁵⁶ A levél hátralévő részében Beroaldo Váradi pártfogoltjairól és az ő előmeneteliükről számolt be a címzettnak. Mondandóját itt is messziről kezdte, először Váradi bácsi udvartartásáról írt, ahol szerinte az érsek Nagy Sándor módjára történetmesélők és költők társaságában költi el ebédjét és vacsoráját. A jól ismert horatiusi fordulattal tér rá Váradi humanista barátaira és tanítványaira:

„Te gyűlölöd a be nem avatott tömeget és a műveletleneket távol tartod. Ahogy Platon mondja, a jó embereknek barátokká kell válniuk... Te, mint ennek a platóni tanításnak a megfogadója az összes jó embert, tudniillik a literátusokat szereted és támogatsz,

⁵³ „qui ... duorum regnorum Pannoniae et Boemiae habenas sapienter et salubriter moderat, cui non secus ac Traianus alteri cognomentum Optimi optime congruit, quem mihi in animo est aliquando reverenter salutare, non sine munere carthario.”

⁵⁴ „Caeterum, cum pulcherrimum sit, ut in vita, quam in studiis severitatem comitemque miscere, et ex dissonis facere concentum, tu austeriorem spiritalis doctrinae disciplinam misces lenioribus secularis sapientiae condimentis, post spicas ex salubriori messe collectas racemos vindemiae oratoriae suavissimos decerpis, sine cuius suaveolentia doctrinae omnes inodora, insuaes, iniucundae sunt et prorsus aspernabiles.”

⁵⁵ UDVARDY: *A kalocsai érsek élete, i. m.*, 384; *Verancsics Antal összes munkái. II.* Közli SZALAY László. Pest, Eggenberger és mások (Akad.), 1857, /*Monumenta Hungariae Historica = Magyar Történelmi Emlékek, Második osztály, Írók, II./*, 229.

⁵⁶ *Petri de Warda... Epistolae... i. m. CXVIII*, 226.

... a művelt emberek jóindulatát elvárt ajándékokkal serényed nyered meg. Nincs Itáliában, amely a tudományok és a tudósok szülőhazája, olyan kevésbé ünnepeelt szerző, akihez ne fűzne Téged szoros barátság. Éppen ezért, engem, aki nem vagyok éppen utolsó a humanista tudományokban, és nem vagyok a legjelentéktelenebb katedra professzora már ajándékokkal halmoztál el. Te gyakran írsz nekem leveleket, amelyek, az Istenekre, micsoda gyönyörű szavakkal és kifejezésekkel vannak tele, éppen ezért mint igazi szónok, hozzám, mint olyan tanárhoz, akit sem erkölcsi sem pedig tudása miatt nem kell szégyellned, tanítványokat küldesz, hogy a tudományokban csiszolódjanak.”⁵⁷

Beroaldo nem éppen rövidre fogott levele vége táján meg is nevezi két magyar, Várad által támogatott tanítványát: Gibárti Keserű Mihályt és Csulai Móré Fülöpöt, akikről már fentebb szót ejtettem. Érdekes, hogy utánuk még egy, nem magyarországi tanítványáról is megemlékezett Beroaldo, ő a csehországi Johann von Wartenberg, „aki tanítványaim ékessége, az ékesszólás tanulóinak nem hervadó virága.”⁵⁸ Első látásra különösnek tűnik, hogy egy cseh humanista nevét olvassuk egy magyar vonatkozású ajánlólevélben. Azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy ekkor II. Ulászló cseh és magyar király volt egy személyben, és a cseh kancellária is Budán működött. A Celtis Konrád nevével fémjelzett Sodalitas Litteraria Danubiana egyik legfontosabb központja pedig éppen Budán volt, ahol a kancellária cseh és német humanistái fontos szerepet játszottak.⁵⁹ Beroaldo Váradai pártfogoltjairól való megemlékezése után a levél utolsó szerkezeti egységében összefoglalta ajánlását. A kommentárt azért ajánlotta Váradinak, hogy „ennek a köztünk lévő barátságnak, amely a szerencsés kezdetekből kiindulva olyan igazzá, szenté és mélylé vált, a híre a széles körben elterjedjen, és utókor számára is igazolva legyen”.⁶⁰ A szerző azt a reményét is kifejezte, hogy kommentárja méltó helyet fog találni Várad gazdag könyvtárában. Hogy Várad Péternek mekkora könyvgyűjteménye lehetett, sajnos nehéz megbecsülni, de az eddig előkerült kötetek fényében könyv-

⁵⁷ „Tu prophanum vulgus odisti et indoctos eliminās. Bonos omnes inter se, ut inquit Plato oportet amicos esse ... Tu platonici pracepti retinentissimus bonos omnes, hoc est litteratos diligis ac foves, ... tu eruditorum benivolentiam studiose exspectis muneribusque concilias. Nullus in Italia litterarum litteratorumque altrice ac parente est studiorum claritate paulo celebrior, qui non tibi sit plutino amicitiae copulatus. Tu me perinde ac in studiis humanitatis neque postremum, neque imi subselli professorem muneribus es prosequutus. Tu ad me crebras litteras dedisti, quo Dii boni, lepore, qua verborum atque sententiarum amoenitate refertissimas, prorsus, ut profectus orator, tu ad me, veluti ad praeceptorem neque moribus, neque doctrina poenitendum destinasti ... discipulos, ut doctrinis expolirentur...”

⁵⁸ „gemma scholasticorum et illibatus eloquentiae candidatorum flos”

⁵⁹ KLANICZAY TIBOR: *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*. Bp., Balassi, 1993. /Humanizmus és reformáció 20./ 50 skk.

⁶⁰ „haec, quae mihi tecum foelicibus auspiciis exorta est, amicitia tam proba, tam sancta, tam splendida vulgo innotesceret.”

tára – legalább is magyarországi viszonylatban – jelentős volt.⁶¹ A könyvtárát itáliai megrendelésekkel gazdagító kalocsai érseknek ez, a gyűjteményét érintő dicséret is biztosan tetszésére szolgált. Beroaldo azt írta, hogy a kommentárt kétezer példányban nyomtatta ki és tervei között szerepelt, hogy Apuleius többi művét is kommentálja, amelyek szintén igényt tarthattak a humanista olvasók érdeklődésére. A magas példányszámot a Faellivel kötött, már említett szerződés, továbbá a humanisták Apuleius iránti érdeklődése tehetta lehetővé. Az ajánlás zárásaképpen Beroaldo egy szinte kötelező, szerénységi formulával üdvözli Váradit:

„Engem, aki távol vagyok tőled, távolról, ahogy elkezdted, szeress, és, ha súlyos elfoglaltságaid alól felszabadulsz, ne vedd meg olvasni ezt a művet, bármilyen legyen is.”⁶²

A Veress-féle kiadás nem tartalmazza a kommentár szintén Váradi Péternek szóló záró sorait, amelyeket tanulmányom függelékében közlök. A mű végén Beroaldo egy mondatba sűríti Apuleius mondanivalóját, amely szerint az igazi boldogság a tudománnyal összekötött vallásosságban rejlik.

Sajnos, mivel nem ismerjük Váradi válaszlevelét, nem tudjuk, hogy milyen hatással volt rá az *Apuleius-kommentár*. Beroaldo műve minden bizonnyal tetszésére szolgált, mert a mű rendkívül fontos, új tudományos ismereteket közvetített. Beroaldo, mint ahogy a középkori szerzők is, Apuleiust elsősorban filozófusnak tekintették. A filozófiai tartalom mellett a mágia, a boszorkányság szintén élénken foglalkoztatták a kor embereit. Beroaldo idejében Bolognában több boszorkányper is zajlott.⁶³ A kommentár kettős bevezetővel kezdődik, a mágiával foglalkozó irodalmi bevezető után a szerző életrajza következik. Kommentárjaiban, amelyek némelyike kisebb önálló elbeszélésnek is beillik, sokszor kortársairól is megemlékezik, a regény helyszíneit, itáliai városokkal, szokásokkal állítja párhuzamba. Egyik kitérőjében például Bocaccio *Dekameron*jára is felhívja a figyelmet. Magyarországon, illetve Nyugat-Európában a *Dekameron* és a többi nagy olasz nyelvű mű ekkoriban még alig volt ismert. Beroaldo tudatában volt a problémának ezért néhány mű latin fordítását is elkészítette. Beroaldo jegyzetei között az olvasók rengeteg fontos, az antikvitás mindennapjait megvilágító magyarázatot találhattak. (Vallási szokások, magisztrátusok stb.). A kommentár talán legfontosabb része az Ízisz-kultusszal foglalkozó fejezethez írt egyiptológiai tárgyú igényes jegyzetek, amelyek a kor tudományos élvonalába emelték a művet. Ezek a magyarázatok nyilván nagy érdeklődésre tarthattak számot a magyar humanisták körében is. Ha az *Aranyszámár*, illetve Apuleius magyarországi ismertségét nézzük, Beroaldo kommentárja ebben fontos szerepet játszhatott. Nyilván nem a véletlen műve,

⁶¹ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Reste der Bibliothek eines ungarischen Humanisten. Péter Váradi*. = Guttenberg Jahrbuch 1977. 363–368.; BOROSS Klára: *Váradi Péter könyvtárának újabb kötete az Egyetemi Könyvtár ősnymotatvány gyűjteményében*. = MKsz (101.) 1985. 278–280.

⁶² „meque, ut coepisti, absentem absens dilige, et cum a seriis occupationibus fueris feriatu, haec qualicumque sunt, translegere ne spreveris.”

⁶³ KRAUTTER: *Philologische Methode... i. m.* 26.

hogy Beroaldo kommentárja előtt egyetlen Magyarországon használt Aranyszámár-kézirat, vagy kódex sem maradt korunkra. Az egyik első dokumentált magyarországi példány éppen az ő kommentárjának 1500-as kiadása volt, amely a Csapodi Csaba által Budai II.-nak nevezett gyűjteményben szerepelt. Minden bizonnyal II. Ulászló kancelláriájának valamelyik humanista tagja szerezte be a királyi udvar számára.⁶⁴

Beroaldo két levele, mint láthattuk, egy igazi humanista barátság bizonyítéka. Beroaldo szemmel láthatóan alaposan ismerte Váradi Pétert és tevékenységét. Két ajánlólevele, más, magyarországi mecénásokhoz írt levelekhez képest szokatlanul személyre szabott. Ha például a Bakócz Tamás bíborosnak szóló ajánlólevéllel hasonlítjuk össze mindkét levél, de különösen az *Apuleius-kommentár* ajánlása kifejezetten személyes hangvételű. A Bakócznak szóló levélben viszont általánosságokat, a főpapi méltóságra vonatkozó, sablonos frázisokat puffogatott Beroaldo. A magyar humanizmus kutatás pótolhatatlan vesztesége, hogy a Váradit és Beroaldót összefűző barátságnak csak ezt a két dokumentumát ismerhetjük. Mindenesetre a levelek szövegének helyet kell kapniuk majd a *Várad-i leveleskönyv* régóta áhított kritikai kiadásában is.

Függelék

I.

1499. december 21. *Filippo Beroaldo levele Várad-i Péternek.*

(Kiadás: GARIN, Eugenio: *Note sull'insegnamento di Filippo Beroaldo il vecchio.* = Studi e memorie per la storia dell'università di Bologna, 1956. 357–376.; Uő.: *La cultura filosofica del Rinascimento Italiano. Ricerche e documenti.* Firenze, Sansoni, 1979². 364–387.)

Archiepiscopo Collocensi

Reverendissime ac doctissime domine, salve! Ut breviloquentiam in epistola scribenda colam, faciunt occupationes multiiugae, omnes tamen litterariae, siquidem lectionibus publicis distringor, quarum quotidiani auditores sunt circiter tercenti; occupatum quoque occupant privatae lectiones, quarum sitientes sunt complusculi principes scholasticorum. Ad haec quotidiana revisitatio recognitioque Apuleianorum Commentariorum horas sibi vendicat, namque antequam impressor formis excudat, singulas paginas syllabatim pensito, ut opus fiat quam emendatissimum sincerissimumque, iamque viginti amplius quaterniones absoluti consumatique sunt sub incude impressoria. Haec omnia acervatim congesta et citra cessationem quot diebus resurgentia efficiunt, ut vix sit interdum respirandi locus, ut cogar etiam in gratis esse breviloquus sed illud imprimis breviloquentem me facit, quod eloquentiae tuae fulmina et flumina perhorresco, quod tua dapsilis facundia et largus orationis fons me retardant et reprimunt, cum tu in copioso dicendi genere domineris, nos in brevibus potius sicco characterere cohibeamur. Accepi adeo nuper litteras tuas, dii boni, qua ubertate praescatentes, quibus flosculis exultas, quibus eloquii pigmentis coloratas! Habeo in gramatophilatio, sic

⁶⁴ BH 3010.

enim litterarum repositorium appellare consuevi, epistolas multorum clarissimorum virorum reconditas, qui partim noti partim ignoti ad me quotidie litteras missiculant; sed nullae illarum, ita me Deus amet, sunt cum Collocensis mei scriptioe et salo comparandae. Tu succosior, tu nitidior, tu fluentis largioris instar exuberans, pure latineque scribis, adeo, ut in Latio, in Latinitatis meditullio natus, altus, eruditus esse iudicaris. Demiror interdum ipse mecum, hominem Pannonium trans Alpes genitum tam tersum esse, tamque excellentem sermone latiali. Verum profecto est illud, quod dicitur: ingenium ubi intenderis, valet.⁶⁵ Nihil difficile volenti, et apud Scythas penitissimos Anacharsis sapiens natus est, et Hieronymus in Dalmatiae Pannoniaeque confinio progenitus affatim ostendit, non qua regione sed qua ratione vitam vivere quisque instituerit, esse spectandum, neque ubi prognatus, sed uti moratus eruditusque sit inspicendum. In epistolis tuis nulla barbarica verba resonant, nulla eruditio vernacula plebeiaque conspicitur, res verbis quadrant, verba rem sequuntur; misces seria iocosus et quodam quasi condimento austeritatem temperas comitate, quale est illud tuum, quod cupis nepotulos tuos asinos fieri bracteatos, scilicet et aureo asino persimiles; de quibus, et si nihil temere spondendum est propter lubricum aetatis, in qua qui non cadit titubat, tamen id ausim promittere atque recipere illum saltem maiusculum tantum in litteris profecturum quantum tu, quantum parentes vix audeant optare. Potuit itaque iure et merito pueri pater lacrimare pro gaudio, ubi te epistolam meam pro testimonio puerilis indolis recitantem inaudivit. Dat enim quotidie magis specimen futurae virtutis; elucent scintillae, apparent igniculi micantis ingenii; poterit hic aliquando fulgere doctrinae lucidioris apud Pannonios; ego in tempore fovebo sublevaboque admniculis meis atque fulturis puerum scandentem, ut in fastigio consistere possit. Nusquam deero, cum capax fuerit altioris eruditionis, illa enim minutaque ad grammatistam pertinent; sunt infra nostram professionem. Ex intervallo revisam, quae agat, et quam recto tramite progrediatur. Verum hic instar Theopompi non tam calcariibus eget quam freno, cum ille alterum Ephorum representet stimulis egentem. Haec super nepotulis hactenus. Ex litteris tuis oppido litteratis cognovi, quam avidus, quam sitiens sis Plinianae eruditionis, quo circa succisivas horas mihi sumam easque peculiariter ac privatim impendam Plinio castigando annotatiunculisque e latere in transcribendis. Et in hoc meam tibi obstringo fidem: satisfaciam huic tuo desiderio cognosces me re quam verbo ferociorem; sed opus est ut prius ex manibus egrediantur absoluti impressique commentarii, ne pluribus me oneribus reddam sarcinosum. Absolventur, ut ait impressor, intra mensem: crescit opus in dies inter manus, sed procrastinatio haec erit cum lucto, qua fit ut quotidie novis pigmentis farciantur et condimentis non quotidianis condinantur. Ut autem aequiore animo feras hanc nostram lenitudinem, mitto ad te libellum ex officina nostra deproptum. Nostri vetus verbum, Africum semper afferre aliquid novi: itidem Beroaldus tuus semper novi aliquid excudit, ne veterno marcoreque torpescat. Perlege libellum; lactaberis; neque oleum dices neque operam te perdidisse, fateberisque id opusculum non esse ex numero illorum, quae attingere nullum opere pretium sit. Videsne quemadmodum dulcedo tecum fabulandi longius me provexit fecitque pro breviloquo largiloquum, et dum cupio tecum agere laconismo utique spartana brevitate, factus sum, ut est in veteri proverbio, turture loquatior.⁶⁶ Ne autem diutius quaeras, unde adagium hoc ortum sit; libellum perlege et scies, vel, si iam id cognovisti, recognosces. Vale, decus eruditorum atque praesidium, et me ut amas, ama. Data Bononiae, XII. kl. Ianuarias anno Salutis millesimo undequingentesimo.

⁶⁵ Sallust. De con. Cat. 51.

⁶⁶ cf. Erasm. Adag. 1.530

A levél magyar fordítása:

Főtisztelendő és kiváló műveltségű Úr, légy üdvözölve. Sokirányú elfoglaltságaim miatt, jóllehet ezek irodalmi jellegűek, írok röviden, ugyanis állandóan előadásokat vagyok kénytelen tartani, amelynek naponta körülbelül háromszáz hallgatója van; és engem, aki már így is elfoglalt vagyok, lefoglal az a sok magánóra is, amelyekre szinte szomjaznak tanítványaim legjobbjai. Ehhez járul még, hogy naponta hosszú órákat töltök Apuleius-kommentárom olvasásával és javításával, ugyanis mielőtt a nyomdász kiszedné, minden egyes oldalt szavanként ellenőrzök, hogy a mű minél tökéletesebb legyen – már több mint húsz ív fekszik készen nyomdaprés alatt. Mindez együttvéve, továbbá saját lustaságom mellett mindenféle, naponta felbukkanó ügy miatt alig van lélegzetvételnyi időm arra, hogy köszönetet mondjak neked. Különösen szükséztűvé tesz engem, hogy megriadok ékesszólásod folyamától és villámaitól, mivel gazdag szóhasználatod és stílusod bővíző forrása szinte elnyomnak engem, mivel te a hosszabb, díszesebb kifejezőmódban győzedelmeskedsz, mi arra kényszerülünk, hogy inkább rövidebben, száraz stílusban írjunk. Az istenekre, micsoda levelet kaptam tőled a minap, milyen kifejezés gazdag, micsoda szóvirágokkal és retorikai eszközökkel díszített volt. Gramatophilatiomban (levéltáramban), ugyanis így szoktam nevezni levélgyűjteményemet, sok igen híres, köztük művelt és kevésbé művelt ember levelét őrzöm, akik naponta írogatnak nekem, de Isten engem úgy segítjen, közülük egyiké sem hasonlítható a kalocsai érsek stílusához. Olyan választékosan, olyan tisztán, mintegy bővíző folyó módjára írsz, hogy azt hihetnénk Latiumban, a latinság bölcsőjében születettél és nevelkedtél. Csodálkozom rajta, hogy egy pannon, az Alpokon túl született ember hogy tud ilyen választékosan, ilyen kiváló latinsággal írni. *Ha a szellemi erőidet veted latba, célhoz segítenek.*⁶⁷ Aki elszánt, annak semmisen nehéz, a távoli szkíták között született a bölcs Anakharsisz⁶⁸, és a Pannónia és Dalmácia határán született Szent Jeromos⁶⁹ eléggé bizonyítják, hogy nem azt kell nézni, ki hol él, hanem, hogy milyen elvek szerint éli életét, nem az a fontos, hogy hol született, hanem, hogy hol nevelkedett. A te leveleidben egyetlen egy barbár szó sem dörög, nyomát se lehet látni semmiféle vásári közönségességnek, a mondanivaló a szavakhoz, a szavak a mondanivalóhoz igazodnak: a komoly dolgokat tréfákkal vegyíted, a szigort, mint valami fűszerrel, vidámsággal enyhíted. Amilyen vagy tenmagad, olyanná akarod tenni pártfogoltjaidat is, hogy aranyozottá, vagyis az igazi aranyszamárhoz hasonlóvá váljanak.⁷⁰ Felőlük még nem könnyen ígérhetek semmi biztosat, mivel még olyan képlékeny korban vannak, amelyben, ha nem is bukik el valaki, meginog, de azért azt meg merem ígérni, sőt meg is fogadom, hogy az a bizonyos idősebbik annyira előre fog haladni az irodalmi tanulmányokban, amennyire se te, se pedig szülei álmodni se mertétek.⁷¹

⁶⁷ Sallust. De coni. Cat. 51. Kurcz Ágnes fordítása. (A szállóigévé vált mondat Caesar szenátusban elmondott beszédéből származik.)

⁶⁸ Mitikus szkíta herceg, aki a Kr. e. 7. században Görögországba utazott, hogy a görög műveltséget is megismerhesse.

⁶⁹ Kr.e. IV. századi egyházatya, a hagyomány szerint a dalmáciai Stridonban (ma Štrigova, Horvátország) született.

⁷⁰ Az Apuleius-féle *Aranyszámár*ra utal.

⁷¹ Itt Gibárti Keserű Mihályról, Gibárti Keserű István alnádor fiáról van szó.

Méltán hullat majd a fiú atyja örömkönyveket, amikor a fia tehetségéről szóló levelemet föl fogod olvasni neki. Mindennap újabb tanújelét adja ugyanis majdani érényének, és már felcsillannak ragyogó tehetségének szikrái. Majd egyszer ragyogni fog a pannonoknál műveltségének fénye, én pedig a jövőben is segíteni fogom ezt a tehetséges ifjút, hogy a csúcsra kerülhessen. Soha se leszek rest, ha a magasabb tudomány iránt lesz fogékony, ugyanis azok, még ha csökkentett formában is, a grammatikusra tartoznak, így a mi tevékenységi körünkbe is. A közeljövőben felülvizsgálom majd, hogy mit tegyen és milyen ösvényen induljon el. Ő Theopomposz példájára nem a sarkantyúnak, hanem a zabláznak van híjával, így szemlélteti az a filozófus, a másik Ephorosz hibáját, akiben kevés volt az elhivatottság.⁷² De ennyi elég pártfogoltjaidról! Irodalmi leveleidből jól tudom, mennyire kíváncsi vagy már Plinius kiadásomra, amelynek már eddig is sok egymást követő, kellemes és magányos órát szenteltem, mikor a szöveget javítottam és a széljegyzeteket írtam. Ebben az ügyben biztosítalak hűségemről, meglátod, hogy inkább tettel, mint szóval teszek majd eleget óhajodnak. De szükséges, hogy előbb elkészítsem és kinyomtattassam kommentáromat, nehogy többféle kötelességgel málházzam föl magam. A munkálatok a nyomdász szerint egy hónapon belül befejeződnek majd, művem napról napra növekszik kezeim között, de a késlekedéssel együtt gyászom is nő, így a kommentár naponta új színekkel lesz árnyaltabb, és nem éppen hétköznapi fűszerektől ízes. Hogy könnyelműségemet nyugodt szívvel viseld, küldök neked egy műhelyemben készült könyvecskét. Ahogy a mi régi mondásunk tartja, az Africus mindig hoz valami újat, így Beroaldó is mindig valami újat alkot, nehogy az öregségtől és a mozdulatlanságtól elhervadjon. Olvasd végig a művecskét, örömet találod majd benne! Nem fogod azt mondani, rá, hogy kár volt a lámpaolajért és fáradságért, és meg fogod vallani, hogy nem tartozik azon könyvek közé, amelyeket kézbe venni sem érdemes. Láthatod, hogy a veled való beszélgetés édessége milyen messzire ragadott engem és tett röviden szóló helyett szószátyárrá, és noha lakonikus tömörséggel, vagyis spártai szófukarsággal akartam veled értekezni, ahogy a régi igében áll, a gerlénél is beszédesebb lettem.⁷³ Hogy ne keresd tovább honnan ered ez a közhely, olvasd el a könyvet és tudd meg, ha ismerted már, bocsáss meg. Légy üdvözölve te a művelt emberek díszé és támogatója, és úgy szeress, ahogy szeretlek. Kelt Bolognában, az Úr 1499-ik esztendejében, december 21-én.

⁷² Itt Theopomposzról és Ephoroszról, Iszokrátesz tanítványairól van szó. Ezt a fordulatot Beroaldo már felhasználta 1496-ban kelt, Csulai Móré Fülöpnek szóló, Cicero *Tusculumi beszélgetések-kommentárja* elé írt ajánlólevelében. (Bologna, Benedetto d'Ettore Faelli, 1496, H 5323 = 294; CIH 1031, ISTC Nr. ic 0064000; MTAK Inc. 345). „Isocrates ille summus disciplinae rhetoricae professor... super discipulis duobus Theopompo atque Ephoro ita diudicabat: ut alteri frenis, alteri calcaribus opus esse dicitaret.” (Iszokrátesz, az igen híres rétorika professzor így vélekedett két tanítványáról, Ephoroszról és Theopomposzról, hogy az egyiknek zablára, míg a másiknak sarkantyúzásra lenne szüksége.)

⁷³ A közhelyet úgy látszik kedvelték a humanisták, mert Rotterdami Erasmus *Adagiájában* is szerepel. (1.530)

2.

1500. augusztus 13. *Filippo Beroaldo Apuleius-kommentára Váradi Péterhez szóló záró sorai.*

(Kiadása: *Commentarii a Philippo Beroaldo conditi in Asinum Aureum Lucii Apulei.* Bologna, Benedetto d'Ettore Faelli, 1500. HC 1319, ISTC Nr. ia00938000, CIH 274, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, [=MTAK], Ráth F 1531.)

Finis Commentariorum

Habes antistes Maxime commentarios Apuleianos Filippea incude formates et succisivis lucubrationibus absolutos, qui si faciunt ad stomachum litteratorum et cumprimis tuum, si tibi probantur, tuisque similibus in caelo sum. nec operae sit iactura, bonasque horas bene collocatos esse gaudibundus exulto. Vale et hoc quicquid est muneris litteratorii ea hilaritate benignus cape, qua lucubrationes id genus nostras capere consuevisti, qui cum maximis ipse studiis polleas, nostra sitienter amplecteris. Lectio Asini Apuleiani nimirum speculum est rerum humanarum, istoque in volucro effecti nostri mores, expressaque imago vitae quotidianae conspicitur. Cuius finis et summa beatitas est religio cultusque divinae maiestatis una cum eruditione copulata connexae. Iam vale decus antistitum et commentarios hosce una cum asino aureo consertos perlege, quo plane opere Lucius noster magiam asserere eaque rerum omnium potentissima ostendere pro virili parte contendit.

A levél magyar fordítása:

A kommentár vége

Vedd hát Filippo üllőjén formált és folytonos virrasztás során készült Apuleius-kommentáromat, amely ha a művelt embereknek, de különösen neked és a hozzád hasonlóknak kedvére lesznek, az egekben fogom magam érezni, munkám sem lesz hiábavaló, örömmel fogom ünnepelni, hogy a rászánt órákat jól töltöttem el. Légy üdvözölve, és ezt az irodalmi ajándékot, bármilyen legyen is, olyan szívélyesen, jóindulattal fogadd, ahogyan efféle éjszakai virrasztásaim során írt műveimet szoktad, te, aki magad is kitűnsz tanulmányaiddal, és műveimet szinte szomjazva kedveled. Az apuleiusi számár olvasása az emberi tulajdonságok csodálatos tükrét nyújtja, amelynek belsejében erkölcsünk kifejezése és mindennapi életünk képe látható. A mű végkicsengése, azaz a legfőbb boldogság a vallásban rejlik, és az isteni fenség tudománnyal összekapcsolt tiszteletében. Légy hát üdvözölve te főpapok dísze és olvasd el az Aranyszámárhoz fűzött kommentáromat, amelyben a mi Luciusunk ifjonti erejéhez mérten törekszik bemutatni a mágiát és mindenféle csodálatos dolgokat is.

JÁNOS VÉBER

Die Freundschaft zwischen Filippo Beroaldo, dem älteren und Péter Váradi

Die Verbindung zwischen Filippo Beroaldo dem älteren und dem ungarischen Humanisten, Péter Váradi (u. 1450–1501) ist seit vielen Jahren bekannt, weil Beroaldo sein *Apuleius-Kommentar* (Bologna, Benedetto d'Ettore Faelli, 1500, HC 1319, ISTC Nr. ia00938000, CIH 274) mit einem langen und interessanten Brief dem ungarischen Humanisten widmete. In den fünfzig Jahren publizierte Eugenio Garin einige Briefe von Beroaldo aus einem italienischen Kodex. Unter diesen befindet sich ein anderer Brief an Péter Váradi, der für die ungarische Literaturwissenschaft bisher unbekannt bleibt. In diesem Aufsatz werden diese Briefe und die Freundschaft zwischen Beroaldo und Váradi bearbeitet. Der Widmungsbrief zum *Apuleius-Kommentar* ist besonders interessant, weil er viele persönliche Informationen über Péter Váradi enthält. Beroaldo wusste verhältnismäßig viel über Péter und seine humanistische und politische Tätigkeit. Diese Informationen stammten aus den ungarischen Beroaldo-Schülern, die mit Unterstützung von Péter Váradi in Bologna studierten. Leider kennen wir nur diese, vom Beroaldo geschriebene Briefe an Váradi, obwohl Váradi einige Briefe an Beroaldo auch schreiben sollte. Leider in der erhaltenen und bekannten Briefsammlung von Váradi gibt es keinen Brief an Beroaldo. Beroaldo lobte die lateinischen Briefe von Péter Váradi auch, der unter in- und ausländischen Zeitgenossen sehr bekannt und beliebt waren. Am Anhang des Aufsatzes sind der lateinische Text und die ungarische Übersetzung des zweiten, bisher unbekanntes Briefes, sowie der unpublizierten Schlusszeile des *Apuleius-Kommentars*, die auch an Váradi adressiert sind, mitgeteilt.

FEHÉR KATALIN

Reformkori prédikációk és beszédek a nevelésről

A reformkorban a politikai élet megélénkülése, a művelődési igények növekedése nyomán a társadalom szélesebb rétegei váltak rendszeres olvasókká. A felvilágosodás időszakához képest jóval több hírlap, folyóirat, és könyv jelent meg magyar nyelven. Ennek ellenére, ugyanúgy, mint a felvilágosodás korában, még mindig az egyházi beszéd, a prédikáció maradt a nyilvánosság legfőbb fóruma, hiszen az ország lakosságának 79 százalékát kitevő parasztság nagy része analfabéta volt. A prédikáció azokat is bevonta a közügyekről való közös gondolkodásba, akik az egyéb lehetőségekből – éppen írástudatlanságuk miatt – kimaradtak.

A katolikus és a protestáns papság még a reformkor időszakában is igen jelentős, és nagy befolyással bíró értelmiségi rétegnek számított. Olyan értelmiségiekről van szó, akik egyszerre voltak európaiak, és hazájuk sorsáért aggódó patrióták, akik külföldről hozott tudásukat, itthoni tapasztalataikat a reformkor szolgálatába állították. Természetesen nem minden pap volt ilyen, de a fennmaradt prédikációk arról tanúskodnak, hogy sokan voltak köztük, akik egyházi beszédek révén, széles körben terjesztették a reformeszméket. „Kiáltó szó vagyunk a pusztában” fogalmazta meg a papok szerepét a közéletben az egyik reformkori szerző.

Az alkalmi prédikációk, temetési beszédek lehetőséget teremtettek arra, hogy a legkülönbözőbb témákról fejtsék ki nézeteiket. A temetéshez, vagy egy ünnepi eseményhez kapcsolódó prédikáció társadalmi eseményszámba ment ebben az időben. Egy-egy nevezetes ember temetésén például a kiterjedt rokonságon kívül ott volt az elhunyt háza népe, cselédsége, alárendeltjei, egykori tisztviselőtársai, barátai, a közeli iskola diáksága; férfiak és nők, öregek és ifjak többnyire vallási hovatartozásra való tekintet nélkül. Olyan eseteket is ismerünk, amikor a temetési beszéd valóságos színjátékká alakult, egyes részeit énekbetétek vagy versek választották el, amelyeket a diákság adott elő. A nagyszámú közönség előtt elhangzó ünnepi vagy temetési szónoklatokat tehát jól ki lehetett használni egy-egy aktuális, sokakat foglalkoztató gondolat felvetésére és részletes kifejtésére is. A prédikációk témái igen változatosak voltak. E beszédek többsége kéziratos formában maradt ránk, de sok közülük nyomtatásban is megjelent. A szóban elhangzott beszédek természetesen nagymértékben különböztek a cenzúrázott nyomtatott változattól, elhangzásukkor a szónokok nyilvánvalóan sokkal nyersebben mondhatták ki gondolataikat. Ha lehántjuk róluk, még a reformkorban is „kötelező”, gyakorta cikornyás, dagályos fogalmazást, sokszor kerek gazdasági, politikai, művelődési, természettudományi, történelmi értekezést kapunk, mely a korszak nagyonnis aktuális

problémáit elemezte. A távoli vidékeken, kis településeken szolgáló papok közül sokan feladatuknak tekintették a hasznos ismeretek terjesztését, a falusi nép felvilágosítását. A prédikációra úgy tekintettek, mint a számukra rendelkezésre álló egyetlen közlési lehetőségre, amelyet igyekeztek is kihasználni.

A beszédek témái között gyakran bukkan fel a nevelés. A 19. század 30-as, 40-es éveiben a katolikus és protestáns papoknak nagy szerepük volt abban, hogy a nevelésre vonatkozó reformeszmék eljutottak az emberekhez, köztük az írástudatlanokhoz is. A papság egy, a társadalmi reformok iránt érdeklődő része felismerte, hogy a reformok, így a nevelésügyi reformok szükségességéről is, meg kell győzni a híveket. Számos ilyen jellegű beszéd hangzott el a templomokban különböző jeles események, vagy temetések alkalmával. Ezek többsége kéziratban maradt fenn, de sokat ki is nyomtattak. Az egyházi beszédek értékes adalékokkal szolgálnak a hazai neveléstörténeti kutatások számára arról, hogy a reformkorban milyen jellegű nevelésügyi kérdéseket tartottak annyira fontosnak, hogy széles hallgatóság előtt, nyilvánosan beszéljenek róla. A széles közönséghez szóló templomi és temetési beszédekben a papok próbáltak megmagyarázni a hallgatóságnak olyan nagy horderejű, a reformkorban előtérben álló kérdéseket, mint a nép tudatlanságának megszüntetése, művelésének szükségessége, a népiskolák állításának fontossága, a tanítók megfelelő képzése.

A beszédek hatását nehéz felmérni, hiszen csak feltételezéseink lehetnek a hallgatóság nagyságáról és összetételéről. Azt azonban tudjuk, hogy a templomi és halotti beszédek hallgatósága korra, nemre, társadalmi helyzetre való tekintettel meglehetősen heterogén volt. Férfiak, nők, gyermekek, idősek és fiatalok, írástudók és analfabéták, nemesek, mesteremberek, földművelő parasztok hallgatták ezeket a beszédeket.

Szűkebb közönséghez szóltak azok a beszédek, melyeket iskolákban mondtak el, különféle jeles események, tanévnyitók, vizsgák, ünnepségek, tanári beiktatások alkalmával. A szónok itt az iskola igazgatója vagy valamelyik tanára volt, a hallgatóság pedig az iskola tanáraiból, tanulóiból, szüleikből és városi előkelőségekből állt. A hallgatóság összetétele lehetővé tette a magasabb szintű eszmefuttatást, érvelést és véleménynyilvánítást, hiszen a célközönség, a hallgatóság, a képzetebb városi lakosok közül került ki.

A továbbiakban a hatalmas reformkori anyagból válogatva elemzünk néhány jellemző nevelési tárgyú egyházi és iskolai beszédet, abból a célból, hogy bemutassuk, milyen témák foglalkoztatták a szónokokat, milyen eszmék jutottak el a hallgatóságához.

Prédikációk. Beke Sámuel zilahi református lelkész¹ nyomtatásban megjelent prédikációiban² gyakran nevezte magát néptanítónak. A szószerket közéleti fő-

¹ Beke Sámuel (1803–1836) református lelkész. Tanulmányait a zilahi és a kolozsvári református kollégiumban végezte, majd a Bethlen család udvari papjaként működött Bethlenben. 1828-tól haláláig Zilahon lelkész.

rumnak tekintette, és legfőbb feladatának azt tartotta, hogy a prédikációt, mint a népnevelés szerinte leghatékonyabb szöcsövét arra használja, hogy a kor haladó gondolatait közvetítse a szélesebb közönségnek, köztük az írástudatlan rétegeknek is.³ Több prédikációjában is találunk nevelési vonatkozású részeket.

1828-ban jelent meg *A tudomány világosság* című beszéde, amelyet az „Evan-gelico Reformátum Nemes Gymnasium Iskolai Esztendeje kezdetének alkalmazhatóságával” mondott el.

Az emberi élet rendeltetése – Beke szerint az –, hogy „értelmesen, azaz: a dolgok természetével megegyezőleg cselekedhessünk”. A tudomány feladata, hogy feltárja az emberek számára a természet és a társadalom felszíni jelenségei mögött rejtőző titkokat. Aki nem tanul, nem is képes világosan látni és gondolkodni. Nézete szerint a tudás, a megismerés, a világosságot teremtő tudomány arra szolgál, hogy az ember méltó tagja lehessen a társadalomnak, hogy „polgári Jussai” világosak legyenek számára. A gondolkodó, tanult ember „méltó jussal kívánja meg a társasági főhatalomtól, hogy őtet emberi rendeltetéséhez képest testi-lelkiképpen boldogítsa, tökéletesebbítse, világosítsa, hogy a gondolkodást és szólást, ezt a lélek szabad létezését tőle el ne fojtsa, sérelmeit orvosolja”. Aki tudatlan, azt könnyű „vakon vezetni” vagy „erőszakkal hajtani”. „Hol a köznép vak tudatlanságban tartatik,” – állapítja meg Beke, ott nép „az uralkodó kényének játéka, a tisztviselők henye csalárdságának adózója, lelki testi nyomorékja”. A tudás legfőbb haszna tehát az, „hogy a setétség ártalmaitól megszabadít, – ellenben polgári szent jus-sainkkal megismerkedtet”.

„Áldott jótéteményűek a társaságra nézve a világosító és melegítő tudományok, melyek a hazának és nemzetnek kötelelességeiket tisztán esmerő s híven betöltő főket... nevelnek”. Beke Sámuel a tanulás és a polgárosodás között tehát közvetlen összefüggést lát.

1834-ben, a kolozsvári Farkas utcai templomban mondta el „Igazság és tévely-gés” című prédikációját nagyszámú hallgatóság előtt. A beszéd hatalmas sikert aratott, kéziratot másolatokban terjesztették, így maradt fenn.⁴ A viharos erdélyi országgyűlés alatt elhangzott „templomi elmélet” (ahogyan Beke fogalmaz) tartal-mazza mindazokat a gondolatokat, amelyekért a reformellenzék küzdött.⁵

² Nyomtatásban megjelent prédikáció: *A közönség keserve három énekben. Pataki Sámuel végső tisztességtételén.* Kolozsvár, 1824.; *A tudomány világosság. Egyházi beszéd.* Kolozsvár, 1828.; *Em-lékbeszédék néhai id. Zilahi új. Kiss Ferencz és Kiss Ferencz né végtisztességtételekre.* Kolozsvár, 1832.; *Sírjatok a sírókkal. Gyászbeszéd Kiss Katalin felett.* Kolozsvár, 1832.; *Imádságok br. Bánffy Sarolta felett.* Kolozsvár, 1834.; *Vasárnapi beszédei I–II.* Kiadta Nagy Ferenc. 1837–1840.

³ Vö: BENKŐ Samu: *Beke Sámuel élete és halála.* In: *Uő: A helyzetudat változásai.* Bukarest, 1977. 151.

⁴ „Beke Sámuel két elmélkedése. Igazság és tévelygés.” ff. 1–9. OSZKK Quart. Hung, 1966. Meg-jelentetésére a kor cenzúráviszonyai közt gondolni sem lehetett.

⁵ Feltételezések szerint Beke korábbi liberális-demokratikus szellemű prédikációi adták az ötletet a reformmozgalom vezetőinek, hogy éppen őt kérik fel az országgyűlés ideje alatt e beszéd meg-tartására.

Mint 1828-as beszédében, Beke itt is abból indul ki, hogy a tanulás, a nevelés mennyire fontos a helyes a gondolkodás kialakításában, mely az értelmes cselekedetek alapja. „Az ember nem születik, hanem lesz, s amivé lesz, jobbára a nevelés által lesz” – szögezi le. Erőteljesen bírálja kor nevelési-oktatási rendszerét. A társadalom szűk rétegei jutnak csak iskolába, és akik részesülnek is az oktatás áldásaiban, azok sem nyerne sokat, hiszen a nevelés során nem fejlesztik egyformán „a testi-lelki tehetségeket”. „Ha a lélek míveltetik is, a test parlagon hever, mintha az ember egyedül szellemi lény, egyedül lélek, nem pedig test is volna”. Haszon-talan ismeretek tömegét sulykolják az ifjak fejébe, nem törekszenek arra, hogy gondolkodni, helyesen ítélni tanítsák meg a gyermekeket. Olyan tömegeket nevelnek értelmes emberi lényekből, akiket, mivel gondolkodni, és véleményt alkotni nem tudnak, a kormányzat „kénye kedve szerint arra s oda mozgat, hova néki tesszik.” A kormányzat szerint a köznépet tudatlanságban kell tartani, éppen azért, hogy ne is legyen képes helyzetét átlátni. Pedig, ha a társadalmat úgy szemléljük, mint egy épületet, „annak alapját a földművelő osztály teszi, falait a megvetőleg, gúnyral nevezett nép.” Az uralkodó, aki mindent meghatároz, csak az épület tetejére biggyesztett „gomb, csillag, csak cifraság, nélkülek talám ellehetnének” – vallja Beke. Nincs jobb véleménnyel a nemességről sem. Nézete szerint a nemesek ingyenélők. Születési előjogaikra hivatkozva „ingyen hevernek, pazarolnak,” semmi hasznos tevékenységet nem végeznek.

A prédikáció utolsó részében Beke javaslatokat fogalmaz meg. Nevelni, tanítani kell az embereket, meg kell tanítani őket gondolkodni, ítélni, cselekedni saját maguk és a köz érdekében. „Nyissuk fel szemünket, mert azért adá Isten őket, hogy lásunk velök, s ne engedjük magunkat mástól vakíttatni.” – vallja.

Egy másik prédikációjában,⁶ melyet 1835. április 26-án mondott el a zilahi református templomban V. Ferdinánd trónra lépése alkalmából, még tovább ment. A trónra lépő uralkodó feladatairól szólva azt hangsúlyozza, hogy „a fejedelmek csak a polgári társaságnak megbízottjai, kikre azok a közakarát végrehajtását bízzák.” Figyelmezteti a császárt, hogy nem azok a nagyok, akik „sokakon uralkodnak, hanem kik befolyhatásuknál fogva sokakat szolgálnak.”⁷

Beke Sámuelnek az előbbieken ismertetett prédikációiból olyan polgári eszméket ismerhetett meg a zilahi és a kolozsvári templom közönsége, melyek felvetődtek a pozsonyi országgyűlési ifjak társaságában, a kolozsvári kaszinóban, a sajtóban, könyvekben, és mindenütt a reformkori Magyarországon. Olyan emberekhez is eljutottak így ezek az eszmék, olyanokat is gondolkodásra készítettek, akik nem tudtak olvasni.

⁶ „Beke Sámuel két elmékedése. A keresztyén tisztviselők szép hivatása.” OSZKK Quart. Hung. 1966. ff. 9–22.

⁷ E prédikációja miatt Beke Sámuel perbe fogták, eltiltották a templomi szolgálattól. A hosszú, egy évig tartó egyházi eljárás végén ugyan felmentették, de ezt követően világi bírósági ügy is indult. A tüdőbajjal küzdő Beke azonban ezt már nem érte meg, a sok izgalom sietette halálát.

A Salamon József által szerkesztett *Erdélyi Prédikátori Tárban* jelent meg Herepei Károly református lelkész „Oskola –alapításra buzdító beszéd”⁸ című prédikációja, melyet 1832. május 6-án mondott el a kolozsvári „külső református templomban”.

Herepei Károly⁹ kiváló szónok volt. A kortársak emlékezete megőrizte, hogy egy-egy beszéde alkalmával olyan tömeg gyűlt össze, hogy sokan, akik a templomba nem értek be, az utcán hallgatták szavait.

Beszédében abból indul ki, hogy míg külföldön „a világosodás szép napja magasra hágott” addig hazánkban „a nép között nagy tudatlanság és setétség uralkodik.” Külföldön az ország lakosainak jelentős része tanul, művelődik, nálunk „maroknyi kicsin” csoport részesedik a művelődési javakból. Nálunk a szegény emberek gyermekei „magokra hagyva nőnek mint a mezei burján”, hiszen nem járnak, nem járhatnak iskolába. Nem azért, mintha a szegény szülők „nem kívánák gyermeköket” iskolába járatni. „De van egy nagy ellenség, mely hatalmasabb mindennél, és ez a szükség.” Szülők nagy tömegei alig tudnak gyermekeiknek „egy falat kenyeret nyújtani, nemhogy még lelki művelődésekre ügyelhetnének.” Ezért a legfőbb feladat iskolák állítása „ahol mindkét nemen lévő gyermekek a lehető legjobb móddal ingyen taníttassanak.”

Herepei, mint pap, a „meggyőzés fegyverét” használhatja csak, hogy híveit az iskolák állításának „nagy hasznáról, s boldogító befolyásairól” meggyőzze.

„Az oskolák az emberi művelődésnek mívhelyei, s ezek nélkül társasági együtt-létünk nem egyéb, mint egy gyülevész ember-csoport állati sereglése” – vallja. Történeti példákon bizonyítja, hogy nagy uralkodóink (Szent István, Mátyás király, Bethlen Gábor, Mária Terézia) mind törekedtek arra, hogy az oktatásügy fejlődjön. Most is ezt kell tenni. Ha az uralkodó nem segít, társadalmi összefogásból kell megteremteni a népiskolákat. „Elkerülhetetlenül szükséges, hogy minden faluban és városban apróbb gyermeknevelő-előoskolák legyenek” a szegény nép gyermekei számára. Ezekben az iskolákban fejleszthető ki a nép gyermekeinek értelme, de itt „szelídülnek erkölcssei is”, hiszen „amint világosul a fő, úgy melegül a szív” – vallja Herepei. A gyermek lelke „olyan, mint egy tiszta papíros mellyre még semmi sincs írva, de amellyre akármit lehet írni; szíve mint egy lágy anyag a mester kezei között, melyből az tetszése szerint angyalt vagy ördögöt formálhat.” Éppen ezért kellene a jó tanítók és jó iskolák, hogy azokban jó embereket, igaz hazafiakat, hasznos polgárokat neveljenek a hazának.

Egy város, egy közösség is sokat tehet azért, hogy a szegény nép gyermekei tanulhassanak. Közadakozásból fel lehet építeni, és működtetni lehet egy népiskolát. Felszólítja a hallgatóságot, hogy mindenki erejétől függően áldozzon erre a célra.

⁸ HEREPEI Károly: *Oskola-alapításra buzdító beszéd.* = Erdélyi Prédikátori Tárb II. füzet. 1834. 124–152.

⁹ Herepei Károly (1802–1871) református lelkész, tanár, az akadémia levelező tagja. Tanulmányait Kolozsváron, Marosvásárhelyen és Nagyenyeden, majd Bécsben és Göttingában végezte. 1825-től Kolozsváron papként, 1834-től a Kolozsvári Református Kollégiumban, 1835-től a Nagyenyeden működött tanárként. 1841-ben Vízaknára hívták papnak. Itt működött haláláig.

Ha az ország más városaiban és falvaiban is így tennének „eljön az a boldog idő, mikor a magyar haza áldott földjén minden falu kebelében jól elrendezett nemzeti iskolák lesznek, mikor az értelmesség és világosodottság olly közönséges lesz, hogy mindenki legalább írni olvasni tud, mikor a magyar paraszt gazdasági könyvekből tanulja meg, mint kelljen saját földjét jobban művelni, s az innep napokon vagy hosszú téli estéken felesége s értelmes gyermekei közt karikában ülve hazai hírlapokból olvassa előttök a bel-és külföld nevezetesebb történeteit.” „Higyjétek – folytatja a szónok, és hitetek legyen munkás. Építsetek iskolákat a köznép gyermekei számára!”

Talán ez a prédikáció is hozzájárult ahhoz, hogy tíz évvel később felépülhetett a hidelvei népiskola, melynek felszentelése alkalmával, 1843. november 5-én, Herepei Károly öccse, a szintén református lelkész Herepei Gergely prédikált, aki szintén kiváló szónok, a közügyek, köztük a nevelésügy iránt elkötelezett aktív közéleti ember volt.¹⁰

A prédikáció¹¹ elején a lelkész köszönetet mond mindazoknak, akik hozzájárultak a népiskola felállításához, így a református egyháznak, a városnak, és azoknak a magánembereknek, akiknek adományai révén felépülhetett az iskola. Megemlíti, hogy ezelőtt tíz évvel ő házról házra járva apródonként gyűjtötte össze a szükséges összeg egy részét. Mint az iskola egyházi felügyelője, személy szerint fontosnak tartotta, hogy ne csak egy iskolaépület emelkedjen a semmiből, hanem egy olyan intézmény, mely sokféle célt szolgál, nemcsak a tanítást. Felismerve, hogy egy iskola nemcsak a gyermekek oktatását, nevelését, hanem a felnőttek művelését is szolgálhatja, úgy rendelkezett, hogy az új iskolában a minden reggel és este tartott istentiszteleten ne csak a gyermekek, hanem szüleik, és a környék idősebb lakosai is részt vehessenek. Hogy lehetőséget teremtsen „a legszegényebbeknek is azon jótétemény használására, melyet a hasznos könyvek olvasása nyújt” olvasó társaságot alapított, könyveket vásárolt, és egy kis népkönyvtárt alapított, melyet az iskolában helyezett el. Itt minden vasárnap bárki, gyermek és felnőtt helyben olvashat, vagy kikölcsönözheti a könyveket. Áll tehát a népiskola, mindenki hasznára. Kéri ezért a szülőket, „akiknek igen nagy befolyások van a gyermek jövődjére”, hogy küldjék gyermeküket az iskolába, hogy ott „ott szívét nemes érzésekkel, lelkét, értelmét hasznos ismeretekkel gazdagítsák”. Megjegyzi, hogy vannak szülők, „kik e legszentebb kötelességüket elhanyagolják, semmibe veszik”, pedig ez nagy bűn. Hangsúlyozza, hogy a most felépült iskolában ingyenes a tanítás, ezért kéri a legszegényebb szülőket is, hogy ne gátolják gyermekeik iskolába járását.

¹⁰ Herepei Gergely (1807–1859) református lelkész. Tanulmányait Kolozsváron végezte, majd Pesten mérnöki oklevelet szerzett. A családi hagyományokat követve teológiai tanulmányokat folytatott a marburgi és a göttingai egyetemen. Előbb Désen, majd 1835-től haláláig Kolozsváron működött lelkészként.

¹¹ HEREPEI Gergely: *A hidelvei népiskola felszentelése alkalmával mondott beszéd. 1843. nov. 5.* In: HEREPEI Gergely: *Beszédek.* Kolozsvár, 1846. 181–197.

Szól a „statushoz” is. Véleménye szerint „a nép erkölcsi és értelmi alásüllyedésének a nevelés és oktatás hiánya az oka” Nézete szerint az állam kötelessége gondoskodni a népnevelésről. Kárhóztatja azokat, „kik úgy hiszik, hogy a társaság érdekében van az, hogy a nép tudatlan legyen, mert csak szolgákra, kik engedelmeskedni tudnak, s nem emberekre, kik jogaikat ismerik, van szükség.” Rettenetes, vétkes és esztelen az a nézet – fakad ki – mely oly sokáig uralkodott, és mely a nép-oktatást nem fejlesztette éppen azért, hogy a jogait nem ismerő, tudatlanságban tartott népet engedelmességre kényszerítse. Az államnak érdeke, hogy áldozzon a nép művelésére, mert tudatlan, állati sorban élő tömegek nem képesek a kor magas gazdasági igényeinek megfelelni. A népiskolákban az alapvető ismeretek mellett a gyermekek megtanulhatják a korszerű gazdálkodás alapjait is. Erőteljesen hangsúlyozza, hogy milyen sok múlik a falusi tanítókon. Legyen a tanító „a status szolgája”. Az „ángol parlament”-re hivatkozva, ahol nemrégiben kimondták, hogy a tanítói hivatal a legszebb, de egyben az állam szára legszükségesebb hivatal is, követeli, hogy nálunk is az állam képezze és fizesse a tanítókat.

Végül magához az új iskolaházhoz szól: „falaid között békesség lakozzék, légy te a tiszta tudománynak, erkölcsösségnek, és vallásosságnak plántaiskolája. Nevedjenek itt a hazának értelmes, jó és hasznos polgárai.”¹²

Herepei Gergely a továbbiakban is szíven viselte a hidelvei népiskola sorsát. Pár évvel később az iskola „közmegevizsgáztatása” alkalmával tartott prédikációjában a szülőkhöz szólt.¹³ Abból indul ki, hogy a szülői házban kapja a gyermek az első benyomásokat, amit ott lát, az egész életére nézve meghatározó. A szülőknél „kötelességek minden tettek, sőt szavakra is vigyázni, hogy a gyermek rosszat ne tanuljon”. Sok szülő azért nem küldi gyermekét az iskolába, mert úgy gondolja, a szegény embernek nincs szüksége tudományra. De mi is a tudomány? „A tudomány alatt értenünk kell azoknak a dolgoknak az ismeretét, melyeknek tudása szellemi és anyagi, vagy más szókkal testi és lelki jólétünk előmozdítására, arra, hogy igazán emberi életet élhessünk, múlhatatlanul szükséges.” Ezt a tudományt tanulják meg a gyermekek az iskolában, ahol a „nevelés és tanítás által” észre és erényre tehetnek szert. Hangsúlyozza, hogy az ember „sem eszesnek, sem erényesnek nem születik, hanem nevelés és tanítás által azzá lehet.” Ezért szükséges, hogy a gyermekek iskolába járjanak. Felszólítja a szülőket, hogy küldjék gyermekeiket iskolába. Szól arról, hogy a család szegénysége miatt sokszor a kis gyermekeknek is dolgozniuk kell, vagy kisebb testvéreikre vigyázni, míg a szülők dolgoznak. Néha a távolság, néha a ruházat hiánya gátolja az iskolába járást. Példaként állítja a többi szülő elé azokat a „tiszteletre méltó s jó érzésű szülőket, akik napszámmal keresett kenyereket megvonják a szájuktól, hogy gyermekeiket

¹² Ez a kívánsága teljesült. Még a századfordulón is állt az 1843-ban felavatott iskolaépület, amelynek falai között sok, később Erdély közéletében fontos szerepet játszó magyar tanult. Ma az épület helyén óvoda áll.

¹³ HERPEI Gergely: *A tudatlanság a legnagyobb mótelye egy nép erkölcsi és anyagi jólétének. A hidelvei népiskola közmegevizsgáztatása alkalmából.* In: HERPEI Gergely: *Beszédek.* Kolozsvár, 1846. 199–212.

a tudatlanság baromi állapotjából kiemelik.” Most azonban áll és virágozik a hid-elvei népiskola, „a szegény sorsú szülék könnyítésére”. Ezért a szülők kötelessége, a gyermekeket „az iskolától el nem vonni, el nem tartóztatni, hanem folyamatosan és szorgalmasan járatni.” Felhívja a szülők figyelmét arra, hogy „az iskola csak akkor lehet foganatos a gyermekre nézve, ha maguk a szülék kezét fogják a tanítóval a nevelésben.”

A szülők meggyőzése a gyermekek iskoláztatásáról fontos kérdés volt a reformkorban. A kisebb helységeekben működő lelkészek prédikációi között is találunk olyanokat, melyek a szülők felelősségéről szólnak. Érdekes az az 1834. október 19-én, a szilágysági kis faluban, Kémeren elhangzott beszéd, mely a szülőknek a gyermek jövője alakításában betöltött szerepével foglalkozik.¹⁴

A beszéd elé fűzött rövid bevezetésben az *Erdélyi Prédikátori Tár* szerkesztője paptársaihoz fordul, és arról ír, milyen nagy szerepük van a papoknak a nép nevelésében. Azt írja, hogy a papok néptanítók is egyben. Fő feladatuk, hogy a kor követelményeinek megfelelően járuljanak hozzá a nép „értelmesedéséhez” és „nemzetesedéséhez”. Felszólítja társait, hogy minden kedvező alkalmat – „oskolai esztendő kezdete, examenek, tanítók béállítása, temetések, oskolaház építése” – használjanak fel arra, hogy „a tanulás nélkül maradott szüléket” meggyőzzék a „gyermekeik jó nevelésének hasznos voltáról”, és arról, hogy ne tartsák otthon a már mezei, vagy ház körüli munkára fogható gyermekeket, hanem küldjék őket iskolába. Hangsúlyozza, hogy a helybéli pap nagy tekintély a nép szemében, szavára hallgatnak, tehát ha a pap minden alkalmat felhasznál a szülők meggyőzésére a gyermekek iskoláztatásának fontosságáról, akkor sikert érhet el. Ezért közli a folyóirat a kémeri papnak¹⁵ a szülők felelősségéről szóló prédikációját, mintaként.

A beszéd felépítése logikus, stílusa egyszerű, látszik, hogy a falusi lelkész tekintettel volt hallgatóságának igényeire. Abból indul ki, hogy a neveléstől függ a gyermek jövője, de emellett „a jövő kor jólléte és a hazának boldogsága” is. A szülőknek kötelessége a gyermekek jövőjéről gondoskodni, nevelését, oktatását biztosítani, és ha ezt teszi, hozzájárul a haza jövőjének szerencsés alakulásához is. Az „Anyaszentegyház vagy a Status” által felállított iskolákban „fejlődik a gyermek értelme, s gazdagíttatik egész életekre hasznos esméretekkel”. Ahhoz, hogy a gyermek boldogulni tudjon az életben, szükséges az iskola, hiszen „a tökéletesedő mesterségek fejlődött ész, s írni, olvasni, s számítani tudókat kívánnak”. De a csak földművelésből élő ember sem nélkülözheti a tudást. „Az eke szarva mellett is hasznos és gyönyörűsége az olvasás, kikerülhetetlen a számítás. Az adás-vevés, másokkal tett egyezések, mind feljegyzést kívánnak”, ezért meg kell tanulni írni. Az írás, olvasás, számolás mellett egyéb hasznos ismereteket is szerezhetnek a gyermekek az iskolában, és e tudás birtokában „szebb lesz előttük a természet, kedvesebb a munka, könnyebb akármely mesterség”. Az iskola azonban nem pusztán ismereteket nyújt, hanem „virtuosos érzésekre is fejti a szívet”, az iskolázott ember tehát nem csak okosabb, de jobb is lesz. „adjátok tehát oskolába gyerme-

¹⁴ *Nevelést tárgyazó beszédek.* = Erdélyi Prédikátori Tár IV. füzet 1835. 121–151.

¹⁵ Nevét nem sikerült kideríteni

keiteket jó szülék” – fejezi be prédikációját a kémeri pap, „s járássátok is oda őket szorgalmatosan, hol az ő értelmök hasznos esméretekkel gazdagíttatik, szívük pedig vallásos érzéssel, s jó erkölcsökkel míveltetik.”

Egy másik prédikációjában a szülői nevelés hibáiról szól. Mivel az iskolai nevelés alapjait a szülői házban kell megvetni, ezért nagyon fontos, hogyan nevelik otthon a szülők a gyermekeket. Hiba „a szülék rossz példa adása”, „a szülék közötti villongás”, „a szüléknek szerfeletti szeretete gyermekeik iránt”, vagyis a túlzott engedékenység. Ugyanakkor súlyos károkat okoz a „kemény bánás”, a testi fenyítés, mely a gyermekeket „nem jobbítja, csak tetsző jókká teszi.” Az állandó verés félénkké, emberkerülővé teszi a gyermekeket, ők is durvává, kegyetlenné válnak a gyengékkel, kisebb testvéreikkel s az állatokkal szemben. A verés nem tartja vissza a gyermeket a helytelen cselekedettől, csak éppen titokban, akkor teszi a tiltott dolgot, mikor éppen nem figyelnek rá. „Ravaszok, nyakasok, tartózkodók” lesznek azok, akikkel szüleik durván bántak. Előfordulhat, hogy az „oktalan verés, vigyázatlan plágázás, szerencsétlen pofonütés”, süketekké, akadozó beszédűekké, sőt esetleg nyomorékká teszi a gyermeket.

A prédikáció végén így szól a pap a szülőkhöz: „Szülék! Okos és szeretettel teljes fenyíték által remélhetitek, hogy gyermekeitekből önként engedelmes, szelíd emberszerető, s jóra törekvő emberek váljanak. Nem a durva büntetés, hanem a rossz társaságnak kikerülése és a jó példaadás vihetik véghez, hogy testben és lélekben ép gyermekek nevedjenek fel kezeitek alatt”.

A katolikus templomokban is számos gyermekneveléssel kapcsolatos prédikáció hangzott el a reformkorban. Ezek közül érdemes kiemelni Szepesy Ignác¹⁶ pécsi püspök egyik beszédét, mely a szülőkhöz szól.¹⁷ A püspök már beszéde elején azt hangsúlyozza, „nem elegendő, hogy az embernek teste, egyedül, mint a baromé megerősödjék; enni, inni tudjon, hanem okos ésszel megáldott lelke lévén, tudományra is nagyon szüksége.” A gyermek a számára szükséges ismereteket előbb a szülői házban, majd az iskolában szerzi meg. Megtanulja az „Isten, önmaga, és embertársai iránti kötelességeit”, az erkölcsös élet alapjait. A szülőknek az az elsődendő feladata, hogy megtanítsák még egészen kicsi gyermekeiket arra, „hogy indulatjait zaboláznai tartozik, nehogy másoknak testi lelki javát akadályozza, veszélyeztesse.” Figyelmezteti a szülőket, hogy mindkettőjük felelőssége a gyermek felnevelése, bár „első esztendeiben leginkább az anyja fáradságos és álmatlan ápolására” van szüksége. A későbbi években azonban nem nélkülözheti a gyermek az apa példamutatását, vezetését sem. A püspök hangsúlyozza, hogy „hány apák anyák vannak... kik a gyermekek nevelésre legszükségesebb tudományokban is egészen járatlanok”. A fiatalokhoz, a leendő szülőkhöz szól, mikor azt mondja: „Kik valaha házigazdák, gazdasszonyok, apák és anyák akartok lenni, tanuljátok

¹⁶ Szepesy Ignác (1780–1838) püspök. Tanulmányait Egerben, Pesten és Bécsben végezte, ahol teológiai doktorátust szerzett 1803-ban. Előbb Egerben, 1828-tól Pécsen működött. Pécsi püspökként egyházmegyéje falvaiban magyar német és horvát nyelven prédikálva tanította a népet. Pécsen tanítóképző intézetet, líceumot, könyvtárat, nyomdát alapított.

¹⁷ SZEPESY Ignác: *Egyházi beszédek*. IV. Pécs, 1840. 38–54.

meg a keresztény tudományt, ... írást, olvasást, számvetést, mert ezek nélkül sem leendő gyermekeiteket helyesen nevelni, sem házatokat hasznosan kormányozni képesek nem lehetnek.” Az ifjaknak azt javasolja, tanuljanak „valamely hasznos hajtó mesterséget”, a leányoknak az „az asszonyi nem foglalatosságaihoz tartozó munkák” elsajátítását ajánlja. Felhívja a figyelmüket az egészséges életmódra, hiszen „nincs becsesebb jószág, mint az ép egészség”, a mértékletes, takarékos életre. Úgy gondolja, hogy a gyermekkor „világba lépésünktől számítva, mintegy tizen-négy esztendeig tart”. Eddig az életkorig a szülők irányítják életünket, az ő nevelésük, példájuk döntően befolyásolja későbbi életünket. Tizennégy éves kor után a fiatal már maga kormányozza életét. Az ifjúkor „nem csupán a „vígságnak, mulatságnak, enyelgésnek” ideje. Amit ekkor elmulasztunk, nehezen pótolható. „Nagy nyereség a hasznosan eltöltött ifjúság” – vallja a püspök, a gyermekkortól a házasságig eltelt éveket tudatosan kell felhasználni az önnevelésre, a jövő építésére.

Az *Erdélyi Protestáns Egyházi Beszédek Tára* első füzetében jelent meg Péterfi József református lelkésznek¹⁸ egy beszéde,¹⁹ mely szintén a szülők felelősségével foglalkozik. A beszéd elején abból indul ki, hogy bár minden szülőben megvan a szeretet és a felelősség gyermekei iránt, mégis sokszor előfordul, „hogy a szülők mértéktelen élete, vigyázatlansága indulatos kitörése” megfosztja a gyermeket „az épség s egészség drága kincsétől.” Sok szegény szülő kényszeríti munkára kicsi gyermekeit. Bár a gyermekkorban végzett könnyű ház körüli munka, elősegíti a gyermek fejlődését, „a terhes és huzamos munkára időelőtti kényszerítés nem enged rendes kifejlődést”. Ugyanígy a szülők gondatlansága is sok esetben árt a gyermeknek, „testi épsége lerontását” eredményezi. A magukra hagyott kicsikre ezer veszély leselkedik, melyek nyomán életre szóló sérüléseket szenvedhet. A gyermeki vétkeket sok szülő „dühöngő indulatossággal” kezeli, és ez is sokszor „soha-helyre nem hozható sérelmeket” okoz.

A gondatlanság és durvaság tehát rossz nevelő eszköz, de hasonló károkat okoz „a puha kényeztető nevelés” is, mely „fészket rak a testben a nyavalyáknak.” A „bőséget, gondtalan költést és fényűzést” megszokott gyermekek sem testben, sem lélekben nem egészségesek. Azok a szülők, akik „gyermekeik czifra öltözetére ... költeni nem sajnálnak” de ha a taníttatásukra kell pénzt áldozni, azt „zúgolódva teszik”, kárt okoznak. „Átok a tudatlanság” –vallja a szónok, ez az oka a babonák, az erkölcstelenség terjedésének. „A tudatlanul, babonás eszmékkel felnövő” gyermek nem lesz képes a saját sorsát megfelelően irányítani, boldogtalan élete lesz. Az iskolázásra áldozott összeg „nem porba hányt pénz”, hanem a gyermek jövőjébe történő befektetés. Egy „barom- pásztornak egy marha őrzéséért” jóval többet kell fizetni, mint „a tanítónak a gyermek tanításáért”. Mégis sok

¹⁸ Péterfi József, (1796–1873) református lelkész. Tanulmányait Marosvásárhelyen és Bécsben végezte, majd 54 évig marosvásárhelyi lelkészként működött.

¹⁹ PÉTERFI JÓZSEF: *Nem csak magunkat, de maradékainkat is elvesztjük vétkeink miatt.* = Erdélyi Protestáns Egyházi Beszédek Tára. Kolozsvár, 1847. 33–46.

tehetős szülő sajnálja ezt a pénzt, „és ajkai gúnymosolyra vonulnak az eszelős álom hallatán, mikor iskolák rendezésiről, jobb karba helyezésiről van szó.”

Hibás az az „álladalom” mely „szegény sorsú jobbágyainak hazát, polgári jogot, emberi létezést nem akar engedni”, nem támogatja az iskolák állítását, nem biztosítja a tanítók tisztességes fizetését. Az ilyen állam „átkot von magára” és „átkot készít utódainak is.” „Halljátok meg ezt szülők! Halljátok kisebb s nagyobb társulatok főnökei, atyjai! S oh bár hallanátok ti is, nemzetek, országok kormányzói, s akként cselekednétek!” –fejezi be beszédét a szónok.

A reformkorban, nők temetésén elhangzott beszédek között sok olyat találunk, melyek az asszonyok, feleségek és anyák gyermeknevelésben betöltött szerepével foglalkoznak. A számtalan ilyen beszéd közül egyet mutatunk most be. A beszéd Incze Sára temetésén hangzott el 1836. március 13-án, Kolozsváron.²⁰ E halotti beszéd azért érdemli meg figyelmünket, mert összefoglalja és tükrözi mindazokat a nőkről és a nőnevelésről megfogalmazódott gondolatokat, melyek a reformkorban állandóan napirenden voltak és sokakat foglalkoztattak.

Incze Sára Méhes György református kollégiumi tanár és lapszerkesztő özvegye volt. A család köztiszteletnek örvendett a városban, házuk valódi polgárház volt, amelyben a reformkor polgári eszméi szerint éltek, és nevelték a gyermekeket. A temetés nagy társadalmi esemény volt. Az *Erdélyi Híradó* tudósítása szerint az egész város apraja-nagyja ott volt a templomban, ahol a beszéd elhangzott, és százezrek kísérték ki az elhunytat a temetőbe.²¹

„Egy házhoz vezetlek én titeket atyámfiain” – kezdi beszédét a szónok. „Az a ház, melyhez én vezetlek, egy polgári ház”, hangsúlyozza. Ebben a házban egy olyan polgárasszony élt, akinek egész élete mintául szolgálhat Kolozsvár város polgárai számára. Milyen tehát ez a ház? Milyen a ház asszonya? A ház egyszerűen berendezett, tiszta, rendes. Minden a helyén. „E házba belépve fortepiánót, csinos zsebkönyvgyűjteményt nem találtok”. Bár a zongorázás és az olvasás hasznos eszközök „a lélek művelésére”, ismeri el a szónok, de csak mértékkel. Az az asszony, aki kizárólag szórakoztató olvasmányokkal és zenéléssel tölti napjait, nem képes megfelelni sem feleségi, sem anyai hivatásának. „Az asszony munkásságának mezeje a ház” – vallja a szónok, „de ez koránt sem azt teszi, hogy az asszony csak egy házi állat, kinek a külvilágban sem helye, sem befolyása nem lenne.” Az igazi polgárasszony ugyan házában, és családjá körében él, ez az a hely, „ahol virtusait gyakorolja”, de tevékenységének hatása túlmutat a házán, túl az utcán, a városon, az országon. Ő mint gazdasszony, házát kormányozza, de a jó és okos családi gazdálkodás, melynek ismervei a rend, a pontosság, a takarékoság és a bölcsesség, „nagy befolyást gyakorol a társasági jólétre és a nemzet erősödésére is.” Így tehát az egyszerű polgárasszony részt vesz a nemzet építésében, de nemcsak a jó gazdálkodás, hanem gyermekei helyes nevelése által is. „Az anya a serdülő emberiségnek hazája, oskolája, világa s mindene”. Nem lehet

²⁰ HERPEI Gergely: *A maga házát jól elrendelő keresztyén asszony*. Kolozsvár, 1836.

²¹ Erdélyi Híradó 1836. március 15. 117.

anyának nevezni azt az asszonyt, aki „pénzen fogadott dajkákra bízva gyermekei formálását, nevelését.” Ezzel a mondattal a szerző azokra az a főúri nőkre utal, akik nem maguk táplálják, nevelik gyermekeiket, akik azt hiszik, az anyaság feladata a gyermek világra hozatalával véget ér. A hallgatóság soraiban bizonyára szép számmal voltak ilyenek is. Milyen tehát a jó anya? „egy anyának mindenek felett okosnak kell lennie”, jelenti ki a szónok. A műveletlen, képzetlen anya nem képes értelmes gyermekeket nevelni. „Egy anyának nem elég csak eszméretekkel bírni”, hanem feladata „a szívet nemesíteni, a léleknek jó irányt adni.” Ezt a feladatot is csak az az anya képes ellátni, aki korábban jó nevelésben részesült. Itt tér ki a szónok a korabeli leánynevelés legfőbb hibáira. Hangsúlyozza, hogy a leányokat nem a valódi nemes feladataikra készítik fel nevelésük során, hanem olyan „házi állatokat, egy férfi időtöltésére teremtett szép bábokat” formálnak, akik aztán képtelenek feleségként, anyaként, gazdasszonyként helytállni. Másként kell tehát nevelni a leányokat. Olyan leánynevelő intézetek kellene, melyekben értelmüket formálják, ahol becsületes, hazájukat szerető emberré és polgárrá nevelik őket, ahol megtanítják nekik gazdasszonyi, feleségi és anyai kötelességeiket, és azt, hogy felelősek gyermekeik neveléséért, és így közvetve a haza jövőjéért is.

Külön csoportját képezik a reformkori nevelési tárgyú egyházi beszédeknek a tanárok temetésén mondott halotti prédikációk. Ezek alkalmat adtak a szónokoknak arra, hogy nevelésügy reformjának szükségességét bizonyítsák, a jó tanár tulajdonságait ecseteljék, a korszerű tanítás elveit összefoglalják.

A kortársak véleménye szerint id. Szilágyi Ferenc,²² a Kolozsvári Református Kollégium tudós történelem tanára kiváló pedagógus volt. A történelmet magyarul adta elő, generációkat nevelt a tudomány és a tudás tiszteletére. A felette tartott egyik halotti beszéd,²³ amelyet paptársá, Csiszár Sámuel mondott el, éppen a tudás fontosságáról szól. A szónok történelmi példákon keresztül jut el addig a megállapításig, hogy „a mint terjed a nemzetben a józan értelmesedés,... úgy emelkedik a nemzet felsőbb lépcsőkre minden tekintetben.” Minél több felvilágosodott ember él egy országban, annál magasabb az erkölcsi színvonal, ritkább a bűnözés, erősebb a gazdaság, nagyobb a jólét. „Mert az igaz Tudomány, az igaz világosság semmi országban rosszat nem szült.” De nemcsak a polgároknak kell művelteknek lenniük. „Végzetetlen sokat jelent akármely Státusban, ha annak kormánya mellett, mentől míveltebb emberek állnak.” Ha egy ország vezetői nem az értelemre, hanem csupán „vaspáltájokra támaszkodva” vezetik a nemzetet, azt hiszik, hogy alattvalóik rabok, akiket félelemben tarthatnak. Ha egy ország kormányzatának „a nép tudatlanságban tartása” a legfőbb törekvése, ott a „megelégedetlenség, a belső zivatar uralkodik”. Sok európai nemzet felismerte már, hogy a tudás csak áldás egy nemzetben, tehát a nép nevelése, oktatása nagyon fontos és szükséges a haladáshoz. Amíg ez nálunk nem válik általánossá, addig a tanítóknak

²² Szilágyi Ferenc (1762–1828) tanár. Tanulmányait Kolozsváron, majd Leydenben és Göttingenben végezte. 1794-től Kolozsváron lelkész, 1797-től haláláig a Kolozsvári Református Kollégium történelem és teológia tanára.

²³ CSISZÁR Sámuel: *Halotti beszéd Szilágyi Ferentz úr vég tisztelete megadásakor*. Kolozsvár, 1829.

kell hivatásuk magaslatán állniuk. A jó tanár minden tanítványára egyformán figyel. Nem részesíti előnyben a gazdagokat a szegény tanulókkal szemben, „mert soha nem lehet meghatározni, kiből mi lesz a jövőben.”

A jó tanár alaposan ismeri „azt a mezőt, melyen tanítványainak lelkeket legelteti”, tehát mély szaktudással rendelkezik. De mindez nem elég. „Jó móddal és igaz buzgósággal” kell tanítani. Fontos, hogy „amit tanítunk, azt úgy tudjuk által adni, hogy tanítványaink, mint mi értjük, úgy megértsék.” A „jó móddal tanítani tudás ritka ajándék” –állapítja meg a szónok. A legfontosabb az, hogy fejlesszük tanítványaink „ítélő tehetségét”, mert az életben „több szükség vagydon a dolgokról való helyes ítélet tételre, mint a sok szók rakására.”

De egy tanárnak nem csak tanítani, nevelni is kell, és nevelni leginkább példaadással lehet. Az a jó tanár, akit tudásáért és emberségéért tisztelnek, és példaképnek tekintenek tanítványai. Ilyen tanár volt Szilágyi Ferenc, szögezi le a szónok.

Hasonló gondolatokat fogalmaz meg a tanári hivatásról Szoboszlai Pap István Ercsei Dániel,²⁴ és Könyves Tóth Mihály²⁵ Dobrossy János temetésén.²⁶

Tanári beköszöntő beszédek. Nemcsak diplomokban, hanem iskolákban is hangzottak el a nevelés témakörével foglalkozó beszédek a reformkorban, jeles események, tanévnyitók, vizsgák, ünnepek, tanári beiktatások alkalmával. Ezek a beszédek azért fontosak számunkra, mert a szónok, az iskola igazgatója vagy tanára, többnyire úgy választotta meg témáját, hogy az érdekes legyen a hallgatóság, a képzetebb városi polgárok, szülők, előjárók, tanártársak, sőt a diákok számára. Ezekben a beszédekben olyan nevelésügyi témákat vetettek fel, melyek a korszakban az érdeklődés homlokterében álltak, mellyel foglalkozott a sajtó és a közbeszéd is.

Szász Károly²⁷ a reformkor kiváló erdélyi jogtudósa volt, aki politikai tevékenységével, tudományos munkásságával és tanári működésével egyaránt jelentős sze-

²⁴ SZOBOSZLAI PAP ISTVÁN: *Halotti elmélkedés Ercsei Dániel felett.* Debrecen, 1836.

²⁵ Könyves Tóth Mihály (1809–1895) református lelkész. Tanulmányait Debrecenben és Kassán végezte. 1836-tól lelkész Debrecenben. A szabadságharc alatti szónoklatai miatt 1849-ben elfogták, halálra ítélték, majd az ítéletet 20 évi várfogságra módosították. 1856-ban szabadult, de lelkészi vagy tanári állást ekkor nem vállalhatott. Az egyházközség számvevőjeként később a püspöki iroda vezetőjeként működött Debrecenben. 1863-tól karcagi, 1871-től ismét debreceni lelkész.

²⁶ KÖNYVES TÓTH MIHÁLY: *A közönséges tanító erkölcsi szempontból tekintve világi életében s tanítványai közt. Halotti elmélkedés Dobrossy János úr utolsó tisztességére.* Debrecen, 1839.

²⁷ Szász Károly (1798–1853) jogász, tanár. Tanulmányait a nagyenyedi református kollégiumban végezte, majd Kolozsváron jogot hallgatott. A marosvásárhelyi királyi táblánál volt jurátus. 1817. megszerezte az ügyvédi oklevelet, majd Zeyk János és Teleki Elek gróf nevelőjeként, Bécsben természettudományokat hallgatott az egyetemen. 1820-ban tért vissza Erdélybe. Nagyenyeden tanított jogot. Erdély politikai életében és reformküzdelmeiben jelentékeny szerepet volt A Magyar Tudós Társaság 1834-ben levelező tagjává választotta. Az 1835-ös erdélyi országgyűlésen mint Vízakna követe vett részt a reformellenzék soraiban. Az országgyűlés feloszlata után jogtanári székéből elmozdították, ezt követően a matematikai-fizikai tanszéken működött 1848-ban Eötvös a vallás- és közoktatásügyi minisztérium államtitkárnak nevezte ki. A szabadságharc bukása után börtönbe került. 1851-ben a marosvásárhelyi református kollégiumban oktatott, itt működött haláláig.

repet játszott a 19. század első felében, Erdély közéletében. Külföldi tanulmányainak végeztével 1820-ban tért vissza Erdélybe, amikor a nagyenyedi Bethlen Kollégium helyettes jogtanárnak hívta meg. Elődjének halála után őt lett a jogi tanszék rendes tanára. A kor szokása szerint a frissen kinevezett, mindössze 24 éves professzor tanári beköszöntő beszéde²⁸ tartott a tanulóifjúság, tanártársai és a városi előkelőségek jelenlétében, 1822 őszén. A beszéd stílusa ugyan kicsit nehézkes a mai olvasó számára, ám pedagógiai szempontból igen érdekes gondolatokat tartalmaz. Olyan gondolatok ezek, melyek azokban az években a közgondolkodás előterében álltak.

A fiatal tanár a legfontosabbnak a magyar tanítási nyelv bevezetésének kérdését tartja, a fejlődés fő akadályát a latin nyelv iskolai egyeduralmában látja. Már ekkor megkezdte a magyar nyelv jogaiért való küzdelmét, amelyet azután következetesen folytatott egész pályáján. Szász Károly beszédében hangsúlyozza: a magyar nemzet polgárosodása, fejlődése szempontjából a legfontosabb az anyanyelvű tudomány, irodalom és kultúra kialakulása. Ennek legfőbb gátja az iskolai latin nyelvű oktatás. Nincs lehetősége a fiatalnak magyarul tanulni a tudományokat, ezért kilépvé az iskolából nem is képes anyanyelvén jelentős tudományos és irodalmi alkotásokat létrehozni. Ha az iskolában az elemi foktól az egyetemekig magyarul folya a tanítás, a magyar nyelv és kultúra gyors fejlődésnek indulna, ugyanúgy, mint a fejlett európai nemzeteknél.

Olyan modern pedagógiai elveket is felsorakoztat beköszöntő beszédében, amelyek csak jóval később váltak általánossá az iskolai gyakorlatban. Úgy gondolja, káros, ha túl sok tananyag megtanulására kényszerítjük a tanulókat. A professzor „tanítson mentől kevesebbet” hangoztatja, de fontos, hogy a lényegyet válassza ki, és azt alaposan sajátíttassa el mindenkivel.

Fontosnak tartja, hogy az ifjú „a dolgok értelmét” keresse, ne szajkózza értelem nélkül a tananyagot.

A nevelés kérdéseivel foglalkozva kitér a jutalmazás és büntetés problémakörére. Nézete szerint „a jutalom csak addig érdemi meg ezt a nevet, míg magát szorososan az érdemhez szabja, s egészen el vétette a czéllját, mikor az kapja el a ki leg jobban tud a porba tsuszni.” Szász Károly tehát megveti a szolgálalkú, a jutalomért mindenre kész embereket. Arra inti tanítványait, a jutalmat soha ne tekintsék szorgalmuk, jó magaviseletük bérének. „Az érdem melyet meg lehetne fizetni, nem érdemi meg a fizetést”. Ne a jutalomért tanuljanak, hanem önbecsülésből.

Az iskolai törvények szigorú, következetes betartását kívánja, de úgy véli, nem helyes tanári magatartás az, ha „egy gondolatlan szót, egy pajkosságot, egy ifjú vér hevével felforrott indulat kibuzdulását” aránytalanul súlyos büntetés követ. Az iskolákban szokásos sorozatos megalázó büntetések „egy nagyra termett Cati-

²⁸ *A Juris-Professor. Székfoglaló beszéd a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban. 1822. Kézirat. = Nagyenyedi Dokumentációs Könyvtár. Kézirattár. K 186. Részleteket közöl belőle: SZELÉNYI ÖDÖN: A öreg Szász Károly tanári székfoglalója. = Magyar Paedagógia 1913. 591–597. A beszédet teljes egészében közli a következő kötet: Szász Károly. [Bev. vál és jegyz. KISS Géza–TURNOWSKY Károly]. Bukarest 1955. 265–293.*

linából egy hazaárulót, a hazának jövő tudásából egy tébolyodottat, egy nagy hadi vezérből hegyi tolvajt” formálnak.

Ezt a gondolatsort folytatva tér át szélesebb társadalmi kérdések tárgyalására. Úgy gondolja, a törvények betartása minden polgári társadalom alapja, de a törvények mindenkire, szegényre, gazdagra, parasztra és nemesre egyaránt vonatkoznak. Ő, mint jogtanár arra neveli majd tanítványait, hogy jogászként az életbe kilépve a törvényt mindenkivel tartassák be.

Szász Károly beszédében felvázolja azt is milyen a jó tanár. Úgy véli, a tanár legyen atyja tanítványainak, aki neveli, formálja őket, főként „példával és társalkodással.” A tanár személyisége, az általa mutatott példa nagy hatással van az ifjakra, hiszen a tanár erkölcsi elveket, életeszmenyt is nyújt. Ezt azonban ne csak a tanórán, a tananyag közvetítésével tegye. Fontos, hogy közvetlen kapcsolatot alakítson ki az ifjakkal, beszélgetések során, olvasmányokkal is formálja őket. Barátsággal és szerttel oktasson és neveljen, csak így érheti el célját.

A beszéd bizonyára nagy hatást keltett a hallgatóságban, éppen azért, mert Szász Károly olyan pedagógiai eszméket és elveket hangoztatott, melyek az 1820-as évek elején még újak, szokatlanok voltak. A hallgatóság soraiban ott voltak a tanítványok, a szülők, de ott voltak az egyházi és városi vezetők, és a tanártársak is. Talán már ez a beszéd is hozzájárult ahhoz, hogy egyes kollégák gyanakvással kezdték szemlélni a fiatal jogtanár tevékenységét,²⁹ hiszen Szász Károly nemcsak hirdette az elveket, azok szerint élt is. Több mint három évtizedes tanári működése alatt mindenkor szem előtt tartotta az általa beköszöntő beszédében megfogalmazott nevelési elveket, és igyekezett azokat a gyakorlatban alkalmazni. Egyik volt tanítványa, Kemény Zsigmond író, publicista Szász fölött tartott emlékbeszédében így ír:

„Majd minden enyedi tanuló mintaképe Szász Károly volt. Előadása oly érdekes volt, hogy tündérgyorsasággal repült el az óra. s tanítványai áthatott arccal távoztak a teremből, még sokat vitakozván afölött, amit hallottak, s ami mélyen nyomult emlékezetükbe... Gondolkodásra szoktatta tanítványait és fennkölt érzésekre. Nem abban keresett dicsőséget, hogy adatok szertelen halmaza által nyomja el és erőtlenségre el az elmét, ellenkezőleg, biztos tájékozási pontokat tűzött ki a tudomány széles mezején, hogy az önálló munkásság e jelzésekre figyelve, vezető kéz nélkül is célhoz juthasson.”³⁰

Volt tanártársa, Vajda Dániel ezeket írja róla feljegyzéseiben:

„Tanítási előadása oly vonzó volt, hogy tanítványai nem mulasztottak el egy órát is. Bánásmódja tanítványaival rendkívül hatékony volt. Az ifjúnak becsületérzését tudta

²⁹ A Szász Károly elleni vádaskodások sorozata 1832-ben indult meg. Feljelentések érkeztek ellene az egyházi főtanácshoz azzal a váddal, hogy a tanulókat tanártársai ellen ingerli. Péterfi Albert tanár azzal is vádolta, hogy lázítja a diákokat, hogy ateista tanokat hirdet, és hogy túlzottan közel engedni magához a diákokat, amely a fegyelmet veszélyezteti. Vö: TRÓCSÁNYI Zsolt: *A nagyenyedi kollégium történetéhez*. Bp. 1957.

³⁰ KEMÉNY Zsigmond: *Emlékbeszéd Szász károly fölött*. = Magyar Sajtó 1859. 257–259. sz.

ő nagyon ügyesen felébreszteni, nevelni és az illető javára kitűnő jó foganattal fölhasználni. Tanítványaival s más tanuló ifjakkal is komoly, de szíves hangon szóllott és úgy, hogy az ifjú nem találta magát lenézve ami önbecsülést és önbizalmat ébresztett.” „Szász tanítványai két, három hét alatt már komolyabbakká, de szelídebbekké is lettek – és az önbecsülés nemes érzelme szerénységgel volt párosulva bennök.” „Ha a négy szemközti intés nem használt, tanuló társai előtt szólította meg az ilyent és ezt már tőle büntetésnek vették.”³¹

1825. november 13-án mondta el beköszöntő beszédét³² Debrecenben, Zákány József,³³ a nevelés első „tanító székére”, a pedagógiai tudományok önálló katedrájára kinevezett első professzor. A nyomtatásban is megjelent székfoglaló azért különösen érdekes számunkra, mert sűrítve tartalmazza a szerzőnek mindazokat a pedagógia elméletére vonatkozó nézeteit, rendszerbe foglalva, melyeket 26 évben át tanítványainak közvetített.

„Milyennek kell a nevelésnek lenni... mire kell annak törekedni?” – teszi fel a kérdést a leendő professzor. A nevelés az ember természetes törekvése. „Nincsen is természetesebb indulat és hajlandóság az emberben, mint a nevelésre való hajlandóság” – mondja Zákány. „A legszűkebb rendű, legszegényebb ember is úgy kívánja gyermekeit nevelni, mint a legfőbb rangú, legpallérozottabb, és leggazdagabb.” Nevelni, iskoláztatni a gyermekeket a szülők kötelessége. Nem elég a gyermekek „külső életbeli szükségleteit” kielégíteni, „belőlök polgárokat kell formálni”, mégpedig a haza számára hasznos polgárokat. Ugyanakkor a nevelés feladata „az emberi természet nemesítése” is. Hogyan lehet ezt a kettős célt megvalósítani? Az ember testi és lelki részből áll. A „testi alkotórész” fejlesztése éppúgy hozzátartozik a neveléshez, mint a lélek művelése. Az ember rendelkezik értelemmel, mellyel „az esméreteket felfogja”, van ítélőereje, amelynek segítségével „helyes ítéleteket hoz”, okoskodó tehetségével, a dolgokról „következtetéseket húz”, emlékezőtehetsége, a „dolgok sorainak” tárháza, képzelőereje, „által magának mintegy új dolgokat teremthet”, szívbeli érzései segítik abban, hogy „embertársait szeretet által felölelje”. Fontos tulajdonsága az embernek a „szépségérzés”, az erkölcsi érzés, ami erény s bűn között „örökös határt húz”, és nem utolsó sorban a vallásos érzés, mely mindent áthat. Zákány véleménye szerint csak akkor nevelünk helyesen, „ha mid ezekre a különböző, de egy egészet tévő tehetségekre figyelmezzünk,

³¹ Idézi SZELÉNYI Ödön: *i. h.* 597.

³² ZÁKÁNY József: *Rövid beszéd, melyet a nevelés tanító-széke legelső megnyitása alkalmosságával hivatalába való beiktatásakor tartott.* Debrecen, 1825. A beköszöntő beszédet röviden elemzi PUKÁNSZKY Béla: *Egy feledésbe merült magyar pedagógus – Zákány József (1785–1856) kísérlete az első magyar nyelvű neveléstudományi rendszer megteremtésére.* = *Pedagógiai Szemle* 1984. 11. sz. 1099–1105.

³³ Zákány József (1785–1857) tanár. Tanulmányait a Debrecenben végezte. Kisújszálláson, később Nagyváradon tanított. 1825–1851-ig a neveléstan tanáraként működött a Debreceni református Kollégiumban.

és a nevelést úgy intézzük, hogy ezek közül formálatlan egy se maradjon, de egyik a másikat el ne nyomja.”³⁴

A gyermekek formálásának két fontos területe van, a nevelés és az oktatás. A nevelés körébe tartozik a lelki tehetségek kifejlesztése, erkölcs, vallásosság, a helyes magaviselet kialakítása élő példa segítségével. Az oktatás feladata az „értelmi megvilágítás”, a növendék ismereteinek gyarapítása és a tanultak gyakorlati alkalmazása révén. A két területet csak egymással kölcsönhatásban lehet fejleszteni, hiszen „rossz nevelés az, amely nem tanít, és rossz tanítás az, amely nem nevel”.

A beszéd további részében azokkal a személyekkel foglalkozik, akik a nevelés feladatát végzik. Az első és legfontosabb az anya. Az anyai nevelés meghatározó a gyermek életében, éppen ezért szomorú, hogy hazánkban „az Asszonyi nemnek nevelése szánakozásra méltó állapotban van.” Nem végezhetik a gyermeknevelés magasztos feladatát jól azok a nők, akik „tudományos ismeretekkel” egyáltalán nem rendelkeznek, akik rendszeres képzésben nem részesülnek, csak „iminnen-amonnan összekapkodott nyelvbeli, muzsikai, asszonyi munkai kevés esmérteket” kapnak. Zákány felhívja hallgatói figyelmét a nőnevelés reformjának szükségességére. Az anya és az apa mellett a tanító személye szintén kiemelkedő fontosságú a gyermek életében. A tanító feladata az „értelmi megvilágosítás”, de nem mindegy, hogy milyen eszközöket használ a tanítás során. A jó tanító példát mutat, „komoly” de egyben „nyájas” viselkedésével vonzóvá teszi az iskolát tanítványai számára. Zákány hangsúlyozza, „Nem nevelő és tanító az, aki addig hozzá se fog a neveléshez és tanításhoz, míg jobb és bal keze felől kínzó eszközöket nem állít”. Elítéli tehát a testi fenyítést, de ugyanúgy a túlzott engedékenységet sem tartja helyesnek. Szorgalmazza a szülők és az iskolai tanítók szoros együttműködését, hiszen ezek „együtt tesznek egy nevelői testületet (corpust)”.

Az oktatásról szólva a leendő pedagógia professzor hangsúlyozza, hogy a gyermekek fejlettségét figyelembe kell venni. „Az esméret tárgyai, az előadás módja, a nevendék korához, lelki s testi kifejlődéséhez, személyességéhez grádicsos menettel légyenek mérve.” – vallja. Ha szem előtt tartjuk a fokozatosság elvét, akkor elérhetjük, hogy a növendékek által elsajátított tudományos ismeret „úgy harapódzik maga körül, mint a gerjesztett tűz”. A tanulói aktivitásra is építeni kell az ismeretek átadása során. Zákány József szavaival: „Legfőbb dolog légyen a Tanításban a nevendékek fojtába való foglalatoskodtatása ... Nem mindent előtte mond el a tanító, hanem alkalmas kérdések, a dolog sürgetése, forgatása által magával találta ki a keresett igazat, jót és szépet. Ez ébreszti fel a gyermekben a lelki munkásságot.” Fontosnak tartja a rendszerességet, helyteleníti a túl sok tantárgy és túl nagy mennyiségű ismeretanyag iskolai oktatását.

Beszéde végén a hallgatóságához szól. Először a szülőkhöz. Felszólítja őket, hogy éljenek „a nevelésnek minden alkalmosságaival” ne sajnálják a pénzt és a munkát, melyet gyermekeik nevelésre fordítanak. A szülői ház legyen „az erköltsnek és szelídségnek lakhelye”, „az erköltsi, vallásos teselekvőleg való nevelésnek

³⁴ Zákány elméletén felfedezhető a Christian Wolff-féle képességlélektan hatása éppúgy, mint August Herman Niemayer neveléstana.

Fő Műhelye.” Ne higgyék a szülők, hogy „a nevelési kötelességnek eleget tesznek, ha gyermekeiket hat-hét esztendő korokban az Oskolába betsapják”. Az iskola és a szülői ház együtt képes csak megfelelni a jó nevelés követelményének.

Szól tanártársaihoz, akiket arra kér, segítsék jövőbeni munkáját jó tanácsokkal, szól az iskola előljáróihoz, megköszönve nekik, hogy felismerték, milyen fontos a nevelés, és hogy külön pedagógiai katedrát állítottak fel a kollégiumban, ezzel is segítve a falusi iskolákba kimenő leendő tanítók sikeresebb munkáját. Szól azokhoz a nagydiákokhoz, akik a pedagógia tudományát fogják tanulni, és nemsokára befejezve tanulmányaikat, tanítani fognak. „Örvendjetez gyönyörűséges pályátoknak” kéri őket Zákány „ne tartsátok hivatalotokat igának, mert tsak akkor lehet az iga, ha nem értetek hozzá.” Végül a „Tanuló Nemes Ifjúság” figyelmét hívja fel arra, hogy itt a kollégiumban lehetőségük nyílt a tanulásra, tehát éljenek az alkalommal, használják ki mindazokat az előnyöket, melyeket a kollégium nyújt. Tartsák be az iskola törvényeit, segítsék egymást.

1833. november 2-án mondta el beköszöntő beszédét Nagykőrösön Warga János,³⁵ a kollégium frissen kinevezett 29 éves „Phisica és Mathesis” professzora, aki akkor tért vissza a berlini egyetemről. A beiktatását és beköszöntő beszédét nagy várakozás előzte meg. Zsúfolásig megtelt a kollégium nagyterme, ott voltak az iskola tanárai, diákjai, a szülők, a város előljárói, sokan akarták hallani a külföldet járt ifjú professzort. Az általános várakozással ellentétben Warga János beszédét nem szaktárgyai valamelyikének tárgyköréből választotta, mint ahogyan az akkoriban szokás volt, hanem egy sokkal átfogóbb filozófiai témát választott. A beszéd címe: *Mi a valódi Míveltség? És lehet-e attól tartani?*³⁶ A kortársak visszaemlékezése szerint³⁷ a beszéd lehangoltságot és csalódást okozott a hallgatóság körében. „A régihez szokott közönség tetszésével egyáltalán nem találkozott” – írja visszaemlékezésben Galgóczy Károly, Warga egykori tanítványa. „Bár a külsőleg deli termetű, ritka szép alakú és igen ildomos míveltségű ifjú tudós egyébként általános kedvességet nyert, de fellépő beszédével sok rokonszenvet visszazsörtött magától.”

Érdeemes megvizsgálni, mi volt az oka annak, hogy a beköszöntő beszéd a hallgatóság nagy részének nem tetszett? A szem és fültanú, az egykori tanítvány szerint nem is a beszéd tartalma keltett visszatetszést, hanem „a nyelvezet, melyen az előadva volt.” „Az új tanár a rohamos nyelvújítók buzgó tagjául mutatta magát.” Valóban sok szokatlan új szót tartalmaz a beszéd, a hosszú mondatok nehezen követhetők.

A szónok úgy gondolja, hogy az iskolának valódi műveltséget kell adnia a tanulóknak. A „valódi míveltséget kell a nevelés céljául tenni, hiszen ez teszi az

³⁵ Warga János, (1804–1875) tanár, az akadémia levelező tagja. Tanulmányait Sárospatakon, és Berlinben végezte. 1833-tól haláláig a nagykőrösi református kollégium tanáraként, igazgatójaként működött. 1840-ben kisdédóvót állított fel, számos tankönyvet írt.

³⁶ WARGA János: *Mi a valódi míveltség? És lehet-e attól tartani?* Pest, 1833.

³⁷ GALGÓCZY Károly: *Emlékbeszéd Szigethy Warga János felett.* Bp. 1875. 6. Galgóczy a beszéd elhangzásának idején a gimnázium harmadik osztályos tanulója volt, és hallotta a beszédet.

embert, emberré”. De mi a valódi műveltség? Az eszes, okos ember még nem nevezhető műveltnek. Nem az ismeretek tömege jelenti a műveltséget, mert az önmagában nem elég. „Hány eszes, de szívtelen ember csalja meg embertársát, hányszor vet cselt az elmés, de embertelen embertársának?” A professzor véleménye szerint tehát az iskolában nem csak az elmét kell fejleszteni, hanem az „emberi szívet szépre, nagyra, nemesre, becsületesre” kell nevelni. Tehát az iskolában nem pusztán tanítani, hanem nevelni is kell. Az elmebeli tehetségek fejlesztése és a szív képzése együtt jelenti a „valódi műveltséget.” Ez „lehel erőt a társasági életbe”, ez viszi előre annak fejlődését.

Mintha csak ezeket a gondolatokat folytatódná 1839. november 12-én, a debreceni kollégium „imádságházában” elmondott beköszöntő beszédében³⁸ Csécsi Imre³⁹ „a fűvészet, kövészet, mű- és vegytan” leendő tanára. Ő is úgy gondolja, mint nagykőrösi professzortársa, hogy a műveltség a társadalmi fejlődés mozgatórugója. Az iskolák azok a helyek, ahol meg lehet szerezni a valódi műveltség alapjait. Korábban csak a humán műveltség volt a fontos, de a 19. században eljött az a korszak, mikor a természettudományok is elfoglalhatják méltó helyüket az iskolák tananyagában. A valóban művelt ember tehát az, aki nemcsak a humán, hanem természettudományi ismeretekkel is rendelkezik. „A nevelők semmit okosabban nem tehetnek, mint a növendékeiket mindenek előtt a természeti dolgok ösmertére vezérlik” Már a kisgyermek is figyelni a környezetét. Akkor jár a nevelés helyes úton, ha előbb a valóság tárgyaival ismerkedik meg a gyermek, olyan dolgokat tanul, melyek szemmel láthatóak, kézbe vehetőek. „A gyermeknek nem szabad kétségének lenni, hogy mikor tanul, neki mind értenie kell azt, amit lát, amit hall, azaz csak olyan dolgokat kell látnia s hallania, amilyeneket érthet. Az így szoktatott növendékek megszokják idejekorán a gondos figyelmeztést, a szoros vizsgálódást, felületes tudással nem érik be.” A természetre vonatkozó ismeretek tanulása kifejleszti a gyermekben a valóság megismerésének képességét, megtanulhatja a módszereket, mellyel ezeket az ismereteket megszerezheti. Ez később abból a szempontból is hasznos lehet, hogy a gyermek a természettudományok tanulása során megismert módszereket felhasználhatja az elvont humán tudományok tanulásakor is. „nem a mineralógiát, nem a botanicat viszik ők által más tudományokba, hanem a módot, mellyen ásványokat, növényeket, s chemicus processusokat tanultak ösmerni.” Az iskolában megtanult természettudományos ismereteknek nagy hasznát veszi a gyermek a későbbi életében, hiszen „a gazdaság, mesterségek, kereskedés” terén is szükség van erre a tudásra. Ezért a leendő professzor célja az, hogy a tanulók „úgy vezettessenek be a természeti tudományokba, hogy azoknak fontosságáról és hasznáról meggyőződjenek, mindenik osztályban a főbb ideákkal megösmerkedjenek, vezérfonalat szerezzenek, s az oskolában vetett alapokra tovább

³⁸ CSÉCSI Imre: *A természet ösmertének jötevő befolyása a tudományos műveltségre általában*. Debrecen. 1839.

³⁹ Csécsi Imre (1804–1847) orvos, tanár. Tanulmányait Debrecenben, Pesten és Bécsben végezte. 1837-ben szerzett orvosi diplomát. Debrecenben folytatott orvosi gyakorlatot. 1839-ben a kollégium ásvány-, növény- és vegytan tanára lett.

építhessenek.” A tanulóifjúsághoz szólva hangsúlyozza, hogy csakis az olyan tanuláshoz van értelme, melynek hasznát a diák is megérti.

Csécsei Imrét 1848-ban Török József⁴⁰ követte a Debreceni Református Kollégium természettudományi katedráján. 1848. január 11-én mondta el beköszöntő beszédét,⁴¹ mely az iskolai természettudományi oktatást szélesebb kontextusba helyezve vizsgálja. Abból indul ki, hogy korábban szinte kizárólagosan a vallás-tan, a bölcsészeti és jogi tanulmányok képezték az oktatás tárgyait az iskolában. Azonban „megkondult már honunk határain belől is a felébredés órája, és belátta nemzetünk jobb része, hogy a természettudományokat többé elhanyagolni nem lehet.” Ezekre az ismeretekre „az iparosnak, és földművelőnek, a népoktató lelkésznek és a törvényhozónak”, vagyis minden polgárnak szüksége van. Létrejött a Magyar Természettudományi Társulat, az Iparegyesület, a József Ipartanoda, melyek mind a természettudományok fejlesztését és népszerűsítését szolgálják. A hazai iskolákban is egyre inkább törekednek a természettudományok különböző ágai-
nak oktatására. Nagy szükség van erre, mert ennek műveléséből és oktatásából számtalan haszon származik. „Szellemi haszon az elme az ítélet élesítése, az érzés nemesítése, az előítéletek és babonák eloszlatása.” De nem hanyagolható el a természettudományok műveléséből származó anyagi haszon sem. A mostani diákokra vár a feladat, hogy az iskolában szerzett természettudományos ismereteikre alapozva később a gyógyászat, az ipar és a földművelés területén kamatoztassák tudásukat.

A gyógyászatban nagy jelentősége van a gyógyvizeknek. Sajnálatos, hogy Magyarország nem képes kihasználni a gyógyvizeiben rejlő hatalmas lehetőségeket. „Minden évben seregenként zarándokolunk a külföldi gyógyvizekhez, melyek a honiaknál jóval silányabbak.” Ezzel a hazai gazdaság sokat veszít, hiszen ha kihasználnánk a gyógyvizeink adta lehetőségeket, a külföldiek jönnének hozzánk. Hasonló a helyzet a gyógyszerekkel is. „A nálunk úton-útfélen termő” gyógynövényeket nem hasznosítjuk, nem készülnek belőlük gyógyszerek, ezek „külföldről szállítatnak hazánkba gyógyszerkereskedőink által.” Török József szerint „ha népoktatóink kissé avatottabbak volnának a természettudományokban, mily könnyen megismertethetnék a köznéppel a határainkon nagy bőséggel termő s kereskedelmi kelendőségű növényeket? Hány nyomorék vagy elaggott és súlyosabb munkát nem bíró egyénnek nyújthatnának ekként kereset módot és élelmet?”

A természettudományok oktatásának hiánya az oka annak is, hogy hazánkban az ipar alig fejlődik. Nincs elég képzett ember a szénbányák feltárásához, az „ásványország legfontosabb termékének, a vasnak” a kitermeléséhez. Példaként említi

⁴⁰ Török József (1813–1894) orvos, tanár, az Akadémia rendes tagja. Tanulmányait Selmecbányán és Debrecenben végezte. Pesten orvosi tanulmányokat folytatott, 1842-ben orvosdoktorrá avatták, ahol gyakorló orvosként működött. 1847-től késő öregkoráig a Debreceni Református Kollégiumban tanított, és a városban orvosi gyakorlatot is folytatott.

⁴¹ *Beszédek, mellyek a helv. Hitvallásúak debreczeni főiskolájában a vegytan és természetrajz tanára Török József úrnak tanári hivatalába történt ünnepélyes beiktatása alkalmával mondattak.* Debrecen, 1848.

a „magyar középponti vaspályát” és a Lánchidat, melynek létrehozásához külföldről szállítjuk a vasat, holott itthon is kitermelhetnénk, ha lennélek képzett szakembereink.

Mezőgazdaságunk sem éri el az Európai államok fejlettségi szintjét. Ennek is az az oka, hogy iskoláinkban nem tanítjuk megfelelő súllyal a természettudományokat. A vegytan az alapja a korszerű talajművelésnek, a trágyázásnak, de mind ezekről csak külföldön tanulhatnak az érdeklődő ifjak.

Beszédének végén a szónok a tanulóifjúsághoz szól, összefoglalva beszéde lényegét. „A természettudományok művelése által föltételeztetik hazánknak, nemzetünknek anyagi tekintetbeni fölvirágzása, azok elhanyagolásából kár, szégyen gyalázat háramlik fejünkre.” Komoly természettudományos alapokat kell szerezni az iskolában ahhoz, hogy arra az egyes szaktudományi ismeretek ráépülhessenek. „Én minden igyekezetemet arra fordítom, hogy a természettudományoknak minél több apostolai váljanak közületek”

A tanári beköszöntő beszédek sajátos csoportját jelentik az iskolai beszédeknek. Ezek célja, hogy a tanár tantárgyai fontosságát, hasznát bizonyítsa, a tanulás, művelődés jelentőségét megvilágítsa, oktatási nevelési elveit ismertesse a hallgatósággal, az iskola és a város elöljáróival, a szülőkkel, a tanártársakkal és a tanulókkal. A legtöbb reformkori tanári beköszöntő beszéd olyan társadalmi-pedagógiai kérdéseket vet fel, melyek a korszakban sokakat érdekeltek, foglalkoztattak, melyek aktuálisak voltak az adott időszakban.

Ünnepi szónoklatok. A tanári beköszöntő beszédek mellett egy másik csoportját képezik az iskolai beszédeknek azok az ünnepi szónoklatok, melyek évfordulók, tanévnyitók, vizsgák alkalmával hangzottak el az iskolákban.

1836. tavaszán, a nagyenyedi Bethlen Kollégium, alapítójára, Bethlen Gáborra emlékezett. Az ünnepségen, melyen a város lakosai, az iskola elöljárói, tanárok, diákok szülők nagy számban vettek részt, egyik köztanító, Pogány Károly is beszédet mondott.⁴² A viharos 1834/35-ös erdélyi országgyűlés utáni tanév a kollégium életében is bővelkedett fordulatokban. „A Bethlen Kollégium az ellenzék előretolt állása” volt. A kollégiumban zajló eseményekről, a konzervatívok és az ellenzék harcáról, a feljelentésekről, a tanárok és diákok ellen indított vizsgálatokról Trócsányi Zsolt részletesen ír.⁴³ E viharos időszakban hangzott el Pogány Károly beszéde, mely két évvel később barátai segítségével jelenhetett meg nyomtatásban.

A fiatal köztanító Bethlen Gábor iskolaalapításából kiindulva fejti ki véleményét kora közállapotairól, a szabadságjogokról, a tanulás jelentőségéről, a népoktatás problémáiról. „Tett, nem szó kell a haza oltárára” – vallja a szónok, nem beszélni kell, hanem cselekedni. A cselekedetek nyomán jönnek létre azok a szervezetek, intézmények, melyek a „társaság” vagyis a társadalom fejlődését előmoz-

⁴² POGÁNY Károly: *A tett embere egy beszédben előadva, mellyel a nagyenyedi iskola alapító fejedeleme Bethlen Gábor emlékét Pogány Károly felső tanulói osztály köztanítója az ifjúság és számos hallgatók jelenlétében, üdvözelve megújítja. 1836. tavaszutó 8.* Nagyenyed, 1838.

⁴³ TRÓCSÁNYI Zsolt: *A nagyenyedi kollégium történetéhez.* Bp. 1957.

dítják. „A társasági tagok boldogsága a társaság jóllététől, a társaság jólléte pedig az egyesek kellő műveltségétől függ.” „Csak a műveltség nyugalmas és biztos terjedése” eredményez folyamatos fejlődést, és csakis ennek nyomán jöhet létre olyan állam, „melyben mindenkinek elég módja és alkalmja van testi ereje s lelki tehetségeinek kimívelésére.” A testi-lelki tehetségeket leginkább az iskola képes kifejleszteni az emberben. Ezért fontos a népnevelés, a népiskolák állítása, a tanítóképzés reformja. A nép tudatlan, képzetlen, „honja érdekét nem érti,” mert a falusi gyermekek nagy százaléka nem jár iskolába. Ez ellen tenni kell. „Minden kornak megvan a maga tenni valója” – mondja a fiatal tanító. Szükség van a haza érdekében arra, hogy a kollégium diákjai, kikérülve falusi tanítónak, „az értelmesítés, jobbítás nevelés” terén tegyenek meg mindent, mint népnevelők. Terjesszék „a lélek, szív és tapasztalás kincseit” és ezáltal biztosítsák „a népben lévő erőknél és tehetségeknél harmoniás kifejtését.” A haza szabadsága is csak akkor valósulhat meg, ha hazánk lakóinak jelentős része az iskolában megismerkedik polgári jogaival és kötelességeivel. Az értelmes, gondolkodó tömegeket nem lehet „kábítani”, ők előbb-utóbb legyőzik „az akadályozó környúlállásokat”, kiharcolják a szabadságot.

Kevésbé radikális hangú, de hasonló tartalmú beszéd hangzott el az esztergomi katolikus érseki tanítóképző,⁴⁴ vagy korabeli elnevezése szerint „mesterképző”, 1842. november 3-án történt megnyitó ünnepségén.

Majer István⁴⁵ tanár beszéde⁴⁶ a korszak jellemzésével kezdődik. „Jeles időszakot élünk” –vallja a szerző, „melynek főföladása, haladni.” A haladás egyik első talpköve a nevelésügy reformja. Mindenki egyetért abban, hogy a népet nevelni kell, hiszen ez a „közboldogság fő rugója.” „A népnevelés hazánkban a legkorszerűbb és legközösb óhajítás”. Nem elég azonban a népiskolák számának növelése, nem elég „az értelmesség terjesztésével boldogítani a nemzetet alkotó legnagyobb néposztályt.” A szó szoros értelmében nevelni kell a népet, nemcsak a gyermekeket, a felnőtteket is, érzelmi, erkölcsi, vallási tekintetben. A célszerű népneveléshez, jól képzett tanítók is kellenek. Ezt a célt szolgálja a most megnyitott mesterképző, melyből a jövőben olyan tanítók és népnevelők kerülnek majd ki a katolikus népiskolákba, akik képesek lesznek a nép értelmi, érzelmi, erkölcsi és vallásos nevelésére. Milyen a jó népnevelő? – teszi fel a kérdést a szónok.

⁴⁴ Az intézetet Kopácsy József hercegprímás alapította, igazgatóvá Jaros Vince kanonokot nevezték ki. Három tanár oktatta a növendékeket, Majer István és Rende József paptanárok, valamint Éliás Márton világi zenemester.

⁴⁵ Majer István (1813–1893) teológiai doktor, püspök Esztergomban, Nagyszombatban tanult. 1836-ban szentelték pappá. 1842-től az esztergomi érseki mesterképző-intézet tanáraként működött. 1849-ben a pesti egyetemen a felsőbb pedagógia helyettes tanárává, 1850-ben pedig Pest város nyilvános elemi és magániskoláinak igazgatója választották. Egyik tervezője és létrehozója volt az első pesti bölcsődének. Sokat publikált – főként népnevelési kérdésekről – a korabeli lapokban. Több mint ötven önálló kötete jelent meg. Az ifjúság számára írt munkái rendkívül népszerűek voltak.

⁴⁶ MAJER István: *Szózat az esztergomi mesterképző intézetnek 1842. november 3-i ünnepélyes megnyitásakor*. Pest, 1842.

„A népnevelőknél nem szorgalmazunk rousseau-i nevelést, sem kanti filozófiát, hanem keresztény műveltséget, hogy e szerint a művelt, erkölcsös, keresztény népnevelő egyszerű, de jó falusi nevelést adhasson együgyű népünknek, mely őket istenfélő, engedelmes, becsülettudó, értelmes, szorgalmatos, s mi legfőbb, megelégedett honfiakká alakítja.”

A szónok szerint a katolikus tanító célja tehát nem az, hogy a nép korszerű oktatást, nevelést nyerve gondolkodjon és cselekedjen, hanem hogy engedelmesen és megelégedetten fogadja sorsát.

A leendő katolikus tanítóknak, sokféle tárgyat kell majd az intézetben tanulniuk. Tanulnak majd neveléstant, tanítástudományt, számolást, földrajzot, természettant, történelmet, gazdaságtant, hangászatot, éneklést és rajzot. A szónok reméli, hogy az intézetből kikerülő tanítók nevelőmunkájuk révén „édes hazánk virágoztatásához”, az „ország gyarapításához” hozzájárulhatnak.

1845. nyarán, a miskolci református líceum végzős diákjainak búcsúztatása alkalmával elhangzott beszédekben is számos olyan neveléssel kapcsolatos gondolatot találunk, melyek aktuálisak és érdekesek voltak a hallgatóság számára.

Papp János igazgató⁴⁷ beszédében „neveléstani tárgygyal” foglalkozik, mégpedig azokkal a problémákkal, „melyekkel a közintézetekbeni nevelés és tanítás folyvást küzdeni kénytelen.”

A „növendékek külviszonyai” nagymértékben befolyásolják az iskolai nevelőmunka sikerét. A nevelés a szülői házban kezdődik, az iskola csak erre építhet. A szülők felelőssége óriási. A példa, amit a szülői házban lát a gyermek, egész életre meghatározó. A szegény, de becsületes szülők sokszor jobban nevelik gyermekeiket, mint a tehetősek. A szegény családban felnövekvő gyermek hamar megtanulja a rendszeres munka értékét. A „vagyonnal, s világi rangos állással” rendelkező gazdag szülők gyermeke sokszor rossz példát lát. Ahol vagyonból élnek, a munka nem érték. Az ilyen családokban a szülők „üres idejüket mindenütt örömeztessék, mint gyermekeik közt töltik” nincs idejük, kedvük gyermekeikkel foglalkozni, „így a nevelés egészen elhanyagolva marad”. A szülői példaadás és nevelést nem pótolhatja semmi, az iskolai nevelés csakis erre épülhet.

Az iskolába sokféle gyermek jár. Mindegyik más családi háttérrel, más képességekkel rendelkezik. Azonban „az iskolában minden tanítói előadás a középszerű szelleművel bíró növendékekhez mért”. Így a „sebes eszű” hasztalanul tölti idejét, unatkozik, a gyöngye „örökre kedvét veszti,” mert nem tudja követni a tananyagot. A tanítókat nem készítik fel az átlagostól eltérő tanulók oktatására, mint ahogy sokan közülük hiányos pedagógiai és szakismeretekkel tanítanak. Iskoláinkban sok „a hivatását nem ismerő tanító” – szögezi le a szónok. Ennek oka a megfelelő képzés hiánya. De bármilyen kiváló is a tanító, néhány taneszköze, tankönyvekre, térképekre szüksége van, de az iskolák többségéből hiányoznak „a taneszközök”.

⁴⁷ Papp János (1806–1850) tanár, igazgató. Tanulmányait Hódmezővásárhelyen végezte. Előbb Máramaroszigeten tanított, majd 1842-től haláláig a miskolci református gimnázium igazgatójaként működött.

Bár hoztak az illetékesek az utóbbi időkben „nevelés- és tanításügyi bölcs intézkedéseket”, de sok még a tennivaló az iskolaügyi területén.

A tanulók nevében Lévy József, a későbbi neves költő⁴⁸ búcsúzott egy rövid beszédben az iskolától, a tanároktól és a tanulótársaktól. Az igazgató beszédéhez kapcsolódva arról beszélt, hogy az életbe most kilépő fiatalok a szülői házban és az iskolában kapták meg mindazt a tudományos és erkölcsi alapot, melyre felnőtt életükben építhetnek, tehát „bátran nézhetnek a jövő életbe”. A kor, amelyben élnek különös helytállást kíván mindenkitől. „Minden egészséges vérű honfi, s az egész nemzet” a haza felvirágoztatásán dolgozik. Az iskola falait most elhagyó ifjaknak lesz elég feladatuk.

*

A pedagógiai kérdésekkel foglalkozó reformkori prédikációk, temetési beszédek, az iskolai ünnepségeken elhangzott szónoklatok hatalmas mennyiségben maradtak ránk, mind kéziratos, mind nyomtatott formában. A hazai neveléstörténeti kutatás nem foglalkozott velük, pedig ezek a széleskörű nyilvánossághoz szóló beszédek jelzik, melyek voltak a korszakban azok a sokakat érdeklő és érintő kérdések, melyek a nevelésügyi területén megoldásra vártak.

KATALIN FEHÉR

Discours et sermons à propos de l'éducation à l'époque des Réformes

L'auteur s'occupe dans son étude des discours et sermons scolaires, moyen de communication publique important de l'époque des Réformes. C'était le moyen qui avait pu intégrer dans une réflexion commune tous ceux qui – à cause de leur alphabétisme – en auraient été exclu. Une partie du clergé avait reconnu, qu'il est indispensable de convaincre les fidèles de la nécessité de l'éducation. Beaucoup de sermons de tels contenu ont été dits à l'occasion d'enterrement oubien à l'église, la majorité nous est restée en manuscrit, mais souvent ils sont été également publiés. Les discours scolaires, dits aux occasions importantes, rentrée des classes, examens, fêtes, inauguration des professeurs, s'adressaient à un public plus restreint. L'orateur à cette occasion a été généralement le directeur de l'école ou un professeur, le public se composait des enseignants, des étudiants, des parents et des notabilités de la localité. Comme les auditeurs étaient plus instruits, l'argumentation de ces discours pouvait monter à un niveau plus élevé.

Les discours, s'occupant le plus souvent des problèmes de l'instruction publique, de l'inauguration de la langue hongroise comme langue d'enseignement, nous servent de données de grandes valeurs pour les recherches de l'histoire de civilisation.

⁴⁸ Lévy József (1825–1918) költő, tanár. Az Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagja. Tanulmányait Miskolcon végezte, majd Késmárkon jogot tanult. 1848-ban a kormány hivatalos lapját, a *Közlönyt* szerkesztette. A szabadságharc bukása után *Pesti Napló* újságírójaként, 1852-től a miskolci református gimnázium tanáraként működött. 1865-től Borsod megye főjegyzői hivatalában dolgozott 1895-ben történt nyugalmomba vonulásáig.

LENGYEL ANDRÁS
Hatvany Lajos Pesti Naplója (1917–1919). II.*

A „tárca” mint olvasmányszolgáltató rovat

A lap „irodalmi színezetét” már a kortársak, így pl. a már idézett egykori belső munkatárs, Lengyel Géza is érzékelték. Ez, a tulajdonos ismeretében, természetes fejleménynek látszik, s az a tény, hogy Hatvany csakugyan írókkal vette körül magát, csak erősíti ezt a vélekedést. Mégis, hiba lenne csupán személyi ambíciókra visszavezetni az „irodalmi színezetet” – az olvasók ugyanis valóban igényelték az „olvasnivalót”, a kor sajtójához még hozzátartozott a rendszeresen jelentkező „vonal alatti” olvasmány, a „tárca” A *Pesti Napló* irodalmi színezete, persze, nem csupán a tárcák rendszeres közléséből fakadt, a szerkesztőség író-tagjainak jelenléte s az általuk művelt műfajok egyike-másika irodalmi szempontból is jelentőséggel bírt. Olyan rovatok, mint Karinthy „A függöny előtt”, „A feleségem beszél” vagy a másokkal, pl. Harsányi Zsolttal fölváltva írott „Tarka krónika”, Kosztolányi „Őszintén szólva” című rovata, Szini Gyula szinte valamennyi jegyzett írása, vagy Nádas Sándor „Pesti kövezet”-e irodalmilag is érdekes, olykor jelentős. A prózaíró Kosztolányi, akit ma többre becsülnék, mint a költőt, aligha születhetett volna meg az olyan típusú „jegyzetek” folyamatos publikálása nélkül, mint az „Őszintén szólva” cikkei. Karinthynál pedig ez az összefüggés még nyilvánvalóbb – amit ide névvel jegyezve írt, az csaknem kivétel nélkül írói életművének is szerves része. A tárcarovat mégis különleges helyet foglal el a lap profiljában, s nemcsak azért, mert ez az egyike a par excellence irodalmi rovatoknak. Azért is, s azért mindenekelőtt, mert ez egyszerre mutatja a laptulajdonos ambícióját s az olvasóközönség olvasmányigényét. A lap irodalmi anyagának időrendi áttekintése kétségtelenné teszi, hogy Hatvany ambicionálta volna a magas színvonalú versek közlését is. Amikor átvette a lapot, az addigi gyöngé, jó esetben középszerű versanyag ugrásszerűen följavult, s a *Napló*ban gyakorlatilag a *Nyugat* vezető költői jelentkeztek verseikkel. Később, a papírhíányból fakadó terjedelmi megszorítások növekedésével, a versekre – mint a legkevésbé újságszerű közleményekre – már nem jutott hely, csak olykor-olykor jelent meg egy-egy darab.²⁷ Ady versének közlését is Ady irodalomközéleti súlya indokolhatta, Tóth Árpád alkalmi versköz-

* A tanulmány I. része megjelent: MKsz 2006. 3. sz. 338–359.

²⁷ L. pl. ADY: *Szegény jó fiaim* (1917. aug. 12.), *Volt egy Jézus* (1918. márc. 31.). TÓTH ÁRPÁD: *September* (1917. szept. 16.), *Spleen* (1917. szept. 23.).

leményei pedig alighanem a „báró” mecénatúrájának része volt – így is támogatta az „élhetetlen”, betegeskedő költőt. S amikor újra lehetőség nyílt versek közlésére, a versközlés újra gyakorlattá vált. Ám a tárca és a regény, e két jellegzetes prózai olvasmánytípus mindvégig megmaradt. De ameddig a tárgyalt periódusban a hosszú, folytatásokban közölt regényekből mindössze csak néhány jelenhetett meg (pl. Szép Ernő *Lila ákáca* vagy Gábor Andor *Doktor Senkije*), addig a tárcarovat a napi megjelenés révén egy egész írógárda *Napló*-béli jelenlétét biztosította. A sokféle szerző révén változatosságot jelentett, s alkalmat adott a szerkesztői „irodalompolitika” érvényesítésére is. Minden jel szerint ez a rovat volt az, amely a leginkább magán viselte a laptulajdonos keze nyomát. Ám – s ez hangsúlyozandó – ez a megállapítás nem azt jelenti, hogy a tárcarovat Hatvany személyes irodalmi ízlését tükrözi. Mecénási támogatottjának, az egyszerre hálás és sértődött Tóth Árpádnak a „báró” környezetéről adott roszmájú jellemzése megmutatják, hogy Hatvany részben irodalmi vonzalmait élte ki, részben azonban az irodalomközéleti presztízsből is megmutatkozó „üzleti” szempontokat érvényesítette választásaiban. 1918. január 30-án, Nagy Zoltánnak írott levelében Tóth Árpád így epéskedett: „Csak egy baj van a báróval. Az irodalmi nézetei túlságosan opportunusok. Neki Szép Ernő meg Várnai Zseni egyformán jeles költők. De ugye, ez a kisebb baj, mintha senki sem keltené fel az érdeklődését, s a nagy pénzeivel inkább kártyázna.”²⁸ Hatvany persze Tóth Árpád szerint is az irodalom megigéztette volt:

„Valóban rendkívüli, ahogy ez a báró az írást becsüli a legtöbbre. Mióta főszerkesztői címe van, ő tölti a legtöbb időt a szerkesztőségben, éjjel is bent van. Az persze csak rokonszenvesebbé teszi éjjeli munkását, hogy néha pezsgős mulatságokat is tart a redakcióban, sajnos azonban, hogy az ilyesmikre csekélységgem nem hivatalos, ellenben annál hivatalosabbak Szép Ernő meg Szomor, meg Sándor bá [azaz: Bródy Sándor]. Szóval itt is megtartódik a rangsor.”²⁹

S ez a jellemzés nem írható a pillanatnyi sértettség számlájára, Tóth Árpád korábban is, pl. 1918. január 9-i levelében, a „bárónak” ezt az oldalát hangsúlyozza. Egy, a későbbiekben tárgyalt *Pesti Napló*-vállalkozás, az *Esztendő* című folyóirat tervezetéseiről beszámolva ilyeneket ír Hatvanyról: „A báró [...] seggre esik a beérkezett tekintélyek előtt.”³⁰ Vagy: „Hatvany főzve van a Harsányi Zsoltok, Farkas Imrék meg Lakatos Lászlók által, akik majd szépen teleszarják a revüt.”³¹ S hogy miért van ez így? – ez is kiderül:

„a báró kereken kijelentette, hogy az én nevem nem szerepelhet nagy betűkkel a címlapon [ti. az *Esztendő* címlapján], mint a Karinthyé meg a Kosztolányié, mert még nem elég jó név. Azt mondta, ne haragudjak, ő nagyon szeret és becsül engem, tán

²⁸ Tóth Árpád összes művei. V. Levelek. Sajtó alá rend. KOCZTUR Gizella közreműködésével KARDOS László. Bp. 1973. Az idézet: 176.

²⁹ TÓTH: i. m. 176.

³⁰ TÓTH: i. m. 170–171.

³¹ TÓTH: i. m. 171.

jobban is, mint a fenti urakat, *de az üzlet az más*: elégedjem meg azzal, hogy a lapnál félig-meddig *sine-curá*-t adott nekem.”³²

S hogy Hatvanyt valóban az üzleti szempont is befolyásolta „irodalompolitikájában”, támogatótja fölháborodása mutatja a legtisztábban:

„Szörnyű, hogy miket csinál »üzleti« alapon az irodalommal; nekem például azt is mondta, hogy legszívesebben Szomaházyval szerkesztené az Esztendőt, ha nem félné, hogy ez mégiscsak kompromittáló lenne némileg.”³³

Az irodalomérzékeny esztéta-léleknek s az üzletembernek ez a szimbiózisa, amelyet Hatvany személyiségében Tóth Árpád észrevett, a *Napló* tárcarovatában is kimutatható. Ha áttekintjük e rovatot, amelynek rendszerességét egyébként a Hatvany-érában alakították ki, ez a „változatosság” formájában jelentkező kevertség szembeötlő. 1917 márciusában, áprilisában és májusában pl. ilyen szerzői voltak a tárcarovatnak: Szini Gyula (3), Lakatos László (5), Moly Tamás (2), Karinthy Frigyes (3), Csathó Kálmán (2), Hatvany Lajos (5), Kosztolányi Dezső (5), Schöpflin Aladár (3), Sándor Imre (2, ő Hatvany fölfedezettje!), Lendvai István, Kaffka Margit (2), Harsányi Zsolt, Szemere György (3), Ego, Marczali Henrik, Tormay Cecile, Ivánfi Jenő, Tömörkény István, Zilahy Lajos (2), Liptai Imre, Salgó Ernő, Krúdy Gyula (2), Homok (Cserzy Mihály), Pető Sándor, Laczkó Géza, Hevesi Sándor, Móricz Zsigmond, Herczeg Ferenc. 1917 októberében és novemberében ilyen összetétel bontakozik ki: Moly Tamás, Harsányi Zsolt (2), Barta Lajos, Szini Gyula (2), Hevesi Sándor (3), Kaffka Margit (2), Földi Mihály, Ritoók Emma, Hatvany Lajos (10), Siklóssy László, Gábor Andor (2), Kosztolányi Dezső (2), Zilahy Lajos, Fodor László, Szép Ernő, Szomaházy István (3), Tóth Árpád, Schöpflin Aladár, Vészi Margit, Kacsóh Pongrác, Lengyel Géza, Nádas Sándor, Strindberg, Sándor Imre, Móricz Zsigmond, Gilárty Zoltán. 1918. januárban, februárban és márciusban pedig a következő gárda képviseltette magát a tárca-rovatban: Kortsák Jenő, Bársony István, Szomaházy István (5), Hatvany Lajos (9), Révész Béla, Kosztolányi Dezső (3), Schöpflin Aladár (2), Babits Mihály (2), Erdős Renée (3), Karinthy Frigyes (2), Zilahy Lajos, Sándor Imre (2), Lakatos László (3), Krúdy Gyula, Szerdkényi Anna, Farkas Imre (3), Csathó Kálmán (2), Feleky Géza (2), Ferenczy Valér, Csizmadia Sándor (2), Szini Gyula (2), Laczkó Géza, Nádas Sándor, Kaffka Margit, Jobbágy Jenő, Losonczy Zoltán, Szabó Ervin, Barta Lajos, Siklóssy László, Harsányi Zsolt, Liptai Imre, Havas Gyula, Gróf Teleki Sándorné (Szikra), Moltke, Lányi Viktor, Földi Mihály, Móricz Zsigmond, Lengyel Menyhért.

A tárcarovat szerzőgárdájának ez a három metszetben való felsorolása több következtetés levonására is alkalmat ad. Az első mindenképpen az, hogy Hatvany saját magának is fórumot „vett”, amikor átvette a *Napló*-t: e három metszetben a legtöbb írással ő szerepel (Ez, persze, részben abból is adódott, hogy az ő tárcái – akárcsak Szomaházyé – valójában nem „szóló” írások voltak, hanem egy nagyobb

³² TÓTH: *i. m.* 170.

³³ TÓTH: *i. m.* 172.

mű folytatásokban közölt részletei. Maga a szöveg is „közöltette” tehát magát.) Az is föltűnő (s egyben természetes), hogy a szerkesztőség írótagjai itt is közlési lehetőséghez jutottak, ez, mondhatnánk, számukra szerkesztőségi előjog volt, függetlenül a kvalitáskülönbségektől. Hatvany valóságos irodalmi vonzalmaira, „nyugatos”, modernista preferenciáira vall, hogy a nagy nyugatosok, Karinthy, Kosztolányi, Babits, Móricz, Kaffka, Schöpflin vagy Szini rendre fölbukkannak a szerzők között. (Talán mondani sem kell, hogy e gárda adja a tárca-rovat irodalomtörténeti rangját, jelentőségét.) Az „üzleti” érzék jele viszont, hogy a szerzők közt jelentős számban s jelentős gyakorisággal vannak jelen a konzervatívabb habitus, félig-meddig már kommerciális színezetű képviselői, Szomaházy Istvántól Erdős Renéig, Farkas Imrétől Csathó Kálmánig. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy – nyilván választékbővítésként is – még a *Népszava* köréből is fölbukkan egy-két név, pl. Révész Béláé és Csizmadia Sándoré. A szereplés joga, jól érzékelhetően, többnyire csakugyan valamiféle „beérkeztség” volt, ahogy erre Tóth Árpád föl is figyelt, s a fiatalok csak jóval véletlenszerűbben kerültek be e körbe. A korán elhunyt nagy tehetség, Havas Gyula pl. valószínűleg barátjának, Tóth Árpádnak a protezsálására válogatódott be. Sándor Imre pedig Hatvany személyes fölfedezettje volt, róla a „báró” még cikket³⁴ is írt. A tárcarovatnak ez a kevertsége sajtótörténeti szempontból azért érdemel megkülönböztetett figyelmet, mert – minden jel szerint – éppen ebben a kevertségben mutatkozik meg a *Napló* előfizetőinek, általában olvasóinak valóságos ízléstérképe. Természetesen az utókor irodalmi kánonja és a kortárs-olvasók hajdani vonzalmi és preferenciái szükségképpen eltérnek egymástól. A valóságos közönségtörténeti, olvasástörténeti állapotot nem a mai kánon, hanem éppen az ilyen tekintélyelvű, „üzleti” szelekció fejezi ki hívebben. Hatvany ugyanis, ha már egyszer úgyis „opportunist” volt, aligha ment lapja olvasóinak ízlésével szemben: azt adta, amit – sejtése szerint – vártak tőle. Ez természetesen nemcsak azt mutatja, hogy irodalmi dolgokban az olvasóközönség tradicionális beidegzettségére „még” meglehetősen erős volt, de arról is árulkodik, hogy ekkor, 1917/18-ban a nyugatosok már kijöttek a *Nyugat* szűkös (kis példányszámú) gettójából, s műveik már az olvasóközönség ízlésének egyik, de jelentékeny alkotóelemét adták. Maguk is „bevett” szerzőkké váltak, sőt még egy napilapban is húzóemberekként lehetett velük számolni. (Karinthy és Kosztolányi egész *Napló*-béli elhelyezkedését, kiemelt pozícióját éppen ez a tény magyarázza, s csak másodsorban a „báró” egyéni szimpátiája vagy ízlése.)

A lapot erősítő „melléküzemágak”

A laptestben realizálódott újságírói munka mellett a *Pesti Napló*hoz hozzátartozott egy sor járulékos, de egyáltalán nem lényegtelen teljesítmény. Ezek, bár magában a lapban történt meg népszerűsítésük (jórészt ezért is tudunk róluk), a lapon kívül, ám szorosan az alapfunkciókhoz tartozva, azokat erősítve épültek

³⁴ HATVANY cikke Sándor Imréről: *Egy új író.* = *Pesti Napló* 1918. márc. 8. 9.

ki. A „hagyományos” újság „természetes” kiegészítésének és megerősítésének tekinthetjük őket, de létrejöttük mégis kiadói innováció eredménye volt: a hatókör kiszélesítése, a hatás fokozása. S bár utólag már-már kézenfekvőnek látszik mindaz, amire a lap vezetése e téren vállalkozott, bizonyos, hogy csak megfelelő tökére-
 erővel lehetett realizálni a terveket.

A Napló-kirakat

Az egyik, még szorosan a hagyományos újságfunkciókhoz kötődő terv megvalósítását a Rákóczi úti modern épületbe való átköltözés tette lehetővé. A lap már 1917. szeptember 30-án, „A Pesti Napló előfizetőihez” intézett fölhívásában regisztrálta a kirakatok célirányos fölhasználását. Az átköltözés, írták,

„szimbolikus jelentőségű a Pesti Naplóra nézve. A főváros legforgalmasabb útvo-
 nalán, hatalmas, modern palotában, tágas, szellős helyiségek fogadják be az egész szer-
 kesztőséget és a kiadóhivatalt. *Estéknént kigyulladnak a villamos lámpák s a hullámzó
 tömeg megáll az óriási üvegablakok előtt, melyek a legfrissebb hírek, harctéri jelentések
 plakátjaival vannak tele, aktuális fotográfiákkal, ízléses és művészi becsű képekkel.*”

Az épület kirakatainak ilyen hasznosítása hatásos, ugyanakkor teljességgel kézen-
 fekvő ötlet volt. Így ugyanis nyilvánosságra lehetett hozni a két lapszám megje-
 lenése közötti időszak friss eseményeit regisztráló gyorshíreket, s lehetett építeni
 a vizualitás adta előnyökre is. A riportfotó, s általában a kép egy olyan korszakban,
 amely nem ismeri a tévét s a mozgófilm is még „csupán” némafilm, elterjedtsége
 pedig erősen körülhatárolt, az írott szöveghez képest fölértékelődik: látni lehet azt,
 ami történt, s ami közvetlenül egyébként nem szemlélhető, mert tőlünk távol törté-
 nik. A fény, a csillogás, amelyet a *Napló* jó érzékkel hangsúlyoz, a hatást nyilván
 még fokozta is.

Jellemző e téren, hogy 1917 decemberében, amikor megszületett a forradalmi
 Oroszország békeajánlata, s Budapestre is megérkezett „a teljes hivatalos bizo-
 nyosság: Lenin és Trockij szikratávíratának szövege”, a fejleményekről a pestiek
 először a „kirakatból” értesülhettek. Ahogy a „Béke! Béke!” című hírben (1917.
 dec. 3.) olvashatjuk:

„A villamos áram, melyet a Carszkojeszelő távírása küldött szét, a főváros kö-
 zönségében is érzékeny felfogó készülékre talált. Egyszerre megremegett a nagyváros
 s a békehír hullámainak nagy közönségében adták-vették az emberek a hír részleteit
 kézzől-kézre, szívből szívbé. Nem fáradt még ki a sok keserves vonaglásban a közön-
 ség – legalább a békeszenzációk számára nem – ezt meghatott érzéssel láttuk, amikor
 az esti órákban a Pesti Napló házában kirakatában megjelent az első pozitívum: a ber-
 lini távírat, amely Hertling kancellárnak az orosz békeajánlatról szóló bejelentését
 tartalmazta. Percek alatt mekkora [!] tömeg gyülekezett össze, amely azután új embe-
 reből felváltva késő estig kitarított az öröm-plakát előtt.”

E hír nemcsak egy kivételes esemény hírének terjedéséről tudósít, de megmu-
 tatja, hogy a nyomtatott sajtó, amely a közlő és a befogadó személytelen viszo-

nyára, távolságára épül, még a modern korban sem a kizárólagos hírforrás. A kirakatba kitett híryanag, mint a „közeli közönség”³⁵ elérésének eszköze, akár meglepően hatékony is lehet.

Ezt alighanem a *Pesti Napló* vezetői is fölismerték, mert ezt követően, időről-időre hírt adtak arról, mi is látható a kirakatban. Az 1917. december 22-i „A Pesti Napló kirakatai” című önreflexióból megtudhatjuk, hogy: „A belső kirakat három nagy ablakát kitűnő harctéri fényképek töltik meg s két kis kollektív kiállítás is van: Lázár Oszkár festőművész zászlós értékes harctéri rajzaiból, meg Győri Aranka ötletes, vidám pesti figuráiból.” A kirakat további ablakait karácsonyi újdonságok „tarkították”, köztük Kosztolányi *Káin* című új novelláskönyve, Szép Ernő *Emlék* című verskötete, Kaffka Margit meséskönyve, a *Kis emberek, barátocskáim* s (korjellemző mozzanatként) Sikabonyi Antal „Alkotó lélek és a háború” című tanulmánya. Ez utóbbi anyag kirakatba helyezése arra vall, fölismerték a „kirakat” reklámértékét is. Egy másik, 1918. április 16-i hírből (A „Pesti Napló” kirakata) az is kiderül, hogy még háborús tematikájú valódi kiállítást is berendeztek a kirakatban. Ahogy e hír mondja:

„Rendkívül érdekes új kiállítás teszi változatossá a Pesti Napló belső kirakatait: a háború emlékeit mutatjuk be sokféle tárgy, kép és szobor tarkaságában. A többi közt van itt egy orosz gépfegyver, amelyet a budapesti 32-esek zsákmányoltak, két új fajtajú repülő-bomba, harminc és feles mozsárlöveg rézhüvelye s a 39-es honvéddad-osztály fertőtlenítője miniatűrben.”

Ezt az anyagot háborús tematikájú képzőművészeti alkotások, festmények, rajzok, szobrok egészítették ki. „A kiállítás anyagát a május elsején megnyíló nagy hadikiállítás parancsnoksága engedte át a Pesti Naplónak előzetes bemutató céljára.” A hír csak mintegy mellékesen, zárásként említi meg, hogy: „Egész csomó új fényképet kaptunk a nyugati harctérről, valamint az olasz frontról is.”

Az ilyesféle önreflexív hírekből kiderül, állandósuló információközlési forma lett a kirakat. Az 1918. március 2-i „A „Pesti Napló” kirakata” című hírből megtudható például, hogy akkor az orosz frontról mutattak be érdekességeket (cirill betűs karszalagokat, „furcsa bankókat”, bélyegalakú 10, 15 és 20 kopejkás bankjegyeket stb.). Március 7-én, ugyane – lassan sorozatcímmé váló címmel – adták hírül, hogy „mától” új anyag látható a „kirakati képtárban”. Így megtudjuk azt is, hogy ezúttal: „A frontokról származó több eredeti fényképet kaptunk, amelyek közt egy csomó derűs dokumentuma akad az orosz–magyar barátkozásnak. Külön nagy képsorozat számol be a béketárgyalások minden fontos momentumáról, valamennyi szereplőjéről is.” A kirakat ez alkalommal a politikum mellett egyéb, könnyedebb anyagokkal is szolgált: „Változatossá teszi a képtárat számos fotográfia a tátrai téli életről, valamint a színházi világból, nívós új széria ezzel a címmel: »Magyar művésznők legkiválóbb szerepeikben«”, sőt emellett bemutattak még hatvan [!] fölvételt a Szépművészeti Múzeum „remekeiről” is. Március 30-án a szokásos hír megint a politikum, a háború elsődlegességéről árulkodik:

³⁵ A terminust Thienemann Tivadar nyomán használom.

„Óriási, harmadfél méteres térkép mutatja pár nap óta a Pesti Napló kirakatában a nyugati offenzíva útját. Minden elfoglalt város, minden új térnyerés plasztikusan látszik a színes monstre-térképen, amelyet tömegesen néz a közönség reggeltől estig.”

A kirakat anyaga aznap új „színházi és harctéri képekkel is” szaporodott, s a kirakat ezúttal magát a lapot is reklámozza: „Sokszínű pillangós plakát jelenti végül Gábor Andor új regényének a Pesti Napló vasárnapi számában kezdődő közlését.” (A regény, amelyet így is beharangoztak, a *Hét pillangó* volt, innen a „pillangós plakát” ötlete.) Április 12-én a szokásos harctéri és színházi felvételek (az utóbbiak Buttkayné Kosáry Emmyt mutatták be) mellett a hír egy hajókatasztrófa képi bemutatását is dokumentálta:

„Tíz nagyméretű fotográfia tűnik föl tegnap óta lapunk kirakatában, csupa kiváló fölvetel a *Drina* katasztrófájáról, a halálhajóról, a főbűnösről, a holtest kiemeléséről, a parton gyöttrődő családtagokról, a koporsókról, mindarról, ami reprodukálható a borzasztó eseményről. A Pesti Napló számára *Révész* és *Biró*, a fényképezés mesterei készítették az aktuális fotográfiákat.”

Június 30-án, az obligát „A Pesti Napló kirakata” című újabb hír arról szólt, hogy:

„Az olasz frontról tizenhat rendkívül érdekes új fotográfiát kaptunk, amelyek a nagy küzdelem legfontosabb fázisait éles hűséggel mutatják be. Aki ezeket a fényképeket látja, sokkal tisztábban meg tudja ítélni a *Piave körül történt események leírását*, sőt hosszú cikkeknél jóval többet árul el néhány hiteles fotográfia. Értesítést kaptunk róla, hogy a legközelebbi időben még egy csomó fényképet küldenek a Pesti Napló kirakata számára. Ugyancsak most érkezett a nyugati frontról egy csomó felvétel, amely a *magyar csapatok* életét vetíti elénk. Száznál több különböző értékes fotográfia egészíti ki a Pesti Napló kirakati képtárát.”

E hír, nem kétséges, magas fokú vizuális tudatosságról árulkodik; megfogalmazója fölismeri, sőt kimondja a kép elsőbbségét a szöveghez képest. Paradox mód, ez arra is utal, hogy a lapnak nyilván nem voltak meg a nyomdai lehetőségei ahhoz, hogy a vizualitás iránti nyitottságát, fényképek közlésével, magában a lapban is bizonyítsa. A fogékonyság azonban adott volt.

A Napló-kirakat újdonsága azonban egy idő után alighanem megfakult, megszottá vált, mert a lap erről szóló híradásai megrikkultak. Különösen fontos események „kirakatos” bemutatása kellett hozzá, hogy újra hír legyen egy-egy új kirakat. Ez szépen kiderül abból, hogy az újabb ilyen témájú híradásra csak 1919. március 2-án került sor – akkor, amikor valóban fontos események következtek be. „A Pesti Napló kirakata” című hír ezúttal ugyanis arról számolhatott be, hogy: „Az első magyar földosztásról, az érdekes kálkápohnai jelenetekről számos fölvetelt készített a Pesti Napló kiküldött fotográfusa. A Népszínház-utcai zavargás áldozatainak temetéséről is több fényképfelvétel készült a Pesti Napló kirakata számára.” A „történelmi jelentőségű kiáltványok”, az új angol, francia és olasz fölvételek, a színházi rajzok, fotók és karikatúrák, amelyek a kirakat szokásos anyagát adták, önmagukban a lapban már aligha kaptak volna külön figyelmet: megszokottá váltak. Maga a „kirakat” azonban, az események függvényében, mégis „történelem-

csináló” médium lett. A Tanácsköztársaság kikiáltásáról is beszámoló 1919. március 22-i, „A Pesti Napló hírosztálya” című és kezdetű közleménye ezt frappánsan bizonyítja:

„A Pesti Napló hírosztálya, amely két napon át négy hatalmas utcai tábláján jelentette az új eseményeket, reggeltől késő estig középpontja volt a budapesti közönség érdeklődésének. Különösen ma délután a Pesti Napló kirakata volt az egyetlen, amelyből a főváros képe az egymást rendkívül gyorsan követő eseményekről értesült. Amikor a kormány váratlan lemondásának híre megjelent a Pesti Napló tábláján, óriási tömeg gyűlt össze körülötte. Időről-időre, amint a hírosztály megtudta és gyorsan kiírta az entente üzenetét, a kormány válaszát, a kommunistákkal történt megegyezést, a magyar szovjet-köztársaság valóban szenzációs első híret, új meg új csoportosulás támadt a Pesti Napló háza előtt. A proletárok természetesen ujjongva olvasták a jelentést s csakhamar tüntetéstől harsogott a Rákóczi-út, ahonnan lassankint az egész városba szétvitték a történet híret. Állandóan többé-kevésbé esett és jó ideig szakadt is az eső, de azért a csoportosulás késő estig nem szűnt meg és még akkor is messi városrészekből elzarándokolt[ak] a Pesti Napló kirakatához, amikor már a lámpák kialudtak. A karhatalmi osztagok, amelyek autón vonultak ki az egyes utcákon észlelt nyugtalanság elfojtására, a Pesti Napló háza előtt elvonulva, a vörös betűs, messziről olvasható »Proletár-diktatúra« fölírást viharzó tüntetéssel üdvözölték.”

Bármily meglepő tehát, ezt a hatást nem maga a kinyomtatott lap, nem egy modern médium, hanem annak csak egy ősbib, hagyományosabb technikát mobilizáló járuléka érte el.

A „könyvosztály”, azaz könyvkereskedés

A lap, üzleti megfontolásból is, Hatvany irodalmi vonzalmait kiszolgálva is, „könyvosztály”, azaz saját könyvkereskedést is létrehozott. 1917. december 14-én, „A „Pesti Napló” könyvosztálya” címmel adták hírül, hogy mire készülnek: „Tökéletes magyar könyvesbolt: tömören ez az, amit a Pesti Napló új osztálya ambicionál.” Első lépésként ehhez „a Pesti Napló külső és belső kirakatait” használták föl, „művészi rajzok és szenzációs fényképek” között „színes címlapok”-at is kiállítva. Ekkor a kiállítottak közt két „jó és érdekes magyar könyvet” említenek meg: Kaffka Margit meséskönyvét (*Kis emberek, barátocskáim*) és Szabó Ervin *Imperializmus és tartós béke* című munkáját. „Ezeket – jegyzik meg – a Pesti Napló tárcaíróinak egész sereg műve követi rövid időn belül. Versek ad Szép Ernő *Emlék* című kötetében, novellákat Kosztolányi Dezső *Káin* című könyvében és nagyszerű esemény lesz Szomory Dezső műve: *Levelek a nyugati harctérről*.” Ez a beharangozás nemcsak a szoroson vett üzleti szempontok érvényesüléséről árulkodik, hanem arról is: a saját írókör népszerűsítése, kolportálása zajlik itt, összekapcsolva kereskedelmi és irodalmi szempontokat. A hír zárásaként leszögezik: „A Pesti Napló könyvosztálya legközelebb *olvasóterem* berendezésével is igyekszik majd kielégíteni a közönség érdeklődését.” A másnapi, december 15-i, „Milyen könyvet vegyünk karácsonyi ajándéknak?” című önreklám, hír formában arról szólt, hogy: „A Pesti Napló könyvkereskedése szívesen segít olvasóin és meg-

könnyíti a vásárlást. Küld jegyzéket ifjúsági iratokról, vagy ajándékkönyvekről, vagy egyszerűbben: ha megírják, ki számára szükséges a könyv és milyen drága lehet az ajándék s könyvkereskedésünk a legmegfelelőbbet küldi el.” E hír több szempontból is figyelemre méltó. Dokumentálja, hogy a könyvkereskedés valamilyen formában ekkor már létezett. S az is kiderül, hogy magas fokú marketinges tudatossággal saját olvasóit veszi célba – könyvvásárlóként is. Lap és olvasója között tehát egy újabb szál létesül.

Ugyanez a szándék derül ki a december 18-i, „Hírek a Pesti Napló könyvkereskedéséből” című szövegből is. A beérkező könyvrendelésekre reagálva úgy vélik,

„hogy a könyv után való nagy vágyakozás vezeti kezét majd valamennyi könyvrendelőnknek, de azt látjuk, hogy a könyvek tartalmát a rendelők nem mindig ismerik, ezért kérjük vevőinket, kiknek nagyobb része olvasóink gárdájából való, hogy a legnagyobb bizalommal forduljanak minden egyes esetben hozzánk, még a megválasztást illetően is. Minden esetben szívesen állunk tanácsal, útbaigazítással rendelkezésükre, forduljanak csak kérdéseikkel és kívánságaikkal könyvkereskedésünk vezetőségéhez.”

Hogy kiből állott ez a „vezetőség”, nem tudjuk, de a direkt marketing használata, a vásárlást előmozdító aktivitás jól érzékelhető. Ennek jele az is, hogy december 20-án, tehát a karácsonyi vásárlások finisében, a hirdetések között három álcázott önreklámot is közreadtak. „Új könyvek” címmel adtak egy listát azokról a könyvekről, amelyek könyvkereskedésükben megvásárolhatók voltak; a „Nyíltér” rovatban, „Mit olvassunk?” címmel adtak egy célzott könyvajánlást, amelyben Kaffka Margit, Kosztolányi Dezső, Szép Ernő, Szász Zoltán, Szabó Ervin és Sikabonyi Antal könyvét reklámozták – megjegyezve, hogy: „Minden magyar könyvet szállít a Pesti Napló könyvosztálya, Budapest, VII., Rákóczi-út 18.” S külön hirdették Gábor Andor *Doktor Senki* című regényét, „amely a Pesti Naplóban jelent meg”, s amely 10 korona 60 fillérért „a Pesti Napló könyvosztályánál” megrendelhető. Egy másik, 1917. decemberi híradás (Hírek a Pesti Napló könyvkereskedéséből) is ugyanennek az aktivitásnak a bizonyítéka, de ez már, jó érzékkel, a katonákra is figyel, pontosabban: él a háborús légkör adta lehetőségekkel.

„A béketárgyalások alatt a keleti fronton a legjobb társaság a könyv és az újság. Könyvkereskedésünk új könyvjegyzékét már úgy állította össze, hogy katonáinknak szórakoztató könyveken kívül békére, polgári munkára előkészítő könyveket gyűjtött egybe. Mindenki, akinek katonája van a fronton, közölje velünk címét, mi új jegyzékünket beküldjük.”

Egy 1918. áprilisi önreklámból, amely „Tessék eljönni a Pesti Napló könyvkereskedésébe” címmel, kiemelt szedéssel jelent meg, tudjuk, hogy a már korábban beharangozott olvasóterem legkésőbb ekkor megvalósult. Ebben a szövegben olvashatjuk:

„Rákóczi-út 18. szám alatt a Pesti Napló épületében találja meg [az olvasó] a főváros egyik legkedvesebb könyvesboltját, a Pesti Napló könyvkereskedését. Intim és kellemes könyvolvasó hely ez, pompásan felszerelve és kényelmes előkelőséggel berendezve.”

S mi vár itt a vásárlóra?

„Jöjjön el és válogassa ki a könyvpiac legérdekesebb új könyveit. Jöjjön el s válassza ki azokat a könyveket, amik hasznára lehetnek munkájában, hivatásában. Jöjjön el, lapozgatni, olvasgatni, megismerkedni az irodalom igazán értékes termékeivel.”

Ugyanitt, „Feltűnő könyvújdonságok” címmel ajánló listát is közzétettek, fölso-rolva azokat a könyveket, amelyekről „országszerte beszélnek”. Ugyancsak 1918 áprilisában, 17-én „Új könyvek a Pesti Napló könyvkereskedésében” címmel is közöltek egy listát. Ennek jelentőségét az adja, hogy kiderül belőle, nemcsak irodalmat forgalmaztak, gyakorlatias dolgokat is árusítottak, így pl. a *Villamosság a gyakorlatban* című három kötetes művet is. Ez arra vall, a könyvkereskedés – bármennyire is a saját produkció terjesztésére szerveződött – menet közben valódi üzleti vállalkozássá alakult, amely élt azzal, hogy – „saját” lapja lévén – megspórolhatta a hirdetési költségeket. Azaz, a cég egyik vállalkozása támogatta másikat, s viszont. Ez a hagyományos könyvkereskedésekhez képest határozott előnyt jelentett számukra.

A vállalkozás üzleti oldaláról árulkodik, hogy egy 1918. május 26-i önreklám, amely „Fővárosi előfizetőink könyvbeszerzése” címmel jelent meg, azt dokumentálja: a könyvkereskedés igyekezett elébe menni a vásárlóknak. Önjellemzésük, persze, magán viseli az önreklámozás színeit, de így is tanulságos:

„Mióta a Pesti Napló könyvkereskedését megnyitottuk, olvasóink és előfizetőink érdeklődése karolta fel ezt a friss szellemű, élénk intézményt, amely a Rákóczi-út legforgalmasabb pontján, változatos kirakatokkal, ízléses belső felszereléssel s gazdag könyvválasztékával méltóan reprezentálja a magyar könyvpiac lüktető elevenségét.”

Ám, s ezt el kell ismerni, nem ültek rá babérjaikra, s újítottak.

„Lapunk budapesti előfizetői ugyanis a Pesti Napló kihordói útján minden magyar könyvet fáradtság nélkül megszerezhetnek, ha a kihordónak előtte való napon megbízást adnak a választott könyv másnapi elhozatalára. Ez az újítás annál jelentősebb, mert a Pesti Napló könyvkereskedése a kihordók útján kiválasztásra is készséggel küld könyveket s így minden előfizetőnk az otthoni kényelemben, nyugodtan ismerkedhetik meg a könyvújdonságokkal s válogathat belőlük.”

Úgy vélem, az ilyesféle szolgáltatások, túl az üzleten, növelték s erősítették a lap jó hírét, kulturális nimbuszát.

A „saját” folyóirat, az *Eszteendő*

Figyelemre méltó újítás az is, hogy a lap, Hatvany személyes ambícióját is érvényesítendő, saját külön havi folyóiratot is indított. Az ötlet tulajdonképpen Bródy Sándortól származott, aki amikor 1917 elején gratulált Hatvanyinak a *Pesti Napló* megvásárlásához, egy alkalmi, „futó” ötletet is megpendített. Levele utóirata ugyanis ez: „A *Fehér könyv* [ez Bródy könyvalakú folyóirata volt] most már rendelkezésére áll, nem tudom többet csinálni. Mellékletnek adhatná a P. N.-hoz. Könnyű ki- és

összekombinálni, variálni, a P. N.-t erősítve vele és viszont.”³⁶ Hatványban, a jelek szerint, megfogalmazott ez az ötlet. A *Fehér könyvet* ugyan nem folytatta, de *Esz-tendő* címmel egy saját „revüt” indított, ugyancsak a szokásos folyóirat-formátumnál kisebb, könyvszerű formátumban. Az *Esz-tendő* segédszerkesztője Hatvány mecénáltja, Tóth Árpád lett, s az ő, a lap körüli dolgokról rendre beszámoló leveleiből a genézis jól nyomon követhető. Az *Esz-tendőre* egyébként már az irodalom-történet-írás is rég fölfigyelt, Ilia Mihály remek, máig érvényes elemzést írt róla.³⁷ A folyóirat részletes jellemzésére itt tehát nincs szükség. Annyit kell csak itt is rögzítenünk, hogy a tervezgetés 1917 novemberében öltött gyakorlatias alakot, s akkor már eldőlt, hogy a főszerkesztő maga Hatvány Lajos lesz, a szerkesztők pedig Karinthy Frigyes és Kosztolányi Dezső; s Tóth Árpád mellettük kap szerepet. A megjelenés a címhez (*Esz-tendő*) igazodva, a naptári év indulásához kapcsolódott, maga a lap havilap lett, s eredetileg az új év első napján, 1918. január elsején jelent volna meg. Az első szám megjelenése ugyan elcsúszott egy kicsit, de a szervezkedés sikerrel járt. Az új „revüt” a *Pesti Napló* 1917. december 25-i száma harangozta be. Ezt érdemes itt is idéznünk, mert jól jellemzi az elképzeléseket és szándékokat, s olyan előzetes összképet ad az *Esz-tendő*ről, amelyet az később lényegében realizált is. A folyóirat címét címként használó előzetes így szól:

„Január tizedikén a Pesti Napló kiadásában új szépirodalmi és politikai folyóirat jelenik meg, *Esz-tendő* címen, mely hónapról-hónapra érdekes, értékes és friss olvasmányokat ad az olvasónak. Ez a folyóirat maga köré csoportosítja a legelső magyar írókat. Maga a formája is feltűnést keltő: egy vastag könyv, melyben az olvasó megtalálja mindazt, ami érdekli, regényeket, hosszabb és rövidebb elbeszéléseket, a politikai eseményeknek, a jelen forrongó és izgalmas történelmének újszerű és pártatlan beállítását. Semmiféle érdek nem köti, sem politikai pártokhoz, sem irodalmi irányzatokhoz. A jó és értékes irodalmat s a közönséget egy táborban óhajtja egyesíteni. Minden műfajt jogosnak ismer el, egyet kivéve, az unalmast. Az *Esz-tendő*, melynek főszerkesztője Hatvány Lajos, szerkesztői Kosztolányi Dezső és Karinthy Frigyes, már január tizedikén kapható lesz a Pesti Napló könyvosztályában s a budapesti és vidéki könyvkereskedésekben. A vastag, kötetnyi számnak, mely külsejére is tetszetős és a legelső magyar írók írásait tartalmazza, ára mindössze három korona lesz. De a Pesti Napló előfizetői az *Esz-tendőt* úgyszólván ajándékkul kapják, mert 3 korona helyett csak 1 koronát fizetnek kötetenként. Azok tehát, akik már január elsejével a Pesti Napló-ra előfizetnek, ezzel egyúttal ezt a kedvezményt is biztosították maguknak.”

A *Pesti Napló* és az *Esz-tendő* ilyen összekapcsolása tudatos megfontolás eredménye volt: ez a „revüt” is az alaplap pozíciójának erősítését s ugyanakkor profiljának bővítését szolgálta.

Az *Esz-tendő*, ahogy Ilia Mihály állítja, Hatvány Lajos és mecénási támogatóitjai folyóirata volt, valamiféle ellen-Nyugat. Bázisát, persze, a *Pesti Napló* jelentette; munkatársai is e körből verbuválódtak elsősorban. Hatvány saját kezében tartotta az *Esz-tendő* irányítását, Ilia joggal aposztrofálja e vállalkozást „Hatvány

³⁶ *Levelek, i. m.* 220.

³⁷ ILIA Mihály: *Hatvány Lajos folyóirata: az Esz-tendő*. = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum V. Szeged, 1965. 17–33. Klny is: /Irodalomtörténeti Dolgozatok 39./

Lajos folyóiratá"-nak: minden szempontból az volt. De tudjuk, mellette Kosztolányinak is szabad keze volt, ő saját maga is betehetett írást a folyóiratba, Hatvany külön engedélye nélkül. A főnti, *Pesti Napló*ban megjelent előzetes hírverést is alighanem ő írta: az *Esztendő* nemcsak Hatvanynak, neki is személyes ambíciója volt. Maga a folyóirat, a tervek szerint, havonta jelent meg, az 1918. évfolyam teljes, 1919-ben azonban már csak az első két szám jelent meg. A bekövetkező „történelmi fordulat” lehetetlenné (s talán értelmetlenné is) tette a folytatást; a márciusi szám már nem készült el.

Annyi bizonyos: a *Pesti Napló* e korszaka az *Esztendő*vel együtt kerek egész; nemcsak tulajdonjogilag és pénzügyileg, de tartalmilag is együvé tartoznak. Ugyanaz az ambíció táplálta mindkettőt, nagyjából ugyanazok írták s a napilap és a „revü” kiegészítették, erősítették egymást. A *Pesti Napló* mindvégig referált az *Esztendő*ről, ismertetve, népszerűsítve egy-egy új szám anyagát, s az olvasók tudatában e két vállalkozás összekapcsolódott, teljes joggal.

A „bujtatott” saját könyvkiadó, a Pallas

Ugyanennek a történetnek a része, ugyanezt a sajátos, gyümölcsöző összekapcsolódást mutatja Hatvanynak egy másik, egyelőre sajnos igen kevésbé ismert vállalkozása is. Hatvany ugyanis, máig tisztázatlan körülmények között, valamikor 1917 második felében, már a *Pesti Napló* tulajdonjogát bírva, megvásárolta a Pallas könyvkiadót³⁸ is. Ez régi kiadó volt, Hatvany azonban átalakította, fölfrissítette és saját ambíciója szolgálatába állította. Az új Pallas formailag nem kapcsolódott a *Pesti Napló*hoz, az olvasóközönség még a perszonálunió létét sem igen érzékelhette, a valóságban azonban a kiadó is a lap kiegészítője, funkcióbővülése volt. S az a kevés, amit innen-onnan, főleg magából a *Pesti Napló*ból a Pallasról megtudunk, egyértelművé teszi az összefüggést. A *Pesti Napló* 1918. március 22-i számának „Pallas könyvek” című anyaga a következőket mondja a Pallasról:

„Régi kiadói márka, amelynek azonban ma új csengése van, amely kiadványaival egyszerre meg tudta ragadni az érdeklődést. A Pallas-könyvek ma a ritka szerencsével kiválasztott, értékes és nemes veretű modern magyar irodalmat jelentik. A Pesti Napló könyvkereskedése a jó könyvek minden barátjának ajánlja a Pallas könyveit.”

Ennek az írásnak a zárlata leplezetlen önreklám:

„Látta már a Pesti Napló könyvesboltját? A főváros kellemes és barátságos helye ez. Szívesen látjuk, bármikor néz el hozzánk. A Pesti Napló könyvkereskedése Budapest, VII., Rákóczi-út 18. szám alatt van.”

A Pallas könyveinek és a könyvkereskedésnek ez az egybefonódó reklámja önmagában is árulkodik a két vállalkozás összetartozásáról. Az igazi bizonyosságot

³⁸ A vásárlás tényéről csak elszórt utalások tudósítanak (vö. *Hatvany Lajos levelei, i. m. 15., 191.*), de fontos, hogy maga Hatvany is beszélt róla.

azonban a Pallas könyveinek felsorolása (és jellemzése) adja. Az új Pallas ugyanis a következő kínálattal szerepel itt: Szomorj Dezső: *Harry Russel-Dorsan levelei a francia hadszíntérről*, Kosztolányi Dezső: *Káin*, Sándor Imre: *Boldogság*, Lengyel Menyhért: *Charlotte kisasszony*, Szép Ernő: *Emlék*, Lázár Béla: *Írók és művészek közt (Száz vidám história képekkel)*, Szász Zoltán: *A szerelem* (2. kiadás). Ezek a szerzők Hatvany emberei, a névsor egyszerre mutatja a báró sznobizmusát és fölfedezőkedvét (ez utóbbira adalék Sándor Imre könyvének kiadása), ám kétségtelen: valóban értékes könyvek kiadására vállalkozott. (A lap, a könyvkereskedés és a kiadó üzleti összefonódását jól mutatja, hogy e könyvek a lapban olyan reklámot kaptak, amely mindhárom vállalkozás érdekét szolgálta.)

Mi jelent meg még a Pallasnál a Hatvany-érában? – egyelőre föltáratlan. Csak annyi bizonyos, hogy ez a kis kiadó is megérne egy alaposabb föltárá- és elemző munkát.

Beszédes tény, hogy a Pallast Hatvany 1919 őszén, már emigrációban, a *Pesti Naplóval* egyidőben adta el.³⁹

A Pesti Napló hír-filmjei

Az igazi truváj, bárkitől is származott az ötlet, mégiscsak a „hírszolgálati technika” egy merőben új formájának kialakítása volt. 1918 nyarán ugyanis a lap vezetése elhatározta, hogy saját filmriportokat készítet, s ezeknek a fővárosi, majd vidéki mozikban való vetítésével egy új, *Pesti Naplós* hírszolgálati formát teremt. Június 24-én jelent meg az első hír e tervről (A „Pesti Napló” hír-filmjei), s ebben röviden fölvázolták elképzeléseiket.

„A Pesti Napló tökéletes hírszolgálat maga helyett beszél, érdekes híreinek millió nyomtatott betűje villámgyorsan ott terem az ország minden pontján. Most a nyomda technikája mellé az olvasó, vagy inkább a néző kényelmére a modern filmtechnikát is odaállítjuk. A riporter a modern hírlapírás korában minden eszközzel fel van szerelve, most még a mozi felvevőgép is rendelkezésére fog állani. A Pesti Napló filmriporterei, mihelyt valahol érdekes esemény történik, a háborús utazás minden nehézségét legyőzve, azonnal ott teremnek a hely színén és az újságíró munkája mellé sorakoztatják a magukét: olvasóink számára filmet csináltak az ország, sőt az elérhető külföld minden eseményéről, gazdag készülségű filmintézetünk pedig úgy fog dolgozni, hogy az események mozgó fotográfiáját huszonnégy óra alatt mindenüvé eljuttatjuk az ország mozgósínházaiba. Ennek a merőben új tervnek számtalan háborús nehézség áll az útjában. De nincs nehézség, amit a haladott újságtechnika ereje le ne tudna győzni. Reméljük, hogy már a közel jövőben a riport-filmjeink egész özöne fogja az ország mozijaiban még plasztikusabbá és gazdagabbá tenni azt a bőséges hírszolgálatot, amely a Pesti Naplót már a nyomtatott betű segítségével is a magyar olvasóközönség legkedveltebb lapjává tette.”

Alig egy hét múlva, június 30-án, „A Pesti Napló filmriportjai” címmel újabb előzetes jelent meg. Ebből kiderül, hogy: „Az a széleskörű munka, amelyet a film-

³⁹ *Hatvany Lajos levelei, i. m. 191.*

riport megszervezése Budapesten és az országban, sőt a külföld egy részében is követel, teljes mértékben folyik már és augusztus tizenötödikén a nyilvánosság elé kerül produktumainak első sorozata.” Az előkészületeket Fodor Aladár (1878–1918) és Fröhlich János (1873–1926), „a kinoriport ismert nevű megalapítói” végezték;⁴⁰ nekik „már újságírói működésük során elég alkalmuk nyílt rá, hogy az érdekes aktualitások iránt való érzékenységükről bizonytságot tegyenek”. A két „filmriporter” közül Fodor Aladárról tudunk többet. Ő negyvenedik évében jár, újságíróból filmessé lett filmes „úttörő” volt. Hosszabb ideig a *Pesti Napló* munkatársaként dolgozott, majd – mint nekrológiájából kiderül – 1912 körül váltott. Ahogy nekrológja mondja:

„Fodor Aladár volt az első újságíró, aki megérezte a fotóipar nagy jelentőségét és hat esztendővel ezelőtt [azaz: 1912-ben] búcsút mondott pályájának, hogy minden idejét és tehetségét a filmgyártásnak és a fotóriportázsának szentelje. A háború során, mint a bécsi Kriegsarchivhoz beosztott filmriporter, hadapród őrmesteri rangban bejárta az összes harctereket és a harctéri eseményeket az újságíró éleslátásával, a filmriporter szakértelmével rögzítette meg az utókor számára.”⁴¹

Mint volt Napló-munkatárs, valószínűleg ő kezdeményezte a *Pesti Napló* filmriportjainak megszervezését is. Tudjuk, még pár nappal váratlan halála előtt is a szerkesztőségben tárgyalt, július 1-jén – nyilván az előkészületek intézésére – onnan utazott ki Bécsbe, ahol július 3-án, gyors lefolyású tüdőgyulladásban meghalt. Június végén még úgy tervezték, hogy „[m]ire a nagy őszi mozi-évad megkezdődik, valamennyi jobbfajta magyar mozgósínház »slágerképei« lesznek a Pesti Napló filmtudósításai” (A Pesti Napló filmriportjai. 1918. jún. 30.8.). Az augusztus közepi indulást azonban Fodor halála megakasztotta, s valahogy helyettesítését is meg kellett oldani. Nincs rá adat, de valószínűleg társa, Fröhlich János a továbbiakban egyedül vitte az ügyeket: ő – mint Nemeskürty István könyvéből⁴² tudható – szintén újságíróként, rendőri riporterként szerezte meg riporter rutinját, s szintén gyakorló filmkészítő volt. Az indulás azonban így is két hetet csúszott. Az elindulásról a lap szeptember 4-én, „A Pesti Napló filmriportja” címmel adott hírt:

„Rendkívül érdeklődéssel fogadta a közönség a Pesti Napló hírszolgálatának újjátását, a filmriportot, amelyet a budapesti mozgóképszínházak közül immár hét vett fel műsorára: az *Uránia* és a *Mozgóképek Otthon* után a *Nap*, az *Est*, az *Orient*, *Eldorádó* és *Simplon mozgó*.”

Ugyanebből a hírből tudható meg az is, hogy miről szólt az első, *Pesti Napló* gyártású filmriport:

⁴⁰ Vö. NEMESKÜRTY István: *A képpé varázsolt idő. A magyar filmtörténete és helye az egyetemes kultúrában, párhuzamos kitekintéssel a világ filmművészetére*. Bp. 1983. 117; 120; 130.

⁴¹ Vö. *Fodor Aladár halála*. = *Pesti Napló* 1918. júl. 4. 11., 1. még: *Fodor Aladár vitézségi érme*. = *Pesti Napló* 1918. szept. 10. 11.

⁴² NEMESKÜRTY István: *i. m.* 117., 130., 568., vö. még: *Fröhlich János temetése*. = *Pesti Napló* 1926. szept. 2. 11.

„Az első filmriport, amely a *csempészsrazziát* mutatja be, csupa mozgalmas látványosság, amely a háborús életnek rejtelmes érdekességét tárja fel a filmtechnika és az újságcsinálás minden eszközével.”

A szeptember 8-i számnak „A Pesti Napló első filmriportja” című anyaga kicsit részletesebben is megadja a témát. A film eszerint

„[n]agyszabású *csempészsrazziát* mutat be a Budapest-bécsi vonalon, a dunai hajókon és végig az országhatáron. A *csempészek* izgató üldözése, rendkívül érdekes leleplezése, valamint egy éjszakai hajtóvadászat is látható a hivatalos apparátussal készült filmen. Mulatságos jelenetek egészítik ki a valóban szenzációs filmet.”

Hogy a filmriportok megszervezésével is két különböző, de egymást erősítő tevékenységi forma összjátéka valósult meg, azt jelzi a filmnek a lapban való föl-találása. A lap ugyanis reklámot csinált a filmnek, nagybetűs szedéssel adva meg a pontos címeket, ahol a film akkor megtekinthető volt:

Mozgókép-Otthon Teréz-körút 28, *Nap* Fehérvári-út 30 *Est* Irányi-utca 21, *Uránia* Rákóczi-út 21, *Orient* Izabella-utca 66, *Eldorádó* Népszínház-utca 31, *Simplon* Fehérvári-út 37.

A film pedig már pusztán létevel is a lapnak csinált viszontreklámot, a *Pesti Napló* nevét forgalmazva.

Milyen hosszú volt ez a filmriport, nem tudjuk, nincs rá adatunk. Ami bizonyosan állítható: fekete-fehér némafilm volt ez is, a hiányzó hangot még a föliratkozás pótolta. Valószínűleg, akkori szokás szerint, a vetítést zene: zongorajáték kísérte.

A *Pesti Napló* filmriportjai természetesen nem napi gyakorisággal készültek, mint ma a tévéhíradók, hanem csak hosszabb időközönként, a jelek szerint: hetenként. A legközelebbi híradás ugyanis szeptember 10-éről való; ekkor „A Pesti Napló új filmriportja” című és kezdetű önreklám számolt be arról, hogy elkészült az új film.

„A Pesti Napló új filmriportja érdekes képek sorozatában mutatja be azt, hogy kik, hogyan és honnan táplálják Budapestet. A hatalmas nagyvárosi üzemek intimitásait és gigászi méretű szakadatlan munkáját megdöbbentő hűséggel mutatja be az új filmriport, melynek címe: *Budapest gyomra*. Ennek a nagy filmriportnak első része már ma este látható a vasárnapi [azaz: 8-i] margitszigeti Tűzérnapról készült fölvetellel együtt”.

Az új filmet ugyanazok a mozik vetítették ezúttal is, mint az elsőt, de a korábbi riport vetítése immár vidéken folytatódott.

„A *Csempészsrazzia* filmriportja ezen a héten a többi közt Aradon, Kolozsvárt, Szabadkán, Királyhídan és Magyaróváron látható a mozgókép-színházakban.”

A következő, harmadik heti film, amennyire megítélhető, a második riport folytatása, második része volt. Az erről tudósító szeptember 17-i hír (A Pesti Napló új filmriportja) arról is árulkodik, hogy ez a filmes hírszolgáltatás azért mai szemmel nem volt igazán friss és élénk.

„A Pesti Napló e heti filmriportja is azzal az intencióval készült, hogy ha igazán nagyszabású és az egész ország közönségét érdeklő napi szenzáció nem történik, akkor az egész filmriport egyetlen, valóban jelentős és állandó aktualitású témát vigyen minél részletesebben a publikum elé. Az új filmriport a fővárosi élelmezés széleskörű érdekességeit és meglepő intimitásait mutatja be és mától kezdve minden nívósabb budapesti mozgókép-színházban látható.”

A vidéki terjesztés ekkorra megerősödött, hiszen „a múlt heti és az első filmriport” e hír szerint immár „Szeged, Debrecen, Nagyvárad, Pozsony, Kolozsvár, Fiume, Zágráb, valamint Dalmácia nagyobb mozgókép-színházaiban kerül sorra.”

A következő heti, negyedik filmriportról a szeptember 24-i szám adott hírt (A „Pesti Napló” új filmriportja). Ebből kiderül, hogy az „e heti” film,

„amely már ma este látható a mozgófényképszínházakban, az eddigieknek példájára szintén egyetlen, de jelentős témának feldolgozása: a magyar rokkant katonák életét igyekszik híven és érdekesen bemutatni. Ebből a célból filmoperatőrjeink elutaztak Besztercebányára, ahol a nagyszabású hadigondozó-telepen egész hadsereg él, üdül, szórakozik és dolgozik.”

Érdekes, s alighanem korjellemező mozzanat, hogy az egyébként erősen békepárti (tehát háború-ellenes) lap filmriportja a rokkant katonák bemutatásával nem sokolni akart, sőt e témát már-már életképszerűvé stilizálta: „Ami ebben az életben tragikus és örökké fájó, azt – olvashatjuk az önkomentárban – egyáltalában nem helyezük éles világításba, inkább a vigasztaló és derűs momentumokat próbáltuk kikeresni.” Ennek a megközelítésnek valószínűleg kettős oka volt: a haditudósítói „hagyomány” s a háborús cenzúra-viszonyok – ám maga a téma így is „ütős” volt. Így, bár a filmben súly helyeződik a valódi vagy „csinált” vidámságra, pl. „a rokkant hadsereg saját külön bohócai”-ra, az önmagukat „produkálókra”, a telep élete mégiscsak meglevenedett a filmszalagon: „Az óriási telep egész területének bemutatása után a beteg és rokkant, vagy gyógyuló katonák életének minden lefényképezhető fázisát sorra vetítjük a közönség elé.” Még egy – állítólag: „véletlen” – kis tüzet is filmre vettek, amely a „rituális konyha” épületében támadt. A terjesztés egyébként ekkorra némileg összeszűkült (vagy csak a beszámoló nagyolja el a fölsorolást). Az új riportot ugyanis eszerint az *Uránia*, a *Mozgókép-Otthon*, a *Kultúra*, a *Vígmozgó* és az *Orient* vetítette, az előző heti film pedig az *Edison*ba, a *Fortunába* s „több környékbeli mozgófénykép-színházba” került át. A vidéki városok közül csak Szeged, Szabadka, Zágráb „és más városok” mozijai lettek játszó-helyekként fölsorolva.

A következő filmriport, amely október 1-jétől volt látható, „a budapesti színházak életéből” adott ízelítőt a nézőknek (A „Pesti Napló” filmriportja. 1918. okt. 1.10.).

„A közönségnek – mondja a beszámoló – eddig nem volt alkalmja látni hasonló intimitásokat, a fotografáló gép hűséges közvetítésével, legfeljebb nagyon váltakozó értékű leírásokat olvashatott »a kulisszák mögül«. A filmoperatőr most tiszta napfényű, délelőtti világításban, meg nem vesztegethető hűséggel hozza elénk a pesti színészeket, komoly és jókedvű munka, az esti előadásokra való készülés közben és ennek a kedves, gondtalan szüneteiben. Kevés olyan népszerű és kiváló magyar színész akad, aki a Pesti Napló új filmriportján ne szerepelne.”

Közülük a beszámoló név szerint Gyenes Lászlót, Rátkai Mártont és B. Kosáry Emmit említi meg. „Ezúttal nem »alakít« egyik sem és pongyolában – de azért mindig ízléses mértéktartással – mutatják meg egymás közt való életük bizalmas epizódjait.” E filmriport címe, mint a beszámolóból kiderül, „Bohémiában” volt.

Az eddig megtudottak alapján nem kétséges, a *Pesti Napló*nak ezek a filmjei inkább életképszerű, „színes” anyagok voltak, semmint valóságos „hír-filmek” (aminek szánták őket). Jelentőségük mégis nagy, hiszen a vizualitás, ami e filmeknek is sajátja, mindenképpen többlet volt az írott szövegekhez képest, s ugyanakkor valóban olyan világot mutattak meg, amelyet a közönség egésze a maga közvetlenségében nem ismerhetett. Azaz valóban kitágult közvetítésükkel a világ. Sajnos, a külső körülmények nem kedveztek e filmriportok készítésének – 1918 októbere már az „őszirózsás” forradalom hónapja volt. Valószínűleg ez adja magyarázatát a filmriportok lapból való eltűnésének: vagy a filmek készítése is abbamaradt, vagy a reklámozásukra nem jutott immár hely, idő, figyelem. Annyi bizonyos, az eddig ismertettekén túl már csak egyetlen filmriportról van adatunk. Ez azonban, mint az 1918. november 1-jei híradásból kiderül, annál fontosabb film lett: ez nem kisebb súlyú eseményt, mint az őszirózsás forradalom pesti fejleményeit örököltette meg. „A forradalom minden jelentős eseményéről hűséges beszámolóval szolgál a Pesti Napló új filmriportja” – olvashatjuk a beszámolóban.

„A Rákóczi-út és a Kossuth Lajos-utca sarkán, a forradalmi hotel körül épp úgy megörökített minden érdekes jelenetet, mint az Országház-téren az első nagy demonstráció alkalmával, majd az utcai felvonulások, a gépfegyveres autók, a zsúfolt pályaudvarok, a katonai fölesketések és a többi fontos aktus történelmi epizódjait. Külön teljes rész a vasárnapi ünnepségé, amelynek valamennyi részletét művészi szépségű fölvételek mutatják. A köztársaság kikiáltása, Károlyi Mihály, Hock János. Bokányi Dezső és Garami Ernő – amint a néphez beszélnek – egyformán kitűnő mozgófotográfiaikon vonulnak el a történelmi pillanatokban.”

Azzal, hogy e filmriport már november 1-jén látható volt a pesti mozikban, valószínűleg maga a film is „történelemcsinálóvá” lett, hiszen a radikalizáló hatású események bemutatásával nyilván olyanokat is elért, olyanokra is hatott, akik addig nem vettek részt az „eseményekben”, akik mellett a „történelem” csak megtörtént.

A kísérlet vége

Hatvány Lajos kísérletét a *Pesti Napló* megújítására a háborúvégi, forradalmas-kaotikus viszonyok szorították korlátok közé, majd zárták le. 1918. október végétől már nemcsak az országban, a szerkesztőségben is különleges körülmények uralkodtak. A lap november 5-én jelentette be, hogy: „Háborús rovatunkat megszüntetjük”. A „háborús rovat kimúlásának” bejelentése látszólag a háborútól való megcsömörlés eredménye volt: „Elég volt a lidércnyomásból, amellyel ébrednünk és elaludnunk kellett. Ne emlékeztessen még a háborús rovat formája se minket a rossz álomra, amelyből ötödfél évig nem volt felébredés.” Ám, bár utaltak „a mai

eseménydús és papírhiányos világra” is, amelyben megjelenniük kellett, a döntés mélyén lényegében egy mély – s mint utóbb kiderült – alaptalan illúzió húzódott meg.

„Magyarország – írták – kilépett a hadviselő államok közül, minden nemzetet és népet édes testvérenek tekint, és csak irtózáttal és szánalommal tud elfordulni Európának ama még mindig lángoló helyeitől, hol a háború véres örülete még szedi bőven az áldozatait. Minden részvétünk a még szenvedő embereké – legyenek azok, bár franciák, angolok, olaszok, németek vagy mások – mi, magyarok leráztuk magunkról azokat, akik a véres igát újból és újból a nyakunkba akarták kényszeríteni és mint Európa legújabb felszabadult nemzete, örömről mámorával üdvözöljük a béke és emberi testvériség kelő napját.”

A szerkesztőségnek ez az indokolatlanul optimista álláspontja az ország szétesésének küszöbén, sok mindent elárul. Jelzi mindenekelőtt az elkövetkező események természetének föl nem ismerését, a fejleményekre való fölkészületlenséget – s mindenekelőtt az illúziókat, az új, jobb világba vetett naiv hitet. Ez adja meg magyarázatát annak, hogy a „báró”, aki maga is belevetette magát az aktív politikálásba, immár elszakadóban volt lapjától. November 6-án, a „Napi hírek” közt pár soros kis közlemény tudatta az olvasókkal:

„Hatvany Lajos, a Pesti Napló főszerkesztője néhány napig távol lesz szerkesztőséginktől, mert amint más helyen is közöljük, ma éjszaka, a kormány megbízásából, mint a Nemzeti Tanács választmányi tagja, a magyar bizottsággal a déli frontra utazott azzal a küldöttséggel, amelynek feladata Franchet d'Esperay tábornokkal együtt megformulálni a balkáni fegyverszünet végleges feltételeit.”

S ez az újságcsinálástól a közvetlen politikába való elmozdulás érzékelhető abban a tényben is, hogy 1919 januárjában a hetven esztendő *Pesti Napló* jubileumát a lap csak néhány, a „Napi hírek” közé tördelt sorral intézte el (A Pesti Napló hetven esztendő. 1919. jan. 1.), jóllehet ez az önreklámra kiválóan alkalmas esemény máskor kolumnás nagy cikkeket, látványos (ön)ünneplést vont volna maga után. Az ideiglenesen szünetelő tárcarovat ugyan 1919 január elején újraindult, s az e tényt beharangozó január 4-i hír (Tárcáink) az inga visszabilenését igyekezett sugallni – a lap története már kétségkívül a politikai történések függvénye volt. A lap tulajdonlás eredeti célja megvalósíthatatlanná vált. Nem is meglepő tehát, hogy a Tanácsköztársaság kikiáltását követően Hatvany lemondott főszerkesztői posztjáról. 1919. március 23-án, a „Napi hírek” rovatban, az időjárás-prognózis és a Statárium bejelentése után, harmadik hírként ez olvasható a lapban: „A Pesti Napló főszerkesztője, Hatvany Lajos ma lemondott főszerkesztői állásáról.”

Ezzel egy sajtótörténeti fejezet gyakorlatilag lezárult. A lap tulajdonosa ugyan továbbra is Hatvany maradt, a Tanácsköztársaság időszakában azonban, mint annyi más lap, a *Pesti Napló* sem jelent meg. Hatvany Lajos pedig – ahogy Lengyel Géza írja – „Bécsbe emigrált, a munkatársak egyelőre szétszéledtek”. A lap csak 1919. szeptember 28-án jelent meg újra, ez volt a 70. évfolyam 114. száma. Ez a lap azonban nem volt már a „rég”, a tulajdonos távollétében csak vegetált. A végkifejletet Lengyel Géza emlékezéséből ismerjük. Eszerint a Bécsben élő Hat-

vanyt fölkereste a *Pesti Napló* akkori felelős szerkesztője, Mester Sándor és közgazdasági rovatvezetője, Szegő Elemér.

„Ők azzal az ajánlattal kopogtattak Hatvanynál, hogy átveszik a lapot; nyilvánvalóan kellett, hogy valami hátvéddel, fedezettel rendelkezzenek. A következmények hamarosan megmutatták, hogy ez a hátvéd nem lehetett más, mint Miklós Andor.”
 „A tárgyalások vége az volt, hogy Mester Sándor és Szegő Elemér megkapták a lapot Hatvany Lajostól mindenféle ellenérték nélkül, magyarul szólva ingyen, ők pedig laptulajdonosi tisztüket hamarosan továbbadták Miklós Andornak”, Az Est tulajdonosának.⁴³

A *Pesti Napló* ezzel hamarosan egy nagy lapkonszern részévé vált, s *Az Est*-ből, a *Magyarországból* és a *Pesti Napló*-ból összeállt az *Est-lapok* néven ismeretes sajtóbirodalom. Hatvany Lajos kísérlete pedig a magyar sajtótörténet egyik, hamar elfelejtett epizódjává szürkült. Méltatlanul.

Mérleg

A lap történetét áttekintve válaszra vár a kérdés: hogyan vonható meg a *Pesti Napló* mérlege ebben a periódusban? Röviden azt mondhatjuk, nagyigényű vállalkozás volt ez, sok eredménnyel, de megterhelve politikai illúziókkal. Az illúziókért Hatvany Lajos keményen megfizetett, pályája megtörése, emigrációba kényszerülése, majd hazatérte utáni „takaréklángon” tartása, mindenekelőtt pedig nagy irodalmi és politikai szerepeiről való végleges lemondása jól mutatják ezt. De lapvezéri tevékenysége mindent összevetve a magyar sajtótörténetnek egy eredményekben és értékekben bővelkedő fejezete volt. Pályája egyik csúcspontjának (a *Nyugathoz* s *Adyhoz* kapcsolódó másik, korábbi magaslati pont mellett) kétségkívül ez az alig több mint két év tekinthető. Amit vezetésével a *Pesti Napló* ez időben végzett, az mind sajtó-, mind irodalom-, mind politikátörténeti relevanciával bír, kihagyhatatlan a 20. századi magyar történelemből.

S az eredményeknek a Hatvany-Deutsch cég pénze csak szükséges, de nem elégséges föltétele volt.

⁴³ LENGYEL Géza: *i. m.* 91.

ANDRÁS LENGYEL

Pesti Napló de Lajos Hatvany (1917–1919). I–II.

L'étude s'occupe d'une époque courte mais importante de l'histoire du quotidien légendaire *Pesti Napló* (Journal de Pest). Le propriétaire du journal, plus tard à la fois son rédacteur en chef, le baron Lajos Hatvany (1880–1961), un des anciens prominent de la fameuse revue littéraire *Nyugat* (Ouest), qui avait réalisé ses ambitions de chef de journal, grâce à son immense fortune privée, par l'achat de journal, et l'augmentation importante de son niveau et de sa modernisation. L'étude présente les changements structurels, infrastructurels et personnels, que Hatvany avait poursuivis. Le résultat était impressionnant: *Pesti Napló* est renouvelé, renforcé de collègues littéraires importants (Dezső Kosztolányi, Frigyes Karinthy), son service de presse a été agrandi, son infrastructure restructurée. Il a fait publié une magazine littéraire (*Eszteendő* – Année), a mis en marche une firme d'édition (Pallas), avait son propre librairie, de plus – pour le renforcement de son service de presse, avait fait tourner des journaux filmés, projetés dans les cinémas. Politiquement le journal était pacifiste, sollicitait la démocratisation du pays (comme l'étendu de la vote). Le rédacteur en chef propriétaire, lui-même, s'est engagé dans la révolution de l'automne de 1918. Cette période de *Pesti Napló* s'est achevée par l'émigration de Lajos Hatvany (1919), où il a été contraint de vendre son journal et la maison d'édition également. (*Pesti Napló* est devenu plus tard partie du consortium *Az Est*, dirigé par Andor Miklós.)

KÖZLEMÉNYEK

A honfoglalás története Laskai Osvát második Szent István-sermójában. Laskai Osvát két beszédet állított össze Szent István királyról;¹ mindkettőben olvasható egy-egy rövid honfoglalás-történet, amelyek tartalmilag csak részben egyeznek meg egymással. Íme a szent királyról írt első sermo szóban forgó részlete:

„Ea siquidem tempestate, qua gens Hunorum ecclesiam Dei depopulabatur, erat in ea gente princeps quidam quartus ab illo, qui ingressionis Hungarorum in Pannoniam dux primus fuit, nomine Geysa, severus quidem et crudelis in suos, misericors autem ad alienos, maxime Christianos. Hoc quoque notandum diligenter est, quod duabus vicibus ingressi sunt Hungari in Pannoniam. Primo Bendeguz, filius Thorde tentavit de Sithia venire, qui tamen defunctus extitit. Qui habuit tres filios de genere Kadar, scilicet Ethele, Keve et Budam. Hi anno Domini CCCCXVII venerunt cum maxima multitudine, tandem Chaba, filius Athile iterum regressus in Scythiam, et ibi genuit Ed. Ed vero Ugyel. Ugyel autem Eliud. Eliud Almas, qui quidem ideo sic vocatus est, quia mater eius vidit in somnis de ventre eius crescere pulcherrimam arborem, in qua erant generosi reges et duces. Et sic factum fuit, quia sancti reges de ea processerunt, videlicet Stephanus, Emericus, Ladislaus, Ludovicus etc. Somnus enim Hungarico idiomate alom dicitur, et inde Almas vocatus extitit, qui copiosa multitudine Hunorum secunda vice egressus in Pannoniam, et prope Tituliam occisus est. Qui genuerat Arpad, et iste fuit primus dux. Arpad genuit Zolthan, qui genuit Toxon, qui genuit Geysam et Michlem. Geysa igitur existens quartus dux statuit libertatem intrandi regnum suum clericis, monachis et Christianis, et concessit licentiam adeundi presentiam suam. Quid plura?”²

A ferences szerző feltehetőleg olvasmányélményei alapján emlékezetből fogalmazta meg a passzust. A kurzívval jelzett mondatok az idézet elején és végén a Hartvik-féle István-legendára vezethetők vissza, a legendarészletek által keretbe foglalt szöveg pedig Anonymus gesztája, a Thuróczy-krónika, valamint egy a Knauz-krónika családjába tartozó kézirat ismeretéről tanúskodik.³ Laskai a sermórészlet megfogalmazása során egy olyan, vizuális vagy írásos forrásból ismert kompozíciót is felhasznál, amely egy családfán ábrázolta az Árpád-házi szent királyokat és Nagy Lajost.⁴

A ferences barát második Szent István-sermójában is foglalkozik a magyarok pannóniai bejövételével:

¹ OSUALDUS de Lasko: *Sermones de sanctis Biga salutis intitulati*. Hagenau, 1497. Sermo LXXVI., LXXVII. OSzK, Inc. 1029.

² OSUALDUS de Lasko: *i. m.* H4v.

³ KERTÉSZ Balázs: *Laskai Osvát a magyarok pannóniai bejövételéről. Anonymus gesztájának utóéletéhez.* = MKsz 2005. 373–384. (A továbbiakban: KERTÉSZ: *Laskai Osvát...*, i. h. 2005.)

⁴ KERTÉSZ Balázs: *A turul-monda Laskai Osvát egyik Szent István-napi prédikációjában.* = MKsz 2004. 374–384.

„*Ea siquidem tempestate, qua gens ipsa Dei ecclesiam depopulabatur, erat in ea princeps quidam quartus a secundo ingressionis in Pannoniam, Geysa nomine. Unde secundum Isid. li. XV. et XVI. Pannonia a Penninis Alpibus est vocata, quibus ab Italia secernitur, regio fortis est et solo leta, a tribus fluviiis, Danubio, que olim Hyster vocabatur scilicet, et Sava ac Tycia est vallata. Habet autem ab Oriente Mesiam, ab Euro Hystriam, ab Affrico autem Penninos habet Alpes, ab Occasu Galliam Belgicam, a Septentrione Danubium litem, qui Germaniam preterfluit. Est enim terra spaciouissima et fertilissima, montibus et silvis munitissima, multis fluminibus et aquis irrigua, venis aureis et aliis metallis ditissima, sal etiam optimum in quibusdam montibus effoditur, propter pascua uberrima feris et pecudibus adimpletur, gleba eius valde est frugifera et vinifera in multis locis. Hanc terram secundum Orosium Huni, qui vulgari-ter Hungari appellantur a quodam fluvio Ungh⁵ nomine, ubi prius castra metati fuerant,⁶ collecto agmine occupaverunt, et expulsis inde incolis a primeua sua origine nomen genti et patrie indiderunt, quam quidem terram bis intraverunt. Primo enim intravit fortissimus Atthila cum fratribus suis, scilicet Buda, Keve, Bela et Ladicha. Atthila in ea genuit Aladarium, qui sine prole decessit, et Chaba, qui patre mortuo expulsus rediit in Scythiam, ubi genuit Edemen et Ed. Ed genuit Ugyel, qui genuit Eliud, qui genuit Almas, qui genuit Arpad. Et iste secundo egrediens cum multis capitaneis Hunorum prope Thytel est occisus, qui genuerat Arpad. Iste est primus princeps secunde ingressionis, et genuit Zothan, qui genuit Toxon, qui⁷ genuit Geysam, patrem beati Stephani regis. *Qui Geysa fuit crudelis in suos, misericors tamen in alienos, precipue in Christianos, statuit securum aditum in suum ducatum intrare volentibus clericis et monachis, ex quorum conversatione (illustrante Christi gratia) fidem Christi suscepit, cepitque cogitare, quomodo crudeles gentis sue domaret, ac episcopatus ordinaret, ut patet in legenda.*”⁸*

A szerző, hasonlóan a feljebb bemutatott sermórészlethez, ezt a passzust is több forrás alapján fogalmazta meg. A szöveg elején és végén a Hartvik-féle Szent István-legendának ugyanarról a helyéről merít, mint a másik beszédben, azonban a Géza kegyetlenségére és irgalmasságára utaló megjegyzés (Geysa fuit crudelis ... in Christianos) nem a passzus elején, hanem a végén olvasható, ahol valamivel bővebben használja fel a legendát.⁹ Ezeket a mondatokat kurzív betű jelöli.

A Pannónia-etimológiát tartalmazó, valamint a határokat megnevező mondatok (Unde secundum ... preterfluit) végső forrása Isidorus Etymologiae című munkája tizennegyedik könyvének negyedik fejezetében található. Laskai hivatkozása pontatlan, valószínűleg nem közvetlenül idézi a sevillai püspök művét. Isidorus így ír Pannóniáról:

„Pannonia ab Alpibus Poeninis est nuncupata, quibus ab Italia secernitur: regio viro fortis, et solo laeta, duobus satis acribus fluviiis Drabo, Saboque vallata. Coniungitur autem cum Norico et Rhetia, habens ab Oriente Moesiam, ab Euro Istriam, ab Africo

⁵ Az OSzK általam használt Inc. 1029 jelzetű ősnymotványában 'vugh' névalak olvasható. A nyilvánvalóan 'ungh'-ből romlott alak javítható például az OSzK Inc. 1030 jelzetű kötete alapján (I2r).

⁶ Az ősnymotványban 'fuerat' olvasható.

⁷ 'qui' az ősnymotványban nem szerepel.

⁸ OSUALDUS de Lasko: *i. m.* Iv–I2r.

⁹ Vö. *Scriptores rerum Hungaricarum. I–II.* Edendo operi praefuit E. SZENTPÉTERY. Bp. 1937–1938. Reprint: Bp. 1999. Az utószót írta SZOVÁK Kornél és VESZPRÉMY László. II. 403–404. (A továbbiakban: *SRH*)

vero Alpes Appenninas, ab Occasu Galliam Belgicam, a Septentrione Danubii fontem, vel limitem, qui Germaniam, Galliamque secernit.”¹⁰

A ferences barát egy helyen láthatóan tudatosan változtat a forrásszövegen: annak a két folyónak a nevét (Drabo, Sabo), amelyek Isidorus szerint Pannóniát körülveszik, három általa is ismert folyó nevével cseréli fel (Danubius, Sava, Tycia).

A föld gazdagságát leíró mondat (Est enim terra ... multis locis) forrása a Thuróczy-krónika kritikai kiadás szerinti tizenharmadik fejezetének eleje.

„Hec regio olim panis ab ubertate Pannonia denominata esse traditur, que nunc ab Hungaris ipsam incolentibus mutato nomine Hungaria vocitatur, regionum nobilissima, famosissimorum annium decursu irrigua, campis pariter et montibus mixtum decora, auri et argenti necnon ceterorum metallorum ac salis peroptimi genitrix fecundissima, terrarum fertilissima, vino habundantissima silvarumque et pascuorum frequentissima ...”¹¹

Ez a részlet korábbi történeti elbeszélő forrásainkban nem található meg. A caput címe: „De ingressu Hunorum in Pannoniam et de bello eorundem in campo Tarnokwelgh commisso.” A fejezet azzal a középkor végén általánosan ismert Pannónia-etimológiával kezdődik, amely szerint ezt a vidéket kenyérbőségéről nevezték el.¹² Laskai invenciózus írói stílusára vall, hogy ezt a névmagyarázatot Isidorus szövegével helyettesítette.

Az aláhúzással jelölt szövegrész közli, hogy a magyarokat az Ung folyóról nevezték el: „... Huni, qui vulgariter Hungari appellantur a quodam fluvio Ungh nomine ...” Ez a névmagyarázat csak Kézai Simon gesztájában található meg:

„... Hunni sive Hungari ... in fluvio Hung vocato, ubi castrum fundavere, resederunt. A quo quidem fluvio Hungari a gentibus occidentis sunt vocati.”¹³

Hasonló magyarázatot hoz Anonymus is azzal a különbséggel, hogy szerinte Ung váráról nevezték el a magyarokat.¹⁴

Kézaival kapcsolatban szeretnék utalni Laskai második Szent László-sermójára. A beszédben olvasható egy olyan részlet, amely többek között az András, Béla és Levente által kötött megállapodást, valamint András hatalomra kerülését mondja el. A ferences író a Thuróczy-krónika alapján fogalmazta meg a történetet, de nem egy összefüggő passzust másolt le, hanem a krónika külön-

¹⁰ ISIDORUS Hispalensis: *Etymologiarum libri XX*. In: MIGNE, Jacques-Paul: *Patrologiae cursus completus. Series Latina*, 82. Paris, 1850. 507 B. A forrásra TARNAI Andor mutatott rá: „A magyar nyelvet írni kezdik” Bp. 1984. 195. 258. jegyzet.

¹¹ JOHANNES de Thurocz: *Chronica Hungarorum. I. Textus*. Ediderunt Elisabeth GALÁNTAI et Julius KRISTÓ. Bp. 1985. 34. (A továbbiakban: *Gesta*) 36.: „Hungari dicti sunt a castro Hungu ... Unde omnes nationes circumiacentes vocabant Almum filium Ugek ducem de Hungvar et suos milites vocabant Hungvaros.”, 56.: „... vocatus est Arpad dux Hungvarie, et ab Hungu omnes sui milites vocati sunt Hungvari secundum linguam alienigenarum ...”, 94.: „O Sithici, qui ... a castro Hungu vocati estis Hungarii ...”

¹² JOHANNES de Thurocz: *Chronica Hungarorum. II. Commentarii 1–2*. Composuit Elemér MÁLYUSZ adiuvante Julio KRISTO. Bp. 1988. II/1. 92.

¹³ *SRH I.* 165.

¹⁴ *Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars. (Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte.)* Unter Mitarbeit von László VESZPRÉMY herausgegeben von Gabriel SILAGI. Sigmaringen, 1991. (a továbbiakban: *Gesta*) 36.: „Hungari dicti sunt a castro Hungu ... Unde omnes nationes circumiacentes vocabant Almum filium Ugek ducem de Hungvar et suos milites vocabant Hungvaros.”, 56.: „... vocatus est Arpad dux Hungvarie, et ab Hungu omnes sui milites vocati sunt Hungvari secundum linguam alienigenarum ...”, 94.: „O Sithici, qui ... a castro Hungu vocati estis Hungarii ...”

böző helyeiről gyűjtötte össze a részleteket.¹⁵ Megtudjuk a szövegből, hogy a három testvér közül azért kezdte András az uralkodást, mert ő volt a legidősebb: „Primo igitur Andreas Albus, quia maior erat natu, regnavit ...” Középkori elbeszélő forrásaink közül egyedül Kézai munkája utal András idősebb voltára. A gesztában a következőket olvashatjuk András királlyá választásával kapcsolatban:

„Tunc tres fratres Albensem ingressi civitatem, ab omnibus episcopis, nobilibus omnique populo cum summa laude sunt suscepti, et Andreas aeo potior in regni solium sublimatur.”¹⁶

A szövegpárhuzamok alapján feltételezhető, hogy Laskai olvasta Kézai Simon munkáját. A feltevésnek a geszta utóéletére vonatkozó ismereteink sem mondanak ellent. A 14. századi bővebb szövegezésű krónikaszerkesztések kéziratcsaládjai tanúsítják, hogy IV. László történetírójának művét egymástól függetlenül többször is felhasználták, a 15. század végén íródott Sambucus-kódex elejére pedig bemásolták Kézai ajánlását és bevezetőjét.¹⁷

Laskai az Ung folyóhoz kapcsolódó etimológia ismertetése után a következőképp fogalmaz: „ubi prius castra metati fuerant”; szerinte tehát a magyarok az Ung folyónál táborot vertek. Ezzel szemben Kézainál arról olvashatunk, hogy a magyarok a Hung folyó mellett várat építettek: „Hungari ... in fluvio Hung vocato, ubi castrum fundavere, resederunt.” Nem zárható ki, hogy a kérdéses helyen a ferences író önálló fogalmazásáról van szó, ugyanakkor érdemes újra felütnünk P. mester munkáját. Amíg Kézai művében egyszer sem, addig Anonymusnál huszonzét ízben fordul elő a 'castra metati' kifejezés mindig 'táborot ver', 'letáborozik' értelemben. Az esetek többségében a szövegkörnyezet hasonló a Laskainál olvasható részlethez: a Kárpát-medencét birtokba vevő magyar sereg, illetve a kisebb-nagyobb seregrészek valamelyik folyó mellett vagy közelében táboroznak le.¹⁸ Elképzelhető, hogy a ferences

¹⁵ KERTÉSZ Balázs: *Krónikaszövegek Laskai Osvát prédikációiban*. In: *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. Szerk. ÓZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert. Piliscsaba-Bp. 2005. 680–683. (A továbbiakban: KERTÉSZ: *Krónikaszövegek...* i. h. 2005.)

¹⁶ *SRH I.* 178.

¹⁷ *SRH II.* 742–743. (A Kézai gesztájáról írt összefoglaló VESZPRÉMY László munkája.); SIMONIS de Kéza: *Gesta Hungarorum*.—SIMON of Kéza: *The Deeds of the Hungarians*. Edited and translated by László VESZPRÉMY and Frank SCHAER. Bp. 1999. XXI.

¹⁸ *Gesta*, 56.: „... Almus et sui primates ... ad castrum Hung equitaverunt ... Et castra metati essent circa murum ...”, 64.: „... castra metati sunt in campo iuxta fluvium Tucota ...”, 68.: „... ceperunt equitare iuxta Thysciam versus fluvium Zomus, et castra metati sunt in illo loco, ubi nunc est Zobolsu ...”, 72.: „... castra metati sunt iuxta fluvium Souiou ...”, 80.: „... castra metati sunt iuxta Parvos Montes ...”, 82.: „... castra metati sunt iuxta fluvium Heuyou ...”, 82.: „... venientes usque ad fluvium Naragy et castra metati sunt iuxta rivulos aquarum ...”, 84.: „... venerunt usque ad fluvium Zogea et castra metati sunt per crepitudinem eiusdem fluminis ...”, 84.: „... castra metati sunt iuxta fluvium Ypul.”, 86.: „... castra metati sunt in campo iuxta quoddam castellum terreum ...”, 88.: „... castra metati sunt iuxta fluvium Sytva.”, 94.: „... castra metati sunt iuxta montem Teteuetlen usque ad Thysciam ...”, 98.: „... iuxta fluvium Voyos castra metati sunt ...”, 98.: „... castra metati sunt iuxta Danubium ...”, 100.: „... iuxta fluvium Culpe castra metati sunt ...”, 102.: „... castra metati sunt iuxta insulam ...”, 104.: „... venerunt versus fluvium Temes et castra metati sunt iuxta Vadum Arenarum.”, 104.: „... castra metati sunt iuxta fluvium Ponoucea.”, 108.: „... castra metati sunt iuxta Danubium ...”, 110.: „... castra metatus est iuxta Danubium ...”, 112.: „... castra metatus est iuxta montem Pacoztu.”, 112.: „... in campo Peytu castra metati sunt ...”, 114.: „... castra metati sunt iuxta campum Putei Salsi ...”, 114.: „... iuxta Montem Sancti Martini castra metati sunt ...”, 116.: „... iuxta fluvium Couroug castra metati sunt ...”, 116.: „... iuxta fluvium Tekereu castra metati sunt.”, 118.: „... castra metati sunt iuxta fluvium Iouzas.”

író a magyaroknak az Ung folyónál történt táborozására utaló mellékmondatot Anonymus gesztája alapján fogalmazta meg. A feltevés megerősíti azt a korábban megfogalmazott álláspontot, amely szerint a barát olvasta P. mester művét.¹⁹

A továbbiakban a ferences szerző a krónikára támaszkodva néhány mondatban utal a hunok, azaz a magyarok első és második bejövetelére. Az első Szent István-sermóhoz hasonlóan itt is lazán kezeli a krónikát; azt állítja például, hogy Aladár, Attila fia utód nélkül halt meg (Atthila ... genuit Aladarium, qui sine prole decessit), jöllehet a krónika egyáltalán nem utal Aladár utódaira.²⁰

A leírtakból kitűnik, hogy Laskai szövegformáló módszere ugyanolyan, mint az első Szent István-sermo honfoglalás-történetének esetében: a több forrás alapján feltehetőleg emlékezetből megfogalmazott elbeszélést a Hartvik-féle Szent István-legendán alapuló mondatok foglalják keretes szerkezetbe. Érdemes hangsúlyozni, hogy a Knauz-krónika családjába tartozó szövegből, Anonymustól és Kézaitól egyik sermórészletben sem vesz át hosszabb, összefüggő passzusokat. Ezek a források csak felvillanásszerűen vannak jelen a két idézetben. A ferences barát számára a két honfoglalás-történet megszövegezése során a vezérfonalat a Thuróczy-krónika jelenthette, amelyet – ahogy azt már korábban láthattuk – számos esetben felhasznált.²¹

KERTÉSZ BALÁZS

Egy 12. századi lelkipásztori „zsebkönyv.” A National Library of Scotland, Edinburgh, Ms. 18. 8. 6 jelzetű kézírata.* A Kálmán király uralkodásának idején (1095–1116) összehívott I. Esztergomi Zsinat (1100)¹ előírta, hogy minden főesperesnek kánonjogi kézikönyvvel (liber canonicus) kell rendelkeznie.² Ez a gyűjtemény abban az időben minden valószínűség szerint a Decretum Burchardi Wormatiensis, vagy ennek valamilyen kivonata lehetett Magyarországon.³ Az említett magyar zsinat ugyanarra az időszakra esik, amikor Chartres-i Szent Ivo püspök egyházi jogi gyűjteményt szerkeszt. Ivo szándéka, hogy a kánonjogi ismeretek megerősítésével, a papság életének és a pasztorális tevékenység fegyelmi kereteinek összegyűjtésével segítse az egyház intézményes működését. Chartres-i Ivo munkáit 1093 és 1095 között állíthatta össze. A kánojtörténet hagyományosan három gyűjteményét tartja számon: a Collectio tripartitát; a Decretumot; és a Panormiát.⁴ Az utóbbi évtizedekben ezeket a gyűjteményeket egymáshoz való viszonyuk, illetve a Decretum

¹⁹ KERTÉSZ: *Laskai Osvát...*, i. h. 2005. 373–384.

²⁰ JOHANNES de Thurocz: *Chronica*, i. m. 1985. 56–57. A másik István-beszédhez I. KERTÉSZ: *Laskai Osvát...*, i. h. 374–375.

²¹ KERTÉSZ: *Krónikaszövegek...* i. h. 2005. 669–684.

* A tanulmány az Instituto de Derecho Europeo Clásico (IDEC) és A középkori kánonjogi gyűjtemények és az európai ius commune című, OTKA T 048584/2004 sz. kutatási program keretében készült. Külön köszönetet mondunk Prof. Carlos Larrainzarnek és Prof. José Miguel Viejo-Ximéneznek az IDEC, továbbá Kenneth Dunn-nak (National Library of Scotland Edinburgh.)

¹ WALDMÜLLER, L.: *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn*. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1987. 168–169.

² Ut omnes archidiaconi breviar(i)um canonum habeant. ZÁVODSZKY Levente: *Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Bp. 1904. 205.

³ SZUROMI Sz. A.: *Les trois premiers synodes d'Esztergom et la discipline ecclésiastique en Hongrie au XIIe siècle*. = *Folia Theologica* (12.) 2001. 57–64.

⁴ Kiadások: *Panormia* (a továbbiakban IP): MIGNE, I. P.: *Patrologiae cursus completus. Series Latina*, 1–221. Lutetiae Parisiorum 1844–1864. (A továbbiakban PL) 161. 1041–1344. – Decretum (a továbbiakban ID): PL 161. 67–1022. – Tripartita (a továbbiakban Tr) (kiadatlan).

Gratiani forrásai között betöltött szerepük szempontjából vizsgálta a kutatás (vö. Martin Brett, Peter Landau). Az általunk végzett kodikológiai és szövegkritikai elemzések, továbbá a Luccai Szent Anzelm gyűjteményével való összehasonlítás újabb szempontokat adtak Chartres-i Szent Ivo tevékenységének értelmezéséhez.⁵ Ezeket a sajátosságokat kiemelkedő módon illusztrálja az Edinburghban őrzött Panormia kézirat.

1. A kódex

George Mackenzie könyvtárát hozott létre Edinburghban, az úgynevezett Advocate's Library, vagyis Ügyvéd Könyvtárát. Az intézmény a 17. század nyolcvanas éveiben, valamikor 1684 és 1689 között alakult meg.⁶ A könyvtár állománya különösen gazdag anyaggal gyarapodott 1698. december 10-én, amikor megvásárolták Sir James Balfour of Denmilne (1600–1657) magánkönyvtárát.⁷ Ebben a Balfour Gyűjteményben különféle jogi és kánonjogi munkák is megtalálhatók, beleértve az anyag legrégebbi kánonjogi kéziratát, amely egy 12. századi szövegátújja Chartres-i Szent Ivo kánongyűjteményének,⁸ nevezetesen a Panormiának.⁹

A Skóciai Nemzeti Könyvtár (Edinburgh, National Library of Scotland) Ms. 18. 8. 6-os kéziratában a kötet kezdőlapján, marginális possessor bejegyzés található a 18. századból: „Ex libris facultatis iuridicae Edinburgi.” A vele ellentétes margón kivehető a 16–17. századi kézzel írt rubrumos cím: *Isidorus Episcopi Carnotensis Decreta siue Panormia*. A kódex mindkét fedőlapja fából készült. A fóliók mérete meglepően kicsi, mindössze 155×101 mm.¹⁰ A kézirat összeállításához

⁵ SZUROMI, Sz. A.: *Some observations on BAV Pal. lat. 587 as compared with other textual witnesses of Ivo's works*. = *Ius Ecclesiae* (17.) 2005. [megjelenés alatt].

⁶ RAE, T. I.: *The Origins of the Advocates' Library*. In: CADELL, P.–MATHESON, A. (ed.) *For the encouragement of learning. Scotland's National Library 1689–1989*. Edinburgh, 1989. 1–22, különösen 1.

⁷ CUNNINGHAM, I. C.: *The Manuscript Collections to 1925*. In: CADELL, P.–MATHESON, A. (ed.) *For the encouragement of learning. Scotland's National Library 1689–1989*. Edinburgh, 1989. 119–138, különösen 120–122.

⁸ Vö. ERDŐ, P.: *Die Quellen des Kirchenrechts. Eine geschichtliche Einführung (Adnotationes in Ius Canonicum 23)*. Frankfurt am Main, 2002. 98–100. – FOURNIER, P.: *Les collections canoniques attribuées à Yves de Chartres*. = *Bibliothèque de la École des chartes* (57.) 1896. 645–698; (58.) 1897. 26–77, 293–326, 410–444, 624–676 [repr. in FOURNIER, P.: *Mélanges de droit canonique. I.* (Ed. KÖLZER, P.) Aalen, 1983. 451–678]; LANDAU, P.: *Die Rubriken und Inskriptionen von Ivos Panormie*. = *Bulletin of Medieval Canon Law* (12.) 1982. 31–49. BRETT, M.: *Creeping up on the Panormia*. In: HELMHOLZ, R. H. (ed.): *Grundlagen des Rechts*. Paderborn, 2000. 205–270. BRETT, M.: *The Sources and Influence of Paris, Bibliothèque de l'Arsenal 713*. In: LANDAU, P. (ed.): *Proceedings of the Ninth International Congress of Medieval Canon Law*. Vatican City, 1997. 149–167. KÉRY, L.: *Canonical Collections of the Early Middle Ages (ca. 400–1140). A Bibliographical Guide to the Manuscripts and Literature*. (History of Medieval Canon Law.) Washington, D.C. 244–260. AUSTIN, G.: *Editorial concerns in the Ivonian Panormia: the case of repetitious canons in book 8*. = *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* (89.) 2003. 82–106.

⁹ CUNNINGHAM, I. C.: *Sir James Balfour's Manuscript Collection: The 1698 Catalogue and other sources*. = *Edinburgh Bibliographical Society Transactions VI/6* (Session 1997–8, 1998–9). Edinburgh 2004. 224 [197].

¹⁰ BORLAND, C. R.: *A Catalogue of the Medieval Manuscripts in the Library of Faculty of Advocates at Edinburgh, compiled during the tenure of Carnegie Research Scholarship in the University of Edinburgh in the years 1906–1908. I.* Theology. Edinburgh, 1909. 241.

alapvetően tizenkét fóliós ívfüzeteket használtak, kivéve az első (nyolc fóliós), a harmadik (tíz fóliós) és a nyolcadik (nyolc fóliós) ívfüzetet. Sajnos a kötet sokszor elázott, amely több helyen maradandó nyomot hagyott.¹¹ A 12. századi írás jellege a jelenlegi Franciaország területére utal, mint a másolás földrajzi helyére. Néhány helyen 12–13. századi kéztől III. Sándor pápának (1159–1181) tulajdonított kiegészítéseket olvashatunk a szövegben.¹² Továbbá két, az ívfüzetek közé később beillesztett pergamencsíkot is találunk, amelyeken a kézírás a 15. század jellegzetességeit tükrözi (fol. 40Ar; 52 Ar).

A kódex legelején, két kpergamen fólió található, amelyeket a kodikológiai vizsgálat el tudott különíteni a kötet egészétől. Ezek egyházi bírósági eljárással kapcsolatos szöveget tartalmaznak, egy oszlopba rendezve. Ez a szöveg az első 12. századi kézzel írt emlék a kéziratban (n° 1).¹³ Az iniciálék általában hiányoznak a fejezetek első szavának éléről.¹⁴ Amennyiben az iniciálék megvannak, piros, kék vagy zöld színűek. Itt jegyezzük meg, hogy a kódexnek ez a része mindegyik oldalán körül volt vágva, és legalább 2 cm hiányzik az eredeti méretből. Az ívfüzetek pergamenjének állapota nem nevezhető túl tisztának, amely a mindennapos használatot sejteti. Az ívfüzetek minősége és az íráskép is megváltozik az első számozott fólión, amely már Ivo gyűjteményét tartalmazza. Ezt mutatja a rubrummal írt szöveg: „Incipit prologus Ivonis venerabilis” (...), majd utána zöld színnel az incipit: „Exceptiones ecclesiasticarum” (...), mely világosan jelzi a *Panormia* gyűjtemény kezdetét.¹⁵ Itt még egyszer megtaláljuk a bal margón ugyanazt a possessor bejegyzést.¹⁶ Az első számozott fólió alján 15 mm széles pergamen hozzátoldás figyelhető meg, amelyhez hasonló bővítést találunk a fol. 4, 5, 8, 14, és 15 alján is. Ezek egyértelműen későbbi kiegészítései a kódexnek, mivel a fol. 8v-n olvasható a következő ívfüzet incipitje, amely alá van erősítve a pergamen kiegészítés. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a fol. 21r-től egészen a 36v-ig a pergamen mérete nagyobb, mint a kódexben máshol. Ez a rész tartalmazza a *Panormia* harmadik könyvét.¹⁷

Az íráskép, mint említettük, többször változik a kódexben, melynek alapján nyolc kezdet tudunk megkülönböztetni a teljes szövegben. Már utaltunk az első kézre (n° 1), amely tehát a két első számozatlan fóliót írta. Ezután az első számozott oldalon megjelenik a második kéz (n° 2), a kódex

¹¹ Vö. Különösen Fol. 31v–36v.

¹² Például: Fol. 55v–56r. Alexander III Rotrodo rothomagensi archiepo. Omnes quisitum est a nobis ex partetua (...) qia nec exodat tusc. V. id. octob; cf. *Regesta Pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*, ed. JAFFÉ, P.–WATTENBACH, G. curaverunt LOEWENFELD, S. [JL]–KALTENBRUNNER, F.[JK]–EWALD, P.[JE], I. Lipsiae, 1885.² JL 13583; cf. X 5. 39. 1–3.

¹³ Fol. [1]r–[2]v. Quod usque ad terminum litis in iudicio permanebit indicatum solui nisi dns iudicatum solui pro eo cauerit. Ibi satis dare cogita quis ubi iudicium (...) uel xxx uel xl an.

¹⁴ Fol. [1]r–[1]v. [P]ost satisfactionem exutque parte (...) non dederit iura est /dicium uendselis; [D]iutine admodis constitutum (...) procuratore presere; [P]ost hoc oram instituita (...) preiudicialia appellantur; [V]olent ad quaedam actiones (...) / fol. [2]r /pete s i tllr a.; [E]lulus dr s peti IIIor modis. Re. tpr. causa. loco. Re: V siquis pro xxx petat. Tpr. si ante diem vel conditionem petat. loco ut si quis parisi conpetat: quod hi debet solui (...) de exceptionibus dispiciamque; [N]on solum agit qui actionem proponit (...).

¹⁵ Fol. 1r.

¹⁶ Fol. 1r.

¹⁷ IP 3 a következő témákat tartalmazza: De summi pontificis electione; de electione et consecratione episcoporum et presbyterorum; de aetate ordinandorum; de officiis illorum qui sunt ordinandi, de qualitate ordinandorum; qui laici debeant ordinari; de mutatione episcoporum vel sacerdotum; de ordinatis non reordinandis, de continentia ordinandorum; de simoniace; de professione hereticorum; de lapsis post eorum ordinationem; de clerico homicidia; de usuris; de servis non ordinandis; de vita clericorum; de religiosis; de virginibus – viduis – et abbatissis.

törzsszövegének másolója. A fol. 7r-n kortárs kézzel tematikus összefoglalóját találjuk a főszövegben olvasható kánonnak, kivéve a fólió jobb felső sarkába (n° 3). A fol. 20v alján újabb kortárs, de más kézzel írt rubrumos bejegyzés (n° 4) egészíti ki a kánon tartalmát: „Perfectum est (...) ieiunatum et interior orati.” Ez a mondat a második ívfűzet utolsó mondata. Ugyanezzel a negyedik kézzel találkozunk a fol. 39v befejező mondatánál is: „De humiliatio poterit dia: Unusquisque superbus totiens ad culpam (...) pars maxima numeri”; továbbá még kétszer, fol. 65r-n¹⁸ és a fol. 99v-n.¹⁹ A fol. 40v alján hosszabb kiegészítést olvashatunk. Ez III. Sándor pápa egy levelének részletét idézi (n° 5) melyet sikerült azonosítanunk a *Decretales Gregorii IX*-ben szereplő X 1. 29. 6 második felével.²⁰ A kiegészítés írásképe későbbinek tűnik, mint a n° 2, de korábbiak mint n° 4, azaz valamikor a 12–13. század fordulója körül íródhatott. Megjegyzendő, hogy még egy III. Sándornak tulajdonított szövegtörredék található ebben a kódexben ugyanettől a kéztől²¹ és még egy további, a szöveg szerzőjének megjelölése nélkül.²² A n° 6, XV. századi másoló lejegyzésében a fol. 40Ar,²³ 52Ar²⁴ és 53r,²⁵ illetve a fol. 104r-v.-n lévő szöveget olvashatjuk. A n° 7 szintén III. Sándor pápa dekretálásának részletével (vö. X. 5. 39. 1–3)²⁶ egészíti ki az alapszöveget (n° 2 keze) a fol. 86r²⁷ kö-

¹⁸ Fol. 65r. Si quis uiduarum rapuit (...) anathema sit.

¹⁹ Fol. 99v. || in omni munundina.

²⁰ Fol. 40v. A III Wintoniensi episcopo. Innotescat sollicitudini tue qui iudex (...) in hac partem committere potest; cf. JL 14156; cf. X 1. 29. 6: Quamvis simus multiplicitate negotiorum impliciti, et gravibus diversisque sollicitudinibus occupati, nos tamen cogit praeter debitum commune tuae fraternitatis caritas et dilectio, qua personam tuam diligimus, tuis consultationibus respondere, ne videamur indiscussa relinquere quae nobis enodanda tua voluti discretio praesentare. Innotescat itaque sollicitudini tuae, quod iudex a nobis delegatus causam sibi commissam potest aliiis, [uni vel pluribus] delegare, aut totam audiendam et terminandam, aut etiam, ut audiant allegationes et rationes et attestationes recipiant, et sententiam sibi servent, vel ut horum aliquid tantummodo faciunt iuxta voluntatem et beneplacitum delegantis; quanquam non possit eandem causam alii appellatione postposita delegare, etsi sibi appellatione remota commissa. Si vero duobus causa committitur; etiam si non apponatur, ut unus sine altero procedat in ea, nihilominus unus ex ipsis, sive suo consiudici sive alii, vices suas potest committere in hac parte. FRIEDBERG II. 159.

²¹ Fol. 55v–56r. Alexander III. Rotrodo rothomagensi archiepo. Omnes quisitum est a nobis ex partetua (...) quia nec exodat tunc. V. id. octob; vö. JL 13583 (8774): Rotrodo, archiepiscopo Roto-magensi, scribit, ut „eos, qui ab episcopis suffraganeis sint excommunicatione innodati, et ad audientiam eius appellent, recepto ab iis iuramento, debeat absolvere” ac deinde „causam audire, quia excommunicati ante absolutionem non sint audiendi”.

²² Fol. 45v–46r. De his qui (...): Religiosum a correptione sui prelati non posse appellari (...) ordinis corrigas et casiges.

²³ Fol. 40Ar. Dictusato quo non procedit ex caritate non (...) censerit fieri debet; a fol. 40av üres.

²⁴ Fol. 52Ar. Uero in legenda aug. in pius (...) iulii-beant.

²⁵ Fol. 53r. Hec lamant (...).

²⁶ X 5. 39. 1: Super eo vero, quod a nobis consilium postulasti, utrum scholares, si se invicem percusserint in plena vel minori aetate, clerici aut religiosi viri in claustris, secundum canonem illum, quo statutum est, ut illi, qui in clericis violentas manus iniiciunt, mittantur ad apostolicam sedem absolvendis, debeant pro sua absolutione ad eandem sedem venire inquisitione tuae taliter respondemus, quod, si clerici infra puberes annos se adinvicem, aut unus alterum percusserint, non sunt ad apostolicam sedem mittendi, quia eos aetas excusat. Nec etiam clerici, si sunt plenae aetatis, et non de odio, vel de invidia, vel de indignatione, sed levitate iocosa se adinvicem percutere contingat, neque magister, si scholarem clericum intuitu disciplinae vel correctionis percusserit, quia non potest in ipsis iniectio manuum violenta notari. Ceterum si ex odio iidem scholares vel saeculares clerici sese percusserint, pro sua absolutione debent ad apostolicam sedem venire. FRIEDBERG, AE.: *Corpus iuris canonici. II*. Lipsiae, 1879. 889–890; X 5. 39. 2: Monachi vero et canonici regulares, quocumque modo se in claustris percusserint, non sunt ad apostolicam sedem mittendi, sed secundum

zepétől. Ez a kiegészítés a többi III. Sándor pápa levelét tartalmazó töredékhez hasonlóan a 12–13. századra tehető. Végül a fol. 104r-n a n° 6 által írt szöveg mellett egy 12. századra datálható bejegyzés is olvasható, amely a n° 8 kéz.től származik.²⁸

2. *Ivo műve a National Library of Scotland, Edinburgh, Ms. 18. 8. 6 jelzetű kódexében*

1. Chartres-i Ivo *Panormiája* az első számozott fólión (fol. 1r) kezdődik, ahol a pergamen minősége javul. Amint már jeleztük, a kézirat elején sajátos módon a következő cím olvasható: *Decretum* vagy *Panormia*, mely megegyezik Sebastian Brant 1499. évi *Panormia* kiadásának címével.²⁹ A tartalom minden kétséget kizáróan megerősít bennünket abban, hogy egy valódi *Panormia* szöveg tanúval állunk szemben. Felismerhető a hagyományos *Panormia* állományához tartozó kánonok nyolc könyvre osztott anyaga, egészen a fol. 100v-ig. Minden könyv elején és végén ott találjuk az azokat jelző rubrikákat. Sőt, a fol. 86v-n láthatjuk azt a tipikus 'arbor consanguinitatis'-t, amelyet általában a *Decretum* jellegzetességeként szokás említeni, de a legutóbbi szövegkritikai vizsgálatok bizonyították, hogy alapvetően hozzátartozik a *Panormia* anyagához is. Ez a része volt leginkább igénybe véve a kódexnek. Egy másik 'arbor'-t, azaz vérrokonsági táblázatot is találunk fol. 87r-n.

Mindezek tükrében két lényeges jelenséget kell megfontolnunk: 1) A kódex nagyon piszkos és zsíros, különösen olyan fóliókon, amelyek a keresztség, vagy más szentség kiszolgáltatásával kapcsolatos kánonokat tartalmaznak; 2) A számos később beillesztett kiegészítés.

2. A kódex mérete és állapota világosan, hogy az valahol a mindennapos használatban töltött be szerepet. A leginkább elhasznált részek és a kiegészítések tartalma alapján a használat területe egyértelműen lelkipásztori, ahol központi szerepet kapott a szentségek kiszolgáltatása.³⁰ De az első két fólió más benyomásokat is ébreszt, mivel ezek bírósági eljáráshoz kapcsolódó szövegtöredékeket idéznek. Ezek a töredékek – nagyon valószínű – gyakorta használatban voltak, ami indokolhatja a kódex elejére való illesztésüket. Ugyanez a gyakori használat magyarázhatja azokat a különböző fizikai kiegészítéseket is, amelyeket hol a lapok aljára férceltek,³¹ hol pedig az ívfüzetek közé kötöt-

---

providentiam et discretionem sui abbatis disciplinae subdantur, et, si discretio abbatis non sufficit ad eorum correctionem, est providentia dioecesiani episcopi adhibenda. FRIEDBERG II. 890; X 5. 39. 3: Si vero aliquis alicuius potestatis ostiarius, sub praetextu sui officii malignatus, clericum laeserit, ab episcopo suo potest absolvi, nisi forte eundem clericum graviter vulneraverit. Officialis vero pro iniectione manuum in clericum non potest sine mandato Romani Pontificis absolutionis beneficium promereri, quia nulli laico super clericum tanta datur auctoritas, nisi forte turbam arcendo irruentem, non ex deliberatione, sed fortuito casu clericum laedat. (...) FRIEDBERG II. 890.

²⁷ Fol. 86r. [A]lexander pp. III. Bartholomeo episcopo exoniensi. Super eo uero quod a nobis (...) fortuito sedat; vö. JL 12180 (8187. 8987): B(artholomaeo), episcopo Exionensi, respondet, quibus poenitentiis afficiendi sint „illi, qui animo occidendi Thomam, quondam archiepiscopum Cantuariensem, aut feriendi, aut capiendi, citra vel circa manuum iniectionem se fateantur venisse, illi, qui se asserant animum regis inflammasse ad odium, unde forte fuerit homicidium subsecutum, ii, qui se dicant illius sancti viri et suorum post mortem eius occupasse spolia, illi, qui sola excommunicatorum participatione se reos esse cognoscant, clerici, quos constet armatos interfuisse tanto facinori, illi clerici, qui consilium illud dederint, ut vir sanctus caperetur”. Scribit, si scolares vel clerici infra puberes annos sese invicem aut unus alium percusserit, eos non esse ad apostolicam sedem mittendos. Addit de monachis, canonicis regularibus, ostiariis, officialibus.

²⁸ Fol. 104r. Que et in rebus bonis gloria non (...) gloriam humiliatim.

²⁹ *Liber decretorum sive panormia Ivonis*. Ed. S. BRANT. 1499.

³⁰ Cf. Fol. 8v-9v; 10v-11r; 12v-13r; etc.

³¹ Cf. Fol. 1, 4, 5, 8, 14, 15.

tek.³² Sőt, a néhány üresen maradt fólió szakasz is kiválóan megfelelt a használatban szükséges újabb kánoni előírások feljegyzésére. Ha egy pillantást vetünk a kézirat utolsó részére (fol. 101r-103v) a kiegészítések indoka sokkal érthetőbbé válik számunkra. Számozás nélküli idézeteket találunk itt, főképp a II. Lateráni Zsinatról (a. 1139; 2–8. kánonok).³³ Ezt a függelékét olvashatjuk Jacques-Paul Migne kiadásának végén is a „Patrologia Latina”-ban,³⁴ kivéve a fol. 102r–103v részt. Ez a kiegészítés, ahogy azt már egy másik tanulmányunkban kimutattuk,³⁵ egy olyan kánonnal kezdődik (IP 8. 137), ami útmutató a legfontosabb egyházi ünnepekhez, mintegy liturgikus kalendárium. De az idézett kánonok között találunk a simóniával (IP 8. 138),³⁶ a kiközösítéssel kapcsolatos szövegeket (IP 8. 139, 141),³⁷ vagy a klerikusok azon kötelezettségéről, hogy viseljék a sajátos egyházi ruházatukat (vö. IP 8. 140),³⁸ kiegészítve a celibátus megtartásának előírásával (IP 8. 143).³⁹ Ezek között

³² Cf. Fol 44A, 52A.

³³ Fol. 101r-101v. Statuimus ut si quis simoniace ordinatus (...) perfruatur; vö. C. 1 q. 3 c. 15, FRIEDBERG I. 418. (Conc. Lat. II. c. 2);

Fol. 101v. A suis episcopis (...) teneat obnoxii; Precipimus etiam episcopi (... aspectu s potius quod (...) beneficiis; vö. C. 21 q. 4 c. 5, FRIEDBERG I. 859 (Conc. Lat. II. c. 4); Illud autem quod in sacro calcedonensi (...) sententie subiaceat; vö. C. 12 q. 2 c. 47, FRIEDBERG I. 702. (Conc. Lat. II. c. 4; Friedberg a Reims-i Zsinat [1131] c. 3-mal azonosítja); Decreimus ut hi qui in ordine (...) deseruire; vö. D. 28 c. 2 [Decernimus (...) immunditiis deservire.] FRIEDBERG I. 101. (Friedberg a Reims-i Zsinat [1131] c. 4-gyel azonosítja); Ad hoc predecessorum nostrorum gregor. VII, urbani et pascalis romanorum (...) habet cognouerit; Ut autem lex continentie (...) obseruari decreuimus; vö. C. 27 q. 1 c. 40, FRIEDBERG I. 1059. (Conc. Lat. II. c. 7–8).

Fol. 101v-102r. Praua autem consuetudo et detestabilis (...) ab ecclesiae liminibus arceantur (Conc. Lat. II. c. 8); Decimas ecclesiarum qualis in usum (...) excommunicationi subiaceant.

Fol. 102r-102v. Ibi est grande studiu defensionis (...) illo sola exteriora perdebamur.

Fol. 102v-103r. Sclaria gi iudicia si habueritis (...) salus pater regnii.

Fol. 103r-103v. Aug. Qui uoluerit tecum in iudicio (...) aliud in dumti habes; Non unus est superbie modus (...) efferitur.

³⁴ IP 8. 137–154; vö. PL 161. 1339–1441.

³⁵ L. 5. jegyzet

³⁶ IP 8. 138: Statuimus ut si quis Simoniace ordinatus ab officio omnino cadat, quod illicite usurpavit; vel si quis praebendam, vel prioratum, vel diaconatum, aut honorem, vel promotionem aliquam ecclesiasticam, utpote chrisma, id est oleum sanctum consecrationem altarium vel ecclesiarum interveniente execrabilis ardore avaritiae per pecuniam acquisivit, honore male acquisito careat; et emptor atque venditor et interventor nota infamiae percillantur, et nec pro pastu nec sub obtentu alicuius consuetudinis ante vel post a quoquam aliquid exigatur, vel ipse dare praesumat, quoniam Simoniacum est, sed lebere et absque imminutione aliqua collecta sibi dignitate perfruatur. PL 161. 1340; vö. FRIEDBERG I. 418.

³⁷ IP 8. 139: A suis episcopis excommunicatos ab aliis suscipi omnino prohibemus. Qui autem excommunicato, antequam ab eo qui eum excommunicaverit, absolvatur, communicare praesumpserit, pari sententia teneatur obnoxius. PL 161. 1340; IP 8. 141: Illud autem quod in Chalcedonensi sacro constitutum est concilio, irrefragabiliter conservari praecipimus, ut videlicet decedentium bona episcoporum a nullo omnino hominum diripiantur, sed ad opus Ecclesiae et successoris sui in libera oeconomia vel clericorum remaneant potestate. Cesset igitur illa detestabilis et saeva rapacitas. Si quis autem hoc attentare praesumpserit, excommunicationi subiaceat. PL 161. 1341; vö. FRIEDBERG I. 702.

³⁸ IP 8. 140: Praecipimus etiam quod tam episcopi quam clerici in statuta mentis et in corporis habitu Deo et hominibus placere studeant, et neque in superfluitate, scissura, aut colore vestium, neque in tonsura, inuentium, quorum forma et exemplum esse debent, offendant aspectum, sed potius quid eorum deceat sanctitatem, qui si moniti ab episcopis emendari noluerint, ecclesiasticis careant beneficiis. PL 161. 1340–1341; vö. FRIEDBERG I. 859.

a kánonok között mindössze egy hasonlóság van: a papság mindennapi életéhez kötődnek, így tökéletes megerősítése a kódex mindennapi használatának.

3. Ha kinyitjuk a *Decretum Gratiani*t (1140 körül), találunk benne egy szöveget Ysidorus Hispalensisnek tulajdonítva,⁴⁰ amely valójában egy idézet Paulus munkájából (*Pauli Sententiarum*, 4. 10), ami fennmaradt a Lex Romana Visigothorumban.⁴¹ Ez a kánon (Nomina graduum superiorum, siue inferiorum, siue ex latere uenientium) a C. 35 q. 5 c. 6 a Friedberg féle kiadásban (Fd), amelyet a „De gradibus uero consanguinitatis” című questio végére illesztett a gyűjtemény összeállítója, jó távol az „arbor consanguinitatis”-tól. A *Decretum Gratiani* római kiadásában ellenben közvetlenül a C. 35 q. 5 c. 6 mellett helyezkedik el ez az „arbo.”⁴² A kánon szövege valójában a legalapvetőbb kifejtése a vérrokonsági fokozatoknak a 11. századi kánonjogi gyűjtemények kánonállományában, amihez mindig hozzá van kapcsolva a „vérrokonsági fa.”⁴³ Ez a kijelentés igaz Ivo kánoni műveivel kapcsolatosan is⁴⁴: IP 7. 90;⁴⁵ ID 9. 64⁴⁶ és a Tr 3. 17 (18) is tartalmazza ezt a kifejtést az „arbor consanguinitatis”-szal együtt, vagy legalább egy üres fóliót erre a célra, a házasság tárgyalásánál.⁴⁷ Mindössze csak megjegyezzük, hogy Ivo gyűjteményének ez a része, azon jelentős részek közé

³⁹ IP 8. 143: Ut autem lex continentiae et Deo placens munditia in ecclesiasticis personis et sacris ordinibus dilatetur, statuimus quatenus episcopi, presbyteri, diaconi vel subdiaconi, regulares canonici et monachi, atque conversi et professi qui sanctum transgredientes propositum, uxores copulare sibi praesumpserint, separentur; huiusmodi namque copulationem quoniam contra ecclesiasticam regulam constat esse contractam, matrimonium non esse censemus; qui etiam ab invicem separati sunt, pro tantis excessibus condignem poenitentiam agant. Idipsum quoque de sanctionibus feminis si nubere attentaverint, decernimus. PL 161. 1341; vö. FRIEDBERG I. 1059.

⁴⁰ D. p. C. 35 q. 5 c. 6: De gradibus consanguinitatis uel affinitatis, quot sint, et quomodo computandi, quibus etiam nominibus appelentur, auctoritate b. Ysidori, atque Gregorii, et Alexandri sufficienter monstratum est. FRIEDBERG I. 1277.

⁴¹ HAENEL, G. (ed.): *Lex Romana Visigothorum. Ad LXXVI librorum manu scriptorum fidem recognovit, septem eius antiquis epitomis, quae praeter duas adhuc ineditae sunt, titulorum explanatione auxit, annotatione, appendicibus, prolegomenis*. Lipsiae, 1848. (repr. Aalen 1962) 409.

⁴² *Decretum Gratiani emendatum et notationibus illustratum una cum glossis, Gregoriis Pont. Max. iussu editum. Ad exemplar Romanum diligenter recognitum*. Lugduni, 1584. 1851–1852.

⁴³ Vö. *Decretum Burchardi Wormatiensis* 7. 28.

⁴⁴ L. 5. jegyzet

⁴⁵ Bruxelles, Bibl. Royal MS 1817. Fol. 126r-127v; BAV Vat. lat. 1358. fol. 0v; BAV Vat. lat. 1359. fol. 120v; BAV Vat. lat. 1360. fol. 77v.

⁴⁶ Cf. BAV Vat. lat. 1357. fol. 157v; London, British Library Royal 11 D VII Fol. 217ra-217vb; Cambridge, Corpus Christi College Ms. 19 fol. 211vb; Paris, Bibliothèque Nationale lat. 14315. fol. 200r.

⁴⁷ IP 7. 90: Primo gradu superiori linea continentur, pater et mater, inferiori filius et filia. Quibus nullae aliae personae iunguntur. Secundo gradu continentur superiori linea avus et avia; inferiori, nepos et neptis. Interversa frater et soror. Quae personae duplicantur. Avus enim et avia tam ex patre quam ex matre accipiuntur. Quae personae sequentibus quoque gradibus similiter pro substantia earum quae in quo gradu subsistunt, ipse ordine duplicantur. Illae personae in secundo gradu, ideo duplices appellantur, quia duo avi sunt, et paternus est et maternus est. Item duo genera nepotum sunt, sive ex filio sive ex filia procreati. Frater et soror ex transverso veniunt; id est aut frater patris, aut frater matris, qui aut patruus aut avunculus nominatur. Qui et ipsi hoc ordine duplicantur. Tertio gradu veniunt supra proavia; infra pronepos, proneptis. Ex obliquo fratris et sororis filius vel filia, patruus, amita, id est patris frater et soror, avunculus matertera, id est frater matris et soror. Quarto gradu veniunt supra abavus et abavia, infra abnepos et abneptis. Ex obliquo fratris et sororis nepos, neptis patruelis, frater, soror, patruelis, id est patruus filius vel filia. Consobrinus, consobrina, id est avunculi et materterae filius vel filia. Amitinus, amitina, id est amitae filius vel filia. Itemque consobrini qui ex duobus sororibus nascuntur; quibus accessit patruus magnus, amita magna, id est paterni

tartozik, amelyeket Luccai Anzelm kánonyűjteményének⁴⁸ „Bb” verziója is átvett, mint kiegészítő anyagot.⁴⁹ A Skóciai Nemzeti Könyvtár, Edinburgh, Ms. 18. 8. 6 két „vérokonásági fát” is tartalmaz egymás után. Az első (fol. 86v) abban az általános formában, ahogyan az Ivo és Anzelm gyűjteményeiben szokásos. A 'pater' és a 'mater' a középpontban helyezkedik el, és a táblázat egészen a hatodik vérokonásági fokig kiterjed, minden lehetséges irányban. A táblázat egymáshoz illesztett négyzetek használnak az egyes fokok szimbolizálására. Ez a forma a Paulus művében szereplő forma II módosított változata.⁵⁰ A fol. 86v jobb alsó sarkában találjuk az adott könyv végére utaló megjegyzést.⁵¹ A második táblázat (fol. 87r) sokkal elegánsabb, az atyának és az anyának a hozzávetőleges ábrázolásával is kiegészül a szokott szerkezet, akik kezükkel egymást tartják, mintegy szimbolizálva a családi kapcsolatot. Ez az 'arbor' köröket használ az egyes fokok szemléltetésére, melyeket négy – négy oszlopba rendez, mind az apa, mind az anya oldalán, egészen a hetedik fokig. Ez a típus jóval közelebb áll ahhoz az ábrázoláshoz, amit a *Decretum Gratiani*-ban találunk.⁵² A pergamen állapota mindkét vérokonásági táblázatnál jól mutatja, hogy a kódex leginkább használt részéről van szó. Csak a fol. 61v–63r-ig tartó szakasz állapota mérhető a vérokonásági táblázatokéhoz, amelyek szintén a házassági fejelemmel kapcsolatos kánonokat tartalmaznak,⁵³ továbbá azok a korábban

---

avi frater et soror, avunculus magnus, matertera magna, id est aviae tam paternae quam maternae frater et soror. Quinto gradu veniunt supra, atavus atavia, infra adnepos adneptis. Ex obliquo fratris et sororis, pronepos proneptis fratres patruales, sorores patruelis, amitini, amitinae consobrini consobrinae, filius vel filia. Propius consobrina, id est patruis magni amitae magnae. Avunculi magni, materterae magnae filius vel filia. Quivis accrescit propatruus et proamita. Hi sunt proavi materni frater et soror, proavunculus, promatertera; hi sunt proaviae paternae maternaeque frater et soror proaviae magni materni. Haec species nec aliis gradibus quam scripta est, nec aliis vocabulis declarari potest. Sexto gradu veniunt supra tritavus tritavia. Infra trinepos trineptis. Ex obliquo fratris et sororis adnepos adneptis. Fratres patruelis et sorores matruelis, amitini amitinae, consobrini, consobrinae. Patruis magni, amitae magnae, avunculi magni materterae magnae. Neposnepotis propioris consobrini filius et filia qui consobrini appellantur. Quibus ex laterae accrescunt propatruus, proavunculi, promaterterae, filius vel filia adpatruus, adamita. Hi sunt abavi paterni frater et soror. Abavunculus, abmatertera, hi sunt abaviae paternae maternaeque frater et soror abavique materni. Haec quoque explanari amplius non possunt quam ipse auctor disseruit. Septimo gradu qui sunt cognati recta linea, supra infraque prioribus propriis nominibus non appellantur, sed ex transversa linea continentur fratris, sororis, adnepos adneptis, consobrini filii filiaeque successionis. Idcirco gradus vii constituti sunt, quia ulterius per rerum naturam, nec nomina inveniri, nec successio ultra propagari potest. In his vii gradibus omnia propinquitatum nomina continentur, ultra quas affinitas inveniri, nec successio potest amplius propagari. PL 161. 1303–1304.

⁴⁸ THANER, F.: *Anselmi episcopi Lucensis collectio canonum una cum collectione minore. I–II*. Oeniponte, 1906–1915. Vö. SZUROMI, SZ. A.: *Some observations on the developing of the different versions of the Collectio Canonum Anselmi Lucensis. (A comparative analysis of Bibliotheca Mediceo-Laurenziana S. Marco 499 with other manuscripts of Anselm's Collection.)* = *Ius Ecclesiae* (14.) 2002. 425–449.

⁴⁹ BAV Barb. lat. 535; BAV Reg. lat. 325; Paris, Bibliothèque Nationale lat. 12450. Vö. SZUROMI, SZ. A.: *Some observations on BAV Reg. lat. 325 as a witness of Anselm of Lucca's collection.* = *Ius Ecclesiae* (16.) 2004.

⁵⁰ HAENEL, G. (ed.): *Lex Romana Visigothorum i. m.* Table b.

⁵¹ A másoló elhibázta a könyv számát, mivel „Explicit liber VI-us”-t írjt Liber Septimus helyett.

⁵² FRIEDBERG I. 1425–1426.

⁵³ Fol. 61v (Rubrica) De nuptiis quo (...) et inter personas et qua de causa debere fieri. (...) Quid sit matrimonium: Nuptie (...)

már említett oldalak, melyek a keresztelés kiszolgáltatásával foglalkoznak.⁵⁴ Nem lehet véletlen, hogy a VII. könyv megszokott vége után (IP 7. 90) egy további kiegészítő kánon olvasható, III. Sándor pápa dekretális levelei közül.

Összegzés

Egyértelmű tehát, hogy Ivo művének ez a konkrét szövegtanúja az intenzív szentség-kiszolgáltatásról és a házasság megkötésének komoly előkészítéséről tanúskodik. A kiegészítések a legmagasabb szintű kánonjogi érzékenységről árulkodnak, és egyúttal a mindennapi gyakorlatra is utalnak. Ha tehát ezeket a támpontokat összevetjük az első két, számozatlan fólió (a bírósági eljárás vázlatával) és a kódex méretének adatával, minden kételkedésünket félre téve állíthatjuk: A *Panormia* gyűjtemény ezen szövegtanúja egy lelkipásztori kézikönyv, pontosabban zsebkönyv, amelyet nagy valószínűség szerint valamelyik székesegyházban használhatott a kánjogilag művelt plébános.

Függelék

A kódex leírása

Edinburgh, National Library of Scotland, Ms. 18. 8. 6.

Ivo Carnotensis (S.): Panormia.

Prov. Gallia, s. XII. [2], 104 f.

Membr. 155 x 101 mm.

Poss. Sir James Balfour of Denmilne (1600–1657). Ex libris facultatis juridicae Edinburgi (s. XVIII), National Library of Scotland, Edinburgh

fol. [1r-2v.] Canones varii

(Textus fragmentus) quod usque ad terminum litis in iudicio permanebit indicatum solui nisi dns iudicatum solui pro eo cauerit. Ibi satis dare cogita quis ubi iudicium...; Actor forum rei non reu actoris sequatur...; [P]ost satisfactionem exutque parte...; [D]iutine admodis constitutum...; [P]ost hoc oram instituta...; [V]olent ad quaedam actiones...; [E]lusa dr s peti IIIor modis. Re. tpr. causa. loco. Re: V siquis pro xxx petat. Tpr. si ante diem vel conditionem petat. loco ut si quis parisi competat: quod hi debet solui...; [N]on solum agit qui actionem proponit...; [P]oter autem quis si disidat de probatione actoris... (Finis) uel xxx uel xl an.

fol. 1r-103v. Ivo Carnotensis (S.): Panormia

(Rubrica) De intentione diuine pagine...; (Textus) Habet enim omnis ...; (Rubrica) Quod omnis boni magister sit caritas; (Rubrica) De ammonicione; (Textus) Et prima quidem ammonicio ...; (Rubrica) De indulgentia; (Textus) [I]ndulgentia vero inferior ...; (Rubrica) De preceptionibus et prohibitionibus; (Textus) [P]receptiones et prohibitiones...; (Rubrica) Queste causa baptis; (Textus) [F]irmissime tene et nullatenus ...; Liber Primus (11v); Liber Secundus (11v-21r); Liber Tertius (21r-36v); Liber Quartus (36v-46v);

fol. 40v (Supplementum) Innotescat sollicitudini tue quod iudex ... (cf. Pp. Alexander III

[1059–1081] a. 1159-1181: JL 14156; X 1. 29. 6);

⁵⁴ Fol. 8v-9r. Paruulos quia parentibus (...); Baptismi iuce aliqui non implere (...). Vö. Fol. 10v-11r, 12v-13r.

- fol. 40ar (Supplementum, s. XV) dictusato quo non procedit ex caritate non ...;
- fol. 40av vacat; Liber quintus (46v-61r):
- fol. 55v-56r (Supplementum) Omnes quisitum est a nobis ex partetua ... (cf. Pp. Alexander III [1059-1081] a. 1171-1180: JL 13583; Comp. I. 1. 23. 2; PL 200. 1263); Liber Sextus (61r-76r); Liber Heptus (76r-87r):
- fol. 86r (Supplementum) Super eo uero quod ad nobis ... (cf. Pp. Alexander III [1059-1081] a. 1171-1173: JL 12180; X. 5. 39. 1-3; PL 200. 894); Arbor consanguinitatis (86v); Arbor consanguinitatis II (87r) Liber Octus (87v-103v):
- fol. 101r (Supplementum) Statuimus ut si quis simoniace ordinatus ... (cf. C. 1 q. 3 c. 15: Conc. Lateran. II. [a. 1139] c. 2); A suis episcopis...; Precipimus etiam episcopi ... (cf. C. 21 q. 4 c. 5: Conc. Lateran. II. [a. 1139] c. 4); Illud autem quod in sacro calcedonensi ... (cf. C. 12 q. 2 c. 47: Conc. Lateran. II. [a. 1139] c. 4); Decreuimus ut hi qui in ordine... (cf. D. 28 c. 2); Ad hoc predecessorum nostrorum gregor. VII, urbani et pascalis romanorum ... (cf. C. 27 q. 1 c. 40: Conc. Lateran. II. [a. 1139] c. 7-8); Praua autem consuetudo et detestabilis ... (cf. Conc. Lat. II. [a. 1139] c. 8); Decimas ecclesiarum qualis in usum...; Ibi est gnde studiu defensionis ...; Sclaria gi iudicia si habueritis ...; Qui uoluerit tecum in iudicio ... (Aug.); Non unus est superbie modus ... (Finis) efferitur.

fol. 104r <Fragmentum> Que et in rebus bonis gloria non ... (Finis) gloriam humiliatim.

Kiadás: MIGNE, I.P.: *Patrologiae cursus completus. Series Latina*, 1-CCXXI. Lutetiae Parisiorum, 1844-1864. CLXI. coll. 67-1022.

Irodalom

FOURNIER, P.: *Les collections canoniques attribuées à Yves de Chartres*. = Bibliothèque de la École des chartes (57.) 1896. 645-698; (58.) 1897. 26-77, 293-326, 410-444, 624-676. [repr. In: *Mélanges de droit canonique*. I. Ed. T. KÖLZER. Aalen, 1983. 451-678]. – LANDAU, P.: *Die Rubriken und Inskriptionen von Ivo Panormie*. = Bulletin of Medieval Canon Law (12.) 1982. 31-49. – LANDAU, P.: *Das Dekret des Ivo von Chartres: die handschriftliche Überlieferung im Vergleich zum Text in den Editionen des 16. und 17. Jahrhunderts*. = Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung (70.) 1984. 1-44. – FRANSEN, G.: *La tradition manuscrite de la Panormie d'Yves de Chartres*. In: *Proceedings of the Eighth International Congress of Medieval Canon Law*. (San Diego 1988) [Monumenta iuris canonici C/9], Ed. S. CHODOROW. Città del Vaticano 1992. 23-25. – SZUROMI, Sz. A.: *Roman Law texts in the 'A', 'B', 'C' recension of the Collectio Canonum Anselmi Lucensis, and in BAV Vat. lat. 1361*. (A comparative overview on the influence of the Roman Law on different canon law collections up to the Decretum Gratiani). In: *La cultura giuridico-canonica Medioevale premessa per un dialogo ecumenico*. Ed. E. DE LEÓN, N. ÁLVAREZ DE LAS ASTURIAS. Milano, 2003. 437-467. – BRETT, M.: *Editions, Manuscripts and Readers in Some Pre-Gratian Collections*. In: *Ritual, Texts and Law. Studies in Medieval Canon Law and Liturgy Presented to Roger E. Reynolds (Church, Faith and Culture in the Medieval West)*. Ed. K. G. CUSHING. R. F. GYUG. Aldershot, 2004. 205-224. – SZUROMI, Sz. A.: *Work in progress*. – *The transformation of the cathedral teaching to the university instruction of the canon law at the end of the 11th Century*. = Zeitschrift der Savigny-Stiftung Kanonistische Abteilung (91.) 2005. 758-766.

Bibliográfia: BORLAND, C. R.: *A Catalogue of the Medieval Manuscripts in the Library of Faculty of Advocates at Edinburgh, compiled during the tenure of Carnegie Research Scholarship in the University of Edinburgh in the years 1906–1908. I. Theology*; Edinburgh, 1909. 241. – CUNNINGHAM, I. C.: *Sir James Balfour's Manuscript Collection: The 1698 Catalogue and other sources.* = Edinburgh Bibliographical Society Transactions VI/6 (Session 1997–8, 1998–9. Edinburgh, 2004. 224 [197].

SZUROMI SZABOLCS ANZELM O. PRAEM

Thúri György ünneplése 1600-ban és későbbi kiadványai. 1619-ben fontos kiadvány hagyta el Jacobus Fischer örökösének frankfurti nyomdáját. A Bethlen István grófnak ajánlott *Delitiae Poetarum Hungaricorum* c. versgyűjtemény, amit a heidelbergi David Pareus magyarbarát fia, Johann Philipp szerkesztett, 530 oldalon mutatta be a magyarországi neolatin költészet legjavát. A „magyarországi” szó pontosan írja le az itt szereplő költőket, hiszen legjobb tudomásunk szerint a négyből három nem magyar családból származó „Hungarus” volt: Janus Pannonius, Johannes Filiczky de Filefalva és Johannes Sommer. A negyedikről, Thúri Györgyről csak röviden és hézagosan tájékoztat az *Új Magyar Irodalmi Lexikon*: nem tudja születésének dátumát és művei közül csak kettőt sorol fel, a harmadikként pedig egy olyan művet ad meg „Carmina” néven, 1600-ból, amiről zárójelben megjegyzi: „lappang”.¹ Thúri Györgyről csak az irodalomtörténészek tudják, hogy Janus Pannonius után ő volt az első jelentős nemzetközi elismerésben részesült magyar költő, hiszen 1600-ban Heidelbergben koszorús költővé koronázták.

Thúri György heidelbergi ünnepléséről már Szenci Molnár Albert hírt adott abban az előszavában, amellyel bevezette Thúri Pálnak 1616-ban Oppenheimben kiadott, *Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide Turcica...*c. törökellenes művét.² Magáról az 1600-os eseményről megjelent kiadványt azonban mindeddig nem ismertük. Most a boroszlói egyetemi könyvtár jóvoltából,³ ahol 336.654 jelzet alatt őrzik Johannes Philippus Pareus *Laurea Melissaea* c. 16 lapos nyomtatványát, fény derült a heidelbergi koszorúzás idején kibocsájtott füzetre, amelyik Paul Melissus költeménye mellett több szerző, köztük két magyar latin nyelvű verseit is tartalmazza. A Melissus rangjait felsoroló alcím alatt a címlapon még ez az esemény-pontosító alcím is szerepel: „Una cum GEORGIO THURIO Pannonio, coronavit, Die XX. Decemb. Qua MELISSI fuit Natalis LXII.” Mivel a címlapon Jacobus Monaviusnak írt kézírásos ajánlás látható, bár az ajándékozó nevét a versfüzet bekötésekor levágták, feltételezhetjük, hogy azt vagy Melissus, vagy esetleg valamelyik Pareus küldte el a boroszlói humanistának.

Paul Melissus-Schede (1538–1602) már jóval korábban, elég fiatalon elnyerte a koszorús költői címet. Ezután beutazta egész Európát, még Angliában, sőt Magyarországon is megfordult, sok helyen lakott, mielőtt fel nem ajánlották neki a heidelbergi főkönyvtárosi állást. Ami Melissus magyar élményeit illeti, azok közt volt egy rendkívül drámai 1566-ban, Sziget eleste után: az újlatin költő ekkor Miksa császár táborában tartózkodott és jelen volt, amikor a nagyvezér követe átadta a császárnak Zrínyi Miklós levágott fejét- sőt, mint azt később egyik versében megírta, Melissus egy percre kezében tartotta a gyolcsba csomagolt fejet!⁴ Később is megőrizte a magyarok iránti rokon-

¹ *Új Magyar Irodalmi Lexikon. III. P–Zs*, Bp. 1994. 2086.

² *Szenci Molnár Albert válogatott művei*. Bp. 1976. 288.

³ Itt szeretném megköszönni a boroszlói egyetemi könyvtárnak a mikrofilm megküldését.

⁴ Vö. GÖMÖRI György: *Az 1566-os év és Zrínyi Miklós Paul Melissus költészetében.* = Pannon Tükör 2005. 6. sz. 48–50.

szenvét, *Schediasmata poetica* c. 1586-ban kiadott versgyűjteményében nem csak Dudithhoz és Zsámbokihoz írt epigrammái maradtak fenn, hanem egy „Ad Paxium et Thurium”c. vers is (Lib III.76), amiből nyilvánvaló, hogy Melissus ismerte és nagyrabecsülte a Bézával levelező Paksi Cormaeus Mihályt és Thúri Farkas Pált, György apját.

Lehet, hogy Thúri György gyors heidelbergi elismerése összefüggött Melissus személyes rokonszenvével, aki 1600 december 22-én egyszerre helyezett babérkoszorút David Pareus Johannes Philippus nevű fia és Thúri György fejére. Viszont abban a hosszú alkaioszi ódában, amit Melissus mindkét új koszorús költő tiszteletére írt, csak négy sor foglalkozik egy-egy költővel, „Thurius”-szal ugyanannyi, mint Pareus-szal. Ezt a verset aztán az ifjabb Pareus mindkét későbbi kiadványában újra kinyomtatja: az 1615-ös *Musae Fugitivae* c. neustadti, illetve a már említett *Delitiae...* című 1619-es gyűjteményben. (Bár az RMK nem tud a neustadti kiadványról, azt Heltai János említi, jöllehet a *Musa Posthuma* c. Thúri-kötetre cím nélkül, csak mint a J. P. Pareus-verseskötet „függelekére” hivatkozik.)⁵ Thúri különben költői tehetsége mellett főleg különleges nyelvtudásával nyűgözhetette le a heidelbergi tudósokat – Melissus ajánlásában mint „több nyelvben járatos” ifjút említi, a filozófus Bartolomeus Keckermann, a későbbi danckai professzor, pedig egyik epigrammáját neki ezekkel a szavakkal ajánlja: „virum trium cardinalium linguarum peritia cultissimum, nuper laurea coronatum”,⁶ amiből valószínűnek tarthatjuk, hogy Thúri a magyar mellett latinul, görögül és németül is jól tudott.

Visszatérve a *Laurea Melissaea* c. kiadványra, több német anyanyelvű költő mellett szerepel benne Thúri György Melissust és Pareust magasztaló, „Hoc erat votis...” kezdetű kis epigrammája, valamint Suri Orvos Mihály valamivel hosszabb, tízsoros epigrammája, amelyben Melissus hírért és az ifjabb Pareus olvasottságát dicséri.⁷ Mindkettő bekerült a *Musae Fugitivae–Musa Posthumaba* is, de csak a Thúri-epigrammát veszi át később a *Delitiae Poetarum Hungarorum*, amelyben Thúri György versei a 313–354. oldalakon, közvetlenül Janus Pannonius költeményei után következnek. Maga Thúri ekkor már nem élt; 1612-ben halt meg, de kortársaira igen nagy benyomást tett: Keckermann, aki ismerte őt Heidelbergben, egy 1605 szeptemberében Danckából Szenci Molnárhoz intézett levelében még elsősorban írta érdeklődik az összes általa ismert magyar közül.⁸

Ami Johann Philippus Pareust illeti, aki később a neustadti iskola igazgatója lett és 1648-ig élt, ő már 1600-ban ódával köszöntötte Thúri Györgyöt. Ez az 56 soros, antik közhelyekkel tele vers mint Oda IV. „Ad Georgium Thurium Hungarum...” címen természetesen bekerült a *Musae Fugitivae*-be. Benne az újonnan koszorút nyert magyar poeta méltatásán kívül pergerinálásának támogatója, Rákóczi Zsigmond, a későbbi erdélyi fejedelem is kap dicséret szavakat: „Nunc te RAKOCI, gloria Caesaris/ Et terror Hostis Nimrotica...”,⁹ ami néhány évvel a Bocskay-felkelés előtt arra mutat, a vélelmezett császárhűség ekkor még nem állt ellentétben a protestantizmus védelmével. Ugyanebben a gyűjteményben az ifjabb Pareustól még egy magyarhoz írt ódát, illetve egy magyartárgyú epigrammát találunk: utóbbi Thúri György arcképére van írva, míg a második könyv XIX sz. ódájának címzettje Suri Orvos Pál.¹⁰ Ez a heidelbergi magyar peregrinus, Lorántffy Mihály alumna, annak a Suri Orvos Mihálynak az öccse, akit Szenci Molnár is jól ismert és nagyra tartott. Thúrihoz hasonlóan ő is aratott sikereket a neolatin költészet olvasói körében – legáltalában J. P. Pareus fent említett ódáját 1614. júliusi dátummal annak a „Surius”-nak ajánlja, akinek

⁵ HELTAI JÁNOS: *Alvinci Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Bp., Balassi kiadó, 1994. 80.

⁶ J. P. PAREI... *MUSAE FUGITIVAE*. In *Adoptivus Parei Fili accessit Georgii Thurii Pannonii Poetae cultissimi MUSA POSTHUMA*. Neapoli Nemetum, 1615. 297.

⁷ *Laurae Melissaea...* 15 és 16.

⁸ *Szenci Molnár...* i. m. 570.

⁹ *Musae Fugitivae...* 191.

¹⁰ i. m. 84 és 199.

M. JOH. PHILIPPI PAREI
DAVIDIS FILII

29

L A V R E A
MELISSAEA:

Quâ illum Vir Ampliſſ. & Clariſſimus
PAVLVS MELISSVS FRANCVS,
COMES SACRI PALATII, EQVES
Auratus, Civis Roma-
nus, &c.

Vnacum GEORGIO THVRIO Pannouſo;
coronatus, Die XX. Decemb. qua
MELISSI ſunt Natalis LXII.

ANNO SÆCVLARI

∞ ID C.

336654

H A I D E L B E R G Æ

E Typographico Iohannis Lancelloti:

Clariſſ. et Nobiliſſ. viri D. Jacobi Mona-
Illuſtriſſ. PP. Ligniſ. et Brig. Conſularis

DAVIDIS PAREI Patris
J. PHILIPPI PAREI Filij

M V S A E F V
G I T I V A E.

In Adoptivis PAREI Filij, accessu
GEORGII THURII Pan-
nonij, Poët & cultissimæ

M V S A P O S T H U M A

Excudebat Heinnicus Starckius.

16

MICHAELIS SVRI VNGARI
Epigramma.

EXIMIVM docui, in nuptam coluisse Minervam:
Cultores Divae Delphica ferta gerunt.
Maony vatis cineres hanc arte, Maronis,
Culti Nasonis, fama perennis erit:
Et superans inter vates tua fama MELISSE,
Fama superstes erit te moriente tua.
Talis honos, perpes nomen te, docte PAREE,
Instigat castis invigilare choris.
Vt pura Sophia rara ergo dote nitescis,
Sic mage post cana Daphnide clarus eris.

IN ZOILVM

OCCVRRIT quidam podagrosi poplite Battus,
Buccog, insulsus, spermologusque procax:
Quid prodest LAVRVS, nimum gaudere Poeta
Qua fuerunt, vanus nunquid est titulus?
Sic au; et praestat (mox excipit) Oratorem
Esse gravem, egregiis schematibusque loqui.
Quisquis is est tandem petulanti splene cachinno,
Stercus ut accipitris nec bene nec male olet.

I. P. P.

F I N I S.

költői koszorút nyújtott át.¹¹ Időközben Suri Orvos Pálnak már megjelent egy kis nyomtatványa Heidelbergben, amelyben az „évtized esküvőjét”, pfalzi Frigyes és Erzsébet angol hercegnő frigyét üdvözölte; ez a *Solemnitas hymenea Nuptiis...* c. epitalámium¹² önmagában talán nem lett volna elég a fiatal magyar jeles költővé való avatásához, azonban a *Musae Fugitivae*-ben Surinak van egy hosszabb, 75 soros, alkaioszi sorokban írt, érdekes önéletrajzi részleteket is tartalmazó latin verse („Ad eandem Pareum”), ami kitűnő verskézségre vall. Ebben szó esik hazai tanulásáról – ő az első, aki külföldön versben dicséri Sárospatakat, pontosabban az ottani iskolát, a „Cum iam revisam littera Bodroghi / Non usitate fronte Saros patach” sorokhoz írt jegyzetében.¹³ Azt is feltételezhetjük, hogy Suri Orvos Pálnak két magyar társához írt üdvözlő versein¹⁴ és a fenti költeményen kívül is vannak még lappangó, illetve elveszett latin nyelvű versei, amelyekkel már korábban kivívhatta Johann Philipp Pareus elismerését. Mindenesetre úgy tűnik, 1614-ben Suri Orvos, aki teológiai disputációkat is tartott Heidelbergben, annyira vonzódnak találhatta a ottani egyetem légkörét, hogy nem tért haza, hanem itt (vagy talán Neustadtban?) telepedett le,¹⁵ s bár további sorsa ismeretlen, lehetséges, hogy ő is áldozatául esett Heidelberg 1621-es pusztulásának.

Végül néhány szót a Pareus-kör harmadik, a jelek szerint merőben alkalmi verselőjéről, Suri Orvos Mihályról. Ő az akkori körülmények között tekintélyesnek mondható egyházi karriert futott be, mert Nagyszombat és Komjáti után 1614-től 1633-ban bekövetkezett haláláig Sárospatakon volt elsőpap.¹⁶ Szenci Molnár Albertet több ízben támogatta, utóljára bizonyíthatóan Kálvin *Institúciója* magyar fordításának előkészületeiben, amikor is Szepsi Bényés Pállal együtt templomi gyűjtést rendezett Sárospatakon az eléggé terjedelmes könyv kiadási költségeire.¹⁷ Valószínűleg hazatérése után is tartotta a kapcsolatot a német földön már jó hírt szerzett magyar tudóssal, költővel és zsoltárfordítóval.

GÖMÖRI GYÖRGY

Die zwei Franeker Bücherinventare des siebenbürgischen Studenten Paulus Jászberényi (1670). Über Paulus Jászberényi [ung.: Jászberényi P. Pál] ist von ungarischer Seite bereits vieles geschrieben worden.¹ So wissen wir u.a., daß er in der ersten Hälfte der 1630-er Jahre im siebenbürgischen Fogaras geboren wurde, zuerst in Gyulafehérvár (Weißenburg), und später am illustren Collegium in Sárospatak – bei dem berühmten Comenius – studierte.² Im Jahre 1653 wurde er dann Praeceptor, bzw. Paedagogus von Franz/ Ferenc Rákóczi, dem Sohn des siebenbürgischen Fürsten Georg/ György Rákóczi II (1621–1660). Daß er diesen Posten als wichtig und besonders ehrenvoll betrachtete, wird ganz deutlich, als er sich am 22. Juli 1657 – als Peregrinus – an der Uni-

¹¹ Uo. 84.

¹² *RMK III*: 1124.

¹³ *Musae Fugitivae...* 278.

¹⁴ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. kiadás. Bp., 1977. 559.

¹⁵ HELTAI: i. m. 45.

¹⁶ *Szenci Molnár Albert naplója*. Közzéteszi SZABÓ András. Bp., Universitas, 2003. 239. /*Historia Litteraria* 13./

¹⁷ *Szenci Molnár Albert válogatott művei...* i. m. 399.

¹ Siehe dazu z.B.: SZINNYEI, Band V, 431–433.; ZOVÁNYI–LADÁNYI, 283.; *UMIL*, Band II. 900.

² Siehe dazu: SZABÓ–TONK, 218–219. (Nr. 2225.)

versität Franeker immatrikulieren läßt: Explizit wurde – in der Matrikel – von dem Rektor seinem Namen nachfolgendes beigefügt: „Francisci Racozi Georgij F. Principis Transilv. praeceptor“.³

Unser Theologiestudent befand sich zu dieser Zeit schon ein ganzes Jahr in den Niederlanden: Seit Juli 1656 studierte er in Utrecht,⁴ von wo er – wie so viele von seinen ungarischen und siebenbürgischen Popularen – 1657 nach Franeker übersiedelte. In der friesischen Universitätsstadt sollte er – abgesehen von einer relativ kurzen Studienzeit an der Universität Groningen⁵ – allerdings noch bis November 1659 bleiben. Danach finden wir ihn in England, wo er anfangs wieder als Pädagogus tätig war (Oxford), später – bis an sein Lebensende im Jahre 1669⁶ – in London als Sprachlehrer mit großem Erfolg unterrichtete. Davon zeugen heute noch immer seine klassischen Sprachbücher, welche er in mehreren Ausgaben in London publizierte,⁷ und die alle im Geiste seines Sárospataker Meisters Comenius geschrieben wurden.

Doch bleibt die Frage offen, ob er wirklich geplant hatte eine derart lange Zeit in England zu verbringen. Hätte er nicht gerne früher nach Franeker zurückkehren wollen? Wie dem auch sei, eines ist allerdings merkwürdig, daß er in Franeker – im Konvent der Universität – viele von seinen privaten Gütern, sogar seine reichhaltige Büchersammlung, in einem Koffer hintergelassen hatte.⁸ Über die genaue Anzahl dieser Güter und Bücher geben uns zwei lange – fast identische – Inventarlisten Auskunft, welche beide von dem Sekretär der Universität aufgestellt wurden. Die erste separate Liste – sine dato und vom Sekretär nicht unterschrieben – wurde offensichtlich schnell – als Rohfassung – abgefaßt. Sie trägt aber auf der letzten Seite – Fol. 4 *verso* – den Namen des Besitzers: „Paulus Jaszberenyi, Transylvanus“.⁹ Dieses ist nicht der Fall – sic – in der zweiten Liste, welche wir im sogenannten „Inventar-Buch“ der Universität fanden.¹⁰ Für diese offizielle, endgültige Version des Inventars hat ohne Zweifel die erste Liste als Vorlage gedient. Der Inhalt macht aber deutlich,

³ Siehe dazu: *AStF*, 170 (Nr. 5790) – 22.07.1657: Paulus Jasz Berenyi, Hungarus, Theol. – N.B.: Der Text unserer Transkription ist hier wohl übereinstimmend mit dem Franeker Original, siehe dazu: *Archief Franeker Universiteit*, Inventar Nr. 104, 321. An dieser Stelle wurde übrigens – von dem Rektor – auch „Jasz-Berenyi“ geschrieben.

⁴ Siehe dazu: *AStU*, 50 – Mense Julio 1656: P. Paulus Jasz Berenyi, Ungarus.

⁵ Siehe dazu: *AStG*, 81 – 13.09.1658: Paulus Jasz-Berenyi, Ungarus, Theol. – Vgl. dazu *RMK III* 2059: Eine *Disputatio theologica* von Petrus P. Tsedregius, verteidigt in Groningen am 5. Januar 1659, mit einem Lobgedicht von Paulus Jászberényi. – In März 1659 ist er aber wieder zurück in Franeker, wo er den 28. März eine Eintragung schreibt im *Album Amicorum* von Georgius/ György Martonfalvi [in: *OSzK Budapest*, Signatur: 458 Oct. Lat., 151].

⁶ Siehe dazu: GÖMÖRI, György: *Magyar tanárok a 17. századi Londonban. = Irodalomtörténeti Közlemények* [Budapest], (108.) 2004. n. 4. 456–465, besonders 458.

⁷ Vgl. dazu: *Apponyi* 2093 und 2099. – *RMK III* 2210, 2252, 2353, 2392, 2495 und 2530. – *RMKP* 6538 und 6553.

⁸ Offensichtlich bekam der Theologieprofessor Nicolaus Arnoldus dabei die Schlüssel seines Koffers. Am 25. Mai 1667 wurden diese von Arnoldus dem Senat der Universität zur Verfügung gestellt, siehe dazu: *Archief Franeker Universiteit*, Inventar Nr. 18, 79.

⁹ Siehe dazu: *Archief Franeker Universiteit*, Inventar Nr. 152, Dossier Nr. 86 – vom Universitätssekretär nicht unterschrieben und undatiert. – Eine Abbildung der ersten Seite dieser Inventarliste findet man in: JENSMA, G.Th. e.a. (Hrsg.), *Universiteit te Franeker, 1585–1811. – Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*. Leeuwarden, 1985. 94. In der Unterschrift wird aber zu Unrecht erwähnt, daß es sich hier handelt um das Inventar eines unbekanntenen – in Franeker verstorbenen – ungarischen Studenten.

¹⁰ Siehe dazu: *Archief Franeker Universiteit*, Inventar Nr. 150, Fol. 19–22 – vom Universitätssekretär unterschrieben und datiert „1670“. – N.B.: Die nachfolgende Inventarliste, welche ins „Inventar-Buch“ der Universität eingeschrieben wurde, ist datiert: „25 Martii 1670“ (i.e. terminus ante quem).

daß es auch bei dieser zweiten Liste – sine nomine possessoris – um das private Eigentum (Kleider, Bücher, usw.) von Jászberényi geht. Zugleich beweist die Handschrift, daß beide Listen aus der Feder desselben Universitätssekretärs stammen und zwar aus der Feder von W[ilhelmus] Knijff,¹¹ der die zweite, offizielle Version des Inventars persönlich unterschrieb und gleichfalls datierte: „1670“.

Diese Datierung war bisher kaum verständlich. Aber seit György Gömöri vor kurzem festlegte, daß Paulus Jászberényi 1669 verstorben sei,¹² wird sofort klar, warum das Inventar seiner Güter gerade im Jahre 1670 aufgestellt wurde: Die Todesnachricht aus England wird dazu der unmittelbare Anlaß gewesen sein. Was weiter mit Jászberényis Eigentum geschehen ist, wissen wir leider nicht. In den Archivalien der Universität Franeker fanden wir keine Belege, daß seine Güter später öffentlich versteigert wurden. Wir können also annehmen, daß die zu dieser Zeit in Franeker anwesenden ungarischen und siebenbürgischen Peregrini sich um seinen Nachlaß – wie es damals üblich war – gekümmert haben. Diese Annahme begründet zugleich unsere Hoffnung, einmal noch irgendwo in Ungarn oder Siebenbürgen Spuren seiner wertvollen Büchersammlung auffinden zu können.¹³

Appendix

Text der beiden Inventarlisten.

N.B.: Die Inventarliste aus dem Jahre 1670 dient hier als Textgrundlage. – Nach einem doppelten Strich (//) folgen eventuelle Ergänzungen, bzw. Varianten aufgrund der anderen, undatierten Liste („Vorlage“).

* Fundort:

Instituut „Tresoor“/

RA Leeuwarden, *Archief Franeker Universiteit*, Inventar Nr. 150, Fol. 19–22 [„1670.“].

RA Leeuwarden, *Archief Franeker Universiteit*, Inventar Nr. 152, Dossier Nr. 86 [sine dato.].

[1670]

Fol. 19 recto:

Inventaris van goederen en
boecken bij een Ungarisch Stud.
naegelaten, leggende in een
koffer staende in het convent
der Universiteit binnen Franeker.¹⁴

¹¹ Über den Sekretär Wilhelmus Knijff, siehe dazu: VAN NIENES, A. P. e.a. (Hrsg.), *De archieven van de Universiteit te Franeker, 1585–1812*. Leeuwarden, 1985. 331. Er hatte Dezember 1668 seine Stelle als Universitätssekretär angefangen.

¹² Siehe dazu Fußnote 6. – Vgl. dazu jetzt auch: GÖMÖRI, György (Hrsg.), *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken, 1526–1789*. Bp., 2005. 31 (Nr. 28). – Jászberényis Todesjahr wurde in den biographischen Quellen bis dahin meistens festgesetzt auf 1678 (?), vgl. dazu die Fußnoten 1 und 2.

¹³ In den Archivalien der Universität Franeker fanden wir noch einen Hinweis, daß Jászberényi am 4. September 1658 von dem Senat der Universität zu einer Geldbuße verurteilt wurde, weil er ein Buch, das er von dem Studenten Rombertus ab Uylenburgh [ASIF, 161 (Nr. 5429)] gekauft hatte, nicht bezahlen wollte, siehe dazu: *Archief Franeker Universiteit*, Inventar Nr. 17, 200. Möglicherweise ist er darum kurz darauf nach Groningen verreist, vgl. dazu Fußnote 5.

¹⁴ In Übersetzung: „Inventar der Güter und der Bücher, die sich, hinterlassen von einem ungarischen Studenten, in einem Koffer im Konvent der Universität Franeker befinden.“

- 1 ungerse rock.¹⁵
 1 pack swarte kleren.¹⁶
 1 paar leerskes. // 1 paer leerskes.¹⁷
 1 paar pijlakens hosen. // 1 paer pijlakens hosen.¹⁸
 1 kelderke [daar]in 9 flessen.¹⁹
 1 pistool in een koker.²⁰
 1 ungerse sabel.²¹
 1 bed deken. // 1 bedt deken.²²
 1 ungers tafelspreedt. // 1 ungers tafel spreet.²³
 1 rood sijden tafelspreedt. // 1 rood sijden tafel spreet.²⁴
 1 gordel om 't lijff.²⁵
 1 kantoor muts.²⁶
 2 paar schoenen. // 2 paer schoenen.²⁷
 1 paar muijlen. // 1 paer muijlen.²⁸
 2 ungerse kardoes dosen. // 2 ungerse kardoes doosen met haer pulver doosjes.²⁹
 1 ungerse inckt hoorn.³⁰
 1 vuerslagh.³¹
 1 leren sack.³²

Fol. 19 verso:

- 2 paar handschoenen. // 2 paer handschoenen.³³
 2 ungerse halve hembden.³⁴
 1 silveren lepel.³⁵
 1 papieren befkas [daar]in eenigh linnen en een
 magneet steen.³⁶

¹⁵ „Ein ungarischer Rock.“

¹⁶ „Ein schwarzer Anzug.“

¹⁷ „Ein Paar Stiefel.“

¹⁸ „Ein Paar Tuchhosen.“

¹⁹ „Eine kleine Weinkiste, mit neun Flaschen darin.“

²⁰ „Eine Pistole in einem Behälter.“

²¹ „Ein ungarischer Säbel.“

²² „Eine Bettdecke.“

²³ „Eine ungarische Tischüberdecke.“

²⁴ „Eine Tischüberdecke von roter Seide.“

²⁵ „Ein Leibriemen.“

²⁶ „Eine Mütze, die im Arbeitszimmer getragen wird.“

²⁷ „Zwei Paar Schuhe.“

²⁸ „Ein Paar Pantoffeln.“

²⁹ „Zwei ungarische Kartuschen mit ihren kleinen Pulverdosen.“

³⁰ „Ein ungarisches Tintenhorn.“

³¹ „Ein Feuerschläger.“

³² „Ein Ledersack.“

³³ „Zwei Paar Handschuhe.“

³⁴ „Zwei ungarische halbe Hemden.“

³⁵ „Ein Silberlöffel.“

³⁶ „Ein Papiergehäuse mit einigen Bändern und einem Magnetstein darin.“

2 borstlappen en een oude lap.³⁷

1 glazen fleske met een tinnen schroef. // 1 glazen vleske met een tinnen schroef.³⁸

1 rood leegh dooske.³⁹

*Boecken in Folio*⁴⁰

1. Biblia hebraica.
2. Ravanelli bibliotheca sacra.

*In Quarto*⁴¹

1. Joannis Casi lapis philosophicus.
2. Maresii sijstema Theol.
3. Schotani conciones in epist. Petri. // Schotani conciones in epistol. Petri.
4. Voetii philos. naturalis 2 vol.
5. Regii phijsica.
6. Macrelii lexicon philosophicum.
7. Arnoldi catechesis racoviana. // Arnoldi cathegesis racoviana.
8. Heerboord meletemata philos.
9. Scheibleri metaphijsica.

Fol. 20 recto:

10. Alstedii methodus theol.
11. schriefboeck. // een schrijfboeck.⁴²
12. Dictata.
13. Berckringeri disp. eth. // Berckringeri disp. aethicae.
14. Manuscripta philos. theol. 4 vol. // Manuscripta philos. theologica 4 vol.
15. Platonis epistolae, et Ramus in Ciceronem etc.
16. Amesii medulla theol. charta pura. // Amesii medulla theol. cum charta pura.
17. Disp. collectae.
18. Jacobi epistola per Laurentium.
19. Anth. Bullaei horae subcisivae. [Sic, leg.: subscivae]
20. Hoornbeeck Socinianismus. // Hoornbeecki Socinianismus.
21. Esserii defensio concilii theol.
22. Brerewood tractatus ethici.
23. Disp. collectae.
24. Maresii Socinianismus contra Vokelium.
25. ——— de jure canonico.

³⁷ „Zwei Brustlappen und ein alter Lappen.“

³⁸ „Eine kleine Flasche mit einem Zinnverschluß.“

³⁹ „Ein rotes, leeres Schächtelchen.“

⁴⁰ „Bücher in Folioformat.“

⁴¹ „Bücher in Quartoformat.“

⁴² „Ein Schreibbuch.“

*In Octavo*⁴³

1. Chemnichii loci theol. // Gemnichii loci theol.
2. Joh. Baptistae Sijnocusca Advocatorum.
3. Pistillius de instituendo principe.
4. Aerarium poeticum.
5. Alstedii clavis Lulliana.

Fol. 20 verso:

6. Pacii analijsis.
7. Danaei inst. ethicae. // Danei instit. ethicae.
8. Rami dialectica.
9. Varii JCTi de jure patronatus 2 vol.
10. Clenardi gram. graeca.
11. Dieterici dialectica et logica.
12. Rami rudimenta et Bassonis philos. naturalis.
13. Flores Senecae.
14. Valerius Maximus.
15. Laurebergii chronius etc.
16. Casmanni nucleus mijsteriorum.
17. Baccii thesaurus elegantiar.
18. Een ungarisch boeck.⁴⁴
19. Cunaei republ. // Cunaei respublica.
20. Carolus Molinaeus de commerciis. // Caroli Molinaei tractatus de commerciis.
21. Schickardi horologium. // Schikardi horologium.
22. Martini praxis concionandi.
23. Valasnac een Ungarisch boeck.⁴⁵
24. Hottingeri erotemata ling. sanctae.
25. Sluterus in Rami dialecticam.
26. Florus.
27. Grempii analijsis.

Fol. 21 recto:

28. Biblia heb. et nov. testam. gr. // Een hebreuse bibel en griecks testam.
29. Keckermanni sijstema log. // Keckermanni sijst. log.
30. Laeti historia universalis. // Laeti hist. universalis.
31. Diest mellificium catecheticum. // Diest mellificium catheticum.
32. Craetsii viridarium.
33. Manuscriptum.
34. Comenii latininitatis schola.
35. Tatinghof clavis philos. nat. // Tatinghof clavis philos. naturalis.
36. Aurelius Victor Scotti.
37. Merclini quaestiones rethoricae.
38. Gualtheri regula vitae christ. // Gualteri regula vitae christ.
39. Polani logica.
40. Mulleri astronomia et Euclijdis elem. // Mulleri astron. et Euclijdis elem.

⁴³ „Bücher in Oktavformat.“

⁴⁴ „Ein Buch in ungarischer Sprache.“

⁴⁵ Möglicherweise betrifft es hier eine Katechismus-Ausgabe in ungarischer Sprache.

41. Sijnonijma Pelegromi. // Synonima Pelegromi.
42. Grammatica lat. // Gram. latina et phijsica. [N.B.]
43. Manuscript. // Manuscrip.
44. Giltichius de Christo. // Giltijchius de Christo.
45. Rami dialectica.
46. Thesaurus conscr. epist. // Thesaurus conscrib. epistol.
47. Een Ungarisch boeck.⁴⁶
48. Erasmi epistolae.
49. Catechesis. // Cathegesis.

Fol. 21 verso:

50. Schotani coll. disp. // Schotani colleg. disp.
  51. Maccovius contractus.
  52. Cassander de articulis religionis.
  53. Mulleri astronomia. // Mulerii astronomia. [N.B.]
  54. Manuscript. 4. // 4 manuscripta.
  55. Loci communes biblici.
  56. Plosi inst. spiritualis. // Plosii inst. spiritualis.
  57. Manuscript. // Manuscriptum. [x]
  58. Dieterici oratoria. [x]
  59. Catechesis. // Cathegesis. [x]
  60. Thalaei rethorica. [x]
  61. Processus judiciarius. [x]
- N.B.: Die fünf mit [x] markierten Titel wurden in der anderen, undatierten Liste in erster Instanz – zu Unrecht – den Büchern *in Duodecimo* zugeordnet. Dieser Fehler ist vom Sekretär selbst an dieser Stelle (handschriftlich) korrigiert, siehe unten.

*In Duodecimo*⁴⁷

1. Sithmanni nucleus juris.
2. Besoldi sijnopsis.
3. Testam. Ungar. // een ungarisch testam.
4. Beckeri orator extemporaneus.
5. T. Aquinatis compendium. // Tho. Aquinatis compendium.
6. Bouricii advocatus et Lipsii politica. // Bouritii advocatus et Lipsii politica etc.
7. Testam. Ungar. // een Ungarisch testam.

Fol. 22 recto:

8. Vendelini politica.
9. Schotani examen juridicum.
10. Burgersdici idea philos. naturalis.
11. Alstedii comp. log. // Alstedii compend. log.
12. Wasii axiomata log. // Wasii axiomata logica.
13. Kirchneri orationes.

⁴⁶ „Ein Buch in ungarischer Sprache.“

⁴⁷ „Bücher in Duodecimoformat.“

14. Hobrechti tractatus.
15. Burgersdici logica. // Burgersdici logica etc. [N.B.]
16. Een engels boeck. // een engelsch boeck.⁴⁸
17. Gauderdi medulla jurispr. rom. // Gauderdi medulla jurispr. romanae.
18. Testam. lat.
19. Senguerdi metaphijsica.
20. Buchleri Thesaurus.
21. Amesii medulla, et casus consc. // Amesii medulla et casus cons.
22. Piscatoris aphorismi.
23. Erasmus de conscribendis epistolis bis. // Erasmus de conscribendis epist. bis.
24. Terentius Farnabii.
25. Fuller een Engels boeck. // Fuller engels boeck.⁴⁹
26. Bisterfeldii prima philos.
27. Ars notariatus.
28. Joh. Baptistae orationes. // J. Baptistae orationes.
29. 2 memorieboecken.⁵⁰

N.B.: Hier folgen in der anderen, undatierten Liste fünf Buchtitel, welche alle den Büchern „in 8vo“ zugehören, siehe oben: Die Nr. 57, 58, 59, 60 und 61. Die Korrektur wurde an dieser Stelle vom Sekretär deutlich angegeben.

Fol. 22 verso:

30. Burgersdici metaphijsica.
31. Mennijei lampas.⁵¹
32. Instrumentus pacis. // Instrumentum pacis.

6 paketten.⁵²

Eenige losse papieren en disputen.⁵³

N.B.: Hier endet die andere, undatierte Inventarliste.

Aldus gedaen en g'inventariseert

In kennisse van mij
Sec[reta]ris.⁵⁴

W. Knijff

1670.*

⁴⁸ „Ein Buch in englischer Sprache.“

⁴⁹ „Ein Buch in englischer Sprache, verfaßt von Fuller.“

⁵⁰ „Zwei Tagebücher.“

⁵¹ Siehe dazu: *RMNy* 2450: BÖKÉNYI FILEP, János: *Mennyei lampas*. Utrecht, 1652.

⁵² „Sechs Pakete.“

⁵³ „Einige einzelne Papiere und Disputationen.“

⁵⁴ „Auf diese Weise mit meinem Wissen gehandelt und inventarisiert, der Sekretär.“

* Gerne danken wir an dieser Stelle Herrn Dr. Péter Eredics (Rijswijk) und Herrn Manfred Gryzla (Venlo) für ihre Hilfe bei der deutschen Übersetzung.

Quellen

- AStF – S. J. FOCKEMA ANDREAE – MEIJER, Th. J. (Hrsg.): *Album Studiosorum Academiae Franekerensis*, 1585–1811; 1816–1844. – I: *Naamlijst der studenten*. Franeker, [1968].
- ASrG – *Album Studiosorum Academiae Groninganae*. Groningen, 1915.
- AStU – *Album Studiosorum Academiae Rheno-Trajectinae, 1636–1886. – Accedunt nomina Curatorum et Professorum per eadem secula*. Ultrajecti, 1886.

Apponyi

APPONYI, Alexander (Hrsg.): *Hungarica. – Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. Bände I–IV. München, 1903–1927; (Reprint: Nendeln/Liechtenstein, 1969).

RMK III

SZABÓ, Károly – HELLEBRANT, Árpád (Hrsg.): *Régi Magyar Könyvtár*. Band III/1–2. Bp. 1896–1898.

RMKP

BORSA, Gedeon e.a. (Hrsg.): *Régi Magyar Könyvtár. III* [K. SZABÓ – Á. HELLEBRANT, Hrsg.]. *Pótlások, kiegészítések, javítások*. Bände I–V. Bp. 1990–1996.

RMNy

BORSA, Gedeon e.a. (Hrsg.): *Régi Magyarországi Nyomtatványok*. Bände I–III. Bp. 1971–2000.

SZABÓ–TONK

SZABÓ, Miklós – TONK, Sándor (Hrsg.): *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*. Szeged, 1992.

SZINNYEI

SZINNYEI, József (Hrsg.): *Magyar írók élete és munkái*. Bände I–XIV. Bp. 1891–1914; (Reprint: Bp. 1980–1981).

UMIL

PÉTER, László (Hrsg.): *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. Bände I–III. Bp. 1994.

ZOVÁNYI–LADÁNYI

ZOVÁNYI, Jenő – LADÁNYI, Sándor (Hrsg.): *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. 3. kiad. Bp. 1977.

POSTMA, FERENC*

Egy lakodalmi köszöntő magyar vonatkozása. Magyarországi nyomdában előállított latin nyelvű lakodalmi köszöntőt példányból először Szikszai Fabricius Balázs református lelkésztől ismerünk, ez Kolozsvárt 1565-ben készült Heltai műhelyében (RMNY 212). Ugyanebből a századból hazai nyomdában előállított hasonló műfajú latin versből kevés áll rendelkezésünkre.¹ Többségük Erdélyben készült (4 darab Kolozsvárt, 2 Gyulafehérvárott, 2 Szebenben, 1 Brassóban), 3 Bártfán, egy Németújvárott (Güssing). E kevés példányból is kettő lappang.

* Dr. Ferenc Postma (1945) arbeitet an der Vrije Universiteit in Amsterdam (Die Niederlande), an der Theologischen Fakultät (für Altes Testament und Hebräisch). Zugleich ist er seit 1997 a.o. Professor an der Károli Gáspár Református Egyetem in Budapest (Ungarn).

¹ RMNY 234 (1567), RMNY 271 (1569), RMNY 404 (1578), RMNY 405 (1578), RMNY 481 (1581), RMNY 521 (1583), RMNY 533 (1583), RMNY 558 (1584), RMNY 706 (1592), RMNY 723 (1593), RMNY 724 (1593), RMNY 806 (1597).

Heltai János az 1601–1665 közötti magyarországi nyomtatványokat vizsgálva az időszak 70 darab lakodalmi köszöntőjéről megállapította, hogy azokat elsősorban a királyi Magyarország német ajkú városainak polgárai, kisebb részben arisztokraták vagy köznemesek számára írták.² A 16. századra vetítve ilyen átfogó kiadványstruktúra-vizsgálat nem volt. Ráadásul a rendelkezésre álló kevés lakodalmi köszöntő alapján társadalmi rétegekre vonatkozó árnyalt megállapítást nem is lehet tenni.

A humanista alkalmi költészet ezen műfaja Európa-szerte népszerű volt. A tudós poéták latin nyelvű költeményeikkel nemcsak az ifjú párt köszöntötték, hanem az antik auctorokra való utalásokkal egymásnak is jelezték olvasottságukat.

Érthető tehát, ha magyar vonatkozásuk miatt a nem magyarországi nyomdában készült lakodalmi köszöntők felé is kiemelt figyelemmel fordulunk. Az OSzK Röpl. 271. jelzetű négyleveles nyomtatványa egy soproni házaspár – Jakob Kellner és Katharina, Johannes Gnäser lánya – tiszteletére írt köszöntőt tartalmaz. Érdekességét növeli, hogy külföldi szerzője van, aki a nyomtatványban Iohannes Tecnon Rigensis ex Livonia alakban nevezi meg magát.

A *Carmen nuptiale* Bécsben Kaspar Stainhofer nyomdájában készült 1567-ben (=VD16 T 287), tehát két évvel az első példányból ismert *RMNY*-példány után.

A költőről keveset tudunk: 1565-ben Bécsben iratkozott be az egyetemre, 1568. július 27-én Rómában mint a Collegium Germanicum növendéke tette le fogadalmát. 1573-ban Ingolstadtban, 1604-ben Würzburgban iratkozott be az egyetemre, utóbbi helyen mint mindkét jog doktora.³

Két egyéb művéről van tudomásunk, az egyik szintén Bécsben, Stainhofernél jelent meg.⁴ Stainhofer műhelyében egyébként más magyar vonatkozású (magyar nyelvű vagy magyar szerzőktől származó) művek is napvilágot láttak.⁵ Érdemes továbbá azt a tényt is figyelembe venni, hogy több latin nyelvű lakodalmi köszöntő is készült műhelyében.⁶

A soproni Jacob Kelnerre 1564-ből, a költő Joannes Tecnonra 1565-ből találunk adatot a bécsi egyetem anyakönyvében.⁷ Valószínű tehát, hogy Tecnon a völégényt az egyetemen ismerte meg.

Jacob Kelnerre (és az ifjú párra) vonatkozóan soproni források is rendelkezésünkre állnak. Első lakóhelye, egy kéthomlokzatos ház Sopronban 1568 és 1582 között mutatható ki (Kolostor u. 5–Új u. 8.), élete végén (1582–83) a rangosabb Szt. György u. 2. szám alatti házban lakott.⁸

Érdemes pár szót szólni a köszöntőt bevezető epigrammáról. Tecnon az Isten által is szentesített szerelmeket éneklő költőket dicséri azokkal szemben, akik a Caménáknak nem kedves, Venus és Cupido által gerjesztett pajzán szerelmet zengik. Az archilochium primumban álló bevezető éle Ludwig Halle ellen, egész pontosan Halle 'Zoilus'-a ellen irányul. Mint köztudott, Zoilos (Kr. e. IV. század) kegyetlen kritikus, Homéros műveinek gáncsolója volt. Tecnon Hallet, akit szintén egyetemi tanul-

² HELTAI János: A XVII. század első felének (1601–1655) kiadványstruktúrája Magyarországon. (Az egyházi-vallási művek funkcionális és használati rendszere. Műfajteremtő elvek és célok, nyomtatott műfajok.) Akadémiai doktori értekezés. Bp.–Miskolc, 2003. 302 l. (Kézirat).

³ *Die Matrikel der Universität Wien. III. B. 1518/II–1579/I.* Bearbeitet von Franz GALL. Graz–Köln, 1959. 138.: *Ex natione Saxonica.* [1565] 5. *Martii. ... Joannes Teknon Rigensis ex Livonia gratis. ...*; HELK, Vello: *Die Jesuiten in Dorpat 1583–1625.* Odense, 1977. 251.

⁴ *Beantwortung des offenen, lästerlichen vndt mit der Warheit vnversiegelten Sendtbriefs...* Bruntrut, Johann Schmidt, 1597. (= VD 16 T 286); *Prophetia Esaiiae de morte et resurrectione domini nostri...* Bécs, Stainhofer, 1568 körül (= VD 16 T 288).

⁵ pl. *RMK* I 84, *RMK* I 90, *RMK* I 98. Vö. V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800.* Bp. 1999. 31.

⁶ pl. VD16 M 5211

⁷ *Die Matrikel der Universität Wien. III. B. 1518/II–1579/I.* Bearbeitet von Franz GALL. Graz–Köln, 1959. 134.: *Ungarica Natio...* [1564] 26. *Februarii. Iacobus Kelner Soproniensis Pannoniusi dt. 2 sol. ...*

⁸ DÁVID Ferenc: A soproni Belváros háztulajdonosai, 1523–1645. (Kézirat)

mányai alatt ismerhetett meg,⁹ arra szólítja fel, hogy kritikus megnyilvánulásait ne a 'poeta sacer' (= Tecnon), hanem a buja szerelmeket zengő költők ellen fordítsa. A 'Zoilos' szó tehát jelen esetben Halle rosszindulát (talán kellemetlen természetét, kritikus magatartását?) jelentheti.

CARMEN NUPTIALE: DOCTRINA, VIRTUTE ET EGREGIIS MORIBUS PRAEDITI IACOBI KELNER Soproniensis et pudicissimae puellae CATHARINAE Iohannis Gnäser piae memoriae civis Soproniensis filiae, in honorem SCRIPTUM A IOHANNE TECNO Rigensi ex Livonia.

Viennae Austriae excudebat Casparus Stainhofer, anno 1567.

EPIGRAMMA IN ZOILUM Ludovici Hellaei Rudensis Westphali

ZOILE, cur rigido pergis versute poetam
 Dente ferire sacrum?
 Ecce remorsuros iusto furit impiger aestu:
 Bestia turpis abi,
 Inque leves stygijs vates effunde venena
 Eiaculata vadis.
 Qui natas turpi flammas Cytharaeide caeca
 Calliditate colunt.
 Et prompti obsceno meditantur pectore fraudes
 Saeve Cupido tuas.
 Aspera lascive solventes ora, Camoenis
 Suspiciosa pijs.
 Noster hic Aonio vates modulamine, castis
 Nil nisi casta canit.
 Impia detestans Veneris commercia, laudans
 Iura sacrata thori.
 Quae Deus aethererea sancivit lege probatque
 Numine rite suo.
 Illicito, poenas statuens ferventibus, igne
 Absque pudore, viris.
 Ergo quid ingenuum Musarum carpis amicum,
 Tygeride nate fera:
 Abstine convicijs, propria ne forte sagitta
 Zoile fixe cadas.

CARMEN NUPTIALE

VIX bene surgentis lux fulserat aurea Phoebi, [1]
 Almaque foecundo rore madebat humus,
 Cum prope caeruleum formosi littoris annem
 Ingredior, rapidis qua fluit ISTER aquis.
 Totus in accepta dignos meditabar honores [5]
 Laude magisterij laudeque Spasme tua.
 Addidit et stimulos Andreas Kekius, huius
 Dum mens in meritis officiosa fuit,

⁹ *Die Matrikel der Universität Wien. III. B. 1518/II–1579/I. Bearbeitet von Franz GALL. Graz–Köln, 1959. 143–144.: 1566, Oktober 13. ... Natio Saxonica. ... Ludovicus Halleus Rudensis Westphallus 2 sol. ...*

- Montis at Aonij venit de vertice Musa
 Fessa ferens ad me crura gravesque pedes [10]
 Ridet et alloquio non dedignatur amico,
 Suspensum calamum cum retinere iubet.
- Quaerenti retulit compresso murmure causam,
 Esse verecundi iura canenda thori. [15]
 Linque refert Spasnum, reliquos modo linque Magistros:
 Hic tuus in reliquo tempore sudor erit.
- Nunc vero brevibus cape me dictante, IACOBI
 KELNER et imparibus concipe metra modis.
 Ille iuventutis non segnis in artibus annos [20]
 Trivit et armatae Palladis arma tulit.
- Albis ubi celebrem cursu praeterfluit urbem
 Vicinam muris Lipsia clara tuis.
 Sunt hic Leucorides aeterno nomine Musae,
 Numina quae nostris sunt veneranda locis, [25]
 Hinc est cum Noricis coniunctio maxima Musis:
 Adventus hinc est proxima causa mei.
- Ergo age praesentem calamum pennamque resumas,
 Te modo divini numinis aura reget.
 Dixerat: extemplo levibus me flatibus aer [30]
 Afficit et facili labra lepore fluunt.
- Ergo Erato, reliquis comitata sororibus adsis,
 Et mecum socio carmina pange thoro.
 Doctus enim iuvenis pulchram nunc ducet amicam,
 Nubet et electo Sponsa petita viro. [35]
 Huc igitur venias mihi Hymen, Hymenaeae iugales,
 Et bene felici numine iunge faces.
- Adsitis Musae, venias cum fratre Minerva,
 Tu quoque cum nato Cypris adesto tuo.
 Irrita vota iacent sine te iuvenumque senumque, [40]
 Irrita virginibus te sine vota iacent.
- Vos, quibus una simul nomen dat Gratia, Divae,
 Taedifero mecum fundite vota DEO.
 Turba puellarum iuvenes cum matribus adsint,
 Et mecum dicant: o Hymenaeae veni. [45]
 O Cyus o Hymenaeae veni, gratissime Divum,
 Faustaque nunc sponsis foedera necte novis.
- Ast Hymenaeus adest mitis, comitantur eundem
 Cum Phoebo Charites, Pieridumque chorus.
 Prodeat ergo simul bella cum coniuge Sponsus: [50]
 Transigat hunc festum laetus uterque diem.
- Nunc etenim sacris divino more peractis
 Cum nuptis genium quisque fovere cupit.
 Et quis non cupiat tales celebrare hymeneos?
 Quos decorant cantu Dijque Deaeque suo. [55]
 Sed video taedas: populi stipante caterva
 Spectatum currunt cum puerisque senes.
- Tibia rauca sonant, pulsantur plectra lyraeque:
 Progreditur socijs Nympha decora suis.
 Qualiter ut celsa quodam Carthaginis altae
 Dardanum Dido suscipit arce Ducem. [60]

- Qualiter haec (inquam) gemmis auroque nitebat
 Inter foemineum conspicienda thorum.
 Sic quoque virginea sponsa undique cincta corona,
 Quam reliquis multo pulchrior ipse venit.
 Et veluti stellas (nox est si forte serena) [65]
 Exuperat radijs lucida Luna suis:
 Sic inter comites niveo CATHARINA colore
 Gnäsereo celebri stemmate compta nitet.
 CAROLUS hanc ducit lepido pulcherrimus ore
 A dextris frater, sponse IACOBE, tuus. [70]
 Hinc sacer adductus sponsalia longa sacerdos,
 Legitimique refert faedera iusta thori
 Enumerans primi primordia longa parentis
 Utque DEUS socias iunxerit ipse faces.
 Quam reliqua velit hoc a posteritate teneri, [75]
 Quamque velit iustae semper adesse thoro.
 Scilicet (ut quondam cecinit vox Regia vatis:)
 Est foelix Domini qui solet ire vijs.
 Quique labore tui victum reparabis honesto,
 Laetus semper eris cuncta beata videns. [80]
 Et tua non aliter coniunx quam vitis abundans
 Abdita reptabit per latus omne domus.
 Utque solet palmes foecundo crescere olivae,
 Sic soboles mensam cinget ubique tuam,
 Sic terram tibi lacte dabit cum melle fluentem, [85]
 Sic tibi natorum semine surget honos.
 At contra, poenas est ille daturus acerbas,
 Cui parat affectus foeda libido vagos.
 Insuper his addit qua sit ratione tuenda
 Uxor et illius non violanda fides. [90]
 Tum docet uxorem deceant quaecunque modestam,
 Ut parere suo debeat illa viro.
 Denique cuncta movet, divinaque verba recenset,
 Et quae coniugij sunt pia iura refert.
 His ita confectis iterum velut ante, sodales [95]
 Se sponsis iungunt hospitiumque petunt.
 Ast ubi conveniunt, huc vina iocosa feruntur,
 Suavibus hic epulis mensa parata nitet.
 Et iam quisque sibi sedem delegit, amicam
 Qua tacite possit parte videre suam. [100]
 Quam tacite comedens placidis aspectet ocellis,
 Cuique suo promptas porrigat orbe dapes.
 Pars faciles risus referunt suaesque lepores,
 Pars fundunt hilares et sine felle iocos.
 Et quo quisque potest hymenaeos laetus honorat, [105]
 Laetitiae quoniam plurima causa datur.
 Quos memorem Sponsi blandos in coniuge vultus?
 Queis spectat nutus candide Sponse tuos.
 Nunc recipit Cyathum, quo tu modo, Nympha, bibebas,
 Nunc leviter ridens fercula lauta capit. [110]
 Dulcia virginibus loquitur nunc verba propinquis,
 Quaeque solet Nympham cuncta decere, facit.

- Nec secus interea vicinis Sponsus amicis
 Accipit atque refert pocula grata suis.
 Et sic prima novis peraguntur prandia nuptis, [115]
 Sic hilares genio foemina virque vacant:
 Mox pulsata vocant saltatum tympana, mensa
 Quin iuvenes abeant quis prohibere velit?
 Ergo certatim surgunt epulasque relinquunt, [120]
 Seque parat faciles quisque movere pedes.
 Iamque sibi sumit dilectam quisque puellam,
 Qua properet molles ducere quisque choros.
 Hic celebri videas armatas ordine turmas,
 Utque velit cultu quaelibet esse prior.
 His ita dum studiis incumbunt membraque flectunt, [125]
 Ac variant saltus undique mille modis:
 Dumque manu charam ducit saltator amicam,
 Blandula multa refert, nec minus ipse rogat.
 Intereaque fovet tacito sub pectore flammas,
 Crescit enim ludis talibus acer amor. [130]
 Sed quid ago? Metris te docte IACOBÉ resumo
 Et tibi felices opto precorque dies,
 Quod tibi praestanti duxisti corpore Nympham
 Quae valet in rebus damna levare tuis.
 Scilicet hoc virtus, studium pietasque meretur [135]
 Qua facilis Kerner praeditus arte nites:
 Summo quae poterat coniunx Iove digna vocari,
 Iret ut in thalamos virgo pudica tuos.
 Cuius ut ingenij dicat vel munera formae:
 Sufficiens nunquam vena Maronis erit. [140]
 Sint igitur semper praesentia numina vobis,
 Et bene qui iunxit servet utrumque Deus.

Iohannes Tecnon Rigensis ex Livonia

EKLER PÉTER

A „Kovásznai–Teleki-corvina” (2). *Codex Agropolitanus*. A Catullus, Tibullus és Propertius verseit tartalmazó corvin-kódexet, a „Codex Agropolitanus”-t, melyet Kovásznaí Sándor 1776-ban lelkes hangú apobatérion kísérletében nyújtott át Teleki Sámuelnek,¹ nem látta sem a Teleki Tékát látogató Kazinczy Ferenc, sem a középkori magyar kéziratok feltárásában elvülhetetlen érdemeket szerzett Csontos János és e sorok írói sem.

Kovásznain nem kérhetjük számon, hogy az 1776 januárjában papírra vetett, majd 1782-ben publikált kísérőversben eltekintett a kézirat formai jegyeinek jelzésétől, a Teleki Téka katalógusának² leírása azonban határozottan félrevezető, amennyiben mind a Catullus-szövegek között („Codex Ms. Ex Bibl. Mathiae Corvini Reg. Hungariae”), mind Tibullus alatt („Codex Ms. Ex Bibl. Mathiae Corvini Regis Hungariae”) valódi corvinaként tünteti föl a kötetet. A „Sáromerki Apolló” könyvtárába került darab azonban nem corvina volt, még csak nem is középkori vagy reneszánsz

¹ FÖLDESI Ferenc: A „Kovásznai–Teleki-corvina”. = MKsz 2004. 3. sz. 290–295.

² *Bibliothecae Samuelis S.R.I. Com. Teleki de Szék Pars Prima ... Viennae... 1796.*

kódex, csupán gondos másolat a 18. századból, amely ma is föllehető a Teleki Tékában T.Cl.q-165. sz. jelzet alatt.

A „Codex Agropolitanus”-t márványozott bőrbe kötötték, supralibrosként mindkét kötéstáblára Teleki Sámuel aranyozott, dombornyomásos címere került. A negyedrét formátumú kézirat első kötéstáblájának belsejére Teleki nyomtatott exlibrisét ragasztották be. A negyedik számozatlan előzéklapra Kovásznai bemásolta a később publikálásra is érdemesnek talált apobatériont és szűkszavúan följegyezte a kézirat útját Szebentől Sáromberkéig. Csak azért idézzük egészében, hogy érzékeltesük a bejegyző nagyrabecsülését patrónusa iránt.

„Hunc librum manu exaratum e bibliotheca Köleseriana, Cibinii ineunte anno P. C. N. MDCCLXXVI. Praeconis voci subjecta, erit Alexander Kovásznai, litterarum in Gymnasio Agropolitano professor. Idib. Jan. Idemque eodem mense dono dedit Illustrissimo ac Splendidissimo S. R. I. Comiti SAMUELI TELEKIO Székiensi, S. Caesareae ac Regiae Majestatis Camerario; Inclytae Dioeceseos et Conventus iuridici Küküllőváriensis Praesidi Regio sive Comiti supremo, iustitia, aequitate, clementia, prudentia, eruditione, longe celeberrimo. Denique studiorum regendorum et aliorum negotiorum in nobilissimo litterarum ludo N. Enyedensi Curatori Sapientissimo; instructissimam librorum in omni disciplinarum genere et varietate supellectilem possidenti, eamque in dies summa cura, studio, diligentia, sumptibus, locupletanti; Domino suo ac Maece-nati indulgentissimo.”

Azaz Kovásznai a kéziratot 1776 januárjában vásárolta Szebenben az ifjabb Köleséri Sámuel aukcióra bocsátott könyvhagyatékából,³ és még ugyanebben a hónapban Teleki Sámuelnek ajándékozta. Kovásznai nem tudja, ki és mikor készítette a másolatot, a kötet ugyanis datálatlan és szignálatlan, de ez egyébként is érdektelen lett volna a kor szöveggondozói, szövegkritikai gyakorlatát figyelembe véve, hiszen a 19. század közepén kibontakozó modern textológia térhódításáig a scriptor személyének jelentősége a szöveghagyományozódás számos egyéb elemével együtt háttérben maradt. Azt viszont tudnia kellett a marosvásárhelyi professzornak, hogy a másolat alap-példánya, a „Catullus–Tibullus–Propertius” valóban Mátyás budai könyvtárából került Erdélybe, közelebről II. Apaffi Mihály tékájába, akinek hátrahagyott javaiból 1726-ban Nádudvari Sámuel vásárolta meg, majd tőle került az ifjabb Köleséri tulajdonába.⁴ A scriptor ugyanis figyelmesen dolgozott, és a másolat [I.] levelének recto lapjára átvezette Köleséri corvinájából azt a 17. századi kéztől származó bejegyzést is, amely a végül Bécsbe került kódex provenienciájáról ad hírt.⁵ Mint említettük, a másolat datálatlan, ám elkészülte nagy valószínűséggel az 1720-as évek második felére tehető, arra a néhány évre, míg az alappéldány Köleséri tulajdonában volt.⁶ A kézirat szövegét valószínűleg a század utolsó harmadában egy azonosítatlan kéz – nem Kovásznai – alapos vizs-

³ JAKÓ Zsigmond: Az erdélyi magyar antikvár könyvkereskedelem kezdeteiről. In: *Művelődési törekvések a korai újkorban*. Tanulmányok Keserő Bálint tiszteletére. Szerk.: BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŐ Gizella, ÖTVÖS Péter. Szeged, 1997. 219–229. A Köleséri hagyatékról: 221–222. – L. még BERTÓK Lajos: *Ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatéka*. = A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve (3.) 1955. 2.

⁴ CSAPODY, Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp., 1973. 157. (176.) – JAKÓ Zsigmond: *Erdély és a Corvina*. = MKsz 1966. 237–244.

⁵ Idézi CSAPODY: *i. m.* 157. (176.)

⁶ A korpusz egy részét, Tibullus verseit Köleséri nyomtatásban is megjelentette: *Tibullus Corvinianus*. Claudiopoli, 1727.

gálatnak vetette alá, kollacionálást végzett, szövegkritikai javításokat eszközölt. A munkához a rendelkezésre álló legjobb Tibullus-kiadást használta.⁷

Az elmondottak alapján a korábbi közleményben⁸ fölvetett néhány kérdés megválaszolható, a „Kovácsnai–Teleki-corvina” problémája lezártnak tekinthető. Kétségtelen, hogy mindkét tudós filológus a kézirat szövegét tartotta elsőrangú fontosságúnak. Kovácsnai sem gondolta, hogy corvin-kódexet ajándékoz Telekinek, de a *translatio studiorum*, a múzsák Erdélybe költözésének manifeszt megjelenítését minden filológusi aggályoskodásnál előrébb valótnak tartotta, így aztán nem találta említésre érdemesnek a kézirat másolat voltát. A filológus csalt, hogy maga és patrónusa számára sokkal lényegibb dolgot mondhasson el. A „Sáromerki Apolló” pedig nyilván értékelte a kötetbe bejegyzett vers üzenetét, de talán a játék örömeit is megérezte Kovácsnai kegyes csalásában, olyannyira, hogy katalógusában maga is *Codex Corvinianusként* jelölte a „*Codex Agropolitanus*”-t.

ZSUPÁN EDINA – FÖLDESI FERENC

⁷ *Albius Tibullus, eques Romanus; et in eum Jo. Antonii Vulpii philologi ac rhetoris in Gymnasio Patavino novus commentarius diligentissimus*. Padua: excudebat Josephus Cominus, 1749. xxxviii (2), 340, 93(1) l.

⁸ FÖLDESI: *i. m.*

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtár- történeti szakirodalom 2005-ben

Rövidítések:

ActPap	= Acta Papensia
CsongMegyKönyvt	= Csongrád Megyei Könyvtáros
EgyKönyvtÉvk	= Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei
GeodKart	= Geodézia és Kartográfia
ItK	= Irodalomtörténeti Közlemények
KF	= Könyvtári Figyelő
KK	= Könyv és Könyvtár
KKK	= Könyv, Könyvtár, Könyvtáros
KN	= Könyv és Nevelés
MG	= Magyar Grafika
MKsz	= Magyar Könyvszemle
StudMus	= Studia Musicologica
-
Emlékkötet Szabó Sándor...	= <i>Emlékkötet Szabó Sándor 70. születésnapjára</i> . Szerk. HANGODI Ágnes, LÁDI László. Bp.: ELTE BTK IKI Főiskolai Könyvtár-Informatikai Központ, 2005. 239 p. ill.
A Határon Túli Magyar Könyvtárosok...	= <i>A határon inneni és túli könyvtárak érték közvetítő tevékenysége. A Határon Túli Magyar Könyvtárosok IX. Zempléni Nemzetközi Konferenciája. Sárospatak, 2003. szeptember 9–11.</i> [szerk. NOSZÁLYNÉ BODNÁR Ágnes]. Sárospatak: Zrínyi I. Vár. Kvt., 2004. 95 p. ill.
A holló jegyében...	= <i>A holló jegyében. Fejezetek a corvinák történetéből</i> . Szerk. MONOK István. [Bp.]: Corvina K.: OSzK, 2004. 210 p. ill.
Nyugat-Magyarország mű- velődés- és iptörténeté- ből...	= SZÁLA Erzsébet: <i>Nyugat-Magyarország művelődés- és iptörténetéből</i> . Piliscsaba: Magyar Tudománytörténeti Intézet; Sopron: Nyugat-Magyarországi Egyetem, 2004. 166 p. ill. (Magyar Tudománytörténeti Szemle könyvtára; 45.)

- Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról... = „Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának özöne...” *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról.* Szerk. HELTAI János, TASI Réka. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005. 316 p.
- Tanulmányok Rózsa György... = *Tanulmányok Rózsa György tiszteletére.* Szerk. BASICS Beatrix. [Bp.]: Magyar Nemzeti Múzeum, 2005. 173 p. ill.

Általános és összefoglaló munkák, elvi kérdések

- BARBIET, Frédéric: A könyv története. [Ford. BALÁZS Péter]. Bp.: Osiris K., 2005. 400 p. ill. (Osiris kézikönyvek)
- BÉNYEI Miklós: Közkönyvtáraink múltja. A könyvtártörténet-írás fontossága, szerepe, módszertana = KKK 2005. 8. 24–36.
- BORSA Gedeon: Megindult az Österreichische Nationalbibliothek ösnyomtatványai katalógusának megjelenítése = MKsz 2005. 4. 471–475.
- BRIGGS, Asa – BURKE, Peter: A média társadalomtörténete. Gutenbergtől az internetig. [Ford. GÖBÖLYÖS Magdolna, KONOK Péter, GELLÉRI Gábor]. Bp.: Napvilág K., 2004. 417 p. ill.
- FERENCZY Endréné: „Nincs új a nap alatt” avagy: Gondolatok sokadszor a retrospektív magyar nemzeti sajtóbibliográfiáról = Emlékkötet Szabó Sándor... 47–56.
- GERŐ Gyula: Évfordulók ürügyén a hétköznapi könyvtártörténet-írásról = KKK 2005. 12. 17–28.
- HELTAI János: A 16–17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete = *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról...* 251–299.
- HUDI József: A veszprémi polgárság könyvkultúrája a XVIII–XIX. században = *Veszprémi Szemle* 2005. 1. 28–50.
- KÁLDOS Gyula: Fejezetek Celldömölk művelődéstörténetéből a 19. századig = *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 2003. 2. 6–40. ill.
- Magyar művelődéstörténeti lexikon III–IV. Középkor és kora újkor. Főszerk. KÖSZEGHY Péter. Bp.: Balassi K., 2005. 2 db. ill.
- A. SZÁLA Erzsébet: Evangélikus mecénások Sopronban a XVIII–XIX. században = *Nyugat-Magyarország művelődés- és ipartörténetéből...* 61–66.
- VOIT Krisztina: Fejezetek a közgyűjtemények és a könyvkiadás történetéből. *Tanulmányok.* [Bp.]: Argumentum, [2005.] 205 p. [Másodközlések]

Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok

- AL / Artpool Letter – Aktuális Levél. 1983–1985. Összeáll.: BÉNYI Csilla = *Ars Hungarica* 2004. 2. 405–433. ill.
- CZÖVEK Zoltán – PERGER Péter: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2004-ben = *MKsz* 2005. 4. 478–490.
- GÖNCZI Ambrus – WINKELMAYER Zoltán: Ferencváros metszeteken I–II. Bp.: Ferencvárosi Önk., 2005. 50, 100 p. ill.
- GYURIS György – LOVÁSZI Józsefné: Írások könyvtárainkról = *CsongMegyKönyvt* 2002. 1–4. 207–224.
- A Jászsági Évkönyv 2000 óta megjelent számainak tartalomjegyzéke = *Jászsági Évkönyv* 2005. 313–319.
- KUCZA Péter: A Tápió-vidék könyvészeti és sajtóbibliográfiája a kezdetektől 1945-ig. *Nagykátai: Vendégváros Tápió-vidék Egyesület, 2004.* 119 p. ill.
- A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája. 1850/1851–1948/49. 13. köt.: Nagyszöllős – Pécs. Összeáll. GRÁBERNÉ BÖSZE Klára. Bp.: OPKM, 2005. 380 p. (A magyar neveléstörténet forrásai; 21.)
- A Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya. I. Ösnyomtatványok, XVI. századi nyomtatványok, régi magyar könyvtár. Katalógus. Összeáll. EMÖDI András. Bp.: Akad. K.: OSzK; Nagyváradi: Egyházm. Kvt., 2005. XLVI, 295 p. (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei; 1.)
- A Néprajzi Értesítő repertóriumja, 1900–2000. Szerk. NAGY Réka. Bp.: Néprajzi Múzeum, 2003. 181, [18] p. ill.
- Pannóniai Féniszkv, avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv. Első nyomtatott tudományos könyveink (16–19. század). Országos Széchényi Könyvtár 2005. március 11–30. Szerk. GAZDA István, STEMLER Ágnes. Bp.: OSzK: MTA, 2005. 319 p. ill. [Kiállítási katalógus, angol–magyar nyelven]

PAPP Júlia: Atlas Hungaricus. Magyarországi vár- és városábrázolások Bernhard Paul Moll 18. századi térképkatalógusában = EgyKönyvt-Évk 2005. 325–369.

Régi Magyar Könyvtár. III/XVIII. század. Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai. I. kötet: 1712–1760. Alte Ungarische Bibliothek III/XVIII. Jahrhundert. Im Ausland erschienene, fremdsprachige Werke ungarländischer Autoren. Band I: 1712–1760. Összeáll. DÖRNYEI Sándor és SZÁVULY Mária. Bp.: OSZK, 2005. 357 p.

SALIGA Irén: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. 1 (1989)–15 (2003). Repertórium = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2004. 1–2. 5–91.

SZABÓ Márta: XVI–XIX. századi bibliák a Berzsényi Dániel Könyvtár gyűjteményében = „Ídes az hazának szerelme”. Tiszteletadás Sylvester Jánosnak. Szerk. PALLÓSINÉ dr. TOLDI Márta. Szombathely: Berzsényi Dániel Könyvtár, 2006. 19–38.

A Teológia repertórium (1996–2005). Összeáll.: TÖZSER Endre = Teológia 2005. 3–4. 179–193.

A térkép a történelem szemüvege. Térképészeti ritkaságok a Ráday Múzeumban. Válogatás dr. Iványi Béla ... gyűjteményéből. ... a ... művek leírása: PLIHÁL Katalin; szerk. ... FOGARASI Zsuzsa. Kecskemét: Ráday Múzeum, 2005. 40 p. ill.

TÖRÖK Zsolt – NEMERKÉNYI Zsombor: The summaries of the articles published in Cartographica Hungarica (1997–2004), a tanulmányok összefoglalói. Indexes = Cartographia Hungarica 2005. különsz. 5–19, 20–21. [angol és magyar nyelven]

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

FARKAS Gyöngyi: Rágalmazás vagy írói szabadság? Móricz Zsigmond és a katonaság 1936. = Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár Évkönyve 2005. 157–162. [M. Zs. két, a Pesti Naplóban megjelent cikkéről]

GRANASZTÓI Olga: Máglya és „pokol” között. A tiltott francia könyv helyzete a 18. század második felében = 2000. 2005. 7–8. 62–67.

VÖRÖS László: Szigorúan ellenőrzött mondatok. A főszerkesztői értekezletek történetéből. 1975–1986. Szeged: Tiszatáj, 2004. 363 p.

Könyvtörténet

Középkori kéziratosság, kódexek

BEREGSZÁSZI Magdolna: Egy Suetonius-kódex rejtélye, avagy ki a nyitrai korrektor = EgyKönyvtÉvk 2005. 13–33.

BREKO, Hana: The so-called „Liber sequentiarum et sacramentarium” (Šibenik, Monastery of Franciscans the Conventuals) 11th Century. The Oldest Medieval Missal of Pula, Istria = StudMus 2004. 1–2. 35–52.

BOYCE, Janus: The Carmelite Choir Books of Krakow. Carmelite Liturgy before and after the Council of Trent. = StudMus 2004. 1–2. 17–34.

DEMETER Júlia – PINTÉR Márta Zsuzsanna: Ismeretlen Csokonai-versgyűjtemény Szatmárból = ItK 2005. 1. 47–113.

DI PIETRO LOMBARDI, Paola: Mátyás emblémái [... TOLEDO Anna ford.] = A holló jegyében... 157–175. ill.

DILLON BUSSI, Angela: Mátyás és a miniatúrák. Bizonyosságok és problémák, különös tekintettel a firenzei miniatúrákra, Bartolomeo si Domenico di Guido és Mariano del Buono műveire [... TOLEDO Anna ford.] = A holló jegyében... 135–155. ill.

DOMONKOS György – VIDA Máté: A budapesti Dante-kódex nyelve = EgyKönyvtÉvk 2005. 35–60.

FERENCZI Ilona: Das Gradual von Ajak. Eine ungarische liturgische Handschrift aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts = StudMus 2004. 3–4. 303–329.

HOLLER László: Néhány új megfigyelés a Képes Krónika kódexében = MKsz 2005. 3. 273–288.

LÁNG Benedek: Angyalok a kristály körül: Ulászló király imádságos könyve = MKsz 2005. 2. 117–139.

Liturgia Claudiopolitana. A református istentiszteletek rendje. Kolozsvárott 1670 táján. Közreadja: FEKETE Csaba. Debrecen, 2005. 105 p. (A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Liturgiai Kutatóintézetének Kiadványai; 1. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok; 9.)

NÉMETH András: Az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 20. kódexének új vizsgálata és a benne szereplő Phalarisz-level fordítása = Sic Itur ad Astra 2003. 2–3. 143–174. ill. és EgyKönyvtÉvk 2005. 61–90.

- POHÁNKA Éva: A pécsi püspöki könyvtár Nyír-kállói-kódexének pere 1913–1916 = Pécsi Szemle 2005. 1. 28–34. ill.
- SARBAK Gábor: Magyar nyelvemlék a XVI. század elejéről a Bajor Nemzeti Könyvtárban = Magyar Nyelv 2005. 2. 147–161.
- STEYN, Card: The Manuscripts of Gisnay = StudMus 2004. 1–2. 225–236.
- THOROCZKAY Gábor: Még egyszer a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásáról = MKsz 2005. 2. 213–218.
- TÓTH Péter: Feltáratlan latin kódexek az Egyetemi Könyvtár gyűjteményében. A Cod. Lat. 133–139 jelzetű darabok katalógusa = Egy-KönyvtÉvk 2003. 61–80.
- TÓTH Péter: Későantik és középkori grammatikai hagyományok egy humanista Terentius-kódexben = EgyKönyvtÉvk 2005. 93–119.
- VÉKONY Gábor: A székely írás. Emlékei, kapcsolatai, története. Bp.: Nap K., 2004. 331 p. ill.
- VIZKELETY András: Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni Kódexben. Bp.: Akadémiai K., 2004. 301 p., 6 t. ill. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae; 4.)
- WEHLI Tünde: Könyvfestészet Mátyás király budai udvarában = A holló jegyében... 177–191. ill.

Nyomda-, nyomdászattörténet

15. század

- GÉCS Béla: Gutenberg első nyomtatott betűi = MG 2005. PrintExpo különsz. 92–94. ill.
- KNAPP Éva: Adalékok a 18. század végi nyelvi archaizálás kérdéséhez. Egy tévesen feltételezett 1484-es magyar nyelvű nyomtatvány eszmetörténeti kapcsolatai = MKsz 2005. 2. 167–192.
- TIMKÓ György: Az első kereskedelmi, megrendelésre készült nyomtatvány: bűnbocsátó levél (1452) = MG 2004. 2. 113–115.
- VESZPRÉMY László: Grüniger ősnymtatványának töredéke a Hadtörténeti Könyvtárban = Hadtörténeti Közlemények 2004. 2. 727–729.

17. század

- V. ECESEDY Judit: Bécs: 17. századi nyomdafel-szereléseink egyik forrása = MKsz 2005. 1. 25–41.
- V. ECESEDY Judit: Könyvnyomatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690. 1–II. = MKsz 2005. 3. 289–308., 4. 385–409.
- FEKETE Csaba: Rehabilitáltak Misztótfalusi Kis Miklóst = Magyar Egyháze 2002/2003. 1. 55–58.
- GUILBAUD, Juliette: La diffusion des idées jansénistes par le livre français en Europe centrale aux XVIIe et XVIIIe siècles = MKsz 2005. 1. 42–55.
- SZENCI MOLNÁR Albert: Novae grammaticae Ungaricae libri duo Szenci Molnár Albert. Az előszót és a jegyzeteket írta C. VLADÁR Zsuzsa. Bp.: M. Nyelvtud. Társ. 2004. 452 p. [Hasomás kiad.]
- ÚJFALVI Imre: Keresztyéni énekek. Debrecen 1602. Tanulmány szerzője ÁCS Pál. Bp.: Balassi, MTA Irodalomtudományi Intézete, OSzK, [2005]. [332] + 63 p. [Hasonmás]
- WIDEMANN, Elias: Icones illustrium heroum Hungariae. Wien, 1652. A kísérő tanulmányt írta: DÓZSA György. [Bp.: Magyar Helikon, 2004. [220] p. [Hasonmás kiadás]

18–19. század

- FABÓ Edit: Valóság – humor – bölcsesség. (Millenium, 1900, Magyarország) = EgyKönyvtÉvk 2001. 283–299.
- GVADÁNYI József: Aprekaszión. Névnapi ugratás 1781-ből. Zebegény: Borda-Antikvárium, 2005. 57 p. ill. [Hasonmás kiadás, benne – többek között – V. ECESEDY Juditnak az eperjesi Pape nyomdára és a nyomtatványra vonatkozó írásaival, bibliográfiájával]
- POSTMA Ferenc: Ein Brief von Sigismundus Nagy Borosnyai aus Utrecht, am 31. Mai 1736 = MKsz 2005. 4. 442–448.
- TIMKÓ György: Hogyan működött a Mamut, a „gépszörny”? = MG 2004. 8. 85–87. ill.
- TIMKÓ György: A magyar nyomdászattörténelem egyik fehérfoltja: a könyvnyomatás. 1–4. rész =

- MG 2005. 3. 85–89.; 4. 87–92.; 5. 89–92. PrintExpo különsz. 112–115. ill.
- TIMKÓ György: Parma nagy nyomdása, Bodoni = MG 2003. 6. 113–115.
- 19–20. század*
- BÁNFI Szilvia: Tragikus nyomdászsorsok, megsemmisült nyomdák = MKsz 2005. 4. 449–463.
- ERDÉSZ Ádám – FÜZESNÉ HUDÁK Julianna: Kner Endre. Gyomaendrőd; Kner Nyomda Rt., 2005. 40 p. ill. (A Kner Nyomdaipari Múzeum Füzetei; 34.)
- FÜZESNÉ HUDÁK Julianna: „Virágzó könyveskert”. Történetek, legendák, emlékek a gyomai Knerokról. Gyomaendrőd: Kner Nyomda Rt., 2005. 55 p. ill (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei; 35.)
- GÉCS Béla: Hajdani könyvnyomdák és rokon iparágak hirdetései, reklámlapjai I–II. = MG 2003. 2. különsz. 94–99., 5. 79–82.
- SZILÁGYI Tamás: Száz éves az ofszetnyomtatás. [S. l.]: Print Consult Kft., [2004]. 255 p. ill.
- TIMKÓ György: Volt egyszer egy „offset-téglés sajtó” = MG 2003. 4. 75–77. ill.
- Könyvművészet, illusztráció, ex libris*
- EISLER János: Egy Pozsonyt ábrázoló metszet a XVIII. század első feléből, és annak tanulságai = Tanulmányok Rózsa György... 73–78. ill.
- FEKETE Csaba: Versszedés, prózaszedés, dőltbetűs szedés = Magyar Egyházzene 2004/2005. 4. 409–414.
- FÜZESNÉ HUDÁK Julianna: Egy grafikus könyvtervező emlékezetére. 90 éve született Haiman György (1914–1996) = Magyar Iparművészet 2005. 1. 18–20. ill.
- GÉCS Béla: A betű fejlődése a gutenbergi könyvnyomtatás feltalálásáig. Nyomdászattörténeti töredékek = MG 2005. 4. 83–85. ill.
- GÉCS Béla: Az újság- és könyvillusztrálás első hazai művészei = MG 2003. 6. 97–99.
- GONDA Zsuzsa: Johann Ender, mint illusztrátor = Tanulmányok Rózsa György... 83–86. ill.
- HOLLÓ Szilvia Andrea: Adalékok Carl Vasquez életéhez és munkásságához = Tanulmányok Rózsa György tiszteletére... 87–90. ill.
- JÁNOSKA Antal: Kártyagyártás Kassán = MG 2005. 1. 73–75. ill.
- KISS Farkas Gábor: A „Syrena”-kötet címlapjáról = Irodalomismeret 2005. 2. 43–55. ill.
- KNAPP Éva: A Szent István-ikonográfia megújítási kísérletei a XVII–XVIII. századi sokszorosított grafikákon = EgyKönyvtÉvk 2005. 295–324.
- KOVÁCS András: A Neubrunn család története és kapcsolata a zalaegerszegi képeslap kiadással = Pannon Tükör 2005. 2. 72–78. ill.
- MURÁDIN Jenő: Buday György a szülőföld emlékezetében = Tiszatáj 2005. 8. 67–75. [B. Gy. (1907–1990)]
- PAPP Júlia: Rom és rekonstrukció (Hazai építészeti emlékek XIX. századi ábrázolásairól) = Tanulmányok Rózsa György tiszteletére... 121–133. ill.
- PERGER Gyula: „A földindulás ellen...” (Az 1763. évi győri földrengés vallási emlékei) = Arrabona 2005. 1. 227–239. ill.
- SZILÁGYI András: Egy rendhagyó tézisillusztráció a XVII. századból = Tanulmányok Rózsa György... 55–60. ill.
- SZILÁRDFY Zoltán: Ádám és Éva barokk kultuszának és ikonográfiájának nyomai Magyarországon = Tanulmányok Rózsa György... 33–38. ill.
- TIMKÓ György: Miért szép: A 42 soros Biblia szöközeiről = MG 2003. 2. különsz. 102–103. ill.
- TÜSKÉS Anna: E. S. mester – metszetek ismeretlen példányai a budapesti Egyetemi Könyvtárban = Művészettörténeti Értesítő 2005. 3–4. 301–307. ill.
- VAJDA László: Betyárromantika a XIX. századi festészetben és grafikában = Tanulmányok Rózsa György... 103–119. ill.

Térképészet

- BERECZNÉ HUSZÁR Éva: A Heves Megyei Levéltár térképeinek kartusai, címfeliratai és díszítményei = GeodKart 2004. 9. 30–37.

- DEÁK Antal András: A Duna fölfedezése. The Discovery of the Danube. [Bp.]: Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjt., 2004. 439 p. ill. [Benne: L. F. MARSIGLI: Danubius Pannonico-Mysicus. Tomus Primus (Amsterdam, 1726) c. munkájának hasonmása]
- GRÓF L. László: Bod Péter térképei = GeodKart 2004. 2. 34–40.
- KLINGHAMMER István: A Kárpát-medence földtudományi térképezésének kezdetei = GeodKart 2005. 8. 39–42.
- KLINGHAMMER István: A térképész fantáziája – a fantázia térképei = GeodKart 2005. 2. 31–35. ill.
- Magyarország első történelmi atlasza... jegyz. készítette, és a bev. tanulmányokat írta: TÓTH Gergely, TÖRÖK Enikő. [S.l.]: Képzőművészeti K., 2004. 60 p. ill. [TOMKA SZÁSZKY János: Magyarország történelmi és közigazgatási atlasza (1751)]
- MÁRTON Mátyás: Luigi Ferdinando Marsigli gróf, a tengerkutató = GeodKart 2005. 1. 35–39. ill.
- MIHÁLYI Balázs: Göring atlasz = GeodKart 2005. 1. 39–40.
- PAPP Júlia: Bernhard Paul Moll XVIII. századi magyarországi térkép- és látépkatalógusa = GeodKart 2004. 11. 44–46.
- PAPP-VÁRY Árpád: A Tokaj-Hegyaljai Album [1867] térképmelléklete: egyik legkorábbi földtani térképünk = Szerencs, Tokaj-Hegyalja kapuja. A Szerencsen 2005. április 15–16-án megtartott tudományos konferencia előadásai. Szerk. FRISNYÁK Sándor, GÁL András. Szerencs: Nyíregyházi Tanárképző Főisk. Földrajz Tanszéke: Bocskai István Gimn., 2005. 303–308. ill.
- TÖRÖK Zsolt: A short history of Hungarian Cartography = Cartographia Hungarica 2005. különsz. 22–27.
- FALUDI Viktória: Martincsevics-kötészet, Csorna = MG 2005. 5. 33–35. ill.
- HUDI József: Ethey István veszprémi könyvkötő tevékenysége (1746–1760) = ActPap 4. 2004. 1–2. 1–14. ill.
- NAGY László–TÜRK Péter–KELEMEN Eörs: Könyvkötés. Bp.: Pytheas Kvk és Nyomda, 2005. 186 p. ill. [p. 9–29.: Fejlődéstörténeti áttekintés]
- ROZSONDAI Marianne: A Corvin Mátyás számára készített aranyozott bőrkötésekről = A holló jegyében... 193–210. ill.
- ROZSONDAI Marianne: A könyvfestés művészetének rövid története. 2. jav. bőv. kiad. [Bp.]: OSzK, 2004. 98 p. ill. (A könyv- és papírrestaurátor szakképzés jegyzetei)
- SZALAI Sándor: Rézveretes tranossziusz. A míves kézi díszkötés = MG 2003. 6. 104–106. ill.

Könyvkereskedelem, -terjesztés

- GULYÁS Melinda–KOLLÁR Emília: Kende Sámuel bécsi antikvárius levele ismeretlen méltóságos úrhoz = Irodalomismeret 2004. 6. 107–108. ill.
- POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: A bibliográfiai adatközlés szabályai és felhasználása a könyves szakmában. Bp.: Hatágú Síp Alapítv., 2005. 146 p. ill. (A könyves szakképzés füzetei, 4.)
- ROSENTHAL, Bernard M.: Megjegyzések az antikvár könyvkereskedés 19. és 20. századi történetéhez. [MOHOR Jenő tömörítvénye] = KF 2005. 1. 82–88.
- SCHILDE René: Hivatás- és identitástudat a Jancovius családban. Egy német szakember a magyar könyvkereskedelemben = ActPap 2003. 3–4. 173–215. ill.
- SZIGETI Jenő: 19. századi magyarországi bibliárusok = Egyháztörténeti Szemle 6. 2005. 1. 98–113.

Papír

- PELBÁRT Jenő: Papíripari védjegyek = Papíripar 2005. 6. 231–235. ill.

Könyvkötés-történet

- ÉRDI Marianne: Ízelítő Széchényi Ferenc könyvgyűjteményének kötéseiből = MG 2003. 5. 56–58. ill.

Kiadástörténet

Több évszázadot érintő munkák

- KÄFER István: Az Egyetemi Nyomda mint szellemi műhely = Dona nobis pacem. Magyar-szlovák kérdések. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egy. BTK, 2005. 187–191. [Mátsodközlés]

- KICSÍ Sándor: Kísérő sorok a Révai Nagy Lexikona hasonmás kiadásához = *Ezredvég* 2005. 3. 105–113. [Másodközlés]
- KOMÁROMI Sándor – PÁLFI György: A magyar mezőgazdasági ismeretterjesztés 1100 éve. Kétegyháza: Dürer Nyomda, 2004. 186, XXII p. ill.
- MIKONYA György: Régi tankönyvek mustrája a Széchényi Könyvtárban = *Iskolakultúra* 2005. 9. 144–148.
- ÖTVÖS László: A Három Magyar Biblia népszerűsítése. Tanulmányok, visszhangok, dokumentumok. Debrecen: Doctorok Collegiuma Irodalmi Szekciója, 2005. 344 p. ill. (A nemzetközi teológiai könyv; 69.) [Másodközlések]
- PUSZTAI Ferenc: Először magyarul = Pannóniai Féniesz, avagy hamvából fel-tamadott magyar nyelv. Első nyomtatott tudományos könyveink (16–19. század): 2005. március 11–július 30. Országos Széchényi Könyvtár. Szerk. GAZDA István, STEMLER Ágnes. Bp.: OSzK: MTA, 2005. 13–28.

15–16. század

- BIBOR Máté János: XVIII. századi pasquillus egy Zircen őrzött ősnymtatványban = *Emlékkötet Szabó Sándor...* 161–170.
- BORSA Gedeon: Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői = *MKsz* 2005. 1. 1–24.
- MEZEI Zsolt: Egy ősnymtatvány kéziratoldala (*Missale Strigoniense* 1486) = *ActPap* 2002. 3–4. 245–256. ill.
- OZORAY Imre: A Christusrul és az ű egyházáról *esmét az Antichrisztusrul és az ű egyházáról*. [A szöveget gondozta és az előszót írta: PUSZTAI Tamásné]. [Bp.]: Kálvin J. Társ., 2002. 243 p. [Szövegkiadás (Krakkó, 1546)]
- SURÁNYI Imre: Új ősnymtatványok az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban = *MKsz* 2005. 4. 430–435.
- A. SZÁLA Erzsébet: Frankovith Gergely és az első magyar gyógyító célú könyvecske = *Nyugat-Magyarország művelődés- és ipartörténetéből...* 71–78.
- SZÁNTÓ Judit: A bibliafordítások és a népi valóság a 16. századi Itáliában = *Sic itur ad Astra* 2003. 4. 63–82.

17. század

- DUKKON Ágnes: A tanítás és a szórakoztatás szempontjai a XVII. századi könyvnyomtatók gyakorlatában = *ActPap* 2002. 1–2. 71–79. ill.
- GÖMÖRI György: Szenci Molnár Albert ismeretlen verse a Ponnickau-búcsúantológiában = *MKsz* 2005. 2. 222–226. ill. [Eddig ismeretlen RMK III kiadvány]
- HELTAI János: A nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a 17. század első felében (1601–1655) = *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról...* 115–174.
- H. HUBERT Gabriella: A régi magyar gyülekezeti ének. Bp.: Universitas Kvk., 2004. 542 p. (*Historia litteraria*; 17.)
- KÄFER István: *Lacrimae gentis Slavonicae*. A szlovák művelődéstörténet kezdetei az RMNY harmadik kötetében = *Dona nobis pacem*. Magyar–szlovák kérdések. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2005. 97–101. [Másodközlés]
- KISS Farkas Gábor: Johann Misch Astrophilius Nagyszombatban = *MKsz* 2005. 2. 140–166.
- TÓTH Zsombor: Hitvita és marginália. Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához”. (Esettanulmány) = *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról...* 175–197.
- R. VÁRKONYI Ágnes: A Mausoleum és Révay Péter művei = *Tanulmányok Rózsa György...* 61–65.

18. század

- HUNT, Lynn: Pornográfia és a francia forradalom. Ford.: CSÁSZÁR Ivett = *Aetas* 2005. 3. 170–187.
- JÁNOS István: Timon Sámuel latin nyelvű Tiszamonográfiája (Tibisci Hungariae fluvii notio *Vogique ex parte* [Kassa, 1735] – Magyarország Tisza folyójának és részben a Vágnak ismertetése) = Szerencs, Tokaj-Hegyalja kapuja. A Szerencsen 2005. április 15–16-án megtartott tudományos konferencia előadásai. Szerk. FRISNYÁK Sándor, GÁL András. Szerencs: Nyíregyházi Tanárképző Főisk. Földrajz Tanszéke: Bocskai István Gimn., 2005. 309–321. ill.

- KÁNTOR Sándorné VARGA Tünde: Egy ismeretlen gyöngyszem a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának ritkaságai közül. Tobias Mayer Mathematischer Atlas (Augsburg, 1745) = KK 2004. 111–132. ill.
- KNAPP Éva: A barokk kori nyomtatott mirakulumos könyvek jellemzői II–III = EgyKönyvt-Évk 1999. 93–129, 2001. 207–233.
- KOI Gyula: Egyetemi jogirodalmi könyvkiadás 1775–1800. 66 könyvészetileg ismeretlen nyomtatvány az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Kari Könyvtárában = Jogtörténeti Szemle 2005. 2. 81–93.
- KÖVÉR Lajos: A 18. századi Franciaország magyarságképének gyökerei = Aetas 2005. 3. 69–86.
- LÖRINCZI Réka: További észrevételek egy XVIII. századi román nyelvtanhoz = Magyar Nyelv 2005. 2. 221–232.
- GAZDA István: A Magyar Tudományos Akadémia reformkori kiadványainak bibliográfiája. 1831–1848. A kéziratot források közlésével. Pilisecsaba: M. Tudománytört. Int., 2004. 169. [22] p. ill. (Könyvtári kézikönyvek)
- H. J.: Márton Gábor református esperes méhézeteti szakkönyvének kiadása és olvasói [„Gazdaságos méhtartás” (Győr, 1816)] = ActPap 2004. 3–4. 178–182. ill.
- SZÉKELY Zoltán: Egy félbe maradt Pest-Buda mappa a reformkorból. Adalékok Hofbauer Nepomuk János Pest-Buda vedutáihoz = Tanulmányok Budapest múltjából 32. 2004–2005. 79–89.
- WATZATKA Ágnes: Néhány ismert népénekünk eredetéhez. Az 1846-os leitmeritzi kottás énekeskönyv = Magyar Egyházzene 2004/2005. 1. 31–48. ill.
- WEBER Katalin; Mikszáth Kálmán: Társalgási leckék [1895] = Hungarológiai Évkönyv 6. 2005. 192–204.

18–19. század

- FEHÉR Katalin: Gyermekeirodalmunk a felvilágosodás és a reformkor sajtójában = KN 2005. 4. 67–84.
- FEHÉR Katalin: Tankönyvek, tankönyvkritika a felvilágosodás- és reformkori Magyarországon = KN 2005. 3. 48–54.
- FEKETE Csaba: Öreg debreceni... = Magyar Egyházzene 2004/2005. 2–3. 181–186. ill. [„Öreg debreceni énekeskönyv”]
- JESENSEK, Marko: Lexicography in Styria before the end of the 19th century = Studia Slavica 2005. 1–2. 99–112. ill.

19. század

- DEMMEI József: Egy irodalmi vállalkozás története: a Losonczi Phönix. A szabadságharc utáni Magyarország irodalom- és társadalomtörténeti vonatkozásai a Losonczi Phönix című almanach [1851–1852] tükrében = Sic Itur ad Astra 2003. 1. 55–71. ill.
- DOMOKOS Mariann: Ipolyi Arnold a népirat-szerző. Adalékok a 19. századi népmesészővegek történetéhez = Ethnica 2005. 2. 62–64. ill. [Czéh Sándor mosonmagyaróvári nyomdász ponyvakiadásainak körülményei, levelezése Ipolyival]

19–20. század

- PAPP Bernadette: A magyarországi német nyelvű vallásos ponyvák tematikai csoportjai = „Szent ez a föld...” Néprajzi írások az Alföldről. Szerk. BARNÁ GÁBOR, MÓD LÁSZLÓ, SIMON ANDRÁS. Szeged: SZTE Néprajzi Tanszék, 2005. 99–111.
- POGÁNY György: Magyar bibliofil bibliográfiák és katalógusok vázlatos fejlődéstörténete 1962-ig = Emlékkötet Szabó Sándor... 97–115.
- RÁKOSI Marianna: Miguel de Cervantes Saavedra: El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha magyar kiadásai. Szeged: JATE Hispanisztikai Tanszék, 2005. 31 p.

20. század

- BÁLINT Gábor: Herczeg Ferenc összkiadásai Singer és Wolfner-nél = MKsz 2005. 1. 91–95.
- BÁLINT Gábor: Rejtő Jenő és a Nova kalandos regényei = MKsz 2005. 2. 193–212.
- BÁNFI Szilvia: Adalékok Babits Mihály irodalomtörténetének olasz kiadástörténetéhez = ItK 2005. 4–6. 594–602.
- PUSZTAI Gábor: Rágalomhadjárat vagy kordokumentum? Székely László Öserdóktól az

- ültetvényekig című művének fordításai és hollandiai recepciója = KK 2004. 267–281. ill.
- MERG Hajnalka: Fél évszázad hazai lexikonkiadása = KKK 2004. 8. 49–57.
- ZÁGOREC-CSUKA Judit: A muravidéki magyarság könyvkultúrájának szellemtörténeti útja = Pannon Tükör 2005. 4. 44–48.
- ZÁGOREC-CSUKA Judit: A szlovéniai magyar könyvkiadás = MKsz 2005. 4. 463–469.

Sajtótörténet

17–18. század

- Első folyóirataink: Magyar Museum. Sajtó alá rend.: DEBRECZENI Attila. 1. Szöveg, 2. Kommentár. Debrecen: Kossuth Egy. K., 2004. 2 db. ill. (Csokonai Könyvtár. Források; 11.)
- G. ETÉNYI Dóra: Hadi és politikai hírek a Német-római Birodalom nyilvánossága előtt = Új Horizont 2004. 3. 82–87.

19. század

- DEDE Franciska: „Szerzők a lámpa előtt.” A Hét és az Új Idők szerzői 1895–1900 = ItK 2005. 2–3. 287–312.
- KAPRONCZAY Katalin: A magyar orvosi szak-sajtó- és könyvkiadása a reformkorban és a neoabszolutizmus korában (1831–1867). Bp.: OPKM, 2004. 141 p.
- KERPEL Péterné: Egy reformkori diákfolyóirat: a „Rózsa” (1836–1837) = ActPap 2003. 3–4. 216–240. ill.
- KÓKAY György: Az első katolikus hitbuzgalmi folyóirat, a Magyar Sion és melléklapja az Anastasia (1838–1839) = MKsz 2005. 2. 247–250.
- MÓZES Mihály: Kossuth Lajos és a Pesti Hírlap = Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Tanulmányok a történelemtudomány köréből. Új sorozat 27. 2002. 107–114.
- PAP József: Kossuth Lajos korai publicisztikája, az Országgyűlési Tudósítások = Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Tanulmányok a történelemtudomány köréből. Új sorozat 27. 2002. 87–106.
- PERSOVITS József: Nyomdászok Közlönye (1883–1885) = MG 2004. 8. 89–91. ill.

RÓZSA Mária: Egy Széchenyi Könyvtárba került hungarikumról: a Zittau'sches Monatliches Tagenbuch 1816-os évfolyama = MKsz 2005. 1. 77–80.

SZABÓ Katalin: A tudományos ismeretterjesztés lehetőségei a Fővárosi Lapok tárcarovatában a 19. sz. második felében = Orvostörténeti Közlemények 2004. 188–189. 107–125.

A. SZÁLA Erzsébet: Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn (1850–1860). Egy soproni orvosi folyóirat a XIX. század közepén = Nyugat-Magyarország művelődés- és ipartörténetéből... 94–99.

UJVÁRI Hedvig: Ein Beiblatt des Pester Lloyd: die Ungarische Illustrirte Zeitung = MKsz 2005. 1. 80–91. ill.

VÖLGYESI Orsolya: Kuthy Lajos lapalapítási kérelme 1850-ből = MKsz 2005. 3. 344–351.

19–20. század

BUZINKAY Géza: A bűnügyi hír, a riporter és a rendőr = Budapesti Negyed 2005. 47–48. 730. ill.

FAZEKASNÉ MAJOROS Judit: Fejezetek a szerencsi sajtó történetéből. A Tokaj-Hegyalja (1893–1919) = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 44. Miskolc, 2005. 319–337.

KLESTENITZ Tibor: A Mária kongregációk és a sajtókérdés a dualizmus korában = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2005. 3–4. 83–100.

KRISTÁLYNÉ SZABÓ Emőke: A sátoraljaújhelyi Zemplén hírlap története (1870–1944) = Széphanalóm 15. 2005. 261–272. ill.

MÉSZÁROS Borbála: A helyi sajtó szerepe a főváros környékén. Kispeszt-Szentlőrinc 1895–1918 = Tanulmányok Budapest múltjából 32. 2004–2005. 137–157. ill.

SÁGI Erzsébet: A Magyarországon, magyar nyelven 1848–2000 között megjelent gyógyszerészeti folyóiratok = Gyógyszerészet 2005. 11. 689–695.

20. század

60 éves a Dunántúli Napló. [Szerk.: GRÜNWARD Géza.] [Pécs]: Dunántúli Napló Szerk., [2004]. 84 p. ill.

- BÁLINT Gábor: A Helikon és az Erdélyi Szépművéses Céh = *Emlékkötet Szabó Sándor...* 151–160.
- BÁN Tünde: A kolozsvári Napkelet. Folyóirat irodalom a Trianon utáni Erdélyben = *Forrás* 2005. 5. 111–112.
- BORUS József: Újraindul a *Hadtörténelmi Közlemények* (1954–1955) = *Hadtörténelmi Közlemények* 2004. 1. 285–293. [Visszaemlékezés]
- CAPLES, Matthew: Et in Hungaria ego: Trianon, revisionism and the journal *Magyar Szemle* (1927–1944) = *Hungarian Studies* 2005. 1. 51–104.
- CZ. FARKAS Mária: Huszár Vilmos és a *Revue de Hongrie* folyóirat = *Hungarológiai Évkönyv* 6. 2005. 183–191.
- CSÉPE Valéria: A *Magyar Pszichológiai Szemle* = *Iskolakultúra* 2005. 4. 20–21.
- DOMOKOS Mátyás: Valami a *Magyar Csillagról* = *Magyar Szemle* 2005. 5–6. 35–48.
- DOMONKOS Ottó: A *Soproni Szemle* 50 éve. A folyóirat újraindítása 1955-ben = *Soproni Szemle* 2005. 1. 3–16., 2. 116–124., 3. 235–241. ill.
- ÉDER Zoltán: A *Magyar Nyelv* száz éve (1905–2004) = *Magyar Nyelv* 2005. 4. 385–405.
- ELEK Zsuzsanna: A *Szabolcs Híradó* tizenöt éve [1991–2006]. *Pusztaszabolcs: Hagományörző és Hagományteremtő Alapítv.*, 2005. 47 p. ill.
- Emlékezés a *Soproni Szemle* újraindításának 50. évfordulójára (1955–2005) = *Soproni Szemle* 2005. 4. 336–431. [Tematikus szám, tanulmányok]
- GÉCZI János: Az *Iskolakultúráról* = *Iskolakultúra* 2005. 4. 22–24.
- HORVÁTH Sándor: A szocialista bulvársajtó és a társadalmi nyilvánosság arénái Magyarországon: népszerűség és pártyszerűség az 1960-as években = *Múltunk* 2005. 3. 226–254.
- KÁPOLNAI Iván: A Statisztikai Tudósítóról és szerkesztőjéről, Móricz Miklósról = *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Szerk. HAUSNER Gábor. [Bp.]: *Argumentum*, 2005. 297–309.
- KLESTENITZ Tibor: A Katolikus Sajtóegyesület és az egyházi megújulási mozgalom oszloposdási törekvései a századelőn = *Századvég* 2005. 2. 129–160.
- KORCSOG Balázs: Éjszakai esztétizálás. A Nyugat zenekritikája = *Alföld* 2005. 1. 76–84.
- KÜHRNER Éva: Egy iskolaorvosi szaklap a harmincas években = *KN* 2005. 4. 91–96. [Iskola és Egészség]
- LÁRENCZ László – KUTAS Jenő: Az első *Gyógyszerészet* című szaklap centenáriumi emlékéve = *Gyógyszerészet* 2005. 12. 763–764. ill.
- MARON, Guy: Szemtől szemben a gonosszal. A magyarországi zsidó újságírás szemben az antiszemitizmussal a harmincas évek végétől 1944-ig. Ford. SIHRI Zsuzsa = *Múlt és Jövő* 2004. 1–2. 184–194. ill.
- MONOSTORI Imre: Sárközi Márta és a (második) *Válasz* = *Forrás* 2005. 9. 107–112.
- NÉMETH Péter: A *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 40 évéből = *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 2005. 3. 283–288.
- PAPP Barbara: A *Magyar Női Szemle* [1935–1940] elemzése = *Sic Itur ad Astra* 2003. 2–3. 227–270. ill.
- PELLE János: Az *Interpress Magazin*. Magyar „médiacsoda” a hetvenes és nyolcvanas években = *Nagyvilág* 2005. 5. 394–404.
- POGÁNY György: Egy folyóirat két címéről – szakmai és politikai háttérrel, a TMT ötvenedik évfolyama kapcsán = *KKK* 2003. 3. 9.
- RÁCZ János: „Nem tudni, mi lesz még (a) neve” – adatok a *Vasi Szemle* újraindításának történetéhez = *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 2003. 1. 72–82.
- RADZISZEWSKI, Elizabeth: *Megosztott ellenzék*. A független sajtó Lengyelországban 1976 és 1980 között. Ford. VINCZE Eszter = *Média-kutató* 2001. 4. 140–151.
- SCHILLER Erzsébet: „Szimat és ízlés” A *Nyugat* magyar irodalomtörténeti hagyományképe 1908–1914. Bp.: *ISTER*, 2005. 173 p.
- SCHMIEDT Szabolcs: Az első magyar sajtócézar. A kalandos életű Miklós Andor sajtóbirodalma = *Emlékkötet Szabó Sándor...* 215–225.
- SCHÜTTLER Tamás: Hídverés a neveléstudomány és a gyakorlat között. A *Pedagógiai Szemlé*től az *Új Pedagógiai Szemlé*ig = *Iskolakultúra* 2005. 4. 11–15.
- SZÉKELY Domokos: 75 évvel ezelőtt jelent meg a *Térképészeti Közöny* = *GeodKart* 2005. 3. 38–39. ill.
- SZÉKELY Domokos: 80 évvel ezelőtt jelent meg először az *Oltay-féle Geodéziai Közöny* = *GeodKart* 2005. 4. 40–41. ill.
- A szervezet kiadványa, a *Csillagok Világa* = *REZSABEK Nándor: Fejezetek a Magyar Csilla-*

- gásztai Egyesület történetéből (1946–1949). Bp.: M. Csillagászati Egyes., 2005. 43–51. ill.
- TAKÁCS Róbert: A polgári sajtó, a koalíciós időszak és a személyi kultusz újságírásának reprezentációja a Kádár-korszakban = *Médiakutató* 2004. 1. 85–99.
- TENGELY Adrienn: Elfeledett forrás a forradalmak korából. A pécsi Jézus-társasági Pius Kollégium Vallásosság és Műveltség s Szebb Jövő című füzetsorozata 1918–19-ben = *Soproni Szemle* 2005. 4. 93–99.
- VINCZE Tamás: A Protestáns Tanügyi Szemle indulása és első öt éve = *Széphalom* 2005. 273–279. ill.
- VOIGT Vilmos: A Slovenský Národopis ötven éve = *Ethnographia* 2003. 1–2. 135–145.
- ZÁGOREC-CSUKA Judit: A szlovéniai magyar sajtó története 1945-től napjainkig = *MKsz* 2005. 3. 351–355.
- Sajtótermékek mint forrásanyagok**
- BASKA Gabriella – SZABOLCS Éva: Életreformmotívumok a Népművelés (Új Élet) című folyóiratban 1906–1918 = *Iskolakultúra* 2005. 2. 5–11.
- BATÓ Szilvia: Börtönügyi kérdések a Pesti Hírlap első évfolyamában 1841 = *Jogtörténeti Szemle* 2005. 3. 66–75.
- CZIRÓK András: A celldömölki holocaust története a helyi sajtó és visszaemlékezések tükrében = *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 2003. 2. 76–93. ill.
- CSIKÓS Judit: Tiszaeszlár, 1882–1883. Egy fejezet megyei újságírásunk történetéből = *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 2005. 2. 208–222.
- CSOHÁNY János: Juhász Nagy Sándor politikai tevékenysége a református publicisztikában = – –: Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjából. Debrecen: Fábián Bt.: A Mo-i Ref. Egyh. Doktorai Kollégiumának Egyháztört.-i Szekciója, 2004. 124–134. [Másközölés]
- CSOHÁNY János: A zsidó vallás egyenjogúsítása a korabeli református időszak sajtó tükrében = – –: Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjából. Debrecen: Fábián Bt.: A Mo-i Ref. Egyh. Doktorai Kollégiumának Egyháztört.-i Szekciója, 2004. 199–217. [Másközölés]
- FEJÉRDY András: A magyar sajtó Mindszentyképe (1948–1989) = *Vasi Szemle* 2005. 4. 491–498.
- LŐCSEI Péter: Weöres-mozaikok, VII. „Az új Vasi Szemle nagyon tetszik nekem.” Írások a költőtől, a költőről a folyóirat első korszakában = *Vasi Szemle* 2005. 1. 68–75.
- PALKOVICS Andrea: Deák Ferenc alakja a spanyol követi jelentésekben és a spanyol sajtóban az 1860-as években = *Deák Ferenc és a polgári átalakulás Magyarországon*. Szerk. BALOGH Elemér és SARNYAI Csaba Máté. Szeged: Pólay Elemér Alapítv., 2005. 217–223.
- SEMSEY Viktória: A portugál sajtó az 1848–49-es magyarországi eseményekről = *Századok* 2005. 3. 659–682.
- SOKCSEVITS Dénes: A fiumei revolúció és az 1905 és 1907 közötti horvát–magyar közélet előkészítése a horvát sajtóban = *Századok* 2005. 3. 751–767.
- TAKÁCS Róbert: A Los Angeles-i olimpia a magyar sajtóban = *Múltunk* 2005. 3. 255–297.
- SZABÓ Katalin: A tudományos ismeretterjesztés lehetőségei a Fővárosi Lapok tárcarovatában a XIX. század második felében = *Valóság* 2005. 11. 36–52.
- TÍMÁR Árpád: Mednyánszky László élete és munkássága az egykorú magyarországi sajtóban I. 1876–1888 = *Ars Hungarica* 2004. 2. 379–404. ill.
- TÍMÁR Árpád: Rippl-Rónai József pályakezdése az egykorú magyar sajtó tükrében = *Angyalokra szükség van. Tanulmányok Bernáth Mária tiszteletére*. Szerk. ANDRÁS Edit. Bp.: MTA Művészettört. Kutatóint., 2005. 153–164. ill.
- UVVÁRI Hedvig: Max Nordau útirajzai a Pester Lloydban = *Médiakutató* 2004. 3. 151–164.
- Könyvtártörténet**
- Több évszázadot érintő munkák*
- BENE Sándorné: A Budapesti Egyetemi Könyvtár vetustissima-gyűjteménye – a feldolgozó munka tükrében = *EgyKönyvtÉvk* 2003. 15–26.
- DUDÁS Anikó: Thomas Hyde (1674), Domonovszky (1974), a Frankfurti Alapelvek (2003) és a katalógus kollokatív funkciójának összefüggései. Formai megközelítés = *KF* 2004. 3. 559–579.

FARKAS Gábor Farkas: Az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteménye. Egy kiállítás margójára = KF 2004. 1. 44–53. ill.

A holló jegyében. Fejezetek a corvinák történetéből. Szerk. MONOK István. [Bp.]: Corvina K.: OSzK, 2004. 210 p. ill.

JAKÓ Zsigmond: Váradí siralmas krónika. Könyvtár- és levéltárügy Nagyváradon a múltban és a jelenben = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2004. 1–2. 93–114.

KOKAS Károly: Mikrotörténeti morzsák régen volt könyvtárakból = Iskolakultúra 2005. 10. 136–141.

MILANO, Ernesto: Az olasz könyvtárakban őrzött corvinák ... [TOLEDO Anna ford.] = A holló jegyében... 83–133. ill.

RÉTFALVI Gábor: Szombathelyi gyűjtemények régi bibliái = „Ídes az hazának szerelme”. Tiszteletadás Sylvester Jánosnak. Szerk.: PALÓSNÉ TOLDI Márta. Szombathely: Berzsenyi Dániel Könyvtár, 2006. 7–18.

15–18. század

ALMÁSI Gábor: A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében = Aetas 2005. 3. 5–37.

MIKÓ Árpád: Mátyás király könyvtára az uralkodó reprezentációjában = A holló jegyében... 19–43. ill.

MONOK István: Nyitott kérdések a Bibliotheca Corviniana kora újkori történetében = A holló jegyében... 45–63. ill.

POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: Katalogizálás-történeti vázlat a XVI–XVIII. századi bibliográfiák, könyvjegyzékek tükrében = Emlékkötet Szabó Sándor... 117–140. ill.

RAKONCZAI János: Régi francia könyvek Szegeden (1581–1800). Szeged: Bába K., 2004. 148 p.

18–19. század

BARA Zsuzsanna: A népiskolai könyvtárak létrejötte = Iskolakultúra 2005. 2. 69–86.

CZEGLÉDI László: A füzesabonyi plébániai könyvtár a 18–19. században = MKsz 2005. 2. 233–247.

CSÓKA-JAKSA Helga: Ex librisk a Klimó-könyvtárban = Pécsi Szemle 2004. 4. 36–41. ill.

KOLOZS Barnabásné: Az iskolai könyvtári kultúra kezdetei Veszprémben a XIX. században = Veszprémi Szemle 2005. 1. 51–81.

RAJNAI Judit: A bencés tanárképzés kezdetei, avagy a Bakonybéli Rendi Tanárképző története = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2003. 1–2. 33–76. ill. [1819–1848]

RÉTFALVI Gábor: Az Egyházmegyei Könyvtár létrejöttének hatása Szombathely művelődési viszonyaira 1791–1799 = KKK 2003. 8. 43–48.

SONNEVEND Péter: Az angolszász közkönyvtár létrejötte. Az 1850-es törvény születése és végrehajtása = KKK 2003. 11. 37–54.

19–20. század

FABÓ Edit: A hely szellemének humora (ELTE Egyetemi Könyvtár, 1865–1965) = Egy-KönyvtÉvk 2005. 145–192.

GERŐ Gyula: Kísérlet a magyar könyvtárak névadási szokásainak felderítésére = KF 2004. 2. 341–349. ill.

HIDEG Ágnes: Dedikált kiadványok a múzeum helyismereti gyűjteményében = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 43. Miskolc 2004. 716–728.

KLIMES-SZMIK Katalin: RMK nyomtatványok a megszüntetett „Magyar vonatkozások” gyűjteményében = EgyKönyvtÉvk 2003. 27–60.

KOCSY Anikó: Hírlaptárolni pedig muszáj. Az Országos Hírlapkönyvtár és utódai. Történeti áttekintés = KKK 2005. 3. 30–40.

KOVÁCS Valéria: A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárának Muzeális Értékű Dokumentumgyűjteménye = KF 2004. 3. 547–557. ill.

MADAS Edit: A Corvina újkori története Magyarországon = A holló jegyében... 65–81. ill.

NEMES Erzsébet: A KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat = KF 2005. 3. 519–526. ill.

POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: Klaus August Linderfelt és „eklektikus” katalogizálási szabályzata = KKK 2003. 9. 30–42.

SZERAFINNÉ SZABOLCSI Ágnes: Ifjúsági Könyvtárak 1920–1940 között = KN 2005. 1. 30–38.

ZALAINÉ KOVÁCS Éva: A Könyvtár története és fejlődése = 150 év a kertészettudományi, élelmiszertudományi és tájépítési oktatás szolgálatában 1853–2003. [Szerk. biz. ZALAINÉ KOVÁCS Éva et al.] Bp.: KÁÉ Kertészettu-

dományi Kar, Élelmiszertudományi és Tájépítészeti, -védelmi és -fejlesztési Kar, 2003. 165–172. ill.

20. század

50 éves az oroszlanói Városi Könyvtár. 1954–2004. Összeáll. KOZMÁNÉ GOMBKÖTŐ Hajnalka. Oroszlány: Művelődési Központ és Könyvtár, 2005. 97 p. ill.

BÁNFALVI Béláné: A mezőcsáti Kiss József Közösségi Ház és Könyvtár rövid története. [S. l.]: KJKHK, [2005]. 35 p., [3] t. ill.

CSISZÁR Miklósné: A helyismereti munka története Veszprémben az 50 éves Eötvös Károly Megyei Könyvtárban = KKK 2003. 4. 26–33.

Emlékek a nyolcvanéves Ceglédi Városi Könyvtár életéből. [Összeáll.: TÓTH Istvánné]. Ceglédi Városi Kvt., 2004. 103 p. ill.

Fejezetek Szabolcs-Szatmár-Bereg megye könyvtártörténetéből 1952–2002. 1. Közkönyvtárak. [Főszerk.: FUTAKY László]. Nyíregyháza: Móricz Zs. Megyei és Városi Kvt., 2004. 734 p. ill.

Fejezetek Szabolcs-Szatmár-Bereg megye könyvtártörténetéből 2. Felsőoktatási-, iskolai- és szakkönyvtárak. [Főszerk.: FUTAKY László]. Nyíregyháza: Móricz Zs. Megyei és Városi Kvt., 2005. 560 p. ill.

FERENCZY Endréné: Emlékezés az Országos Széchényi Könyvtár Budai Várba költözésének huszadik évfordulójára alkalmából = KKK 2005. 5. 3–7.

GERŐ Gyula: Ötven év. Emlékezés a sárospataki és a szerencsi városi könyvtár jubileuma alkalmából = A Határon túli Magyar Könyvtárosok... 77–84. [A járási könyvtárak megalkulásáról]

GERŐ Gyula: Visszapillantás az egykori járási könyvtárakra – tárgyilagosan és némi nosztalgiaiával = KKK 2003. 3. 29–39.

GODA Beatrix: Az iskolai könyvtári probléma a pedagógiai szaklapokban az I. világháború befejezésétől 1944-ig = KN 2004. 1. 59–63.

GOMBÓCZ Márta: A Magyar Turista Szövetség könyvtára = Emlékkötet Szabó Sándor... 187–193.

GYURIS György: A Somogyi-könyvtár megyei szerepkörben = CsongMegyKönyvt 2002. 1–4. 15–23.

HALÁSZ Magdolna: A Zrínyi Ilona Városi Könyvtár fél évszázados jubileuma = A Határon Túli Magyar Könyvtárosok... 91–94.

HUDI József: A zirci apátsági könyvtár és múzeum sorsa 1945–46-ban = ActPap 2004. 3–4. 169–171.

JOBST Ágnes: A Történeti Levéltár szakkönyvtára = KKK 2005. 4. 33–40.

Jubileumi emlékkönyv. 50 éves a Csuka Zoltán városi könyvtár. Főszerk. BAZSÓNÉ MEGYES Klára. Érd: Csuka Zoltán Városi Könyvtár, 2004. 180 p. ill.

KATSÁNYI Sándor: Indexek, könyvzúzdák, könyvtárosok. Könyvkiadások a Fővárosi Könyvtárban 1945–1950 = KF 2004. 3. 513–524.

KATSÁNYI Sándor: Látomás és indulat a fővárosi könyvtár történetében = KKK 2004. 4. 28–43.

KATSÁNYI Sándor: Szabó Ervin és az iskolai könyvtárak. A tanulóifjúság könyvtári ellátásának válaszfűzetei az 1910-es években = KN 2005. 1. 21–29.

KOVÁCSNÉ CSONKI Katalin: Művelődés = Nyársapát története. A középkortól napjainkig. [Szerk.: KOVÁCSNÉ CSONKI Katalin, BICSKEI Krisztina] Nyársapát: Önkorm., 2004. 184–199. ill.

KÖSZEGFALVI Ferenc: A Csongrád Megyei Könyvtár Hódmezővásárhelyen (1952 december 21–1972. december 31.) = CsongMegyKönyvt 2002. 1–4. 5–15.

KUCSKA Zsuzsa: A „Liszt Ferenc téri” gyermekkönyvtár = KN 2005. 1. 39–42.

KUCSMAN Árpád: Könyvtár = Hetven éves az ELTE Szerves Kémia Tanszéke (1934–2003). Bp.: ELTE Eötvös K.; PolgArt K., [2004]. 55; 98, 141–142.

MÁRTON Istvánné: Adatok Kuncsorba kulturális életéhez [Kuncsorba könyvtára] = A mi iskolánk. Kuncsorba település történelmének áttekintése, különös tekintettel az általános iskola múltjára. Szerk.: SALLAI Károlyné. Túrkeve: Beklen Nagykunsági Civil Társadalómért Alapítv., 2005. 171–180. ill.

MOLNÁR Mária: Fiókkönyvtárak fél évszázada és a jelen = CsongMegyKönyvt 2002. 1–4. 113–120. ill.

MONOSTORI Szilveszter: A község könyvtárának története = Fejezetek Marcali Boronka városrészének történetéből. Szerk. H. RADICS Márta. Marcali: Múzeum Alapítv., 2004. 175–178. ill.

- NAGY Zsuzsanna: Gyűjtemény és szolgáltatók a Budapesti Corvinus Egyetem Központi Könyvtárában = KF 2005. 3. 527–532.
- Petőfi Sándor Emlékkönyvtár 1975–2005. [Szerk. T. WÄGNER Zita, KELEMEN Lajos. Kaposvár: Megyei és Városi Kvt., 2005. 65 p., [24] to.
- PETRIK Istvánné: Községek és könyvtárak a szegedi járásban. Szeged 1978. Kézirat = Csong-MegyKönyvt 2002. 1–4. 23–112. ill.
- POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: Domanovszky Ákos (1902–1984) és a feldolgozási reform a Budapesti Egyetemi Könyvtárban = EgyKönyvt-Évk 2005. 227–248.
- POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: A leíró katalógizálás szabályozása Magyarországon (1925–1960) = KKK 2004. 7. 40–51., 8. 39–49.
- POHÁNKA Éva: A Pécsi Püspöki Joglyceum könyvtára a 20. század viharáiban = Pécsi Szemle 2005. 4. 48–55. ill.
- REISZ László: 100 éves a szociológia országos szakkönyvtára. Szabó Ervin szociológiai világbibliográfiájától a világhálón megjelenő szociológiai adatbázisokig = KF 2005. 1. 31–37. ill.
- SIPOS Anna Magdolna: Törvényről, törvényre. A hazai könyvtárügy törvényi szabályozása a két világháború között = KF 2005. 3. 461–501.
- SIPOS Anna Magdolna: Változó határok, rehabilitált tanítóképzők (Az 1938 és 1941 között Magyarországhoz visszatért területek tanítóképzőinek könyvtárjai) = EgyKönyvtÉvk 2005. 193–226.
- SIPOSNÉ LENKEY Klára: „Razzia” a könyvtárban. A Tiszántúli Református Egyházkerület és Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának állományváltozásai a II. világháborút követő években = Hit és tudomány. Tanulmányok dr. Lenkeyné dr. Semsey Klára professzor asszony ötvenévi teológiai tanári és kutatói munkája jubileumára. Szerk. GYÖRI István. Debrecen; Sárospatak: DRHE: Doktorok Koll. Újszöv. szekciója: Sárospataki Ref. Teol. Akad., 2005. 264–284.
- P. SZABÓ Melinda: Mesél a Könyvtár = Docendo discimus. Tanítva tanulunk. A 100 éves Könyves Kálmán Gimnázium Évkönyve. [Szerk.: BALLA Réka, ESTÓKNÉ BARANYI Beatrix, SZAKÁCS Margit.] [Bp.]: Könyves Kálmán Gimn., 2005. 60–64. ill.
- SZERAFINNÉ SZABOLCSI Ágnes: A Nyíregyházi Evangélikus Kossuth Lajos Gimnázium Könyvtára (1920–1942) = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 2005. 5. 447–457. ill.
- SZIRÁKI Zsuzsanna: A regionális tudomány magyarországi könyvtára (MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs) = KF 2005. 1. 51–58. ill.
- VARGA Istvánné: A Ceglédi Városi Könyvtár Mozgókönyvtára 1984–2005 = KKK 2005. 7. 32–41.
- VARGA Róbert: A kaposvári Megyei Könyvtár története 1945–1960 és a Somogy megyei járási könyvtárak megalakulása, valamint további történetük egy kronológia tükrében. ... szerk. és a kron. összeáll. GERŐ Gyula. Kaposvár: Megyei és Városi Kvt., 2005. 100 p., [5] t. ill. (Somogyi könyvtártörténeti füzetek; 6.)
- VÁRHELYI Gyula: Ötvenéves a szerencsi Városi Könyvtár = A Határon Túli Magyar Könyvtárosok... 85–89.
- VÖRÖS Géza: Az Egyetemi Könyvtár és a Gyűjteményegyetem = EgyKönyvtÉvk 2001. 325–345.

Bibliofília

- ALMÁSI Gábor: Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584). 1–2. rész = Századok 2005. 4. 889–922.; 5. 1131–1167. [Érintőlegesen könyvtáraikról is.]
- BÁN Imre könyvtára. Összeáll. ... PETERNAINÉ JUHÁSZ Zsuzsa. Debrecen: Kossuth Egyetemi K., 2005. 480 p. ill. [B.I. (1905–1975)]
- BOBORY Dóra: Batthyány Boldizsár és humanista köre. Erudíció, természettudomány és mecenatúra egy 16. századi magyar főúr életében = Századok 2005. 4. 923–944.
- BUDA Attila: „Ősök, barátok, utódok közt vagyok”. Cs. Szabó László könyvtáráról = Irodalomismeret 2005. 4. 24–26. ill.
- BUTÁS László Zsigmond: Balthasar Bekker magyar vonatkozású könyvei és olvasmányai = KK 26. 2004. 225–266. ill.
- DEÁK Eszter: A morvaországi Sigmund Berchtold magyar kapcsolatai. A buchlovi könyvtár hungarika gyűjteménye = MKsz 2005. 3. 309–324.
- HANGODI Ágnes: Zichy Mihály könyvtára és a gyűjtemény orosz vonatkozásai = Emlékkötet Szabó Sándor... 57–69.

- HAUSNER Gábor: Zrínyi Miklós könyvtárának hadtudományi kötetei = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk. HAUSNER Gábor. [Bp.]: Argumentum, 2005. 247–259.
- Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700. Nemzetközi vándorkiállítás. Zagreb, Bratislava, Martin, Budapest, Burg Forchtenstein. 2005 őszi–2007 őszi. Szerk. MONOK István. [Bp.]: OSzK, [2005]. 179 p. ill.
- Blue Blood, Black Ink. Book Collections of Aristocratic Families from 1500 to 1700. International travelling exhibition. Zagreb, Martin, Bratislava, Budapest, Burg Forchtenstein. Fall 2005–Fall 2007. Ed. István MONOK. [Bp.]: OSzK, [2005]. 179 p. ill.
- KNAPP Éva: Johann Heinrich Alsted könyvtárának egy kötete a budapesti Egyetemi Könyvtárban = MKSz 2005. 1. 56–64. ill.
- ŐSZE Mária: Dr. Gonda György és felesége hagyatéka a Berzsényi Dániel könyvtárban = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 2005. 1. 18–20.
- POGÁNY György: A magyar könyvgyűjtő kalauza. Bp.: Kiss József Kvk., 2005. 317 p.
- POGÁNY György: Szíj Rezső és a Magyar Bibliofil Társaság 1960–1964. Bp.: Szenci Molnár Társ., 2004. 109 p. ill.
- SZÖNYEGI Hajnalka: A Vörösmarty Mihály Megyei Könyvtár Dévay-gyűjteménye. Székesfehérvár: VMMK, 2004. 166. IX p. ill. [Dévay József (1844–1922)]
- VIOLÁNÉ BAKONYI Ibolya: Sárközy István könyvtára. Csurgó: Csokonai V. M. Ref. Gimn., 2005. [10], 122 p. ill. (Csurgói könyvtár; 21.) [S. I. (1759–1845)]
- WOJNOWSKA Elzbieta: Bemerkungen über das musikalische Repertoire einiger schlesischer Städte im Licht der Handschriftsammlung aus der Liegnitzer „Bibliotheca Rudolphina“ = StudMus 2005. 1–2. 21–38.
- Olvasástörténet**
- FATA Márta: Német bevándorlók olvasmányai a 18. században. Egy forrás tanulságai = MKSz 2005. 1. 73–77.
- SZENDI Emma: A fővárosi pedagógusok könyvkultúrája a két világháború között = KN 2004. 3. 28–37.
- A múlt neves könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói**
- Bod Péter, a historia litteraria művelője. Tanulmányok. Szerk. TÜSKÉS Gábor. Bp.: Universitas Kvk., 2004. 155 p. (Historia litteraria; 15.)
- FEKETE Csaba: Módis Lászlóra emlékezem = KK 2004. 373–388. ill. [M. L. (1903–1972)]
- FÜGEDI Péterné: Eltűnt tekintélyek nyomában. Emlékezés Varjas Bélára, Goriupp Alizra és Sebestyén Gézára = KKK 2003. 7. 39–44.
- GYÖRGYI Gézáné ZÁMOR Magda: Rédey Tivadar (1885–1953) = KKK 2003. 2. 48–60.
- KOCSY Anikó: Herr von Kaján – Kaján Ábel (Pákh Albert [1823–1867]) = KKK 2003. 8. 38–43.
- KOROMPAI Gáborné: Dr. Pákozdy Ferenc (Hódmezővásárhely, 1904. okt. 7.–Debrecen, 1970. máj. 11.) = KK 2004. 389–397. ill.
- KOZÁK Péter: Vitae parallelae – Párhuzamos életutak = KF 2004. 1. 26–43. [Apáczai Csere János, Bod Péter]
- KÖVENDI Dénes: Emberszapot érzek... = KKK 2004. 1. 42–50. [Sallai István]
- LŐCSEI Péter: Weöres-mozaikok, IX. „Itt küldök egy csomó verset...” Weöres Sándor és az Életünk I. = Vasi Szemle 2005. 6. 757–764.
- MÁRKUS Béla: Egy élet vége levelekben. Móricz Zsigmond, a Kelet Népe szerkesztője = Tények és képzetek... 40–51. [Másodközlés]
- MÁRKUS Béla: „Megtart magáéneke – ha akar, ha nem – ...” Ady Endre, a nagyváradi újságíró és az irodalom = Tények és képzetek. Miskolc: Felsőmagyarország K. 2005. 11–22.
- Megakadt életút. Emlékezés Majtényiné Türi Katalin könyvtárosra (1953–1999). Szerk. LABÁDI Lajos. Szentés: Önkorm., 2004. 82 p. ill.
- POGÁNY György: „Könyvek között éltem”. Kozsca Sándor emlékezete = KKK 2003. 3. 45–51.
- TARNAI Andor: Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről. Szerk. KECSKEMÉTI Gábor. Bp.: Universitas Kvk., 2004. 155 p. (Historia litteraria, 16.) [Többek között Czvittinger Dávidról, Béli Mátyásról, Rotarides Mihályról, Bod Péterről megjelent írások másodközlései]
- TATAI Zoltán: Szokolszky Rezső élete és munkája = Veszprémi Szemle 2005. 1. 82–91.

SZEMLE

Kovách Zoltán: Az Esztergomi Főszékes-egyházi Könyvtár története a 11. századtól 1820-ig. Kiegészítette, a válogatott bibliográfiát összeállította és közreadja: SZEPESI Zsuzsanna. Kiad.: SEEBERGI SASVÁRY Zoltán. Bp. 2006. Aula Kiadó Kft. 104 l.

Szokatlan, de örvedetes dolog, hogy egy könyvtártörténeti munka, amelynek törzse egy 1964-ben az ELTE Könyvtárosi Tanszékén benyújtott szakdolgozat, magánkiadásban megjelenik. A kötet azonban nem csak hommage a 25 éve elhunyt szerző, a papi hivatását és „könyvtáróri” feladatát fáradhatatlan, mindenre figyelő szorgalommal ellátó Kovách Zoltán előtt, hanem hézagpótló munkát is ad közre.

A már Géza fejedelem alatt központi funkciót betöltő, majd Szent István által szervezetileg is megalapított esztergomi főegyház könyvgyűjteményeinek története ugyanis monográfikusan mindmáig nem készült el. A most megjelent kis kötet fontos előmunkát ehhez a megadott korszakban, minthogy Kovách Zoltán a dolgozatot élete végéig kéziratos cédulákra írt pótlásokkal látta el, amelyet Szepesi Zsuzsa a megfelelő helyre szöveges formában beiktatott és 2006-ig terjedő bibliográfiai kiegészítésekkel látott el.

A könyvtár történetének középkori szakasza, amely a város 1543-al kezdődő török uralmáig terjed, természetesen osztozik a magyar mediavisztika „crux”-ával: kevés a fennmaradt forrás. Egy könyvtár történetében ez kettős hiányt is jelent: az intézményre vonatkozó iratanyag hiányát, és az egykori állomány megsemmisülését. Az intézményi keretek kialakulása egybeesik a magyar egyház történetével. Az egyházmegyék

központjában kialakuló káptalanok gondoskodtak az utánpótlás neveléséről, ami az írásbeliség és a klerikális műveltség továbbadását jelentette. Ez kezdetben mester és tanítvány személyes kapcsolatából állt, majd kialakult a szervezett iskolai oktatás, amely a 11. századi Esztergomban már minden bizonnyal megvolt és töretlenül működött a 16. század derekáig. Oktatókról, lector- és cantor-kanonoki megbízásokról a 12. század elejétől kezdve van tudomásunk. Az iskola és az oktatók műveltségi szintjének biztosítása elképzelhetetlen valamiféle könyv- (kódex-)gyűjtemény nélkül, amelyeket a káptalan valamelyik helyiségében tartottak. Lehetséges, hogy az itt, de mindenképpen valamelyik magyarországi káptalani iskolában folyó tanulmányoknak egyetlen kézirat- emléke a 12. század elején készült és használt ún. Esztergomi iskoláskönyv, amelyben, feltehetőleg még ugyanebben a században, feljegyezték első nyolc Árpád-házi királyunk temetkezési helyét, az 1141-ben meghalt Vak Béláét már nem. A kódex a függelékben közölt kézirat-repertóriumban ez az első tétel.

Kovách Zoltán sorra veszi mindazt az adatot, ami a káptalan tagjainak könyveit gyarapíthatta. Így a kanonokok külföldi egyetemjárását, amelyek eredményeként pl. László mester 1277-ben húsz kódexszel rendelkezett. Jelentős mérföldkő volt az esztergomi papság művelődésének emelésében a Budai János barsi főesperes által a 14. század a szegény, de tehetséges növendékek képzésére tett alapítvány, a Collegium Christi, amely az egész középkor folyamán működött. Az alapítvány jelentős könyvtárral is rendelkezett, amelynek bel- és külföldön fennmaradt kötetit Körmeny Kinga vette számba. A Colle-

gium egyik Bécsben fennmaradt kódexe (Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 1215) a társulás scriptoriumában is készült.

Vitéz János érsekségével (1465) Esztergom a magyar reneszánsz műveltségnek, Buda mellett, a legfontosabb központjává válik. Az érsek másolóműhelyében Regiomontanus tanúsága szerint harminc scriptor dolgozott. A scriptorium számára mintakönyveket is be kellett szerezni, Kovách szerint ilyen minta-kódexet képvisel a liège-maastrichti egyházmegyéhez tartozó benecés kolostorban készült evangelistarium (a kódex-jegyzék 17. tétele). A Mátyás elleni összeesküvéssel vádolt Vitéz könyvtára azonban nem maradt Esztergomban, bekerült a Corvina-könyvtárba és osztozott annak sorsában. Az esztergomi Bibliotékában csak egy töredékes kézirat és egy ősnymtatvány maradt Vitéz könyvtárából. A másik nagy esztergomi reneszánsz egyházfőjedelem, Bakócz Tamás emlékét őrzi az ún. Bakócz-graduále, az a kétkötetes óriáskódex, amelyet Oláh Miklós 1555-ben ajándékozott az akkor már a török elől elmenekült és Nagyszombatban helyet kapott esztergomi egyháznak. A kódex történetével hosszasan foglalkozik Kovách Zoltán. Bakócz utóda, a mohácsi csatában elesett Szalkai László érsek sárospataki iskolai tanulmányairól ad képet az a kis kódex, amelyet ma is őriz a Bibliotéka (a jegyzék 7. tétele). Mi sem jellemzőbb a Mohács előtti könyvanyag pusztulására, mint hogy ezzel, a Szalkai-kódexszel és a csak esetlegesen Esztergomban készült Bakócz-graduáléval együtt is csak három olyan kézirat akad a 45 tételt felsoroló kódexállományban (kettőnek azóta nyomaveszett), amely eredetileg a könyvtár középkori állományához tartozott.

Esztergom eleste (1543) után a könyvtár Pozsonyba, majd Nagyszombatba való menekítésével kezdődő és a visszatelepülésig (1820) tartó történetével a kötet második része foglalkozik. Ez már Kovách Zoltán önálló kutatásai alapján készült, míg az első rész jobbára csak a vonatkozó irodalmat foglalta össze. A könyvtár felállítására csak Oláh Miklós érseksége alatt (1554–1568) került sor. Bár kivülről még két jeles könyvgyűjtő egyházi méltóság (Telegdi Mikós esztergomi adminisztrátor és Mosóczy Zakariás nyitrai püs-

pök) élt időlegesen és hagyatkozott Nagyszombatban, tekintélyes könyvgyűjteményüket azonban egyikük sem hagyta a káptalani könyvtárra. A fordulat Forgách Ferenc érsek (1607–1615) regnálása alatt következett be, amikor is a tartományi zsinat határozata alapján az egyházmegye elhunyt püspökeinek és kanonokjainak könyveit a káptalan könyvtárának kellett átadni. A rendelkezés végrehajtása azonban nem volt hiánymentes, bár a könyvtár állománya a 17. század elején mintegy 1000 kötetre növekedett. Nemzetközi könyvtörténeti jelentőséggel bírt Lippai György érsek 1642-es cselekedete, amikor is megvásárolta az 1681 kötetet kitevő Fugger-könyvtárat a Bibliotéka számára. Ezzel az állományrészszel Paul Lehmann 20. századi jeles német könyvtörténész magyarországi kutatásai során részletesen foglalkozott, 1956-ban publikált eredményeit Kovách Zoltán összefoglalásában ismerhetjük meg.

Kovách érdeme volt a Szelephényi György érsek által 1674-ben és 76-ban megrendelt, Hunger János Henrik által elkészített, addig ismeretlen katalógusok verifikálása. Először a szakkatalógus, majd az alfabetikus katalógus készült el, melyek rendszerét és címléírasi gyakorlatát a kötet részletesen bemutatja. Az így feltárt Bibliotheca vetus már 3000 kötetből állt.

A 18. században az érsekprimások egyre inkább berendezkedtek Pozsonyban, 1781-re elkészült a primási palota saját könyvtárral és pompás könyvtárteremmel. Ekkorra már Klimó György pécsi püspök nyilvánossá tette saját tudós könyvtárát, Batthyány Ignác Gyulafehérváron, Esterházy Károly Egerben követte példáját. Pray György, aki a jezsuita rend feloszlása után Batthyány József esztergomi bíboros-érsek szolgálatába állt, szorgalmazta mindkét könyvtár, az érseki és a káptalani reformját és nyilvánossá tételét, de a kötetben részletesen ismertetett javaslatok nem valósultak meg.

Az 1802-es országgyűlés már szorgalmazta a könyvtár és az érsekség Esztergomba való visszaköltözését, de ez a napoleoni háborúk fenyegetettsége miatt még egy ideig nem valósulhatott meg. A két könyvtár visszaköltözése és egyesítése 1821-ben fejeződött be. Ezzel új fejezett kezdődhetett az intézmény történetében.

Meg kell még emlékeznünk a kódexállomány-
nak már többször említett a 47–58. lapokon álló
listájával, amely a provenienciencia szerint csoport-
osítja a kéziratokat. Ez természetesen nem leíró
katalógus, inkább csak repertórium, a további
kutatáshoz azonban nélkülözhetetlen segédlet,
amennyiben minden darab esetében feltünteti
a rá vonatkozó teljes irodalmat. A kötetet kiadó
Szepesti Zsuzsanna munkáját dicséri nemcsak
Kovách Zoltán és saját kiegészítéseinek beik-
tatása, hanem az esztergomi Bibliotékára és annak
egy-egy darabjaira vonatkozó bibliográfia, vala-
mint Kovách Zoltán nyomtatásban megjelent
műveinek összeállítás is. A rendkívül jó minő-
ségű színes táblákat Mudrák Attila készítette.

VIZKELETY ANDRÁS

**Bél Mátyás kéziratok a pozsonyi evangéli-
kus líceum könyvtárában (Katalógus) – Cata-
logus mancriptorum Matthiae Bél, quae
in bibliotheca Lycei Evangelici Poseniensis
asservantur.** Összeállította TÓTH Gergely. Bp.,
OSZK – Gondolat Kiadó, 2006. XXX, 159 l.
/Nemzeti Téka/

Bél Mátyás életpályájának, tudósi működésé-
nek alaposabb megismeréséhez szolgált fontos
adatokat a „Nemzeti Téka” újabb kötete. Tóth
Gergely katalógusa a jeles 18. századi tudós
kézirati hagyatékának a pozsonyi líceum könyv-
tárában található részét tárja fel.

Bél Mátyás kéziratok a tudós halála után több
helyre kerültek. Első ízben Szelestei N. László
vállalkozott arra, hogy elvégezze a hagyaték szám-
bavételét. Az 1984-ben, Bél születésének há-
romszázadik évfordulóján megjelent katalógus
a fontosabb lelőhelyek anyagát dolgozza fel,
úgy mint az Esztergomi Főszékesegyházi Könyv-
tár, az Országos Levéltár, a Ráday Gyűjtemény
és az Országos Széchényi Könyvtár. Pustán tech-
nikai okokból hiányzik azonban a pozsonyi lí-
ceum anyagának számbavétele; ezt az intézmény
felújítási munkálatai miatt nem tudta elvégezni
Szelestei. Annyit tudott tenni, hogy katalógu-
sának függelékében tájékoztatóul felsorolta, hogy

az eddigi Bél-szakirodalom mely könyvtári jel-
legű kéziratokat említi a pozsonyi könyvtárból.
A katalógus előszavában Szelestei megemlíti né-
hány más olyan gyűjteményt is, amely a szak-
irodalom tanúsága szerint őriz Bél-kéziratokat
(Österreichische Nationalbibliothek, Evangélikus
Országos Levéltár, Magyar Tudományos Aka-
démia Könyvtárának kéziratára és más, több-
nyire Szlovákia területén található evangélikus
gyűjtemények), ezek feldolgozására azonban gya-
korlati okok miatt nem vállalkozott.

Az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa
által összeállított katalógus valódi hiánypótló
munka és több szempontból is figyelemre méltó:
a pozsonyi anyag feltárásával egyrészt meg-
közelítőleg teljessé teszi a tudós kézirati hagyatékának
feldolgozását, másrészt igen alapos: az
egy-egy tételek leírása a szokásosnál részletesebb
és e tekintetben meghaladja a szabványos kataló-
gus-formát, ami lehetővé teszi a magyar kutató
számára, hogy a Pozsonyba való kiutazás előtt
alaposabban tájékozódjon az egyes kéziratok
tartalmáról. A pozsonyi líceumban őrzött és újon-
nan feltárt kéziratok fontos adalékokkal szolgál-
nak továbbá Bél Mátyás munkamódszereinek,
egy-egy műve keletkezéstörténetének, a tudós
olvasottságának, érdeklődési körének megismerésé-
hez, sőt képet adnak Bél pedagógusi, illetve
líceumi rektori munkájáról.

Amint az Tóth Gergely bevezetőjéből kide-
rül, a pozsonyi líceumban található anyagot,
néhány kézirattól eltekintve, feltehetőleg maga
a tudós gyűjtötte össze és hagyományozta az
intézményre: erre lehet következtetni a kézirat-
anyag feltűnően homogén voltából – szinte ki-
zárólag befejezett, kinyomtatott munkák fogal-
mazványait, munkapéldányait tartalmazza, ami
tudatos rendezésre, válogatásra utal. Nyilván arról
van szó, hogy mivel a kéziratok munkák nyom-
tatásban megjelentek, a kéziratok feleslegessé
váltak Bél számára, így a könyvtárra hagyományozta őket.

A líceumi könyvtár kézírataiban való eliga-
zodást jelen pillanatban egyedül Schrödl József
autográf katalógusa segíti. A katalógus hiányos-
ságai, felületessége miatt viszont szükség volt az
anyag újbóli pontosabb számbavételére, a kéz-

iratok tartalmának pontos felderítésére, a kéziratok egymáshoz való viszonyának megállapítására.

Mint fentebb már említettük, a Tóth Gergely által feldolgozott kéziratok jelentős részét a tudós nyomtatásban is megjelent műveinek kéziratai teszik ki. A pozsonyi anyagban találhatók például a *Notitia Hungariae novae historico geographica* című munkának a kéziratai. Ezek a nyomtatásban megjelent első négy kötet vármegyeleírásainak a fogalmazványai, illetve az ezekhez kapcsolódó adalékok. Az anyag több szempontból is figyelemre méltó. Mint ismeretes, Bél nem egyedül dolgozta fel az ország földrajzi, politikai és társadalmi viszonyait, hanem bizonyos személyeket adatgyűjtéssel bízott meg. A leírásokhoz kapcsolódó kiegészítésekből megismerhetők az adatokat közlő munkatársak, illetve a máshonnan már ismertek esetében az, hogy milyen adatokkal járultak hozzá a készülő leírásokhoz. Sok esetben a munkatárs személye ismeretlen, ami további kutatást igényel.

Több olyan Bél-fogalmazvány is található a kéziratok között, amelyben nincsenek javítások vagy kiegészítések, így közvetlenül megismerhetők belőlük a tudósnak a leírással kapcsolatos elképzelései, illetve Bél stílusa. A pozsonyi tudós a kézirat vagy egy-egy nagyobb egység elején és végén általában jelöli a munka elkezdésének, illetve befejezésének időpontját, ami rávilágít egyrészt Bél „munkatempójára”, írói szokásaira, másrészt e dátumok egyben hasznos életrajzi adatok is.

A vármegyeleírásokkal kapcsolatos kéziratok további adalékokkal is szolgálnak: mint kiderült, Bél Mátyás több, a leírások ügyében kapott levelet a kéziratok vonatkozó helyére illesztett be, ami korábban elkerülte a kutatók figyelmét.

A líceumi anyagban található a *Hungariae antiquae et novae prodromus*nak, azaz annak az 1723-ban Nürnbergben megjelent munkának a kéziratai, amelyben Bél felvázolja a *Notitia* feladatait. Közli benne a mű tervezett nagyobb fejezeteinek címét, alattuk pedig egy rövid tartalmi összefoglalót készít. A kidolgozottabb részeket szemelvényül elhelyezi a munkában, így például Szepes vármegye leírását. A *Prodromus-*

ból kiderül, hogy Bél terve volt a régi Magyarország megismertetése is (*Notitia Hungaria antiquae*). Ez azonban csak terv maradt, az elkészült szövegek sohasem jelentek meg, viszont mutatóványkötetében több kidolgozott részlet is megjelent belőle. A líceumi könyvtárban fellelhetők a *Notitia Hungaria antiquae* kéziratai is.

Ugyancsak a líceumi anyagban található Bél Mátyás főként oktatási célokra szánt kisebb műveinek kéziratai. Jelentős számú vázlat, fogalmazvány maradt fenn a *Grammatica Latina*, a *Rhetorices veteris et novae praecepta* és az *Institutiones linguae Germanicae* című tankönyvekkel kapcsolatban. Fennmaradtak továbbá Bél *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio* című munkájának jegyzetei, valamint annak a füzetnek a kéziratai, amelyben Bél egy, a magyar nyelv történetéről szóló könyv tervét mutatja be.

A fent felsorolt művek kéziratainak vizsgálata számos hasznos adalékkal szolgál. Az *Exertitatio* kézirataiból például kirajzolódik a mű munkafolyamata, így például az is, hogy Bél kezdetben egészen máshogy képzelte el annak felépítését. Ugyanebben a kéziratcsomóban megtalálható Bél két levélfogalmazványa tudóstársához, Otrókocsi Fóris Ferenchez. A levelek arról tanúskodnak, hogy az *Exertitatio*val kapcsolatban Bél kikérte a témában jártas Otrókocsi véleményét. Kiderül tehát, hogy Bél Mátyás felvette a kapcsolatot tudóstársával, bár együttműködésük Otrókocsi halála miatt nem mélyülhetett el.

A líceum könyvtára néhány olyan kéziratot is őriz, amelyek Bél meg nem valósult könyvterveiről tanúskodnak. A „*Grammatica Latina Slavice reddita*” szlovák nyelvű latin nyelvtankönyv lett volna, ám csak hat oldal készült el belőle. A cseh helyesírásról szólt volna az „*Orthographiae Bohemicae sciagraphia*”. A „*Historiae Linguae Hungaricae Libri II*” című munka szintén nem készült el. Bél ebbe a műbe szánhatta a szintén az anyagban található magyar–héber, kisebb részben magyar–arab, vagy magyar–héber–arab szójegyzéket.

A gyűjtemény fontos részét képezi Bél Mátyás levelezése. A katalógus tartalmazza annak az öt, eddig még ismeretlen levélnek az adatait, amelyeket kéziratok részeként vagy a kéziratokba

kötte helyeztek el a könyvtárban, és amelyek valószínűleg emiatt kerülhettek el mostanáig a kutatók figyelmét. Ide tartozik az a fentebb már említett két levél, pontosabban annak piszkozata, amelyet tudós társához, Otrókocsi Főris Ferenchez írt Bél. Nagy jelentőséggel bír továbbá az a levél, amelyet Bél 1732-ben írt, minden bizonnyal a Helytartótanácsnak. A levél egy része a „Sciagraphia Operis Geographico-Historici de Hungaria”, egy szakszerűen összeállított jelentés a hivatal számára, amely arról számol be, hogy hogyan áll a *Notitia* egyes vármegyeleírásainak ügye, hogyan halad azok vármegyei és kancelláriai cenzúrája, illetve hogy elkészült-e már az adott leíráshoz a megyetérkép. A levél, amely csak töredékes formában maradt fenn, számos értékes adalékkal szolgál a *Notitia* keletkezéstörténetéhez. Amellett, hogy általa könnyebbé válhat a kéziratban maradt leírások azonosítása és datálása, fontos dokumentum a magyar kartográfia-történet szempontjából, mivel Bél minden esetben említést tesz a megyetérkép készítésének pillanatnyi helyzetéről.

Bél Mátyás azok számára, akiket adatgyűjtéssel bízott meg egy adott megyében, legtöbb esetben elkészített egy kérdőívet, amely megszabta az illetőnek, hogy milyen adatokat jegyezzen fel. Ez tette lehetővé számára, hogy szisztematikusan, egységes szempontrendszer alapján dolgozhassa fel a magyarországi viszonyokat. Ilyen természetű kérdőív a „Sciagraphia describendi Inclycti Comitatus Nagy-Hont” című kézirat is, amely Nagyhont vármegye leírásához ad segítséget egy ismeretlen személynek. A „Sciagraphia” azért érdekes, mert tükrözi Bélnek a vármegyeleírások szerkezetéről való, ekkorra már kiforrott elképzeléseit. Megmutatja továbbá, milyen sokrétű és gazdag anyagot kívánt Bél felhalmozni egy-egy leírásban.

Szintén a pozsonyi anyaghoz tartozik az a jegyzék, amely Bél Mátyás könyveit sorolja fel. Korabeli, igen jó minőségű kéziratot könyvjegyzékről van szó, amely valószínűleg közvetlenül a tudós halála után készült. Az inventárium egyrészt lehetővé teszi a könyvvállomány szinte száz százalékos beazonosítását, másrészt meg tudható belőle, hogy a pozsonyi tudós miből,

milyen anyagból dolgozott, mi állt a rendelkezésére a különböző tárgyú – történeti, nyelvészeti – kutatásai során. Emellett a jegyzék elsőrendű forrás Bél olvasottságának, érdeklődési területeinek megismeréséhez.

Bél líceumi rektori munkájáról tanúskodik a kéziratok néhány darabja. Ide tartozik a tudós 1714. évi szabályzat-tervezete a líceum számára; a líceum anyakönyve; a tanárok heti munkájának, illetve a hetenkénti tanári értekezleteknek a jegyzőkönyve. A hetenkénti tanácskozásokról készült Bél-féle jegyzőkönyvek szintén kiváló adalékok a líceum egykori hétköznapjainak ismeretéhez.

Tóth Gergely a katalógus összeállításánál figyelembe vette azt a tényt, hogy a líceumi kéziratok jelentős részét a tudós nyomtatásban is megjelent műveinek a piszkozatai teszik ki – ezért esetükben főleg a munkafolyamatban betöltött szerepük, készítőjük személye, a bennük található bejegyzések, valamint datálásuk bír fontossággal. Az egyes tételek részletesen kitérnek a kézirat tartalmára, keletkezési idejére, más kéziratokhoz való viszonyára, a benne lévő javításokra.

A függelékben több fontos kézirat (újonnan talált levelek, a „Nagyhont vármegyéhez” írt Bél-féle kérdőív, Bél könyvtárának inventáriuma) eredeti szöveggel közölve, teljes terjedelemben olvasható. A katalógushoz a helynév- és személynévmutatón kívül egy olyan index is tartozik, amely jelöli, hogy Bél Mátyás mely műveivel kapcsolatban maradtak fenn kéziratok a pozsonyi líceumi könyvtárban.

MAGYAR KRISZTINA

Régi Magyar Könyvtár III/XVIII. század. Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai. I. 1712–1760. Összeáll. DÖRNYEI Sándor és SZÁVULY Mária. Bp. 2005. OSzK, 357 l.

A „régí könyv” időhatárát – a külföldi példák nyomán – újabban nálunk is módosították a bibliográfiai kutatás. Szabó Károllyal ellen-

tétben az 1711. év helyett a 18. század végéig, 1800-ig tolta ki, és ezt veszi ma már figyelembe a hazai könyvtörténet is. Szintén ezt a gyakorlatot követi az a kutatás, amely az Országos Széchényi Könyvtárban, a Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztőségében a magyarországi szerzők 1712 után, külföldön, idegen nyelven megjelent munkáit kívánja számba venni.

Tekintettel arra, hogy a 18. század folyamán jelentősen megnőtt a könyvtermés, a jelen kötet csak az 1712–1760 közötti időszakban megjelent munkákat dolgozta fel. Igaz, hogy Petrik Géza a *Magyarország bibliográfiája 1712–1860* című művében már számba vette az ezen időszakban, külföldön, idegen nyelven megjelent munkákat, de összeállítása ma már nagyon hiányosnak és kiegészítésre szorulónak látszott. A nagyszabású pótlások végrehajtását elősegítette az a körülmény, hogy a jórészt külföldi gyűjteményekben szétszórtan található idevágó könyvek nagy része megtalálható az internetre került könyvtári katalógusokban.

Az összeállítók az adott időközben megjelent könyvek nagy száma miatt két részben dolgozzák fel az anyagot, és a választóvonalat az 1760. évben húzták meg. Véleményük szerint ezt nem csak mennyiségi, hanem tematikai okok is indokolják: míg korábban a vallási jellegű irodalom, a század második felében a világi témájú könyvek voltak nagyobb számban. (Lehet, hogy ezt az ideiglenes előzetes vélekedést a későbbiek során némileg módosítani kell; főleg a század végén megnövekvő könyvtermés miatt a „felezés” nem biztos, hogy arányos lesz.)

Csak önálló kiadványok kerültek a kötetbe, noha e korszakban már kibontakozik a folyóiratirodalom is. E cikkek feldolgozása azonban sok nehézséggel járt volna, akárcsak a könyvrészleteké. Eltértek az összeállítás készítői attól a korábbi gyakorlattól, amely szerint míg a „Petrik-pótlások”-ban az időrendet, e kötetben a betűrendet választották a rendezés alapjául. A kötet használhatóságát elősegíti, hogy az összeállítók a munka elején közlik a rövidített művek/ folyóiratok/ könyvek jegyzékét, valamint az előforduló könyvtárak mutatóját. Az 1823 leírást tartalmazó bibliográfiai összeállítás az OSZK említett mű-

helyének eddigi bibliográfiáihoz hasonló pontos kutatómunka eredménye és méltón sorakozik a régi magyar nyomtatványok korábbi feldolgozásai közé.

(K.G.Y.)

Kapronczay Katalin: A magyar orvosi szaksajtó- és könyvkiadás a reformkorban és a neoabszolutizmus korában (1831–1867). Bp. 2004. OPKM.141 l.

A szaksajtó története egy kicsit mostoha gyermeke a sajtótörténetnek. Igaz, hogy maga a sajtótörténet is sokáig háttérbe szorult diszciplína volt, de míg ez utóbbinak sikerült kivívnia a maga tudománybeli emancipációját, a szaksajtó helye csaknem mindmáig vitatott maradt. Többnyire kiszorultak a szaklapok a sajtótörténeti összefoglalásokból, vagy csak éppen hogy említés történt róluk. A mellőzés indoka az volt, hogy e lapok jellege miatt inkább tartoznak az illető tudományág történetéhez, hiszen nem napi aktualitásokat, hanem valamely tudomány vagy szakma közleményeit, híreit tartalmazták. De tudománytörténeti kútfőként sem méltatták gyakran figyelemre. Így mint korábban a teljes sajtótörténet, a szaksajtó is szinte mindmáig az interdiszciplinaritás jelszavával két szék között a pad alá esett.

Szerencse, hogy ma már felismerték, hogy a fenti megfontolások nem vezethetnek e lapműfaj történetének teljes kiiktatásához. Hiszen akár a sajtótörténet részeként, akár tudománytörténeti forrásként nem mellőzhető történeti feltárása. Kapronczay Katalin munkája bizonyítja, hogy a magyar orvosi szaksajtó és könyvkiadás kérdései mind sajtó-, mind könyv-, mind tudománytörténeti szempontból is igényt tarthat érdeklődésünkre.

A szerző az 1831–1867 közti időszak történetét dolgozta fel, azokat az évtizedeket, amikor megindultak az első magyar orvostudományi folyóiratok, és kezdetét vette az orvosi szakkönyvkiadás. Utal arra is, hogy már egy évtizeddel korábban, 1730-tól kezdve történetek kezdeményezések Fischer Dániel révén orvosi szakfo-

lyóirat megjelentetésére, de sem az ő, sem a századforduló többi kezdeményezői nem valósultak meg jórészt az érdektelenség miatt. Rámutat a szerző arra is, hogy a szakfolyóirat hiányát a századfordulón és a 19. század első évtizedeiben azok az általános folyóiratok igyekeztek pótolni, amelyek gyakran közöltek orvosi cikkeket is, de gyakran még csak ismeretterjesztő céllal. Kivételt képezett a *Tudományos Gyűjtemény* és a *Tudománytár*, amelyek már szakcikkeknek is helyt adtak, míg 1831-ben megindulhatott az *Orvosi Tár*, az első magyar nyelvű önálló orvosi szakfolyóirat. Behatóan foglalkozik a szerző a lap fogadtatásával, szerepével a nyelvújító mozgalomban és mindennek előtt a magyar orvostudomány fejlődésében.

Az orvosi szakfolyóirat megszületése és kibontakozása mellett megismerteti a kötet az olvasót a reformkorban Magyar Tudományos Akadémia mellett létrehozott, orvostudományal foglalkozó tudományos társaságok tevékenységével és kiadványaival is, cáfolva ezzel is azokat a nézeteket, mintha az Akadémia elhanyagolta volna az orvosi természettudományokat a 19. században.

A kötet második fele a szabadságharc levereése utáni viszonyokat tárgyalja az orvostudományi szakirodalom szemszögéből. A Bach-korszakbeli általános szellemi visszaesést követően vázolja az *Orvosi Tár* elhallgatása utáni, egy darabig német nyelven megjelenő szaksajtó szerepét, amely szintén a magyar orvostudományi szakirodalom része.

A kiegyezés előtti évtizedben bekövetkezett enyhülést kihasználva újjáélednek a társaságok, és az Akadémia, majd 1857-ben a ma is élő *Orvosi Hetilappal* majd a *Gyógyászat* által új fórumot kapott a hazai orvostudomány, melyeket már ezen évtizedben több rövidéletű folyóirat követett.

Kapronczay Katalin könyve – amely az Országos Pedagógiai Könyvtár és a Múzeum kiadásában, Jáki László szerkesztésében jelent meg színvonalas összefoglalását adja a magyar orvosi szaksajtó- és könyvkiadás története első hőskorának.

Egyben bizonyosságát nyújtja annak is, hogy a szaksajtó- és könyvkiadás története – különö-

sen ezen a humán vonatkozású tudományágban – nemcsak beletartozik a sajtó- és tudomány történetébe, hanem számos korabeli – sőt jelenkori – aktualitásra és párhuzamosságra is rámutat.

KÓKAY GYÖRGY

A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. Szerk.: SZILÁGYI Csaba. Piliscsaba, 2006. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara, 746 l.

Ez a vaskos kötet annak a tudományos konferenciának (szerkesztett) előadásait teszi közzé, amelyet 2004. november 8. és 10. között a piliscsabai Pázmány Péter Katolikus Egyetemen rendezett hasonló címmel a PPKE Bölcsészettudományi Karának Történelemtudományi Intézete, a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya és a Faludi Ferenc Akadémia. (A kötet megjelenését a Magyar Jezsuita Rendtartomány jelentősen támogatta.)

Összesen 57 szerző előadását, tanulmányát szerkesztette egybe a konferencia fő szervezője, Szilágyi Csaba PhD-történész, latintanár az egyetemen. Nyolc tematikus fejezetre osztotta az anyagot, amely hosszmetsetet ad a magyar jezsuiták tevékenységéről a kezdetektől napjainkig. Természetesen, a jezsuita rend egyetemes küldetése és szétágazó tevékenysége folytán a magyar rendtagok működésének vázolása során az egész rend munkásságáról képet kapunk: a 450 évvel ezelőtt elhunyt rendalapító, Loyolai Szent Ignác szellemisége és lelkisége mindvégig ihletője (a *Lelkigyakorlatok* és a *Rendalkotmány* révén) az egyes századokban az apostoli munkáknak: a vallásos élet, missziók, oktatás, kultúra és művészetek, természettudományos és szociális tevékenység területein.

Az első fejezet élén a magyar rendtartomány volt előljárója, Nemesszeghy Ervin összefoglalja a magyar jezsuiták tevékenységét, és rámutat Loyolai Szent Ignác művének jelentőségére. Ez a bevezető tanulmány mintegy keretét adja a következő részletezőbb írásoknak, amelyek forrásként is szolgálhatnak a hazai egyház- és rend-

történeti kutatásokhoz. A kötet amolyan rendtörténeti enciklopédiának is tekinthető. Szilágyi Csaba regiszterei (a kötet szerzői, személynévmutató, helynévmutató) valamint a Karáth Tamás által angolra fordított rezümék megkönnyítik a könyv használatát.

Ízelítőként megjelölök néhány jelentősebb tanulmányt. A „lelkiség és teológia” témának szentelt első fejezetben Nemes Ödön S. J. saját tapasztalatai alapján szól az ignáci lelkigyakorlatok időszerűségéről, Nemeshegyi Péter S. J. a jezsuita teológia sajátosságairól, Szabó Ferenc S. J. pedig a H. de Lubac és az ún. „új teológia” körüli vitákról.

A második fejezet – „Faludi Ferenc emlékezete” – szerzői megemlékeztek a jezsuita író és költő életművéről, akinek 300. születési évfordulóját ünnepeltük. Ezek közül kiemelném Vörös Imre, Sárközy Péter és Szörényi László tanulmányait. A harmadik fejezet – „Jezsuita missziók” – érzékelteti, hogy a jezsuita rend története első századában már szinte az egész világon jelen volt. Szilágyi Csaba, Szántó (Arator) István erdélyi misszióját, Molnár Antal a török missziót (a hódoltság területén végzett apostolkodást) mutatja be. Nagyon érdekes Bartusz Dobosi László tanulmánya a híres dél-amerikai redukciókról, ahol sok magyar jezsuita is dolgozott a 17–18. században (Orosz László, Éder Xavér Ferenc, Fáy Dávid stb.). Figyelemre méltó Vámos Péter tanulmánya a magyar jezsuiták kínai (támingi) missziójáról. Vámos e témának külön könyvet is szentelt.

A negyedik fejezetben – „Jezsuiták az irodalom-, a tudománytörténet tükrében” – négy írás is foglalkozik Pázmány Péterrel (Hargittay Emil, Bogár Judit, Maczák Ibolya, Käfer István);

Borián Elréd bencés tanulmányában a történetíró Kazy testvérekkel foglalkozik; Teres Ágoston S.J. pedig a magyar jezsuita csillagászokat mutatja be. – Az ötödik fejezet – „Művészet-történet és iskolai színjátszás” – nyolc írása a volt jezsuita templomok és rendházak építéstörténetéhez és ikonográfiájához szolgált forrásértékű adalékokat számos illusztrációval, továbbá az újabban fellendült iskoladráma-kutatásból ad ízelítőt: Kilián István, e kutatás szakavatott szorgalmazója, a nagyszombati jezsuita iskolaszínházat mutatja be. – Az „Oktatás” című hatodik fejezetben tájékozódunk arról, hogy nemcsak a 16–18. században, hanem ma is az oktatás és nevelés a jezsuita küldetés egyik jelentős területe. 1998-as adatok szerint a világ 68 országában mintegy 1200 jezsuita iskolában (elemitől egyetemig) másfélmillió diák tanul. Forrai Tamás S. J., a miskolci jezsuita gimnázium igazgatója bemutatja, miként történik a nevelés a „Lelkigyakorlatok” szellemében. – A hetedik fejezet – „Jezsuiták a társadalmi igazságosságért” – a német és a magyar jezsuiták (O. von Nell-Breuning, Varga László, Csávossy Elemér, Kerkai Jenő) szociális apostolkodását vázolja. Kerkai Jenő, a KALOT alapítója börtönveiről számol be még a „Varia” c. utolsó fejezetben Cseszka Éva. Bikfalvi Géza pedig (rendi levéltárosunk) a magyar jezsuita rendtartomány 1890–1950 közötti központi történetét ismerteti (Bíró X. Ferenc, Bangha Béla, Gyenis András és mások munkásságát).

Reméljük, hogy a kutatók a most közzétett kötetben számos új adatot találnak, és hogy a piliscsabai konferencia anyaga hozzájárul a jezsuita rend tárgyilagosabb megismertetéséhez.

SZABÓ FERENC S.J.

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és lemezen is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a lemezen lévő szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
5. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. féloldalmi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
6. A beküldött kézírathoz kérjük, ne mulasszák el csatolni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg faxszám, e-mail cím), amely feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
7. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

TARTALOM

<i>Véber János</i> : Az idősebb Filippo Beroaldo és Váradi Péter barátsága könyvajánlások tükrében	397
<i>Fehér Katalin</i> : Reformkori prédikációk és beszédek a nevelésről	420
<i>Lengyel András</i> : Hatvany Lajos Pesti Naplója (1917–1919). II.	444

KÖZLEMÉNYEK

<i>Kertész Balázs</i> : A honfoglalás története Laskai Osvát második Szent István-sermójában	464
<i>Szuromi Szabolcs Anzelm</i> : Egy 12. századi lelkipásztori „zsebkönyv”	468
<i>Gömöri György</i> : Thúri György ünneplése 1600-ban és későbbi kiadványai	478
<i>Postma, Ferenc</i> : Die zwei Francker Bücherinventare des siebenbürgischen Studenten Paulus Jászberényi (1670)	483
<i>Ekler Péter</i> : Egy lakodalmi köszöntő magyar vonatkozása	491
<i>Zsupán Edina – Földesi Ferenc</i> : A „Kovácsnai–Teleki-corvina”	496

BIBLIOGRÁFIA

<i>Czövek Zoltán – Perger Péter</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2005-ben	499
---	-----

SZEMLE

Kovács Zoltán: Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár története a 11. századtól 1820-ig. Bp. 2006. (<i>Vizkelety András</i>)	514
Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában. (Katalógus) Összeáll.: Tóth Gergely. Bp. 2006. (<i>Magyar Krisztina</i>)	516
Régi Magyar Könyvtár III/XVIII. század. Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai. I. 1712–1760. Összeáll. Dörnyei Sándor és Szávuly Mária. Bp. 2005. (<i>k. gy.</i>)	518
Kapronczay Katalin: A magyar orvosi szaksajtó- és könyvkiadás a reformkorban és a neoabszolutizmus korában (1831–1867). Bp. 2004. (<i>Kókay György</i>)	519
A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. Szerk. Szilágyi Csaba. Piliscesaba, 2006. (<i>Szabó Ferenc S. J.</i>)	520

SOMMAIRE

<i>Véber, János</i> : L'amitié de Filippo Beroaldo père et Péter Váradi reflétée par des dédications	397
<i>Fehér, Katalin</i> : Discours et sermons à propos de l'éducation à l'époque des Réformes	420
<i>Lengyel, András</i> : Le journal Pesti Napló (Journal de Pest) de Lajos Hatvany (1917–1919). II.	444

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Kertész, Balázs</i> : L'histoire de la conquête du pays dans le deuxième sermon de Saint Étienne de Osvát Laskai	464
<i>Szuromi, Szabolcs Anzelm</i> : Un „agenda” de pasteur du 12 ^e siècle	468
<i>Gömöri, György</i> : L'ovation de György Thúri en 1600, et les éditions ultérieures	478
<i>Postma, Ferenc</i> : Die zwei Franeker Bücherinventare des siebenbürgischen Studenten Paulus Jászberényi (1670)	483
<i>Ekler, Péter</i> : Les rapports hongrois d'une félicitation de noces	491
<i>Zsupán, Edina-Földesi, Ferenc</i> : „Le corvina Teleki-Kovácsnai”	496

BIBLIOGRAPHIE

<i>Czövek, Zoltán – Perger, Péter</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 2005	499
--	-----

REVUE

<i>Kovách, Zoltán</i> : L'histoire de la Bibliothèque Diocésale de Esztergom depuis le 11 ^e siècle jusqu' à 1820. Bp. 2006. (<i>Vizkelety, András</i>)	514
Les manuscrits de Mátyás Bél dans la bibliothèque du lycée luthérien de Pozsony. (Catalogue). Réd. Gergely Tóth. Bp. 2006. (<i>Magyar, Krisztina</i>)	516
Ancienne Bibliothèque Hongroise III/XVIII ^e siècle. Publications d'auteurs de Hongrie, imprimés en étranger, en langues étrangères. I. 1712-1760. Réd. Sándor Dörnyei et Mária Szávuly. Bp. 2006. (<i>k. gy.</i>)	518
<i>Kapronczay, Katalin</i> : La presse médicale et l'édition de la littérature spéciale médicale à l'époque des Réformes et du néo-absolutisme (1831–1867). Bp. 2004. (<i>Kókay, György</i>)	519
La vocation des jésuites hongrois des origines jusqu' à nos jours. Réd. Csaba Szilágyi. Pilis-csaba, 2006. (<i>Szabó, Ferenc, S.J.</i>)	520